

REVISTA MONUMENTELOR ISTORICE

Anii LXII–LXIII

Nr. 1–2/1993; Nr. 1–2/1994

RMI

BUCUREȘTI 1993–1994

Peter Derer: Reutilizarea clădirilor vechi (II–III) • **Dan Mohanu:** Extragerea picturilor murale între distrugere și salvare • **Aristide Ștefănescu:** Biserica Mănăstirii Sf.

Spiridon Vechi din București • **Gerhardt Schuster:** Giebel und Tore • **Monica Mărgineanu Cârstoiu:** Casa Cerchez din Calea Victoriei, București

COMISIA NAȚIONALĂ A MONUMENTELOR, ANSAMBLURILOR ȘI SITURILOR ISTORICE

REVISTA MONUMENTELOR ISTORICE

Nr. 1-2/1993

Nr. 1-2/1994

Anii LXII-LXIII

Coperta seriei: Dan Erceanu
Coperta I: Biserica Patriarhiei din București (foto: arh. Liviu Brătuleanu)
Coperta a IV-a: Biserica Adormirea Maicii Domnului – Bordești – Râmnicu-Sărat. Detaliu din pictura rămasă în ruinele bisericii (foto: Georgel Dumitriu)

Colegiul de redacție:

Dr. Anca Brătuleanu, dr. Peter Derer, Ștefan Gorovei, dr. Eugenia Greceanu, Călin Hoinărescu, Sergiu Iosipescu, Ion Istudor, D. Mohanu, dr. Cezara Mucenic, Paul Niedermaier, C. Pavelescu, dr. Andrei Pippidi (președintele colegiului), dr. Marius Porumb, dr. Tereza Sinigalia, dr. Georgeta Stoica, dr. Aurelian Trișcu.

Redactor șef

Dr. Doina Florea

Redacția

Elisabeta Rușinaru (redactor responsabil de număr)

Sanda Gusti (macheta tehnică și artistică)

Ardelean Dragoș (secretar de redacție)

Corectura și administrația

Asigurate de D.P.P.T. (Direcția pentru presă, Publicitate și Tipărituri), P-ța Presei Libere nr. 1, cod 71554, sector 1, București, telefon 617.60.10., 618.20.30., interior 1405

Adresa redacției: Str. Ienăchiță Văcărescu, nr. 16, cod 70528, sector IV, București, telefon 615. 83. 86; 615.54.20. interior 137

Abonament anual: 3000 lei; preț per exemplar 1500 lei. Abonarea la administrație (prin poștă sau virament D. P.P.T., cont 6451220608 Banca Comercială, Filiala Sect 1, București) și la oficiile de presă sau difuzorii de presă.

Abonamente pentru străinătate prin ORION – S.R. L. Splaiul Independenței nr. 202, sector VI, București, telefon 617. 34. 07. Fax (400) – 42.41.69

Tiparul la Sucursala Poligrafică „Bucureștii Noi”.

„Revista Monumentelor Istorice” continuă „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” (1908-1945), publicație, ulterior, cu denumirile „Buletinul Monumentelor Istorice” (1970-1975) și „Monumente Istorice și de Artă” (1976-1989).

SUMAR SOMMAIRE SUMMARY

3 **Dr. Radu Popa** (1933-1993)

STUDII ȘI CERCETĂRI • ETUDES ET RECHERCHES • STUDIES AND RESEARCHES

- 4 **PETER DERER:** Reutilizarea clădirilor vechi (II-III) • Utiliser à nouveau des bâtiments anciens • The Reusing of the Ancient Buildings
- 26 **OLIVER VELESCU:** Biserica catedrală a Mitropoliei din București. Istoric și arhitectură • La cathédrale métropolitaine de Bucarest. Histoire et architecture • The Church Cathedral of the Bucharest's Bishopric. History and architecture
- 43 **DAN MOHANU:** Extragerea picturilor murale între distrugere și salvare. Cazul Românesc • L'extraction des peintures murales entre destruction et sauvegardes. Le cas roumain • The Extraction of Mural Paintings, between destruction and salvation. The Romanian Case.
- 52 **LILIANA ROȘIU:** Aspecte compoziționale în barocul din Timișoara • Aspects compositionnels du baroque de Timișoara • Composition Aspects of the Baroque in Timișoara
- 57 **DAN MOHANU:** Biserica Olari din București. Dosarul cercetării stratigrafice a picturilor murale • L'église Olari de Bucarest. Dossier de la recherche stratigraphique des peintures murales • Olari Church from Bucharest. The File of the Mural paintings' Stratigraphical Research
- 64 **IOAN OPRÎȘ:** Restaurarea monumentelor din București între 1850 și 1960 • La restauration des monuments bucarestois de 1850 et 1960 • The Restoration of Monuments in Bucarest between 1850 and 1960
- 78 **ADINA NANU:** Pagini pentru un capitol necunoscut al istoriei artei românești. Pictură monumentală de Costin Ioanid. • Des pages pour un chapitre ignoré de l'histoire de l'art roumain. La peinture monumentale de Costin Ioanid • Some Pages for an unknown Chapter of Romanian Art History. The Monumental Painting of Costin Ioanid.
- 89 **ARISTIDE ȘTEFĂNESCU:** Biserica Mănăstirii Sf. Spiridon Vechi din București • L'église du Monastère Saint Spiridon from Bucarest. • The Church of Old Saint Spiridon Monastery from Bucarest
- 102 **M. D. MATEI, EM. I. EMANDI, GH. SION:** A avut mitropolitul Iosif un palat, în Suceava, în secolul al XIV-lea? • Le métropolitain Joseph a-t-il eu un palais à Suceava au XIVe siècle? • Did Bishop Iosif have a palace in Suceava, in XIVth Century?
- 108 **GH. ASANACHE, GION D. IONESCU:** Monografia istorică a fostei Mănăstiri Bordești • La monographie historique de l'ancien Monastère Bordești • The Historical Monography of the Former Monastery Bordești

118 **IOANA CRISTACHE-PANAIT:** Arhitectura de lemn din județul Dâmbovița. Studiu preliminar-repertoriu • L'architecture en bois du département de Dâmbovița. Etude préliminaire-répertoire • The Wood Architecture in Dâmbovița Department. Preliminary Study-Index.

138 **PAULA POPOIU:** Monografia așezării și arhitecturii din satul Cataloi, județul Tulcea • Monographie de l'habitat et de l'architecture du village Cataloi-département de Tulcea • The Place and Architecture Monography of Cataloi Village, Tulcea Department.

154 **GERHARDT SCHUSTER:** Giebel und Tore (II)

CONSERVARE-RESTAURARE • CONSERVATION-RESTAURATION • PRESERVATION-RESTORATION

164 **CONSTANȚA CARP:** Proiectul de restaurare a imobilului din str. Bărăției nr. 46 (București) • Projet de restauration pour l'immeuble du 46, rue Bărăției (Bucarest) • The Restoration Project for the Building situated in Bărăției Street Number 46 (Bucarest).

171 **ANATOLIE MIHUL, ILIE LAZĂR:** Intervenții urgente pentru asigurarea stabilității turelor bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, în urma cutremurului din 1986 • Interventions d'urgence pour assurer d'aplomb les clochers de l'église des Trois-Hiérarques de Iași, ébranlés à la suite du séisme de 1986 • Urgent interventions with the view to ensure the cupola's stability at Trei Ierarhi Church in Iassy, after the earth-quake.

COMUNICĂRI ȘI NOTE DOCUMENTARE • COMMUNICATIONS ET NOTES DOCUMENTAIRES • ESSAYS AND DOCUMENTARY NOTES

174 **SPIRIDON CRISTOCEA, ROMEO MASCHIO:** Rezultatul cercetărilor arheologice de la biserica fostei Mănăstiri Râncăciuv, județul Argeș • Resultat des fouilles archéologiques à l'église de l'ancien Monastère de Râncăciuv, département d'Argeș • The Result of Archeological Researches at the Church of former Monastery Râncăciuv, Argeș Department

181 **PANAIT I. PANAIT:** Clădirea școlii bulgare din București • Le bâtiment de l'école bulgare de Bucarest • The Building of the Bulgarian School from Bucarest.

184 **NICOLAE CHIPURICI:** Bunurile imobiliare de la Vlădaia, Mehedinți ale Buzeștilor, la sfârșitul secolului al XIX-lea • Biens immobiliers de Vlădaia, Mehedinți de la familie Buzeșcu à la fin du XIXe siècle • The Buzești family's properties from Vlădaia, Mehedinți at the end of XIXth Century.

185 **MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU:** Incrementa atque decrementa • Casa Cerchez din Calea Victoriei București • La demeure Cerkez de la Calea Victoriei, Bucarest • The Cerkez House from Calea Victoriei, Bucharest.

Dr. RADU POPA (1933–1993)

În persoana vicepreședintelui său, dr. Radu Popa, Comisia Națională și Direcția Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice din România pierd un întemeietor și un luptător. Din a treia generație a arheologilor români, elev al lui Ion Nestor și continuator al școlii acestuia, autor al unor lucrări devenite clasice despre Maramureșul și Hațegul secolului al XIV-lea, Radu Popa se stinge înainte de vreme, lăsând în literele românești un gol pe care nimeni nu îl va mai putea umple vreodată.

În clipele grele prin care trece Comisia Națională și Direcția Monumentelor Istorice – asemeni întregii culturi românești, de altfel, – puterea, dârzenia marelui arheolog ardelean ar fi fost un sprijin și o certitudine.

A luptat și a sperat până în ultima clipă. Fie ca gândul să i se împlinească.

Sit tibi terra levis.

Sergiu Iosipescu

REUTILIZAREA CLĂDIRILOR VECHI

PETER DERER

II Experiența istorică de la Renaștere până la finele secolului al XIX-lea

Conștientizarea efortului de reciclare

Între perioada Renașterii și cea a clasicismului se consumă ceea ce s-ar putea numi cel mai amplu efort de valorificare a fondului clădit moștenit din antichitate. Deși diverse etape din dezvoltarea unor zone ale continentului au căpătat numele de Renaștere (se vorbește de o „renovatio” carolingiană și de alta ottoniană între secolele IX-XI, ca și de o „renaștere paleologă” în secolele XIII-XIV), numai mișcarea care a pornit din Italia secolului al XIV-lea a îmbrăcat forma unei redescoperiri active a producției de arhitectură din Roma antică. Renașterea și apoi clasicismul nu au influențat activitatea de reciclare decât în măsura în care reevaluând arhitectura din antichitate au determinat *trecerea de la formele primare la cele evoluat de recuperare, refacere și refolosire* a fondului clădit moștenit. Dar efervescența teoretică legată de cercetarea, evaluarea și reactualizarea vechii arhitecturi a condus și la unele soluții practice demne de interes.

Pornindu-se de la inițiative mai vechi, în timpul Renașterii se *înmulțesc actele legislative privind protecția și conservarea clădirilor decretate monumente*, care sunt cercetate amănunțit și pentru care se fac uneori propuneri de reparare și chiar restaurare. În 1425 se emite o ordonanță papală care prevedea desființarea clădirilor parazitare ce aduc prejudicii monumentelor, un secol mai târziu (1534) la Roma se interzice adosarea clădirilor noi de cele vechi protejate, în 1646 se impune apărarea tuturor edificiilor antice. Între timp la Vatican s-a înființat un Comisariat al Antichităților, postul de comisar fiind ocupat de-a lungul secolului XVI pe rând de Rafael, Bramante, Michelangelo, Leonardo. În 1455 se interzice folosirea clădirilor antice de pe cuprinsul Romei drept carieră de materiale pentru construcții și câteva decenii mai târziu (1490) se iau măsuri pentru stăvilirea înstrăinărilor de antichități. Exemplul Romei este preluat și de alte țări: în Suedia există din 1630 un directorat al antichităților cu răspunderi privind protejarea monumentelor; în Anglia se interzice ridicarea de clădiri neautorizate în centrul vechi al orașelor; în Germania s-a început după 1450 o inventariere a monumentelor provenite de la romani etc. Dar tot în Italia se conturează primele elemente teoretice și practice ale unei științe a conservării și restaurării clădirilor vechi. Primul pas îl constituie cercetarea substanței păstrate în Peninsula Italică, realizarea de relevée și încercarea unor reconstituiri. Printre primii se află Rafael care studiază clădirile din ansamblul forurilor Romei, propunând în unele situații soluții de consolidare și reparare a acestora. După exemplul său, aproape toți artiștii renascentiști activi și în domeniul arhitecturii au făcut cercetări pe clădiri antice. Dintre lucrările publicate se numără *Tratatul* lui Giacomo Vignola din 1562 ca și cel al lui Andrea Palladio din 1580 unde sunt prezentate și vestigii antice din Franța. Cu un secol mai devreme, Ciriaco di Ancona identificase monumente romane în timpul unei excursii prin Orient și Balcani (1435–1447), relevându-le și făcând unele propuneri de reparare.

În secolele XVII-XVIII au apărut diverse *lucrări dedicate artei și arhitecturii romane*: după Poggio Bracciolini cu a sa „*Ruinarum urbis Romae descriptio*”, Flaminio Vacca cu primul jurnal arheologic „*Memorie di varie antichità di Roma*” (1707) și mai ales Giambattista Piranesi care scoate între 1748–1756 celebrele „*Vedute din Roma*” și „*Le antichità romane*”, se interesează de patrimoniul antic și cercetători din alte țări (Stephan de Perac, J. P. Letarouilly, J. J. Winckelmann etc.). Dacă concluziile studiilor asupra monumentelor Italiei se vor regăsi în producția de arhitectură renascentistă și barocă, cercetările (mai frecvente în sec. XVIII-XIX) asupra vestigiilor vechii arhitecturi grecești își vor găsi reflexul în creația clasicismului. Deși începutul l-a făcut J. J. Winckelmann prin descrierea rezultatelor săpăturilor de la Pompei și Herculaneum (după 1755), o contribuție importantă au adus-o dărilor de seamă publicate de Society of Dilettanti din Londra (începând din 1769) despre „*The Antiquities of Jonia*”, lucrarea lui W. Wilkins „*Antiquities of Magna Graecia*” (1808) dar mai ales *tratatul* lui James Stuart și Nicholas Revett „*The Antiquities of Athens*” tipărite între 1762–1832. Prin aceste lucrări s-a pus la punct modul de inventariere și s-au perfecționat tehnicile de cercetare și relevare a monumentelor fără a se clarifica posibilitatea de evaluare, sursele de finanțare a lucrărilor de protecție și reparare, soluțiile de utilizare etc. În mod paradoxal, concomitent cu reconsiderarea patrimoniului antic (care treptat nu va mai fi folosit drept carieră de materiale de construcție), cade în dizgrație producția mai recentă, de pildă cea de factură gotică (în timpul primei Republici Franceze).

În ciuda difuzării unei atitudini noi, pozitive față de vechiul patrimoniu, *nu s-a renunțat cu desăvârșire la formulele de reciclare primară*. Probabil că exemplele de utilizare la substructuri, lucrări de terasamente ori construcții defensive s-au împuținat, dar preluarea pietrei de construcție, a materialelor ceramice sau a pieselor metalice pentru refolosirea la clădiri noi a continuat. Se știe că piatra celor două șiruri de arcade demontate după 1312 din partea de sud-est a Colosseum-ului a folosit la clădirea mai multor palate din Roma între care Palazzo Venezia, început la 1455 de papa Paul II (autor necunoscut), Palazzo della Cancelleria (atribuit lui Bramante), edificat între 1483–1511 de cardinalul Riario, Palazzo Farnese, construit de papa Paul III (fostul cardinal Farnese) pe baza unor planuri ale lui Sangallo cel Tânăr, Michelangelo, Vignola și Giacomo della Porta. Abia la jumătatea secolului XVIII, în timpul papei Benedict XIV (1740–1758) a fost trecut în rândul monumentelor protejate.

Colosseum-ul din Roma nu rămâne singurul exemplu: alte clădiri și ansambluri antice nu numai din Italia, dar și din Franța, Spania, Germania, Dalmatia au fost utilizate mai departe drept cariere de piatră, mai puțin pentru producerea de var. Aceeași soartă (cu excepția aproape inexplicabilă a Sf. Sofia) trebuie să o fi avut și patrimoniul clădit preluat de turci după cucerirea Imperiului bizantin: amplul efort constructiv ce a urmat căderii Constantinopolului din 1453 poate fi în parte explicat prin prezența aceluia imens depozit

de materiale de construcție (piatră, marmură etc.) pe care l-au constituit fortificațiile orașului, zona centrală, ansamblul palatelor imperiale din care s-au păstrat atât de puține urme. În afara capitalei Imperiului otoman, în provinciile incluzând vechile orașe grecești căzute în ruină (Efes, Pergam, Milet etc.), în lipsa unui alt debușeu, materialul litic a fost transformat în var până la începerea marilor campanii arheologice din sec. XIX.

În timpul luptelor religioase din Europa secolelor XVI-XVII intervin de asemenea forme de reciclare primară. În afara schimbărilor de destinație (preluarea de către unele comunități a lăcașurilor de cult ale altora) și a distrugerilor (din timpul Războiului de 30 de ani, 1618-1648 ș.a.), multe clădiri trebuie să fi fost demolate demonstrativ pentru a folosi în altă parte materialele. Probabil că așa s-a întâmplat cu lăcașurile de cult protestante din La Rochelle, Montauban, Cognac sau Baux (Franța) după lichidarea opoziției hughenote de către cardinalul Richelieu (1628).

La soluții apropiate s-a recurs și în unele perioade ale revoluțiilor burgheze din Anglia (1642) și Franța (1789). Între schimbările de destinație frecvent întâlnite în Franța se înscriu transformările clădirilor expropriate de la autoritățile bisericești în ateliere și depozite militare, mai rar în dotări publice. Bisericele St. Pierre și St. Frambourg (sec. XI-XIII) din Senlis (nu departe de Paris) au devenit grajduri ale

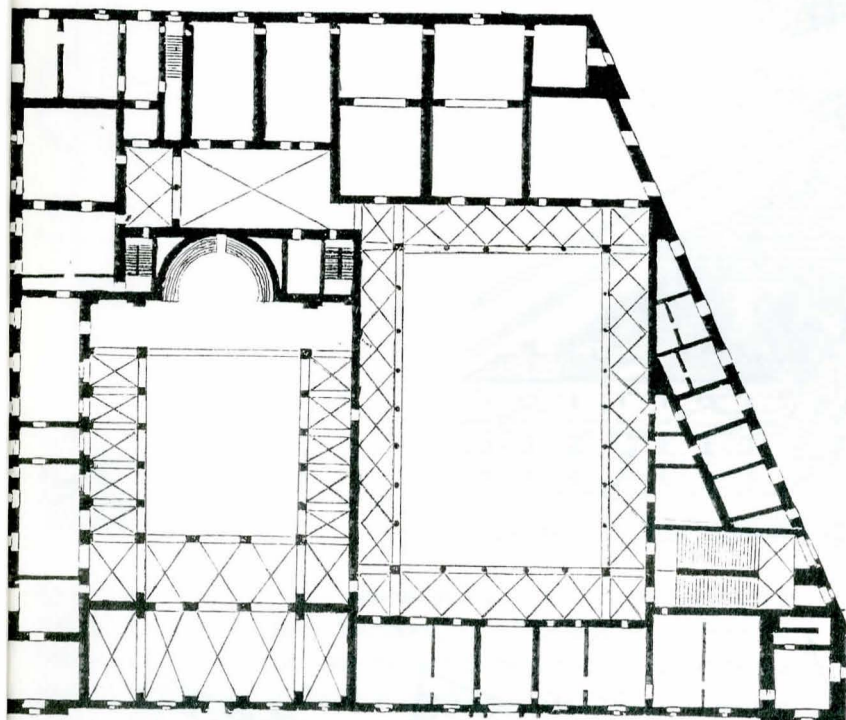
cavaleriei și hambare pentru furaje, Couvent des Carmes (sec. XIV) a fost transformat în magazin militar și închisoare la fel cu fostele clădiri monastice de la Saint Germain des Près (sec. XI) sau Palatul Luxembourg (1627) din Paris. Fostul complex cistercian de la Noinlac (provincia Berry) a adăpostit o fabrică de porțelan, iar Notre Dame des Victoires (sec. XVII) a fost reconvertită în bursă. Palatele aristocrației au devenit sedii ale noilor instituții: Palatul Bourbon (1722) a fost numit Maison de la Revolution în timp ce Palais Royal a ajuns complex comercial și de alimentație publică. Multe clădiri de cult au căpătat destinații politice. St. Sulpice (sec. XII) a devenit Templul Victoriei, iar celebra Notre Dame, Templul Rațiunii.

Au existat și cazuri de reciclare primară planificată: la Arras, o capelă relicviară sau la Reims, biserica St. Nicaise au fost demolate de un grup mobil specializat, deoarece depășeau limita siluetei urbane, iar materialul rezultat folosit la alte clădiri.

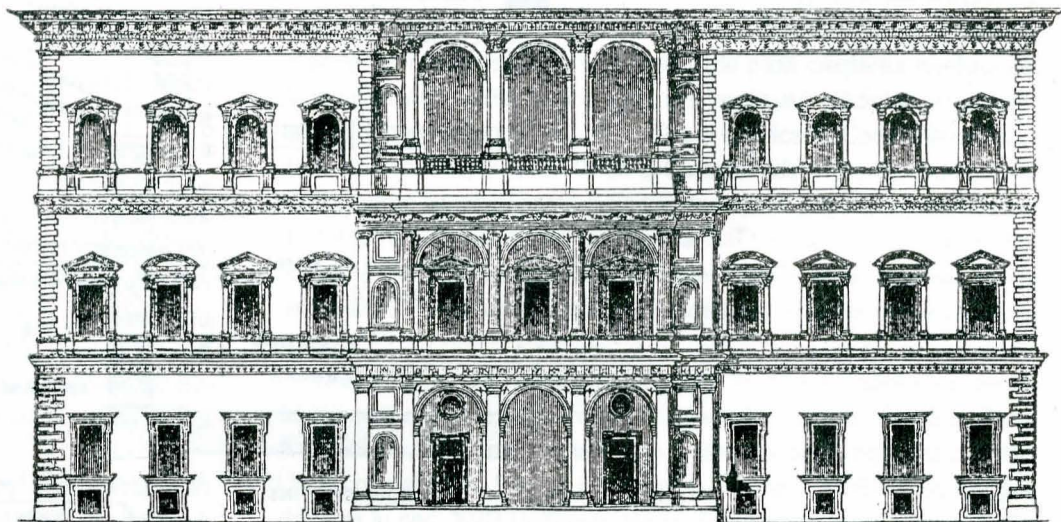
Tot în timpul Revoluției Franceze a fost dezvelit acoperișul mănăstirii din Chartres și demontate piese metalice de la Catedrala din Auch pentru a fi utilizate la fabricarea de arme și muniții.

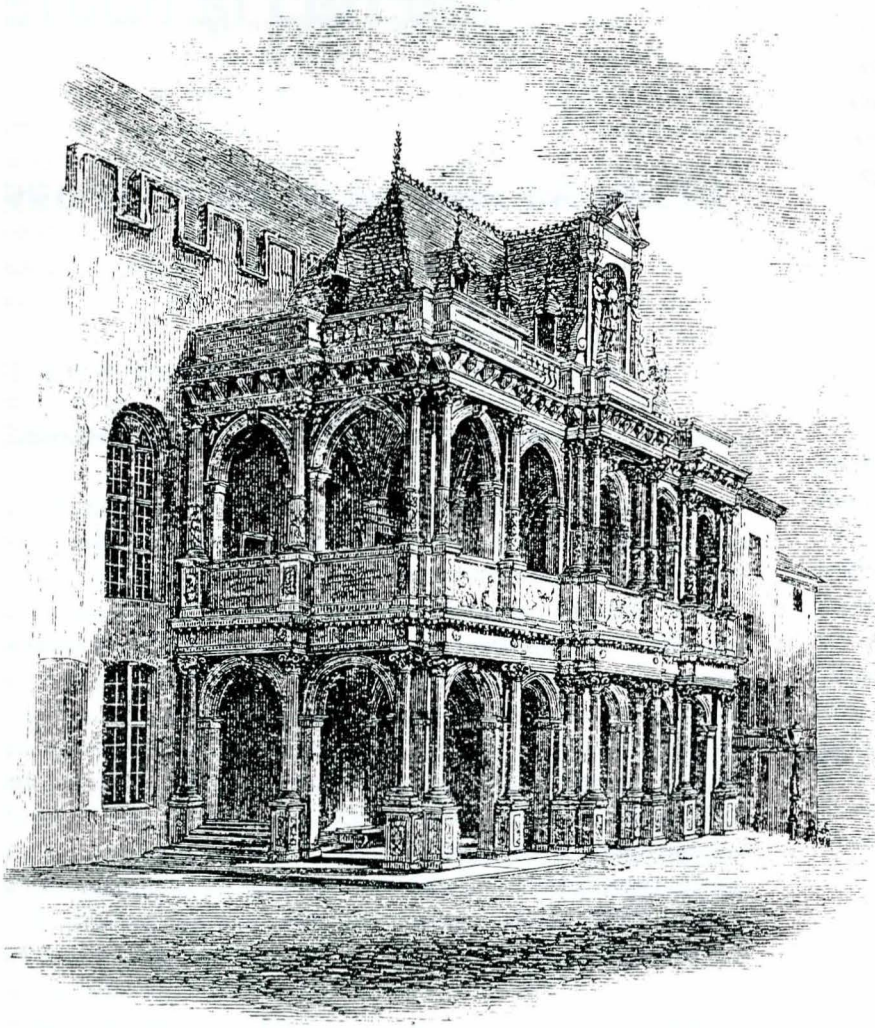
Și în această perioadă se regăsește *formula adăugirilor și extinderilor, a regroupărilor și constituirii de ansambluri* cu variante cunoscute și inedite. În cazul clădirilor de cult se întâlnește frecvent cazul adăugirilor de turnuri-clopotniță și capele laterale. La San Spirito din Florența (1445) campanila datează din 1506, San Giorgio dei Greci din Veneția (1538) primește campanilul în 1587, bisericii Santa Maria delle Grazie din Milano (1465) i se adaugă corul în 1497. Adăugiri locale se realizează peste tot ca urmare a corecturilor sau completărilor teoretice: Catedralei din Bruges i se alipește turnul central în 1567, primăria medievală din Köln capătă un portic în 1571, la Paris Saint Sulpice (1655) obține turnurile cu un secol mai târziu. Uneori adăugirile depășesc volumul clădirilor inițiale la care au fost anexate: Catedrala din Granada (1563) a fost alipită unei vechi Capele regale.

Cuprinderea clădirilor existente în compoziția unor ansambluri proiectate treptat poate fi exemplificată pe larg în perioada Renașterii și Barocului. În Italia ansamblurile sunt de dimensiuni mai restrânse, reflectând limitele financiare ale comanditarilor. În domeniul arhitecturii civile poate fi citat Palatul Pitti (cel mai mare complex după cel al Vaticanului) extins în trei etape (sec. XV, XVI și XVIII). Un caz cu totul aparte îl reprezintă Catedrala Sf. Petru realizată între 1506 și 1656 pe baza planurilor furnizate de mai mulți arhitecți, care, preluând segmentele executate anterior le-au continuat pe baza altor planuri de ansamblu. Exemple interesante se întâlnesc în Franța: ansamblul de la Fontainebleau început de Francisc I și continuat sub toți regii până la Ludovic XV, cel de la Blois conturat între secolele XIII-XVII, sau Louvre, început în 1546 și extins până recent (1989 – cu prilejul

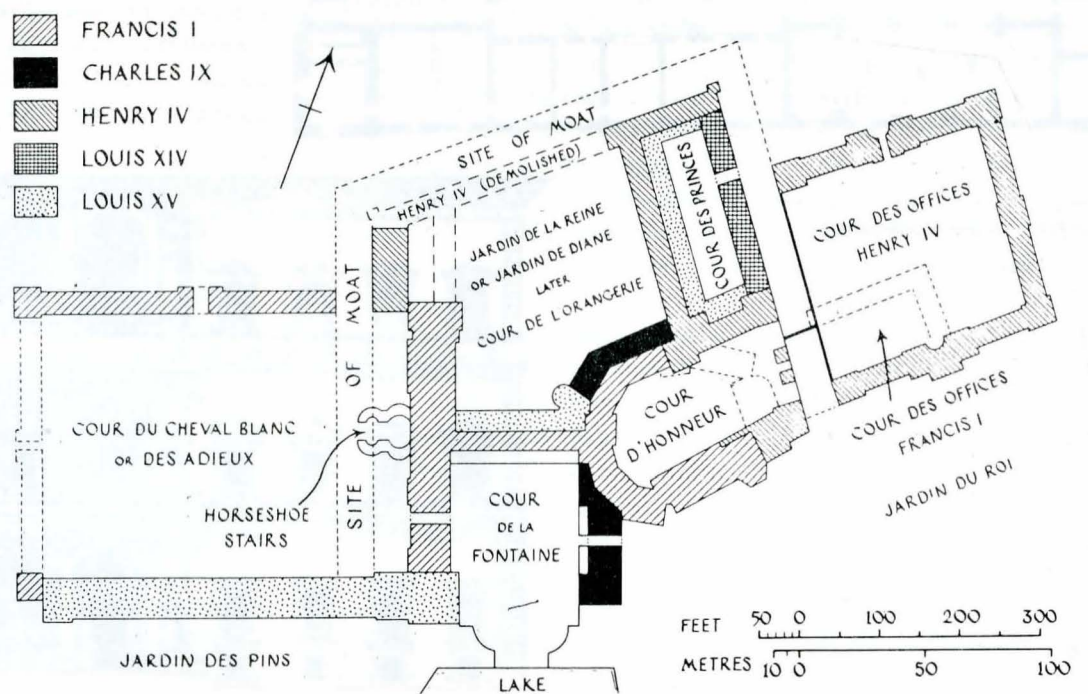

Roma, palatele Farnese și „della Cancelleria” (sec. XV-XVI) unde s-au folosit materiale din monumente antice (Colosseum)

Fountainbleau, extinderea în etape a ansamblului medieval (sec. XVI–XVIII)

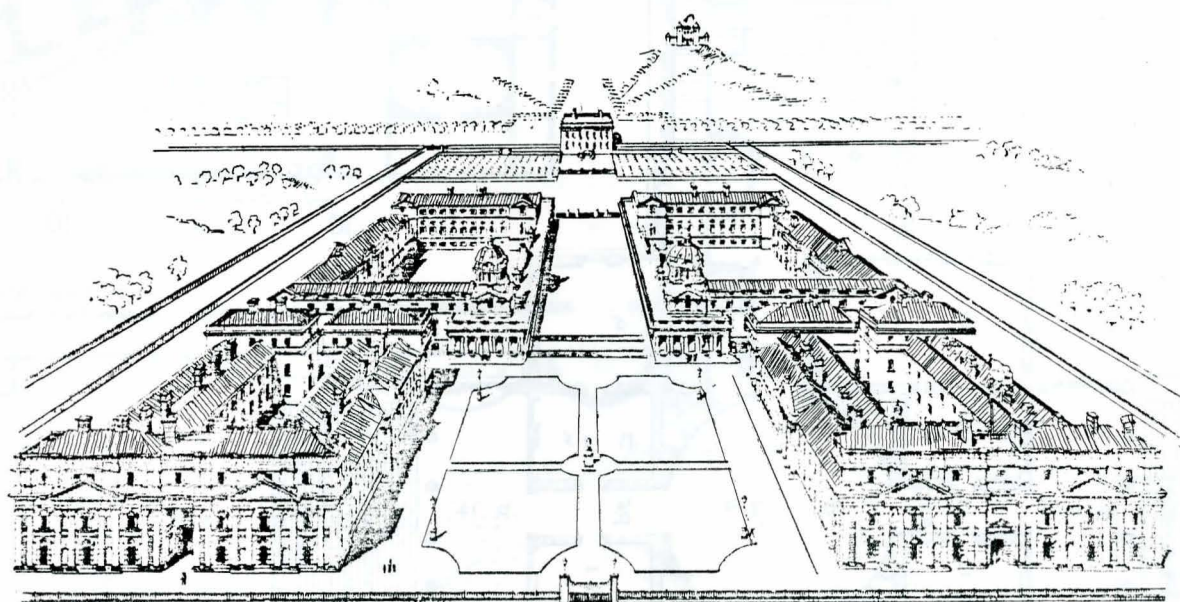

bicentenarului Revoluției franceze). O concepție avansată în planul reciclării prin includerea obiectelor existente în compoziții extinse o vădese câteva ansambluri din Anglia. La Whitehall Palace din Londra John Webb a inserat într-o compoziție rectangulară închisă Sala de banchete construită după 1619, în timp ce în ansamblul Spitalului regal de la Greenwich (sec. XVII), cu o compoziție rectangulară deschisă, au fost integrate două clădiri existente „The Queen's House” și „King Charles's Block”. Într-o compoziție mixtă s-a extins ansamblul palatului regal de la Praga început în sec. XII și continuat timp de peste patru secole. Datorită condițiilor locale arhitecturii au trebuit să imagineze o varietate de forme pentru corpurile de legătură, efort evitat de pildă la Ansamblul Central din Nancy unde racordurile au fost executate sub formă de colonade (procedeu folosit de romani cu altă finalitate).

Lărgirea orizontului teoretic ca și îmbogățirea practicii constructive a permis arhitecților renașcențiști și baroci *abordarea unor soluții novatoare în domeniul reciclării*. Transformarea felului de viață s-a reflectat și în arhitectura timpului, clădirile vechi (nu numai dintre cele nefinisate) primind fațade la modă. Ospedale Maggiore din Milano (1456) primește o altă fațadă în sec. XVII, clădirile gotice ale bisericilor San Francisco din Rimini și Santa Maria Novella din Florența

progreselor înregistrate în studiul mecanicii aplicate la construcții. Din acest interval au rezultat cele dintâi lucrări cunoscute de supraetajare: prima pare să-i revină lui Michelangelo care a realizat în 1548 un al doilea etaj peste Palazzo Farnese (1530). Alte asemenea intervenții, determinate de trecerea la construcția intensivă în condițiile accentuării procesului de urbanizare, sunt cunoscute la Veneția: Palatul Pesaro (1679) a fost etajat trei decenii mai târziu, iar etajul superior al palatului Rezzonico (1667) a fost executat în 1756. Cu totul ieșită din comun a fost clădirea Campanilei (1579) peste anticul Tabularium roman, devenit prin reorientare și amenajare Palatul senatorilor din Piața Capitoliului.

Concomitent, au loc și alte procese de remodelare a substanței clădite prin regruparea clădirilor de pe vechile parcele înguste tipice Evului Mediu. La Roma Palatul Massimi (1536) a rezultat din alipirea a două clădiri organizate pe axe diverse. La Praga, Primăria veche și Palatul Thun-Hohenstein (sec. XVIII) au fost realizate prin regruparea și transformarea mai multor case medievale, la fel ca la Oslo unde Palatul Anker (1755) a luat locul a cinci clădiri mai vechi. Alt fel de remodelare a clădirilor existente este cel exemplificat prin Palazzo della cancelleria din Roma (1498) încorporând o bazilică antică (San Lorenzo în Damasc) și mai ales prin Santa Maria degli Angeli edificată

Londra, așa-numitul Greenwich Hospital, unde două clădiri diferite au fost cuprinse într-o compoziție amplă de Christopher Wren (sec. XVII)

sunt remodelate la nivelul fațadei în manieră renașcentistă (după 1459), un secol mai târziu Michelangelo unifică fațadele clădirilor din Piața Capitoliului. Una din cele mai complexe remodelări volumetrice a realizat-o Palladio la Bazilica din Vicenza (1444), o structură medievală îmbrăcată în haine renașcentist-baroce (1515–1614). În secolele XVII-XVIII mai multor clădiri de cult din Paris (St. Gervais în 1621, Saint Etienne du Mont 1625, St. Sulpice 1749, St. Eustache 1787) li se reinnoiesc fațadele, de regulă cele principale (vest). Moda actualizării fațadelor se regăsește în Europa centrală (Palatul Lichtenstein din Praga) ca și în Scandinavia (Palatul Wrangel și altele) stimulând chiar realizarea de clădiri noi ce mimează diferite monumente: astfel Arhiepiscopul Eftimie din Novgorod a dispus reproducerea bisericii Ivan no Opokah (sec. XII) într-un complex din 1453, Palladio reface la Vicenza (1584) un teatru roman (Teatro Olimpico) în timp ce capodopera sa „Villa Capra” (1567) este imitată la Chiswick și la Mereworth Castle, Anglia (1725), James Stuart (1713–1788) reface, în unele din operele sale, alura vechilor temple grecești, iar la Viena Karlskirche (1737) este flancată de două replici ale Columnei lui Traian.

Secolele XV-XVIII înregistrează un important salt calitativ în intervențiile asupra clădirilor existente, nu în ultimul rând ca urmare a

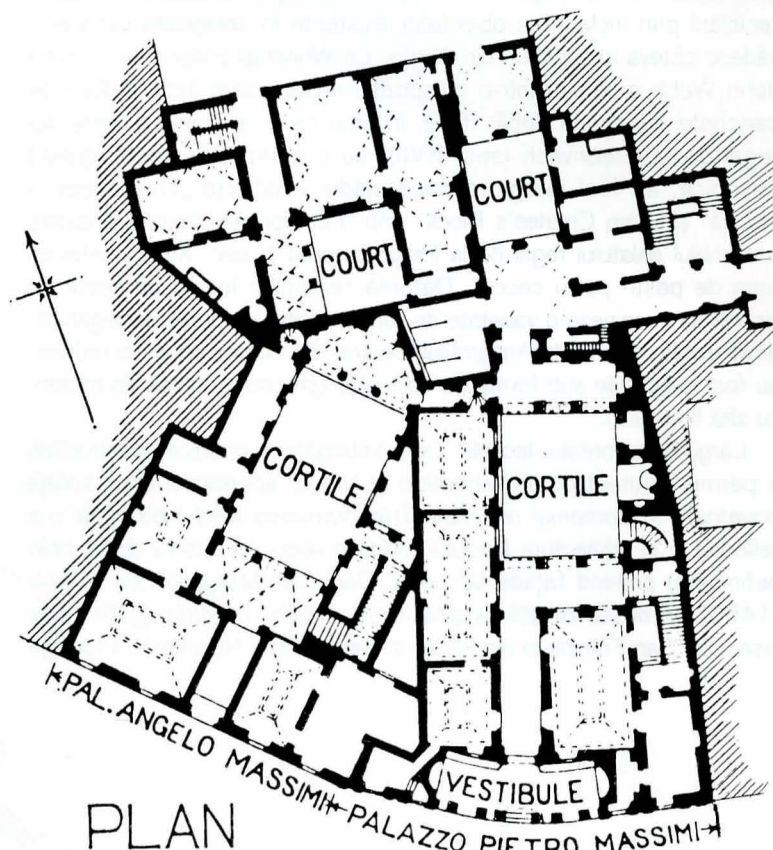
de Michelangelo (sec. XVI) în locul acelei „Cella media” din fostele terme ale lui Dioclețian, conservând în mare parte decorul și dispoziția interioară a edificiului antic.

Între *exemplele de excepție* care se înscriu la loc de onoare în evoluția practicii de reciclare se numără intervențiile conducând la „dezghiocarea” structurii interne a clădirilor. Determinate de schimbări importante în desfășurarea funcțiunilor (de pildă creșterea nivelului de iluminat) s-au realizat străpungeri ale învelișului clădirilor: înlocuirea tavanelor prin bolți luminate de sus (ca la biserica lui Constantinos Lips de la Constantinopol, sec. XV ori la Catedrala din Florența unde domul lui Bramante se ridică peste o clădire de factură gotică) sau perforarea de ferestre și luminatoare (precum la Sant Apollinare in Classe din Ravenna dar mai ales la Catedrala din Toledo, unde Narciso Tomè realizează în 1732 un luminator ingenios între nervurile gotice din sec. XIII).

Intervenții riscante au loc atunci când în miezul clădirilor existente se execută case ale scărilor în manieră barocă. O primă încercare poate fi apreciată „Escalera dorada” de la Catedrala din Burgos (sec. XVI). Un secol mai târziu Bernini realizează la Vatican (1666) Scala Reggia dar abia în sec. XVIII Balthasar Neumann va perfecționa intervenția în

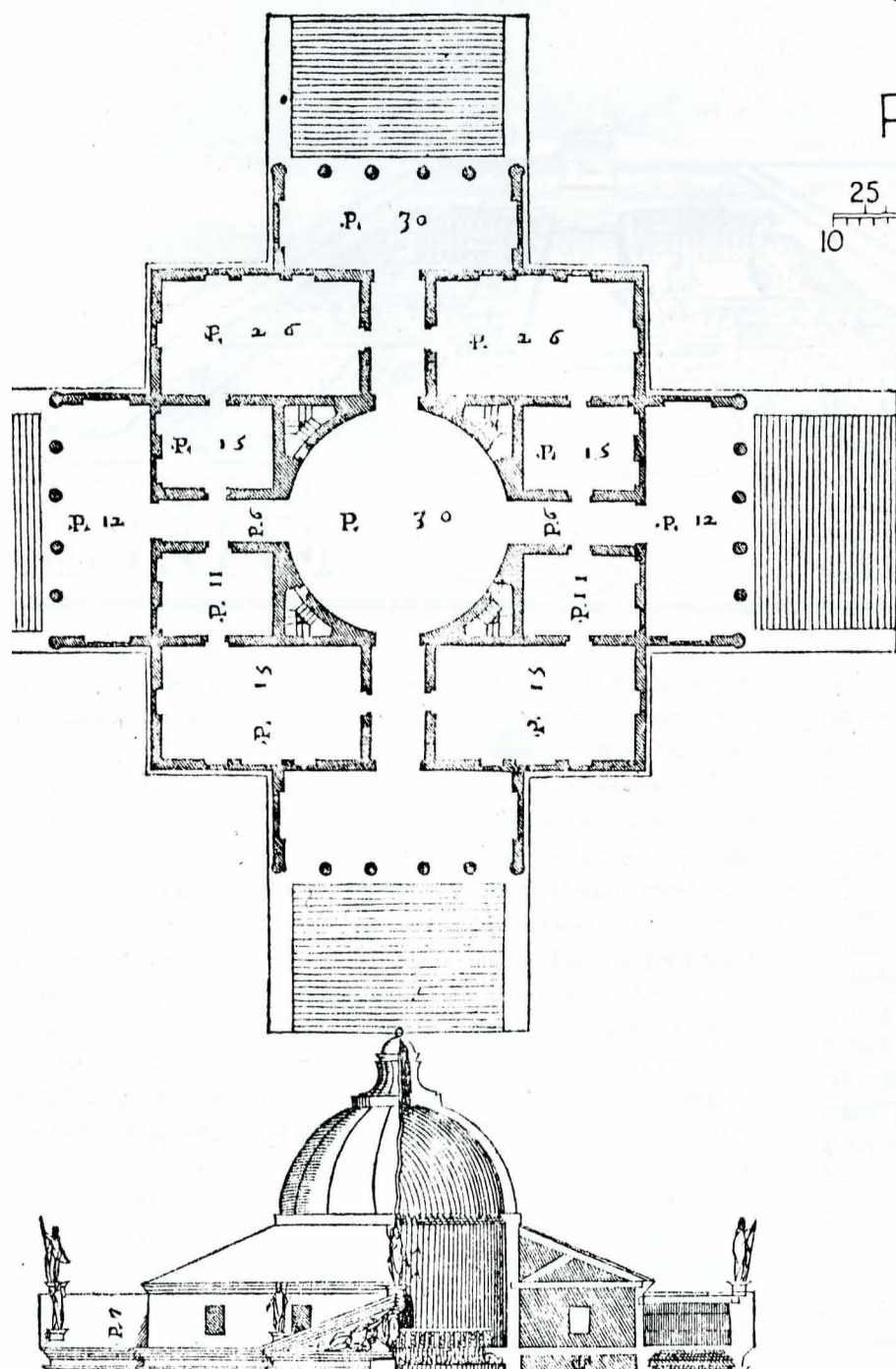
cele câteva scări reamenajate în vechi reședințe nobiliare: precum palatul din Bruchsal (1733) și castelul din Brühl (1748) dar și în ansambluri bisericesti, ca la mănăstirea din Ebrach (1719).

Concomitent, s-a câștigat experiență într-un domeniu aplicat cu precădere după secolul XIX: demontarea, deplasarea și remontarea unor obiecte de mare greutate. Este vorba deocamdată de translatarea unor sculpturi sau piese de mobilier orășenesc cu caracter decorativ, operații care nu s-au mai efectuat din antichitate (cea egipteană și romană). O dată cu sistematizarea Pieței Capitoliului acolo vor fi remontate statuile colosale ale Dioscurilor precum și monumentul ecvestru al împăratului Marc Aureliu (1548). Majoritatea acestor operații executate la Roma au fost pregătite și conduse de Domenico Fontana, autorul reabilitării celor două columne (a lui Traian și Marc Aureliu) prin folosirea ca soclu pentru statuile sfinților Petru și Paul. Tot el remontează între 1585–1590 pe actualele amplasamente mai multe obeliscuri egiptene: cel din Piazza del Popolo, cel din Piața Sf. Petru (fost în fața circului lui Nero) precum și cel din fața catedralei San Giovanni in Laterano. Alte deplasări de obeliscuri au loc în secolul XVIII, pregătind terenul pentru diverse intervenții inedite, implicând eforturi și cunoștințe tehnice superioare.

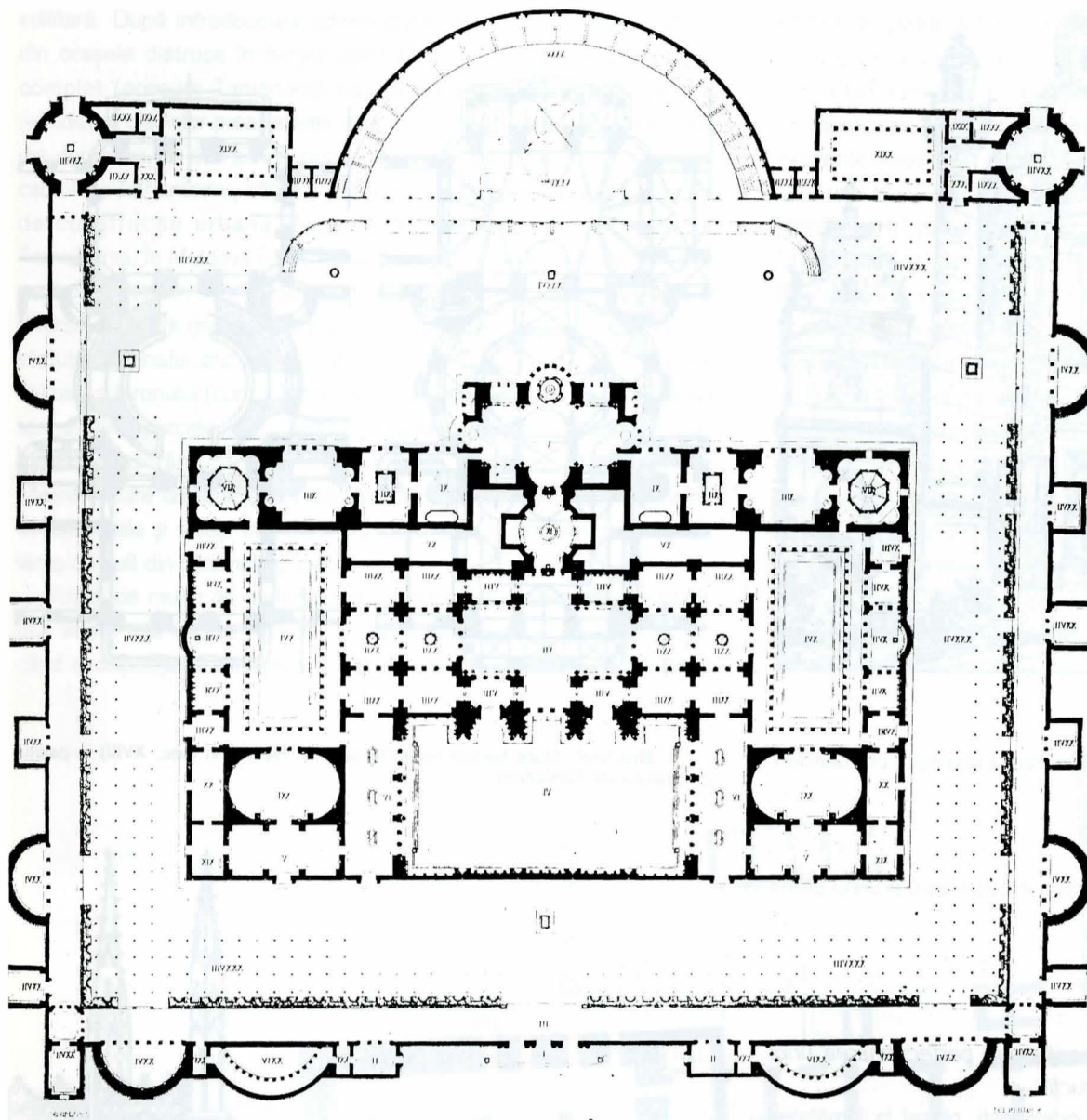

25 0 25 50 75 100 FEET
10 0 10 20 30 METRES

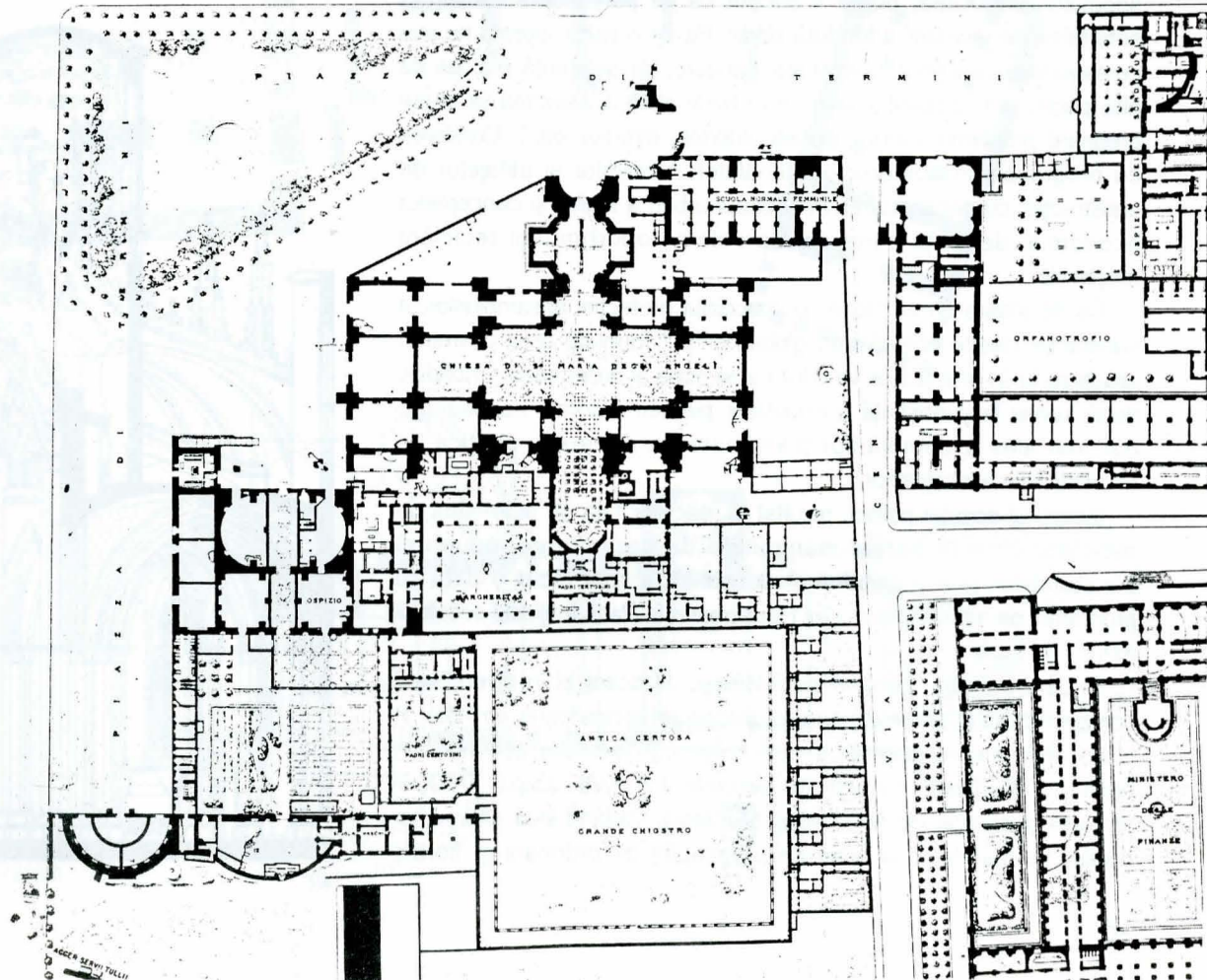
Roma, Palatul Massimi realizat prin alipirea a două clădiri de către Michelangelo

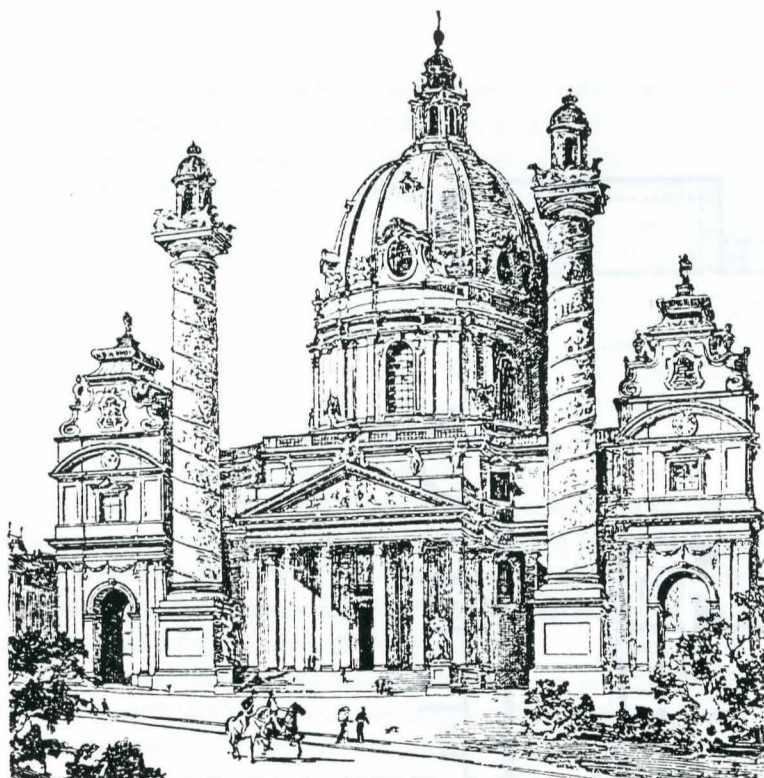

Proiectul lui Palladio pentru vila Capra, reutilizat în Marea Britanie (la Chiswick)

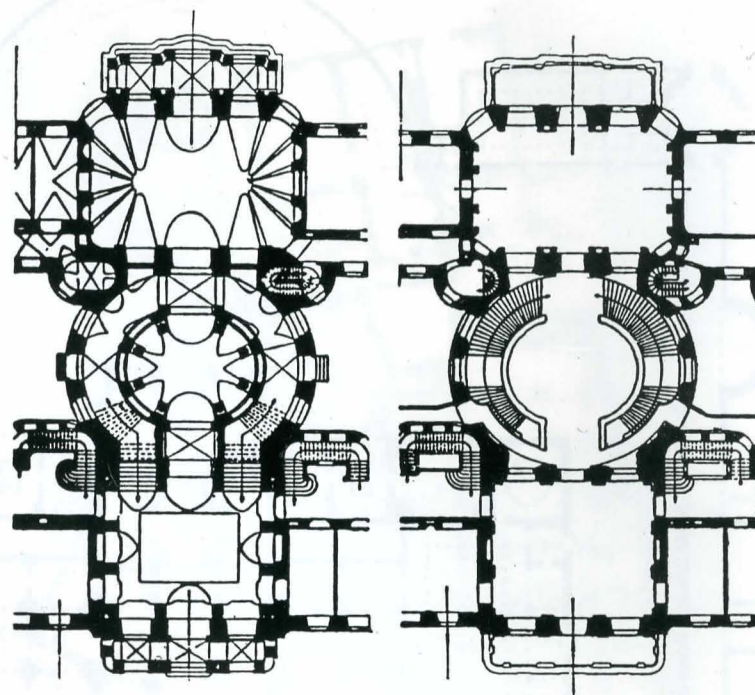

Roma, transformarea unei părți din
fostele terme ale lui Diocletian (sec. III) în
clădire de cult (biserica Santa Maria degli
Angeli, sec. XVI)

Vienna, plasarea în fața bisericii SF. Karl Borromeus a unor replici ale columnelor antice de la Roma (1737)

Bruchsal, scara barocă realizată de J.B. Neumann (sec. XVIII) în palatul cardinalului von Schönborn

Toledo, lanternoul tăiat de Narciso Tomé în colaterala Catedralei pentru iluminarea unui altar secundar (1732)

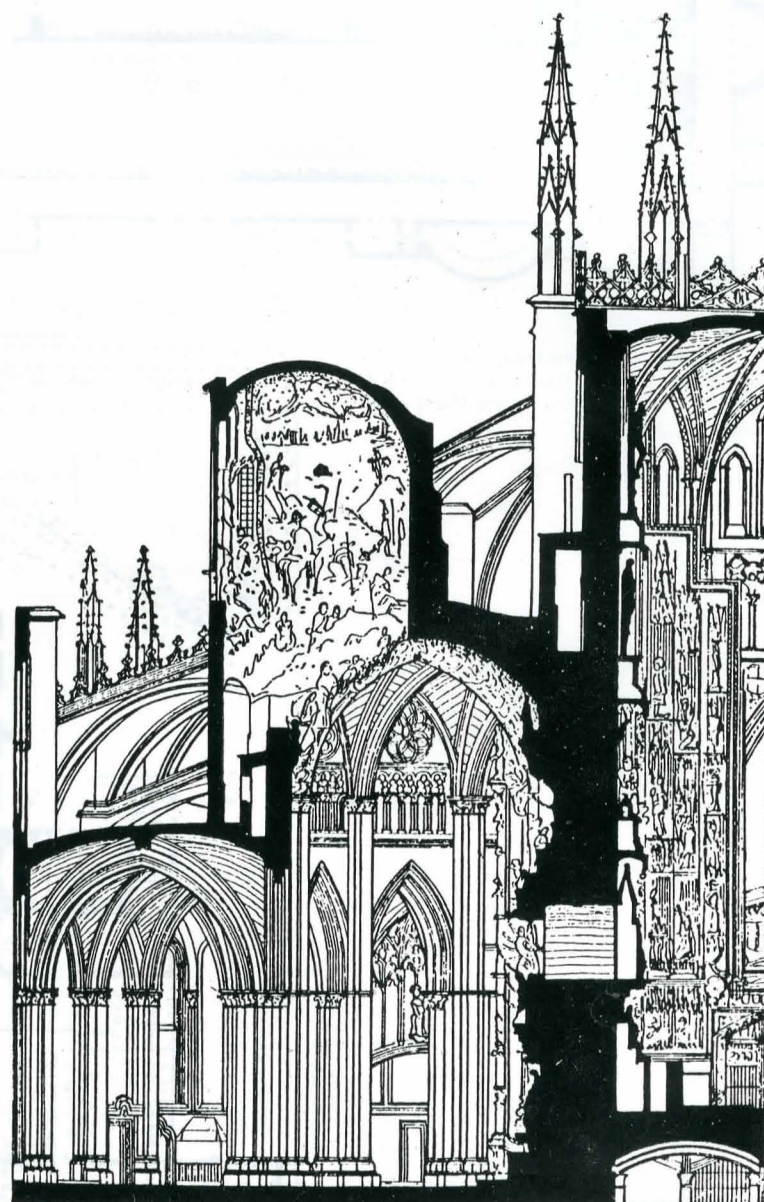
Secolele XVIII-XIX marchează apariția sau perfecționarea unor materiale, tehnici și utilaje noi în construcții.

Momentul începerii restructurărilor orășenești, plasat la jumătatea secolului al XIX-lea, poate fi socotit ca un punct de separare în activitatea de reciclare a fondului clădit. Pe de o parte, acesta nu mai corespundea cerințelor funcționale, sanitare, de siguranță etc. pe de altă parte, prin dispariția unei importante părți a acestuia se pune pregnant problema valorii culturale (istorice, estetice etc.). Corelarea cu progresele în domeniul materialelor, tehnicilor și utilajelor de construcție, cu generalizarea în sectorul urban a legilor și conceptelor economiei de piață pune acut problema oportunității reciclării moștenite.

Ca de atâtea ori în istorie, și conceptul protecției ansamblurilor, a substanței clădite considerate global, a fost formulat prea devreme: aplicarea lui în practică se va difuza abia după al doilea război mondial, după luarea la cunoștință a imenselor pierderi datorate conflagrației dar mai ales a demolărilor planificate ca urmare a politicii de reconstrucție a localităților.

Începutul acestei politici, rezultat al reacțiilor față de activitatea de reciclare (reacții parțial manipulate de dezvoltarea industriei construcțiilor și a „capitalizării” acesteia), a fost făcut o dată cu programul de restructurare a lui Haussmann la Paris (mijlocul secolului XIX).

În cele trei țări române se întâlnesc, la scara și în diversitatea corespunzătoare, unele din tipurile de operații reciclatoare amintite, în ciuda unei relative stagnări a vieții orășenești datorate perioadei de apogeu a dominației turcești din secolele XVI-XVIII. După 1700, în târgurile și orașele din Moldova și Muntenia, trădând încă obârșia lor rurală, se manifestă o serie de preocupări de ordonare și dotare

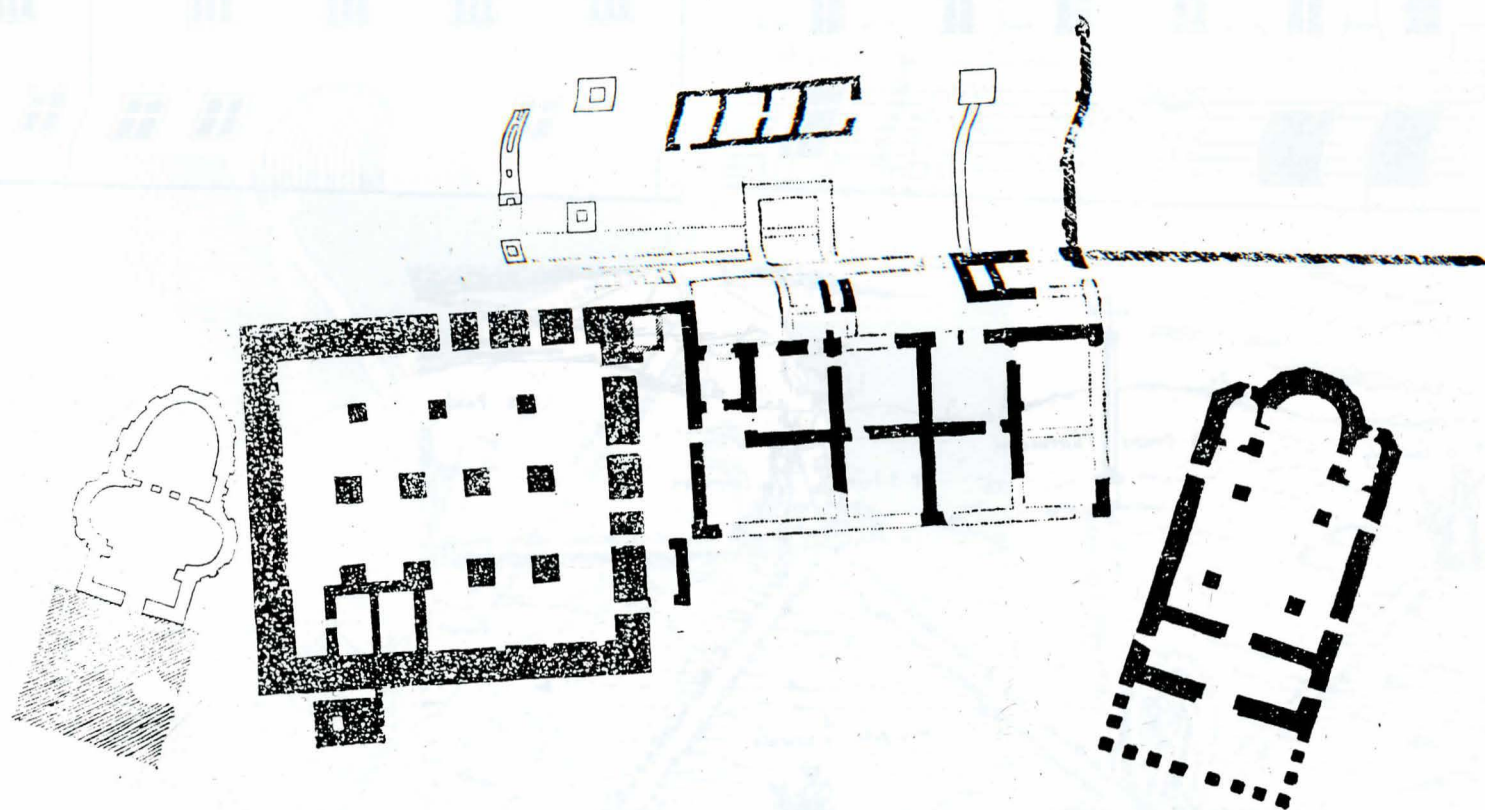
edilitară. După introducerea administrației austriece în Banat, unele din orașele distruse în timpul operațiilor militare se reconstruiesc complet (precum Timișoara) dar fără preocupări anume pentru refolosirea clădirilor preexistente sau recuperarea materialelor rezultate din demolare. O asemenea poziție se explică mai puțin prin calitatea cadrului clădit anterior, cât mai ales prin schimbarea radicală a modului de construcție urbană, mod ce începuse a se contura și în Transilvania. În Moldova și Muntenia dezinteresul majorității târgoveților pentru clădirea în tehnici rezistente cu materiale durabile își găsește diverse explicații (instabilitatea politică, lipsa dreptului la autoapărare, statutul terenului etc.). Între altele, datorită formelor specifice de utilizare a terenului (cum a fost embaticul, care consta în închirierea pe termen fix a parcelei), locuitorii se deplasau frecvent dintr-un loc într-altul, demontând și remontând casele de lemn. O modalitate asemănătoare de reciclare a clădirilor se întâlnește în cazul bisericilor din suburbiile și satele învecinate vândute atunci când se construia un lăcaș de cult din cărămidă și piatră.

Totuși de multe ori materialul de construcție se procura din clădiri mai vechi, așa cum a fost cazul la Cetatea Sucevei până în 1777, când o dispoziție domnească a interzis utilizarea monumentului drept

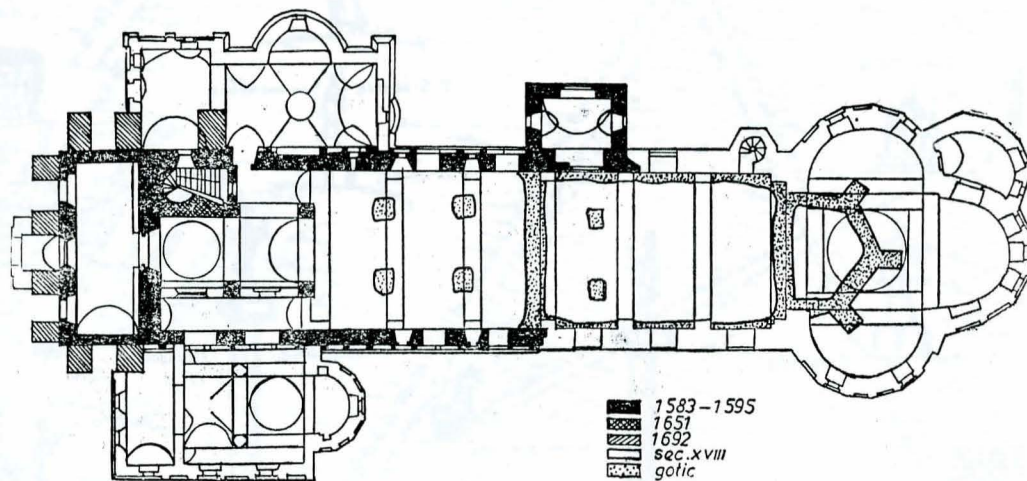
carieră de piatră, tot așa precum a încercat cu un secol mai devreme (1635) Vasile Lupu când a oprit extragerea de material de construcție din curțile domnești de la Vaslui.

Realizarea unor porțiuni mai complexe prin extinderea clădirilor existente folosite în continuare rămâne una din soluțiile de reciclare cele mai frecvente. Între 1520 și 1750 biserica ortodoxă din Schei – Brașov a trăit patru faze de amplificare pe axe perpendiculare. Bisericii Sf. Nicolae din Suceava, ca și cele ale fostelor mănăstiri Bârnova și Barnovschi li s-au alipit de-a lungul secolului XVII turnuri-clopotniță. Locuința din ansamblul Negru-Vodă de la Câmpulung Muscel a fost și ea extinsă (într-un mod mai puțin uzitat) între secolele XVII–XIX.

Reparațiile și refacerile (uneori cu intenții de restaurare sau reconstituire) păstrează însă un loc predominant în activitatea de reciclare. Unii voievozi sau guvernatori se laudă pentru efortul depus în acest sens: Matei Basarab este numit pe piatra de mormânt de la Arnota „înnoitor de biserici”; privitor la activitatea lui Vasile Lupu se amintește că „a făcut de iznoavă nu mai puțin de 14 biserici”, în afara palatului domnesc de la Iași, după incendiul din 1624. În Transilvania sunt amintiți laudativ generalii Francisc Geszty și Ulisses Maximilian care, la interval de aproape 2 secole, au reparat Cetatea Devei.

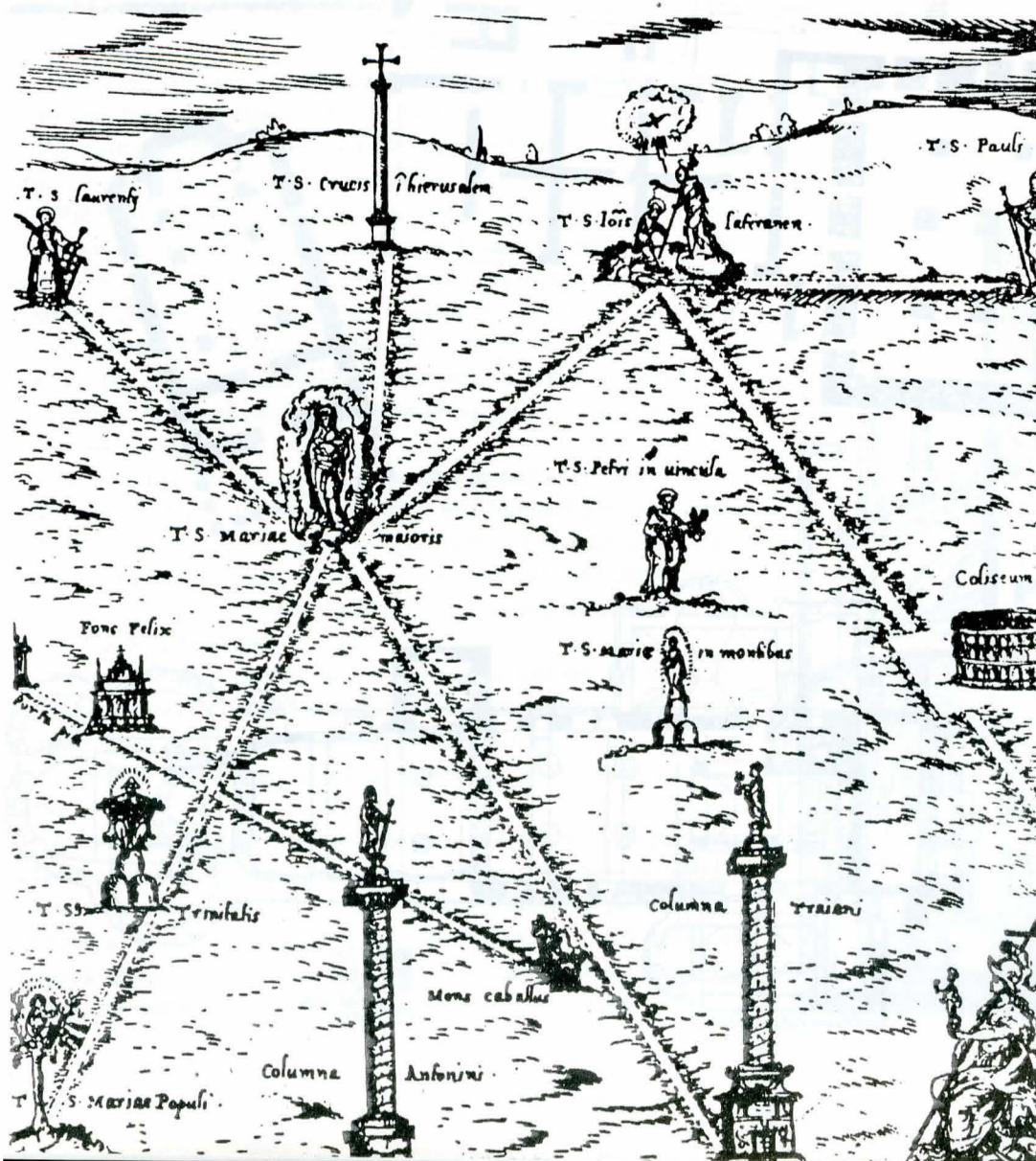
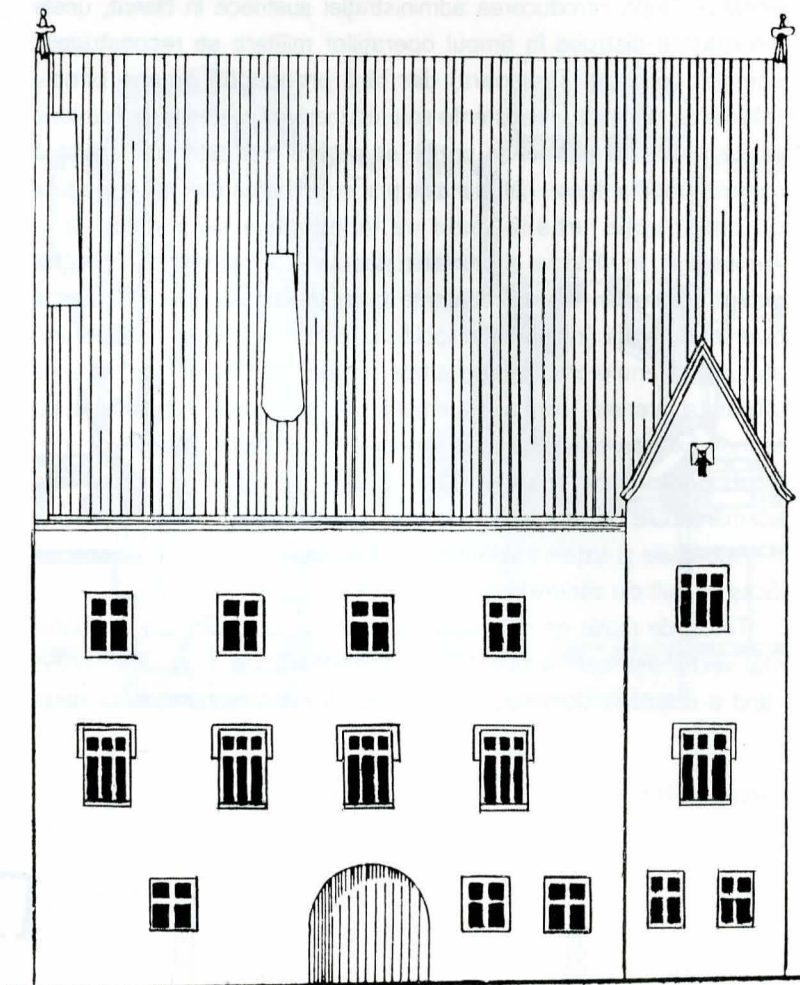
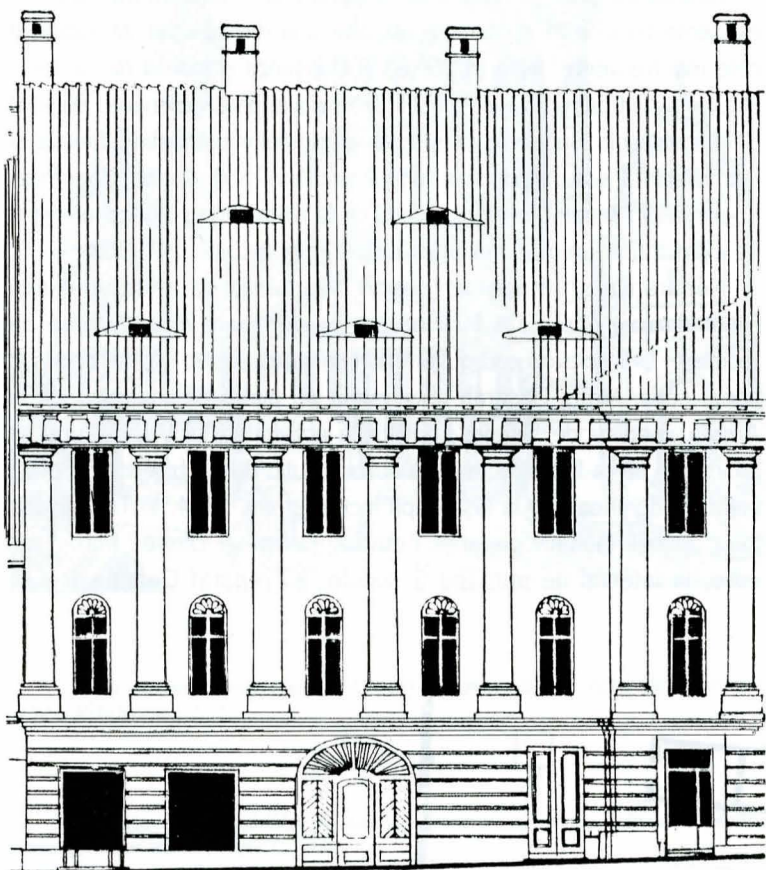

Târgoviște, extinderi și înlocuiri în cadrul ansamblului voievodal (sec. XIV–XVII) după Gh. Curinschi-Vorona

Brașov, intervenții succesive la Sf. Nicolae din Schei, între sec. XV – 1595) (după E. Greceanu)

1583–1595
1651
1692
sec. XVIII
gotic

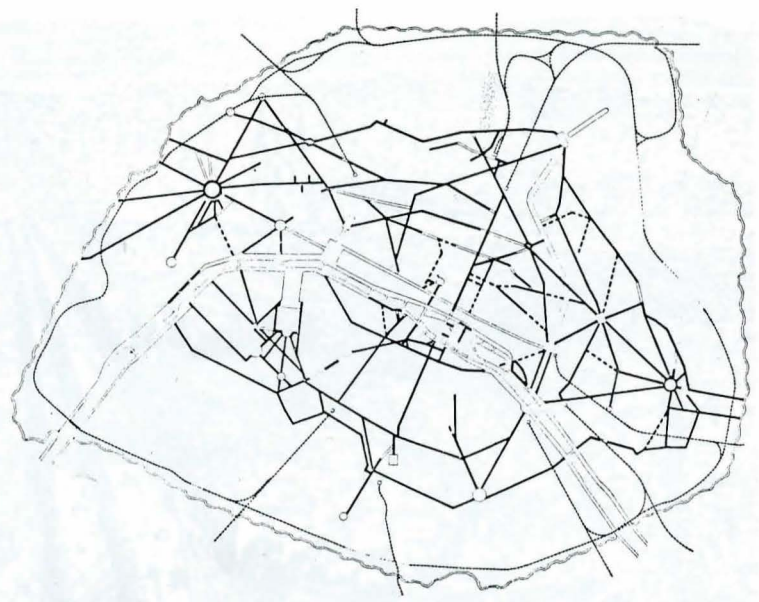

Roma, propunerile lui Domenico Fontana
pentru trasarea unor artere integrate (sec. XVI)

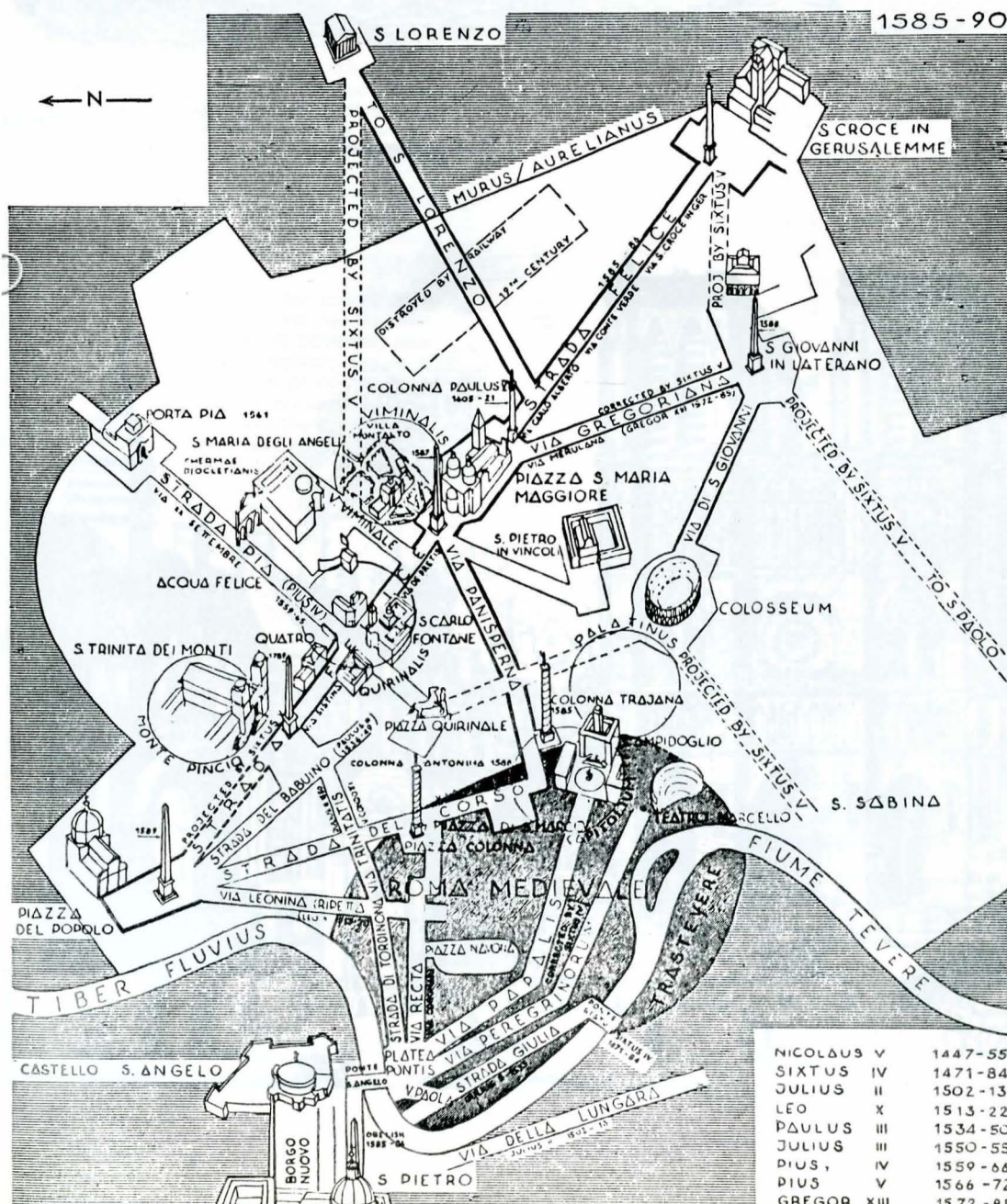
Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, Nicolae Mavrocordat sau Mihai Racoviță ca și alți domnitori au finanțat lucrări de reparare la clădiri de cult sau civile din Muntenia și Moldova. În Transilvania secolului XVIII se refac Cetatea Alba Iulia (la ordinul lui Eugenio di Savoia, din 1724), șiruri de clădiri din Piața Mică de la Sibiu sau din Piața centrală din Bistrița, Casa Sfatului de la Brașov (după 1770), Castelul Haller de la Coplean ș.a. Un gen de intervenții caracteristic acestei perioade în Moldova privește modificarea acoperișurilor la bisericile ridicate în sec. XV–XVI (cu efect asupra volumetriei generale) în timp ce în Transilvania s-a răspândit preocuparea pentru prefacerea exteriorului clădirilor (Catedrala din Turda, Castelul de la Bonțida, Casa Haller la Sibiu) în manieră barocă.

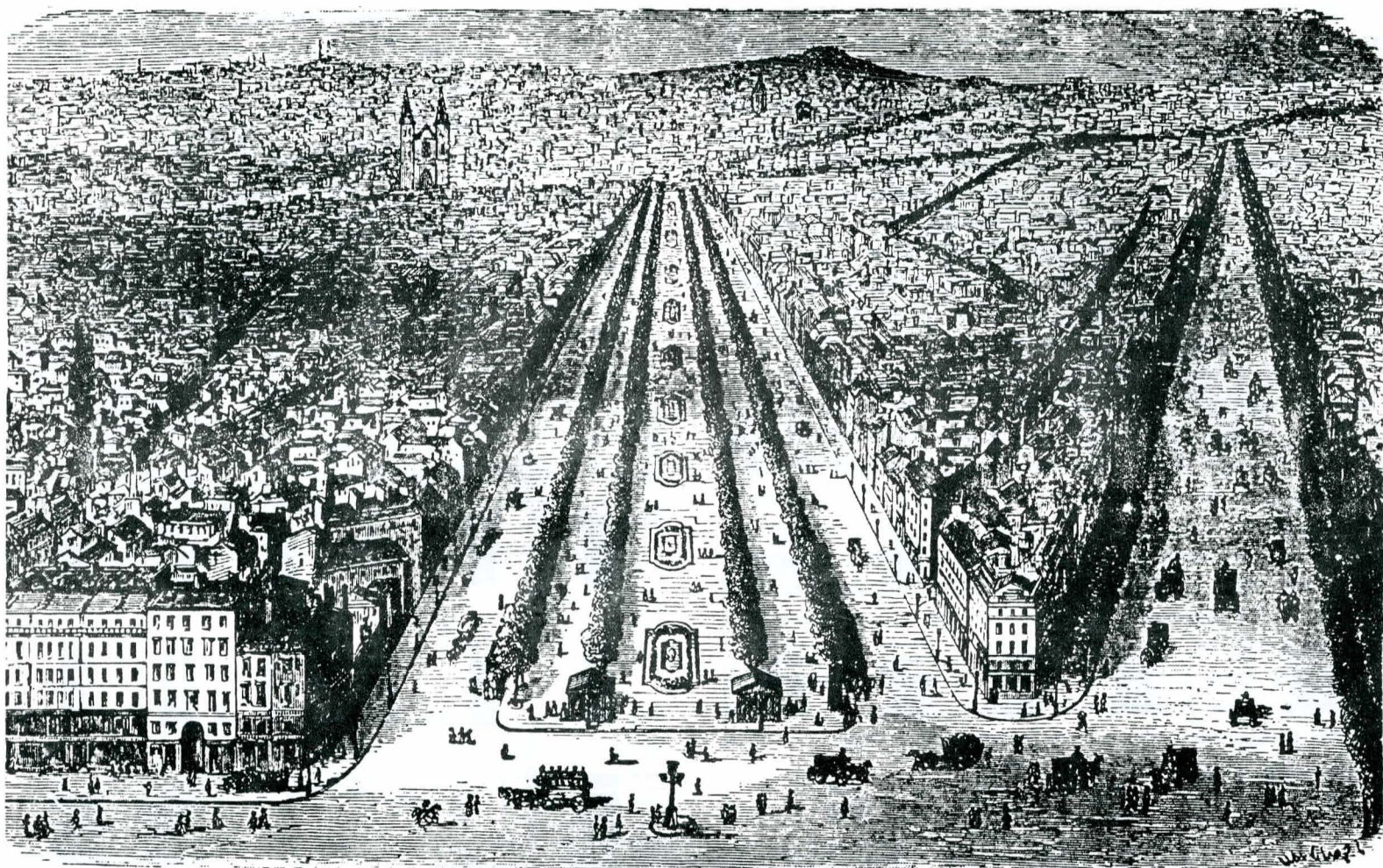
În acest interval (secolele XVI–XVIII) sunt de notat unele premise legate de reconsiderarea vechilor clădiri cu valoare de monument. În 1632 Grigore Matei Ghica trece în revistă toate clădirile istorice de pe cuprinsul Moldovei. O inventariere a bunurilor bisericești (implicit a clădirilor de cult) are loc după 1781 în Bucovina, sub egida autorităților austriece. Preocuparea și gustul pentru antichitate determină pe principele Gabor Bethlen să-și decoreze palatele de la Hunedoara și Alba Iulia cu piese litice romane. Se pare că stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir au adus moda în Muntenia și Moldova.

Privită în ansamblu, situația din Principatele Române prezintă numeroase semne de racordare la experiența europeană în domeniul reciclării fondului clădit moștenit, racordare ce se va împlini în a doua parte a secolului al XIX-lea.

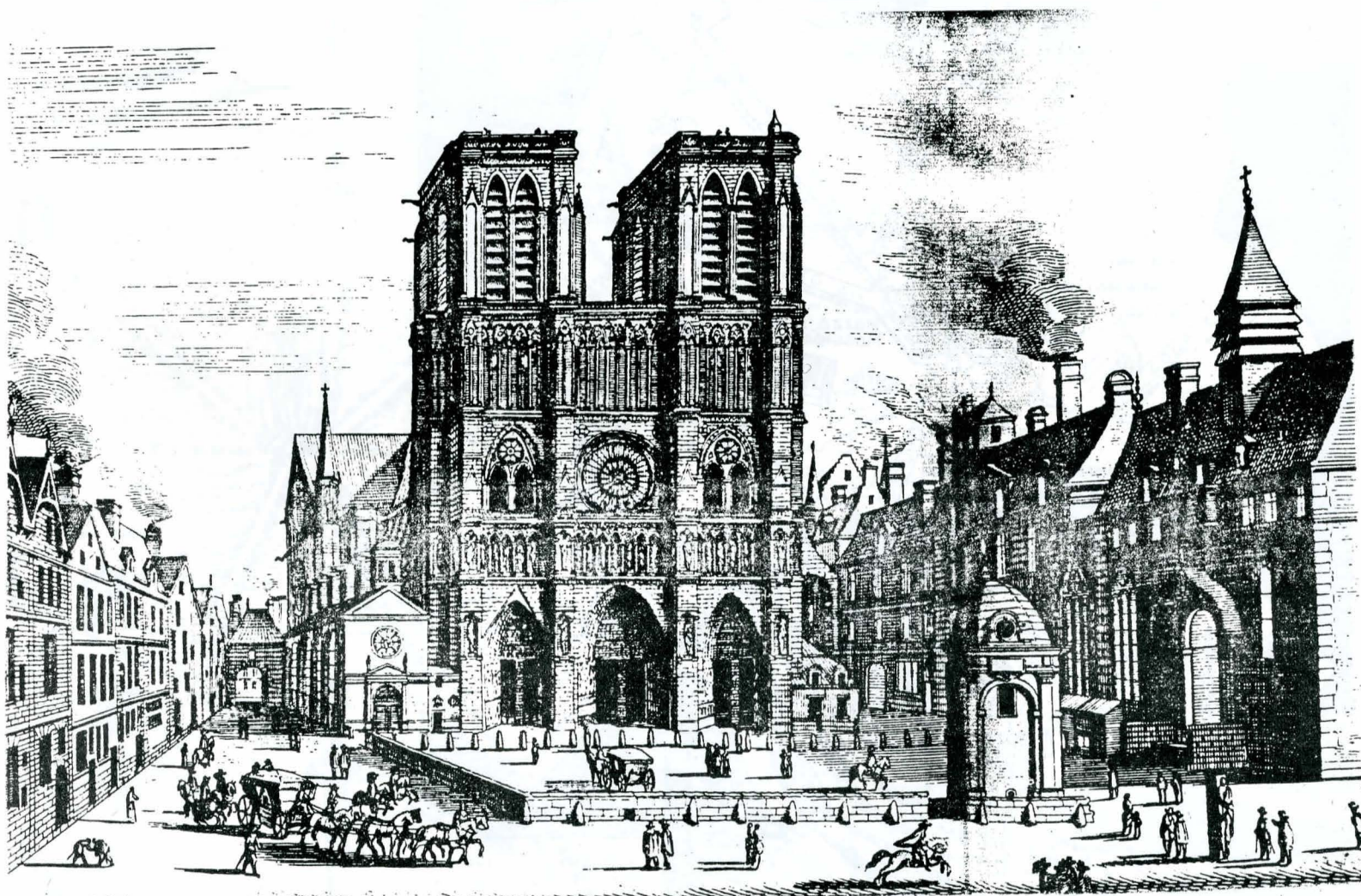
Paris, artere noi realizate în timpul administrației lui Haussman (1853–1870)

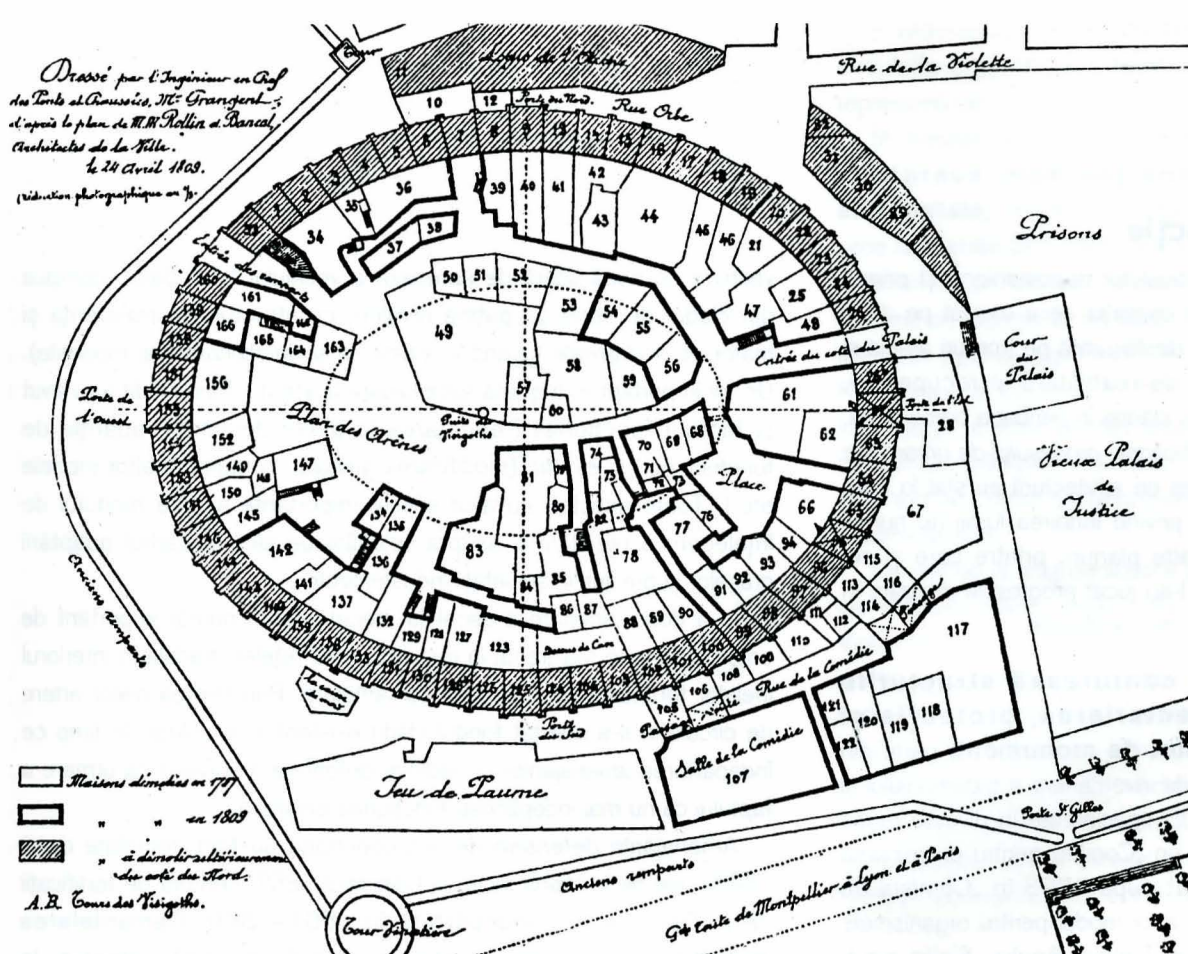

Paris, Boulevard Richard-Lenoir, executat între 1861–1863

Paris, scuarul Catedralei Notre Dame, înainte de demolarea clădirilor învecinate

Dessiné par l'ingénieur en Chef
des Ponts et Chaussées, M. Franchet
d'après le plan de M. H. Koller et Bancel,
Architectes de la Ville.
le 24 Avril 1808.
(réimpression photographique en 1908)

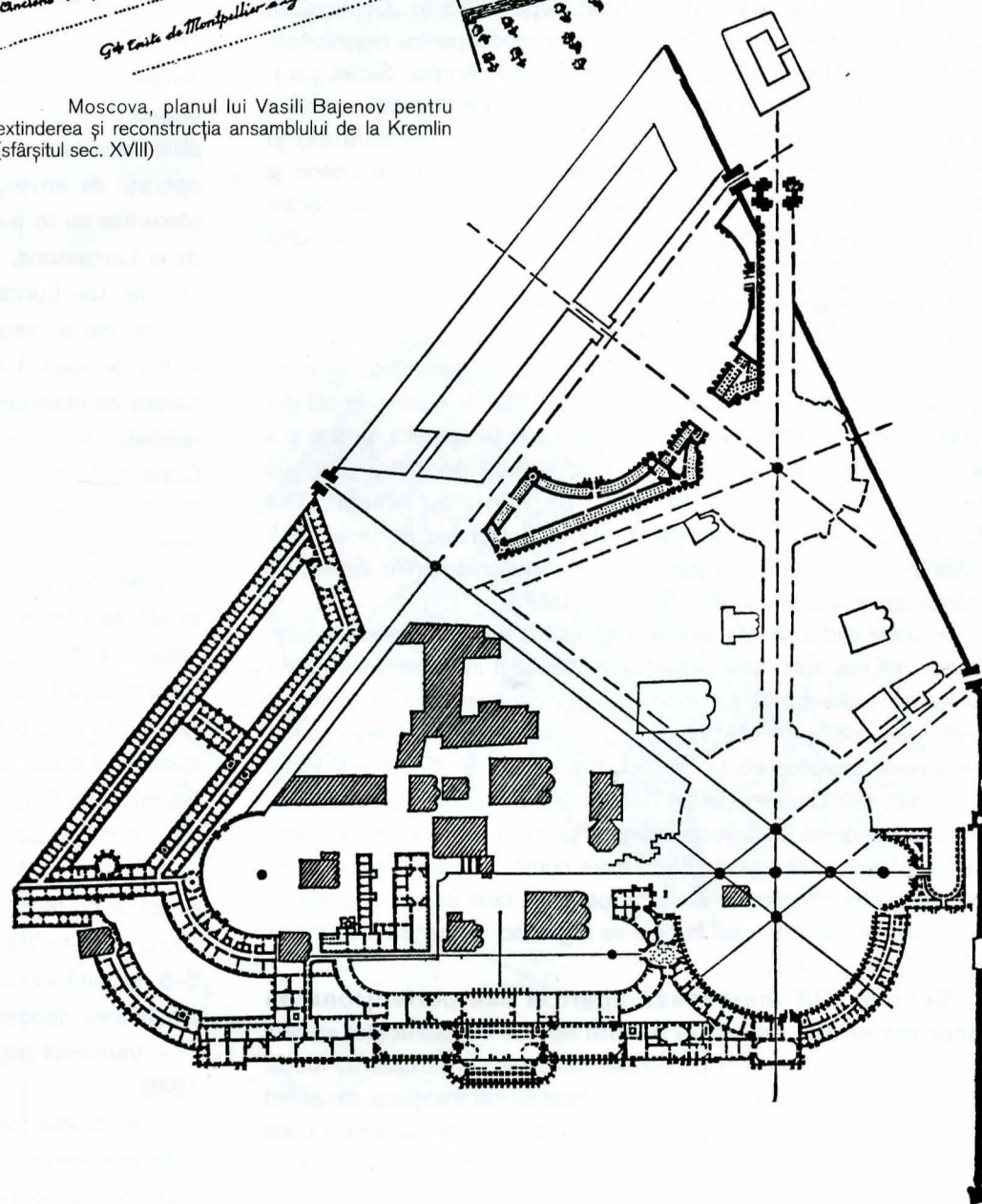
Nîmes, amfiteatrul roman
(transformat în fortăreață și ansamblu
rezidențial în timpul evului mediu) adus
în situația inițială la începutul sec. XIX

RÉSUMÉ

L'auteur montre que la transition depuis un réemploi spontané à la réutilisation consciente du fonds construit hérité peut être constatée pendant une longue période comprise entre le moyen âge et le XIXe siècle. Cela se doit à la redécouverte de l'architecture antique (particulièrement en Italie) au temps de la Renaissance d'une part, et aux trouvailles archéologiques de la l'Ancien monde grec, sur le seuil du Classicisme, d'autre part. De fait, ces deux moments représentent en soi les sommets de la reconsidération des constructions anciennes, autant de marches dans la configuration de la mentalité spécifique.

L'auteur constate ainsi la diminution du nombre de recyclages primaires et, en parallèle, les premiers signes d'une protection des anciens bâtiments, pour commencer dans le cas des exemplaires uniques à valeur exceptionnelle. En même temps on y souligne l'extension des interventions requises pour la réutilisation (agrandissement, réadaptation, groupement etc.) des constructions héritées, sous l'effet d'un début de formation de l'engouement pour les valeurs historiques. Enfin, compte tenu du développement du secteur constructif (outillages, matériaux, techniques etc.), ce n'est pas l'effet du hasard que pendant la longue période susmentionnée se soient aussi multipliées les interventions de réutilisation d'exception. Celles-ci se manifestent notamment au niveau des objets, car sur le plan de l'urbanisme elles se maintiennent dans une phase conceptuelle jusqu'au milieu du XIXe siècle.

Moscova, planul lui Vasili Bajenov pentru
extinderea și reconstrucția ansamblului de la Kremlin
(sfârșitul sec. XVIII)

Între reciclare și reconstrucție

Perioada încadrată între finele războaielor napoleoniene și primul război mondial se caracterizează prin oscilația ce a existat pe de-o parte între efortul de construcție nouă desfășurată pe fronturi ample și pe de altă parte, efortul justificat de reabilitare și recuperare, recondiționare și refolosire a substanței clădite în perioada precedentă. Dezvoltarea industriei și tehnicii, amplificarea *procesului de urbanizare* și distribuirea mai uniformă a producției de arhitectură au stat la baza conturării mentalităților și proiectelor privind înnoirea lumii nu numai sub aspect social-politic, dar și în alte planuri, printre care și cel arhitectural-urbanistic. Un rol specific l-au jucat progresele realizate în perfecționarea materialelor și tehnicilor de construcție.

În secolul al XIX-lea se conturează structurile organizatorice, privind inventarierea, protecția și restructurarea clădirilor cu statut de monument, parte din fondul clădit global. După încercările de inventariere a patrimoniului și intențiile de organizare a unor instituții specializate în diverse orașe italiene, se creează în 1790 la Paris un „Comitet pentru examinarea monumentelor publice” (transformat după 1793 în „Comisia de conservare a monumentelor”) devenit apoi model pentru organisme similare înființate în alte țări (Bavaria, Belgia, Anglia, Sicilia ș.a.). Concomitent, se încearcă punerea la punct a unei legislații specifice privind inventarierea și cercetarea, repararea (restaurarea) și întreținerea clădirilor declarate monument, asigurându-se uneori și baza materială necesară (în Franța bugetul special defalcăt pentru operații de conservare și restaurare a monumentelor crește între 1820–1850 de aproape 10 ori).

Interesul manifestat pentru clădirile-monumente se reflectă în marele număr de asociații, societăți, comisii etc. statale ori private înființate. În Franța sunt de remarcat „Comisia monumentelor istorice” și „Comitetul Artelor și Monumentelor” (1837), în Austria există din 1853 „Comisia centrală pentru studiul și protecția operelor de artă și a monumentelor istorice”, în Belgia funcționează din 1855 „Comisia regală a monumentelor”, în Marea Britanie s-au înființat „The Commons Preservation Society” (1865), „Societatea de protecție a clădirilor vechi” (1877) precum și „Trustul național pentru locurile de interes istoric sau frumusețea naturală” (1895).

În acest cadru se desfășoară o intensă activitate teoretică punând în discuție mai puțin teza dispariției inevitabile a monumentelor (reflex al viziunii romantice a lui John Ruskin), cât principiile de urmat în prelungirea existenței acestora (așa cum reiese din activitatea practică ori scrierile teoretice ale lui Giuseppe Valadier, E. E. Viollet-le-Duc, G. G. Scott sau Camillo Boito). Intensitatea dezbaterilor teoretice, marcând trecerea de la restaurarea empirică la cea doctrinară și apoi la cea istorică, s-a regăsit într-un mare număr de intervenții pe clădiri declarate monumente; se remarcă, pe lângă cele uzuale, și unele de excepție, fie datorită scării la care se regăsesc, fie pentru îndrăzneala în concepție și realizare.

Secolul XIX marchează apariția sau perfecționarea unor materiale, tehnici și mașini noi de construcție: metalul și betonul armat, clădirea pe schelet, macaraua și buldozerul. Modul de construcție rezultat contrastează radical cu cel tradițional din punct de vedere al performanțelor în rapiditatea de execuție, în dimensiunea clădirilor și mai ales în durata de serviciu a acestora. Se conturează treptat, paralel cu preocuparea pentru monumentele unicat de mare

vechime, o nouă scară de apreciere a vechiului fond clădit, compus din clădiri de serie cu puține niveluri, cu structuri de rezistență și materiale tradiționale (având o rezistență și durabilitate mai modeste). Un rol important în treptata subevaluare a acestui fond clădit l-au avut și factorii funcționali (renunțarea la unele destinații, apariția de funcțiuni noi) și *estetici* (modificarea gustului, conturarea altor modele etc.). Toate acestea au avut efecte importante asupra modului de înțelegere a reciclării și asupra soluțiilor de ales în cadrul adaptării orașelor la presiunile societății industrializate.

În a doua jumătate a secolului trecut într-un număr important de orașe europene s-a trecut la restructurarea rețelei stradale în interiorul inelelor fortificate care au fost demantelate. Prin tăierea noilor artere de circulație s-a afectat fondul clădit existent încă utilizat, în timp ce îndepărtarea amenajărilor și clădirilor defensive a survenit ca urmare a faptului că nu mai îndeplineau funcțiunea originală.

Amenajările defensive de la Copenhaga au fost demolate după 1843, cele de la Viena începând din anul 1857, centura de fortificații de la Berlin a fost îndepărtată în 1867–1869. Demantelarea instalațiilor de apărare a continuat până după 1900, îndeosebi în orașele mari (precum Milano, Bremen, Köln, Budapesta ș.a.) aflate în plină dezvoltare și dispunând de mijloacele necesare unei asemenea operații de anvergură. Acolo unde fortificațiile au supraviețuit, (deoarece nu se putea finanța demolarea – precum zidurile medievale de la Carcassonne, Franța, construcțiile renaștentiste de la Naarden, Olanda, sau Lucca, Italia, sistemul defensiv baroc de la Saarlouis, Franța) ele au vegetat neștiute până la neașteptata reabilitare sub formă de valori turistice, culturale etc. Nu rareori au folosit drept carieră de materiale fie pentru realizarea de substructii și modelarea reliefului, fie pentru construirea de noi clădiri. Astfel la Bremen și Copenhaga terenul ocupat înainte de sistemul de apărare a fost transformat în parc în timp ce la Viena și Berlin cea mai mare parte a fostului teritoriu fortificat a fost reclădit.

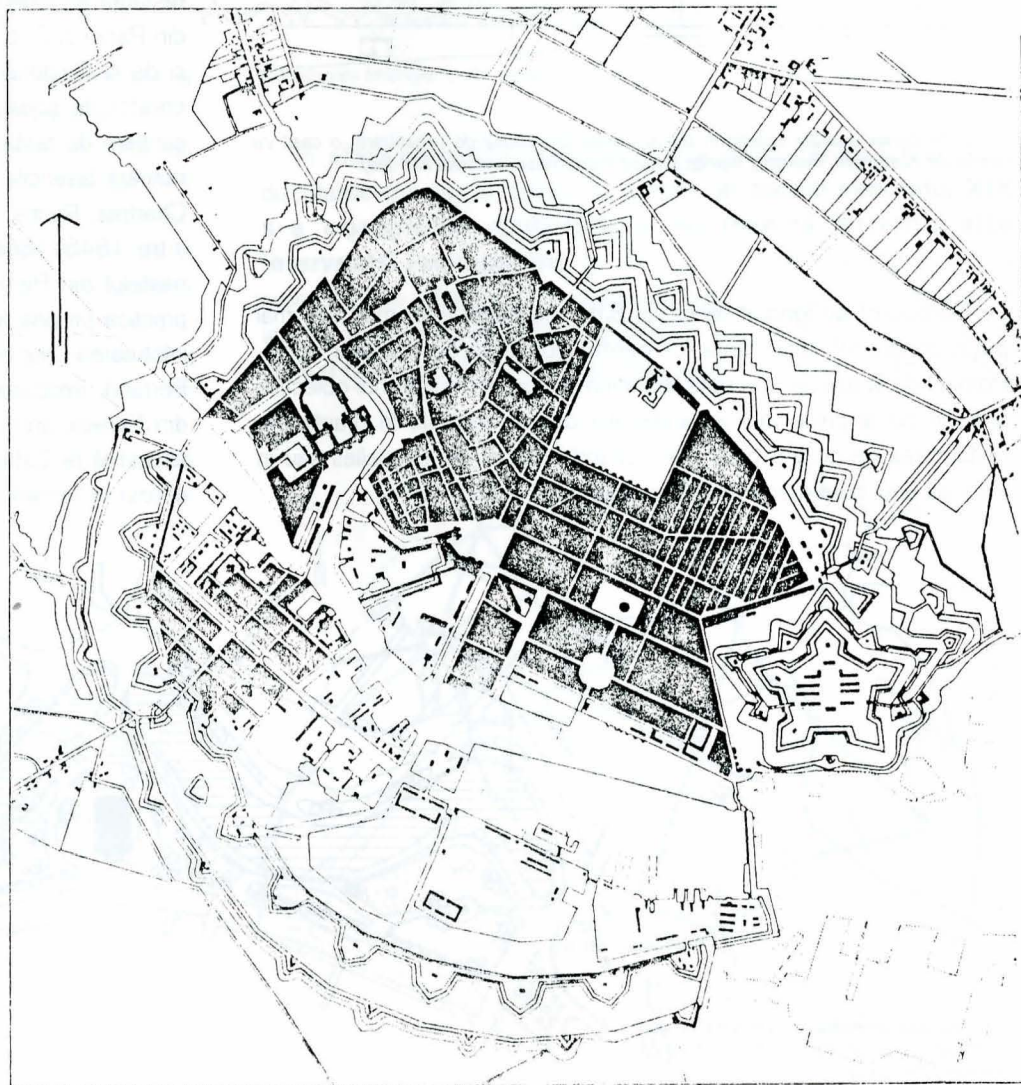
Operațiile de regularizare a orașelor reprezintă o altă categorie amplă de intervenții reciclatoare. Conceptul de regularizare își trage rădăcinile din lucrările lui Domenico Fontana de la Roma și din reconstrucția Londrei după planurile lui Christopher Wren (sec. XVII). Lucrări de regularizare urbană s-au executat, la diverse scări, într-un număr de orașe precum Köln, Dresda și München din Germania, Barcelona în Spania, Roma și Florența în Italia, Stochkolm în Suedia etc. În mai toate cazurile s-au pornit de la modelul și experiența realizate la Paris între 1853 și 1859, în timpul împăratului Napoleon III de către prefectul G. E. Haussmann. Prin străpungerea în centrul istoric a peste 100 km de bulevarde, flancate prin clădiri tipizate cu 3–5 niveluri înlocuind în jur de 27 500 clădiri medievale, s-au asigurat următoarele deziderate:

- transferul populației implicate în revoluțiile din 1789, 1830 și 1848;
- înlocuirea fondului clădit medieval (dezvoltat după legi proprii, puțin rezistent la foc etc.) prin altul nou, ordonat și înzestrat cu confort accesibil păturilor bogate ale populației;

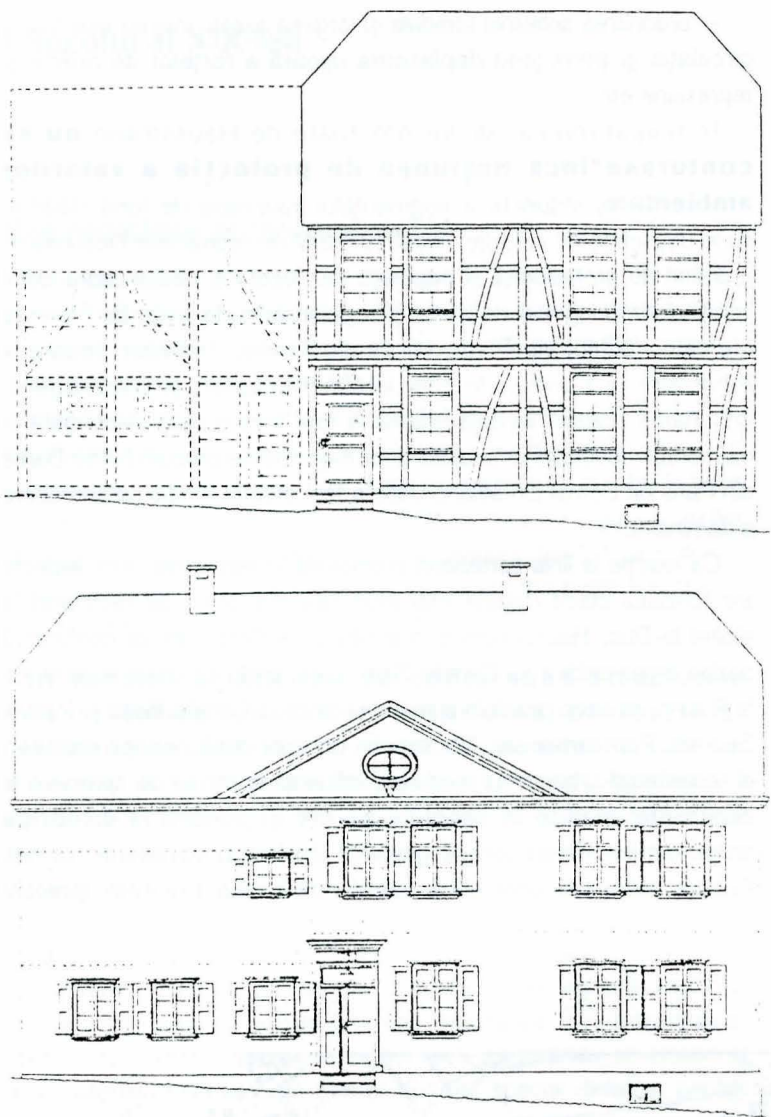
– ordonarea schemei stradale și lărgirea axelor majore avantajând circulația și permițând deplasarea ușoară a forțelor de ordine și represiune etc.

În timpul regularizărilor efectuate de Haussmann **nu se conturase încă noțiunea de protecție a valorilor ambientale**, respectiv a segmentelor valoroase de fond clădit în serie deosebite de clădirile unicate cu statut de monument. Noțiunea s-a definit de profesioniști și populație, au făcut loc noului cadru clădit însoțind străpunerile de străzi și regularizările de piețe (la Florenza Mercato Vecchio, via Pietro Micca din Torino, Trafalgar Square și Kingsway la Londra, în Stockholm Karlavagn și Sveavägen). Importanța acestor peisaje urbane a fost încă o dată evidențiată în momentul modificării anturajului unor monumente precum Notre Dame din Paris ori Domul din Milano unde a fost afectat modul de percepere a dominantelor.

Ca reacție la linia carteziană promovată în rezolvarea unor aspecte ale fondului clădit (legate mai mult sau mai puțin de reciclare) la Viollet-le-Duc, Haussmann și mai târziu Le Corbusier se conturează poziția organicistă a lui Camillo Sitte, care, preluând unele sugestii de la Ruskin, se racordează în planuri specifice la Camillo Boito și Patrick Geddes. Prin cartea sa, „Construcția orașelor după principii estetice”, el reabilitează urbanismul medieval, influențând modul de apreciere al substanței clădite în secolele XI-XIV și punând la dispoziția proiectanților noilor „orașe grădina” un bogat vocabular formal. Evident, promotorii unor soluții radicale de înnoire a orașelor (precum

Începutul extinderii orașului Copenhaga (circa 1850)
peste centura de apărare

Schimbarea gustului estetic în desfășurarea procesului de urbanizare: o casă cu anexe din Kommern, Renania, înainte și după modernizare (secolul XIX-lea)

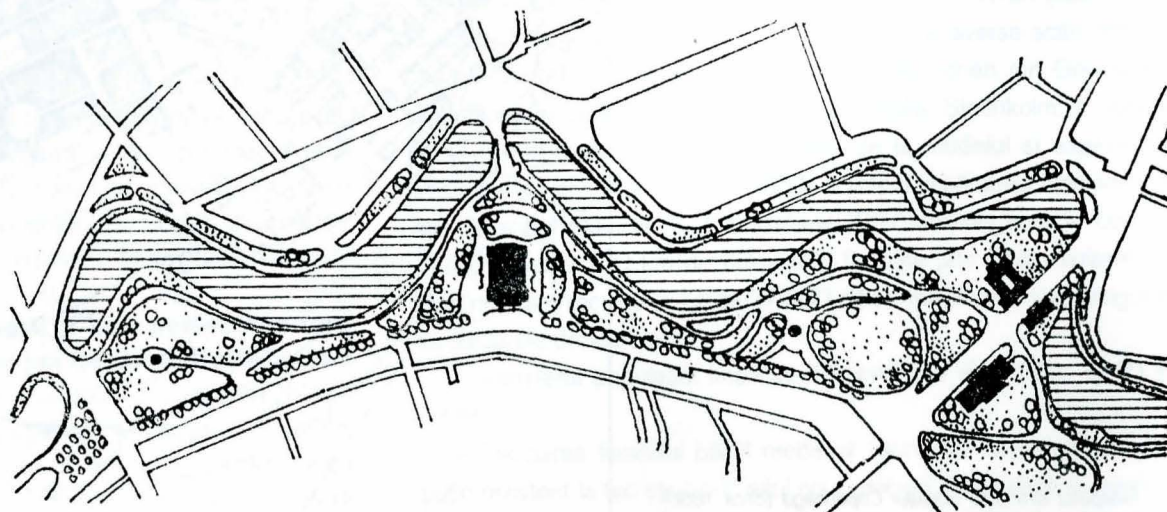
Le Corbusier) au ignorat teoria lui Sitte, neglijând (mai mult sau mai puțin conștient) importanța lor pentru conservarea orașelor vechi. Pornind de la aceste precepte teoretice au fost formulate noi obiective precum cel al preservării ansamblurilor urbane regăsite în practică la restaurarea de pildă a pieței mari (Grande Place) din Bruxelles sau în imitarea unui burg medieval la Expoziția de la Torino (1884).

Ca de atâtea ori în istorie, și conceptul protecției ansamblurilor, al substanței clădite considerate global, a fost formulat prea devreme: aplicarea lui în practică se va difuza abia după al doilea război mondial.

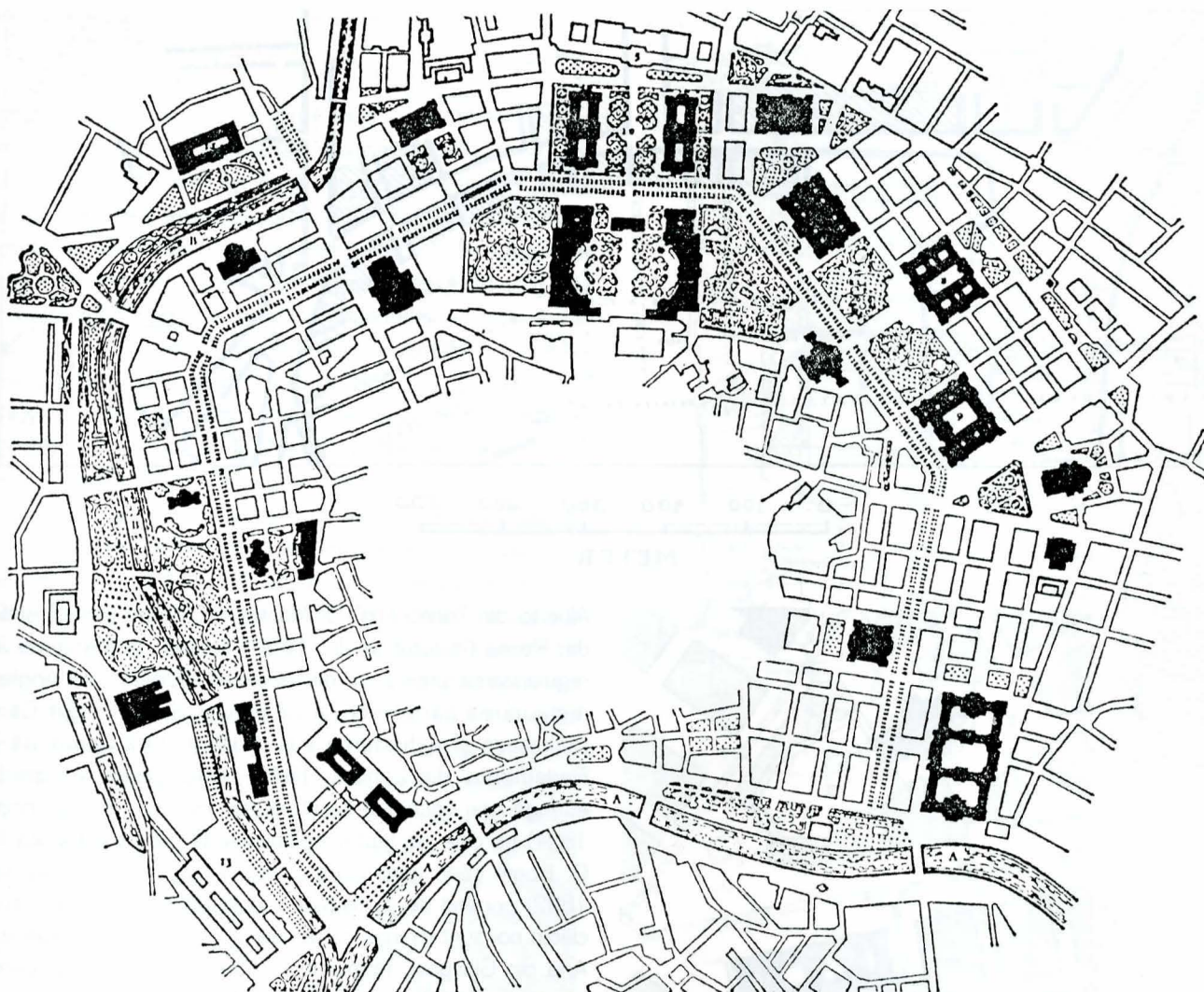
Evident, **începerea unei activități organizate și, treptat, mai ample de restaurare** reprezintă principalul salt calitativ realizat de-a lungul secolului XIX în domeniul reciclării fondului clădit moștenit (chiar dacă numai a unei părți infime, favorizată prin acordarea statutului de monument). Această fază de evoluție a restaurării clădirilor se caracterizează prin încercări de clasificare a suportului teoretic și prin punerea la punct a unui instrumentar tehnic de intervenție apelând nu numai la materialele utilizate în clădire dar și la altele noi (precum metalul, cimentul, într-o măsură betonul).

Pintre lucrările deschizătoare de drum se numără în primul rând cele executate în Italia, unde prioritate au intervențiile asupra marilor ruine ale antichității. Astfel la Roma se stopează procesul de degradare a ceea ce a mai rămas din Colosseum în baza proiectului întocmit de Raffaello Stern în timp ce arcul lui Titus este supus unei operații complexe de restaurare, marcarea a completărilor și punerea în valoare prin modelarea contextului de către Giuseppe Valadier (1821). Tot el a condus și restaurarea (în baza principiilor vremii) a domurilor din Orvieto și Rimini pe când Camillo Boito restaurează Catedrala Sant Antonio din Padova, respectând evoluția istorică a monumentului. Unei restaurări istorice, supervizate de Luca Beltrami, i-a fost supus și castelul din Milano (1893) în timp ce la Palazzo del Governo din San Marino (1894) s-a recurs la restaurarea doctrinară.

În Franța, după M. Grangent și C. E. Durand, care au executat reconstituirea amfiteatrului roman din Nîmes (1810) sacrificând o sală de teatru, un palat de justiție și peste o sută de locuințe medievale și „Maison Carrée” din același oraș, se detașează F. Ch. Gau (cu restaurarea bisericii St. Julien le Pauvre și a presbiteriului St. Severin din Paris) și F. L. Duban (cu lucrările de la Ste. Chapelle, Paris 1840 și de la Castelul din Blois, 1845) dar mai ales E. E. Viollet-le-Duc, creator de școală și doctrină, care a patronat cele mai importante șantiere de restaurare de la mijlocul secolului. Între realizările sale se numără bisericile din Vézelay și Carcassonne, catedralele din Amiens, Chartres, Reims, precum și Notre Dame din Paris (lucrare ce a durat între 1845–1866), primăriile de la Garonne și Montréal/Yvonne, castelul din Pierrefonds (1863–1870) etc. Încercând să traducă în practică propria teorie a restaurării stilistice el a considerat justificată înlăturarea unor elemente romanice la catedrala gotică din Clermond-Ferrand, înlocuirea unor arce originale, greșit executate la catedrala din Evreux precum și adăugirea unor piese mimetice (lanternoul, sacristia) la Catedrala Notre Dame din Paris. Devenit cunoscut prin difuzarea lucrărilor sale teoretice, Viollet-le-Duc a influențat direct sau

Utilizarea amenajărilor din zona fostelor fortificații: zona de agrement și cultură din Bremen, Germania

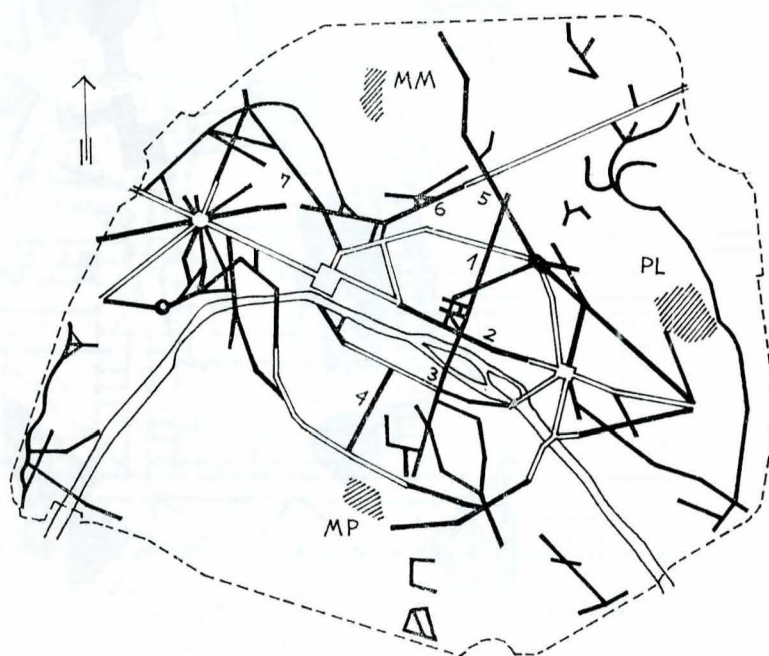

Construirea terenului fostei centuri de apărare: Ringul de la Viena, după 1860

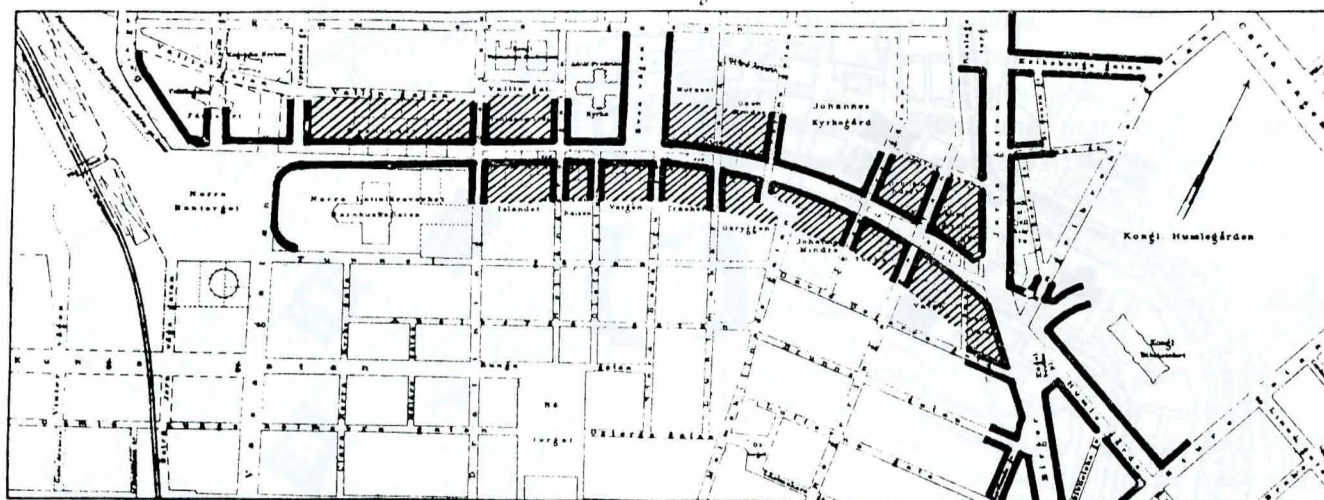
prin intermediul studenților săi activitatea de restaurare a monumentelor nu numai din Franța dar și din alte țări europene.

Practica de restaurare din Germania și Anglia urmează însă căi proprii, intervențiile pe monumente făcându-se mai nuanțat prin considerarea în mai mare măsură a propriei biografii. J. H. Adler (cu lucrări în Grecia și Palestina) a restaurat monumente medievale la Berlin și în alte orașe, în timp ce J. Otzen s-a specializat în restaurarea clădirilor de cult protestante, recurgând la principiile intervenției istorice. În Anglia s-au remarcat lucrările de restaurare a bisericilor gotice de la St. Ethelweda și Harley conduse de G. G. Scott. Autor de clădiri noi (în Anglia și străinătate), istoric de arhitectură și teoretician cu practică în restaurare, el reia soluții discutabile întâlnite pe continent, schimbând sensibil înfățișarea unor monumente. În Olanda activează ca restaurator de clădiri religioase Petrus Cuijpers, influențat de doctrina stilistică în timp ce Palais Royal din Bruxelles, Belgia, a fost supus în 1883 unei „construcții libere”. În Cehoslovacia, la Hradul din Praga s-au refăcut (1868) pe lângă alte componente „Sala Spaniolă” datând din secolul XVI și s-a restaurat Palatul Czernin (la începutul secolului XX). În Statele Unite, pe lângă formulele curente s-a recurs și la o soluție deosebită: Independence Hall din Philadelphia (1731), demolat în 1781 din cauza pericolului de surpare, a fost refăcut în liniile originare de William Strickland (1832).

În afara operațiilor înscrise în aria restaurărilor (chiar dacă discutabile din punctul actual de vedere), **în cursul secolului XIX s-a completat experiența moștenită privind alte intervenții reciclatorie.** Ca urmare a creșterii demografice și a procesului de urbanizare se continuă practica adăugirilor și extinderilor atât la nivelul ansamblurilor (dezvoltarea orașelor istorice atinge acum niveluri fără precedent) cât și al obiectelor. Extinderile palatelor Carlo

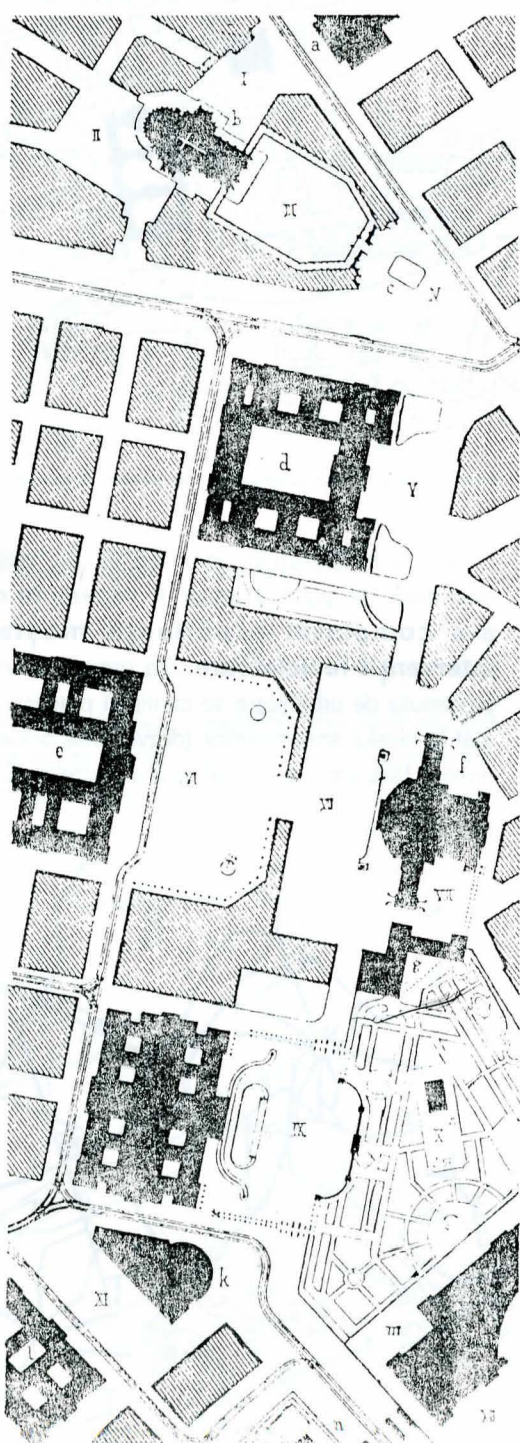
Tăierea de artere noi prin orașul existent: intervențiile lui Georges Eugène Haussmann la Paris

0 100 200 300 400 500

METER

Extinderea experienței
pariziene în Europa:
arteră nouă legând
două părți ale orașului
Stockholm după planul
lui Albert Lindhagen

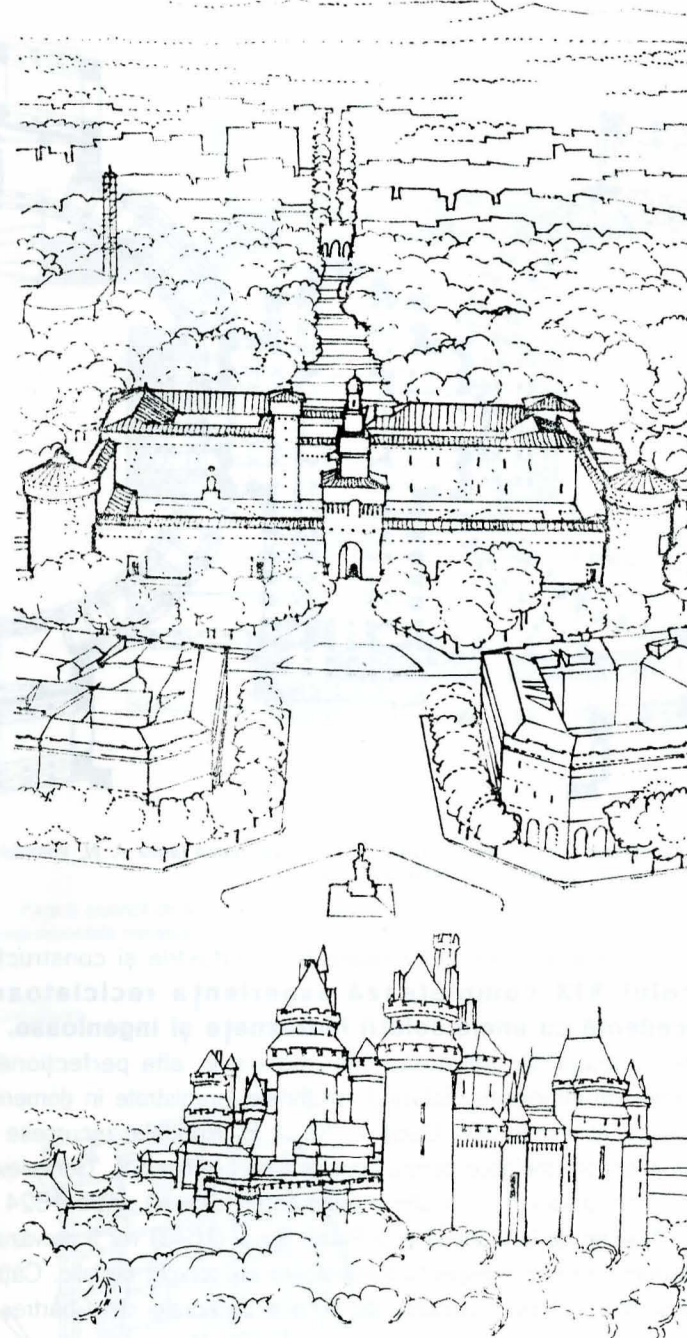
Propunerea estetizantă
a lui Camillo Sitte
pentru ringul vienez

Alberto din Torino (1871), Marino din Milano (1890) și Montecitorio din Roma (în jurul anului 1900) au fost determinate în parte de regularizarea unor zone din orașele respective. În Anglia, odată cu restaurarea părții vechi a Colegiului St. John din Cambridge se realizează și extinderea într-o arhitectură apropiată în timp ce Parlamentul din Londra (1840–1860) poate fi considerat că se adaugă mai vechiului Westminster Hall (salvat din incendiul de la 1834) pe care de fapt îl înglobează. O soluție apropiată folosește A. C. Pugin când construiește Scarisbrick Hall din Lancashire (după 1832) pornind de la clădirea medievală restaurată în 1814. Chiar și clădiri noi sunt extinse ca urmare a completărilor tematice. Școala de Artă din Glasgow, terminată în 1898 va primi o extindere câțiva ani mai târziu (1909) proiectată de C. R. Mackintosh. În Germania, alături de extinderi tradiționale (precum cea a palatului Babelsberg din Berlin, 1849) se întâlnesc frecvente cazuri de completări ale unor clădiri publice: în 1872 s-au adăugat corpuri noi spitalelor berlineze Bethania și Elisabetha, sediul Oficiului imperial de statistică, tot din Berlin, este extins în 1887. Importante lucrări de extindere se întâlnesc și în Austria: în afara complexului Hofburg datând din sec. XVIII, întregit în 1889, prezintă interes modul în care a fost soluționat corpul adăugat Băncii Naționale Austriece (Fr. Schmidt, 1873) ca și realizarea corpului front de stradă al bisericii ortodoxe din Fleischmarkt (Th. Hansen, 1858). Această formulă de adăugire a unor corpuri care să facă front spre spațiile urbane se întâlnește și în Rusia: porticul Catedralei Kazan (1811) orientând clădirea spre Nevski Prospekt și hemiciclul realizat de Carlo Rossi în Piața palatului de iarnă, ambele la Leningrad. O extindere masivă se realizează la Washington, Statele Unite, unde Capitolul din 1792 este reclădit în 1817 și completat între 1861–1867.

Între celelalte intervenții reciclatoare asupra clădirilor existente, frecvente de-a lungul secolului XIX, se numără completările sau reactualizările de fațade precum și transformările ori remodelările interioare, posibil de grupat în cadrul modernizărilor. Operațiile de completare sau încheiere a fațadelor sunt numeroase în Italia: între 1857–1914 se termină fațadele (uneori după proiectele inițiale, regăsite, alteori potrivit unor proiecte noi în stil) de la Santa Croce și Santa Maria del Fiore din Florența, Sant Eustorgio din Milano, de la Palazzo Salimbeni din Siena, cele ale domurilor din Amalfi și Arezzo. În Anglia operația de „refacing” se întâlnește la Highcleve Castle, Hampshire (1842), și parțial la Cardiff Castle (1865). La o soluție inedită a recurs arhitectul John Soane, recompunând piese recuperate de la alte clădiri pe fațada nouă a propriei clădiri (1813). Un capitol deosebit al completărilor și transformărilor de fațade îl reprezintă

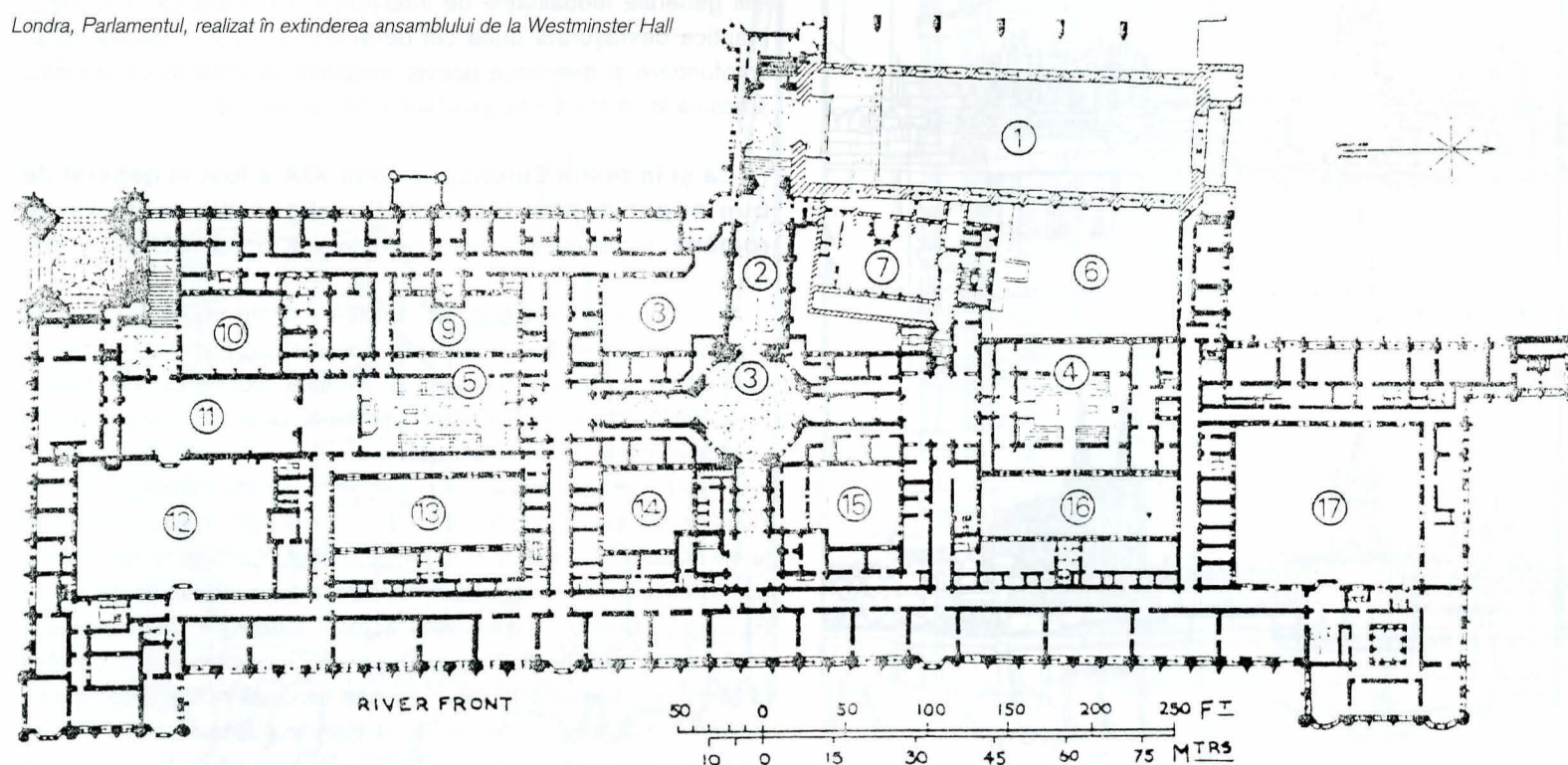
intervențiile asupra catedralelor gotice din Franța și Germania, multe rămase neterminate (îndeosebi în fațadele vestice incluzând turnurile clopotniță). Pentru Notre Dame din Paris (cu fleșele retezate ca la Laon și Reims) se cunoaște propunerea lui Viollet-le-Duc pentru încheierea fațadei de apus, propunere însă nerealizată. În Germania s-au găsit proiectele originare pentru Catedralele din Ulm și Köln permițând completarea lor exactă. Planurile catedralei din Köln s-au găsit în 1814, piatra fundamentală de continuare a lucrărilor s-a pus în 1842 iar șantierul a fost definitiv închis în anul 1880.

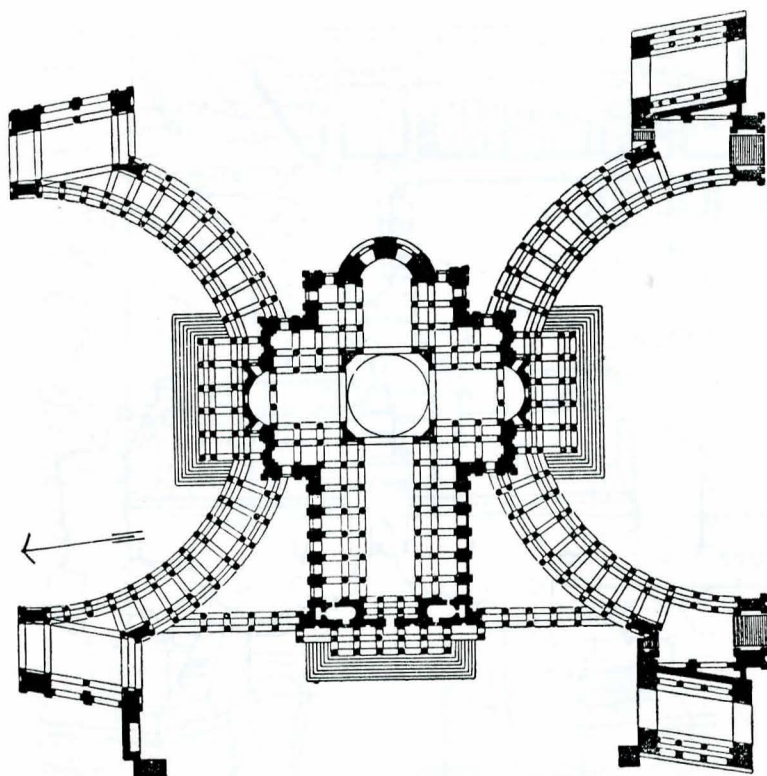
Sub presiunea schimbărilor din modul de viață, secolul XIX a devenit martorul unor adevărate campanii de remodelare și reactualizare a clădirilor (denumite curent reconstrucții). În Rusia, asemenea lucrări sunt executate la palatele de la Tzarskoe Selo și Smolnăi (Ohotnăi Riad din Moscova). Multe remodelări (Umbauten) se desfășoară în Germania: la Berlin, F. Stüler remodelază Dorfkirche Pankow și Garnisonskirche (1857–1863), A. Lohse intervine asupra Școlii de meserii și a Gării Sileziene 1867, J. R. Lucae transformă Academia Construcțiilor (1875). Multe asemenea reconstrucții au loc o dată cu schimbarea de destinație. Tipografia de stat a Prusiei (1855) a luat locul mai multor clădiri de locuit, Clubul aristocraților s-a amenajat în fosta casă Mendelsohn (1850), o reședință bogată a fost transformată în sediu al Ministerului Comerțului. Istoria agitată a Franței secolului XIX se reflectă fidel în reamenajările (cu sau fără schimbare de destinație) la care au fost supuse unele clădiri. Palatul Elysée a fost reamenajat (și restaurat) în 1855, apoi completat local (1889); Palatul regal a fost transformat de mai multe ori între 1801 și 1876 (când a fost reconstruit după incendiul din 1871) adăpostind felurite instituții publice sau folosind drept reședințe reprezentative; palatul Luxembourg (după 1789), sediu al senatului, a fost remodelat odată în 1804, apoi, trei decenii mai târziu, datorită schimbărilor de funcțiune.

Castelul din Pierrefonds restaurat de Viollet le Duc

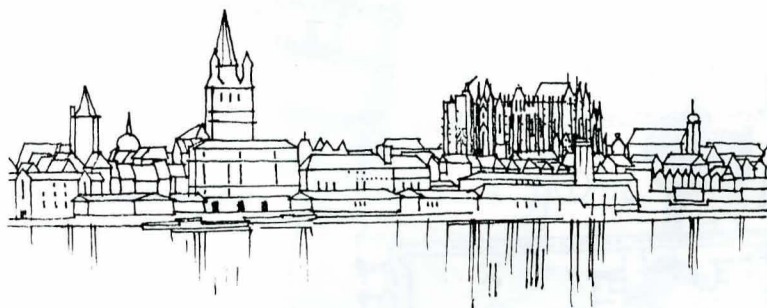
Londra, Parlamentul, realizat în extinderea ansamblului de la Westminster Hall

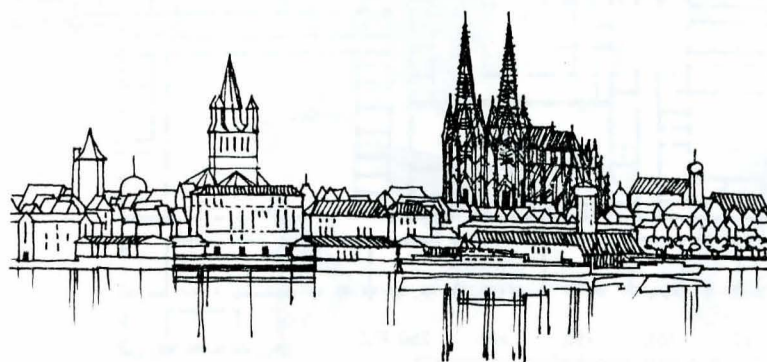

Skt. Petersburg: porticele semicirculare ale Catedralei Kazan (autor A. N. Voronichin, 1812) construite pentru racordarea la spațiul urban.

Ca urmare a progreselor realizate în industrie și construcții, **secolul XIX completează experiența reciclatoare precedentă cu unele soluții îndrăznețe și ingenioase.** O parte se leagă de utilizarea noilor materiale, alta perfecționării tehnicilor de intervenție, folosind rezultatele înregistrate în domeniul mecanicii, al chimiei etc. După 1770, J. B. Rondelet recursese la tiranți și ancore metalice pentru consolidarea bisericii Ste. Geneviève, formula reluându-se și la alte monumente (Lisieux). Între 1824 și 1829 Marché de la Madeleine și Palais Royal (1645) vor fi prevăzute cu acoperiș metalic, respectiv luminatoare pe schelet metalic. Câțiva ani mai târziu (1837) șarpanta de lemn a Catedralei din Chartres a

12. a, b. Silueta orașului Köln, înainte (1855) și după terminarea catedralei pe baza planurilor inițiate (1880)

fost înlocuită cu o construcție metalică. La noul dom peste Casa Albă din Washington (1867) s-au utilizat de asemenea elemente metalice. În a doua jumătate a secolului XIX se experimentează utilizarea cimentului și betonului armat în domeniul restaurărilor. Cimentul armat a fost utilizat de Luigi Pernier la refacerea scărilor monumentale de la Phaestos, Creta în timp ce soluții utilizând betonul armat s-au avut în vedere înainte de 1900 la restaurarea unor monumente medievale din Reims, Nantes și Paris, la insistențele lui Anatole de Baudot din Comisia monumentelor istorice a Franței. La Villa Albani și la bazilica Sta. Maria di Collemaggio din Aquila s-a utilizat armătura de beton.

O primă categorie de intervenții dificile privește supraetajările în legătură cu care s-a acumulat experiență în secolele anterioare. În 1850 se adaugă mansarda la Town Hall din New Orleans, Statele Unite (1795). Muzeul Nou din Berlin va fi supraetajat în 1885 de inginerul R. Cramer. Școala superioară tehnică din Viena (1818) a fost supraetajată opt decenii mai târziu (1897) în timp ce Landesgerichtsgebäude, tot la Viena, datând din 1839, a primit un al patrulea etaj în 1906. Cea mai îndrăzneță supraetajare se realizează la Chicago: Reliance Building de 5 niveluri executată pe schelet metalic în 1890 (pe baza unui proiect semnat de D. H. Burnham și J. W. Roote) va primi în 1895 alte 10 etaje, tot pe schelet metalic, conform documentației lui D. H. Burnham și F. C. Shankland.

Performanțele tehnicii în general și ale construcțiilor în special permit abordarea și a altor intervenții pe clădiri (construcții) existente, cum ar fi deplasările pe orizontală și verticală. În 1847, Marble Arch proiectat și executat de John Nash în fața Palatului Buckingham din Londra (1825) a fost translatat în Hyde Park. La Berlin, inginerul J. W. Schwedler realizează în 1878 ridicarea cu 8 m și rotirea cu 21° a monumentului Kreuzberg. Câțiva ani mai târziu (1883) la Londra este translat Arcul de Triumf ridicat în 1828 la Constitution Hall (având ca model Arcul lui Titus din Roma). Tot în Marea Britanie are loc cea mai amplă operație de demontare și remontare pe alt amplasament a unei clădiri. Este vorba de Crystal Palace acoperind o suprafață de 9,8 ha, proiectat și executat într-un timp record (6 luni) de Joseph Paxton pentru Expoziția universală din 1851 și care a fost deplasat între 1852–1854 la Sydenham. O dată cu aceste performanțe (realizate în secolul trecut pe clădiri unicat) se poate afirma că activitatea de recuperare, recondiționare și reutilizare a fondului clădit și-a definit în linii generale modalitățile de intervenție. Urmează ca în teoria și practica desfășurată după cel de-al doilea război mondial să se aprofundeze și diversifice aceste modalități încercându-se totodată aplicarea lor la scara întregului fond clădit de valoare.

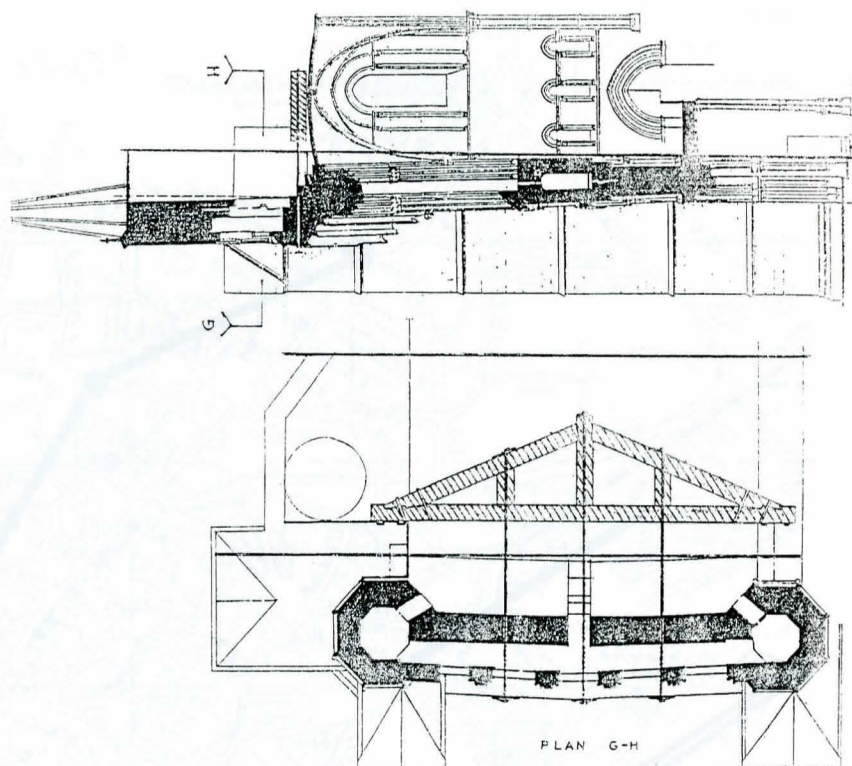
Ca și în restul Europei, secolul XIX a fost în general de bun augur pentru localitățile urbane din toate țările române, îndeosebi din punct de vedere al extinderii fondului clădit nou.

Majoritatea au continuat să crească – unele trăind o adevărată explozie demografică – și să-și modifice calitatea (densitatea, regimul de înălțime și aliniere, ocuparea și utilizarea solului etc.) în limitele posibilităților locale. În Transilvania și Banat, după saturarea „orașelor interioare” procesul de construcție s-a extins în teritoriul înconjurător, însă gradul de ocupare al vetrelor a permis firesc îndeșirea fondului clădit desfășurată concomitent cu diverse intervenții regularizatoare. În unele orașe mari (Craiova, Iași, Pitești, Constanța) s-au realizat câteva operații urbanistice majore (tăieri de bulevarde, conturări de piețe). La București numărul și amploarea acestor intervenții (realizate după 1880) sunt sensibil mai mari. După 1829 se demolează Cetatea Brăilei și cea din Giurgiu, cam în aceeași perioadă începe dezafectarea incintelor defensive medievale de la Brașov și Sibiu, „defortificarea” Timișoarei baroce fiind decisă în 1892. Probabil că materialul rezultat

a fost folosit pentru terasamente, substrucții și eventual la realizarea altor clădiri. Goana după materiale de construcție explică și dispariția (cel puțin până la nivelul solului) a ruinelor antice de la Potaissa și Porolissum, de la Noviodunum și Drobeta în timp ce datorită intervențiilor regularizatoare s-au pierdut alte monumente: la Iași biserica Sf. Vineri (Paraschiva) în 1880 și biserica Dancu (pe locul căreia s-a ridicat Teatrul Național), la Brașov Bastionul Curelarilor (1887), la București biserica Mănăstirii Sărințar și Sf. Ion cel Mare (pe amplasamentul Palatului CEC), la Timișoara porțile triumfale, palatul Mocioni etc. (după 1892).

În prima parte a secolului XIX modificările stilistice au determinat acoperirea cu stucatură în maniera reluărilor stilistice a multor locuințe vechi și lăcașuri de cult (biserica Uspenia din Botoșani 1819, Mănăstirea Râșca în 1827, biserica Barboi din Iași în 1829, Sf. Gheorghe Nou și Radu Vodă din București, 1849–1863, Sf. Gheorghe din Pitești, 1869, biserica Sf. Andrei din Iași în 1870). În Moldova, dar mai ales în Muntenia, au activat arhitecți străini solicitați să renoveze diverse clădiri reprezentative: astfel Johann Schlatter lucrează la Mănăstirea Antim din București (în jurul anului 1860) dar și la mănăstirile Tismana și Bistrița (Oltenia) modificându-le imaginea originală. Intervenții asemănătoare au avut loc la Mănăstirea Neamț, în Moldova precum și la Castelul Huniade din Timișoara.

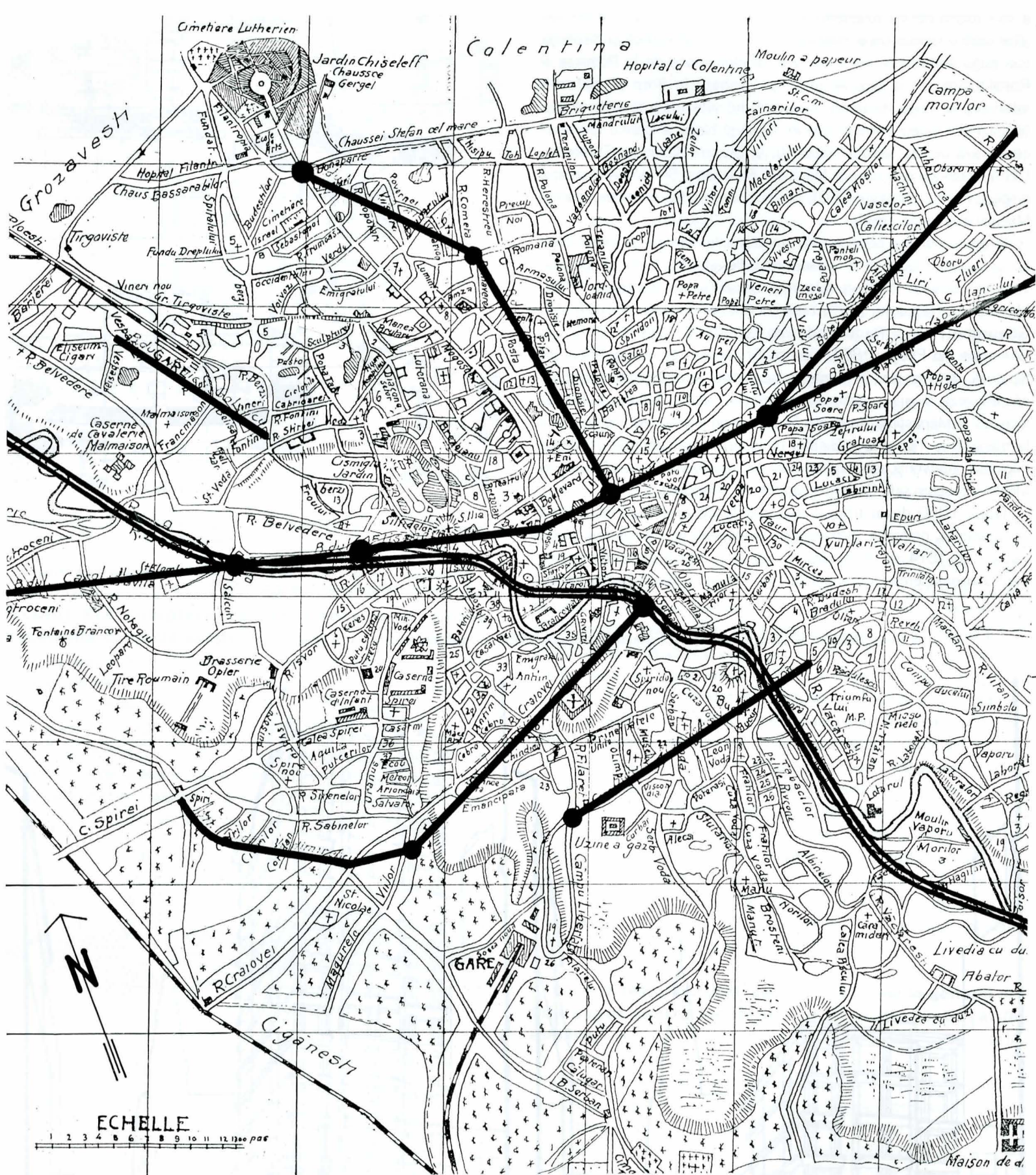
După 1850 devin treptat mai insistente preocupările privind inventarierea, protecția, conservarea și restaurarea clădirilor vechi de valoare. În 1874 se înființează o comisie condusă de V. Boierescu pentru inventarierea monumentelor, în 1892 se votează Legea pentru

Fațada bisericii de la Lisieux, Franța, stabilizată prin legarea unor tiranți metalici la o fermă orizontală metalică (variante adoptată), 1840

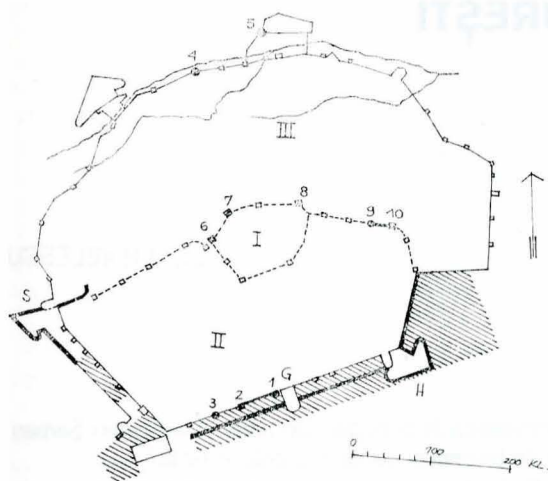
Clădirea de birouri „Reliance” din Chicago înainte (1890) și după supraetajare (1895), reconstituire

Străzi și bulevarde noi trasate în București după 1880

conservarea monumentelor istorice din regatul României. În Transilvania, în cadrul conturat de Comisia centrală pentru studiul și protecția operelor de artă și monumentelor istorice, înființată în 1853, inventarul lui Orban Balasz din 1870 (care n-a prins și monumentele românești) este continuat paralel cu cercetările stimulate de A. T. Laurian, G. Barițiu, S. Bănuțiu. În 1867 se întocmesc primele proiecte de restaurare pentru Mănăstirea Neamțului și pentru biserica episcopală de la Curtea de Argeș, sub conducerea lui Gaetano

Componente ale fortificațiilor medievale (prima incintă cu linie întreruptă) și baroce din Sibiu, păstrate și puse în valoare (linie groasă): cu cifre sunt notate turnurile de apărare, cu litere bastioanele

Burelly. După 1875 la Curtea de Argeș lucrează Alexandru Orăscu care reface și Mitropolia Moldovei începând din 1881. Câțiva ani mai târziu, la recomandarea lui E. E. Viollet-le-Duc și probabil prin intermediul lui Alexandru Odobescu, vine în țară E. A. Lecomte de Nouy care restaurează potrivit doctrinei stilistice mai multe monumente între care Trei Ierarhi din Iași, biserica episcopală din Curtea de Argeș și Mitropolia din Târgoviște. În Bucovina activează K. A. Romstorfer care a restaurat biserica Sf. Gheorghe din Suceava și cea a Mănăstirii Putna (1902) și a efectuat lucrări de conservare la Cetatea Sucevei.

În afara lucrărilor cu specific de restaurare se întâlnesc și intervenții legate de schimbarea destinației, de modificări tematice, sau de „modernizare”. Se continuă refacerea învelitorilor la bisericile din Moldova, cele protestante din Transilvania primesc local un etaj intermediar pentru instalarea orgii. Se practică deschideri de uși și ferestre (cum este cazul la gropnița de la Mănăstirea Neamț, la biserica Barnovschi din Iași), se zidesc porticele Pieței Mici (Kleiner Ring) din Sibiu și ale Casei Negustorilor (clădite de Apollonia Hirscher) din Brașov. În cazul bisericilor Sf. Gheorghe Suceava, de la Episcopia din Roman și Mănăstirea Neamț se renunță la peretele ce separă naosul de pronaos, se adaugă pridvoare la bisericile Cotmeana, Mărcuța din București și Barnovschi din Iași. Sunt de notat și câteva lucrări deosebite precum adăugarea unei turle suplimentare la biserica Dobrovăț și supraetajarea Universității din București, pe baza unui proiect al lui N. Ghika-Budești, lucrări care se înscriu în practica

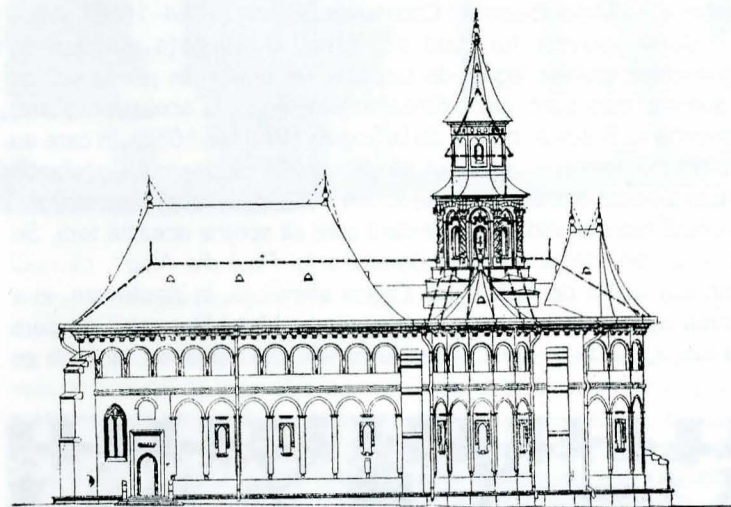

reciclatoare continentală. Dar, precum în majoritatea țărilor europene, și pe teritoriul României efortul de reciclare a vechiului fond clădit a fost sensibil mai redus în comparație cu amploarea construcției noi.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Bacon, Edmund, *Design of Cities*, Viking Press, New York, 1968.
 Benevolo, Leonardo, *Geschichte der Architektur des 19 und 20 Jahrhunderts*, Callwey Verlag, 1964.
 Colectiv, *Growth and Transformation of the Modern City*, Bygghöförskningsraad, Stockholm, 1979.
 Choay, Françoise, *The Modern City: Planning in the 19 th. Century*, Braziller, New York, 1969.

Putna, Suceava: modificarea acoperișului (care a putut fi refăcut) și a turlei cu intervențiile din secolul al XVIII-lea și din timpul restaurării lui C. A. Romstorfer

- Giedeon, Siegfried, *Space, time and architecture*, Harvard University Press, 1941.
 Lübke, Wilhelm, *Geschichte der Architektur*, Seeman Verlag, Leipzig, 1865.
 Millon, Henry, *Key Monuments of the History of Architecture*, Prentice-Hall-Abrams Inc., Englewood Cliffs, New Jersey
 Mouton, Benjamin, *Consolidations des structures, evolution des doctrines et techniques*, Bucharest, 1991.
 Pevsner, Nikolaus, *Génie de l'architecture européenne*, Hachette-Tallandier, Paris, 1965.
 Szentkirály Zoltán, Detsky Mihály, *Az építészet rövid története*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1956.
 Turnard, Christopher, *The City of Man*, Scribner, London-New York, 1953.

RÉSUMÉ

À travers le XIX-ème siècle l'équilibre relatif entre la production nouvelle et la réutilisation de la masse bâtie héritée change presque radicalement. C'est à cause de la révolution technique (des solutions constructives plus efficaces, des matériaux de construction d'une qualité meilleure) qu'accompagne un processus d'urbanisation exponentiel. C'est pour cela que l'héritage architectural vient d'être sous-évalué et que la priorité presque absolue revient à la construction nouvelle. Mais, malgré cette situation peu favorable, la réutilisation des anciens bâtiments et ensembles urbains a continué son trajet. En profitant des derniers expériences dans les domaines des systèmes constructifs, des nouveaux matériaux et utilisages, le secteur du recyclage trouve des solutions inédites en améliorant au même temps les pratiques précédentes. Il faut tout à fait constater que le recyclage primaire (l'utilisation des édifices démolis comme source des matériaux) reste assez fréquent mais, d'autre part, l'activité de restaurations des monuments historiques devient un important champ d'expérimentation, en fournissant des solutions, méthodes etc. adéquates pour la réutilisation des bâtiments de série.

Pitești, Biserica Sf. Gheorghe cu noua clopotniță și pridvorul adăugate în arhitectura secolului a XIX-lea (cu linie întreruptă situația inițială)

I. Date generale

Potrivit tradiției, pe vremea când colina era acoperită cu vii, de unde și numele de „dealul podgorenilor”¹, se afla aici în secolul al XVII-lea o bisericuță de lemn căreia orașenii i-ar fi spus schitul lui Oprea Iuzbașa.²

Față de această tradiție incertă, fapt sigur este că urmașul la domnie al lui Matei Basarab, Constantin Șerban (1654–1658), ridică aici, după spusele lui Paul din Alep, o măreață mănăstire. Evenimentele politice legate de răscoala seimenilor din primul său an de domnie, cum sunt: participarea bucureștenilor la această mișcare, intervenția lui Rákóczi, bătălia de la Șoplea (17 iunie 1655), în care au fost înfrânți seimenii, au făcut să se creadă că domnul Constantin Șerban a ridicat mănăstirea în amintirea victoriei lui asupra seimenilor.³ Nu există nici o dovadă documentară care să sprijine această teză. Se știe însă, din mărturia contemporană a lui Paul din Alep⁴, că noul domn era iubitor de fast. Miron Costin afirmă că, la înscăunare, el a pus mâna pe „averile mari și vestite” ale lui Matei Basarab⁵, pe care le-a folosit, foarte probabil, și pentru construirea mănăstirii, iar ceea ce

i-a mai rămas – să irosească în pribegie. De altfel, Constantin Șerban a fost un mare ctitor de biserici și donator la cele în ființă⁶.

Biserica, construită pentru a deveni lăcaș de închinăciune al unei mănăstiri face parte din categoria bisericilor de mari proporții din Țara Românească, având dimensiunile de 38×18 m. Are un aspect impozant prin proporțiile ei frumoase, prin cele patru turle, pridvorul spațios și prin amplasarea ei pe platoul colinei amintite. Toate acestea au făcut ca, în decursul a trei veacuri de existență, biserica și întregul complex de clădiri să formeze obiectul admirației și descrierilor a numeroși călători, figurând în toate lucrările privitoare la București.

Se mai poate presupune (date documentare lipsesc pentru a susține cu certitudine) că mănăstirea ridicată de Constantin Șerban avea și rosturi militare. Aceasta, potrivit spiritului epocii și realităților obiective din Țara Românească, trebuind să servească și ca loc de apărare. Nu trebuie uitat că Domnul a luat conducerea țării în împrejurări vitrege, când întreaga sa armată de lefegii, căreia i s-a alăturat și populația, era în plină răscoală. De aceea, un nou punct de rezistență era de dorit. Judecând astfel, noua construcție militară, ridicată pe colina din preajma drumului Giurgiului, poate fi pusă în legătură și cu politica antiotomană preconizată de Constantin Șerban în alianță cu Rákóczi⁷.

¹ D. Caselli, *Biserica Podgorenilor* în „Gazeta Municipală” V, 1936, iulie 26, p. 1–2.

² Colina era loc domnesc, dar lipsesc date documentare care să arate condițiile în care numitul iuzbaș ar fi clădit schitul. Tradiția este consemnată de D. Caselli în articolul sus citat ca și de alți autori. Iuzbașa este un cuvânt turcesc desemnând un grad militar echivalent cu suteaș. Cf. *Dicționarul Limbii Române*, tom. II, p. 924. În lista de „lefegii pocăiți” din anul 1655, participanți la răscoala seimenilor, și, apoi iertați, nici unul din cei cu apelativul Oprea nu are gradul de iuzbaș. Cf. N. Iorga, *Studii și Documente*, vol. IV, p. 37–40. Dacă a existat într-adevăr un Oprea Iuzbașa el a trăit în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

³ Gheorghe Șincai în a sa „Cronică” ediția Iași, 1854 t. III, p. 63, citând pe „Anonimul Românesc” scrie Constantin Vodă Basarab leat 1654, feciorul lui Șerban Vodă au zidit mitropolia din București la leat... (alb în text) după ce l-au ridicat boierul Domn, i-au venit steag de la Poartă...”. Ionescu-Gion în *Istoria Bucureștilor* preia această informație și scrie că la anul 1654 Domnul sus-amintit cu soția sa Bălașa Doamna au hotărât să zidească pe colina dintre drumul Giurgiului și cel al Mehedințului o mănăstire mare și bogat înzestrată (p. 140) Textul acesta preluat aproape aidoma de G.M. Ionescu, *Istoria Mitropoliei București*, 1906, p. 158, adăugând că mitropolit al Țării Românești era fostul episcop de Râmnic, Ignat Sârbul. În ceea ce privește „tradiția” construirii bisericii după victoria de la Șoplea din 17 iunie 1655 se poate afirma că o asemenea tradiție nu există. Ea a fost lansată în 1934 de Gh. I. Negulescu, *Schițe din istoria Mitropoliei din București, cu privire la construirea bisericii și portretele zugrăvite în biserică*, în *Apostolul* XI, nr. 15–16, 1934, 278. Ideea a fost apoi preluată și de G. D. Florescu, *Din vechiul București...*, 1935, p. 39.

⁴ *Călătoriile Patriarhului Macarie*, ediția Cioranu, p. 111.

⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția E. Boldan, E. Tineretului, București, 1956, p. 226.

⁶ Ctitoriile cunoscute ale acestui domn sunt următoarele biserici: Dobreni (Ilfov), Mitropolia București, Biserica Domnească Sf. Gheorghe, Pitești, Tinăud (Bihor), Biserica mănăstirii Cerna-Gora (Munkacevo – Ucraina) și Msticiv (Polonia). Racla de lemn pentru moaștele Sfântului Grigore Decapolitul de la mănăstirea Bistrița (Vâlcea) a fost donată de același domnitor. Ctitoriile soției, Doamna Bălașa, sunt: Schitul Păușa (Argeș), mănăstirea Jitianu (Craiova) și biserica Sf. Vineri (Târgoviște), unde este și îngropată.

⁷ Caracterul de fortificație al vechilor mănăstiri bucureștene a fost remarcat încă în secolul trecut. Un călător prin București, Ludwig von Kreuchely-Schwerdtberg, constata în 1822 că mănăstirile bucureștene cu „ziduri puternice și înalte serveau odinioară, mai mult sau mai puțin drept fortăreață” (Paul Cernovodeanu, *Istoria Bucureștilor prin călători*, manuscris, p. 424, Biblioteca Muzeului de Istorie a Municipiului București). În anul 1836, în cunoscuta-i lucrare *La Kerutza* (vol. II, p. 18–21), Bellanger descrie și el „fortăreața de pe dealul Mitropoliei”. Așa a rămas ea, de altfel, și în mentalitatea unora din bucureșteni. O confirmă o scrisoare din anul 1871 a primarului orașului către

Desen din 1804, înfățișând biserica Mitropoliei, ce poate fi atribuit lui Dionisie Eclisiarhul

Mitropolia. Foto Ludwig Angerer, 1856

Nu există date care să indice anul construcției. S-a presupus anul 1655⁸, dată ce poate fi acceptată, însă numai după 17 iunie, când – am arătat – s-a încheiat lupta cu seimenii. Abia după consolidarea domniei⁹ se poate presupune că au început lucrările de construcție a mănăstirii. Supravegherea lor a fost încredințată, după obiceiul vremii, la doi ispravnici: marele boier logofătul Radu Dudescu și un alt boier, mai puțin cunoscut, Gheorghe șufariul din Târgoviște¹⁰. După doi ani, în septembrie 1657, Paul de Alep o vede gata construită, însă neterminată, motiv pentru care patriarhul Macarie îi va face numai o aghiasmă. Sirianul califică mănăstirea drept mare, iar biserica, privind-o prin comparație cu cea de la Curtea de Argeș, o vede măreață și strălucită.

O atentă lectură a textului lui Paul din Alep scoate în evidență că această comparație se referă numai la interiorul bisericii („semănând pe dinăuntru cu cea de la Curtea de Argeș”), ca apoi să se înșire deosebiri, întâi cele văzute din interior: „numai că aceasta este din cărămidă” – o indicație sigură că biserica nu era tencuită, necum zugrăvită. Apoi tot în interior el vede cei doisprezece stâlpi din pronaos și cele patru mari cupole, ca în urmă („și pe din afară”) să vadă pridvorul larg și acoperișul de 40 000 ocale de plumb. Turlele, desigur, nu le-a mai repetat, fiind descrise din interior, și trebuie

ministru de Finanțe. Descriind clădirile demolate ale Mitropoliei se spune: „erau o adevărată cetățuie, unde la timp putea să serve drept refugiu și care s-a dărâmat fără nici o necesitate” (Arh. St. fond Ecaterine, dos. 324, fila 1.)

⁸ G. M. Ionescu, *op. cit.*, p. 158. Pentru amănunte și datare precisă a se vedea: Oliver Velescu, *Pisania Mitropoliei din București* în culegerea „Sesiunea Științifică a Direcției Monumentelor Istorice”, 1963, p. 133–136. Piatra cu inscripția pisaniei, considerată pierdută de N. Iorga în 1905 și Gh. I. Negulescu în 1934, a fost descoperită în cursul lucrărilor din anul 1959.

⁹ Lui Constantin Șerban, cronicarul Stoica Lutescu îi atribuie cuvintele: „Eu acum, a dat Dumnezeu de n-am nici un vrăjmaș și m-am împăcat cu toate țările, ca să putem face bine și țăranilor că sunt săraci și împresurați de bir și năpăstii” (Cf. *Istoria Țării Românești* în „Magazin Istoric pentru Dacia”, IV, p. 337. A se vedea și P. P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petricescu și testamentele lor* în Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. s. III, mem. 15, București, 1939, p. 2).

¹⁰ Potrivit cronicii suscitată, p. 336. Dionisie Fotino în a sa *Istorie generală a Daciei* a cărei primă ediție în limba greacă a apărut în 1815 vorbește numai despre „stăruința marelui logofăt Radu Dudescu”. A se vedea și Dimitrie Berindei, *Bucureștii. Studiu istoric* în „Revista Română pentru Științe, Littere și Arte”, București, 1861, p. 317–360; Ionescu-Gion, *op. cit.* p. 140. Pentru familia lui Gheorghe Șufariul a se vedea Maria Goleacu, *Biserica din Bohari*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, XXXV, fasc. 113–114, 1942, p. 188. Autoarea definește acest titlu boieresc ca „slujbaş mai mare peste cuhniile domnești” după O. G. Lecca, *Dicționar istoric, arheologic și geografic al României*. August Scriban, *Dicționarul Limbii Române*, Iași, 1939, îi dă înțelesul de intendent.

reținută comparația pe care o face Paul din Alep cu biserica din Curtea de Argeș, privitoare la dispoziția turlelor. Ea dovedește că Paul de Alep și contemporanii săi, localnicii care i-au prezentat biserica, erau conștienți de asemănarea existentă și lasă să se întrevadă că meșterii s-au inspirat din arhitectura bisericii lui Neagoe Basarab.

Această relatare, conformă cu realitatea a diaconului Paul, a fost reluată de-a lungul anilor în toate lucrările istorice, de istoria artelor și a arhitecturii. În aprecierile făcute cu privire la arhitectura bisericii Mitropoliei din București se disting trei etape. Astfel, în 1912 J. D. Traianescu constată preluarea aici „a bunelor tradiții ale arhitecturii noastre bisericești”; Petre Constantinescu-Iași și Nicolae Iorga afirmă în 1927 că prima influență a bisericii episcopale de la Curtea de Argeș se dovedește a fi biserica Mitropoliei; în 1957 se afirma de către Grigore Ionescu că monumentul „deși mai sărac în ce privește materialele de construcție și decorația, este totuși mai izbit ca înfățișare generală și mai valoros din punct de vedere arhitectonic decât modelul însuși”(!)

Cercetările întreprinse asupra monumentului, cât și în diferite fonduri de arhivă au dus la descoperiri importante privitoare la evoluția istorică a acestei importante construcții bisericești cât și la o mai strictă încadrare a ei în tipologia arhitecturii eclesiastice din Țara Românească.

Revenind la istoricul mănăstirii amintim că, ctitorul ei Constantin Șerban a înzestrat-o încă înainte de a fi târnosită. Ce-l va fi îndemnat la aceasta este greu de spus. Dealtfel graba în facerea daniilor va aduce în anii următori mari dificultăți egumenilor mănăstirii, fiind un izvor de lungi neînțelegeri și procese cu boierii și mănăstirile vecine, ba chiar și cu viitorul domn Mihnea al III-lea. Obiectul proceselor, dreptul de stăpânire a moșiilor, iese din cadrul celor propuse a fi dezbătute aici, dar trebuie doar menționat că revendicările mănăstirii lui Pană Vistierul, Sf. Ecaterina, aflată în imediată apropiere, au mers atât de departe încât pretindea că însăși colina, vatra noii mănăstiri, era stăpânirea ei. Conflictul pentru moșii a făcut ca Mihnea al III-lea să prigonească pe egumenul mănăstirii, iar acesta din urmă a fost nevoit să fugă, luând cu el și actele de danie ale mănăstirii, documente care cu această ocazie s-au pierdut¹¹.

¹¹ Gherasim Timuș în *Mitropolia din București*, („Biserica Ortodoxă Română” XVII, 1893–1894, p. 751) publică o scrisoare din 13 martie 1661 adresată de fostul Domn Constantin Șerban mitropolitului Ștefan. Aflând prin Stan Vornicul că au fost luate din moșiile dăruite de el, îi cere chiriarhului să meargă la Domnul acum în scaun Radu Leon: „să mărturisești precum ții Sfinția Ta că am dat tot, banii gata și știu toți boierii Divanului, iar zăpisele le-am dat pe mâna părintelui Nichifor”. În continuare îi cere

Paul din Alep vizitează pentru a doua oară mănăstirea în 1658 în timpul domniei lui Mihnea, cu prilejul sfințirii bisericii de către patriarhul Macarie. Diaconul Paul dă și cu acest prilej noi amănunte despre construcția bisericii, prețioase mărturii care vor fi folosite în textul de față.

Faptul că biserica a fost sfințită sub Mihnea al III-lea a făcut să se creadă că încă din vremea lui aici ar fi fost sediul mitropoliei, dar, se știe, reședința ei era la Târgoviște, iar la București prima ei așezare a fost la Biserica Sf. Gheorghe-Vechi. De asemenea s-a crezut că biserica lui Constantin Șerban a devenit mitropolie în 1661 sub Grigore Ghica¹². Sunt însă mai multe dovezi documentare care indică anul 1669 ca an al transferării definitive a mitropoliei de la Târgoviște la București. Astfel din „diata” mitropolitului Ștefan, întocmită la 15 aprilie 1668, se știe că el își lasă averea mitropoliei din Târgoviște, iar apoi adaugă: „și tot am dîres și am făcut ce am putut cu multă cheltuială” – nu numai la Târgoviște ci – „și aici la București am făcut și odăjdiiile ca să fie stătătoare la Sfânta Mitropolie”. Între sumele împărțite dă și „la mitropolia din București să se mai lucreze, taleri 500 ca să se sfârșească ce iaste nesfârșit”.¹³ Actul extrem de important este prima știre documentară care lasă să se înțeleagă limpede că în acel an s-a statornicit reședința Mitropoliei pe colina zisă a „podgoriilor” din București. De asemenea prin afirmația „ca să se sfârșească ce iaste nesfârșit” se înțelege că în acea primăvară a anului 1668 se încheia o etapă de lucru care a premers instalarea mitropoliei aici. Se cunoaște și actul oficial prin care s-a rânduit această biserică a fi mitropolie. În actul emis de Radu-Leon din 8 iunie 1668 se spune printre altele: această Sfântă Mitropolie care iaste zidită și înălțată de creștinul Constantin Șerban Voievod și au rămas nezugrăvită, iar după ce ne învrednici pe noi... milostivul Dumnezeu... a fi Domn al Țării Românești... apucatu m-am Domnia Mea cu toată osteneala Mea și cu cheltuiala Domniei Mele de o am zugrăvit și o am înfrumusețat cu toată podoaba cum se cade sfintelor bisericilor ca să mă chiem și Domnia Mea ctitor acestei Sfinte Mitropolii¹⁴. De zugrăvirea bisericii sub Leon Vodă pomenește și cronica¹⁵, iar calitatea ei artistică deosebită este cunoscută numai din anul 1936 când a fost descoperită fresca din firida din pridvor de deasupra ușii de intrare, care poate fi văzută și astăzi la locul ei.

O a doua etapă în istoria monumentului începe o dată cu domnia lui Brâncoveanu. În această epocă se lucrează mai puțin la biserică dar se execută construcții importante la și în incinta vechii mănăstiri. În 1698 se termină zidurile clopotniței dinspre nord-est, spre oraș, ctitorie, potrivit pisaniei, a însuși domnitorului Constantin Brâncoveanu. În 1723 se termină și construcția paraclisului. Foarte probabil acum s-a dat forma definitivă zidurilor de incintă, întregul complex luînd înfățișarea pe care au descris-o călătorii și care s-a păstrat până în veacul trecut. Lucrările executate la biserică în această epocă cu greu mai pot fi identificate astăzi datorită reparațiilor suferite ulterior.

mitropolitului să fie „într-ajutor la Sfânta Mănăstire, să nu scadă, ci să adauge, ca să fie și Sfinției Tale de pomană ca și nouă”. Potrivit lui Gherasim Timuș, mitropolitul Ștefan ia sub ocrotirea sa nouă, dar bogata mănăstire, stabilindu-și aici chiar reședința sa din București. Biserica, deși neterminată, scria același autor, devine astfel catedrala Mitropoliei. Despre conflictele mănăstirii pentru moșile primite ca danii și procesul cu mănăstirea sf. Ecaterina, început în iunie 1668 și câștigat de Mitropolie la sârșitul secolului al XVII-lea, relatează Ionescu-Gion, *op. cit.*, 142–146 și G. M. Ionescu, *op. cit.*, p. 160–171. Pentru pierderea actelor mitropoliei, un hrisov din 1672 reînnoiește un act pierdut de către Nichifor, primul egumen al noii mănăstiri. Cf. G. Gibescu, *Istoricul Mitropoliei Ungro-Vlahiei*, București, 1907, p. 28.

¹² Potrivit pomelnicului bisericii publicat de Ghenadie Enăceanu: *Mitropolitul Ungrovlahiei, Teodosie* în „Biserica Ortodoxă Română”, I, 1880, p. 37, nota b. În pomelnicul publicat și de Marin Dumitrescu, *Istoricul a 40 de biserici din România*, București, 1899, p. 12 sunt înșirați Domnii cu Doamnele lor, boierii. Ultimul pomenit este Teofil Eromonahul. Apoi textul pomelnicului continuă: „Aceștia au făcut biserică, au zugrăvit-o, au făcut să fie Mitropolie, au făcut tîmpla, au făcut clopotele”.

¹³ Arh. St. Fond Mitropolia București, Netrebnice, pachet 375/194. Actul a fost repoduz de Gh. I. Negulescu, *art. cit.*, p. 281. Ștefan este primul mitropolit care își are reședința la București. Pentru biografia lui a se vedea Gh. I. Negulescu, *Ștefan I-ul, Mitropolit al Ungrovlahiei 1647–1668*, București 1900 (teză de licență). Lui Ștefan îi urmează ca mitropolit Teodosie, ales prin tragere la sorți la 20 mai 1668. Cf. Ghenadie Enăceanu, *art. cit.*, 131. Mai amintim pentru anul 1668 atât de bogat în evenimente petrecute la Mitropolie, că tot aici s-au adunat la 3 decembrie boierii care au cerut maziirea lui Radu Leon. (Cf. *Istoria Bălăcenească* citată de Șincai în *Cronica* sa (*op. cit.*, p. 402).

¹⁴ Actul este publicat în mai toate lucrările privitoare la Mitropolia Ungrovlahiei. A se vedea N. Șerbănescu, *Scurt istoric al Catedralei Patriarhiei Române* în „Biserica Ortodoxă Română”, 1958, septembrie, p. 830.

¹⁵ „Magazin istoric pentru Dacia”, 1847, vol. IV, p. 368.

Sunt câteva mărturii de încredere care dovedesc că acum s-a lucrat și la pictura bisericii. Astfel dintre cei care au descris biserica în veacul trecut, atât bizantinologul rus Uspenski cât și Marin Dumitrescu au văzut între portretele ctitoricești și chipul mitropolitului Mitrofan (1716–1719)¹⁶. Dar aceasta nu este unica dovadă a pictării bisericii în primele decenii ale veacului al XVIII-lea. În luna mai a anului 1934 pictorul Belizarie descoperea în firida de deasupra intrării „o frescă superbă prin colorit și bine conservată”¹⁷ care reprezenta pe Sfinții Împărați. Specialiștii, care au scris în vremea descoperirii ei, au ajuns la concluzia că acest al doilea strat de zugrăveală corespunde începutului veacului al XVIII-lea, deci și epocii când a păstorit mitropolitul Mitrofan.

În secolul al XVIII-lea biserica Mitropoliei devine, de-a lungul anilor, o uriașă necropolă a mai tuturor familiilor boierești din Țara Românească, fiecare avându-și gropnița proprie. Se știe astfel, dintr-o listă alcătuită de către eclesiarhul Samuil, că până în 1776 erau peste 40 de morminte în biserică și în jurul ei¹⁸, cifră în care nu sunt cuprinși călugării și personalul Mitropoliei înmormântat tot aici.

Între evenimentele istorice legate de Mitropolie este și răscoala rufeturilor – a breslelor – bucureștene din anul 1765 împotriva abuzurilor lui Ștefan Racoviță¹⁹. Potrivit unei mărturii contemporane, orășenii „cu breslele în frunte” s-au strâns în 13 mai 1765, a doua zi după înălțarea Domnului, „la Mitropolie cu sunet de clopot cerând de

¹⁶ Dușman al predecesorului său Antim Ivăreanu, istoriografia a clasat păstoria lui Mitrofan „fără inițiativă” (N. Iorga, *Istoria bisericii românești și vieții religioase a românilor*, Vălenii de Munte, 1909, vol. II, p. 59) sau fără interes pentru cultură sau biserică” (Gh. Moisesu și alții, *Istoria bisericii române. Manual pentru studiile teologice*, București, 1957, vol. II, p. 181). Credem pe baza celor relatate că nu se mai poate nega cu desăvârșire orice fel de activitate sub Mitrofan, iar aspra lui categorisire va trebui revăzută.

¹⁷ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice. Dosar Mitropolia din București, vol. I. Referat H. Teodoru din 17 mai 1935. A se vedea și M. Predescu, *Descoperirea unei vechi și prețioase fresce la Patriarhie* în „Universul”, din 13 iunie 1935, p. 9, unde se publică și o fotografie. Atunci s-a mai constatat că sub această pictură se mai află un strat de zugrăveală, cel din vremea lui Leon Vodă. Dezvelit după un an, acest al doilea strat de pictură, din secolul al XVIII-lea desprins atunci, i s-a pierdut urma. Icoana hramului a fost interpretată astfel: „În această frescă împărații Constantin și Elena sunt înfățișați în costume voievodale românești ale epocii. Împăratul, sub ale cărei trăsături este redat, după toate probabilitățile, chipul lui Leon Vodă, poartă pe cap o coroană cu cinci colțuri, așa cum poartă Mircea cel Bătrân pe tabloul votiv de la Cozia. Pe umeri îi alunecă o pelerină de culoare roșie sub care se vede tunica albastră împodobită cu frunzulițe de aur. Împărăteasa cu chipul ei de împrumut al Doamnei Luchia, soția lui Radu Leon, poartă pe cap, pusă peste un bariș străveziu, o coroană asemănătoare cu cea a Domnului. O mantie bogată de brocat roșu împodobită cu flori stilizate de tulipă îi acoperă umerii, alunecând greoi în jos peste rochia albă țesută cu fir de aur”. Gr. Ionescu, *București. Orașul și monumentele sale*. București, 1957, pag. 58 și 60.

¹⁸ Lista mormintelor din biserică întocmită de Samuil Eclesiarhul în 1776 a fost publicată în „Biserica Ortodoxă Română”, XIV, 1894, p. 66–77 și reprodușă în „Apostolul”, 1934, p. 283. Mormintele de la Mitropolie au constituit obiectul a numeroase studii. Astfel, stălpul de piatră care marchează mormântul mitropolitului Teodosie († 1709) așezat astăzi în exterior, lipit de absida altarului l-a publicat Ghenadie Enăescu *art. cit.* p. 4, nota 1. A revenit asupra aceluiași subiect și N. Șerbănescu, *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești* în „Studii Teologice” IV, 1952, p. 336. Textul acestei inscripții ca și altele similare la N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, vol. I, p. 204. D. Caselli în „Gazeta Liberală”, nr. 45 din 16 decembrie 1901 pomenește pe toți mitropoliții înhumați aici. Ionescu-Gion, *op. cit.* p. 150, nota 2, publică și el o listă de domni și boieri îngropați în biserică. G. D. Florescu, *op. cit.* p. 39–40 publică de asemenea o listă comentată a celor îngropați la Mitropolie. Lucrările din deceniul patru al secolului al XX-lea au prilejuit descoperirea unor noi pietre tombale. Inscriptii au fost publicate de St. Nicolaescu, *Descoperiri arheologice în biserica Patriarhiei* în ziarul „Dimineața” din 28 decembrie 1935. Este vorba de pietrele de mormânt ale lui Radu Iliș, ginere al lui Constantin Brâncoveanu și cea a mitropolitului Grigore, mort în 1787. O altă succintă prezentare a pietrelor de mormânt o face Emanoil Hagi-Mosco în ziarul „Adevărul” din 6 mai 1936. Într-o comunicare la Academia Română N. Iorga, *Zece inscripții de mormânt ale Mavrocordaților*, Mem. Sect. Ist. s. III, t. XX mem. 1, 1937 autorul publică în traducere din limba greacă epitafe în versuri din anii 1716 și 1726. Din însemnările manuscrise ale arhimandritului sinaiot Ghenadie Părvulescu publicate de C. Bobulescu, *Vieți de zugrăvi și autobiografia lui Ghenadie Părvulescu arhimandritul*, București, 1940, p. 52. Mai aflăm că la 11 ianuarie 1850 a fost înmormântat aici mitropolitul Neofit. La restaurarea din 1934 se afirmă că „numeroasele morminte de ctitori, mitropoliți și boieri care se găseau în pronaos au fost acoperite cu lespezi noi de pardoseală”. Cf. Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 60. În cursul lucrărilor din 1959, într-un sondaj făcut în dreptul fostei veștmântării, s-a descoperit în soclu (aici păstrat original) următoarea inscripție funerară inedită:

† Într-acești colți de zid
al Mitropoliei odihnescu
oasele jupâneasei Angheli
și ale fie sa Maria pre care o
au ținut o Ștefan log[ofățul] Mitrop[oliei] martie
23 7230 (1722)

¹⁹ Pentru cele întâmplate în 1765 a se vedea Hurmuzachi, vol. XIV₂ paginile 1177 și 1280–1281.

la Mitropolit și de la boieri mila și iertare de dădii". Adunarea a fost împrăștiată cu pistoale, câțiva participanți fiind chiar uciși, și, spre mai mare siguranță „boierii ce erau închiși i-a mutat – Domnul – cu închisoarea de la cămară la beciurile din dărăt”²⁰. Temnița de la Mitropolie – fapt mai puțin cunoscut, este menționată documentar și într-un act din 8 iulie 1793 unde se și precizează că „a fost obicei din vechime” de a se da de la spătărie seimeni pentru paza celor vinovați „ce se închideau la mitropolie”²¹.

Revenind la istoricul bisericii trebuie menționat un document inedit din 7 octombrie 1790 – o cerere în limba franceză a mitropolitului Cosma către prințul Coburg, comandantul trupelor austriece de ocupație din Țara Românească. Aflăm din acest act că în luna septembrie a celui an un incendiu a distrus „aproape jumătate din Mitropolie”.²² Incendiul, unicul atestat de mărturii scrise²³ a fost confirmat de urmele care le-a lăsat. Într-adevăr cercetările au dovedit că focul a fost provocat de un trăsnet care a lovit biserica la baza turlei principale, pe latura ei de nord. Acolo pe o suprafață de formă neregulată, cărămida a fost topită încât dă impresia că în acel loc s-a

probabil și de fondurile rămase de pe urma mitropolitului Filaret al II-lea.²⁶ Se poate chiar afirma că lucrările au început chiar sub păstoria lui de vreme ce se păstrează o piatră de marmură pe care pe lângă numele hramului este scris și anul 1793, ultimul său an de păstorie. Această piatră a fost așezată din motive greu de înțeles astăzi, peste firida cu icoana hramului de deasupra intrării. Urmașul lui Filaret, Dositei Filitis, cunoscut din vremea când era episcop la Buzău ca un constructor de biserici, dar mai ales de înnoitor al celor vechi, a continuat lucrările de la Mitropolie ducându-le la bun sfârșit. Inscriptia cunoscută din vremea lui, din 28 iulie 1799, spune că biserica a fost învelită din nou, tencuită, iar interiorul înfrumusețat cu icoane „și altele ce se văd”.²⁷

Cronica lui Radu Popescu confirmă că la acel an „s-au isprăvit și paraclisul de la Mitropolie”. Lucrări s-au făcut și sub Nicolaie Mavrogheni. Dar afirmația lui V. A. Urechia că sus-numitul Domnitor „transformase Mitropolia înconjurată cu ziduri în fortăreață” (*op. cit.*, vol. III, p. 467) trebuie înțeleasă în sensul unor lucrări de amenajare, incita fiind mai veche. Din aceeași epocă, știm că în 1789 un meșter din Bitolia, Stefan Gheorghe cuimgiul, stabilit la Hanul Zlătari, lucra pentru mitropolie cruci și chivote în filigram. Cf. M. Romanescu, *Argintăria la bănașeni și românii balcanici în veacurile*

Mitropolia în anul 1866. Desen de I. R. Huber

întrebuițat cărămidă smălțuită. Focul s-a întins imediat, el fiind atestat de stratul de cenușă, zgură și bucățile de plumb topit provenite de la acoperiș, găsite în stratul de umplutură din pod. De asemenea cercetările arheologice din jurul bisericii au arătat existența unui strat de zgură care trebuie să provină din aceeași epocă²⁴. Totuși, faptul că învelitoarea de plumb a turelor nu a fost schimbată în 1793, așa cum se va arăta în cursul acestui studiu, dovedește că incendiul a fost localizat doar la acoperișul propriu-zis, iar exagerarea din document că a ars jumătate din mitropolie se explică prin cererea de ajutor pe care o cuprinde documentul citat.

Lucrările de reparații începute în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea sunt o consecință firească a incendiului²⁵, ele fiind favorizate

XVI–XVIII în „Revista Istorică Română”, vol. XI–XII, 1941–1942, p. 130. Lucrările începute în 1793 trebuie puse în legătură și cu pitacul domnesc din 15 martie 1792 al lui Mihai Suțu. Prin acel pitac se ordona mitropolitului, episcopilor și velișilor logofăți să scrie „porunci strașnice” egumenilor și episcopilor „ca fiecare să aibă a se apuca să le dregă (bisericele și mănăstirile) și să le întărească și să le împlinescă toate celea ce sunt lipsă și stricate atât lăuntru sfintelor biserici, cât și celor de afară din prejur, ca în puțină vreme să le vedem negreșit la starea lor cea cuviincioasă”. Ordinul este motivat de faptul că mănăstirile „atât cele de aici din București” cât și „cele de afară” se află la o stare foarte proastă zidurile lor cele din prejur, case și odăi stricate, dărăpănate și desvelite precum și înăuntru sfintelor biserici lipsă de cele trebuincioase” (cf. V. A. Urechia, *op. cit.* t. IV, p. 82). Din anii imediat următori, în 1813 în timpul mitropolitului Nectarie (1812–1819) grec din Peloponez, sunt aduse în biserică opt candelieri de argint. (cf. St. Nicolaescu, *Descoperiri arheologice...* în „Dimineața” din 28 decembrie 1935).

²⁶ Episcopul Melhisedec, *Schițe din viața mitropolitului Ungrovlahiei, Filaret al II-lea, 1792 și a altor persoane bisericești cu care el a fost în relații de aproape* în „Analele Academiei Române”, s. II., t. VIII, sect. II, București, 1887, p. 89. Tot aici citim că mitropolitul Filaret II a dispus de o mare avere, stăpânind între altele și hanul Filaret aflat pe locul viitorului Teatru Național construit pe Podul Mogoșoaiei. Prin testament a lăsat averea pentru crearea unui orfelinat. Actele și testamentul său sunt considerate pierdute încă din secolul al XIX-lea. Notăm aici și observația lui Ionescu-Gion (*op. cit.*, p. 152) că în timpul păstoririi sale mitropolitul Nectarie (1813–1819) a dat dispoziție să fie arse numeroase acte ale Mitropoliei.

²⁷ Textul inscripției după N. Iorga (*Inscripțiuni...*, p. 239) este următorul: „Înălțu s-au această biserică den nou, tencuindu-se afară peste tot, înfrumusețându-să și înăuntru cu icoane și altele ce se văd, de preza sin[ț]ului Mitropolit chir Dosofte, într-o do[m]nie a Mării Sale Io Alexandru Muz Voevod iulie 28, 7307 1793”. Această inscripție zugrăvită pe frontispiciul pridvorașului principal (demolat în 1934) l-a făcut pe I.

²⁰ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, București, 1893, vol. V, p. 19.

²¹ Arh. St. Fond Mitropolia București. Netrebnice, pachet 552, dos. 2.

²² N. Iorga și Gh. Balș *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922 vorbind de pictura bisericii (p. 192) fac o aluzie foarte vagă și nefixată în timp la un incendiu care a înnegrit pictura înainte de a fi „aranjată” în secolul al XIX-lea.

²³ Arh. St. Fond Mitropolia București. Netrebnice, pachet 552, dos. 2.

²⁴ Panait I. Panait, *Observații arheologice pe șantierul de construcții din Capitală. Sondajul arheologic de pe Dealul Patriarhiei în „Cercetări arheologice în București”, 1962, vol. I, p. 166.*

²⁵ Cea mai importantă lucrare din secolul al XVIII-lea din cadrul complexului a fost construirea Paraclisului. Din textul, în versuri în limba greacă, compuse de Dimitrie Gheorgulis Nottaras în anul 1723, reiese că ctitorul paraclisului și al chiliilor a fost Domnul Nicolaie Mavrocordat, mitropolit fiind Daniel, cf. N. Iorga, *Inscripțiuni...*, I, p. 242.

Aspectul exteriorului, în primii ani ai veacului al XIX-lea, este cunoscut dintr-un desen din 1804 aflat la începutul unei condici a Mitropoliei.²⁸ Reține atenția la acest desen în primul rând pridvorul care este mai coborât decât restul bisericii, apoi se pot distinge pe acest desen butoni de ceramică sub cornișa zimțată și în fine cele două baze suprapuse ale turelor pronaosului. Desenul este astfel un prețios izvor istoric, iconografic, care înfățișează biserica înaintea transformărilor suferite în al patrulea deceniu al secolului trecut. Din două scrisori ale mitropolitului Grigorie al IV-lea Miculescu – Dascălul, una din 29 iulie și alta din 19 august 1825, se știe că el era preocupat de a face reparații la Mitropolie, la catedrala ei.²⁹ Faptul acesta este confirmat și de inscripția din 1839 în care se spune că: „la leatu 1834 răposatul mitropolit Grigorie văzând-o (biserica) cu totul învechită, povățuit de răvnă a început preînnoirea ei: învelitoare de plumb, zugrăvitul, pardoseala și celelalte înăuntru și afară”.³⁰ Lucrările sunt terminate însă abia sub locotenenta mitropolitană în 1839, an când la 2 aprilie s-a sfințit biserica în prezența domnului, a boierilor și a iznafurilor.³¹

Vreme îndelungată lucrările din această perioadă au fost cunoscute numai din relatarea inscripției sus-amintite. Semnalarea unui dosar³²

D. Traianescu să emită ipoteza ca cele trei pridvorașe au fost făcute la sfârșitul secolului al XVIII-lea „atât din cauză că inscripția se află pe unul din ele, cât și din cauza stilului lor caracteristic epocii” (art. cit., p. 154). Desenul din 1804, necunoscut lui Traianescu, nu susține această ipoteză iar contractele din 1836 menționează „facerea pridvoarelor”. De altfel interpretarea stilistică, în care a fost luată în considerație și decorația florală a ancadramentelor de la ferestre, a indrituit la o corectă datare pe lorga și Balș (op. cit., p. 192) ca și pe Gr. Ionescu, *Orașul și monumentele sale*, București, 1956, p. 56, care precizează „câte 1835”; Gh. I. Negulescu, op. cit., p. 283 semnalează și „o altă inscripție d’asupra ușii principale scrisă în limba greacă, fără de nici o importanță pomenind numai pe Sfinții Împărați ce fusese pusă în anul 1793 de către Mitropolitul Filaret II. Sub lespedea aceasta s-a descoperit fresca cu icoana hramului despre care s-a scris mai sus. În concluzie trebuie să fim de acord cu N. lorga, *Istoria bisericii românești...*, 1928 ed. a II-a, vol. I, p. 268, București, că reparațiile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu au schimbat stilul vechii ctitorii a lui Constantin Basarab.

²⁸ Desenul a fost publicat de Popescu-Cilieni, *Învelitul vechilor noastre biserici*, Craiova, 1945, fig. 13. Desenul poate fi atribuit lui Dionisie Eclislarhul, cunoscutul caligraf oltean. A se vedea, I. Donat, *Dionisie Eclislarhul. Constatări și observații noi extras din „Arhivele Olteniei”* 1934, nr. 74–76 și Ion Vărtosu, *Date noi despre Dionisie Eclislarhul*, București, 1937, extras din „Biserica Ortodoxă Română”, LV, 1937, nr. 5–6.

²⁹ Textul se referă la materialul lemnos pentru ferestre. A se vedea scrisorile publicate de C. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie al IV-lea al Ungrovlahiei 1823–1834*, Chișinău, 1927, p. 183–187. În aceeași lucrare este descrisă, după o însemnare manuscrisă, aflată într-un minei pe luna iunie, care a aparținut bisericii Mântuleasa din București (B. A. R. mss. 2409, fila 192), ceremonia înmormântării mitropolitului Grigorie. „...și l-au îngropat în Sf. Mitropolie în coasta bisericii, afară la picătura străinii, făcându-i mormânt voltit. 24 iunie”. Mitropolitul murise în 22 iunie 1834, locul de îngropăciune fiind ales chiar de el „afară în partea stângă”. Cf. D. Caselli, art. cit. în „Gazeta Liberală”, nr. 15 din 16 decembrie 1901. După șapte ani, osemintele sale au fost duse la Mănăstirea Cernica. (cf. Pr. Nicolae M. Popescu, *Viața și faptele părintelui Grigorie Dascălul, Mitropolitul Țării Românești 1765 – 22 iunie 1834*, București, 1942. Pentru aceeași temă a se vedea și revista „Biserica Ortodoxă Română”, 1934, p. 289–456.

³⁰ Inscripția din anul 1839, scrisă cu penelul, a fost copiată și publicată de preotul Musculeanu, *Mitropolia din București* în „Calendarul Antic”, 1862, p. 34. Ea are următorul text: „Această sfântă și Dumnezeiască biserică s-au început din temelie în leatu 1656 de răposatul Domn Constantin Serban Basarab VV săvârșindu-se numai de roșu s-au scos din Domnie, apoi la leatul 1665 orânduindu-se Domn Radu Leon VV, după ce a înfrumusețat-o cu toate cele trebuincioase, prin sfat de obște au așezat-o a fi scaun al Mitropoliei țării, aflându-se atunci mitropolit Teodosie. Iar în leatul 1834, răposatul mitropolit Grigorie văzându-o cu totul învechită, povățuit de răvnă au început toată preînnoirea ei, învelitoarea cu plumb, zugrăvitul, pardoseala și celelalte, înăuntru și afară, pe care grăbindu-l sfârșitul vieții, din porunca prea înălțatului nostru Domn Alexandru Ghica VV dându-se ocârmuirea Sfintei Mitropolii sub îngrijirea Prea Sfinților Episcopi Neofit Râmnic, Ilarion Argeș, Ghesarie Buzău, prin îngrijirea Măriei Sale și osârdia acestora, au luat săvârșire toată preînnoirea și înfrumusețarea, 1839 aprilie 1”. Inscripția a fost republicată și de Marin Dumitrescu în 1899 și de I. D. Traianescu în 1912, după Musculeanu, pentru că, începând din 1889, când s-a construit cafazul, ea a fost ascunsă privirii, locul ei fiind în interior, deasupra ușii de intrare. În timpul lucrărilor, scrie același autor, inscripția „cu oarecare grije a fost dezlipită de pe perete, spre a se așeza din nou”.

³¹ În legătură cu prezența în locotenenta mitropolitană a episcopului de Buzău, Em. Hagi-Mosco scria în „Adevărul” din 6 mai 1934: „Acolo unde se ivește Chesarie, urmele trecutului pier și când îi este cu putință numele lui înlocuiește pe cel al înaintașilor. Acest cărturar stricător și clăditor de biserici și ceilalți episcopi laolaltă au săvârșit un sacrilegiu pe care nu ar fi îndrăznit să-l facă cel mai de rând constructor”. Descrierea ceremoniei în gazeta „Cantor de avis și comers” nr. 69 din 4 aprilie 1839, p. 270, 275–276. La această solemnitate episcopul Ilarion al Argeșului rostește o cuvântare publicată sub titlul *Cuvânt al Prea Sfinției Sale Ilarion zis la sfințirea bisericii Sfintei Mitropolii a Țării Românești care preînnoindu-se s-au și sfințit în 1839* în „Vestitorul Bisericesc” din Buzău, nr. 15 din 1839, unde se face și o sumară descriere a ceremoniei sfințirii. Acest text și discursul au fost republicate de V. Pocitan, *Catedrala mitropolitană, 1839* în „Amvonul” XVI, 1913, nr. 3.

³² Este vorba de dosarul „Reparații la Mitropolie” din arhiva Mitropoliei care cuprinde o parte din contractele încheiate cu meșterii care au primit la lucrări ca și socotelile lor bănești cu Mitropolia. cf. N. Șerbănescu, art. cit. Date privitoare la lucrările din

privitor la această chestiune face posibilă cunoașterea meșterilor care au lucrat la biserică. Aceștia sunt frații Antonie și Nicolae Iancovici tinichigii, pietrarii Milea Oțelea cu fiul său Moise și Stoian pietrarul, toți din Cornul de Sus lângă Cămpina, Michael Scheindt lemnar. Nicolae Polcovnicu, zugravul, a pictat interiorul și pridvorul bisericii, a executat și lucrările de vopsitorie și de zugrăvire. Tâmpla bisericii a fost lucrată de frații Preda, Radu și Antonie Crețulescu și poleită de Pavel Ioanovici. Lipsește însă din dosarul amintit menționarea lucrărilor de zidărie³³, ceea ce constituie o piedică în cunoașterea detaliată a transformărilor suferite de biserică, acestea putând fi cunoscute astăzi numai după cercetarea monumentului.

Paralel cu lucrările la biserică se execută acum și amenajările spațiului înconjurător. Se poate chiar spune că se fac lucrări de sistematizare a „Aleului după Dealul Sfintei Mitropolii” de vreme ce se execută demolări de case și se amenajează „aleiul” sub forma unei grădini cu felinare și bănci. Lucrările acestea sunt conduse de inginerul statului Blaremburg și sunt executate de Matache Eliad, logofătul meimerii³⁴. Ținând seama de funcția lui Matache Eliad și de faptul că el este pomenit la lucrările din jurul Mitropoliei propriu-zise, se poate emite ipoteza că lucrările de zidărie au fost executate de acest meșter. În orice caz, el trebuie să fi avut controlul asupra lor în calitate de logofăt al meimerii³⁵.

În afara datelor documentare amintite se mai cunoaște din aceeași epocă și o gravură a lui Raffet³⁶ din 1837. Potrivit acestui desen, principala modificare a bisericii, construirea unui registru superior la pridvor, se terminase și se pare că principalele lucrări erau gata. Călătorii străini descriu biserica foarte subiectiv făcând aprecieri diferite asupra picturii sau arhitecturii. Biserica este găsită „strălucită, foarte arătoasă”³⁷ sau cu o „înfațișare elegantă”³⁸. În schimb, pictura lui Nicolae Polcovnicu nu place nici unuia din străinii care descriu biserica în prima jumătate a veacului trecut.

În anii următori, în afara unor mărunte lucrări de întreținere, nu se mai lucrează la biserică. În schimb se pune accentul pe refacerea, mărirea și în cele din urmă construirea din nou a vechiului ansamblu mănăstiresc al Mitropoliei³⁹. Se urmărește edificarea unui palat

această epocă se mai găsesc la Arhivele Statului, fond. Mitropolia Ungro-Vlahiei, pachet CLXVIII, nr. 13: „1829–1831 Cheltuieli și venitul Mitropoliei în timpul mitropolitului Dionisie” nr. 14 „1830 Tabel cu diferite cheltuieli ale Mitropoliei” și nr. 16 „1833. Cheltuielile Mitropoliei între 1829–1833”. „Socotelile mitropoliei de la 1833” se găsesc în „Analele Parlamentare” XV, partea a 2-a, p. 1306 și urmă.

³³ Episcopul Ilarion în discursul său spune că biserica s-a preînnoit „preste tot (fără de ziduri), s-a zugrăvit și s-a înfrumusețat precum se vede”. Interesante sunt și păreriile unor străini după aceste lucrări de „înfrumusețare”. Stanislas Bellanger în „Le Keroutza”, în 1836, scria astfel: „Mitropolia – biserica e construită în formă de cruce și înconjurată de o mare curte închisă intrându-se prin 4 porți principale, deasupra cărora sunt ridicate turnulețe de cărămidă... Trei clopotnițe împodobesc Mitropolia și-i dau asemănare cu o fortăreață, acestea se deosebesc prin varietatea formelor, prezentând un aspect original, plăcut. Cupolele ca și învelișul bisericii sunt din tinichea vopsită verde. Intrarea principală, la stânga căreia se găsește sala Adunării Obștești prezidată de Mitropolit, este precedată de un peristil împodobit dinăuntru și pe din afară cu picturi ce n-ar putea fi atribuite nici lui Murillo, nici lui Rubens, dar a căror subiecte sunt luate din Evanghelie și Apocalips. Naosul, patrulea perfect este tăiat în două părți egale, stânga destinată bărbaților, dreapta femeilor, iar zidurile sunt spoite cu var; în sfârșit altarul și iconostasul care-l înconjoară sunt aurite bogat și acoperite cu incrustațiuni curioase și încărcate cu tablouri, arabescuri și stucaj...” În 1846, bizantinologul rus porfirie Uspenski are următoarea părere despre biserică și pictura lui Polcovnicu: „Biserica mitropolitană, este sfințită în numele Sf. Constantin și Elena... E luminoasă modestă și toată zugrăvită limpede, dar fără gust, ca zugrăveala din bisericile apusului, cu care se și potrivește și în arhitectură afară de pridvor. Pe pridvor (greșit, e vorba de pronaos O.V.) pe peretele dinspre Apus ca și la Athos sunt zugrăviți ctitorii acestei biserici, Radu Leon Voevod cu doamna Luchia și fiul Ștefan; Constantin Șerban Basarab Voevod cu doamna Balașa; jupân Șerban Cantacuzino mare spătar și ispravnic și mitropolitii Teodosie și Mitrofan. În pisană românească, neînțeleasă de mine, se văd anii 1665 și 1839. Biserica se înalță cu cinci turle”.

³⁴ Arh. St., Fond Mitropolia București, Netrebnice, pachet 403 doc. 30.

³⁵ Pentru instituția „meimerii” a se vedea I. C. Filitti „Arhondologia Munteniei, 1822–1828” în „Revista Arhivelor”, vol. II, nr. 4–5, p. 46.

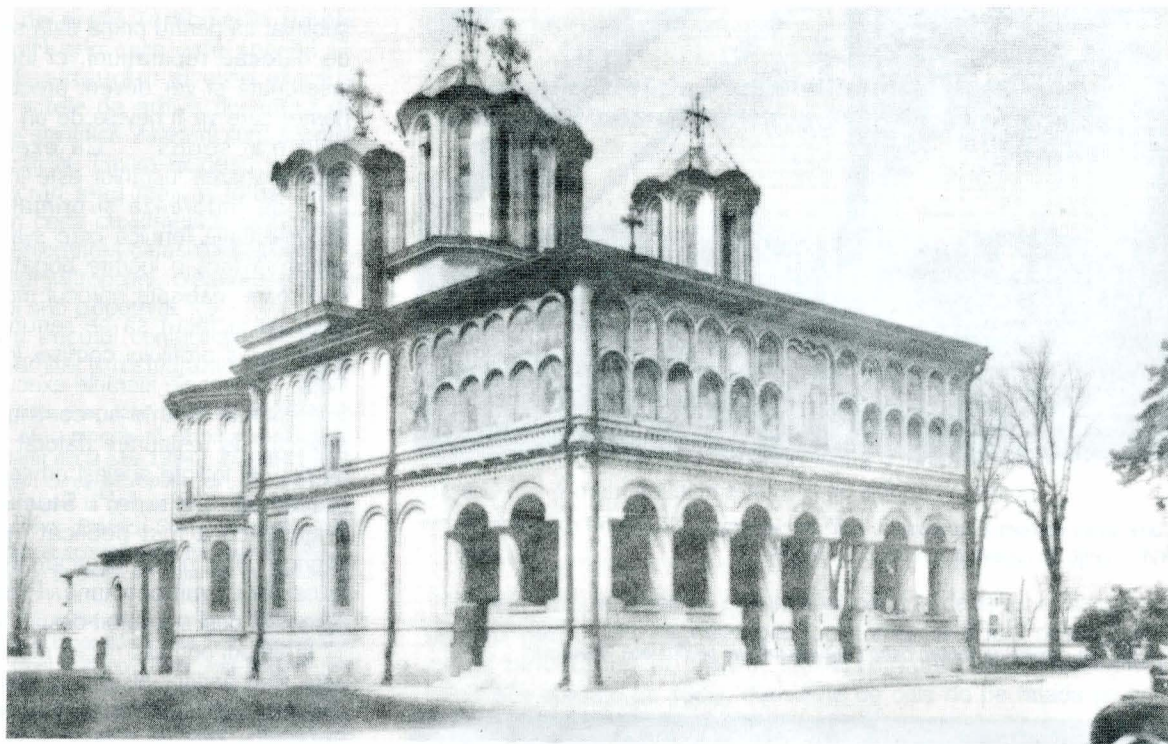
³⁶ Publicată de A. Corbu, *Bucureștii vechi în documente iconografice*, București, 1936, planșa XXI.

³⁷ Misionarii scoțieni Andrew Bonnar și Robert Mc. Cheyne descriu, în septembrie 1839, biserica: „strălucită, foarte arătoasă pe dinăuntru, poleită peste tot cu picturi foarte bogate și numeroase și cu un candelabru mare de argint. Amvonul este minunat însă rareori sau de fel ocupat, iar decorațiunile sale pompoase înlocuiesc „cuvintele de viață” (predicile) ce ar trebui roștite acolo”.

³⁸ Abatele Domenico Zaneli o prezintă în anul 1841 după cum urmează: „Biserica are o înfațișare elegantă, iar pe acoperiș se văd trei turle frumoase și o cupolă, toate acoperite cu un metal vopsit verde... pridvorul este elegant și a fost de curând zugrăvit à fresco, dar acele picturi satisfac prea puțin privirea”.

³⁹ Arh. St., Fond. Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Țara Românească, dos. 3717.

Biserica Patriarhală înainte de restaurare. Foto St. Butak. 1952

mitropolitan și a unui local mare în care să fie concentrată administrația bisericească și noi instituții culturale. În acest scop se înființează în 1858 Comisia Reedificării Mitropoliei⁴⁰ care, potrivit unui proiect mareț, întocmit de arhitectul Johann Schlatter, urma să construiască pe cele patru laturi în jurul bisericii, un mare edificiu în stil neogotic⁴¹. Pentru realizarea acestuia se începe, la 19 mai 1858, demolarea vechilor construcții ale incintei⁴². Trăinicia zidurilor obligă pe conducătorii lucrărilor să întrebuițeze 24 ocale praf de pușcă.⁴³ „Bulgării din zidul cel vechi” sunt folosiți la terasamentul noii șosele care se construiește tot acum „despre Filaret”⁴⁴. În cursul acestor lucrări se coboară și „nivou curții” cu 0,35 stânjeni din fața actuală a bisericii⁴⁵ pământul rezultat fiind și el folosit la terasamentul drumului sus amintit. După ceremonia punerii pietrei fundamentale, în septembrie 1858, lucrările sunt suspendate la 22 decembrie același an, fără să mai fie reluate vreodată. Tot ce s-a construit au fost drumul și două grajduri. Din vechile construcții s-a păstrat doar baza turlei brâncovenești. Aspectul dezolant după demolările făcute este prezentat de arhitectul D. Berindei în anul 1861 în felul următor: Edificiul „cel mai important din București sub toate privințele – are – din nenorocire împrejurările sale ruinate, în neîngrijire... Aleile de arbori, plimbarea favorită a publicului Capitalei din alte timpuri sunt

neîngrijite⁴⁶. Pentru remedierea aspectului dezolant, peste zece ani, în 1871 sub supravegherea lui Knechtel șeful Casei Grădinilor din Capitală se amenajează spațiul verde din jurul Mitropoliei⁴⁷.

Numeroasele intervenții ale Mitropoliei determină guvernul să înscrie în bugetul anului 1862 terminarea lucrărilor, iar din actele păstrate reiese că s-a lucrat îndeosebi la palatul mitropolitan, la cancelarii iar la biserică se repară acoperișul și se revizuieste tâmplăria ferestrelor⁴⁸.

După o serie de lucrări mărunte, de întreținere, în 1882 începe o campanie de reparații generale executate temeinic și foarte conștiincios. Este edificator în acest sens „prescriptul verbal”⁴⁹ prin care o comisie, formată din arhitecții Al. Orăscu, Al. Săvulescu și poetul Al. Macedonschi, constata, la cererea Mitropoliei, calitatea lucrărilor⁵⁰.

Nu sunt cunoscute în amănunt lucrările din ultimul deceniu al veacului trecut. Astfel, lucrări importante ca desfacerea a două coloane din pronaos și mutarea lor, operațiune dificilă din punct de vedere tehnic, nu pot fi urmărite documentar⁵¹.

În 1903 începe o nouă etapă de lucrări, obiectivul principal fiind înlocuirea învelitorii. S-au mai făcut reparații la tencuială, s-au montat

⁴⁰ Idem, dos. 2975. A se vedea și Fondul: Ministerul Lucrărilor Publice, dos. 45/1847. „Lucrări de înfrumusețare a Mitropoliei” și dos. 10/1852 „Reclădirea și reparațiile localului Mitropoliei”.

⁴¹ Planurile acestei clădiri proiectate nu știm dacă se mai păstrează. Se cunoaște în schimb „programa” (tematica) proiectului întocmită tot de J. Schlatter și în care sunt descrise în amănunt funcțiile fiecărei încăperi. Concepția arhitectonică a clădirii este cunoscută după fațada ei gravată pe medalia comemorativă emisă cu ocazia punerii pietrei fundamentale în septembrie 1858. Pentru descriere și alte amănunte a se vedea Oliver Velescu, *O veche medașie românească: Reedificarea Mitropoliei din București 1858*, în „București. Materiale de Istorie și Muzeografie” 1965, vol. III, pag. 205. Tot pentru cele întâmplate atunci a se vedea și dosarul 22/1859 de la Arh. St., Fond. Ministerul Lucrărilor Publice: „Mitropolia, despre zidirea ei și primejdiile ce ar amenința-o”.

⁴² Pentru executarea lucrărilor se cere de la Vornicia Temnițelor „arestanți”. Cf. Arh. St., Fond Min. Cult. și Instr. Pub. dos. 3106.

⁴³ Idem, dos 3019, fila 15.

⁴⁴ Idem, dos 3166, fila 77.

⁴⁵ Relatarea fiind importantă pentru eventuale cercetări arheologice o redăm *in extenso*: „În ceea ce privește nivelul curților, comisia găsește că la săparea ce se propune a se face de 0,75 stânjeni din fața actuală a terenului bisericii, ar fi prea mare și chibzuieste că această săpătură s-ar reduce la 0,35 stânjeni deși înclinarea terenului ar rezulta mai mare spre amândouă părțile, însă și cu această reducere tot va fi trebuință a nu se săpa pământul până la zidurile bisericii ci să se lase la înălțimea actuală și să se facă o galerie de piatră împrejur”. Extras din avizul Comisiei Tehnice pentru proiectul șoselei, 12 iunie 1858, Arh. Șt., Fond Min. Culte și Instr. Pub., dos. 3116, fila 77.

⁴⁶ D. Berindei, *op. cit.* p. 317.

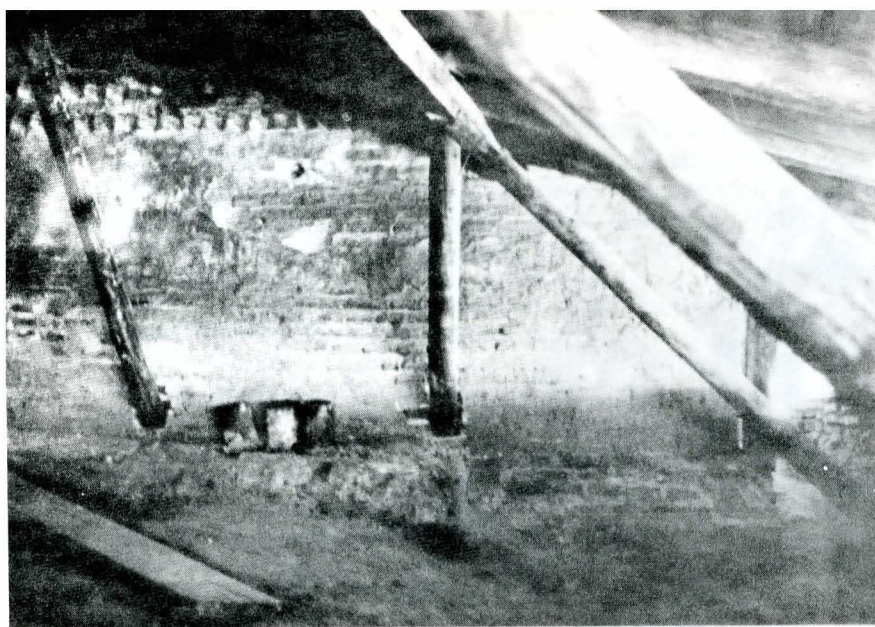
⁴⁷ Arh. St., Bunuri Publice, Fond Ecarete, dos. 324.

⁴⁸ Arh. St. Fond: Min. Lucr. Publice dos. 82/1860 „Antrepriza reparației încăperilor din curtea Mitropoliei” și dos. 109/1860 „Reclădirea încăperilor Mitropoliei din București”. Arh. Mitropoliei. Fond: Reparații la Mitropolie, dos. 2670. Cu această ocazie se face și o scară exterioră de lemn de acces la învelitoare, rezemată pe peretele sudic al naosului. Ea a fost demontată în 1873, fiind șubredă, „producând și un urât aspect mai cu seamă că se află în fața intrării Camerei Deputaților” Cf. Arh. St. Bunuri Publice, Fond Ecarete, dos. 324, fila 53. Această mențiune documentară, aparent mărunță ajută la datarea uneia din fotografiile făcute aici de Angerer. (Pentru datarea fotografiilor a se vedea Margareta Savin, *Ludwig Angerer, unul din primii fotografi ai Bucureștilor în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, 1968, vol. VI, p. 223.*

⁴⁹ Arh. St. Fond Min. Cult. și Instr. Publice, dos. 2709, fila 365. În realitate, așa cum o dovedesc documentele s-a lucrat în permanență la Mitropolie. Între anii 1873–1879 la ordinea zilei era confecționarea unei noi raclă pentru moaștele Sfântului Dimitrie Basarabov aflate în biserică de aproape un secol. În 19/31 august 1873 apare în „Trompeta Carpaților” un articol privitor la colecta de bani pentru raclă interprinsă de protosinghelul Ghenadie eclisiarhul Mitropoliei. Autoritățile constată această inițiativă și se cere mitropolitului să-l cheme la ordine. (Arh. St., Fond: Min. cult. și Instr. Publice, dos. 2437, fila 169) Fapt este că, potrivit inscripției, racla a fost făcută între anii 1874–1879 cu cheltuiala episcopului de Argeș, Ghenadie și a altor câtorva buni creștini. (Cf. Marin Dumitrescu, *op. cit.*, 11). La 31 iulie 1876 se ține la Minister licitația pentru darea în antrepriză a lucrărilor de la Mitropolie (apartamentele mitropolitului) primat, Cf. „Monitorul Oficial” din 22 iulie/3 august 1876, p. 3978.

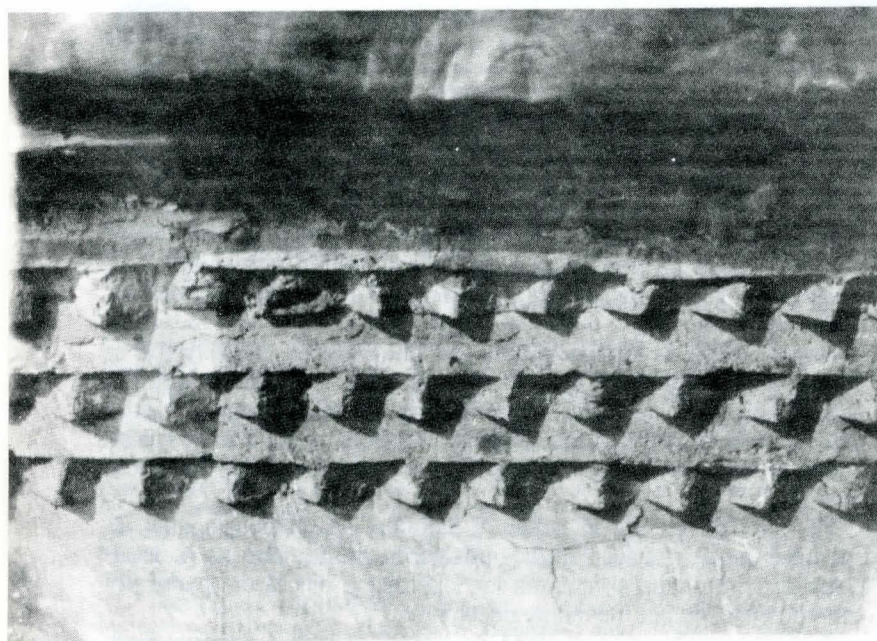
⁵⁰ Al. Macedonschi era începând din anul 1880 inspector al Monumentelor Istorice.

⁵¹ Arhiva pe acești ani a pierit în timpul războiului din 1916–18, iar materialele tipărite în „Restaurarea monumentelor istorice 1865–1890. Acte și rapoarte oficiale”, București, 1890, și I. D. Traianescu *op. cit.* sunt insuficiente. Potrivit lui

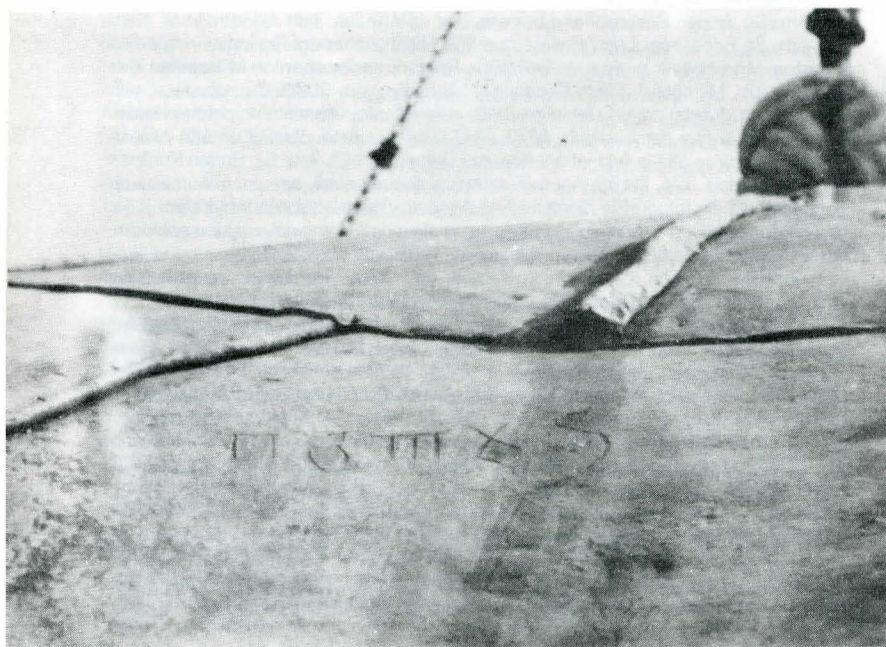

Turla, latura de nord a pronaosului. Foto sub învelitoare. Se observă cornișa din secolul XVII în zimți, din cărămidă special confecționată

Detaliu de cornișă de la baza pătrată a turlei mici de pe pronaos, latura sud

Inscripție pe învelitoarea de plumb a turlei mari a pronaosului

vitrouri și s-a pus problema restaurării picturii, ținându-se chiar un concurs în acest scop⁵². În legătură cu lucrările din 1903 trebuie subliniat că pentru prima dată se menționează că nu este vorba numai de oarecare reparațiuni, ci lucrările „vor lua o proporție mult mai însemnată și vor deveni precum se cere, lucrări de restaurațiune, pentru care va fi nevoie de un studiu foarte îndelungat și în orice caz mult mai serios”⁵³. Cu executarea proiectului, a devizului și supravegherea lucrărilor este însărcinat arhitectul Tache Pârvănescu. Lui i se datorează și primul relevu cunoscut al bisericii. Din documentația tehnică care s-a păstrat reiese că Tache Pârvănescu dorea să facă o lucrare bogată în elemente decorative, mai ales la învelitoare, dar spre norocul monumentului, numai valoarea ridicată a devizului a făcut să se renunțe la ele. Cu înlocuirea învelitorii și modificarea profilului cornișei în 1903, precedată de retencuirea din 1882, se încheie lucrările executate la Mitropolie de la 1835 încoace.

Reparații curente au continuat în anii următori. În 1910 este gata proiectul de restaurare datorat arhitectului I. D. Trajanescu, după ce cu doi ani înainte același arhitect întocmise un deviz pentru reparația crucilor de pe turlă⁵⁴. Studiul preliminar întocmit de arhitectul Trajanescu a fost publicat în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, fiind prima încercare de a pune pe baze științifice lucrările de la catedrala mitropolitană. Proiectul lui Trajanescu nu s-a publicat niciodată, deși s-a vorbit despre această eventualitate și în anul 1921⁵⁵.

În timpul primului război mondial, la 13 septembrie 1916, în cursul unui atac aerian, biserica a fost lovită de o bombă germană care a străpuns bolta pridvorului fără să producă însă stricăciuni prea mari. Spărtura a fost de 0,50 mp, producându-se și o fisură verticală fără consecințe grave⁵⁶.

Revenind la anii de după război, din actele Comisiunii Monumentelor Istorice reiese că a existat o permanentă preocupare pentru restaurarea Catedralei. Astfel, pe lângă avizele date pentru diferite lucrări mărunte, Comisiunea delegă pe arhitectul P. P. Antonescu să studieze posibilitatea restaurării bisericii, iar în vederea restaurării picturii sunt delegați succesiv să o studieze pictorii Costin Petrescu, Szatmari și pictorul Mihail, expertul Comisiunii Monumentelor istorice. Lipsa de fonduri a împiedicat realizarea tuturor acestor proiecte.

O nouă etapă de construcții începe la biserica Patriarhiei în anul 1932. Lucrările privesc mai ales interiorul, pictura și mobilierul. Proiectul de restaurare întocmit de arhitectul Ionescu-Berechet prevedea îmbrăcarea cu marmură a stâlpilor din pronaos, acoperiți la acea dată cu stucatură. Pardoseala pridvorului urma să fie înlocuită cu alta din plăci de marmură de Carrara. Se prevedeau, însă de asemenea demolarea pridvorașelor, deschiderea arcadelor pridvorului și facerea unui geamlâc de fier pe profile vechi, aghiasmatar de marmură în pridvor etc.⁵⁷. Comisiunea Monumentelor Istorice a trebuit să depună numeroase stăruințe pentru o restaurare științifică și să se renunțe la bună parte din acest proiect⁵⁸. Foarte mult a trebuit insistat pentru curățarea coloanelor din pronaos de stucatură. Lucrările de

I. D. Trajanescu, între anii 1886–1893, „s-au mutat și cele două coloane dinspre răsărit și s-au așezat spre ușe, pentru susținerea cafasului”. Prin suprimarea lor, operație destul de primejdioasă, întreaga greutate a turlei rămâne pe arcul lăsat singur. Motivul acestei operațiuni ar fi fost o mai bună circulație în biserică. (Mențiunea acestor lucrări, vag și confuz și la Gh. Iorga și Gh. Balș, op. cit., p. 192). La sfârșitul secolului al XIX-lea a fost o epocă când interesul pentru vechea biserică a mitropoliei scăzuse. Mitropolitul Ghenadie Petrescu, dacă ar mai fi păstrat încă trei ani după 1896, ar fi ridicat o nouă catedrală pe dealul Mitropoliei. Se instituiseră un comitet de inițiativă cuprinzând fruntași ai vieții politice și se începuseră formele de expropriere pe dealul Mitropoliei. A se vedea G. I. Gibescu, *Un mare ierarh din trecutul apropiat al bisericii noastre 1893–1896. Mitropolitul Ghenadie Petrescu*, București, 1940, p. 34. A se vedea și broșura Nachmias Michail, *Memoriu asupra celui mai nimerit mijloc spre a crea un fond de lei 3 000 000 pentru ridicarea unei sfinte catedrale ortodoxe în București*, București, 1900.

⁵² Arh. St. Fond. Min. Cult. și Instr. Publice., dos. 3891, „Refacerea picturilor Mitropoliei din București”.

⁵³ Idem, dos. 3904, fila 6. Raportul arhitectului Băicoianu către ministru.

⁵⁴ Idem, dos. 3957.

⁵⁵ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice, Dos. „Mitropolia din București, vol. I Adresa Mitropoliei din 4 iulie 1921.

⁵⁶ Idem. Referatul arhitectului P. Demetrescu din 24 decembrie 1923; despre același lucru, tot acolo, N. Ghika-Budești în 1926.

⁵⁷ Idem. Referatul arhitectului Horia Teodoru din 20 februarie 1933.

⁵⁸ Nu întotdeauna Comisia Monumentelor Istorice a reușit să-și impună punctul de vedere, fapt pentru care personalități importante din cadrul Comisiei își declină răspunderea pentru cele întâmplate. Astfel arhitectul Ghika-Budești scrie: „Într-un cânt nu s-a ținut seama de indicațiile C.M.I. decât în măsura în care Patriarhia a găsit de

pictură fiind încredințată pictorului D. Belizarie, acesta a distrus vechea zugrăveală în mod barbar, fără să țină seama de valoarea ei istorică și documentară. Cu toată campania de presă (articole în ziarul „Universul”, „Dimineața” și „Adevărul”) prin care este sprijinit D. Belizarie, conducătorul de fapt al restaurării și este atacată Comisiunea Monumentelor Istorice, actele de arhivă dovedesc că aceasta din urmă s-a situat pe o poziție științifică. Mărturie sunt soluțiile de restaurare preconizate de arhitecții N. Ghika-Budești și Horia Teodoru. În această campanie de lucrări s-au realizat totuși unele restaurări, asupra cărora vom stărui în ceea ce urmează, semnalând aici doar redeschiderea pridvorului și demontarea cafasului în interior⁵⁹. În aceiași ani se sistematizează și dealul Mitropoliei, creându-se aleile largi, moderne și închizându-se accesul sub clopotniță⁶⁰.

Toate aceste date generale privind trecutul construcției bisericii-catedrale nu au fost suficiente pentru arhitecții restauratori, de aceea,

cuvîntă, Comisia nu-și asumă răspunderea lucrărilor executate” (Referat din 26 martie 1934). La fel, pictorul Verona, membru al C.M.I., precizează că nu poate fi făcut răspunzător pentru pictura de la Mitropolie (Referat din 9 iulie 1934.). În acest sens a se vedea și articolul lui Em. Hagi-Mosco, *Reînnoirea Mitropoliei din București*, în *Adevărul* din 6 mai 1936 pag. 1. Părerile privitoare la pictura lui D. Belizarie sunt împărțite. Profesorul Șt. Nicolaescu o laudă scriind: „Biserica Sfintei Patriarhii a fost împodobită cu minunatele picturi în stilul bizantin al școlii vestitului Panselin din Sf. Munte Athos” (cf. articolul „Descoperiri arheologice în biserica Patriarhiei în „Universul” din 28 decembrie 1935. În schimb E. Hagi-Mosco în articolul sus citat compară pictura lui Belizarie cu fragmentele de pictură păstrată. (E vorba de pictura lui Polcovnicu, pe care autorul însă nu-l numește). Pictura lui Belizarie o consideră prea încărcată pe când ce veche „arată un desen mai ușor și de un colorit odihnitor privirii” sau „cuvintele sunt astfel împerechiate și desaturate, deși cu o înfățișare mai stângace, sunt mai gingașe înbinat, neavând simetria îndesată a desenurilor de pe scoarțe, ca la Belizarie”. semnalăm și articolul informativ pe aceleași probleme al lui C. Șoldan, *Restaurarea catedralei Sfintei Patriarhii* în „Apostolul”, XII, 1935 nr. 1-2, p. 6-7. O privire sintetică asupra lucrărilor din anii 1932-1935 la Gr. Ionescu, *București. Orașul și monumentele sale*, București, 1956 p. 58.

⁵⁹ Între anii 1850-1857 mitropolit fiind Nifon s-a făcut un cafas pentru cor așezat în mijlocul bisericii între stâlpi. În anul 1889 s-a făcut cafasul lipit de peretele vestic despre care s-a scris mai sus. Cafasul actual a fost montat în 1949.

⁶⁰ Potrivit pisaniei: „Această clopotniță iaste zidită, rădicată iaste de luminatul și blagocestivul Domn Io Constantin Brâncoveanu Basarab, la anul de la Nașterea Spășitorului H[risto]s 1698 m-ța Septe[m]vrie 24 de zile, când și al noulea an al oblăduirii și stăpînirii era”. (Cf. Iorga, *Inscripții...* vol. I, pag. 239.) După demolarea părții superioare în secolul trecut, înfățișarea actuală cu paramentul nivelului superior în cărămidă aparentă este urmarea lucrărilor din anul 1957. Cărămida aparentă în cazul Mitropoliei nu este însă conformă cu realitatea istorică, fapt pentru care această restaurare a fost viu criticată, la vremea ei de către Direcția Monumentelor Istorice. Și pentru restaurarea bisericii s-a sugerat tot un parament din cărămidă aparentă, dar cercetarea științifică nu a putut să confirme acest deziderat. Un articol despre clopotniță a scris și I. D. Traianescu în „Universul”, nr. 9 din 1934. Desigur legat de clopotniță sunt necesare câteva date și despre clopotul Mitropoliei, a cărui dangăt a avut o rezonanță deosebită de-a lungul istoriei orașului. După Alex. F. Mihail, *Clopotul Patriarhiei a sunat. Din trecutul istoric al clopotului* în „Apostolul XI, 1934 nr. 1-2 pag. 11 se știu următoarele: Clopotul a fost turnat în anul 1888 din metalul provenit dintr-un clopot mic din anul 1693 și un altul din 1829. Este înalt de trei metri cu diametrul tot de trei metri. Decorația e formată dintr-o circumferință de îngeri, în partea de jos, iar sus, o decorație florală. Sunt turnate în relief chipurile Sfinților Împărați, Sf. Dumitru și stema României. Potrivit uneia din inscripții, clopotul a fost turnat la Budapesta; celălalt text este un citat din Vechiul Testament: „La zile de bucurie, la sărbători și la sacrificiile voastre de mântuire sunați trâmbițele, ca ele să vă fie amintite înaintea Dumnezeuului vostru că eu sunt Domnul Dumnezeu vostru” (Numeri X 10). În 1933 s-a construit un

în măsura în care au permis știrile documentare și studiile pe parament, s-a căutat să se reconstituie istoria fiecărei părți a monumentului după cum urmează:

II Fundația, zidăria, tencuielile, soclul, brâul median, cornișa, învelitoarea, turlele, pridvorul

Fundația

Biserica, se pare, a fost amplasată în ceea ce arheologii numesc „pământ viu”. La sondajele efectuate pentru cercetarea fundațiilor nu s-au găsit materiale arheologice, în schimb în cele două sondaje, unul în dreptul absidei de pe latura de nord a naosului și cel din dreapta fostei veștmântării, pe latura de sud, au pus în lumină structura fundațiilor. Ele prezintă particularitatea de a fi mult supralărgite în raport cu grosimea soclului, supralărgire care atinge 56 cm. O altă particularitate este adâncimea neobișnuită a fundației, săpătura a mers până la cca 4 metri adâncime fără să se ajungă la baza ei.

Soclul

Profilul soclului a rămas neschimbat până în deceniul al patrulea al veacului nostru. Un fragment din soclul original a fost descoperit în cursul cercetărilor în dreptul fostei veștmântării. Tencuielile și zugrăvelile aplicate pe soclu, deosebite de cele de pe fațada propriu-zisă a bisericii, aveau menirea să-l sublinieze.

Un document prețios prin obiectivitatea lui este o fotografie a lui Angerer. Ea infirmă o acuarelă a lui Sztatmari unde soclul apare cu un profil mai bogat pe care biserica nu-l are în realitate. De altfel fotografia amintită mai dovedește că la lucrările din anii 1834-1839 soclul nu a suferit modificări. În contractul cu Radu Chiriță din 27 aprilie 1874 se specifică la art. 7 că: „țoclu se va roși cu vopsea de apă”⁶¹. Iar devizul arhitectului Tache Pârvănescu din 1903 prevedea: „tencuiala soclului cu mortar de ciment de jur împrejurul bisericii, cuprinzând și dărâmarea actualei tencuieli și curățirea rosturilor de cărămidă”. Totul în suprafață de 250 mp. Situațiile de plată confirmă executarea întocmai a acestei lucrări⁶², în care soclul este tratat separat de restul fațadei, cu intenția de a-l face mai rezistent. În anul 1929 soclul se refăcuse cu „mortar de var gras fără ciment; spoitul cu lapte de var în culoarea Mitropoliei”⁶³. În 1934 soclul este placat cu piatră de Albești după proiectul arhitectului Horia Teodoru⁶⁴.

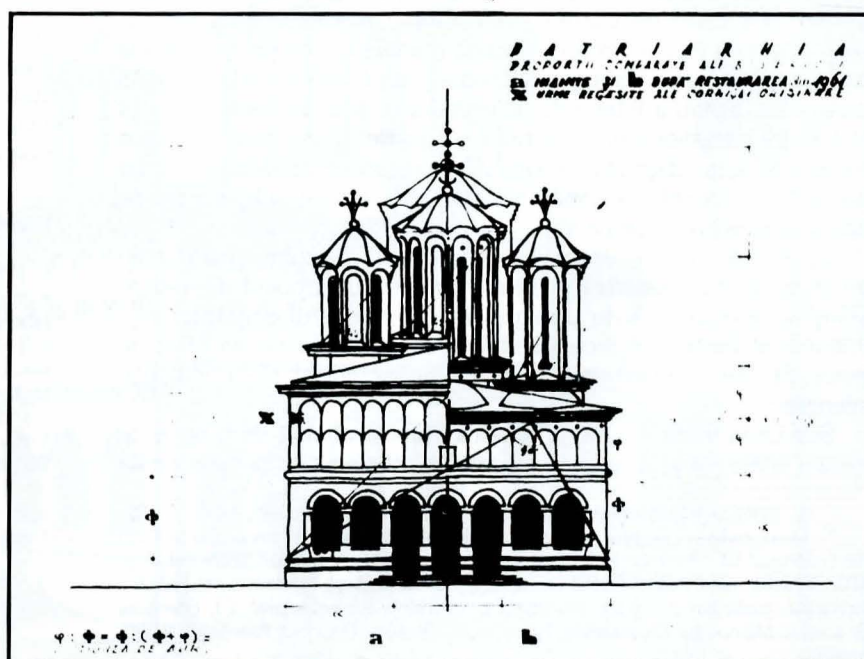
eașafodaj de lemn pentru clopot care a durat până în anul 1957, când clopotele au fost urcate în noua clopotniță.

⁶¹ Arh. St., Fond Min. Instr. Publice, dos. 2709, fila 15.

⁶² Arh. St., Fond Min. Culte, dos. 3904 filele 68, 89, 127.

⁶³ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice, Dos. Mitropolia București, vol. I, Deviz întocmit de arh. Horia Teodoru la 29 aprilie 1929.

⁶⁴ Idem. Adresa C.M.I. către Mitropolie din 20 Martie 1934.

Proporții comparate ale bisericii înainte și după restaurare

Istoria paramentului bisericii Mitropoliei poate fi urmărită din primii ani din vremea când lucrările nu se terminaseră încă. Prima mărturie este cea amintită a lui Paul din Alep. În prețioasa lui relatare el remarcă ziduri puternice din cărămidă ca una din deosebirile pe care le observa față de biserica din Curtea de Argeș. Într-adevăr întreaga clădire este construită din cărămidă bine arsă. Piatra este folosită numai pentru elementele decorative cum sunt brâul median, ancadramentele ferestrelor și uși de intrare, la bazele și capetele coloanelor pridvorului, iar în interior la coloanele din pronaos. Din elementele de piatră originale s-au păstrat în exterior doar brâul median, bazele și capetele de la coloanele pridvorului și ale aceloră din pronaos. Ancadramentele originale ale ferestrelor, după unele indicii – descoperirea unui fragment de piatră sculptată provenind de la un ancadrament de fereastră – au fost tot din piatră, dar au fost înlocuite cu cele care sunt așezate astăzi, probabil opere ale secolului trecut, lucrate de pietrarul Oțelea din Cornu de Sus.

În legătură cu paramentul, se mai pune problema de a ști care a fost intenția constructorului cu privire la aspectul exterior al clădirii. Voia el să tencuiască biserica așa cum au fost toate din acea epocă⁶⁵ sau să o lase în cărămidă aparentă? Discuția acestei probleme a stârnit-o textul inscripției din 1839. Ea pomenește lucrările încheiate în acel an, dar în partea introductivă unde se face un scurt istoric al clădirii bisericii, se spune că domnitorul Constantin Șerban a început biserica „din temelie... și săvârșindu-se numai de roșu s-a scos din domnie” iar Leon Vodă „a înfrumusețat-o”. Din această mărturie târzie s-a tras concluzia că într-adevăr constructorul ar fi lăsat înadins biserica netencuită, cu cărămidă aparentă. Ipoteză luată în considerare și în 1959 ca variantă a proiectului de restaurare. Ca argument pentru această ipoteză s-a crezut că poate servi felul îngrijit în care au fost lucrate rosturile dintre cărămizi. În realitate, faptele și mărturiile scrise dovedesc contrariul. Din textul diaconului Paul reiese destul de limpede ceea ce s-a trecut cu vederea până acum, anume că în vremea lui Mihnea al III-lea „începu să se termine clădirea”⁶⁶. În sondajele efectuate – și se va reveni asupra acestei probleme – s-au descoperit resturi ale unei spoiei anterioare tencuirii. Se poate presupune că rămânând netencuită, biserica a fost spoită în mod provizoriu, poate în vederea desfășurării ceremoniei tâmsoirii. Foarte probabil la aceste lucrări se referă diaconul Paul, de vreme ce el văzuse nu cu mult timp în urmă clădirea aproape gata. Fapt este, și actele din anii următori o dovedesc, că nici acum nu s-au terminat lucrările, pentru că abia Leon-Vodă o va zugrăvi. Toate izvoarele menționează numai zugrăvirea și înfrumusețarea bisericii sub Leon-Vodă, cu referire, desigur, la interiorul bisericii. „Zugrăvirea” implică și operația preliminară de tencuire cu o tencuială specială care se pretează la tehnica frescei. Dar, să nu anticipăm, și să vedem care au fost intențiile constructorului, să tencuiască sau să lase cărămida aparentă? Argumentele pentru tencuire sunt: bazele de piatră de la coloanele de la pridvor sunt lucrate numai pe fața lor interioară, spre pridvor, pe când pe partea exterioară piatra este nefasonată, neregularitățile pietrei urmând să asigure aderența mortarului. Trebuie exclusă ipoteza unei distrugerii ulterioare, piatra fiind așezată la nivelul cărămizilor, pentru a fi tencuită. În legătură cu felul deosebit de îngrijit al finisării rosturilor dintre cărămizi, se poate spune doar că era o metodă de lucru obișnuită a epocii. Adâncitura care se făcea în mortar era suficientă pentru susținerea stratului de mortar subțire care se aplica în acea epocă pe pereți.

Concluzia care se desprinde din această discuție, poate prea amănunțită, dar necesară pentru impunerea unui punct de vedere științific restaurării este categorică: da, meșterul construcției a intenționat de la bun început să îmbrace biserica cu un strat de tencuială, dar evenimentele istorice l-au împiedicat să-și finalizeze intențiile.

Sub Leon-Vodă s-a lucrat temeinic, fapt confirmat de o serie de izvoare scrise ca și de pisania așezată la încheierea lor și descoperită

cu prilejul acestor lucrări în grădina Mitropoliei⁶⁷. Descoperirea în anul 1936 a remarcabilei picturi a hramului, datată ca fiind din timpul lui Leon-Vodă, a dus la ipoteza potrivit căreia exteriorul bisericii a fost pictat în întregime⁶⁸. Ipoteza nu s-a confirmat însă în timpul cercetărilor. Principalul argument este natura tencuielii, care nu întrunește condițiile pentru frescă, așa cum o dovedesc fragmentele păstrate. Dacă nu se poate vorbi de o pictare, se poate, în schimb, argumenta prin descoperirile făcute de o decorare a exteriorului. O dovedesc picăturile de vopsea găsite pe parament căzute probabil în timpul lucrului, urmele de culoare observate la baza cărămizilor zimțuite. Culoarele trebuie să fi fost în armonie cu decorația ceramică a fațadelor executată din discuri bombate și smălțuite, divers colorate. Numeroase fragmente de asemenea discuri au fost găsite în molozul din podul bisericii, iar la baza turlor, amprenta unui asemenea disc ce fusese prins în tencuiala proaspătă; s-a putut constata de asemenea și sistemul de prindere al discurilor cu ajutorul unor cuie de lemn (dibluri).

La sfârșitul secolului al XVIII-lea când începe o nouă campanie de lucrări la biserică, s-a aplicat, între altele, o nouă tencuială și trebuie reținut că ea nu a alterat cu nimic ornamentația bisericii, păstrându-se și discurile smălțuite, fapt confirmat și de desenul din 1804.

O dată cu secolul al XIX-lea știrile privind lucrările la biserica Mitropoliei sunt mai numeroase și mai amănunțite. Exteriorul bisericii suferă mari transformări. Sunt adăugate veșmântăria, pridvorașele și se supraînălță pridvorul. O nouă tencuială va lua locul celei vechi. Anatolie Demidov, călător rus prin țările române în 1837, descriind biserica Mitropoliei observa că la exterior „toată întinderea pereților este zugrăvită cu o strălucitoare albeață”⁶⁹, știre care confirmă terminarea de curând a lucrărilor de tencuire.

Tencuiala aceasta, făcută pe suport de câlți de cânepă, asemănătoare cu cea pentru frescă, s-a păstrat aproape 50 de ani. Cum era și firesc ea a fost deseori văruiată, straturile de spoială fiind vizibile acolo unde s-au mai păstrat fragmente din această tencuială. Tot firesc este ca în decursul anilor ea să fi suferit deteriorări. Potrivit unui act din 20 aprilie 1873 se știe că din cauza „urloaielor” stricate „apa din ploaie macină cărămizile ce se decimă din zi în zi”. De aceea se și propune: „a se drege tencuiala pe alocurea, a se da edificiului o vopsea pe din afară”⁷⁰. Din contractul încheiat la 27 aprilie 1874 de Mitropolie cu antreprenorul Radu Chiriță reiese că acesta din urmă se obliga – printre altele – „a face reparația la Sfânta Biserică, pe unde se vede stricată, zidul să-l cureț bine la încheieturile cărămizilor șouii să se stropască cu apă ca să se poată lipi tencuiala, adică să-l tencuiesc pe unde va fi stricat și spoit bine până la ciubucu de la mijloc”. Lucrarea a fost gata la 13 mai același an, fiind recepționată la 28 mai de către delegatul ministerului, arhitectul Capuțineanu⁷¹.

Desigur reparațiile acestea sumare nu puteau curma răul. Tencuiala continua să se degradeze și de aceea se insistă pentru o reparație capitală a paramentului bisericii⁷². În urma unei cereri din 20 martie 1880 este însărcinat cu întocmirea unui deviz pentru reparații generale Al. Săvulescu, arhitectul Ministerului⁷³, dar se răspunde Mitropoliei că lucrările urmează a fi prevăzute în bugetul anului 1881. Potrivit acestui deviz, la capitolul „Lucrări de zidărie” se preconiza „tăiatul tencuielii vechi la exteriorul bisericii și turlor” și „tencuirea din nou al exteriorului bisericii și a turlor cu mortar hydraulic”⁷⁴ ambele operațiuni efectuându-se pe o suprafață de 1806,30 mp. În capitolul

⁶⁷ Oliver Velescu, *Pisania Mitropoliei din București*, în „Sesiunea Științifică a Direcției Monumentelor Istorice” 1963, p. 133.

⁶⁸ E. Hagi-Moscu, art. cit. în „Adevărul” din 6 mai 1936.

⁶⁹ Redăm în întregime fragmentul care interesează studiul de față: „Mitropolia... este un monument împodobit cu trei turlle destul de elegante, ale căror cupole sunt de tablă vopsită în verde ca și acoperișul bisericii. Toată întinderea pereților este zugrăvită cu o strălucitoare albeață, înaintea fațadei lăcașului, care se deschide într-una din părțile sale înguste, se află un peristil al cărui interior e foarte bogat în picturi. Biserica, de la tindă până la cafas este strâmtă și încărcată cu icoane poleite; catapeteasma este împodobită cu o mulțime de ornamente de cel mai frumos efect. Sub această boltă, lumina de afară nu pătrunde decât cu greutate prin ferestrele strâmte și lunguețe” Cf. A. Demidoff, *Voyage...* citat după Paul Cernovodeanu, *op. cit.* p. 485.

⁷⁰ Arh. St. Bunuri Publice. Fond Ecarete, dos. 524, fila 53. Este vorba de o petiție a Primăriei către Ministerul de Finanțe de a subvenționa lucrările de reparații la Mitropolie, cerere însă respinsă.

⁷¹ Arh. St., Fond. Ministerul Instr. Publ., dos. 2709, filele 12–15. Articolul 7 din contract. Tot aici se precizează că „întinderea reparației și spoitu este de metri 64”.

⁷² Idem, fila 244.

⁷³ Idem, filele 264, 245, 265.

⁷⁴ Idem, fila 269.

⁶⁵ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești până la 1900*, București, 1937, p. 132.

⁶⁶ Textul traducerii engleze este edificator pentru aceasta: „He now began to finish the building...” Cf. *The Travels of Macarius patriarch of Antioch*, London 1836, vol. II, p. 403. Trebuie reținut că și pomelnicul bisericii precizează că la sfințirea ei, ea „era neîngrijită, goală fără de nici o podoabă, far’ de nici o înfrumusețare”. Cf. Ghenadie Enăceanu *Mitropolitul Ungrovlahiei Teodosie* în „Biserica Ortodoxă Română” I, 1880, nota b.

„Lucrări de vopsitor” se prevede pe aceeași suprafață „vopsitul în ulei de trei ori față marmoră la exteriorul bisericii și a turelor”⁷⁵. Odată cu acest deviz, în care bineînțeles sunt cuprinse și alte lucrări, se face și un altul pentru palatul mitropolitan. În urma licitației ținute la 10 august 1881, lucrarea este adjudecată antreprenorilor Ghiță Anghel și Costache Stănescu. Ivindu-se o neînțelegere între ei și minister, antreprenorii amintiți renunță la lucrare în 30 septembrie 1881⁷⁶, lucrarea fiind încredințată în urma unei noi licitații lui Zisu Spiner, care începe la 26 aprilie 1882⁷⁷. Din „Prescriptul Verbal” încheiat la 12 mai 1882 se știe că „nisipul este foarte bun, varul hidraulic de asemenea și se amestecă în proporțiuni raționale pentru formarea materialului pentru tencuieli. De asemenea rosturile dintre cărămizile vechi se curăță foarte bine”⁷⁸. Constatarea aceasta din urmă, foarte importantă, este confirmată și de cercetările care s-au făcut, vechile rosturi nu s-au păstrat decât în prea puține locuri ale paramentului, covârșitoarea lor majoritate fiind acum distruse.

La 10 iulie 1882, arhitectul Al. Săvulescu invită pe colegii săi C. Stănescu, Al. Steriade și P. Gottereau, constituiți în comisie, „să-mi dați avizul Dvs. asupra culorilor ce s-ar cuveni a se întrebuița la colorarea acestui important edificiu”⁷⁹, iar în invitația trimisă celor trei arhitecți se face apel la „iubirea Dvs. de arte”. Nu se cunoaște ce au hotărât dar dintr-un alt act aflăm că s-a convenit cu antreprenorul ca: „văpseaua a treia să fie făcută puțin mai groasă și dându-se bine va face să dispară toate nuanțele ce se pretinde a fi provocate de varul hidraulic”⁸⁰. Lucrările se încheie la 21 august 1882. În iarna următoare se desprind bucăți din noua tencuială, pe care același antreprenor este obligat a le reface⁸¹.

⁷⁵ Idem, fila 299.

⁷⁶ Idem, fila 335. În „Monitorul Oficial”, nr. 156 din 14/26 octombrie 1881 pag. 5344 se face publicația pentru „Darea în antrepriză a lucrărilor de reparații la Mitropolie”. Sunt prevăzute: reparații la tencuielile exterioare, inclusiv ture (1806, 30 m.p.); reparații la tâmplărie, reparații la învelitoarea din tablă de plumb pe o suprafață de 6 m.p. și lucrări de vopsitorie interioară 241 m.p., vopsitul cu culoare de ulei, față marmură, dată de trei ori, de jur împrejurul bisericii, altarului, advonului, pe înălțime de 1 m”.

⁷⁷ Idem, fila 355.

⁷⁸ Idem, fila 365.

⁷⁹ Idem, fila 386.

⁸⁰ Idem, fila 387.

⁸¹ Idem, fila 427.

Recepția definitivă a lucrărilor din 12 aprilie 1883 constată că tencuiala este „bine făcută și în bună stare”⁸². Tencuiala din 1882 a ținut până în anul 1960 când a fost înlăturată urmare a lucrărilor de restaurare.

De-a lungul anilor s-a intervenit de mai multe ori asupra acestei tencuieli. Potrivit unui deviz din 31 martie 1903 întocmit de arhitectul Tache Părvănescu era iarăși necesară „scoaterea și dărâmarea zidăriei vechi pe alocurea unde cărămida este măcinată” și se propune „refacerea zidăriei cu cărămidă bine arsă și cu mortar de var gras de Câmpulung” într-o cantitate de 47 metri cubi. De asemenea se prevedeau „dărâmarea și refacerea din nou a tencuielilor cu mortar de var gras la fațadă pe alocurea unde actuala tencuială este proastă și căzută” pe o suprafață de 610 metri patrați. În deviz se mai prevedea „vopsitul fațadei bisericii cu o culoare de ulei dat de trei ori, în două tonuri, răzuindu-se mai întâi actuala vopsea”⁸³. Suprafața calculată de T. Părvănescu se ridica la 2972,60 mp și a fost adjudecată la licitația din 14 mai 1903 lui N. Mihăiescu⁸⁴ cu care s-a încheiat contractul la 30 mai 1903, cu termen la 1 septembrie același an⁸⁵. Lucrările din această perioadă sunt cunoscute în amănunt, păstrându-se în arhive „situații de lucrări” care permit urmărirea la zi a șantierului.

Din „Situația definitivă” se știe că s-a scos și dărâmat pe alocurea zidărie veche, înlocuită cu zidărie nouă pe suprafață de 352,85 m.p. Tencuielile burdușite au fost înlocuite pe o suprafață de 475,85 m.p. iar vopsitul cu ulei al fațadei s-a făcut pe 2844,12 m.p.⁸⁶ Lucrarea a fost recepționată definitiv la 27 octombrie 1904⁸⁷.

În referatul deja amintit al arhitectului P. Demetrescu din 4 mai 1922 se scrie că la exteriorul bisericii „se observă crăpături și găuri de schije făcute de cele 5–6 bombe ce au căzut pe biserică și în imediata ei apropiere”. Aceste stricăciuni s-au reparat încă atunci, iar noi reparații mărunte la tencuială, făcute tot cu mortar gras s-au mai făcut în 1929 după un deviz întocmit de arhitectul Horia Teodoru⁸⁸.

⁸² Idem, fila 428.

⁸³ Arh. St. Fond Min. Culte., dos. 3904, fila 68. Într-o variantă a acestui deviz din 21 februarie 1903 se scrie: „culoarea de ulei dat de 2 ori”.

⁸⁴ Monitorul Oficial din 15 aprilie 1903, p. 381.

⁸⁵ Arh. St. Fond. Min. Culte. dos. 3904, fila 81.

⁸⁶ Idem, fila 127.

⁸⁷ Idem, fila 185.

⁸⁸ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice. Dos. Mitropolia București, vol. I. Reparațiile acestea au fost cerute de urgență în luna aprilie 1929, întrucât la Cameră urma să se țină Congresul Agricol.

Biserica Patriarhiei. Vedere dinspre nord-est, după restaurare. Foto arh. Virgil Bîlculescu, 1962

O dată cu începerea lucrărilor de restaurare din 1933 survine iarăși problema fațadelor bisericii. Important de reținut este că încă de atunci se făcea constatarea că: „fără prealabile cercetări nici una din chestiunile care se pun cu ocazia restaurării exteriorului... nu pot fi rezolvate⁸⁹; iar în altă parte se precizează că problema „retencuirii sau numai a restaurării actualei tencuieli” este „o chestiune delicată”⁹⁰. În privința culorii fațadelor bisericii, Comisia Monumentelor Istorice aviza astfel: „Se va păstra tencuiala actuală și care se va reface numai în locurile unde este desprinsă, răzăluindu-se culoarea actuală și înlocuindu-se cu alta al cărei ton se va fixa la fața locului”⁹¹. În vara aceluiași an arhitectul Horia Teodoru recomandă: „Culoarea fațadei bisericii se va face într-un ton mai cald, asemănător cu aspectul actual al fațadei noului palat”⁹². Dar lucrarea aceasta nu s-a executat, tencuiala din 1882 fiind înlocuită, după cum s-a spus în anul 1960.

Un tablou sintetic al înfățișării în timp a fațadelor bisericii Mitropoliei din București este necesară. Astfel: *Zidăria* a fost lucrată din cărămidă cu rosturi îngrijit lucrate, prin ștergerea cu dosul mistriei. Ea s-a păstrat numai în câteva locuri în bună stare și s-a putut studia foarte bine la bazele turelor, la coloanele pridvorului și în anumite porțiuni ale fațadei, acolo unde pereții formează unghiuri (pornirea absidelor). Rosturile originale au fost distruse în 1882. *Tencuiala*: 1) O primă etapă – cărămidă spoită din perioada scurtă de aproape zece ani, când biserica a rămas neterminată; 2) Tencuială în strat subțire de maximum 5 mm de tipul celei folosite curent la mijlocul veacului al XVII-lea și care datează din timpul lui Leon-Vodă. A fost găsită pe porțiunile de cornișe vechi (cea zimțuită) și în arcurile de la baza turei pantocratorului, 3) Tencuială cu exces de var, aplicată într-un strat de cca 10 mm. Urme din această tencuială au fost găsite pe porțiunea rostului dintre zidul vechi și cel nou, completat cu ocazia supraînălțării cornișei, precum și imediat sub cornișa actuală (cea din 1882); această tencuială datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea; 4) Tencuială cu suport de câlți descoperită pe porțiuni mari pe perețele inclus în corpul vestimentăriei. Datează din anii 1834–1839; 5) Tencuială preparată din var hidrolic aplicată într-un strat foarte gros în 1882 și care a durat până în 1960. Tencuielile succesive au păstrat pe suprafața lor (în porțiunile descoperite) straturi de spoile colorate cu culori stinse; zimții de cărămidă erau colorați diferit alternând roșul cu verde. Restauratorii din 1960 au optat pentru tipul de tencuială subțire lucrată fără dreptar, asemănătoare aceleia din secolul al XVII-lea.

Brâul median

Este executat din ceea ce constructorii de odinioară numeau piatră de Rusciuk; un calcar dur necunoscut în carierele din Țara Românească, dar răspândit în Dobrogea și pe malul drept al Dunării. Brâul este compus din trei toruri torsionate, care îi dau înfățișarea de frânghie răsucită. Aceasta a făcut să se vorbească de o influență moldovenească, venită prin recent construita biserică Stelea de la Târgoviște.

Până în secolul al XIX-lea se pare că elementele de piatră au fost aparente. Din contractul cu Nicolae Polcovnicu Zugravul, din 22 aprilie 1835, se știe precis că „brâul de piatră cu care este ocolită biserica să se vâpsească iarăși cu ulei”⁹³, vopsea care s-a menținut până în 1903. Mai trebuie menționată aici și o propunere, nerealizată însă, din 4 iulie 1882, a unui oarecare G. A. Rizu. Lucrările de tencuire a bisericii fiind pe terminate, acesta propune ca „neapărat trebuitor ca brâul ce leagă prin mijloc trupul bisericii, acel brâu să se d'oreze”, motivându-se părerea că „unicul culor fără nici un deschis va fi ceva neanimat”, Rizu cere „ca acel brâu să se șpăcluiască cu chit, pentru a fi cât se poate mai neted c'aurul să se poată prinde bine”⁹⁴. Cert este că, în cursul lucrărilor din 1903, s-a hotărât „curățirea și buciardarea brâului de piatră din jurul bisericii” în lungime totală de 35 m⁹⁵, iar dintr-o altă situație de lucrări asemănătoare se știe că după buciardare

s-au rostuit „figurile cu macecă și praf”⁹⁶. Alte lucrări nu s-au mai executat de atunci la brâul median.

*
*
*

Cele mai mari transformări pe care le-a suferit biserica denaturându-i-se înfățișarea originală sunt cele din partea ei superioară, afectându-i coronamentul, învelitoarea și turele. De aceea în cursul cercetărilor s-a dat o atenție mai mare acestor părți ale construcției. Podul clădirii care nu mai fusese cercetat anterior a fost explorat în (amănunțite e vorba de stratul gros de umplutură) și relevat ceea ce a dus la importante descoperiri. E cazul descoperirii unei *tainițe* executate din cărămidă prin îmbinarea printr-o mică boltă a unei porțiuni a extradosului unei bolti. Desfăcută cu grijă și cu emoții, în fața unei comisii constituite ad-hoc, tainița s-a dovedit a fi goală! Așa cum era de așteptat, constatările făcute în pod au fost cele mai lămuritoare cu privire la evoluția arhitecturii bisericii Mitropoliei.

Cornișa

Poate nici o altă parte a monumentului nu a suferit atâtea transformări cum a fost cornișa. Lipsesc izvoarele scrise care să-i ateste forma inițială dar sunt totuși suficiente date care permit să se stabilească cu destulă precizie aspectul ei original. În cele ce urmează se discută și cornișele turelor, problema fiind aceeași. De altfel chiar cercetarea lor nu s-a putut face decât în strictă concordanță, concluziile descoperirilor dintr-o parte s-au extins în mod logic și asupra celeilalte părți.

Pornind cercetarea s-a luat în considerare existența celor trei rânduri de zimți care încorporează arcadele concentrice ale ferestrelor, ele contrastând puternic cu cornișa de profil baroc a bisericii. Tot în favoarea unei cornișe cu zimți pleda și rândul de cărămizi zimțuite descoperit în pod la baza pătrată a turelor. Cercetările prin sondaje efectuate la cornișa bisericii și la baza ortogonală a turelor au scos la iveală urmele cornișei, dar cu capetele cărămizilor dințate tăiate.

În fața acestor dovezi grăitoare privitoare la aspectul original al cornișei, interesează din punct de vedere al istoriei bisericii data când a fost ea distrusă. Desenul din 1804 indică cornișa zimțată, așa că se poate afirma cu destulă certitudine că cea originală a fost distrusă în cursul transformărilor din anii 1834–1839 și, desigur, o dată cu refacerea învelitorii, mai precis în vara anului 1836. Noua cornișă s-a construit din plăci de piatră care aveau menirea să sprijine întreaga profilatură greoaie, barocă, dar grea și la propriu. Începând din 1836 s-a pierdut amintirea vechii cornișe și niciodată până în 1933 nu s-a pus problema refacerii ei.

În legătură cu prezența plăcilor de piatră așezate sub cornișa din 1836 s-a făcut afirmația destul de categorică că ele sunt de fapt pietre de mormânt din biserică⁹⁷. Acest lucru părea cu atât mai verosimil cu cât într-adevăr nu se știe nici astăzi ce s-a făcut cu marele număr de pietre funerare aflate în biserică și în jurul ei, atestate documentar. Cercetările au dovedit însă că majoritatea pietrelor folosite la cornișă au fost plăci de pavaj, între ele fiind doar un număr redus de pietre funerare. Între acestea trebuie menționată piatra funerară a mitropolitului Daniil (1720–1723) care se afla până la lucrările din 1834–1839 undeva în preajma bisericii. Sub păstorirea mitropolitului Daniil s-au executat lucrări importante între care amintim valorosul paraclis. Celelalte pietre descoperite prezintă interes pentru istoria artei și evoluția arhitecturală a monumentului. Una din pietrele decorate cu motive vegetale și florale provin probabil de la incinta înconjurătoare. Descoperirea cea mai prețioasă pentru restabilirea plasticii originale o constituie două fragmente din ancadramele ferestrelor bisericii, în prima lor formă. Mai semnalăm și alte două pietre de mormânt dateate 1807 și 1819.

⁹⁵ Arh. St. Fond. Min. Culte, dos. 3904, fila 89. „Situația provizorie nr. 1 din iunie 1903 pentru lucrări executate și materiale aprovizionate”

⁹⁶ Idem, fila 127. Brâul de piatră care separă cele două registre cu arcade oarbe ale paramentului Grigore Ionescu în *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 156 îl descrie astfel: El este „prins după moda muntenească între două șiruri de cărămizi dispuse zimțat. E compus din trei ciubuce care se răsucesc din loc în loc și numai într-un sens, constituind astfel o interpretare a modelului de brâu moldovenesc de la Stelea din Târgoviște”.

⁹⁷ E. Hagi-Mosco relatează următoarele: „Cercetând zilele acestea lucrările ce se fac la Mitropolie am aflat chiar prin graiul d-lui Belizarie, că toate acele pietre de mormânt, fie întregi fie sparte s-au apropiat de cer... Ele alcătuiesc cornișa din jurul bisericii” („Adevărul” din 6 mai 1936).

⁸⁹ Idem, referatul lui H. Teodoru din 13 iulie 1933.

⁹⁰ Idem, referatul aceluiași din februarie 1934.

⁹¹ Idem, adresă a C.M.I. către Mitropolie din 20 martie 1934.

⁹² Idem, referat H. Teodoru din 16 iulie 1934.

⁹³ Arhiva Mitropoliei. Fond. Reparații la Mitropolie dos. 2652/1836, articolul 10 din contract. (În legătură cu activitatea lui Polcovnicu a se vedea: Oliver Velescu, „Nicolae Polcovnicu, zugravul. Pe marginea unor documente inedite” în „Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică” t. 15, nr. 1, 1968, pag. 89 și George P. Nedelcu, *Date noi despre Nicolae Polcovnicu, zugravul* idem, t. 15, nr. 2, 1968, p. 221. Adverbul „iarăș” nu se referă aici la zugrăvirea din nou a brâului de piatră ci la acțiunea de zugrăvire, des repetată în articolele din deviz premergătoare celui de față.

⁹⁴ Arh. St. Fond. Min. Culte și Instr. Publice, dos. 2709, fila 387.

Cele mai vechi mărturii privitoare la aspectul cornișei baroce sunt fotografia lui Angerer și acuarela lui Szathmari. Din timpul reparațiilor din 1873, executate de Radu Chiriță, se știe din contract, că el era dator să facă reparații și la „ciubucul de sub jghiab care se vede căzut, cu câlți”⁹⁸. Interesant este că spre deosebire de celelalte lucrări, reparația la cornișe nu a reușit. La recepție se constata: „la dregerea coroanei (ciubucul) bisericii, tencuiala se vede căzută în două locuri”. Dintr-un act din anul următor, din 8 iunie 1874, se știe că Radu Chiriță reface „pentru a treia oară ciubucul de sub strașina bisericii”⁹⁹. Din acest mic episod de șantier trebuie reținută neaderarea tencuielii la piatră și folosirea varului amestecat cu câlți ca armătură.

În 1903 s-a lucrat din nou la cornișe. Din „Situția de lucrări” din 17 decembrie 1903 se știe că a fost construită din nou¹⁰⁰ însă cu un profil mai încărcat, păstrându-se aceeași bază din plăci de piatră.

⁹⁸ Arh. St., Fond. M. Culte și Instr. Publice, dos. 2709, fila 15. Articolul 7 din contract.

⁹⁹ Idem, filele 14 și 16.

¹⁰⁰ Arh. St., Fond. M. Culte. Dos. 3904, fila 127. Această lucrare o menționează și I. D. Traianescu, *op. cit.* p. 158.

În anul 1933 arhitectul N. Ghika-Budești pune pentru prima oară problema refacerii cornișei originale cu zimți¹⁰¹, dar îndrumările sale nu au fost respectate. Mai mult, a fost schimbat și profilul cornișei pridvorului, lucrare în strânsă legătură cu pictura executată de pictorul Belizarie.

Ferestrele

Cele două fragmente de ancadrament găsite între pietrele care formau cornișa din secolul al XIX-lea reprezintă o importantă descoperire pentru cunoașterea aspectului original al bisericii. Este vorba de ancadramente cu motive de decorație și profil specific secolului al XVII-lea și sunt foarte asemănătoare cu cele de la biserica din Coeni-Mironești (1668), o ctitorie a aceleiași familii domnești. Se poate emite ipoteza că unii din meșterii de la Mitropolie au lucrat și la Coeni. Aceste ancadramente au fost înlocuite, după cum s-a scris mai sus, în 1836, cu cele în funcție și astăzi, împodobite cu decorație florală, operă a pietrarului Oțelea din Cornu (Prahova). Documentele scrise sunt întărite în acest caz și de natura pietrei folosite – gresie

¹⁰¹ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice. Dos. Mitropolia București, vol. I. Într-o rezoluție scrisă de arhitectul N. Ghika-Budești pe o adresă a Mitropoliei din 30 iulie 1933, prin care se cer îndrumări pentru restaurarea exteriorului. În februarie 1934, arhitectul H. Teodoru revine asupra acestei probleme, dar fără rezultat.

Fața vest, după restaurare. Foto arh. Emil Ionescu, 1962

micacee calcaroasă care este atestată geologic la Cornu de Jos (Prahova) (Cf. „Harta Geologică a României”, scară 1:1.500.000). Golurile de ferestre practicate în 1836 au fost mai mari, ceea ce a dus la întreruperea ciubucelor de cărămidă care înconjurau arhivoltele ferestrelor vechi de la registrul inferior al bisericii. Mai târziu s-au tăiat și arhivoltele firidelor oarbe de la rândul inferior de deasupra pridvorului. Modificarea a fost executată în 1936 pentru a obține o suprafață mai mare de pictură.

Cojirea paramentului de tencuială a scos la lumină în ambele fațade laterale ale pronaosului, nord și sud, între ferestrele actuale, precum și în registrul de sus, de deasupra ferestrei din axul absidei altarului, existența unor goluri înzidite într-o epocă rămasă nedeterminată; a rămas nelămurit folosul ce-l vor fi avut cândva aceste goluri.

Învelitoarea, jgheaburile, burlanele

Despre acoperișul bisericii sunt știri încă din timpul construcției. Paul din Alep, descriind biserica, spune că era acoperită cu plumb, în greutate „ce se zice că trece peste 40.000 oca”, adică peste 50.840 kg¹⁰². Cifra este perfect verosimilă după calculele ingineresti privitoare la rezistența zidurilor și a bolților bisericii.

Prea multe date despre această învelitoare nu se cunosc. Plumbul care l-a văzut Paul din Alep s-a menținut până în timpul reparațiilor din anii 1793–1799. O confirmă și textul inscripției citate de mai multe ori, în care se spune „învălitu-s-au această biserică din nou”. Aspectul acestei noi învelitori este cunoscut din desenul din anul 1804. Ea nu avea o pantă prea accentuată de vreme ce cele două rânduri de baze suprapuse ale turelor erau vizibile. Ceea ce este discutabil interpretând desenul sus-amintit este materialul din care a fost confecționată învelitoarea. În desen, de-a lungul învelitorii apar linii paralele ondulate, care par a indica țigla. Dar trebuie să se țină seama de stângăcia lui. Bunăoară turelele nu au avut niciodată formă de bulb, așa cum apar ele în desenul din 1804. De aceea interpretarea liniilor ondulate ca reprezentând țigle trebuie primită cu foarte multe rezerve. De altfel în podul bisericii, atât de bogat în mărturii privind evoluția construcției, nu s-au găsit urme de țigla.

Există însă o altă știre din care se poate cunoaște bine natura învelitorii din 1793. În 23 octombrie 1835, în cursul lucrărilor din acel an, se desface vechiul acoperiș al bisericii. Starețul mănăstirii Cernica aflând aceasta, se adresează Domnitorului, care îi aprobă să ia „tinicheaoa cea veche ce s-au luat de la biserica Sfintei Mitropolii spre a se înveli biserica Sfântului Gheorghe de la numita mănăstire”¹⁰³. Nu se știe precis dacă desfacerea învelitorii s-a făcut chiar în 1835, așa cum pretinde starețul cernican, mai ales toamna, dar s-a păstrat textul contractului încheiat de Mitropolie la 10 mai 1836 cu meșterii care urmau să execute învelitoarea de plumb. Actul este deosebit de valoros din mai multe puncte de vedere așa că urmează a se stăruie lui.

Meșterii, frații Antonie și Nicolae lancovici, își iau obligația să învelescă cu „table de plumb biserica Sfintei Mitropolii din orașul București cu scaunile la câte patru ture (afară de turele ei)”¹⁰⁴. Precizarea cuprinsă între paranteze este foarte importantă. Dacă se ține seama că inițial clădirea a fost acoperită cu plumb, iar în 1793 – după afirmația starețului de la Cernica – cu tinichea, reiese că plumbul de pe turele este cel din secolul al XVII-lea, el nefiind înlocuit de frații lancovici. O altă constatare care se face studiind acest contract se referă la calitatea materialului pus la dispoziție celor doi meșteri de către Mitropolie. Problema își are importanța ei, pentru că, așa cum se va vedea, toate neajunsurile care le va cauza acoperișul, până la înlocuirea lui, se trag în bună parte de aici. Încă în primul articol al contractului, în prima sa frază, se spune că „tablele care s-au adus pentru învelitoarea acestei biserici sunt foarte proaste”. De aceea meșterii cer Mitropoliei ca un om de încredere al ei „și cu știință vie”, „din suma tablelor ce s-au adus să aleagă numai pe acelea care i se va părea că sunt bune atât la grosimea cât și la trupul lor și acelea să mi le dea în lucrarea învelitoarei”.

¹⁰² 1 oca = 1271 gr.

¹⁰³ Arh. St. Fond Mitropolia București. Netrebnice, pachet 346, dos. 1 și 2. Actul a mai fost folosit și de Popescu-Cilien, *op. cit.* pag. 87. Afirmația autorului despre învelitoarea Mitropoliei „cu foi de plumb cârpită cu tinichea” (p. 91) nu poate fi luată în considerare pentru că autorul omite cu totul lucrările din anii 1793–1799. Faptul că în anul 1821 acoperișul bisericii ar fi fost luat de furtună este greu de admis. (Cf. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1962, p. 242).

¹⁰⁴ Arhiva Mitropoliei. Fond Reparații la Mitropolie. Dos. 2652/1836.

Valoroase sunt amănuntele privitoare la tehnologia de lucru a meșterilor din prima jumătate a secolului trecut. Reiese din contract că cei doi meșteri nu executau numai montarea foilor, ci turnau piese de plumb. În contract se precizează că foile necorespunzătoare calitativ, rămase în urma sortării cerute, urmează a fi „turnate de iznoavă” Mitropolia dând lemnele trebuincioase și locul de turnare. De asemenea (art. 4) plumbul care a prisosit în urma lucrării executate urmează a fi turnat în foi care rămân la dispoziția Mitropoliei. Articolul 6 din acest contract este edificator pentru cunoașterea tehnicii învelirii propriu-zise. „Toată tabla învelitoarei nu se va pune așa prost una peste alta ci fiecare tablă să fie încheiată una într-alta atât la margini cât și la capetele lor”. Pentru întreaga lucrare care a durat între 10 mai și 7 august 1836 s-au folosit șase lucrători și un număr nedefinit de salahori.

O dată terminată învelitoarea, plumbul a fost vopsit în verde, fapt remarcat de călătorii în trecere prin București și care au decris Mitropolia¹⁰⁵. Este curios, deși se cunosc multe amănunte despre zugrăvirea întregii biserici, lucrări conduse de Nicolae Polcovnicu, niciunde nu se amintește de această operație. Probabil că învelitoarea a fost vopsită de unul din „cei mai de știință zugrăvi”, luat ca ajutor de Nicolae Polcovnicu. În contractul acestuia se precizează doar: „crucea de fier ce este a se pune sus pe coama bisericii să-i poleiesc fața cu aur, iar dosul să îl vopsesc cu vâpseala cu ulei”.

Aceiași frați lancovici au executat și jgheaburile „de jur împrejurul strașinii bisericii”. Din jgheaburi porneau „șipote”, adică burlane „tot de plumb turnate”. Ele nu mergeau însă până jos la sol, ci potrivit contractului erau „pogorâte pe zid în jos până la brâul de piatră”, așa cum foarte bine se poate observa acest fapt în fotografia lui Angerer. Nu reiese de niciunde dacă acest sistem l-au copiat sus-zișii meșteri după un altul mai vechi sau l-au introdus ei. În orice caz, motivarea invocată în contract ca apa „să nu stropească zidul bisericii, să-i pricinuiască stricăciune” nu și-a atins scopul.

Cu toată silința lor, meșterii nu au putut realiza o lucrare care să dureze nelimitat. La 1 noiembrie 1861 serviciul tehnic al Ministerului Cultelor înaintează spre aprobare un deviz pentru „niște reparații foarte necesare la învelitoare... de mare urgență”. Devizul prevedea „astuparea găurilor care s-au ivit” cu plumb „precum și reparația de toate jgheaburi”¹⁰⁶. Aceeași reparație a „urloaielor de scurgere” este preconizată și între lucrările din 1873¹⁰⁷. În 5 martie 1874 Mitropolia anunța ministerul că „acoperișul bisericii este mult stricat încât pică înăuntru prin mai multe părți”¹⁰⁸. Lucrarea s-a făcut probabil într-una din campaniile de întreținere și nu este lipsit de semnificație că la învelitoare se lucra aproape în fiecare an. Astfel într-un deviz din 5 iunie 1876 se prevede, din nou, „reparațiunea completă a jghiaburilor și burlanelor, scoaterea părților rău stricate și înlocuirea lor cu tinichea nouă și punerea bucăților care ar lipsi”¹⁰⁹.

O dată cu reparațiile fațadelor, din anul 1882, se prevăzuse și înlocuirea învelitorii cu o altă „de fier”, adică tinichea, se renunță însă în cele din urmă din motive financiare. Se face doar „reparația întregului corp al învelitorii bisericii cu plumb” pentru care au fost necesari 6 m.p. de tablă de plumb cu grosimea de 4 mm. De asemenea s-au reparat burlanele și jgheaburile cu tinichea „fără a se atinge părțile de plumb existente” și s-au consolidat crucile. Dar o dată cu aplicarea noii tencuieli s-a pus și problema conservării ei. Burlanele scurte, până la brâul median, puteau provoca noi avarii, de aceea printr-un deviz suplimentar întocmit tot de către arhitectul Al. Săvulescu, ele se prelungesc până la sol. Lucrarea se execută din „tinichea dublă engleză, foi mici, pusă în lung, încheiată simplu, lipită pe ambele fețe și culorată cu culoare de trei ori”¹¹⁰.

Cu toate reparațiile făcute, continuă totuși să plouă în biserică¹¹¹. De aceea, în anul 1903 când a fost vorba de o nouă reparație la Mitropolie, problema înlocuirii învelitorii era printre cele mai importante. Arhitectul șef al Ministerului Cultelor raporta ministrului în 15 februarie: „Sf. Mitropolie este actualmente acoperită cu plumb, acest material... a fost însă rău întrebuințat de cine știe ce fel de meșteri de pe vremea aceea încât nu a dat rezultatul ce trebuia să dea. Azi este cu desăvârșire ruinat, plin de găuri... astupate cu chit sau bucăți de

¹⁰⁵ A se vedea notele 33; 38; și 69.

¹⁰⁶ Arh. St. Fond Min. Culte și Instr. Publice, dos. 2768.

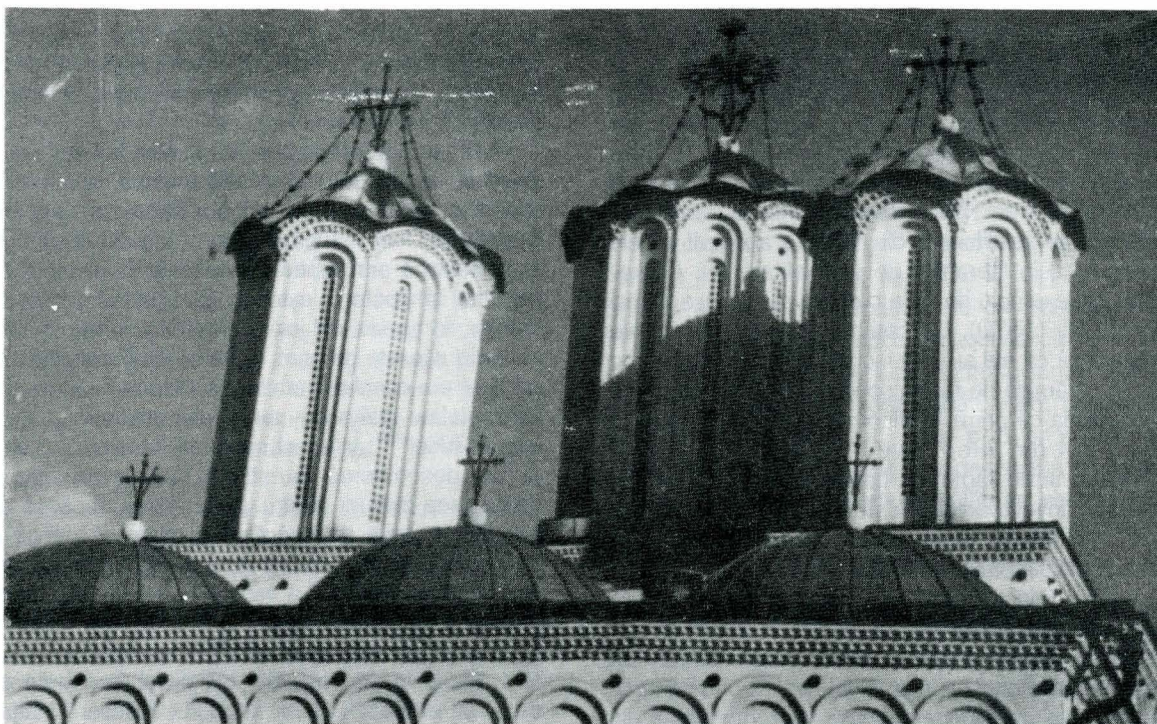
¹⁰⁷ Arh. St. Bunuri Publice. Fond Ecarete, dos. 324, fila 53.

¹⁰⁸ Arh. St. Fond Min. Culte și Instr. Publice, dos. 2709, fila 5.

¹⁰⁹ Idem, fila 517.

¹¹⁰ Idem, filele 269, 369, 406.

¹¹¹ Idem, fila 427. Adresa Mitropoliei din 13 aprilie 1883.

Turile după restaurare. Foto Gh. Marin, 1962

tinichea"¹¹². În continuare, aflăm că Mitropolia „dorește ca acest acoperiș să se refacă în întregimea lui din aramă cu cupolele aurite și decorate”. Proiectul este întocmit în acest sens de arhitectul Tache Pârvănescu. Bogatele decorațiuni, fleuroane și aplicațiuni, mai ales ale turelor au făcut ca în devizul întocmit să se pretindă antreprenorului să angajeze „un sculptor special” care să execute lucrările de ornamentație din tinichea¹¹³. „Aramă laminată” potrivit facturii a fost comandată la Berlin în cantitate de 10 000 kg, sosind la București la 15 iulie 1903¹¹⁴.

Din motive de economie se renunță însă la proiectul unui acoperiș mareț și se întocmește un nou deviz la 2/15 august 1903¹¹⁵ după care se lucrează la învelitoarea care a dăinuit până la restaurarea din 1960. Important în noul deviz este faptul că s-a renunțat la înlocuirea învelitorii turelor, prevăzându-se numai „reparatul radical al cupolelor acoperite cu plumb, pretutindeni revizuite și bine lipite cu cositor special”. Dacă se ține seama că nici frații Iancovici în 1836 nu au lucrat la turele, trebuie repetat, învelitoarea lor de plumb datează din veacul al XVII-lea.

În „Situația definitivă” a lucrărilor din 1903 se dau și următoarele amănunte privitoare la tehnica folosită la refacerea acoperișului. După ce se precizează că s-au folosit 604,30 m.p.astereală nouă din scânduri de brad se spune: „Desfacera învelitoarei de deasupra cornișei la bazele turelor, dărâmarea zidăriei din poalele turelor pentru scoaterea plăcilor de plumb, [...] zidirea lor în pantă cu cărămidă și mortar de var gras, precum și tencuirea platformei; apoi așezarea învelitoarei de aramă, s-a zidit și tencuit în jurul turelor peste tablă”. S-au dărâmat și trei coșuri de pe biserică. S-au transformat „poalele bisericii pentru retragerea jgheaburilor, tăindu-se căpriori la 60 cm de la vârful cornișei, așezându-i pe tălpi și bătându-se în capetele lor pusic (?) din scânduri noi de 0,33 cm late. După aceea s-a făcut o

pantă pentru scurgere, cu zidărie și tencuială”.¹¹⁶ Învelitoarea propriu-zisă s-a lucrat din arama sus-amintită care avea grosimea de 7 mm. Ea a fost fixată cu cuie arămite galvanic și copci de aramă. Între fiecare foaie, de la coamă spre streășină, s-au introdus șipci de brad trapezoidale, care au fixat prin copci acoperișul, legând și tablele laterale. Copcile de aramă, închise cu duble încheieturi, asigurau etanșeitatea față de infiltrațiile de apă cât și contra vijeliilor cu zăpadă¹¹⁷. Recepția acoperișului s-a făcut la 4 decembrie 1903 de arhitecții C. Băicoianu și Gr. Cerkez¹¹⁸.

Burlanele au fost înlocuite cu altele, tot din aramă în 1925, când iarăși s-au făcut și unele reparații la învelitoare¹¹⁹.

Cercetarea învelitorii și a urmelor găsite în pod și pe zidăriile păstrate în partea superioară a bisericii permit următoarea etapizare a lucrărilor efectuate aici de-a lungul veacurilor.

Traseul învelitorii de plumb originale poate fi reconstituit după limita inferioară a tencuiei bazei turelor și care are o pantă medie de cca 10°. Pe de altă parte trebuie precizat că pe extradusul bolților și calotelor sferice ale pridvorului și altarului s-au mai găsit urme ale stratului de argilă pe care erau așezate foile de plumb, după procedeul de construcție specific acestui tip de învelitori. Așadar, atât calota altarului cât și cele trei calote ale pridvorului au fost la origine în întregime aparente, fiecare din ele exprimându-și volumul exterior separat. Această rezolvare frecventă în arhitectura din Balcani apare oarecum excepțional la noi, deoarece prea puține sunt astăzi bisericile care mai păstrează vechile lor învelitori de plumb. Dar asemenea precedente au existat la origine așa cum este de pildă cazul de la Mănăstirea Tismana.

Următoarea etapă datează după incendiul din 1790 când învelitoarea a fost refăcută, cu excepția turelor. Probabil executată din tinichea, ea a fost însă mult mai înaltă (nivelul la coamă mai ridicat cu cca 60 de cm față de învelitoarea din 1903). Un nou acoperiș cu învelitoare de plumb s-a executat în 1836 înlocuind în 1903 cu tablă de aramă. Această ultimă învelitoare a dăinuit până în anul 1960.

Turile

Paul din Alep este primul care scria că biserica are patru ture mari¹²⁰ când o compară cu cea din Curtea de Argeș.

¹¹⁶ Idem, fila 127.

¹¹⁷ Idem, fila 9.

¹¹⁸ Idem, fila 155.

¹¹⁹ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice, dosar Mitropolia București, vol. I.

¹²⁰ Turile sunt descrise astfel de Gr. Ionescu, (*op. cit.* p. 157). „Ele au proporții reduse, dar foarte elegante. Fețele formate din firide retrase ca la Snagov și la Mitropolia din Târgoviște. Acoperișul urmează curbura arcurilor acestor firide, ca la turla

¹¹² Arh. St. Fond. Min. Culte, dos. 3904, fila 6.

¹¹³ Idem, filele 9–11. Licităția pentru această lucrare s-a ținut la 14 mai 1903 cf. „Monitorul Oficial” nr. 11 din 15 aprilie 1903, pag. 381. Lucrarea a fost adjudecată lui Al. Dimitriu (fila 30). Dintre foarte numeroasele sale lucrări amintim aici pe cele executate în București la bisericile Sf-ții Voievozi, Nicolaie-Vlădică și Cișmeaua Mavrogheni. Contractul s-a încheiat la 24 mai 1903, lucrarea urmând să fie gata la 1 octombrie același an. (fila 29). Printr-un act de cesiune, autentificat la Notariat, Al. Dimitriu cedează lui B. Geiser lucrările de învelitoare cu aramă de la biserica Mitropoliei” cu toate drepturile și obligațiile pendinte de această lucrare. (filele 119–120). În fapt lucrarea a fost preluată de B. Geiser înainte de această dată, pentru că el apare ca procurist al lui Dimitriu la 30 iulie 1903 (fila 104).

¹¹⁴ Arh. St. Fond. Min. Culte, dos. 3904, fila 106. „Factura de la N. S. Drăghicescu, succesorul lui Hristache J. Bărănescu, str. Lipscani nr. 75 și str. Sfinții, nr. 10”.

¹¹⁵ Idem, fila 114.

Una din descoperirile importante din timpul cercetărilor a fost aceea privitoare la aspectul original al celor trei turlle de deasupra pronaosului. Acestea, spre deosebire de turla Pantocratorului, prezintă o dispoziție neobișnuită, rar întâlnită în arhitectura muntească. Cele trei turlle se sprijină fiecare pe un sistem format din două baze suprapuse, cea inferioară de plan patrat, iar cea superioară octogonală deasupra căreia se înalță turla. Din interiorul bisericii această dispunere nu este vizibilă, iar învelitoarea din 1903 a acoperit bazele pătrate. Aceasta a făcut ca în literatura de specialitate (N. Ghika-Budești) să se dea ca unic exemplu de turlle cu baze suprapuse numai biserica de la Bucovăț-Dolj (1570). Cercetarea bazelor pătrate ale turllelor, a dus la constatarea că ele au fost lucrate cu multă grijă, fiind decorate cu ciubace din cărămidă de formă specială, fiind concepute a fi aparente. De aici concluzia că prima învelitoare de plumb, cea de la 1658, descrisă de Paul din Alep, avea o pantă mai joasă. Presupunerea este întărită și de faptul că bazele pătrate ale turllelor pronaosului păstrează sub învelitoarea amintită și o cornișe cu trei rânduri de cărămizi în formă de zimți, după tipul des întâlnit în arhitectura muntească din secolul al XVII-lea. Tot în sprijinul acestei presupuneri sunt și butonii (discuri bombate) de ceramică smălțuită despre care s-a scris mai sus. La o mai îndeaproape cercetare s-a constatat că dacă zimții cornișei de la bazele pătrate erau executați din cărămizi de formă specială, aceleași ca la cornișele de coronament ale turllelor, zimții de la cornișele bazelor octogonale erau improvizați din cărămizi obișnuite, dar așezate oblic, mod de execuție care după toate aparențele corespunde unei refaceri ulterioare.

Bazele pătrate au fost acoperite cu tencuiala veche la fel ca și porțiunile din cornișele lor originale. La acestea se adaugă decorațiile din aceeași cărămidă specială, semitondă, folosită la toată ciubăcșia fațadelor, datând de la începutul construcției. Toate acestea sunt dovezi că bazele turllelor erau destinate a rămâne aparente la exterior. Tencuiala lor subțire de numai 1 cm de culoare albă (care la analiză s-a constatat a conține o mai mare cantitate de ipsos) devine pe cornișele dințate doar un tinci în grosime de câțiva milimetri. (Spoiala din timpul lui Mihnea al III-lea?) Prin aspectul său, prin modul cum aderă la zidăria cu rosturi de mortar, această tencuială prezintă toate dovezile a fi cea originală, din secolul al XVII-lea. Mărturii documentare și materiale demonstrează toate că bazele turllelor se înălțau inițial deasupra învelitorilor.

Sondajele efectuate în zidăria bazelor au confirmat că *ferestrele turllelor*, înzidite mai târziu la partea lor inferioară, inițial coborau până la cornișa bazelor pătrate. Muchiile acestor baze pătrate au fost teșite și zidăria din jurul turllelor a fost înălțată până la cornișa cu zimți mai sus-amintită, constituindu-se astfel bazele octogonale. Presupunem că o prefacere ca aceasta, importantă pentru plastica exterioară a monumentului, nu a putut fi determinată decât de o radicală schimbare a acoperișului, cu o pantă nouă care a făcut necesară și supraînălțarea bazelor la cele trei turlle. Lucrarea trebuie plasată în timp după incendiul din 1790. În 1836 bazele au suferit o nouă supraînălțare o dată cu renunțarea la cornișa zimțată a bisericii. În contractul lui Nicolae Polcovnicu nu se face mențiunea înzidirii gurilor alungite ale turllelor, dar se spune că ele se zugrăvesc cu vopsea de ulei verde, inclusiv „fiarele” ferestrelor¹²¹. În umplutura din pod a fost găsit și un fragment de trafor de fereastră având ochiuri rotunde pentru sticlă provenit de la cele montate în golurile ferestrelor de la turlle. Folosit în arhitectura bizantină, la noi este cunoscut la biserica Mănăstirii Snagov. Ferestrele, după îndepărtarea traforurilor au fost lărgite cu 10–12 cm după cât se pare o dată cu supraînălțarea bazelor, și închiderea lor alternativă sus amintită. Potrivit „Situației definitive” din 1903 citată de mai multe ori, s-a executat următoarea lucrare: „Dărâmarea zidăriei dintre ferestrele turllelor, deschiderea lor, făcându-le mai largi și prelungind deschizătura în sus până aproape de arc, în această lucrare se cuprinde și rezidirea părților stricate”¹²². Lucrarea este ușor de observat comparând fotografiile de dinainte de 1903 cu cele de după acel an. Ferestrele astfel deschise au fost

mare de la Curtea de Argeș și turllele atâtor biserici bizantine de la Muntele Athos, Salonic și alte părți”. Este interesant de observat că cei câțiva călători care au descris biserica, au văzut fiecare un număr diferit de turlle. Astfel Bellanger și Demidov au văzut trei turlle, abatele Zanelli a scris că sunt trei turlle și o cupolă iar Uspenski vorbește de cinci turlle. Vezi și I. D. Traianescu, art. cit. p. 153.

¹²¹ Arhiva Mitropoliei, Fond reparații la Mitropolie, dos. 2652/1836.

¹²² Arh. St., Fond Min. Culte, dos. 3904, fila 127.

prevăzute cu rame de fier pentru prinderea ochiurilor geamurilor, având la exterior grătare de sârmă împletită, pentru apărarea sticlei. Tot acum s-a montat un sistem de clape cu lanțuri pentru deschidere și aerisire din interiorul bisericii¹²³.

Restaurarea integrală a ferestrelor turllelor s-a făcut în anul 1934, pornindu-se din interiorul bisericii, după ce a fost decapată pictura din turla Pantocratorului. Atunci s-a putut constata că: „unele din vechile ferestre au fost astupate cu zid (una din două)”. Redeschiderea lor a fost motivată prin faptul că ar avantaja distribuția luminii în interior și aspectul arhitectonic exterior. Cu aceeași ocazie s-a descoperit tot „în interior, la partea de jos a cilindrului turllei, sub ferestre, un rând de cărămizi așezate pe cant, al căror profil semicircular a fost ras.” Acest profil, – era concluzia arhitectului Horia Teodoru, cel care a descoperit cele relatate mai sus – avea rolul arhitectonic de a însufleți proporția largă a turllei¹²⁴. În acest scop s-a întocmit și o antemăsurătoare-deviz pentru deschiderea ferestrelor la turlle, în care se cerea atenție la desfacerea zidăriei pentru „a se vedea dacă pe glafurile astupate nu se găsesc urme de frescă. Mai aflăm că „tencuiala nouă a glafurilor s-a făcut cu mortar de var gras cu 20% ciment, drișcuit” iar în exterior „vopsitul de două ori a tencuielii noi cu ulei amestecat cu culoarea asemănătoare culorii existente”¹²⁵. Tot acum se propune și restaurarea ciubucului din interiorul turllei Pantocratorului. Cu această ocazie au fost aduse la dimensiunile inițiale și ferestrele existente: „Acestea, constata arhitectul Horia Teodoru, fuseseră înălțate cu circa 0,46 m astfel că în afară, arcul devenise concentric cu arcadele decorative ale turllei. Actualmente, respectând vechile forme, rămâne un spațiu între arcade și arcurile turllei în exterior”. Pictorul Belizarie „n-a executat refacerea profilului semicircular din partea de jos a turllei, găsind că suprafața de pictat este prea puțin înaltă pentru șabloanele ce le are, a astupat partea de jos a ferestrelor pe o lățime de 0,40 m și a impus același adaos la turla pantocratorului pe care o pictează un alt pictor, inaugurându-se astfel un principiu nou, după care suprafețele se iau după decorație iar nu decorația după suprafețe”¹²⁶. Restaurarea integrală a acestor goluri s-a făcut în anul 1960.

Pridvorul

Poate una din chestiunile cele mai dezbătute ale acestui monument a fost problema pridvorului. Este drept, în literatura de specialitate s-a scris mai puțin, dar discuțiile în jurul pridvorului bisericii au fost întotdeauna vii. Două au fost problemele controversate: 1) A fost sau nu pridvorul adăugat bisericii? și 2) Chestiunea supraînălțării lui.

La prima problemă se poate răspunde că încă Paul din Alep, comparând biserica cu cea de la Curtea de Argeș, subliniază, ca una din deosebiri, existența unui pridvor larg în fața intrării¹²⁷.

Desenul din 1804 este dovadă documentară care atestă că până la acea dată, nivelul (înălțimea) pridvorului era mai scăzut decât restul clădirii. Supraînălțarea s-a făcut în anii lucrărilor din 1834–1839, mai precis înainte de 1835 când Nicolae Polcovnicul începe să picteze. Raffet înfățișează biserica cu pridvorul supraînălțat în 1837. În timpul lucrărilor din 1834 se închide pridvorul, spațiile dintre coloane se înzidesc iar pereții astfel creați se montează ferestre, iar la cele trei ieșiri ale pridvorului se știe că s-au montat uși de fier, pe care tot Polcovnicu le vopsește cu ulei de culoare verde. Nu se cunosc dovezi documentare când au fost practicate cele două ieșiri laterale din pridvor. Probabil că ele au fost deschise o dată cu cele trei pridvoare construite tot acum și care precedau intrarea în pridvor.

După un secol de la aceste transformări, în 1933 probleme restaurării pridvorului a devenit actuală. Inițiativa acestei măsuri aparține arhitectului N. Ghika-Budești. Pe o cerere, deja citată, cu privire la restaurarea exteriorului bisericii, arhitectul-șef al Comisiei Monumentelor Istorice scria în rezoluția, din 30 iunie 1933, printre altele: „Pridvorul trebuie desfundat! În tot cazul cele trei pridvoare mici

¹²³ Idem, fila 68.

¹²⁴ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice. Dosar Mitropolia București, vol. I. Referat H. Teodoru din 26 mai 1933.

¹²⁵ Idem. „Antemăsurătoare – deviz” din 24 mai 1933.

¹²⁶ Idem. Referat H. Teodoru din 13 iulie 1933. „Lucrările din interiorul Mitropoliei”.

¹²⁷ Despre originea și rolul pridvoarelor în arhitectura bisericilor din Țara Românească a se vedea V. Draghiceanu, *Notițe despre pridvoarelor bisericilor muntene* în „Convorbiri Literare” XLII, 1908, octombrie, nr. 10, 394 și Petre Constantinescu – Iași *Originalitatea pridvorului în arhitectura românească* în „Arhiva XXXIV, 1927, nr. 1 p. 50. A se vedea și Recenzia lui N. Iorga la articolul lui Petre Constantinescu-Iași, *Nartexul în artele bizantine* în „Revue d'Histoire S. E. Européenne”, vol. III, 1926, p. 362.

trebuie desființate. Partea superioară a pridvorului, cu rândul de sus al firidelor, care au o formă decadentă cred că trebuie desființate; pridvorul era la origine mai jos decât restul bisericii, ca la Horez, la biserica Domnească din Târgoviște etc.¹²⁸. Propunerea lui Ghika-Budești se baza pe analiza stilistică a monumentului și a arhitecturii contemporane lui. Cercetările preconizate de Comisia Monumentelor Istorice pentru studierea „firidelor oarbe din registrul superior de pe fațada vest, firide ce – dacă nu sunt chiar adăugate – par în orice caz denaturate ca formă¹²⁹” nu s-au executat. Restaurarea s-a limitat doar la deschiderea pridvorului și înlăturarea pridvorașelor adăugate.

Din cercetările efectuate în 1934 și constatările privitoare la coloanele pridvorului, reținem că ele sunt de proporții masive și că, la fel ca tot restul parametrului, ele sunt din „cărămidă cu rosturile pline dar lucrate neregulat, deci nici parament și nici posibilități de a face o tencuială modernă, 1,5–2 cm care nu poate adera¹³⁰”. Sondajele noastre au confirmat constatările din 1933.

În amănunt, cercetarea coloanelor pridvorului a dus la următoarele rezultate: capitelele sunt lucrate din piatră; calcar numulitic de tip Albești. Înălțimea coloanelor de la bază la capitel este de 208 cm și

În 1933 s-a mai constatat că „numai arcada din axul pridvorului era liberă pentru trecere¹³¹”. Propunerea C.M.I. de a se lăsa „o singură intrare pe latura de vest” nu a fost luată în considerare, păstrându-se toate cele trei goluri de intrare¹³². De asemenea nu au fost respectate de către pictorul Belzarie îndrumările C.M.I. ca bazele și capitelele să nu fie zugrăvite ci să rămână aparente. În schimb s-a acceptat propunerea de a se așeza o copertină de piatră pe parapetul dintre coloane și pe banca de zidărie din perimetrul interior.

Rezolvarea „problemei” pridvorului, a supraînălțării lui după ce fusese intuită teoretic în 1933 a fost lămurită definitiv tot prin cercetările efectuate în podul bisericii. Descoperirile făcute aici au dus în final la modificarea aspectului exterior, a celui cunoscut mai bine de un secol. Argumentele acestei importante modificări ale volumului exterior al bisericii au fost următoarele: prezența unui rost vertical, vizibil numai în interior, între pridvor și pronaos a dat o primă confirmare faptului că partea superioară a pridvorului a fost adăugată ulterior, indicând totodată și înălțimea acestei supraînălțări, de cca. 1,70 m. Decapându-se tencuiala registrului superior al fațadei, pe aceeași înălțime s-au putut găsi și urmele rândurilor de cărămizi care

Vedere dinspre nord-est, după restaurare. Foto arh. Virgil Biliurescu, 1962.

sunt construite din 25 rânduri de cărămidă alternată cu straturi de mortar. Grosimea rosturilor variază între 25 și 50 mm. Mortarul a fost preparat din var cu nisip puțin, conținând în schimb o mare cantitate de cărămidă pisată și pietriș mărunț, fiind foarte tare iar rosturile sunt îngrijit lucrate cu dosul mistriei. Scoțându-se o cărămidă din coloană (ulterior reașezată) s-a constatat că ele au forma unui segment de cerc cu laturi egale (33 mm), cărămizile având grosimea între 43 și 55 mm, menținându-se o medie la 50 mm. De asemenea, examinându-se golul practicat în coloană, s-a constatat că în miezul ei lipsește un drug de fier sau de lemn, eventual suport inițial în jurul căruia să se fi construit coloana de cărămidă. Coloanele angajate în zidul bisericii sunt construite prin pătrunderea din masivul de zidărie a peretelui în coloană, din două în două rânduri a câte unei cărămizi. Bazele de piatră ale coloanelor, același calcar numulitic ca și capitelele au un profil relativ simplu. Lipsa de finisare a laturilor repetăm, confirmă intenția de tencuire a constructorului. Au fost găsite și urmele de încastrare ale unor tiranți de lemn, suprimați, foarte probabil, în momentul închiderii pridvorului.

¹²⁸ Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice. Dosar Mitropolia București vol. I. Gr. Ionescu (*op. cit.*, p. 156) observa în 1937 că: „După toate aparențele, partea superioară a acestui pridvor a suferit cândva o refacere, ca de altfel și întreaga cornișă a edificiului”.

¹²⁹ Idem, referat H. Teodoru din 13 iulie 1933.

¹³⁰ Idem, februarie 1934.

alcătuiau vechea cornișă a pridvorului, identică cu cornișa zimțuită găsită la bazele patrate ale turelor și la coronamentul acestora. Sondajele efectuate concomitent la baza pridvorului și a pronaosului au dovedit o perfectă continuitate în zidăria acestor două părți ale bisericii. Mai mult, urmele de tencuială originală acoperau în mod egal aceeași zidărie. Toate acestea confirmă existența pridvorului de la origine dar și supraînălțarea lui ulterioară.

Aici se încheie prezentarea rezultatelor cercetării complexe, care a permis restaurarea uneia dintre cele mai reprezentative construcții medievale bucureștene biserica Sfintei Mitropolii. Dincolo de analiza de detaliu a evoluției istorice a părților componente ale clădirii – analiză impusă de cerințele restaurării – se desprinde interesul meșterilor și al arhitecților, perpetuat de la un secol la altul, de a da strălucire bisericii-catedrale, celui mai important edificiu religios al țării, Mitropolia Țării Românești, apoi Patriarhia României. Nu se pot face judecăți de valoare pentru că fiecare echipă de meșteri, în limitele epocii lor, și potrivit concepțiilor lor despre frumos, s-au străduit să facă lucrări de bună calitate.

Așadar, dincolo de istoricul de amănunt, de cunoașterea fiecărui detaliu studiul întreprins la Mitropolie trebuie înțeles ca o contribuție a

¹³¹ Idem, februarie 1934.

¹³² Idem, 20 martie 1934 și 27 iulie 1934.

noastră, în continuarea celor care au fost la dănuirea acestui sfânt lăcaș de închinare, astfel ca trecutul și frumusețea lui să fie pildă pentru cei ce vor veni să concure la păstrarea lăcașurilor sfinte, casele Domnului.

Post scriptum

Studiul de față, în fapt Raportul de cercetare istorică și de arhitectură, acesta din urmă făcut în strânsă colaborare cu dl arhitect Emil Ionescu, a constituit baza documentară a proiectului de restaurare a bisericii Mitropoliei din București. Cercetarea s-a făcut în cursul anului 1959, iar redactarea definitivă a textului în anul 1960. Manuscrisul a fost consultat de dl arhitect P. Em. Miclescu în vederea redactării unei mici monografii a catedralei Patriarhiei, apărută în Editura Meridiane, fapt pe care autorul îl menționează într-o notă explicativă. Raportul nu a văzut lumina tiparului pentru că la vremea redactării lui, împreună cu proiectul din care făcea parte, a fost considerat material „de uz intern”. Mai trebuie precizat că nu existau atunci reviste de specialitate. Mai târziu, textul a fost apreciat „prea lung”, sau, fiind în cauză biserica patriarhală, a cărei soartă a fost multă vreme incertă, studiul era inoportun.

Bazat în întregime pe materiale inedite, culese din fonduri de arhivă diferite (există și o anexă cu textele documentelor folosite), corelate cu cercetările făcute asupra monumentului, raportul are o valoare perenă, putând servi, oricând, fie la întocmirea unei monografii a bisericii, fie la o eventuală viitoare restaurare. Studiul fiind redactat cu trei decenii în urmă, bibliografia amintită în note reflectă stadiul cercetărilor și al lucrărilor publicate până în 1960. Cele câteva trimiteri la materialele apărute ulterior sunt excepții și au menirea să contribuie la o mai precisă datare a celor menționate în studiu.

Autorul își exprimă, și pe această cale, toată gratitudinea și recunoscătoare mulțumiri pentru sprijinul moral și material acordat în timpul cercetării de Părinte Patriarh Teoctist, atunci vicar patriarhal, îndrumător și apropiat suflătește de colectivul de cercetare. De asemenea se aduc mulțumiri și domnului arhitect dr. Virgil Bilciurescu, atunci director al Direcției Monumentelor Istorice, care, prin inițierea lucrărilor de cercetare științifică și la Mitropolia din București, a dovedit, la vremea aceea, necesitatea unor asemenea lucrări, facilitând crearea cadrului organizatoric adecvat desfășurării lor. Mulțumirile noastre se adresează în egală măsură mult regretatului părinte Nicolae Șerbănescu, distins istoric care a avut amabilitatea să îndrume primii pași la începerea lucrărilor de cercetare în dosarele arhivei Mitropoliei, unde s-au descoperit acte importante care au completat știrile din documentele aflate în diferite fonduri de arhivă depozitate la Arhivele Statului și la Direcția Monumentelor Istorice. Rodul tuturor eforturilor depuse la vremea aceea pentru învingerea

greutăților de tot felul a fost restaurarea Catedralei Patriarhale, mărturie a istoriei Bucureștiului, simbol al credinței întru Domnul a locuitorilor săi.

În studiu, nu a fost inclus în mod deliberat anul 1913, moment critic în istoria monumentului, prin sugestiile sale malefice. Era vremea când arhitectul J. D. Trajanescu a întreprins, la îndemnul mitropolitului-primat Konon Arămescu-Donici, studiul pe care l-a publicat în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” în 1912. (A se vedea și Al. Zagoritz, *Mitropolia, în vederea unei restaurări*, în „Convorbiri Literare”, an. XVII, 1913, p. 302). În același timp s-au încheiat lucrările de construcții la Palatul Camerei Deputaților¹³³. Momentul acesta critic l-a surprins arhimandritul Veniamin Pocitan în articolul *Catedrala Mitropolitană a Ungrovalahiei*, publicat în revista „Amvonul”, XVI, 1913 nr. 1, p. 1–3.

În articol, între altele se scrie: „Vești rele ne sună pe la ureche, cum că unii ar voi ca și actuala Catedrală Mitropolitană să fie rasă de pe Dealul Mitropoliei pentru a face loc mai mare trăsurilor și automobilelor reprezentanților țării din Camera Deputaților. Auziți sacrilegiul! Să dărâmăm vechea biserică a lui Constantin Șerban Basarab, unul din monumentele cele mai frumoase ale țării, pentru a face piață largă șoferilor și birjarilor!” În continuare, preluând pasaje din concluziile lui I. D. Trajanescu în articol se mai poate citi: „este timpul să atragem atențiunea celor care se ocupă cu sistematizarea orașului, ori cu înfrumusețarea lui că în noile tendințe de continuare prefaceri să se ocrotească vechile noastre monumente, de care sunt strâns legate istoria, arta și credința strămoșească”.

Iar cu referire directă la Mitropolie, I. D. Trajanescu, citat de Veniamin Pocitan, scrie în încheiere:

„Prin urmare, trebuie să se păstreze și de azi înainte, ca să spună și celor ce vor veni după noi, aceeași poveste tradițională ce ne leagă cu trecutul, iar vremurile să o poarte tot mai departe spre nesfârșitul veacurilor”.

RESUMÉ

Cet étude représente les résultats des recherches dans les archives et sur l'architecture de monument, réalisées pendant les années 1958–1960, concernant l'Eglise Métropolitaine de Bucarest.

Les découvertes faites ont permis la restauration des éléments composants de la construction, affectée par les transformations ultérieures: le socle, les murs, l'enduit, les fenêtres, le parvis et les tours de l'église, et de rendre ainsi à ce monument, représentatif pour l'architecture roumaine, ses proportions originelles du XVII-ème siècle.

Dans le Post-Scriptum on explique pourquoi cet étude, rédigée en 1960, vient d'être publiée à peine cette année. Quoique l'église fût restaurée, elle a eu longtemps une destinée assez incertaine pendant les dernières 40 années. Ainsi faire paraître les résultats de la recherche pour mettre en lumière la valeur historique et artistique de cette église n'était pas du tout agréé par le régime communiste.

¹³³ Documente privitoare la construirea palatului Camerei Deputaților lângă Mitropolie, demolarea unor clădiri vechi, intervenții la Comisia Monumentelor Istorice în „Biserica Ortodoxă Română”, XXXIX, nr. 5, august 1915, pag. 443–456.

EXTRAGEREA PICTURILOR MURALE ÎNTRE DISTRUGERE ȘI SALVARE: CÂTEVA EXEMPLE PRIVIND CAZUL ROMÂNESC

DAN MOHANU

Premise

Privită din exterior, de către ochiul public, extragerea picturilor murale a fost văzută deopotrivă ca o acțiune spectaculoasă, implicând performanțe tehnice deosebite, și ca operațiune de salvare, capabilă în ultimă instanță să pună pictura murală în condițiile ideale ale spațiului muzeistic.

Conștiința publică a timpului nostru, sensibilă la miracolul tehnologic este, în același timp, moștenirea gândirii veacului al XIX-lea, veacul neliniștit și romantic, idealist și livresc, din aspirațiile căruia s-au născut începuturile preocupărilor noastre pentru patrimoniul național.

Oricât ar fi de determinant însă spiritul public, specialiștii domeniului modern al conservării operei de artă acceptă metodologia extragerii picturilor murale numai ca pe o formulă *in extremis*. Aceasta deoarece prin extragere se încalcă, în primul rând, principiul fundamental al conservării *in situ*¹.

Posibilitatea *scoaterii operei din context* a fost, după cum se știe, nu numai o urgență dictată de catastrofe sau situații limită, când

conservarea *in situ* nu mai putea fi asigurată, ci și o consecință a concepțiilor istorice privind restaurarea operei de artă și îndeosebi a monumentelor istorice².

Monumentul istoric, în care partea și întregul trăiesc într-o relație organică, indestructibilă, este domeniul cel mai relevant,

¹ În tratatul lui Paolo și Laura Mora și Paul Philippot se spune: „Astfel, orice separare a picturii de suportul său original constituie o schimbare radicală și irevocabilă, atât a uneia cât și a celeilalte, și în consecință o măsură extremă la care nu se va putea recurge decât atunci când un examen al situației în ansamblul său va stabili, fără echivoc, că principalele cauze de degradare nu sunt eliminabile *in situ*. (Conservarea picturilor murale, Ed. Meridiane, București, 1926, p. 243).

² În mod paradoxal, abordarea „științifică și arheologică” a restaurării monumentelor, pe fondul mișcărilor de renaștere națională din veacul al XIX-lea, abordează ce se revendică de la teoria arhitectului francez Viollet-le-Duc, a îngăduit fatala eroare, atât de vehement criticată de Ruskin, a reconstrucției ca soluție a „regăsirii” integrale a trecutului. E lesne de înțeles cât de ușor puteau dispărea urmele autentice ale trecutului de îndată ce înceta rolul lor de reper în refacerea integrală, cu materiale noi și solide, a unui monument istoric.

A se vedea considerațiile de ordin general din Paolo și Laura Mora și Paul Philippot, *op. cit.*, p. 28, Paul Philippot, *Restauration: philosophie, critères et directives* (text ICCROM).

prin complexitatea sa, pentru evoluția concepției privind conservarea și restaurarea operei de artă.

În același timp, trebuie să amintim despărțirea păgubitoare a artelor în arte majore și arte minore pentru a înțelege în ce măsură gândirea estetică tributară secolului al XIX-lea a influențat conceptul de restaurare a monumentelor istorice³. Despărțit, teoretic, în elementele sale componente, ierarhizat și tra-

³ Pornind de la pierderea relației inițiale culoare-arhitectură, în tratatul citat al lui Mora-Philippot (p. 28) se afirmă: „[...] Pe de altă parte, arhitectura a apelat întotdeauna la culoare și la decor figurat, sculptat sau pictat iar greșeala de a concepe artele împărțite după tehnicile de care fac uz este de dată recentă datorată pozitivismului secolului al XIX-lea și purismului abstract al secolului al XX-lea. În toate epocile, culoarea și decorul pictat au fost concepute *ab initio* ca parte integrantă a ansamblului monumental fie că e vorba de mormântul egiptean, de templul grec, hindus sau budist, de biserica bizantină, romanică, gotică sau barocă, de palatul renascentist sau baroc ori de realizările monumentale ale secolului al XIX-lea. A le separa înseamnă a le falsifica asemănarea, a le denatura caracterul propriu și – atunci când se merge până la separarea materială – a dezmembra o totalitate estetică și istorică”.

1. Biserica mare a Mănăstirii Văcărești în noiembrie 1985

2. Lapidarea Sf. Ștefan – fragment din pictura pronaosului bisericii Mănăstirii Văcărești. Adăpostit de glaful unei ferestre de pe latura sudică ce fusese zidită în secolul al XIX-lea, fragmentul se păstra neatinț de repictări; a fost sacrificat o dată cu demolarea bisericii

tate separat, de la arhitectura-regină la artele „minore”, monumentul apărea mai degrabă ca o însumare a părților decât ca o articulare organică a acestora. Pe un asemenea teren conceptual a fost posibilă scoaterea picturilor murale din spațiul arhitectural prin operațiunile de extragere. Aceasta a provocat o consecință ce a stârnit încă din secolul al XIX-lea reacții critice: pierderea aspectului mural al fragmentelor extrase – mai cu seamă când este vorba de „strappo” – și modificarea chiar a calităților cromatice originale ale stratului pictural⁴.

Două observații trebuie făcute înainte de a analiza cazul românesc privind extragerea picturilor murale. Prima observație privește faptul că operațiunea extragerii este indiscutabil legată de transpunerea pe un nou suport. Pornind de aici, o a doua observație se referă la tendința de a conferi fragmentului de pictură murală statutul de „tablou”. Confuzia aceasta a determinat uneori noua textură pe care stratul de culoare, detașat prin strappo, a căpătat-o prin transpunerea pe suport textil.

⁴ Observații critice au fost formulate încă de la finele veacului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Despre denaturarea frescelor extrase prin „strappo” și transpuse pe un nou suport, Michel Picault observa că se elimină urmele mistriei („le tracce della cazzuola sull'intonaco”) iar textura pânzei folosite ca nou suport imprima frescei aspectul „moëlleux et suave”. De asemenea este criticată într-un articol din 1825 al contelui Cigognara.

În legătură cu întreaga istorie a transpunerii frescelor a se vedea capitolul *Il trasporto di affreschi*, p. 193–200, din *Storia del restauro, e della conservazione delle opere d'arte* de Alessandro Conti, Electa Editrice.

Privire istorică: cazul bisericii episcopale de la Argeș

La cumpăna între lumea medievală, păstrătoare de vechi tradiții, și lumea modernă, iluminată de spiritul renașterii naționale și al deschiderii către Europa, societatea românească apărea ca un fenomen fascinant și contradictoriu. În acest creuzet al veacului al XIX-lea s-a conturat politica românească privind monumentele istorice și patrimoniul nos-tru cultural în general⁵.

Aflată sub iradierea spiritului european, lumea românească privea cu admirație către gândirea riguroasă și sistematică a Occidentului, către promovarea, într-o anvergură imperială, a valorilor clasicizante. Sub o asemenea fascinație valorile noastre naționale erau îmbrăcate grăbit în haină apuseană. Faptul acesta a avut, dincolo de efectul unei extraordinare primeniri culturale, reversul său dramatic: ruptura cu valorile românești al căror mesaj devenise vetust sau necomunicant⁶.

În asemenea condiții, apariția în România a arhitectului francez André Lecomte du Noüy a fost nu numai un fapt conjunctural ci și o consecință a permeabilității noastre la spiritul cultural francez⁷.

Lecomte du Noüy a venit în condițiile impasului în care se găsea restaurarea Mănăstirii Argeșului. Ctitoria cu valoare emblematică a lui Neagoe Basarab, zidire al cărei fast legendar fascina deopotrivă gustul public și elita culturală a veacului trecut, fusese

afectată de cutremure, culminând cu cele din 1802 și 1838⁸.

Incendiile succesive pustiiseră la rândul lor biserica înainte de 1867⁹.

Eșecul lucrărilor de restaurare încredințate arhitectului Filip Montoreanu au decis autoritățile române să facă apel la cea mai prestigioasă personalitate franceză a acelei vremi în domeniul cercetării și restaurării monumentelor istorice: arhitectul E. Viollet-le-Duc. Vizita și raportul arhitectului francez¹⁰ au fost urmate de recomandarea pentru conducerea lucrărilor de restaurare a mănăstirii Argeșului a prietenului și elevului său Lecomte du Noüy¹¹.

Contractul din 24 aprilie 1874¹² a determinat soarta nu numai a ctitoriei lui Neagoe Basarab ci și a unei întregi serii de monumente românești de prim rang.

Dacă pentru biserica lui Neagoe Basarab lucrările au urmat o anumită „prudență” a începutului, având în același timp de luptat cu critici severe ale unei părți din intelectualitatea vremii, la Trei Ierarhi și biserica Domnească din Iași, la biserica mitropolitană din Târgoviște sau Sf. Dumitru din Craiova me-

⁵ Pentru o privire sintetică asupra preocupărilor românești în domeniul patrimoniului național a se vedea prefața profesorului Virgil Vătășianu la cartea lui Udo Kultermann, *Istoria istoriei artei*, Ed. Meridiane, 1977, p. 11–30.

Apoi, direct legată de evoluția concepției privind protecția patrimoniului, este lucrarea lui Ioan Opreș, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, Ed. Meridiane, 1986. Ne referim în special la p. 34–37, dedicate spațiului românesc, din cap. I și la cap. II consacrat experienței românești privind ocrotirea patrimoniului cultural.

Amintim de asemenea articolul lui Aurelian Sacerdoțeanu, *Comisiunea Monumentelor Istorice la 80 de ani*, în „Buletinul Monumentelor istorice”, nr. 3/1972.

⁶ În notele sale de călătorie Odobescu deplângea adeseori starea patrimoniului românesc, degradat și abandonat în condiții insalubre: „În general șoarecii, molii și căcăciei se folosesc singuri de acele rămășițe, adesea prețioase ale culturii și ale pietății strămoșești”, spune Odobescu în raportul său despre „odoarele, manuscrisele și cărțile aflate în mănăstirea Bistrița” (*Note de călătorie*, Ed. Sport-Turism, București, 1981, p. 586).

În schimb, redeșteptarea românească în forma ei latinizantă, ca reacție față de orientul medieval, încerca, după cum tot Odobescu ar spune, să tragă „o brazdă cu folos” în cultura europeană. Sextil Pușcariu reflecta expresiv acest capitol al culturii românești: „Oricât de exagerată a fost direcția aceasta „latinistă”, faptul în sine că mulțumită ei a luat ființă sentimentul nostru național și naționalizarea tuturor aspirațiilor, a culturii și a literaturii noastre, dovedește că prin ea s-a atins o coardă existentă, și cea mai puternică, a sufletului nostru, firea noastră romanică. Tot ce e romanic în sângele nostru, tot ce ne leagă de frații noștri din vestul Europei, fusese înăbușit în noi în curs de veacuri, legăturile care ne-ar fi fost firești fuseseră tăiate și capetele lor fuseseră înnoate cu orientul strein de noi prin sânge și aspirațiuni”. (*Istoria literaturii române. Epoca veche* Sibiu, 1930).

⁷ În legătură cu activitatea lui André Lecomte du Noüy a se vedea articolul lui Grigore Ionescu, *Începuturile lucrărilor de restaurare a monumentelor istorice și activitatea în acest domeniu a arhitectului francez André Lecomte du Noüy*, „Revista muzeelor și monumentelor”, (seria Monumente istorice și de artă, 1979).

⁸ *L'Eglise du monastère Episcopal de Kurtea d'Argeș en Valachie*, traduit de l'allemand de Louis Reissenberger, Vienne, 1867, p. 33–34.

⁹ Ministerul Cultelor și al Instrucțiunii Publice, *Restaurarea monumentelor istorice 1865–1890*, acte și rapoarte oficiale, București, Tipografia Carol Găbl, 1890, p. 2–3, raportul nr. 99 din 29 noiembrie 1868 al arhitectului șef al ministerului Instrucțiunii Publice, G. A. Bureilly.

¹⁰ *Ibidem*, p. 51–52, raportul din 22 decembrie 1874 al arh. A. de Baudot și E. Viollet-le-Duc despre restaurarea bisericii episcopale.

¹¹ *Ibidem*, p. 53, scrisoarea din 8 februarie 1874 a lui Viollet-le-Duc către Ministerul Cultelor.

¹² *Ibidem*, p. 54.

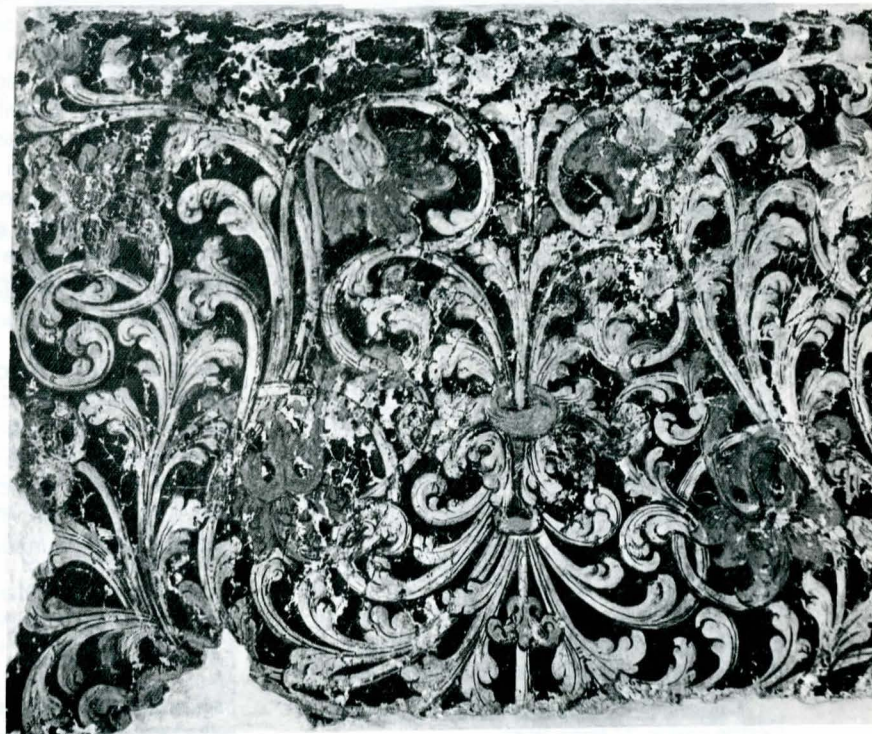

4. Sf. Mercurie, fragment extras din naosul bisericii Mănăstirii Văcărești

3. Aspect din timpul operațiunilor de conservare și transpunere pe un nou suport a fragmentelor de frescă de la Văcărești. Lucrările se desfășoară în secția de conservare-restaurare a Academiei de Artă din București

5. Fragment de pictură murală extrasă provenind din biserica Mănăstirii Văcărești. Ornamentul se afla deasupra amvonului din naos

toologia împământenită de Lecomte du Noüy s-a afirmat mult mai radical. De fapt asistăm la consecințele concepției privind două acțiuni considerate în epocă a avea finalități diferite: a conserva și a restaura.

A trebuit peste un deceniu de controverse în jurul refacerii, într-un gust cu desăvârșire neromănesc, a Mănăstirii Argeșului pentru ca intervenția arhitectului francez să primească girul unui așa-numit „supra-arbitru”. Comisiunea onorifică pentru monumentele publice, la propunerea lui Titu Maiorescu,

invita în anul 1890 pe H. Révoil, „arhitect al monumentelor istorice din Franca”¹³, pentru a-și da verdictul în legătură cu lucrările de restaurare a Mănăstirii Argeșului.

Considerând injuste criticile aduse compatriotului său¹⁴, arhitectul H. Révoil definea cele două concepte contradictorii – a conserva și a restaura – motivând astfel refacerile radicale înfăptuite la ctitoria lui Neagoe Basarab: „În criticile ce s-au făcut cu privire la restaurările și la lucrările conduse de dl. Lecomte du Noüy – spune H. Révoil – nu s-a ținut deloc seamă de greutatea pe care acest arhitect a trebuit să le învingă pentru a le duce la bun sfârșit, și mai cu seamă s-a rătăcit opiniunea publică relativ la deosebirea ce se cade a se face între cuvintele *conservare* și *restaurare*.

A *conserva* un monument înseamnă a-l menține în starea sa actuală, adică a-l face să treacă la posteritate, în starea în care se află, mărginându-se la simple consolidări. Acesta era programul d-lor Viollet-le-Duc și de Baudot în ceea ce privesc biserica Curții de Argeș.

A *restaura* un monument înseamnă cu totul altceva: înseamnă a-i reda starea sa primitivă, adică a-l face propriu pentru destinațiunea ce trebuie să i se dea. Programul atunci se lărgeste și trebuie să înțelegem că arhitectul, când se află lipsit de documente sigure, se inspiră mai întâiu din ceea ce are sub ochi, și din ceea ce poate găsi în monumente similare. El trebuie să se pătrundă de ideea artistului creator al operei și să strângă împrejurul său toate informațiunile, cari justifică inovările sale”¹⁵.

Pe o asemenea platformă conceptuală s-a putut ajunge la înlocuirea originalului cu un facsimil, la distrugerea nestingherită a detaliilor ce alcătuiesc chipul autentic al operei. Raportul din 3 noiembrie 1879 al comisiei compuse din Th. Aman, Th. Ștefănescu, K. Storck și Alex. Săvulescu reproșează lui Lecomte du Noüy tocmai această știrbire a autenticității bisericii Mănăstirii Argeșului prin „modificările regretabile”, „răzuitul pietrelor vechi”, aurirea abuzivă¹⁶.

În „petițiunea” adresată unsprezece ani mai târziu primului ministru de către mai mulți arhitecți, pictori și sculptori se sublinia cu amărăciune un fapt ce ne apropie de obiectul studiului nostru: „Picturile bisericii Curtea de Argeș, atât de importante pentru istoria artelor la noi și care puteau rezista vreme încă la locul lor, au fost ridicate și în locul lor s-au pus zugrăveli ce sunt departe de a avea valoarea celor vechi. Nici urme de picturi n-au mai rămas pe pereții Trei Ierarhi din Iași”¹⁷.

¹³ *Ibidem*, p. 242, Comisia onorifică pentru monumentele publice, 27 aprilie 1890.

¹⁴ Metodologia împământenită de Lecomte du Noüy era de altfel îmbrățișată de o parte din elita culturală a vremii. Odobescu însuși afirma în legătură cu restaurarea mănăstirii Argeșului: „Meșterul Manole al acestei măiestrite refaceri, junele artist plin de talent și de perseverență cu care Franța ne-a împrumutat, domnul arhitect Andrei Lecomte du Noüy, ne-a călăuzit pe toți în examinarea atâtor minunate amănunte, pe care domnia sa le-a urmărit, ba, ce zic?, le-a redescoperit și le-a produs cu acea pasionată iubire care leagă întotdeauna pe artiștii adevărați de opera lor predilectă” (Alexandru Odobescu, *op. cit.*, p. 195).

¹⁵ *Restaurarea monumentelor istorice 1865–1890*, p. 246–247, Scrisoarea din 20 iulie 1890 adresată de H. Révoil ministerului Cultelor.

¹⁶ *Ibidem*, p. 78–81.

¹⁷ *Ibidem*, p. 223.

Distrugerea vechilor fresce din biserica lui Neagoe Basarab și înlocuirea lor cu o nouă pictură, într-o pseudo-manieră bizantină, au fost deopotrivă consecința concepției privind intervenția asupra operei de artă – atât de ferm exprimată de arhitectul Révoil – și a incapacității de a recepta mesajul spiritual al picturii medievale. Vechi valori românești au fost astfel sacrificate în deplină ignoranță, fiind în același timp supuse unei judecăți de valoare ce ne era străină.

Lată cum se justifică în documentele vremii înlocuirea frescelor lui Dobromir și extragerea doar a unei părți a acestora, ce urma a fi destinată pentru totdeauna spațiului muzeistic¹⁸.

În primul rând ideea că *a reproduce* se identifică cu *a restaura* a fost promovată încă din etapa lucrărilor conduse de arhitectul Montoreanu. În raportul din 3 aprilie 1873 arhitecții Al. Orăscu și G. A. Burelly arătau că asemenea lucrărilor generale, prin care se urmărește „a se reproduce cu fidelitate” spiritul artei din veacul al XVI-lea, „va trebui să se reproducă și picturile pe cât ele s-au socotit că stau încă în armonie cu stilul bizantin”¹⁹.

Deși protejate pe parcursul lucrărilor, vechile fresce din biserica Mănăstirii Argeșului erau considerate de către proprii noștri compatrioți a avea mai degrabă o valoare „arheologică” decât una artistică²⁰.

Mai târziu, în raportul său privind lucrările de restaurare ce se vor desfășura la Argeș, Lecomte du Noüy sublinia: „Dans l'état actuel, les milliers de sujets qui garnissent les murs les voûtes, les arcs n'ont pour la plupart qu'une bien maigre valeur au point de vue artistique. L'oeil du spectateur ne les peut distinguer en raisons de la place élevée qu'ils occupent et du défaut de lumière, l'effet décoratif est nul et ne répond en aucune façon à la richesse extérieure qui attire et captive l'attention: le contraste est par trop violent, l'observateur éprouve une véritable déception”²¹.

Fără a fi la largul său în obscuritatea bisericii ortodoxe, Lecomte du Noüy nu se gândea nici o clipă că se află pe un tărâm tainic ci visa la ceea ce va realiza în finalul unei întreprinderi de incontestabilă tenacitate: un ansamblu pictural nou, bazat pe tonuri „luminoase” și „vii”, subliniate de prezența abundentă a aurului.

¹⁸ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1932, p. 108. Autorul precizează faptul că Muzeul Național de Antichități din București păstra copii după vechile picturi și un număr mare de fragmente originale. Aceste fragmente erau numai în parte din veacul al XVI-lea, altele datând din timpul refacerii din secolul al XVII-lea.

Mai târziu, în volumul din 1942 al lui Victor Brădulescu, *Frescele din Biserica lui Neagoe de la Argeș* se precizează, atât în prefață cât și la p. 26 că o parte din fragmentele de pictură extrase au fost duse de Lecomte du Noüy în Franța, o parte au fost distruse cu prilejul restaurării, câteva fragmente se găsesc la Episcopopia din Curtea de Argeș, iar o alta se afla la Muzeul de Artă religioasă sau, cum se spune la p. 26, la Muzeul Comisiunii Monumentelor Istorice.

¹⁹ *Restaurarea monumentelor istorice 1865–1890*, p. 11.

²⁰ *Ibidem*, raportul din 18 martie 1874 al Comisiunii compuse din A. Orăscu, Berindei, Berthon, Gottreau – tatăl, Enderley, Al. Odobescu și F. Montoreanu, p. 19.

²¹ *Ibidem*, Raportul din 6 iulie 1874, p. 59–60.

Exista totuși o oscilație permanentă între refacerea marilor suprafețe ale ansamblului pictural și păstrarea „scenelor importante”, îndeosebi a portretelor voievodale din pro-naos. Valoarea istorică a acestora nu îl împiedică pe arhitectul francez să definească astfel picturile secolului al XVI-lea: „...quelles traitées dans un style raide et de conventions peu appréciée de nos jours n'en possèdent pas moins une grande allure décorative et devraient être conservées comme de curieux spécimens de la véritable peinture byzantine”²².

În devizul general al lucrărilor de la Argeș, la capitolul „Peinture et mobilier” apare această poziție ambiguă între refacerea ansamblului pictural și conservarea fragmentară a vechilor fresce: „Peintures neuves et restauration des sujets historiques, décoration générale de l'intérieur de l'église”²³.

Cu vremea, compromisul acesta va fi înlocuit cu repictarea totală a ansamblului și extragerea unei părți – nu știm cu exactitate cât – din pictura secolului al XVI-lea. Așa, de pildă, în cursul anului 1881 sunt prevăzute, pe lângă „Copierea vechilor picturi ce trebuiesc a fi reproduse pe zidurile bisericii”, „Ridicarea principalelor figuri ce trebuiesc trimise la Muzeul din București”²⁴.

O oarecare neliniște cuprinsese, în al doispzezecelea ceas, Ministerul Cultelor aflând despre iminenta distrugere a frescelor lui Dobromir. Într-un stil destul de imperativ i se cerea lui Lecomte du Noüy extragerea vechilor picturi ca singură cale de salvare a acestora: „Informându-mă că picturile din interiorul bisericii Episcopiei Argeș au să se nimicească, prin telegrama cu no. 11.728 am invitat pe dl. Gabrielescu, inspectorul lucrărilor de restaurare, a opri nimicirea lor având intențiunea a le tăia din pereți spre a se conserva la Muzeu fiind lucrări de un stil bizantin superior, despre care comunicându-ne și d-lui am onoare a vă ruga, d-le arhitect, să binevoiți a dispune de urgență aducerea unui maestru italian în comptul restaurării, care să taie acele picturi din pereții bisericii, spre a le depune conform dorinței noastre la muzeul de antichități, dacă este să se nimicească prin executarea lucrărilor interioare”²⁵.

Peste aproape un deceniu, la 1890, arhitectul H.R. Révoil încearcă să demonstreze în ce măsură refacerile succesive, de la 1680, 1785 și 1804, au „mutilat” frescele din vremea lui Dobromir, transformând cea mai mare parte a ansamblului pictural în urme de „mică importanță”. Ceea ce se considerase semnificativ fusese deja extras prin grija lui Lecomte du Noüy. H. Révoil laudă „prevederile înțelepte” ale arhitectului care „înainte de dărâmare... a făcut calculele acestor picturi murale pentru a le reproduce la locul lor de mai înainte cu o fidelitate scrupuloasă”²⁶.

²² *Ibidem*, p. 60.

²³ *Ibidem*, p. 62.

²⁴ *Ibidem*. Adresa din 19 februarie 1881 a Ministerului Cultelor către arhitectul A. Lecomte, p. 116–117 și Raportul din 24 februarie 1881 al lui Lecomte du Noüy către Ministerul Cultelor, p. 117–118.

²⁵ *Ibidem*, p. 118–119.

²⁶ *Ibidem*, p. 246–280, Scrisoarea arhitectului H. Révoil către Ministerul Cultelor.

7. Sf. Militar, din seria picturilor murale extrase cu prilejul restaurării executate de Lecomte du Noüy la Episcopia Argeşului

6. Sf. Procopie, pictură murală extrasă provenind de la biserica episcopală din Curtea de Argeş. Străpuns de gloanţele din decembrie 1989, fragmentul se află în atelierul de conservare pictură murală al Academiei de Artă din Bucureşti în vederea operaţiunilor de conservare şi transpunere pe un nou suport

Astfel s-a produs la noi prima operaţiune de extragere sistematică a unor importante suprafeţe de pictură murală. Extragerea s-a realizat prin „stacco” cu transpunere ulterioară pe suport textil (pânză de cânepă), lipit cu clei animal şi o structură nefinisată din lemn de brad. Pentru epocă operaţiunea a fost, neîndoielnic, o performanţă.

Întâmplarea a făcut să putem examina recent câteva din aceste fragmente, supuse unei intervenţii de conservare şi transpunere pe un nou suport. Cu acest prilej am constatat excelenţa conservare a stratului de „intonaco”, alcătuit din var şi câlţi, şi a stratului de „arriccio” compus din acelaşi var armat însă cu paie şi puzderie de cânepă. Acest ultim strat ne oferă un admirabil mulaj al zidăriei din interiorul ctitoriei lui Neagoe Basarab. În schimb, stratul de culoare prezintă repictări ample, de la tonurile de fond la inscripţii, aureole, veşminte sau chipuri²⁷. Pe lângă moştenirea intervenţiilor amintite, din secolele XVII-XIX, este posibil să avem de-a face cu o repictare sistematică, după înlăturarea facing-ului, înainte ca fragmentele să-şi ur-

meze noul lor destin în spaţiul muzeistic. Naufragiate astfel, fragmentele picturii lui Dobromir fac gloria tezaurului românesc de artă medievală în vreme ce noua pictură din interiorul bisericii episcopale de la Argeş pare a fi pierdut pariul său cu istoria. Recomandările lui Révoil, în tonalitatea unei reclame de epocă, apar astăzi ca o ironie: „...la peinture a l'huile sur fond or, comme la plus riche la plus décorative et la plus durable”.

Câteva exemple româneşti privind extragerea picturilor murale

Abordarea extragerii ca metodologie în *extremis* pentru salvarea picturilor murale răspunde şi în cazul românesc unor situaţii tipice. Astfel, întâlnim:

- extrageri ale unor fragmente de pictură sau ale unor suprafeţe mai ample în vederea consolidării structurii arhitecturale, ca în situaţia bisericii Domneşti din Târgovişte sau, mai recent, a boltilor de nord şi vest din biserica Domnească de la Argeş²⁸;
- recuperarea ansamblului pictural original sau a unor fragmente picturale mai vechi

prin extragerea picturilor murale suprapuse în epoci mai recente, ca în cazul bisericii Domneşti de la Argeş sau al Tismanei;

- extragerea unor fragmente de pictură din monumente distruse sau a căror distrugere este iminentă în urma unor catastrofe naturale (îndeosebi cutremure) ca în cazul salvării tabloului votiv pictat de Nicolae Pol

²⁷ Ion Istudor, Buletin de analiză nr. 3/1992, aflat în arhiva secţiei de conservare-restaurare a Academiei de Artă din Bucureşti.

În volumul citat al lui I. D. Ştefănescu, p. 108, autorul remarcă prezenţa repictărilor databile în timpul „restaurării” din secolul al XVII-lea peste fresca originală din sec. XVI.

²⁸ Determinate de necesitatea refacerii cheilor boltilor de nord şi vest ale naosului şi de consolidarea structurii bisericii, extragerile şi replantările s-au desfăşurat în intervalul 1986–1988, sub patronajul Episcopiei Argeşului. Zona de intervenţie a cuprins numai fragmente din pictura murală datorată refacerii din secolul al XIX-lea. Operaţiunile au făcut parte în acelaşi timp din lucrările ample de cercetare, conservare şi restaurare a picturilor murale din biserica Sf. Nicolae Domnesc, lucrări realizate de Secţia conservare-restaurare a Academiei de Artă din Bucureşti, cu concursul laboratorului de chimie afiliat secţiei.

covnicul în interiorul bisericii din Popești-Leordeni²⁹.

Extragerele au fost urmate fie de replantarea *in situ*, fie de replantarea în alt spațiu, fie de transpunerea pe un nou suport. Aproape toate cazurile cunoscute sunt mai mult sau mai puțin criticabile, de la partea tehnologică privind calitatea și compatibilitatea suportului – ca spre exemplu utilizarea tencuielilor de ipsos (Argeș, Tismana) – la concepția privind redobândirea mesajului operei, distrus nu numai prin fragmentarea ansamblului ci și prin confuzia generată de prezentarea ulterioară a fragmentelor extrase. Un exemplu în acest sens este replantarea în pronaosul bisericii Domnești de la Argeș a fragmentelor extrase din naos și a căror prezență, împreună cu repictările secolului al XIX-lea și intervenția începută la 1915 distrug coerența vechilor picturi din veacul al XIV-lea.

O serie de lucrări de extragere a picturilor murale, lucrări de mai mică sau mai mare anvergură efectuate în intervalul 1962–1969, vădesc o creștere a interesului pentru această operațiune în cadrul politicii generale de conservare a monumentelor promovate de Direcția Monumentelor Istori-

²⁹ Extragerea s-a făcut în urma cutremurului catastrofal din 4 martie 1977 care a provocat prăbușirea turlei refăcute din beton armat, peste vechiul trup al bisericii.

Salvarea tabloului votiv a fost făcută de către o echipă a fostei Direcții a Monumentelor Istorice alcătuită din restauratorii: Șerban Angelescu, Daniel Dumitrache, Oliviu Boldura și Dan Mohanu.

rice. Din raportul DMI aflăm de extragerea a aproximativ 250 m² de pictură în frescă la biserica Domnească din Târgoviște³⁰, a 107 m² de pictură murală din Cinciș³¹, a 12,5 m² de pictură din biserica din Bucerdea Vinoasă³², de extrageri de mai mică anvergură realizate la Cozia, Sf. Gheorghe din Suceava, Arbore, Hurezi (în „turn și sala Brân-

³⁰ *Travaux de restauration et de conservation effectués sur d'autres églises 1962–1969* (din arhiva fostei Direcții a Monumentelor Istorice), p. 28–29. Materialul ne-a fost pus la dispoziție de către ing. chimist Ioan Istudor, căruia îi mulțumim pe această cale.

În raport se arată că 206 m² au fost extrase prin „strappo” și numai 44 m² prin tehnica „stacco”. Adezivul pentru extragere a fost cleiul de piele adăugat cu „diverse substanțe pentru a obține proprietățile necesare”. Facing-ul s-a realizat din tifon și pânză („de la gaze et de la toile”), pentru stacco confecționându-se o „armătură” din lemn pentru a împiedica fisurarea tencuielii suport. Dimensiunile panourilor extrase au fost de la 200 cm×100 cm la 700 cm×180 cm.

Transpunerea s-a făcut pe suport textil, utilizându-se un adeziv sintetic („prenadez”, „hypalon”). „Prenadez-ul, definit drept „caoutchouc polychloroprénique”, a fost folosit și pentru replantarea pe zid a fragmentelor extrase prin „strappo”. Cât despre fragmentele extrase prin „stacco”, ele au fost replantate *in situ* cu „ciment alb, un pic de var, nisip fin și apă”.

³¹ *Ibidem*, p. 28–29. Operațiunile efectuate între 1962–1963 au cuprins 107 m², dintre care 56 m² prin „strappo” și 51 m² prin „stacco”. S-au folosit aceleași procedee ca la biserica Domnească din Târgoviște. Apare în plus o fixare prealabilă a straturilor de culoare prin pulverizarea unei „soluții de plexiglas”. Transpunerea s-a făcut pe pânză și șasiu de lemn sau pe „plăci aglomerate” (din material lemnos). Urmău a fi destinate spațiului muzeistic.

³² *Idem*. Extragerea s-a făcut prin „stacco” pentru 12,5 m² de pictură murală. Pe tencuiala suport de circa

coveanu”) și Sucevița („pe un contrafort”) ³³. Perioada aceasta a însemnat, pe lângă folosirea metodei stacco, introducerea, într-o „rețetă originală” ³⁴, a metodei strappo, cu toate erorile ce decurg din aceasta.

Un fapt semnificativ este încercarea de a da un suport teoretic posibilității de a rupe, prin tehnica „strappo”, legătura între stratul pictural și suportul de var specific frescei „Prezența unei „tensiuni” între suprafața picturală și masa tencuielii-suport, tensiune ce „persistă după carbonatarea totală a întregii tencuieli”, favorizând smulgerea peliculei de culoare ³⁵. Din păcate, atât denaturarea aspectului mural prin pierderea suportului original, cât și efectul dezastruos produs de utilizarea – pentru transpunerea pe un nou suport – a unui adeziv sintetic, nu fac decât să confirme eșecul metodei strappo în ciuda aparentelor ei avantaje privind facilitățile de extragere – prin rularea pur și simplu a facing-ului – a unor mari suprafețe.

Cu toate experiențele amintite, extragerea picturilor murale nu a putut deveni niciodată o metodă de conservare ci, așa cum arătam, doar o metodă de salvare *in extremis* a ceea ce se mai putea salva din ansamblul pictural al unor monumente istorice a căror dispariție era iminentă, sau o posibilitate, de asemenea, în caz de forță majoră, de a deschide drum consolidărilor de arhitectură. Principiul conservării *in situ* a fost constant apărut în cadrul serviciului de conservare pictură murală al fostei Direcții a Monumentelor Istorice.

Din nefericire, anul 1977, marcat deopotrivă de cutremurul devastator dar și de desființarea Direcției patrimoniului Cultural Național, a însemnat debutul unui deceniu al demolărilor, al unei politici iresponsabile de distrugere sau mutilare a centrelor istorice, de pulverizare a unor însemnate biserici sau ansambluri arhitecturale sub pretextul de a se fi aflat în calea sistematizărilor.

În fața unei asemenea „stări de război” problema extragerii picturilor murale a fost ca niciodată reactualizată într-o condiție contradictorie: de salvare a patrimoniului amenințat

2–3 mm grosime, după o tratare cu chit pe bază de cazeinat de calciu și praf de piatră calcaroasă, s-a aplicat cu clei de cazeină o pânză de în, urmat de montarea picturii pe un „caroiaj” din lemn. Fragmentele urmau să ia, de asemenea, calea muzeului.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Ing. Dinu Moraru, ing. Ioan Istudor, *Cercetări în legătură cu extragerea și reșezarea frescei sub forma peliculei de pictură* în „Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice, ianuarie 1963”, p. 89–97.

³⁵ *Ibidem*, p. 91–92. „În acest fel, tensiunile între suprafață și masă persistă chiar după carbonatarea totală a întregii tencuieli. Tocmai pe existența acestor tensiuni se bazează și posibilitatea extragerii frescei sub forma peliculei de pictură” (p. 91). Autorii prezintă detaliile tehnologice privind extragerea prin „strappo” și transpunerea pe un nou suport. Apare chiar o terminologie nouă cum ar fi „negativul” pentru „fața frescei care a fost în contact cu tencuiala suport” și „pozitivare” pentru realizarea unui nou strat suport al peliculei detașate prin „strappo”.

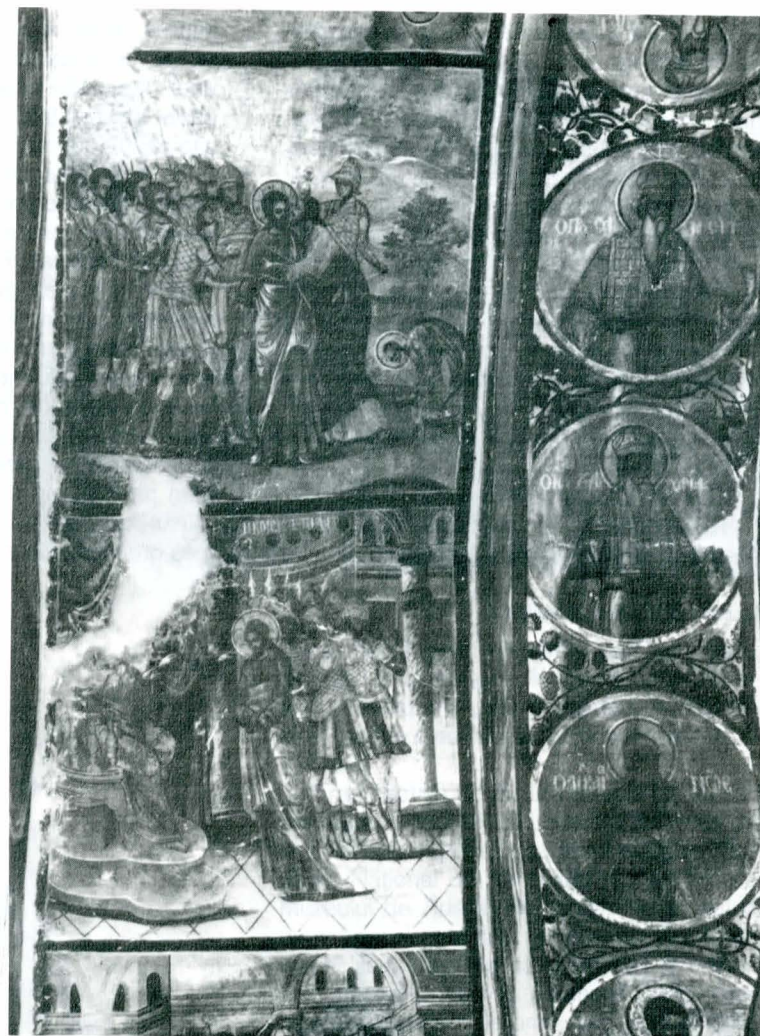
Spre deosebire de raportul citat anterior, de această dată aflăm compoziția adezivului pentru extragere, folosit la biserica Domnească din Târgoviște: la 10 l de adeziv s-au folosit 3,5 kg clei de piele, 7 l de apă, 0,2 l alcool sanitar, 60 ml glicerină, 0,150 kg cristale de clorură de calciu și 15 g de acid salicilic. Cât despre „pozitivare”, ea s-a realizat cu „hypalon” sau prenadez, peste care s-a aplicat un suport textil sau țesătură de relon (p. 94–95).

8. Din arhitectura pridvorului bisericii Mănăstirii Cotroceni

Fragment din tabloul votiv al bisericii

Fragment din ansamblul frescelor distruse prin demolare al bisericii Cotroceni

și de paravan al politicii barbare de distrugere a monumentelor istorice.

Așadar, demolarea unor biserici era precedată de o așa-zisă salvare a componentelor artistice ale monumentelor ce urmau a fi sacrificate, prezidată în mod sinistru de aceleași foruri care deveneau executorii sau complicitii distrugerii acestor monumente. Demolarea bisericii lenei, cea a bisericii Cotrocenilor, a Mănăstirii Văcărești sau a mai puțin știutei ctitorii craiovene, biserica Sf. Ioan Sebastian, au fost precedate de acțiuni de dezmembrare „organizată” din care, fatal, făceau parte și operațiunile de extragere a picturilor murale. Desfășurate în condiții ultimative, cu limitele tehnice impuse de dificultatea procurării unor materiale sau de condițiile nefavorabile de șantier, extragerea picturilor murale s-a făcut în general prin tehnica „stacco”³⁶. S-a considerat astfel că prin salvarea stratului pictural împreună cu suportul

³⁶ La biserica lenei, în 1977, condițiile de extragere au fost dramatice. Totul era improvisat, în zonele de intervenție se ajungea de pe o scară de pompieri, iar „facing”-ul nu a putut fi aplicat în întregime. Din frumoasele zugrăveli ale pridvorului s-au extras cu greutate câteva fragmente (5-6 m²), iar în desperare câteva bucăți de zidărie acoperite de pictură au fost duse în subsolul Muzeului de Artă unde, ulterior, fresca a fost extrasă. Tratate și transpuse pe suport textil și structură din material lemnos, fragmentele de la biserica lenei se află încă depozitate în atelierele Secției de conservare-restaurare a Academiei de Artă din București unde de asemenea au fost tratate. Tot în cadrul acestei secții s-a realizat transpunerea picturilor murale de la Sf. Ioan Sebastian din Craiova, extrase în 1978 de către echipa de pictori restauratori ai fostei Direcții a Patrimoniului Cul-

acestui se va asigura conservarea aspectului mural al picturii, îngăduind în același timp recuperarea unor suprafețe picturale cât mai ample. Limitele de timp impuse operațiunilor de extragere a picturilor murale prin regimul de urgență al șantierelor de demolare au determinat în general salvarea în mică proporție a ansamblurilor iconografice vaste ce împodobeau bisericile distruse. Așa de pildă, din marea biserică a Mănăstirii Văcărești³⁷, cu o impresionantă desfășurare de peste două mii de metri pătrați de pictură în frescă, sintetizând tot ceea ce a adus experiența artei postbizantine a celei de-a doua jumătăți a veacului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea, nu s-au putut recupera decât aproximativ o sută douăzeci de metri pătrați.

În același timp, selecția operată a fost constrânsă de desfășurarea șantierului în condițiile unui pridvor deja distrus și ale unor bolți amenințând cu prăbușirea. Puține cuvinte pot descrie situația dramatică a celui noiembrie 1985 de la Văcărești.

Coperta unui număr închinat României al prestigioasei reviste franceze „Monuments

tural Național, echipă eșuată după 1977 la I. S. „Decorativă”. Materialul documentar în legătură cu extragerile și transpunerile efectuate la biserica lenei, Sf. Ioan Sebastian și Văcărești se află în arhiva Secției de conservare-restaurare a Academiei de Artă București.

³⁷ Extragerile s-au desfășurat în noiembrie 1985, așa cum s-a mai arătat, în condiții ultimative. Echipete de studenți și profesori ai Institutului „N. Grigorescu”, Secția artă monumentală-restaurare, au lucrat în condiții impropii, secondate de muncitorii de la ICRAL, total neinstruiți pentru operațiuni complexe și de înaltă tehnologie ca cele pe care urma să le executăm.

Historiques”³⁸ prezintă imaginea ireală și insuportabilă a bisericii mari a Mănăstirii Văcărești, secționată în dreptul peretelui vestic al pronaosului, expunând în plină lumină o parte din câmpul multicolor al Sinaxarului. Aceasta mai rămăsese în iarna lui 1985 dintr-una din cele mai bogate desfășurări prin imagine a teologiei bisericii răsăritene, adăpostită de un spațiu eclezial a cărui grandoare nu își avea egal.

Putem spune că deceniul care a debutat cu demolarea bisericii lenei și a culminat cu distrugerea Văcăreștilor a produs un bogat fond de pictură murală extrasă. Aceasta a generat în același timp o serie de probleme de conservare rămase, din păcate, până astăzi nerealizate. Pentru a fi supuse autorităților, fapt de stringentă necesitate, le-am putea sistematiza astfel:

1. Transportul fragmentelor

Încă după extragere fragmentele au suferit traumele unui transport improvizat, efectuat sub imperativul urgenței, fapt care a produs dislocări și desprinderi ale suportului și stratului pictural. Din nefericire, consecințele acestea s-au accentuat prin repetarea, pentru unele fragmente, a transportului, datorită schimbării spațiului de depozitare.

2. Depozitarea fragmentelor

Operațiunea s-a făcut în condiții mai mult sau mai puțin precare în absența unui mobilier adecvat și fără posibilitatea asigurării

³⁸ „Monuments Historiques”, nr. 169, Juin-Juillet, 1990, număr consacrat României.

unor condiții corespunzătoare și controlabile de microclimat.

Faptul acesta, precum și timpul îndelungat de depozitare, până la tratamentul fragmentelor și transpunerea pe un nou suport, au creat condiții favorabile producerii atacului biologic. Fenomene de biodeteriorare ale facing-ului au putut fi constatate cu prilejul primelor lucrări de transpunere pe un nou suport a unor fragmente provenind din biserica Mănăstirii Văcărești.

Așadar, controlul și ameliorarea microclimatului în spațiile de depozitare ale fragmentelor ar trebui dublate de măsuri de conservare preventivă, în primul rând împotriva fenomenelor de biodeteriorare.

3. Transpunerea pe un nou suport

Reprezintă nu numai o operațiune recuperatorie pentru fragmentele extrase dar și o

intervenție de maximă urgență pentru a evita, pe de o parte, efectele secundare ale unei depozități neadecvate, iar pe de altă parte consecințele îmbătrânirii cleiurilor folosite pentru aplicarea facing-ului.

O dată transpunerea abordată, apar dificultăți metodologice care se dovedesc deocamdată fie insurmontabile, fie extrem de greu de rezolvat. Faptul privește în primul rând dificultatea procurării unor materiale esențiale cum ar fi adezivii pentru aplicarea noului suport sau componentele unui backing capabil să îndeplinească exigențele actuale de rezistență mecanică, greutate redusă, reversibilitate, rezistență la îmbătrânire și la factorii de degradare etc. Materiale, precum profilele din aluminiu, fagurele din aluminiu sau carton bachelitizat, se dovedesc încă greu accesibile.

Tratamentul frescelor extrase, realizat astăzi sub imperativul urgenței, va trebui, prin urmare, să țină seama de o posibilă înlocuire a backing-ului pe măsură ce ne vom putea apropia de performanțele europene în acest domeniu.

În același timp, o nouă situație a apărut o dată cu răsturnarea – sperăm nu doar conjuncturală – a atitudinii față de monumentele noastre și dorința de reparare urgentă a distrugerilor provocate patrimoniului în ultimul deceniu. Această euforie recuperatorie, ce s-a manifestat mai ales în primul an de după decembrie 1989, a reactualizat ideea, atât de discutată și de discutabilă, a reconstrucției unor monumente dispărute. Printre alte variante de refacere a unor ansambluri monastice distruse, de felul Văcăreștilor, se află și ideea reconstituirii arhitecturii cu replan-

Biserica Cinciș, jud. Hunedoara

țarea pietrării recuperate și a fragmentelor de pictură murală extrasă. Dincolo de orice dezacord pe care l-am avea față de o asemenea decizie, o tratare a fragmentelor de pictură murală va trebui să țină seama de eventualitatea replantării lor într-un spațiu arhitectural.

4. Valorificarea muzeistică a fragmentelor de pictură murală

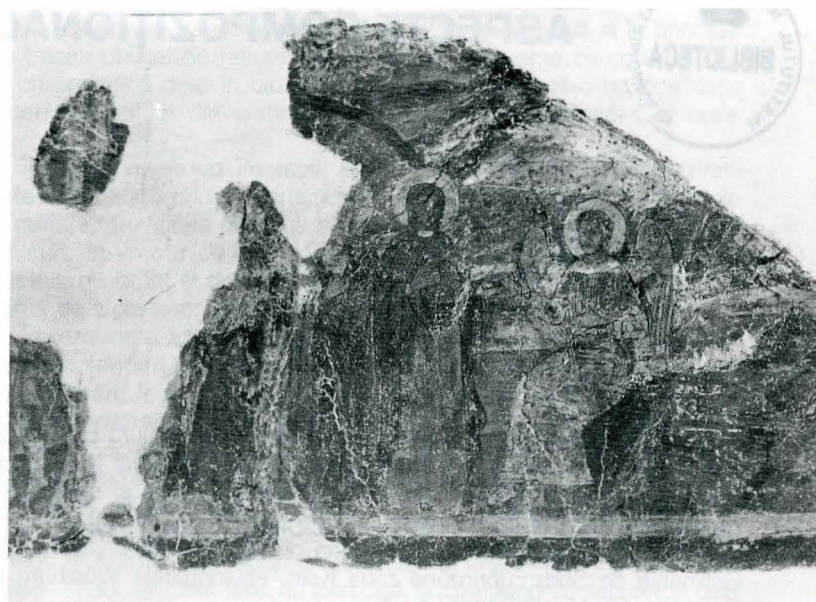
Reprezintă, pe de o parte, posibilitatea unei conservări controlate a fragmentelor, iar, pe de altă parte, prezentarea acestora în afara contextului căruia le-a aparținut. Chiar dacă, prin sistemul de expunere și ecleraj privitorul poate rememora starea trecerii sale prin spațiul eclezial, chiar dacă machetele, fotografiile sau releveele pot ajuta la reconstituirea – mental – a unei ctitorii dispărute, niciodată nu se va putea reface acea lectură deplină, posibilă numai prin contactul cu spațiul viu, păstrat în autenticitatea lui.

Destinul nefericit al monumentelor bucureștene, atât de lovite în ultimii cincisprezece ani, pare a nu se fi oprit încă. Paradoxal, toate propunerile de reconstrucție a monumentelor demolate, de la delicata ctitorie melkită Sf. Spiridon Vechi, la ansamblul monastic al Văcăreștilor, sunt dublate de o preocupare cu mult mai puțin generoasă a autorităților pentru salvarea și punerea în valoare a ceea ce a mai supraviețuit din ctitoriile dispărute.

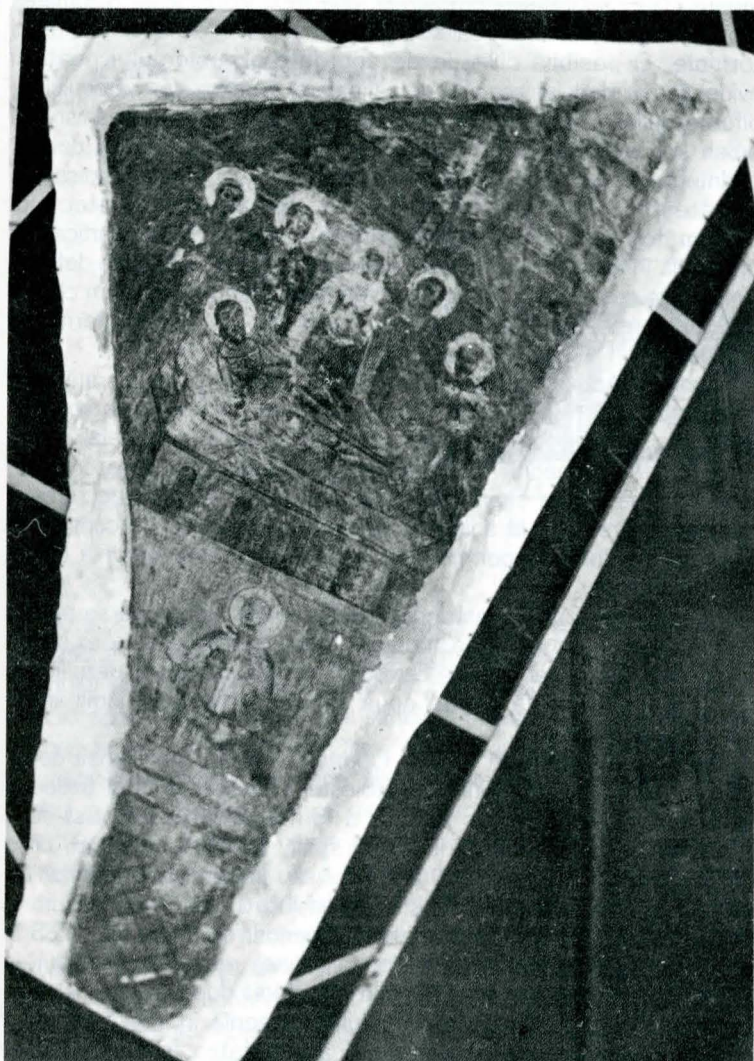
Lăudabila inițiativă a Primăriei Bucureștilor și a Muzeului de istorie a Municipiului București de a restaura fragmentele de frescă extrase din biserica mare a Mănăstirii Văcărești³⁹ se izbește astăzi de o problemă aparent insolubilă: aceea de a dobândi un spațiu de depozitare și de expunere a fragmentelor tratate. Acestea au reînceput călătoria lor periculoasă și absurdă în spații de depozitare precare.

Printr-o posibilă paralelă ne reamintim glasul critic al celor care, cu un secol în

³⁹ Începând cu anul 1990, tratarea și transpunerea pe un nou suport a frescelor extrase de la Văcărești constituie obiectul contractului Muzeului de Istorie a Municipiului București cu Academia de Artă din București, Secția Conservare-Restaurare.

12. a, b, c, Fragmente de fresce extrase în 1964, când a fost demolată biserica Cinciș

RÉSUMÉ

La présente étude, sans être à proprement dire un historique de l'extraction des peintures murales de Roumanie, se propose de discuter, à partir de quelques exemples, certains aspects concernant l'évolution du concept même de conservation-restauration dans l'espace roumain, ceci, parce que l'extraction des peintures murales est une des solutions majeures, opérée *in extremis* dans les cas où la conservation *in situ* ne saurait être assurée. Malheureusement, nombreuses sont les causes qui peuvent menacer non seulement les peintures murales mais aussi le monument tout entier. Mis à part les calamités naturelles ou des cas de force majeure qui peuvent déterminer la disparition d'un monument, souvent s'agit-il de causes qui ne sont que le reflet d'une certaine conception sur les monuments historiques ou sur les critères gouvernant les interventions de restauration. Le premier critère – essentiel pour définir une intervention de restauration – est l'authenticité. Dans ce sens, l'exemple qui constitue le repère de la présente étude est celui de la restauration effectuée par l'architecte français André Lecomte du Noüy à l'église épiscopale de Curtea de Argeș. En analysant les documents de l'époque, depuis le rapport de Viollet-le-Duc à celui de l'architecte H. Révoil, l'auteur démontre comment

urmă, deplângeau dispariția vechilor fresce din ctitoria lui Neagoe, în vreme ce sub pretextul restaurării, „altă mănăstire, falnică zidire” lua locul zidurilor autentice din veacul al XVI-lea.

Fragmentele de pictură murală ce au supraviețuit restaurării lui Lecomte du Noüy de la Episcopia Argeșului au făcut mândria Muzeului Național de Antichități și mai târziu a Muzeului de Artă al României. Nu ar putea oare frescele supraviețuitoare din dispărute biserici bucureștene să-și găsească odihna într-un spațiu adecvat și generos, unde memoria unor ctitorii de prim rang, precum Văcăreștii sau Cotrocenii, să poată fi ocrotită?

il a été possible d'arriver à substituer un monument authentique du XVIe siècle par une reconstitution considérée aujourd'hui sans équivoque comme abusive. C'est, en effet, dans le contexte d'une conception qui estimait le fait de sacrifier un monument authentique comme justifié par la théorie même de la restauration envisagée en tant que reconstitution ou réfection dans l'esprit du temps, qu'a eu lieu en Roumanie la première extraction – *in stacco* – des peintures murales. Les quelques fragments des fresques de l'église épiscopale de Curtea de Argeș, dues au zographe Dobromir, ont été extraits pour faire place à des repeints de facture néobyzantine qui se voulaient à la fois résistants et rénovateurs.

En continuation, l'auteur montre de quelle manière l'extraction des peintures murales a satisfait à d'autres critères de conservation-restauration les concernant, telles la compatibilité des matériaux et/ou nécessaire conservation de l'aspect mural tout en transposant les fragments extraits sur un support nouveau.

Pour finir, l'auteur rappelle quelle mesure les performances techniques actuelles des opérations d'extraction ont permis leur utilisation à profit dans le contexte de la destruction délibérée de certains monuments historiques de Roumanie, tels l'ensemble monastique de Văcărești ou l'église de Cotroceni.

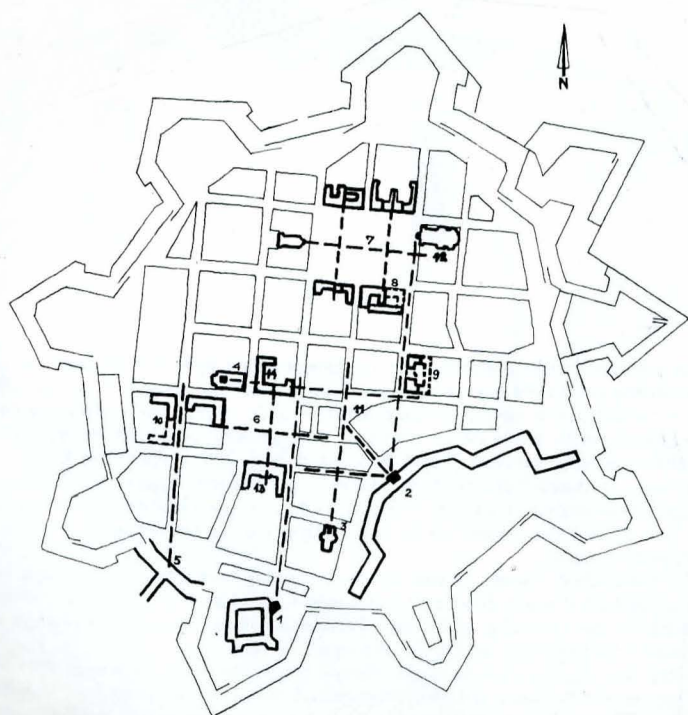
Dominarea barocului mai bine de 150 de ani în cultura Europei și extinderea sa explozivă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul secolului următor pe vaste teritorii din apus și răsărit, au condus la diviziuni cronologice sau teritoriale ale stilului. Potrivit clasificării lui Jean Castex, o categorie distinctă revine barocului din Germania de Sud, cuprinzând zona Köln, episcopatele Würzburg și Bamberg, Saubia, Bavaria și Austria¹.

Barocul timișorean se înscrie în această arie de influență a stilului, situație firească, dacă se au în vedere evenimentele de la cumpăna secolelor XVII-XVIII, suita confruntărilor ruso-turco-austriece, care au dus la sporirea puterii Austriei în Europa și la incorporarea Banatului, în 1718, coroanei habsburgice. Timișoarei, devenită capitală administrativă militară și religioasă a noii provincii, i se imprimă acum o nouă structură, în acord cu stilul epocii.

Noua configurație pe care o primește orașul la începutul secolului al XVIII-lea, înlocuind-o pe cea orientală, se realizează printr-o reconstrucție integrală. Această formă de evoluție urbană întâlnită și în cazul Oradei² face ca noua structură, impusă de funcțiunile orașului și de stilul epocii, să fie tributară de la ansamblu la detaliu barocului sintetizat în retorta vieneză, pe care Timișoara l-a importat în varianta sa matură. Astfel, spre deosebire de majoritatea orașelor transilvănene, unde se poate vorbi de o anume continuitate în succesiunea curentelor arhitecturale, în care barocul se integrează firesc între repere renașcentiste și de neoclasicism, Timișoara secolului al XVIII-lea a fost privată de confruntările proprii evoluției stilistice în cadrul barocului și de pitorescul și varietatea oferite de coexistența unor epoci constructive diferite.

¹ Jean Castex, *Renaissance, Baroque et Classicisme*, Ligugé, 1990, p. 257.

² Alexandru Avram, Doina Lăutărescu, *Monumente de arhitectură în stil baroc din Oradea*, Buletinul Monumentelor Istorice, an XLII, nr. 2/1973, p. 64.

Compensația acestei posibile carențe ar fi remarcabila unitate compozițională derivată din imprimarea în structura orașului a unui sistem complex și precis de reguli, care, în ciuda multiplelor modificări la care a fost supus țesutul urban, pot fi încă descifrate și puse în valoare.

Chiar dacă orașul baroc presupune o imagine globală simplă, cu repere clare, subtilitatea organizării sale face insuficientă rezumarea problemei particularităților sale compoziționale la un ansamblu de relații formale. O posibilă direcție de abordare a subiectului poate fi evidențierea modului specific de reflectare a principiilor barocului pe diferite paliere de structurare a orașului, de la nivelul organismului urban și ansamblul de arhitectură, la obiectivul arhitectural și detaliu.

Integrat caracteristicilor de bază ale stilului, și barocul timișorean urmărește cultivarea fastuosului, a impozantului și efectului surprinzător, respectă principiul gradării și amplificării pe verticală și orizontală în raport cu un motiv central, sau al ierarhizării bine definite. Volumetria este omogenă, riguros organizată față de un sistem clar de axe, în care simetriei îi revine un rol de bază în guvernarea compozițiilor.

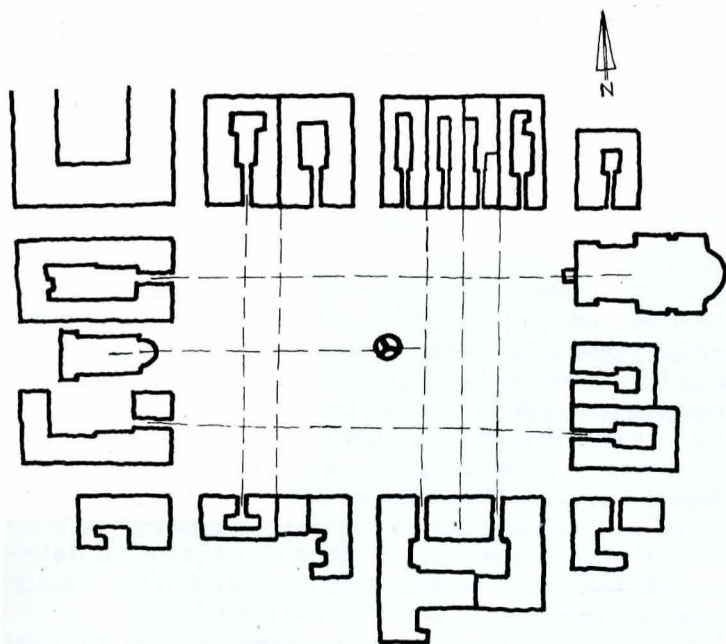
Încorsetată în fortificația stelată de tip Vauban și structurată de o tramă stradală rigidă, rectangulară, orientată NS-EV, dezvoltarea urbanistică a Timișoarei trădează o seamă de rezolvări de detaliu, care aduc variație și inedit. Astfel, pentru cele trei piețe reprezentative, prevăzute să ocupe suprafața câte unui careu delimitat de rețeaua stradală, se recurge la adaptări interesante, generate de construcția treptată a volumelor perimetrale, sau de păstrarea câtorva clădiri ridicate anterior.

În astfel de condiții, careul destinat pieței Sf. Gheorghe se reduce la jumătate, luând o formă triunghiulară, condiționată de existența fostei moschei, inițial biserică catolică, preluată de Ordinul lezuiților în 1718 și transformată pentru două secole în element dominant al acestui spațiu urban.

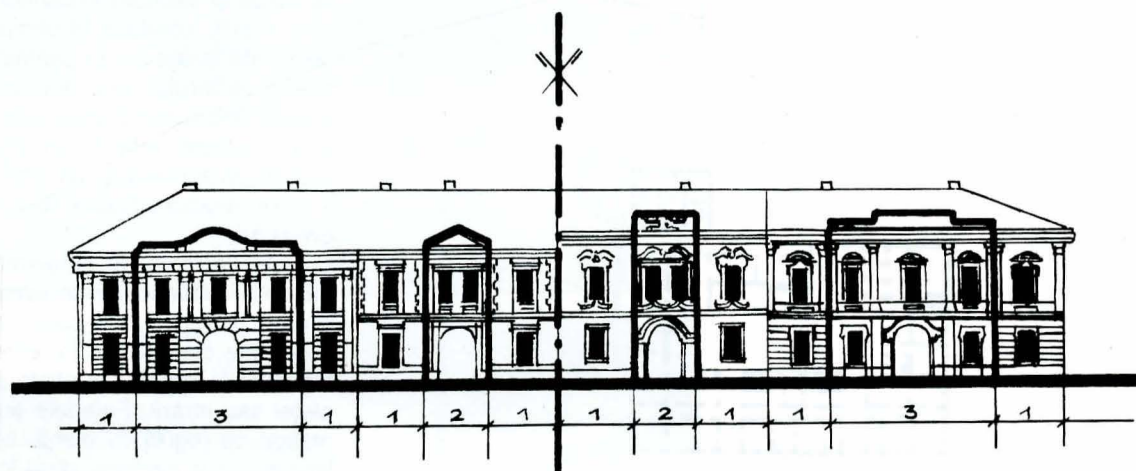
Pentru piața „Paradei” (azi P. Libertății), de la dimensiunea de un careu, delimitată în propunerile proiectelor din deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea, se adoptă o formă lărgită spre vest cu o jumătate de careu, obținându-se un spațiu aproximativ pătrat, de o amploare justificată funcțional prin rolul său în derularea ceremoniilor militare și compozițional prin includerea într-o mai mare măsură în spațiul pieței a bisericii franciscanilor superiori, existentă din 1733 în colțul său nord-vestic. Această formă extinsă nu schimbă modul de organizare a spațiului, care rămâne structurat după un ax major ce trece prin centrul clădirii Generalatului, prezentă în 1727 pe latura sudică, și marchează pe cea nordică jumătatea frontului ocupat simetric de primăria germană și hanul „La două chei de aur”.

Structurarea urbanistică a Timișoarei în secolul al XVIII-lea.

1. Castelul Huniazilor
2. Cazarma Transilvaniei
3. Biserica Franciscanilor Salvatorieni
4. Biserica Franciscanilor Bosniaci
5. Poarta Petrovaradinului
6. Piața Libertății
7. Piața Unirii
8. Vechea Prefectură
9. Palatul episcopal romano-catolic
10. Spitalul civil
11. Piața Sf. Gheorghe
12. Domul
13. Generalatul
14. Primăria germană

Correspondențe compoziționale în Piața Unirii.

Compunerea fațadelor în jumătatea de est a frontului nordic al Pieței Unirii.

Piața „Principală” (azi P. Unirii), definitivată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, surprinde prin dimensiunea rezultată din folosirea terenului delimitat de două careuri și prin amplasamentul Domului, care ar apărea mai firesc în axul pieței. În aceste condiții este de luat în considerare ipoteza arh. M. Opiș, conform căreia configurația pieței a rezultat din suprapunerea unei alte variante de proiect, celei în care Domul, a cărui construcție începuse, nu participa direct la compunerea acestui spațiu urban³. În ciuda acestei excepții, piața este structurată în raport cu axe ferme, ce marchează centrele fiecărui careu perimetral și față de care construcțiile sunt realizate simetric.

În toate cele trei exemple piețele orașului beneficiază, voit sau rezultat, de un spațiu dinamic, calitate ce derivă din aplicarea unei abateri majore în contextul unui sistem spațial echilibrat și controlat strict de simetrie. Abaterea constă în devierea formei de la careul rezultat prin parcelarea orașului de trama stradală, în acord cu principiul dilatării spațiului practicat în baroc și prin dispunerea dominantelor în poziție dezaxată. De altfel, trasarea orașului în toate variantele de proiectare, ce a decurs aproape în paralel cu lucrările de construcții, trădează un control compozițional general, care integrează și elementul aparent întâmplător.

În acest context, distribuția ierarhizată a clădirilor în raport cu circulațiile și piețele, într-o condiționare reciprocă, duce în organizarea spațiului urban sau arhitectural la marcarea unui reper central față de care se ordonează compoziția. Astfel apare axarea unor străzi în funcție de anumite dominante sau puncte de interes preexistente ale orașului, cum ar fi turnul castelului Huniazilor, cel al cazarmei Transilvaniei, sau poarta Petrovaradinului, ori construirea în prelungirea axelor unor străzi a unui volum dominant, ca în cazul turnurilor celor

două biserici ale franciscanilor⁴. Astfel, trama stradală ia în principal un traseu obligat de rațiuni compoziționale, în vreme ce condițiile din teren provoacă doar în cazuri izolate devieri de traseu, ca în situația bisericii iezuiților din piața Sf. Gheorghe, sau a „Casei Camerale Vechi”.

În compunerea volumetrică, sub aspect urbanistic, zona centrală este accentuată prin construcții reprezentative ale administrației civile și militare, dezvoltate pe două și trei niveluri, sau de turnurile edificiilor de cult, în vreme ce în sectorul periferic silueta orașului coboară terenul, guvernând și de restricții strategice, fiind ocupat de construcții parter de factură modestă și de sistemul de cazărmi.

În rezolvarea arhitecturală a întregului fond construit se regăsește aceeași tendință de accentuare a centrului de compoziție și de subordonare legii simetriei, atât în arhitectura religioasă, cât și la clădirile reprezentative, ori la majoritatea locuințelor patriciatului urban.

Pentru edificiile de cult formula se definitivează în deceniile cincisăse ale secolului al XVIII-lea, când sunt ridicate majoritatea bisericilor și când la dirijarea activității de construcții iau parte Caspar Dissel, frații Lechner, Karl Alexander Steinlein, Anton Platel sau Johan Theodor Kostka. Exceptând biserica franciscanilor refăcută între 1733–1736, al cărei turn nu participă la compunerea fațadei și cele două catedrale, pentru bisericile epocii, formula consacrată prin „baroc

provincial” este cea a dominării fațadei de turnul încadrat la bază de pinionul cu volute și a fragmentării acesteia prin pilaștri, în trei registre verticale. Nici catedrala ortodoxă nu se abate de la această formulă, deși în organizarea fațadei principale intră două turnuri, iar câmpul primește o structurare de cinci registre verticale.

De excepție apare doar arhitectura Domului, care se distanțează compozițional de grupul bisericilor baroce timișorene, printr-o îmbinare mai abilă a formelor, ce trădează o filiație vieneză strânsă⁵. Expansiunea laterală a navei în nișele ce adăpostesc altarele laterale, sau adăugarea transeptului, răspund principiului dilatării spațiului, care susține și prezența edificiului ce conduce la o relație complexă cu spațiul urban. Modul său de tratare presupune o trimitere la preluarea în formă convexă a profilului ușor concav al pinionului central, corespondență subtilă, ce interpretează în pozitiv, un negativ de la o altă cotă. În același timp, ediculul marchează tranziția spațiu interior-spațiu urban, formula fiind regăsită într-un context urbanistic diferit, la Peterskirche în Viena.

De altfel, compunerea pe baza echilibrului pozitiv-negativ, plin-gol, dublării unor elemente, îndeosebi pilaștri și ferestre, sau avansarea în spațiul public, apar ca principii folosite și în arhitectura clădirilor reprezentative ale orașului.

Astfel, la clădirea Generalatului, la Casa Comandantului, cele două primării, sau la Casa contelui Mercy, sublinierea simetriei apare prin marcarea zonei mediane în rezalit, pinion și portal cu balcon deasupra, elemente ce contribuie și la o relație mai strânsă cu spațiului urban.

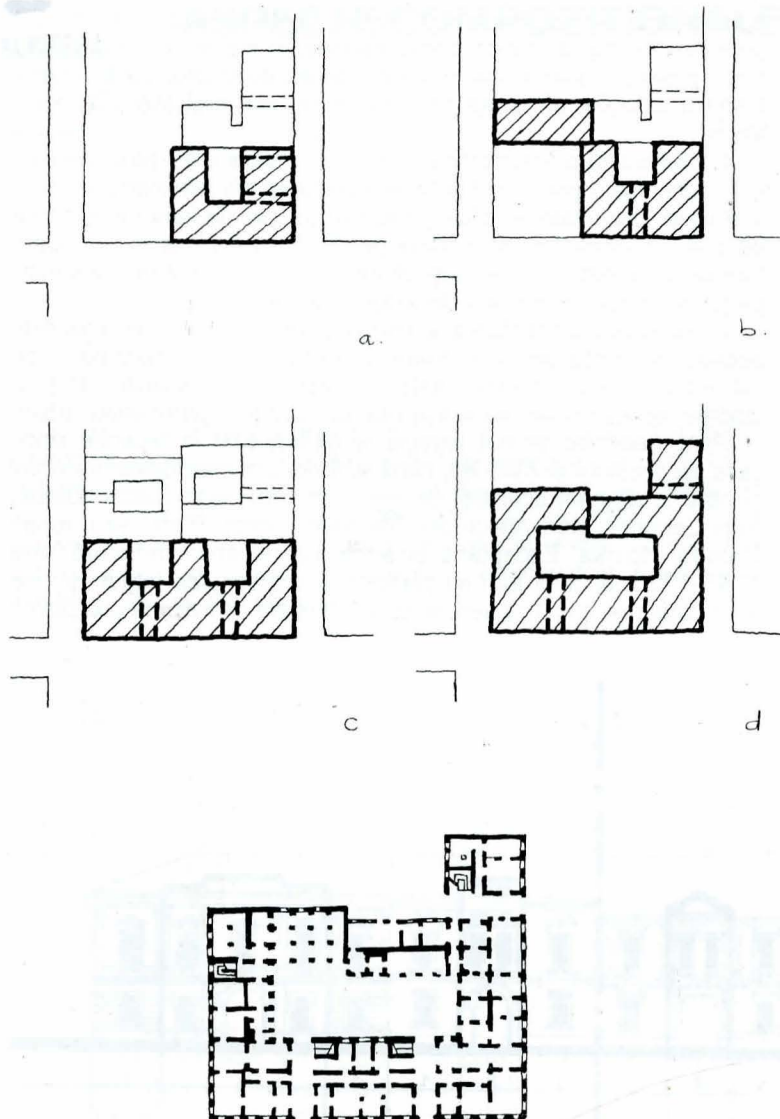
Un aspect aparte în modul de compunere volumetrică pentru câteva construcții reprezentative îl oferă metoda extinderii lor

⁴ Gh. Bleier, *Timișoara, monografie urbanistică și arhitecturală*, mss. 8230 aflat la Muzeul Banatului, p. 40; M. Opiș, *op. cit.*, p. 60.

⁵ Adriana Buzilă, *Catedrala romano-catolică din Timișoara*, Tibiscus Istorie, Timișoara, 1978, p. 250.

³ Mihai Opiș, *Timișoara*, București, 1987, p. 58.

- a. 1733 – Oficiu minier
- b. 1754 – Casa Comitatului
- c. 1779 – Casa Comitatului
- d. 1885 – Prefectură
- e. plan parter

simetrice, în raport cu axa de compoziție a careului. Parcelarea careurilor după axa lor de simetrie a făcut să apară frecvent doar ocuparea unei jumătăți din frontul cuprins între două străzi. În raport cu volumul existent, reluarea acestuia în oglindă, cu deplasarea axei de simetrie în marginea sa, conduce la o nouă compoziție arhitecturală, în care se renunță la scoaterea în evidență a zonei centrale, iar accentul cade pe cele două accese identice. Se conturează astfel o metodă simplă de completare a spațiilor lăsate libere, într-o formulă de maximă economie creativă.

Astfel de construcții monumentale, cu două accese simetrice și zona mediană nemarcată, se întâlnesc ocazional în barocul central european, mai ales ca rezultat al unor extinderi sau modificări. Palatul Kinsky din Praga, realizat de Kilian Ignaz Dientzenhofer, extinderea palatului cancelariei Boemiei de către Matthias Gerl între 1752–1754⁶, sau unificarea primăriei din Piața Veche a Dresdei cu volumul casei vecine între 1741–1745, fac doar câteva trimiteri la această metodă compozițională⁷.

În Timișoara, prezența acestui mod de rezolvare la trei clădiri păstrate indică deja o anumită tendință în limbajul arhitectural, marcând un aspect de specific în barocul local. Acest procedeu este întâlnit în a doua jumătate a secolului la Palatul Președintelui, cunoscut ulterior drept Casa Comitetului, apoi ca Palatul Prefecturii. În 1774 construcția este terminată prin preluarea jumătății sud-vestice în spațiul păstrat liber, renunțându-se însă la bogata decorație în structură ce decora fațadele⁸. O situație similară se întâlnește și la spitalul civil, căruia i se completează corpul estic prin reluarea simetrică a volumului existent, în 1757. În cazul Palatului Episcopal

romano-catolic, cea de-a treia construcție reprezentativă, cu două portaluri simetrice, din Timișoara, această formulă este aplicată pentru cuprinderea într-o compoziție unitară a celor două corpuri, ce alcătuiau anterior Casa Provincială Nouă, posibil în legătură cu folosirea clădirii ca reședință episcopală, începând cu anul 1783.

Dar schema de bază după care sunt structurate majoritatea clădirilor orașului baroc rămâne cea a volumului cu parter și etaj, desfășurat în jurul unei curți interioare după un plan în „L”, „U”, sau patrulete, cu amplificarea gradată a spațiilor și decorației de jos în sus și dinspre margini spre zona centrală. Există totuși o tratare diferențiată, în funcție de amplasamentul culoarului de acces în axa de simetrie a volumului, sau într-una din părțile laterale.

Pentru un mare număr de clădiri, amplasarea portalului, culoarului de acces și salonului în centrul de simetrie, cu sublinierea acestuia în ușor rezalit, conduce la compoziții echilibrate, care ating o calitate deosebită în special în perimetrul piețelor. Introducerea asimetriei la nivelul parterului, prin deplasarea accesului din ax și păstrarea în același timp a compoziției simetrice a etajului, cu accentuarea tratării zonei mediane, reflectă un anumit dinamism, regăsit datorită acestei formule, la aproximativ un sfert dintre cele aproape cincizeci de clădiri, a căror structură barocă dăinuie în ciuda unor modificări de plastică exterioară.

Este de remarcat urmărirea principiului continuității, în modul de tratare a construcțiilor ce compun frontul unei parcele. În Timișoara, direcția principală prin care s-a rezolvat această calitate generatoare de unitate compozițională, este preluarea sau corespondența ritmului fațadelor la construcții aflate pe fronturi opuse, sau același front al pieței sau străzii. Fațadele au un raport căutat de plinuri și goluri, realizat de regulă cu număr impar de goluri, repartizate între zonele laterale și cea mediană, după formula 2-3-2, mai rar 1-3-1, sau 3-3-3.

În piața Principală, spre exemplu, organizarea fronturilor în raport cu axele sale majore, cu axele fiecărei careu perimetral și cu axele de simetrie proprii fiecărei clădiri, conduce la coordonarea întregului ansamblu. Ritmul de goluri din fațadă este repetat la clădirile din fiecare careu, simetric în raport cu axa de simetrie a parcelei. De pildă, pentru latura nordică a pieței, cele două case din jumătatea vestică repetă ritmul 2-3-2, iar cele patru clădiri din jumătatea estică, repetă simetric față de axul parcelei, ritmul 1-3-1, 1-2-1. Tendința de a relua același ritm ce distribuie golurile între zonele laterale și cea mediană, la fațadele unor construcții alăturate, este prezentă și în fronturile stradale, regăsindu-se pe strada Eugen de Savoia la numerele 12 și 14, sau 8 și 10. Urmărirea corespondenței de ritm apare și în fronturi stradale opuse, ca în cazul clădirilor de pe strada Alecsandri cu numerele 6 și 9.

În curțile interioare, diferențieri compoziționale oferă doar modul de tratare a circulației orizontale a etajului, la care se accede predominant pe scări balansate în jurul unui sămbure de zid. Rezolvate ca galerii deschise, aceste circulații sunt executate cu arcade de zidărie, ce se mai păstrează la clădirea fostei mănăstiri franciscane, la casa Deschan, sau la numărul 2 în piața Russel, în marea majoritate a cazurilor ele sunt susținute de console de piatră și un număr relativ redus (str. Eugen de Savoia nr. 24, Alecsandri nr. 3, Paul Chinezul nr. 3 și 4) au ca reazem console din lemn.

Realizate fără prea mari variații de sistem constructiv, clădirile epocii baroce a orașului sunt ridicate din zidărie de cărămidă, cu spații boltite la subsol și parter, în sistem cilindric cu penetrații, sau a vella și cu planșee de lemn la etaj. Predominanța boltirii cilindrice cu penetrații se înregistrează în jumătatea sudică a orașului baroc, ridicată până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, a cărei limită ar fi strada Eugen de Savoia, în vreme ce în jumătatea nordică a orașului, definitivată în mare în deceniile șase și șapte ale secolului, domină bolțile a vella. Apare chiar un caz interesant pe strada Eugen de Savoia nr. 14, unde o boltă cilindrică cu penetrații îmbracă o tratare foarte apropiată de

⁶ Justus Schmidt, *Wien*, Viena, 1941, p. 80.

⁷ Fritz Löffler, *Das alte Dresden*, Leipzig, 1982, p. 281.

⁸ Fr. Griselin, *Istoria Banatului Timișan*, București, 1926, p. 139.

sistemul a vella, sugerând chiar tendința de trecere indecisă dintr-un sistem constructiv în celălalt.

În structura șarpantelor, un aspect caracteristic revine mansardării acoperișurilor, păstrată încă la Palatul Episcopal romano-catolic, sau la corpul etajat al Bastionului. Soluții similare sunt confirmate de imaginile oferite de unele proiecte ce nu s-au pierdut, pentru clădirea Generalatului, sau la spitalul mizericordienilor, al cărui colț mai este încă marcat de un ușor rezalit, corespunzător celor cinci travei cuprinse de acoperișul mansardat, pierdut după 1851.

De altfel și în privința decorației, care contribuie la imprimarea stilului în fizionomia urbană, vechile proiecte vin să completeze informația păstrată fragmentar pe unele fațade, sau sub formă de martori descoperiți ocazional.

La nivelul detaliului arhitectural, în compoziția fațadelor se simte preocuparea pentru accentuarea efectelor de lumină și umbră, pentru care sunt utilizate în special dublări de pilaștri și profile puternic reliefate pentru coronamentele ferestrelor, cornișe sau bandouri.

Frecvenței alternanțe de coronamente în arc și unghi, utilizate la majoritatea clădirilor epocii baroce, i s-a adăugat și coronamentul în arc cu punct de inflexiune, mai rar folosit și dispărut de pe fațada Palatului Prefecturii, sau a Primăriei rasciene, o dată cu demolarea acesteia în 1875.

Dacă pilaștrii ritmează aproape fără excepție clădirile, uneori numai pe înălțimea etajului, coloana apare mai rar, marcând edicul Domului,

Fațadă în Piața Unirii nr. 10

sau la Casa Mercy, în strada Palanca nr. 2, sau V.V. Deleamarina nr. 1, flancând portalurile. În general, în barocul timișorean portalul este tratat simplu, conturat de un ancadrament pentru arcul aplatizat, în care este subliniat doar bolțarul de cheie.

Excepție fac câteva portaluri ale clădirilor reprezentative, la care, din repertoriul ornamenticii baroce, sunt prezente mascaronul și ghirlanda. Astfel, motivul mascaronului se întâlnește la portalul păstrat al Casei Comitatului, inclus în fațada vestică a Palatului Vechii Prefecturi, la cele două portaluri ale Palatului Episcopal romano-catolic, ori deasupra intrării în Dom, în coronamentul unei ferestre.

Ghirlanda, în varianta compoziției încărcate cu flori și fructe, flanchează mascaronul la cele două portaluri ale Palatului Episcopal, în vreme ce ghirlanda clasică a barocului imperial este prezentă la cele două portaluri ale Palatului Prefecturii.

Decorul în structură, cuprinzând în principal medalioane, împletituri, sau motive vegetale, se mai păstrează fără modificări în foarte puține cazuri, de remarcat fiind casa nr. 10 din Piața Unirii, sau biserica romano-catolică din cartierul Iosefin, unde poate fi amintită prezența unor putți, regăsiți în decorația exterioară a Domului.

Deși o bună parte a elementelor de plastică arhitecturală din perioada barocă a dispărut, este posibilă sesizarea integrării în arta europeană a epocii și pe linia ornamentului. O confirmă, de pildă, prezența unor motive identice, la începutul secolului al XVIII-lea, în Viena la Palatul Kinsky, la mijlocul secolului, în prima decorație a fațadelor clădirii vechii Prefecturi din Timișoara, sau la începutul secolului următor, la palatul Toldalagi-Korda din Cluj.

În ciuda pierderilor masive de elemente de fațadă și a deloc neglijabilei modificări volumetrice produse în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, orașul a rămas în structura nucleului său istoric sub semnul barocului și, prin ceea ce mai păstrează, poate încă reprezenta un reper în itinerarul european al stilului.

RÉSUMÉ

Pendant la première moitié du XVIIIe siècle, Timișoara a reçu une nouvelle structure urbaine, exigée par les nouvelles fonctions administratives, militaires et religieuses de la ville. Cette reconstruction a suivi les principes du baroque viennois, qui a imprimé ses règles dans sa conformation urbaine et architecturale.

On peut encore surprendre les lois générales du style dans la structure urbaine, dans l'architecture des bâtiments et dans la composition des détails. On trouve une relation étroite entre le trajet des rues, la configuration des places et la composition des volumes. Il y a des rues axées sur les tours des bâtiments dominants et un système d'axes de symétrie pour l'organisation des places et des édifices.

Comme particularité pour quelques bâtiments représentatives, se présente la reprise symétrique d'un volume existant, en le doublant „en miroir”. D'autres éléments spécifiques pour le baroque de la ville sont: la reprise du même rythme de façade pour des maisons adjacentes ou du front opposé, les toits mansardés, le système des voûtes du rez-de-chaussée, les ornements.

En dépit des pertes, le centre historique de Timișoara reflète clairement la ligne centrale européenne du style baroque.

BISERICA OLARI DIN BUCUREȘTI. DOSARUL CERCETĂRII STRATIGRAFICE A PICTURILOR MURALE

DAN MOHANU

I. PREZENTAREA GENERALĂ A MONUMENTULUI

1. Cadrul istoric

Ridicată în plină epocă fanariotă, Biserica Adormirea Maicii Domnului – Olari este rodul unor vremi de cumpănă, marcate deopotrivă de declinul Evului Mediu și de un nou tip de viață social-economică, destinat prin excelență spațiului urban. Degradarea existenței social-politice determinată de instabilitate, corupție și o fiscalitate apăsătoare, nu a putut zăgăzui cursul nou al vieții economice; manufacturile cresc, iar viața breslelor înflorește și se diversifică prin meșteri tot mai numeroși și mai specializați.¹

În astfel de condiții, Bucureștii se extind prin noile sale mahalale sau cartiere. Se naște un nou tip de viață urbană ce tinde a ordona orașul și a-i asigura funcțiunile publice. Alinierea străzilor, iluminatul, curățenia, apariția primelor cișmele, alimentate cu apă adusă pe olane de la izvoare din afara orașului și, nu în ultimul rând, acțiunile edilitare ce dau orașului tot mai multe case din zid, încep să schimbe chipul capitalei valahe.²

Vitalității economice și creșterii demografice le răspunde o înnoită existență culturală și spirituală. Așa cum se știe, veacul al XVIII-lea este deosebit de bogat în biserici, comunitățile, breslele, tot mai nuanțatele categorii sociale întrecându-se în gesturi ctitoricești.³

Catastrofele, precum războaiele, molimele, cutremurele, incendiile sau inundațiile nu diminuează ritmul dezvoltării social-economice. Orașul se reface repede după fiecare încercare.

Este de semnalat, pentru perioada care ne interesează, că în intervalul 1740–1768 – când izbucnește războiul ruso-turc – Bucureștii nu cunosc popasurile devastatoare ale armatelor străine.⁴

Nici ciuma din 1756 nu întrerupe noua respirație a vieții bucureștene.

Pe un asemenea fundal apare noua ctitorie a breslei olarilor.

¹ Constantin C. Giurescu, „Istoria Bucureștilor” Ed. Sport-Turism, 1979, p. 89.

Se remarcă, de asemenea, creșterea inevitabilă a rolului politic al breslelor, devenite o forță cu prilejul mișcărilor sociale, cum au fost cele ale „rufeturi”-lor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, chiar în vremea ctitoririi Bisericii Olari.

Pentru starea Capitalei în timpul stăpânirii fanariote a se vedea capitolul „Bucureștii în perioada fanariotă”, p. 86–103.

² Ibidem.

³ Ibidem, p. 91.

⁴ Ibidem, p. 89.

2. Zidirea bisericii

Cel dintâi document, săpat în piatra frumosului portal ce împodobește până astăzi intrarea în biserică, este pisană, redactată în românește, cu caractere chirilice, în maniera veacului al XVIII-lea, după cum urmează:

„Întru numele Tatălui și al Fiului și al Sf. Duh ziditu-s-au această sfântă și dumnezeiască biserică, ce se cinstește și se prăznuiește Adormirea prea Sfintei Stăpânei Născătoare de Dumnezeu și pururea Fecioarei Maria și a celui întru sfinți părintelui nostru Nicolae de la Mira Lichia făcătorul de minuni, s-au zidit din Temelie după cum se vede de robul lui Dumnezeu Dumitrașco Racoviță Vel-Vistiaru și rămânând niște bani de la robul lui Dumnezeu Mihail Băcanul s-au datu la această sfântă mănăstire dimpreună cu lancu Căpitanul ajutorând și alți creștini pravoslavnici în zilele Domnului Io Scarlat G. Ghica Voievod, fiind mitropolitu Chiriu-Chir Filaret Octombrie. Letu 1758”.

Ne aflăm înaintea unei tipice ctitorii bucureștene din veacul al XVIII-lea când, alături de o proeminentă figură din boierime se adaugă în șirul ctitorilor un personaj din lumea breslelor, un altul din oștire „și alți creștini pravoslavnici”. Aceștia erau, neîndoind, locuitorii mahalalei ce avea să dea numele noii biserici: Olari. Noua ctitorie a înlocuit biserica Ceauș Precup pe care o amintea încă la 1752 un hrisov al Mănăstirii Pantelimon. De la această mai veche biserică trebuie să fi moștenit Biserica Olarilor cele două antimise, unul din 1718 și celălalt, semnat de mitropolitul Platon, de la 1733.⁵

Noua biserică a Adormirii Maicii Domnului se ridica, așadar, în mahalaua negustorilor de oale. Mai târziu, în cursul veacului trecut, ctitoria era mărginită la sud de „ulița Păcii”, iar spre sud-vest se învecina cu una din

⁵ Ibidem, p. 89.

De asemenea, informații în legătură cu zidirea și trecerea prin timp a bisericii am găsit în sinodic și în documentația întocmită în 1989 de pictorul Gh. Costiurin, în vederea restaurării picturilor murale.

Menționarea ctitoriei lui Dumitrașco Racoviță se află și în cartea lui G. D. Florescu, *Din vechiul București. Biserici, curți boeresti și hanuri după două planuri inedite de la sfârșitul veacului al XVIII-lea*, 1935.

În articolul *Un plan inedit de la 1847 al unui sector din orașul București*, de L. Moga, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, 1937, fasc. p. 182, se arată că Biserica Olari se numea anterior biserica lui Ceauș Precup, așa cum glăsuia testamentul-hrisov de la 1752 al voievodului Gr. Ghica. Acesta ar însemna existența unei biserici de zid anterioare anului 1758 ce înlocuise probabil o mai veche „biseriță de lemn”, ctitoria lui Ceauș Precup.

grădinile bucureștene⁶, Strada pe care s-a aflat apoi Podul Târgului din afară sau, cum i s-a spus mai târziu, Calea Moșilor.⁷

3. Trecerea prin timp a bisericii

3.1. Calamități

Nu există însemnări speciale care să ateste distrugerile provocate Bisericii Olari de numeroasele calamități ce au devastat Bucureștii în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și, mai cu seamă, în cursul veacului trecut.

După cum se știe, incendii, inundații și mai ales numeroasele cutremure au afectat construcțiile de zid din ce în ce mai numeroase ale capitalei valahe.⁸

La puțini ani de la ctitorirea Bisericii Olari, cutremurele din 1763–1764 au dus la prăbușirea bolții clopotniței de la Mihai-Vodă. În 1771, conform unei însemnări din epocă, „multe ziduri s-au vătămat prin București”.⁹ Alte cutremure sunt amintite la 1787 și 1789, ultimul pomenit de o însemnare a lui Radu Zugravu.

Dar „cutremurul cel mare”, cum l-au numit contemporanii, care a tulburat toată Țara Românească și pe care bucureștenii nu l-au uitat îndelungată vreme, a fost cel din anul 1802. Spune, în acel timp, Dionisie Eccliarhul: „...s-au cutremurat pământul foarte tare de au căzut toate turlele bisericilor din București și clopotnița cea vestită (Turnul Colții) care era podoaba orașului, cu ceasornicul au căzut și s-au sfărâmat, și era atunci mare frică”.¹⁰

Alte numeroase cutremure s-au înregistrat în tot cursul veacului al XIX-lea. Cel de la 1829 este amintit de Ion Dobre, dascălul de la biserica Băteștei, și asemănat cu cel de la 1802. Alte puternice cutremure s-au produs în 1838 și 1894.

Secolul nostru a adus și el două mișcări seismice de mare intensitate, în 1940 și 1977.

Dacă în ceea ce privește cutremurele am găsit la Biserica Olari numeroase consecințe ale acestora, nu putem spune același lucru despre alte calamități, cum ar fi incendiile, ce au devastat Bucureștii în secolul trecut.

⁶ C. G. Giurescu, *op. cit.*, p. 332.

⁷ L. Moga, *op. cit.*, p. 179 și în *Lămuriri cu privire la vechimea Bisericii Sf. Pantelimon din București*, „BCMI”, 1937, fasc. 94, p. 176.

⁸ A se vedea capitolul despre calamități din cartea lui G. Potra, *Din Bucureștii de altădată*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 173–212.

⁹ Ibidem, p. 189.

¹⁰ Ibidem, p. 190.

Evenimentul fără egal însă, care a dus la dislocarea bisericii din locul său de origine și mutarea ei pe un alt amplasament, a fost sistematizarea Căii Moșilor din anii 1982–1985. Este momentul distrugerii deliberate a centrului istoric al Bucureștilor.

3.2. Intervenții asupra bisericii, restaurări

De la ctitorirea ei până astăzi Biserica Adormirea Maicii Domnului – Olari a suferit, mai cu seamă în cursul secolului al XIX-lea, o serie de refaceri radicale. Nu știm în ce măsură transformările produse au fost urmarea unor reparații impuse de cutremure sau, pur și simplu, s-au datorat nevoii de amplificare a spațiului interior, dublată de noua viziune, clasicizantă, asupra arhitecturii bisericești. Noul val, europeanizant, ce a determinat în secolul trecut transformarea atâtor biserici bucureștene, va fi impus și remanierea spațiului interior de la Olari.

Astfel, în 1836 pridvorul secolului al XVIII-lea este transformat în spațiu închis, divizat mai târziu prin crearea în jumătatea sa superioară a cafasului bisericii. Tot atunci va fi fost înlăturat peretele dintre pronaos și naos, redus la un arc și două fragmente laterale de zid, ce marchează trecerea între cele două încăperi ale bisericii. Este și momentul refacerii ansamblului pictural.

La 1863, datorită, probabil, unor dislocări periculoase și unei supraîncărcări a bolților, turla de zid, ce supraviețuise cutremurelor sau fusese reconstruită, este demolată, biserica primind două turlle din lemn ce au supraviețuit până la restaurarea din 1939.

O dată cu lărgirea ferestrelor, în 1869, o nouă pictură, în ulei, acoperă ansamblul pictural de la 1836.

Noua pictură în ulei, de la 1869, subliniază remanierea în viziunea clasicizantă a Bisericii Olari.

G. D. Florescu, vorbind despre ctitoria marelui vistier Dumitrașco Racoviță, remarcă faptul că biserica se prezenta

„completamente renovată încă din primele decenii ale secolului în curs”.¹²

În 1939 are loc prima restaurare amplă a Bisericii Olari, sub îndrumarea Comisiunii Monumentelor Istorice. Cele două turlle din zid sunt reconstruite din cărămidă ușoară iar învelitoarea este restituită în forma originală din olane.

Continuarea lucrărilor patronate de CMI apare menționată în „Anuarul” din 1943: „Se aprobă menținerea proiectului aprobat anterior de Comisiune pentru restaurarea în formele vechi și fără nici un adaos a fațadei Bisericii Olari din București”.¹³

În același an se aprobă planurile pentru restaurarea pridvorului.¹⁴

Supraviețuind cutremurului din 1977, Biserica Olari s-a aflat pe amplasamentul ei din Calea Moșilor până în anul 1982. Pentru a face loc sistematizării orașului și a fi scoasă din noul front de blocuri al Căii Moșilor, biserica a fost mutată de două ori în intervalul 1982–1985. Deplasată cu 150 m către NE, scoasă din axul său firesc E–V, vechea biserică bucureșteană a olarilor a fost în chip absurd ascunsă după zidurile de beton ale noilor construcții.

4. Descrierea generală a monumentului

4.1. Arhitectura

Reprezentativă pentru veacul al XVIII-lea românesc, Biserica Olari face parte din categoria bisericilor *de plan triconc cu turlă pe naos și turn clopotniță pe pronaos*.¹⁵

¹² Gh. Costiurin, *op. cit.*

¹³ G. P. Florescu, *op. cit.*, p. 66.

¹⁴ Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, 1943, p. 51, Pr. verbal nr. 14 din 30 iulie 1943.

¹⁵ *Ibidem*, p. 69.

¹⁶ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, IV, (*Noul stil românesc din veacul al XVIII-lea*), „BCMI”, 1936. Chiar dacă nu există o referire la Biserica Olari găsim caracteristicile generale ale bisericilor din secolul al XVIII-lea și exemple cu care ctitoria bucureșteană a lui Dumitrașco Racoviță are vâdite înrudiri (p. 12, p. 13–21).

Zidire de dimensiuni medii, ctitoria lui Dumitrașco Racoviță și a celorlalți creștini se impune prin proporțiile ei, relativ înalte, răspunzând astfel unei anume eleganțe moștenite din experiența strălucită a veacurilor XVII–XVIII. Desfășurarea pe verticală a bisericii, accentuată de restituirea celor două turlle, este armonios subliniată de înălțuirea firidelor din cele două registre al căror sens ascensional nu este diminuat de brăul despărțitor simplu și fără o volumetrie accentuată. Încununate de arcuri în acoladă frântă, firidele dau fațadelor pecetea orientalizantă, atât de caracteristică zidurilor secolului al XVIII-lea.

Este de presupus că o întreagă policromie, la rândul ei, caracteristică epocii, îmbogățește fațadele în același sens al unei luxurianțe de factură orientală.

Singurul care pare a fi moderat scandarea orientalizantă a arcelor în acoladă era pridvorul – închis în veacul al XIX-lea – cu coloanele sale de zidărie unite prin arce semicirculare.

Desfășurarea simetrică a absidelor, poligonale în exterior, și a zidurilor pronaosului este întreruptă, după un sistem consacrat, de adosarea pe latura nordică a bisericii a unui turn, la rândul său cu exteriorul poligonal, adăpostind casa scării de acces în clopotniță.

Din păcate, ferestrele originale, cu deschiderile mult mai înguste, dreptunghiulare, delimitate de ancadrame ornate cu vrejuri, în bună tradiție brâncovenească, au fost lărgite, ocupând aproape întreaga suprafață a unei firide din registrul inferior, provocând o spărtură în unitatea stilistică a fațadelor. Din vechile ancadrame, din nefericire acoperite cu o „spoială” de ciment, două au fost replantate în fațadele pridvorului zidit.

Din pietrăria originală a bisericii supraviețuiesc, de asemenea, portalul, împodobit, după modelul ancadramentelor ferestrelor, cu „rincau”-uri în buna tradiție brâncovenească și încununat de pisanie și traforurile cu motive florale din registrul superior al fațadelor. Trebuie observat că prin zidirea pridvorului portalul a fost deplasat din locul său original pe locul intrării exonartex-ului.

Învelitoarea bisericii se menține din olane așa cum a gândit-o restaurarea din 1939.

Pătrunderea treptată în biserică, ce se făcea într-un veritabil drum inițiat, al cărui sens eshatologic era cuprins în perfecta articulare a spațiului eclezial ortodox, este la Olari substanțial modificată de schimbările arhitecturale din veacul al XIX-lea ce țineau de noile nevoi ale cultului dar și de moda timpului.

Devenit un spațiu închis, pridvorul este astăzi un simplu spațiu funcțional, adăpostind hota pentru lumânări. Divizat printr-un tavan, pridvorul s-a transformat în jumătatea superioară în cafasu bisericii, la care se accede pe o scară metalică în spirală. Deschiderea către interiorul bisericii s-a realizat prin spargerea peretelui estic al pridvorului. Sondajele stratigrafice efectuate de noi în apropierea glafului deschiderii semicirculare către pronaos au arătat că realizarea cafasului s-a făcut ulterior repictării în ulei de la 1869. De altfel, atât cât se vede, podeaua cafasului taie în mod nefiresc pictura în ulei a pridvorului.

Biserica Olari în stadiul actual, pe noul amplasament, în spatele zidului de blocuri de pe Calea Moșilor

În cafas ne aflăm sub mica boltă pe pandantivi a vechiului pridvor al bisericii. Situația este similară cu Biserica Icoanei, o altă ctitorie bucureșteană ce a suferit serioase transformări în secolul trecut.¹⁶ Aceasta pentru a invoca numai un exemplu din numeroasele remanieri de tipul celor petrecute la Olari, săvârșite în secolul al XIX-lea la vechi biserici românești.

În pronaos se pătrunde prin noua intrare realizată în urma extragerii portalului original al bisericii.

Acoperit de o calotă pe pandantivi, pronaosul a suferit în primul rând o modificare de ecleraj. Ferestrele originale din registrul interior au fost, așa cum am arătat, lărgite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Alte două ferestre obturate de traforurile ornamentale au fost zidite. În sfârșit, o schimbare esențială s-a produs prin dispariția peretelui despărțitor între naos și pronaos. S-a produs astfel o unificare a spațiului interior și o simplificare a trecerii gradate către axul vertical al bisericii, sub cupola Pantocratorului. Hotarul dintre pronaos și naos este marcat de un arc sprijinit pe doi pronunțați pilaștri, resturi ale peretelui estic al nartexului.

Din structura originală a naosului se păstrează cele două abside laterale, bolta vestică și pereții verticali de nord și sud cu cele două firide arcuite semicircular.

Ferestrele lărgite, lăsând ca și în restul bisericii să pătrundă mai multă lumină, adăpostesc vitralii, atât de improprie vechilor noastre biserici.

Partea reconstruită radical, însă, este turla naosului, ridicată pe un tambur înalt, accentuându-i elansarea și sprijinită pe pandantivi.

O tâmplă somptuoasă, construită în gustul eclectic al veacului al XIX-lea, desparte naosul de absida altarului care, cu excepția lărgirii ferestrei din ax, păstrează structura originală. Acoperită de o semicalotă, absida principală posedă o firidă destinată proscomidiei.

Privit în ansamblu, spațiul interior are, în acord cu volumetria exteriorului, o anume monumentalitate ce depășește condiția unor ctitorii de dimensiuni medii.

Tot așa cum modificările arhitecturale au schimbat percepția spațiului interior, dispariția dialogului între pictura originală și arhitectura eclezială a adăugat un capitol nou în existența Bisericii Olari.

4.2. Pictura murală

Dacă exteriorul Bisericii Olari se apropie prin restituirea de la 1939 de înfățișarea ei originală, din veacul al XVIII-lea, interiorul poartă din plin pecetea noii viziuni asupra spațiului bisericesc ortodox, consacrată la noi, după câteva decenii de „tranziție”, mai cu seamă în a doua jumătate a veacului

¹⁶ Teodora Ianculescu-Spătaru și Dan Mohanu, *Raport privind lucrările de conservare-restaurare a picturilor murale din interiorul bisericii „Icoanei” din București*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, nr. 1-2/1990, p. 77-86.

trecut.¹⁷ Denumirea vagă de „clasicizantă” dată noului stil al picturii ortodoxe, având între reperele esențiale opera pictorului Tattarescu, este rodul unei abordări pur estetice, menită a ascunde sau a evita o instanță intransigentă: gândirea teologală. Pe fundalul Renașterii naționale, al regăsirii surselor latinității noastre, pătrunderea în bisericele românești a picturii așa-zise „realiste” a avut aerul factice al unei revoluții. Câți au văzut și câți au deplâns înlocuirea idealului lui Teofan și Panselin cu cel „rafaelit” al picturii occidentale?¹⁸ Pierzându-și nu numai valorile de natură estetică ce desăvârșeau spațiul unei biserici ortodoxe ci însuși statutul ei de mediator între lumea vizibilă și invizibil, noua pictură ortodoxă a însemnat o paradoxală infiltrare a spiritului iconoclast occidental. Dezastrul a căpătat în mod semnificativ și un suport tehnic. Vechiul meșteșug al frescei, din ce în ce mai răstăcit printre meșteri populari, este înlocuit cu o tehnică, pe cât de pretențioasă, pe atât de incompatibilă cu spațiul bisericii ortodoxe, cu condițiile ei de microclimat. Este vorba de pictura în ulei ce a invadat bisericele românești în secolul al XIX-lea,¹⁹ acoperind

¹⁷ A se vedea observațiile generale privitoare la prefacerile picturii românești din veacul al XIX-lea în capitolul *Pictura în secolul al XIX-lea* de Vasile Florea, în *Pictura românească în imagini*, Ed. Meridiane, 1976.

¹⁸ Interesantă ni se pare discuția purtată în jurul pierderii tradiției artei vechi bisericești, reflectată în replica dată de G. M. Cantacuzino la efortul Olgăi Greceanu de „reintegrare a picturii bisericești în preocupările plastice noastre” și la criticile privind „imixtiunile picturii occidentale” în arta românească. G. M. Cantacuzino atrage atenția că „arta bisericească fie arhitectură, fie pictură n-au fost victimele unei invazii, dar a unei prăbușiri interne. Ortodoxismul, trecând, la începutul veacului al 19-lea, printr-o grea criză și încetând a fi un focar de cultură, a lăsat câmpul liber altor experiențe”. G. M. Cantacuzino, *Isvoare și popasuri*, Ed. Eminescu, 1977, p. 470-472.

¹⁹ Edificator pentru noua viziune și noua tehnică a „zgrăvirilor de subțire” este studiul acad. prof. G. Oprescu și Remus Niculescu privitor la N. Grigorescu, *anii de ucenicie* (Ed. de Stat pentru Literatură și Artă), capitolele: *Grigorescu iconar și Grigorescu și pictura religioasă murală*.

în numeroase cazuri fresce mai vechi sau pe cele originale.

Este cazul Bisericii Olari, repictată în ulei, între 1869-1870, de pictorul C. Stoenescu, fidel manierei maestrului Gh. Tattarescu.

Greu lizibil sub stratul masiv de fum, noul program iconografic al Bisericii Olari a fost simplificat prin viziunea secolului al XIX-lea ce diviza suprafața murală în „tablouri” încărcate de imitații de rame și marmură, realizate într-un mai mult sau mai puțin iscusit „trompe l'oeil”.

Chiar dacă scenele din bolți sau timpane nu pot fi descifrate sub stratul de fum, ceea ce se vede mărturisește intenția de a păstra ceva din structura iconografică ortodoxă. Astfel, absida principală, a altarului, este rezervată, după tradiție, *Teoriei ierarhilor*. În proscomidie, la baza arcului, spre est, se află imaginea lui *Iisus copil în potir*.

În naos, programul iconografic este, de asemenea, descifrabil numai registrul inferior, destinat sfinților în picioare. Sfinții militari, dintre care *Sf. Gheorghe* și *Sf. Eustatie* la sud, se desfășoară în cele două abside laterale. *Deisis-ul* din absida sudică se află plasat, de asemenea, în locul tradițional pentru vechea iconografie a picturii bisericești. Suficient de vizibile pentru o apreciere stilistică sunt chipul arhidiaconului Ștefan de pe peretele nordic al naosului și imaginea unei sfinte mucenice și a unui sfânt apostol sau martir de pe pilaștrii rezultați prin distrugerea peretelui despărțitor dintre naos și pronaos.

În pronaos sunt de remarcat câteva scene din patimile lui Iisus – *Sărutul lui Iuda* la sud, *Prinderea lui Iisus* la nord și *Rugăciunea din grădina Ghetsimani* la vest, în stânga intrării – precum și *Dreptul lov cel mult răbdătorul*, scenă plasată, de asemenea, pe peretele vestic, în dreapta intrării.

3. Chip de jupâniță descoperit pe peretele sudic al pronaosului

Așa cum a confirmat cercetarea stratigrafică, pictura în ulei ascunde pictura mai veche din prima jumătate a secolului al XIX-lea și urme din fresca originală din jurul anului 1758.

4.3. Materiale constitutive ale monumentului

Întreaga desfășurare spațială a Bisericii Olari își datorează performanțele unei tradiții constructive bazate pe calitatea excepțională a materialelor folosite. Pregătite cu îngrijire în rigorile unor meserii ocrotite de bresle, materialele ce alcătuiau trupul unei bisericii răspundeau celor mai exigente criterii ale conservării: compatibilitate, rezistență la factorii de climat și microclimat, rezistență la solicitările mecanice, rezistență la îmbătrânire etc.

Alcătuirea din cărămidă îngustă și mortar de var, în rosturi apropiate de grosimea cărămidii,²⁰ zidăria se constituie într-o masă

²⁰ Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei, București, 1982, partea a III-a, capitolul *Materiale de construcție*, p. 92.

deosebit de rezistentă și, în ceea ce ne privește, compatibilă cu pictura murală. Calitatea excepțională a varului și porozitatea mortarului și a cărămidii fac din zidăria Bisericii Olari un suport ideal pentru pictura murală în frescă. Dimpotrivă, schimbul de umiditate, caracteristic vechilor zidării, face incompatibilă prezența picturii în ulei, prin excelență impermeabilă.

O serie de materiale noi au apărut în structura monumentului prin operațiunile de translare a bisericii: Astfel, plasarea întregii construcții pe o platformă de beton a însemnat tăierea capilarității cu consecințe, ce vor trebui urmărite, asupra conservării picturilor murale.

Prezența cimentului, în condițiile aceleiași translări a monumentului, se datorează consolidării structurii prin suprabetonare și injectări ale dislocărilor.

O schimbare a microclimatului, ce va trebui ținută sub observație, s-a produs prin introducerea sistemului de încălzire (calorifer) în interiorul bisericii.

II. STAREA GENERALĂ DE CONSERVARE-RESTAURARE A MONUMENTULUI ÎNAINTEA OPERAȚIUNILOR DE CERCETARE STRATIGRAFICĂ

1. Starea de conservare a arhitecturii

Operațiunile de mutare a Bisericii Olari pe un nou amplasament au determinat schimbări esențiale în ceea ce privește condițiile de conservare a monumentului. Modificarea condițiilor de microclimat, așa cum arătam, prin tăierea capilarității și introducerea unui sistem de încălzire, trebuie corelată și cu amplasarea monumentului într-un spațiu închis între zidul de blocuri și casele din vechiul cartier ce a supraviețuit sistematizării.

Consolidarea structurii puternic afectate de cutremure în vederea operațiunilor de translare precum și reparațiile care au urmat mutării bisericii au însemnat introducerea unor mari cantități de ciment, inclusiv în tencuielile interioare care, în condițiile unor posibile surse de umiditate – infiltrații, absorbție – pot constitui o permanentă cauză a eflorescențelor. Este de studiat de asemenea, în ce măsură în bolțile suprabetonate nu există condițiile producerii fenomenului de condens.

O atenție sporită necesită învelitoarea de olane, pentru a cărei întreținere trebuie fabricate olane de schimb și a cărei examinare trebuie făcută periodic.

În sfârșit, va trebui controlat sistemul de evacuare a apelor pluviale, funcționarea rigolelor, precum și starea instalațiilor de apă și termoficare ce pot constitui surse de infiltrație.

2. Starea de conservare a picturilor murale

Înainte operațiunilor de cercetare stratigrafică, cea mai mare parte a observațiilor ce puteau fi făcute *in situ* erau privitoare la pictura în ulei din anii 1869–1870.

O probă de curățire, pe latura sudică a pronaosului, cu o decapare imperfectă a stratului de pictură în ulei și prin urmare neelocventă, reprezenta singura informație substanțială în legătură cu existența unui strat de pictură mai vechi.

La acestea se adăugau observațiile din documentația de conservare-restaurare executată de pictorul Gh. Costiurin în anul 1987.

Dincolo de impresia imediată, marcată de aspectul ilizibil al stratului pictural, datorat depunerilor masive de fum și praf, o cercetare atentă în lumină normală și razantă evidențiază degradări ample și extrem de grave ale stratului de preparare împreună cu stratul pictural. Este vorba de un fenomen de exfoliere extins, cu grade diferite de degradare, pe întreaga suprafață a interiorului bisericii. Presupunem a fi vorba de cauze conjugate ținând de defecțiuni

tehnice de compoziție a preparației, de incompatibilitatea picturii în ulei cu vechea zidărie, poroasă, angajată într-un schimb permanent de umiditate, de condițiile de microclimat și, în sfârșit, de prezența diferitelor surse de umiditate de la fenomenele mai vechi de capilaritate, infiltrație și condens la cantitatea de umiditate absorbită de ziduri cu prilejul suprabetonării și injectării fisurilor.

Exfolierile ample, în „solzi”, uneori de mari dimensiuni, vădesc contractarea puternică și pierderea elasticității preparației picturii în ulei. În același timp, în lacunele produse apar fragmente din pictura mai veche, în tehnică mixtă, în vreme ce pe spatele fragmentelor ce se exfoliază se află o parte din revenirile sau repictările *al secco*. Aceste reveniri „al secco” pot fi, de asemenea, o „restaurare” realizată într-o epocă intermediară.

Pictura în ulei a suferit, la rândul ei, reparații, retușuri sau repictări.

Un fapt ce se impune privirii, în contrast cu suprafața picturală acoperită de stratul masiv de fum și praf, este obturarea cu ipsos a dislocărilor zidăriei efectuată în vederea consolidării arhitecturii, cu prilejul translării monumentului. Tuburile de injectare au rămas plasate în dislocări, iar numeroase stropituri, scurgeri de ciment s-au produs pe suprafața stratului pictural. Obturările dislocărilor sunt efectuate la rândul lor neglijent, fără o protecție a picturilor murale.

În categoria intervențiilor necorespunzătoare pentru conservarea picturilor murale se află și noile tencuieli, cu ciment, din glafurile ferestrelor.

III. CERCETAREA STRATIGRAFICĂ A PICTURILOR MURALE

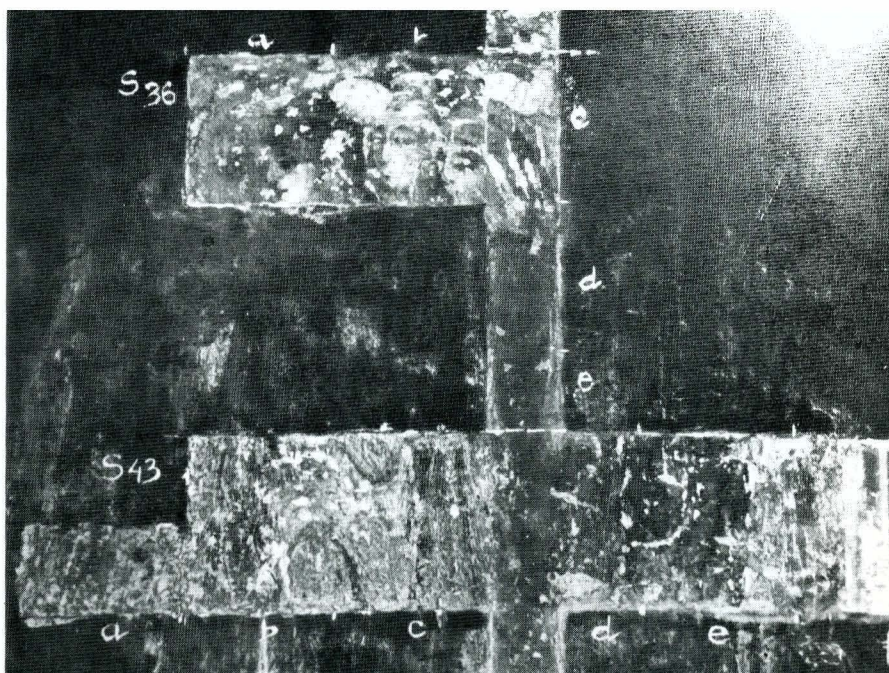
1. Rezultatele analizelor de laborator

Bazate pe prelevări efectuate în toate încăperile bisericii, analizele de laborator²¹ și-au propus realizarea unor observații preliminare cât mai cuprinzătoare care să ofere operațiunilor de cercetare stratigrafică fundamentul științific necesar. Este vorba în primul rând de determinarea naturii materialelor folosite în picturile murale și a tehnicii de execuție a acestora.

Analizele au arătat că pictura murală prezintă peste tot sub stratul de pictură în ulei are ca suport „o tencuială specifică de frescă” („intonaco”) din mortar de var și câlți, în grosime de 2-3 mm, aplicată la rândul ei pe o tencuială mai groasă din mortar de var cu puțin nisip fin și câlți, puzderie („arriccio”).

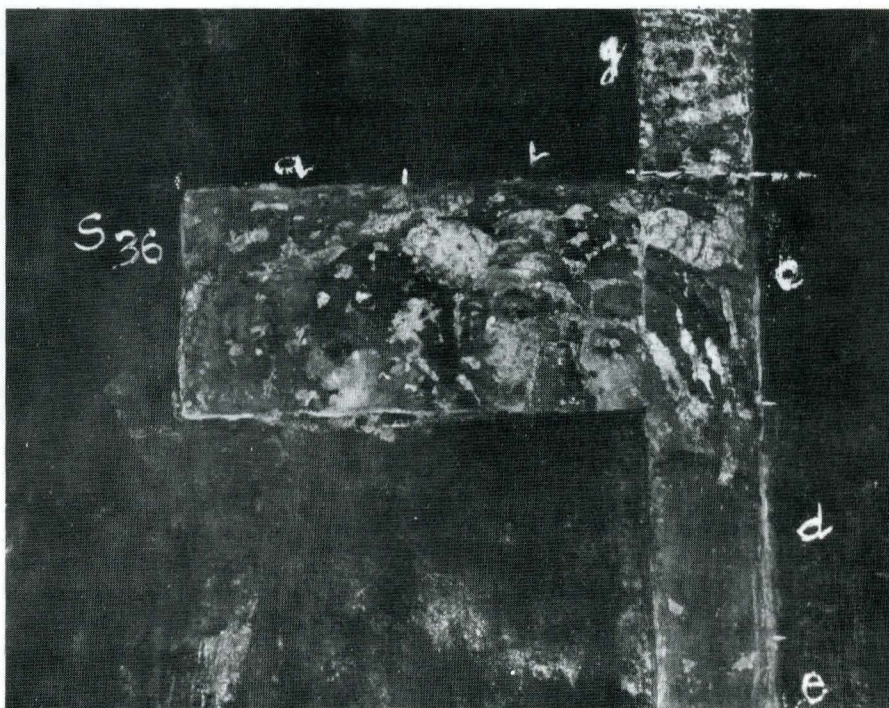
Pe acest suport bogat în var au fost aplicate tonurile „în mediu apos”, fapt caracteristic picturii *al fresco* dar și eventualelor reveniri *al secco* (tempera). Sigur este că dacă pigmenți precum ocru galben și roșu, roșul cinabru, verdele de pământ sau negrul de cărbune de lemn au putut fi aplicați pe tencuiala proaspătă, pigmenții albaștri, precum albastrul azurit artificial și albastrul de Prusia, au fost așternuți *al secco*. Pornind de la toate

²¹ Ioan Istudor, Buletin de analize chimice nr. 1/1993 din 5 martie 1993, aflat în arhiva parohiei.

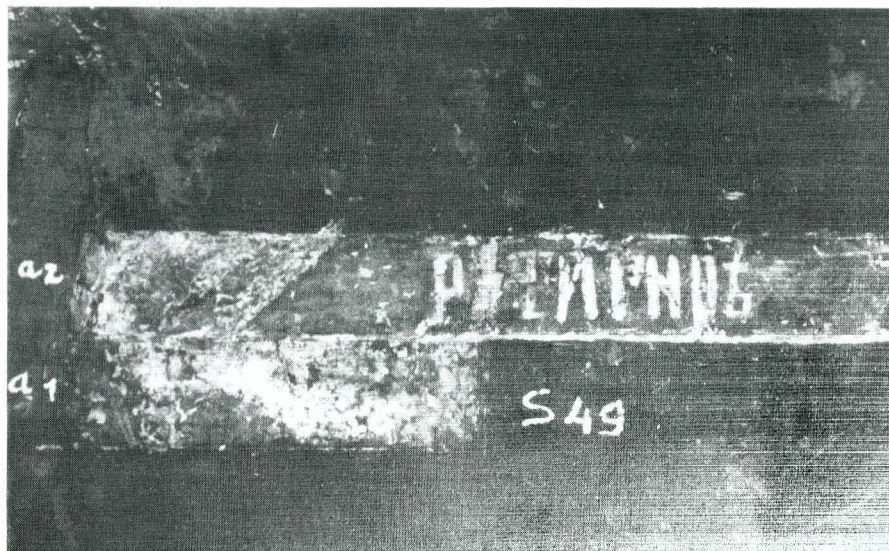

4. Fragment de scenă din ciclul „Patimilor”, zugrăvit în etapa 1836 în registrul inferior al pronaosului.

5. Detaliu de sondaj pe peretele nordic al pronaosului, cuprinzând chipuri de Mironosițe dintr-o scenă a ciclului Patimilor.

6. Sondaj în zona nord-estică a pronaosului. Inscripția „Răstignirea” aparține de asemenea unei scene din ciclul Patimilor.

acestea, inginerul chimist Ioan Istudor, autorul analizelor, conchide: „După toate probabilitățile, pictura originală a fost executată într-o tehnică mixtă, nefiind excluse nici intervenții de restaurare în tempera”. De altfel, suprapunerea albastrului artificial de cupru peste albastrul Prusia este un argument în acest sens.

Analizele de laborator au surprins și un alt fapt, confirmat ulterior de sondajele stratigrafice, și anume că pictura în ulei a urmat lărgirii ferestrelor și modificării intrării din pronaos în pridvor o dată cu încheierea acestuia și deplasarea portalului. Reparațiile impuse de aceste modificări, suprapuse „picturii originale” și aflate sub noul strat de pictură în ulei, au fost detectate de analizele de laborator.

În ceea ce privește analiza prelevărilor de pictură în ulei, acestea au determinat existența unui strat de preparare ocră sau ocră-brun, pe bază de ulei, peste care s-a executat noua pictură. Prezența, între numeroasele suprapuneri de straturi picturale în ulei, a unor straturi de verni demonstrează existența unor succesive intervenții de restaurare, sau, mai bine spus, de repictare. La toate acestea se adaugă starea de conservare extrem de precară, prezentată deja, a picturii în ulei.

2. Aspecte metodologice ale cercetării stratigrafice

Sondajele stratigrafice²² s-au efectuat după o strategie atent stabilită, urmând a răspunde următoarelor exigențe:

- să ofere informații cuprinzătoare asupra succesiunii straturilor picturale, asupra naturii și datării acestora;
- să permită o reprezentare generală a extinderii straturilor picturale în vederea adoptării unei decizii privind conservarea și restaurarea picturilor murale;
- să îngăduie o minimă apreciere stilistică și o estimare a stării de conservare a picturilor murale mai vechi aflate sub pictura în ulei;
- să se desfășoare în zone, pe cât posibil, secundare ale picturii în ulei, și pe suprafețe cât mai restrânse;
- să nu provoace efecte secundare negative privind conservarea picturilor murale.

Sondajele stratigrafice au urmărit, deci, să ofere maximum de informație, lăsând totodată posibilitatea deciziei privind conservarea și punerea în valoare a oricăruia dintre straturile de pictură murală.

Efectuarea sondajelor s-a bazat pe un modul de 9×9 cm, acesta putând fi extins sau divizat în funcție de necesități. Conform documentației preliminare, succesiunea metodologică a fost următoarea:

1. efectuarea unei documentații fotografice generale înaintea începerii lucrărilor;
2. delimitarea casetelor de sondaj, respectând strategia mai sus amintită;

²² Lucrările au fost realizate de echipa Societății „Pro Patrimônio” cuprinzând următorii restauratori: Dan Mohanu Elena Murariu, Maria Dumbrăviceanu, Valentina Cican, Leonard Cican, Paula Tenciu, Elena Juverdeanu, Maria Curticăpeanu. Coordonatorii lucrării au fost: Dan Mohanu și Elena Murariu.

3. îndepărtarea depunerilor de fum și praf din casetele de sondaj prin aplicarea unor comprese pe bază de pastă de hârtie și soluție de bicarbonat de amoniu;

4. prima etapă a decapării, cu aer cald, a straturilor de pictură în ulei suprapuse picturii mai vechi executată în tehnica mixtă (fresco-secco);

5. etapa următoare a decapării fizico-chimice a stratului de preparare și a urmelor de pictură în ulei; decapare executată prin comprese succesive pe bază de pastă de hârtie și soluție de bicarbonat de amoniu; în unele cazuri, decaparea este realizată prin aplicarea unui gel obținut din carboximetilceluloză purificată și apă amoniacală;

6. decaparea mecanică a tencuielilor de reparație sau a tencuielilor suport ale picturii aflate sub straturile de ulei în vederea detectării unui strat pictural mai vechi.

În general, decaparea picturii în ulei s-a dovedit dificilă atât datorită grosimii straturilor cât, mai ales, grosimii și durității preparației. Dificultatea, însă, cea mai mare a reprezentat-o existența unor reveniri sau repictări *al secco* aproape imposibil de ocrotit în condițiile utilizării unor substanțe decapante și aderenței acestor straturi de tempera la preparația picturii în ulei.

3. Situația stratigrafică rezultată din sondaje

Cercetarea noastră a determinat trei mari capitole din istoria picturilor murale aflate în Biserica Olari.

1. *Etapă 1758*, la scurtă vreme după zidirea bisericii. Executată în frescă pe un *intonaco* de var-câlți, această primă pictură a secolului al XVIII-lea a fost înlăturată aproape în întregime. Au supraviețuit urme ca, de pildă, în zona tabloului votiv.

2. *Etapă 1836* a refacerii integrale a ansamblului pictural într-o tehnică mixtă (fresco-secco). Este ceea ce analizele de laborator au numit „pictura originală” a bisericii. Ea se extinde pe întreaga suprafață interioară a monumentului, cu excepția turlei, refăcută la 1939.

3. *Etapă 1869–1870* reprezentată de repictarea în ulei a ansamblului pictural.

La acestea se adaugă etapele intermediare constituite de „restaurarea” posibilă a picturii de la 1836, realizată prin retușuri *al secco*, sau de repictarea în diferite reprize a picturii în ulei.

Se pare că pictura din prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost precedată de înlăturarea sistematică a picturii originale din secolul al XVIII-lea.

Sondajele stratigrafice au precizat o serie de detalii privind modificări constructive ale bisericii. Astfel, lărgirea ferestrelor s-a produs, cum am arătat, la 1869, momentul repictării în ulei a bisericii. Faptul este demonstrat de decuparea picturii de la 1836 în jurul ferestrelor și de suprapunerea peste această pictură a reparațiilor ce au devenit suport al picturii în ulei. Tot la 1869 s-au obturat ferestrele din timpanele de nord și sud ale pronaosului, noua suprafață creată neavând sub pictura în ulei un strat de pictură mai vechi.

4. Observații stilistice și iconografice

Este greu de spus cât a supraviețuit din pictura originală de la 1758 a Bisericii Olari. Sondajele stratigrafice nu pot fi niciodată suficiente pentru a detecta urmele unui ansamblu pictural ce a fost decapat sistematic pentru a face loc noilor picturi murale din jurul anului 1836. Sondând, însă, într-o „zonă-cheie” a ansamblului pictural, cea a tabloului votiv, în pronaos, acolo unde în general este păstrată memoria ctitorilor, am avut bucuria să găsim detalii semnificative.

În jumătatea nordică a peretelui vestic al pronaosului, sondajele au descoperit un fragment din chipul unei jupânițe ce făcea parte din lanțul ctitoricesc de la Olari. Distrus în jumătatea inferioară, chipul păstrează aproape numai desenul, rapid și sintetic, cu trăsături suple, executat cu ocră roșu pe stratul de *intonaco*. Portretul jupâniței se detașează pe fond negru, poate, la origini, cu suprapunere de albastru smalt. Un fragment de inscripție cu frumoase majuscule în alb de var, indică numele de Paraschiva. Fragmentul de portret descoperit prin sondaj trimite imediat în veacul al XVIII-lea, productiv și vital, purtător de tradiție brâncovenească, dar și creuzet al înnoirilor care vor întoarce societatea românească spre lumea occidentală, reactivând sursele latinității noastre.

Cel de-al doilea fragment, situat pe peretele sudic al pronaosului, în apropierea colțului de sud-vest, este, de asemenea, un portret de jupâniță. Detașat pe fond alb, distrus parțial în zona superioară, portretul oferă detalii surprinzător de bine conservate. Realizat probabil într-o tehnică mixtă – *fresco-secco* – fragmentul ne apropie de frumusețea stranie produsă prin hibridarea medievalismului oriental de aparat cu „realismul” portretisticii occidentale. Menținut plat, în încremenirea chipurilor de sorginte bizantină, portretul jupâniței este în același timp modelat cu o plasmă roz, încercând a da, împreună cu individualizarea figurii, un sens vital, neconvențional imaginii.

Este de presupus că asemenea fragmente se mai pot recupera de sub straturile de repictări.

Din stratul de pictură original subzistă și câteva fragmente din zona inferioară a draperiei, surprinse în sondajul din absida nordică a naosului și pe peretele nordic al pronaosului.

Înlăturată pentru a face loc unui „*arriccio*” din var, nisip și câlți, urmat de tencuiala tradițională pentru frescă, din var și câlți (*intonaco*), vechea pictură din veacul al XVIII-lea a fost înlocuită cu noul ansamblu de la 1836, realizat, cum am arătat, într-o tehnică mixtă – *fresco-secco* – extrem de fragilă. Precaritatea stării de conservare, dublată de dificultatea scoaterii ei la lumină, face din noua pictură un subiect relativ greu de descifrat în multe din sondajele efectuate.

Ceea ce ne apare în mod sigur este că pictura de la 1836 este unul din exemplele destul de rare de ansamblu iconografic bucoșean situat în „tranziția” de la programul și reprezentarea tradițională medievală la

noua versiune „clasicizantă” a secolului al XIX-lea. Divizarea spațiului păstrează, în încăperi precum naosul, ordinea tradițională, cu evangheliștii în pandativi, două scene ample în concile absidelor, registrul de medalioane cu sfinți martiri și registrul sfinților militari, reprezentați în picioare.

Scene ample par a se fi desfășurat și în bolta vestică a naosului, în timp ce tradiționalele medalioane miniaturale, de sorginte brâncovenească, se desfășurau pe arcul creat prin demolarea peretelui între naos și pronaos.

Chipuri de îngeri fuseseră zugrăvite în pandantivii pronaosului, în vreme ce o desfășurare iconografică necaracteristică nartextului împodobește, ca într-o reprezentare de mistere occidentale, registrul inferior al pereților. Este vorba de o succesiune a *Patimilor Mântuitorului*, zugrăvite în scene miniaturale, încadrate în imitații de rame. Două inscripții, descoperite prin sondaje – „Răstignirea...” și „Pogorârea...” – sunt scrise în românește cu caracter chirilic, cu o vădită îndepărtare de măiestria grămăticilor ce existaseră cu nici un secol în urmă.

Un sondaj mai amplu, cuprinzând figurile mironosițelor din scena *Plângerii*, ne îngăduie o analiză stilistică mai aprofundată asupra operei zugravului de la 1836. În așternerea tonurilor vedem parcă regulile prescrise prin erminii, acele aide-memoire ale unui ev mediu crepuscular, ce s-au copiat intens în Țara Românească până după mijlocul veacului trecut. Sistemul modelajului pornind de la închis la deschis, plâsmuirea chipurilor plecând de la tonul brun-verzui al proplasmelor sunt respectate încă. Viziunea, însă, este contaminată de „iluzionismul” picturii occidentale, încercând a da moliciune și materialitate veșmintelor sau carnalitate figurii. Modele occidentale – vizibile în acest fragment de *Plângere* – care circulau intens prin gravuri, sunt dublate de tiparele tradiționale, așa cum apar în figurile din medalioane sau în chipul profetului din colțul sud-estic al pronaosului.

La toate acestea se adaugă observația, ce nu va putea fi aprofundată decât în urma deciziei unei decapări mai ample a picturii în ulei, că ansamblul pictural de la 1836 cuprindea mari suprafețe decorative, dominate de alternanța ocră-roșu-albastru, uneori, cum apare în sondajele din cafas, cu dorința de a crea iluzia unor suprafețe prețioase, de marmură.

5. Concluzii

Picturile murale din interiorul Bisericii Olari se prezintă astăzi într-o stratigrafie complexă, traversând trei momente semnificative pentru declinul picturii medievale românești și „occidentalizarea” picturii ortodoxe din veacul al XIX-lea. Între tradiția brâncovenească a secolului al XVIII-lea, conservată la Olari în prea puține urme de frescă, și versiunea europeanizată hibridă și incompatibilă cu teologia imaginii ortodoxe, instaurată de școala pictorului Tattarescu, picturile murale ce au constituit obiectul cercetării noastre păstrează etapa anului 1836, caracterizată prin tranziția, cu stângăciile și pictorescul ei, între lumea medievală și lumea modernă ce se naște în creuzetul veacului al XIX-lea.

Din păcate, toate straturile picturale sunt într-o stare de conservare extrem de precară.

7. Chip, probabil de profet, din pictura de la 1836, descoperit într-unul din sondajele de pe peretele nordic al pronaosului.

Dincolo de ceea ce ar putea fi opinia noastră privitoare la calitatea artistică și tehnică mediocră a straturilor picturale, cu excepția fragmentelor de tablou votiv, ni se pare că evaluarea și decizia de conservare-restaurare a ansamblului trebuie să aparțină unei comisii de specialitate, cu o viziune complexă, în care să se conjuge argumentele de natură istorică, arheologică, estetică etc.

Considerăm, de asemenea, că orice decizie trebuie să cuprindă recuperarea și punerea în valoare a tot ceea ce mai există din tabloul votiv al Bisericii Olari, ca element prețios în seria mărturiilor de artă veche a Bucureștilor.

RÉSUMÉ

Fondation religieuse de la corporation des potiers – comme son nom l'indique –, l'église OLARI/ = des Potiers/ de Bucarest date du XVIIIe siècle, époque d'expansion et d'épanouissement de la capitale valaque.

Située dans la zone historique de la Calea Moșilor, zone en partie détruite par l'application d'un plan aberrant d'aménagement du territoire de la ville au cours des décennies dernières, l'église Olari a subi dans l'intervalle 1982–85 deux déplacements successifs qui ont fini par la cacher définitivement derrière des buildings de date récente.

Si les réfections successives des années 1836, 1863 et 1939, auxquelles vinrent s'ajouter les interventions requises pour l'emplacement de l'église – à quelque 150 m de l'endroit où elle avait été élevée, ont provoqué en dernière instance la perte

des vieilles couches d'enduit de son parement, à l'intérieur par contre ces mêmes opérations ont engendré la superposition des couches de peinture murale très éloquentes du point de vue de l'évolution de la peinture roumaine d'église à partir de la deuxième moitié du XVIIIe et dans tout le courant du XIXe siècle.

Les recherches faites par l'équipe de la société „Pro Patrimonio” sous la direction du Pr. Dan Mohanu ont dévoilé l'extension et la qualité des peintures murales relevant d'époques différentes. Les observations „in situ” ont été vérifiées et confirmées par des analyses Chimiques et stratigraphiques effectuées dans le laboratoire de la section „Conservation-Restoration” de l'Académie d'Art de Bucarest, par l'ingénieur chimiste Ioan Istudor. Les cassettes de sondage, opérées au niveau de tous les compartiments de l'église, témoignent de la situation stratigraphique suivante:

1. La peinture originaire, du XVIIIe siècle, exécutée à la fresque, subsiste seulement dans quelques petits fragments qui ont survécu au repeint intégral de 1836. Deux beaux portraits, restes de tableau votif, malheureusement martelés, ont été découverts à la suite des sondages effectués dans le narthex sur le mur côté ouest et côté sud.

2. La peinture de 1836 est conservée dans tous les compartiments de l'église, cachée cependant par la peinture ultérieure à l'huile, mais fortement dégradée. Exécutée dans la technique mixte du fresco-secco, cet ensemble mural constitue une très intéressante image du style de transition de la peinture traditionnelle propre à l'époque post-Brâncoveneanu de la fin du XVIIIe siècle à la peinture „nouvelle vague” de facture occidentale qui caractérise tout le XIXe siècle. Significatifs en sont les sondages opérés sur le mur nord du narthex.

3. La dernière couche de peinture murale, celle de 1863, est tout dans la ligne de l'art pictural d'église de la seconde moitié du XIXe siècle où domine le style classicisant du peintre Tattarescu. Il s'agit cette fois d'une peinture à l'huile dont l'incompatibilité avec les exigences de conservation d'un ensemble mural s'avère avec prégnance à l'église Olari. Par delà l'épaisse couche de poussière et de fumée qui règne à l'intérieur de l'église, on distingue tout de même d'amples phénomènes d'exfoliation de la couche picturale.

La recherche stratigraphique effectuée à l'église Olari constitue l'argument méthodologique pour de futurs travaux de conservation-restauration des peintures murales.

RESTAURAREA MONUMENTELOR DIN BUCUREȘTI ÎNTRE 1850 ȘI 1950

dr. IOAN OPRÎȘ

Oraș al marilor contraste, al împletirii de influențe pe fundalul unei originale arhitecturi și arte autohtone, dar și al atâtor întâmplări antrenând soarta acestora¹, Bucureștii de azi conțin probele peremptorii ale lui „a fost” și „ar fi putut fi”.²

Monumentele sale atât de admirate, ridicate din punga săracei obști, a unora sau altora dintre mahalale, sau – câteva – adevărate probe ale șantierelor bine conduse și finanțate de oficialități întrunesc dovezile deopotrivă ale destinului legat de subiectivitate cât și ale admirației, grijii și respectului. De altminteri, despre istoria celor mai de seamă dintre acestea, surprinsă prin prisma lucrărilor de conservare, restaurare și a operei de apărare, din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până spre anii 1950, este vorba în cele de față. Acestor lucrări, acestor demersuri, tot atâtea atitudini mărturisind iubirea de istorie, de oglinda mereu vie a imaginii trecutului românesc, surprins în ipoteza „vieții” lăcașului de închinăciune³ – loc de educație în spiritul legii și limbii străbune.

Pentru un sediu patriarhal

Ansamblul de pe cunoscutul Deal al Mitropoliei a intrat în conștiința românească asociindu-se cu monumentele de vârf ale istoriei naționale.⁴ Nevoia de a acorda elementele spațiului istoric construit aici în evul mediu cu edificiul modern al Palatului Adunării Deputaților, opera lui D. Maimarolu (1907), s-a văzut de timpuriu. Așa că „*Lucrările prin care se amenință monumentală catedrală dimpreună cu Palatul, paraclisul și străvechea rezidență metropolitană a sfintei mitropolii a Ungro-Valahiei, noi le-am protestat energic*”, cerând „*să nu mai continue* (D. Maimarolu – n.a.) *cu nici un fel de lucrare în fața catedralei, putând numai în curtea grădinei dinspre sud, și numai în linia clădirilor începute*”.⁵ Ca o preocupare oficială de a stabili acordul,

arh. I. Traianescu este însărcinat cu studierea soluțiilor și întocmirea planurilor de restaurare, lucrările-proiect fiind expuse într-o expoziție special amenajată în sala Ateneului și deschisă în 1913.⁶ Câteva aspecte multiplicau dificultatea stabilirii unor elemente de strategie pe termen mai lung a restaurării ansamblului. Una privea vechile clădiri, prin care Nicolae Iorga, vizionarul la noi și în ce privește restaurarea istorică, a cerut „*să nu se înainteze nicidecum cu dărâmarea*”,⁷ o alta privea pictura paraclisului, care – cercetată împreună cu monumentala tâmplă, de Paul Molda – ajunsese în atenția ministrului I. G. Duca, încă în 1915, ca „*un tot al artei de atunci*” (brâncovenești – n.a.).⁸ Li

¹ Vezi C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1966.

² Demonstrația la George Potra, *Din Bucureștii de altădată*, București, 1971, în special p. 173–212 privind incendii, cutremure, inundații.

³ O primă lucrare sistematică la Al. Lapedatu, *Catagrafia bisericilor bucureștene la 1810, București, 1907*, apoi în opera lui N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia, București, 1936*, iar în anii din urmă N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961.

⁴ Vezi la N. Ghika-Budești, *op. cit.*, partea a IV-a, p. 53–54 și la; P. E. Miculescu, *Monumentele de pe dealul Patriarhiei*, București, 1967, și G. Potra, *op. cit.*, p. 76–92, unde se dau și ilustrații convingătoare despre vechiul peisaj la 1832, 1855 și 1850, așa cum apare acesta la N. Barabaș și Carol Popp de Szathmari.

⁵ Adresa Sf. Mitropolii a Ungro-Valahiei nr. 5 741, 31 ianuarie 1914 către Comisiunea Monumentelor Istorice (CMI), discutată în ședința acesteia, în Arh. CMI, Fond 5.04, Dosar Patriarhie, I, Catedrala.

⁶ Vezi la I. Traianescu, *Mitropolia din București*, 1913.

⁷ În adresa Sfintei Mitropolii a Ungro-Valahiei, nr. 2 525, 20 iunie 1915 către ministrul cultelor, loc. cit.

⁸ În referatul restauratorului, nr. 221, 19 septembrie 1919, se cer măsuri pentru scoaterea umezelii din ziduri, refixarea și vernisarea ei, lucrări mereu amânate pentru că „*materialele de pictură ce ne vin din Paris acum costă de 11 ori mai mult ca înainte de război*”, cf. loc. cit.

1 Vedere parțială a Bulevardului Elisabeta

se adaugă starea propriu-zisă a edificiului bisericii, acesta suferind în urma războiului (o bombă de aeroplan căzând în nartex, n.a.) și, deoarece „E doar biserica țării, dinastiei, a sărbătorilor de stat naționale [...] acestea cer să fie prima biserică care se restaurează”.⁹ Desemnarea bisericii ca locul oficierei slujbei încoronării suveranilor României Mari, existența Comisiunii Încoronării Suveranilor, organism condus de Anghel Saligny,¹⁰ au grăbit lucrările. La 14 decembrie 1922 recepția făcută de arh. P. Demetrescu înregistra: îndreptarea și șlefuirea tencuielilor fațadelor, vopsirea fațadelor și ferestrelor, restaurarea paraclisului și pridvorului, ca și a locuinței mitropolitului primat, toate conduse de arh. Al. Popovici și însumând 700 000 lei.¹¹ La sediul mitropolitan lucrările nu satisfăceau, ceea ce-l determina pe Miron Cristea să se adreseze ministrului cultelor: „În repetate rânduri ați avut bunăvoința a-mi arăta că ați luat în buget o anumită sumă pentru repararea și adoptarea reședinței Mele. Dar, a face an de an la reședința Mea niște reparații fără nici un sistem, găsesc că nu e lucru cuminte, întrucât cârpitura tot cârpitură rămâne. De aceea eu propun și vă rog: 1) Să însărcinați pe dl. arh. Ghica, sau – întrucât D-sa

este ocupat în întreaga țară, – să însărcinați pe un alt arhitect probat în clădiri bisericesti, să elaboreze un plan radical pentru o nouă, frumoasă și corespunzătoare reședință a Mitropolitului Primat, păstrându-se din clădirea veche, aceea ce e admirabil și vrednic de păstrat. La urmă, planul trebuie să fie revizuit de gustul frumos și priceput al dlui Ghica sau de CMI”.¹² La 27 iunie N. Ghika-Budești explica președintelui că se puteau executa în respectivul an: subzidiri și consolidări la aripa dreaptă, ridicarea până la roșu a aripei din spate,

⁹ Tunurile antiaeriene au fost așezate pe alea principală, acțiunea lor producând serioase consecințe monumentelor; toate în adresa Sfântului Sinod al Mitropoliei Ungro-Vlahiei nr. 2 487, 4 iulie 1921 către ministrul Oct. Goga, în loc. cit.

¹⁰ Vezi M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, București 1986, p. 295, 313.

¹¹ Referat nr. 62 767 din 14 decembrie 1922, în loc. cit. N. Ghika-Budești promovează interesele unei lucrări ca lumea la locuința metropolitană, unde fațada era „ciuruită de vreme” iar foișorul „schimonosit” cu ferestre.

¹² Adresa Sfântului Sinod al Mitropoliei Ungro-Vlahiei, nr. 2173, 25 mai 1923, în loc. cit.

Vedere din zona Radu Vodă

execuția scării de la pridvor. Deși tema de studiu a „*problemei consolidării dealului pe care se află palatul mitropolitan*” fusese dată arh. P. Demetrescu la 16 iunie 1914, abia în septembrie 1923 inginerul Elie M. Radu constata aici „*un pământ cu miez de argilă galbenă compactă, rezistent în bună parte sub construcție*”.¹³ Pictura paraclisului, sesizată încă de Paul Molda a fi de epocă brâncovenească, marcată prin decorațiile de la cornișă, ornamentele de pe ciubuce pornind de la streășină la nișe,¹⁴ este serios analizată de Artur Verona; în referatul acestuia¹⁵ se arată că peste fresca originală, inclusiv portretele ctitorilor, s-a repictat în ulei în jurul anului 1839, necesitând curățire și completări.

Restaurarea picturii, aprecia Costin Petrescu, „*trebuie de la început înlăturată, deoarece picturile actuale n-au o importanță istorică și nici artistică*”, părerea sa fiind de a conserva fresca pridvorului și de a reface pe cea din interiorul bisericii.¹⁶ Complexitatea lucrărilor impunea ca în 1927 ministrul Al. Lapedatu să însărcineze cu studiul problemei, prin CMI, un grup alcătuit din C. Petrescu, P. Molda, A. Verona, P. Antonescu și Gr. Cerkez.¹⁷ Între timp, în 1924 se execută mici reparații la acoperiș, se completează – în baza proiectului arh. Simotta – reședința; aici un rol, în a pune de acord învelitoarea cea nouă cu cea veche, are H. Teodoru; astfel că „*prin zidirea proiectatelor clădiri să nu se vatăme întru nimic complexul clădirilor ce au caracter istoric, anume: turnul-clopotniță, paraclisul, sala de recepție cu vechile atenanțe*”.¹⁸ Între timp în Atelierul de restaurare al CMI-ului intra tâmpla paraclisului, asupra ei efectuându-se lucrări ample de consolidare și restaurare (mai ales a flonului).¹⁹ Pe fondul unui viu interes față de șantierul de lungă durată,²⁰ un alt arhitect, Ștefan Balș – personalitate ce va domina ulterior, în chip seniorial, domeniul restaurării monumentelor –, referea asupra refacerilor de la paraclis, introducând ideile respectării ductului istoric la elementele operei noi: „*streășina mare înfundată caracteristică secolului XIX nu putea fi păstrată, deoarece astupa cornișa contemporană cu restul construcției [...] acoperișul foisorului se schimbă, cel actual fiind mult prea greu [...] pentru a preîntâmpina o nouă prăbușire în urma vreunui cutremur, turnul este făcut dintr-un schelet de beton umplut cu umplutură de cărămidă [...] ar fi preferabil ca turla cea nouă să rămână falsă [...]*”.²¹ Față de proiectarea și execuția intrării de la palatul Patriarhiei, lucrare realizată fără aprobarea CMI, în plenul ei – N. Iorga, Șt. Balș, A. Verona, N. M. Popescu, I. Adrieșescu –, aceasta protestează pentru că „*generalizarea de asemenea procedee ar pune în primejdii conservarea vechilor noastre monumente și ne-ar reduce la vremurile de acum 40–50 ani, vremuri cărora le datorăm dispariția atâtor monumente prețioase*”.²² Și alte pericole pândeau: guvernul pregătea în primăvara anului 1931 Congresul Internațional Interparlamentar, pe care dorea să-l găzduiască în sala mare de la Parlament; în acest sens Primăria întreprinde lucrări de lărgire a accesului spre Mitropolie, cerând demolarea porții de la intrare. La 20 august, de la Sinaia, N. Iorga telegrafia: „*Nu se dărmă nimic*”²³ iar H. Teodoru întocmește imediat un proiect – „*soluție ieftină*” – de refacere a clopotniței, atrăgându-se atenția primarului că „*nu puteți face nici o schimbare vechii clopotnițe, fragmentului de zid de înaintă și încăperilor de pe latura de nord a acesteia așa cum se găsesc în prezent, fără un proiect aprobat de CMI*”²⁴. Îi venea în sprijin și Consiliul eparhial întrunit

plenar sub președinția patriarhului la 17 august 1931 – fiind prezenți vicarul Platon, N. Popescu, N. Papian, D. Georgescu, Șt. Iordăchescu, arh. Scriban, M. Popescu, C. A. Popescu-Ploiești, G. Brănișteanu, D. R. Ioanițescu, Tudor Popescu, P. Suru și E. Bărbulescu – care concluziona că „*nu este de părere să se dărâme (clopotnița, n.a.); dimpotrivă, cere ajutorul Primăriei ca să se refacă și etajul al II-lea, care pe vremuri a fost nimicit de foc (la 1849, n.a.), iar în dreapta și stânga, arhitecți cu reputație artistică să facă proiectul noilor adaptări*”²⁵. În mare, lucrările șantierului de la mitropolie, de acum bine începute, decurg în ordine, doar că „*se impune ca o necesitate neamânabilă, a repara și reînnoi vechea catedrală*”²⁶, această complexă acțiune obligând la mari eforturi. Consultat, Horia Teodoru afirma că „*Din punct de vedere tehnic, arheologic și artistic, vopseaua cafenie cu ulei a Mitropoliei constituie o triplă eroare. Curățirea acestor culori de ulei, care întrețineau umezeala în ziduri, aduce după sine restaurarea tencuielilor care la rândul lor pun problema refacerii cornișei în vechea formă, suprimarea veșmântarului parazitar și a baldachinelor din dreptul intrărilor, deschiderea arcadelor pridvorului închis etc.*”²⁷ Pictura edificiului – hotărâtă în urma unei ședințe a CMI la fața locului la 30 mai 1932 – presupunea câteva elemente însemnate²⁸; în ceea ce privește pictura nouă – cum propunea A. Verona – urma „*a se executa o lucrare, care să caracterizeze pictura murală a generației noastre (bineînțeleas în concordanță cu cerințele bisericii ortodoxe), însă cum Sf. Patriarhie nu dispune de sume suficiente, am propus a se face o copie după pictura veche a bisericii domnești din Curtea de Argeș și a se executa în frescă de mai mulți pictori, la mitropolie. Această propunere nu a putut fi realizată din cauză că Sf. Patriarhie nu dispune nici de aceste sume relativ modeste și atunci au fost însărcinați câțiva pictori cu zugrăvirea în frescă pe răspunderea lor, nu însă sub controlul meu. În consecință nu pot să răspund pentru ce se execută acolo*”.²⁹ În urma recuzării venerabilului pictor, la lucrare s-au angajat D. Belizarie, Costin Petrescu și Ionel Ioanid. Lucrarea rezultată în linii mari a mulțumit, în unele cazuri a produs critici și chiar noi descoperiri. Descoperirea cea mai însemnată aparține pictorului Belizarie, care a găsit „*fresca originală a hramului Sf. Mitropolii, frescă superbă ca culoare și păstrată destul de bine ce se află în firida de deasupra intrării în biserică*”. Constatând că „*zugrăveala actuală este pe stratul al doilea de tencuială. Primul strat a fost și el pictat cu același subiect și Dl. Pictor Belizarie după anumite discuții e de părere că pictorul care a zugrăvit primul strat, văzând că nu e lucrat destul de bine [...] și constatând că s-a uscat stratul de tencuială pe care lucra – a refăcut din nou aceeași pictură pe un nou strat de tencuială aplicat pe cel dintâi*”. Restauratorul propunea „*să se extragă stratul al doilea, iar dacă în urmă se vede că stratul I e mai puțin interesant să repună la loc stratul al II-lea*. Față de asemenea idei, se arată că „*După cum se știe, aceste operații reușesc cu greu. Sunt de părere să se mențină starea actuală – fără nici o retușare, făcându-se consolidările necesare*”.³⁰ I. Mihail afirma că stratul al doilea ar fi de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, sub el existând o frescă din veacul al XVII-lea și conchidea: „*să se extragă aceea de deasupra*”.³¹ Consultat de N. Ghika-Budești, A. Verona se pronunța de partea lui H. Teodoru, crezând că cel mai potrivit este „*a nu se face experimentare, în majoritatea cazurilor se fac în paguba operei de artă. Fresca fiind frumoasă este păcat a o scoate; se poate încerca într-un colțșor cercetarea frescei de dedesubt, pe care o presupun inferioară, așa cum spune Dl. Belizarie care a examinat mai bine straturile de tencuială*”.³² Dar din alte unghiuri, în același caz, H. Teodoru critica execuția frescei (din turla pantocratorului), unde D. Belizarie „*nu numai că n-a executat refacerea profilului semicircular din partea de jos a turlei, după indicațiile date de Onor Comisiune, dar găsind că suprafața de pictat este prea puțin înaltă pentru șabloanele ce are, a găsit cu cale să astupe partea de jos a ferestrelor pe o înălțime de*

²⁵ Ibidem.

²⁶ Adresa Sfintei Mitropolii a Ungro-Vlahiei nr. 4 080, 14 aprilie 1932 către primul ministru N. Iorga, în loc. cit., Fond 5.04, Dosar Patriarhia I.

²⁷ Referat nr. 944, 20 august 1931, loc. cit., Fond 5.06, Dosar Patriarhia II, 1925–1946. Arhitectul întocmește, în același an, devizul pentru restaurarea paramentului soclului de la paraclisul metropolitan, în valoare de 160 000 lei.

²⁸ S-au făcut și grave greșeli. Pictura de pe turla pantocratorului s-a dat jos fără măcar să fie fotografiată! Cf. referat H. Teodoru, nr. 250, 26 mai 1933, loc. cit., Fond 5.04.

²⁹ Unii ofertanți pictori au cerut 7 milioane (!) pentru lucrare. La toate cf. referat A. Verona, nr. 662, din 15 iunie 1932 și din 9 iulie 1933, loc. cit., Fond 5.04.

³⁰ În referatul lui H. Teodoru, din 17 mai 1935, loc. cit., Fond 5.04.

³¹ Referat din 4 iunie 1935, *idem*.

³² Referat din 27 iulie 1935, *idem*.

¹³ În Arh. CMI, loc. cit.

¹⁴ Referat nr. 952, 16 iulie 1924, în loc. cit.

¹⁵ Referat 17 februarie 1924, *idem*.

¹⁶ Inițial A. Szatmary fusese pictorul însărcinat cu elaborarea unui deviz; cel al lui C. Petrescu, înregistrat la 20 februarie 1924, aprecia cheltuielile la 2–3 000 000 lei, cf. loc. cit.

¹⁷ Vezi adresa nr. 379, 7 august, 1927, în loc. cit.

¹⁸ Cf. adresei CMI nr. 550, 26 martie 1928, referat H. Teodoru nr. 262, 29 iunie 1929; la fațade referentul cerea înlăturarea ornamentelor proiectate în piatră artificială deasupra ferestrelor sălii de recepție și coborârea cornișei vestibulului, cf. loc. cit.

¹⁹ Atelier condus de C. Dimitrescu, având ca ajutoare pe Giuseppe Pelegrinetti și Gh. Popa (ucenici), și I. Guran (sculptor). Despre lucrare, în nota atelierului către N. Iorga, nr. 38, 22 septembrie 1927, în loc. cit.

²⁰ Vezi aprecierile deputatului Victor Nicolescu în Camera Deputaților, în lucrarea noastră *Ocotirea patrimoniului cultural*, București, 1986, p. 116.

²¹ Referat nr. 327, 27 mai 1930, incluzând și prețul lucrărilor (600 000 lei), loc. cit.

²² Proces verbal al ședinței CMI din 22 nov. 1930, în loc. cit.

²³ În 1931 primăria i-a însărcinat pe arhitecții Davidescu, Simotta, Iotzu, ing. Sfîntescu și arh. șef al grădinilor de a studia planul de sistematizare a Dealului Mitropoliei, abia în urma intervenției CMI, fiind acceptat și reprezentantul acesteia, N. Ghika-Budești. Acesta impune un punct de vedere cu consecințe: „*Să se evite în orice caz ca alea care se proiectează să poată deveni în viitor arteră de circulație între centrul orașului și cartierul Filaret*”, cf. loc. cit., Fond 5.06, Dosar Patriarhia, III.

²⁴ Vezi adresa CMI nr. 957, 19 august 1931, loc. cit., Fond 5.06, Dosar Patriarhia, III, 1925–1946.

0,40 m și a impune același adaus și la turla pronaosului pe care o pictează alt pictor (I. Ioanid, n.a.), inaugurând astfel un principiu nou în care suprafețele se iau după decorație iar nu decorația după suprafețe”.³³

Specialistul care a câștigat încrederea totală a patriarhului, fără de care Miron Cristea nu a întreprins nici o lucrare, a fost H. Teodoru. Contribuția sa în această fază de restaurare a fost covârșitoare. Verificând și supraveghind permanent lucrările șantierului – după proiectele Biroului de arhitectură „Planșeta”, condus de I. D. Trajanescu – H. Teodoru s-a aplecat asupra celor mai mici detalii de execuție. Așa, în cazul pietrării socului, în urma discuțiilor cu N. Ghika-Budești și Gh. Balș, el alege piatra de Buzău (Măgura: Ulmeni sau Ciuta), care are „o mai mare uniformitate de ton, îndeplinește condițiile cerute” sau cea de Albești. În final, piatra aleasă a fost cea de Albești,³⁴ lucrările fiind executate sub conducerea pietrarului Giovanni Anici.³⁵ O serie de detalii sunt urmărite, direct de Comisiune, la fața locului. Beneficiarului i se comunica: „a. Stâlpii de piatră ai pronaosului vor fi curățiți cu peria de fier de urmele de var și ipsos, apoi să se completeze profilele cu mortar de ciment alb amestecat cu praf de piatră, ușor armat cu sârmă galvanizată în dreptul ieșiturilor [...]. b. Stâlpii de cărămidă se vor îmbrăca în tencuială și acoperi cu o frescă decorativă [...] c. Capitelele coloanelor se vor polei cu aur patinat [...] d. Pereții de sprijin ai bolții pantocratorului nu se vor îmbrăca în placaj de marmură ci vor fi zugrăviți în frescă [...]”³⁶. Și elementele mobilierului, respectiv ale jilțurilor arhieresti, proiectate după planurile lui I. Trajanescu, în execuția sculptorului A. Dima, au interesat Comisiunea, președintele N. Iorga notând sugestiv la 2 august 1935: „Trebuie să vedem cu toții starea lucrurilor”.³⁷ Lucrările acestei etape ajunseseră la un liman, urmând cele de la clopotniță – „o mică bijuterie artistică”, pentru care, afirma Sp. Cegăneanu în 1937, s-a „taiat în mal o alee îngustă”, dovedind că „Înaintașii noștri înțelegeau mai bine valoarea contrastului în artă – singurul prin care se obține monumentalitatea”.³⁸ Aici, în 1940, se refac șarpanta și învelitoarea, în urma unui deviz semnat de arh. St. Becu (120 000 lei din care 80 000 lei de la CMI), în 1942 aceasta fiind împodobită cu tablă arămită. În 1943–1946 – finanțate de Consiliul de Miniștri (2 000 000 lei) – lucrările se finalizează, fiind realizate în antrepriza ing. C-tin Tșicura și I. I. Rizu și sub supravegherea reprezentantului Comisiunii, arh. A. Scheletti, astfel că și acest obiectiv era recepționat la 16 martie 1946.³⁹ Cu *Norme de întreținere* la paraclis și cu ultimele lucrări de mobilier (refacerea vitraliilor palatului mitropolitan realizate de meșterul Traian Pârnu, cu suma de 212 000 lei) se încheia în 1949 o etapă însemnată din istoria ansamblului de pe Dealul Mitropoliei.⁴⁰

Evocându-i pe înaintași și opera lor

La 20 aprilie 1916, dezbătând o situație ce trenea de prin anii 1912–1914, Sinodul se adresează Ministerului Cultelor și Artelor: „Sosind timpul jubilarului a 200 ani împliniți de la moartea martirului național Mitropolitul Antim Ivireanul, întâmplată în anul 1716, noi îngrijindu-ne ca pomenirea acestui mare ierarh al Bisericii Române să nu fie trecută cu vederea, avem onoarea de a Vă ruga să binevoiți a dispune ca, după cum acum doi ani s-a făcut în mod cuviincios pomenirea altui martir național Domnitorul Constantin Brâncoveanu, tot așa să facem de rândul acesta pomenirea ierarhului martir și mare scriitor român bisericesc Mitropolitul Antim Ivireanul, întâmplat acum 200 de ani”.⁴¹ Cel mai însemnat lucru ce se putea face pentru memoria învățatului era restaurarea ansamblului ctitorit de acesta în București, și care-i poartă evocator numele.⁴² Încă în 1914 arh. I. Trajanescu fusese

Calea Victoriei – nucleul „Sărindar”

Clădirea inițială a Ministerului de Externe (demolată)

însărcinat (și plătit cu 1 000 de lei) pentru întocmirea devizului, șantierul nefiind deschis atunci datorită greutăților aduse de război; cu ajutorul lui G. Simotta, măsurătorile la fațade, parament, clopotniță, unele detalii sunt deja întocmite în 1918–1919, mici lucrări valorând 6 574 lei executându-se în 1919. Lucrările s-au complicat însă prin cererea Sinodului de a se mări chiliile ansamblului. Desigur, justificările erau plauzibile pentru că „Biserica, și în special chiliile de la Antim, sunt singurile vestigii glorioase rămase în București, ale unui trecut istoric și artistic ce au scăpat de neînțelegerea distrugătoare a celor ce au chivernisit pe vremuri treburile Bisericii și ale comunei. Sărindarul a fost ras din pământ, Episcopia așisderea. La Radu Vodă n-a rămas decât clopotnița, iar la Mitropolie, Palatul Adunării Deputaților desfigurează complet fizionomia artistică a ceea ce a mai rămas”.⁴³ Oficialitatea era viguros întrebă, căci „cunoaștem bine că toți suntem de acord că puținele rămășițe ce au izbutit să supraviețuiască până în vremea noastră, cu o adâncă și pioasă înțelegere de asemenea lucruri, să fie ținute, restaurate și lăsate moștenire urmașilor noștri, nu numai ca semne ale trecutului, ci ca pildă de înțelegere și de prețuire din partea noastră a acestor scumpe moșteniri. Dar dacă este așa – și așa este – cum de sufletele noastre nu se îndeamnă ca, cu o zi mai degrabă, să punem în bună stare scumpele și extrem de frumoasele rămășițe de la Antim!”.⁴⁴ Sinodul intervenea prin Miron Cristea arătând că „Noi am cerut de șase ani încontinuu. Acum e mucul la deget... De aceea îmi permit a întreba Onor Minister asupra ideii. Oare n-ar fi nimerit ca să înceapă imediat repararea caselor în jurul bisericii Antim,

³³ Referat din 13 iulie 1933, *idem*.

³⁴ Asemenea pietrărie fusese utilizată, în primul caz, la soclul bisericii Crețulescu, iar în cel de-al doilea la Arcul de Triumf. Arhitectul respingea piatra de Vrata ca „străină” și cu „o culoare prea deschisă pentru un soclu”, cf. referat nr. 421 din 20 iunie 1934, loc. cit.

³⁵ Devizul semnat de H. Teodoru înscris 255 000 lei, cf. loc. cit. Pietrarul amintit este și meșterul cavoului mitropolitan al patriarhului Miron Cristea, (21.VII.1868–6.III.1939), o valoroasă lucrare de artă funerară inspirată de piatră tombală a patriarhului Dionisie, cu partea de sculptură realizată de George Russu și text de Nae Popescu, vezi „BCMI”, 1939; acestuia, în 1948, i se montează plăcile de marmură de Rușchița.

³⁶ Adresa CMI nr. 1 017, 10 august 1935, către Patriarh, în loc. cit.

³⁷ Arh. CMI, Fond 5.04.

³⁸ *Idem*, Fond 5.06, Dosar Patriarhia III.

³⁹ *Idem*. Proiectele aparțin arh. H. Teodoru și V. Moisescu.

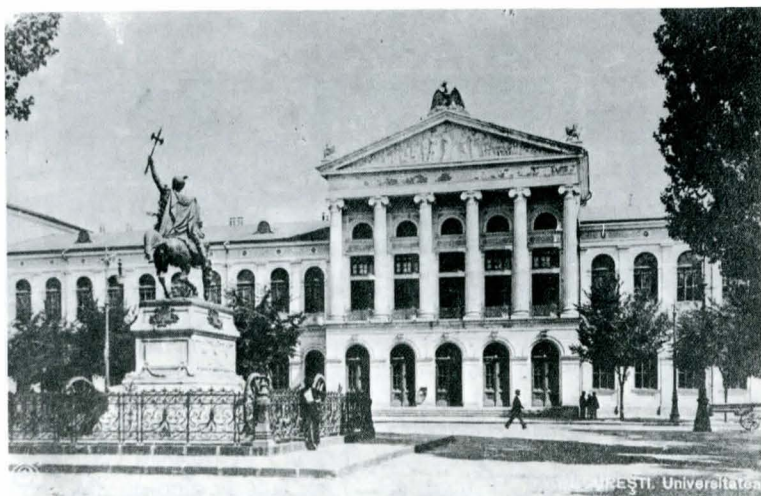
⁴⁰ Loc. cit., Fond 5.03, Dosar Patriarhia II.

⁴¹ Adresa Sinodului cu nr. 29, 20 aprilie 1916, în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar Antim, I, 1913–1935.

⁴² Adresa Mitropoliei Ungro-Vlahiei nr. 4 259, 5 august 1926, în loc. cit.

⁴³ Adresa Mitropoliei Ungro-Vlahiei nr. 4 259, 5 august 1926, în loc. cit.

⁴⁴ *Idem*; ea poartă semnătura mitropolitului Titus Târgovișteanu și se adresează lui N. Iorga.

Zona istorică Colțea. Fațada veche a Universității

Turnul Colțea – înainte de demolare

Strada Colțea

cari și așa trebuie odată reparate”.⁴⁵ Confruntată cu asemenea presiuni, CMI cerea primăriei capitalei fonduri pentru restaurare.⁴⁶ Conjugate, eforturile încep să rodească: Al. Popovici realizează un deviz complet iar în anul 1929 conduce primele operațiuni de restaurare: s-au dărâmat tencuielile vechi și burdușite de la turlă și corpul paraclisului, s-au făcut trotuare și noi ferestre. Recepția lui N. Ghika-Budești, la 26 iunie 1930, consemna lucrări în valoare de 75 000 lei.⁴⁷ Acestea nu erau însă pe măsura nevoilor, arhitectul consemnând că „În fiecare an, de la război încoace se pune chestiunea conservării bisericii Antim din capitală, care este într-o stare care nu mai permite a se amâna găsirea unei soluțiuni”.⁴⁸ Pe baza unor „fondulețe”, cum le aprecia mitropolia, găsite, „de unde vom putea”, în 1931 se restaurează turlile, clopotnița și chiliile. Beneficiarul cerea Comisiunii un arhitect care să întocmească proiectul astfel „ca părțile acele de ruine cari au un caracter artistic și istoric să le restaureze fără a schimba caracterul acesta”, dar „arhitecții să fie călăuziți de modestia necesară în alcătuirea planurilor – ținând cont de greaua situație financiară de azi”.⁴⁹ În 1932–1933 se poate astfel întreprinde restaurarea chiliilor de nord, a bucătăriei, cornișei, șarpantei și acoperișului de olane al acesteia.⁵⁰ Anul 1935, cu Congresul bisericesc din 21 mai, impunea și la ansamblul de la Antim, „des vizitat de străini”, măsuri „pentru a pune capăt urâtelor înfățișări de ruină pe care – omai producea clopotnița”. Em. Costescu propune ca o soluție economică o reparație și nu readucerea ei la forma originală (pe care o enunță).⁵¹

Considerând că trebuia „să suprimă cu timpul construcțiile adăugate ulterior peste chiliile din colțul sud-vestic al incintei și să restaureze întreg ansamblul arhitectural al fostei mănăstiri Antim”, CMI a condiționat în acei ani plasarea căminului episcopal (nu peste cele vechi) în grădina mănăstirii, cu o înălțime nu depășind 18 m „pentru ca să nu periclitizeze în viitor perspectiva monumentului restaurat. De asemenea stilul în care va fi construit acest așezământ (proiectat de arh. Berechet, n.a.) ar putea fi cel din ziua de astăzi, pentru a nu se confunda cu cel al monumentului din veacul al XVIII-lea”.⁵² Arhitectului Costescu i se datorează și devizul de restaurare pentru chilii, terminat în 1936 (75 000 lei), unde se prevăd lucrări de consolidare a șarpantei și la învelirea cu olane. Din păcate, se ivesc și alte nevoi: la turla pantocratorului, care era „subredă și amenință să se surpe”; dar, între timp sunt terminate lucrările la învelitoarea chiliilor de est și sud.⁵³ Încă nevoile persistau, dovadă că adresa Consiliului Central Bisericesc, semnată de mitropolitul Irineu la 15 iulie 1938 (nr. 7 639), către ministrul cultelor semnală: „Biserica, clopotnița și toate încăperile sunt într-o stare de ruină cum rar se găsesc în capitală”.⁵⁴ Lui Nicolae Iorga îi scria: „Am împânzit țara cu cerșeli și foarte puțini ne înțeleg. Am ipotecat pădurea pe care Mănăstirea Antim a căpătat-o prin înzestrare [...] ne trudim de dimineața până seara [...]. Pe măsură ce înfrumusețăm cetatea Antimului pe dinăuntru, în mult mai mare măsură se dărâmă, se macină și se distruge pe dinafară de către clădirile lipite care se sprijină pe ea, ca niște berbeci de război, ai vechii lumi [...] ca niște lipitori pe zidurile arhitectonice ale vestitei cetăți”.⁵⁵ Construcțiile parazite deformau înfățișarea edificiului. Mitropolitul Irineu, arătându-i președintelui fapta incriminată a vecinilor care au înfundat fosta poartă a mănăstirii, îi cerea să vină la fața locului⁵⁶ iar acesta, Primăriei să demoleze clădirile adosate.⁵⁷ În iarna lui 1939, Patriarhul se adresa din nou lui N. Iorga „știind interesul

⁴⁵ Adresa nr. 95, 13 februarie 1926, loc. cit.

⁴⁶ Adresă semnată de N. Iorga, nr. 119, 16 februarie 1928.

⁴⁷ Loc. cit.

⁴⁸ Referat nr. 607, 11 septembrie 1930, în loc. cit.

⁴⁹ Adresa Sinodului nr. 1 530, 20 octombrie 1931, în loc. cit.

⁵⁰ Devizul întocmit de Em. Costescu, recepția la 2 mai 1933 de N. Ghika-Budești, însumând 114 163 lei (din 200 000 lei acordați de CMI).

⁵¹ În Referatul său nr. 159/1935 arăta că intervențiile din 1843–1848 au adăugat turnulețe la fațade, au supraînălțat turnul clopotelor și au așezat două aripi spre curte. Clopotnița, asemănătoare celei de la Aninoasa, fusese la origine legată cu chiliile. Devizul însuma 70 000 lei, lucrările executate de antrepriza O. V. Mina și recepționate la 12 nov. 1935 de N. Ghika-Budești.

⁵² Referat Em. Costescu, nr. 13, 20 ianuarie 1936. CMI intenționa *ab initio* înființarea și unui muzeu de artă religioasă, cf. loc. cit., Fond 5.05, Dosar Antim II, 1936–1944.

⁵³ La turla, lucrarea era evaluată, în 1937, la 2 270 000 lei iar cea de la chilii, condusă de Al. Popovici, a fost recepționată de N. Ghika-Budești, la 31 martie 1937 și de H. Teodoru la 28 octombrie 1937, în loc. cit.

⁵⁴ *Idem*. Apelul se încheia cu rugămintea de „a binevoi a ne sprijini din toate puterile ca să salvăm acest așezământ scump al trecutului și purtător de îndreptățite nădejdi ale viitorului”.

⁵⁵ Adresă semnată de Irineu Târgovișteanu, nr. 144, 30 august 1938, loc. cit.

⁵⁶ Adresa nr. 160, 22 septembrie 1938, *idem*.

Biserica Patriarhiei înainte de restaurarea DMI

pornit dintr-un înalt spirit de bunăvoință și înțelegere ce purtați mănăstirii lui Antim”.⁵⁸ Pe baza devizului lui Em. Costescu (3 500 000 lei) și a hotărârii ferme a CMI „restaurarea mănăstirii se va executa cu stricta reconstituire arheologică a arhitecturii și a formelor vechi, fără ca să se admită nici o mutilare și transformare”,⁵⁹ în 1938 se termina restaurarea chiliilor (șantier condus de Emil Reisenauer), recepția definitivă fiind făcută de Em. Costescu și Ionescu-Berchet, la 11 noiembrie 1939.⁶⁰

Deși continua – cu o notă forțată – să fie apreciată drept „cea mai ruinată biserică din capitală”, în linii generale repunerea ei în circuit normal se apropia. Mai continuă unele lucrări: în 1941 la fosta casă Pimen, la acoperișul bisericii și clopotniță, dar „numai lucrări de consolidare și întreținere”,⁶¹ acestea – ca și cele din anii următori – datorându-se în primul rând consecințelor cutremurului.⁶² În întregimea lor, ele au restituit capitalei și culturii un reprezentativ și simbolic ansamblu monumental.

După începutul restaurării Bisericii Stavropoleos⁶³ – care a făcut epocă, fiind recunoscută ca una dintre realizările cele mai notabile ale începutului de veac, punctând sistematizarea practică a tezelor restaurării istorice – de către Ion Mincu, lucrările au fost sistate o vreme după moartea acestuia. Primul lor continuator, arh. Zeewald (de la Banca Națională), execută în 1913 unele lucrări, lui cerându-i-se expres acest lucru de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii, „ca unul ce cunoașteți atât spiritul cât și modul cum s-au făcut aceste lucrări sub direcția răposatului Mincu”.⁶⁴ În 1914 pictorul Vietelberger își dădea avizul – împreună cu Gh. Balș, Gr. Cerkez și Er. Pangratti – pentru

baza proiectului întocmit de V. Moiescu; în 1944 se întocmește un deviz valorând 7 milioane lei (autor Șt. Balș), pentru paraclis iar alte 2 milioane lei se alocă reparației învelitorii cu olane și restaurării bolților (paraclisul nefiind restaurat din 1862), cf. loc. cit., supra.

⁶³ Vezi la N. Ghika-Budești, *op. cit.*, IV, p. 73–75; I. Opreș, *Despre evoluția conceptelor de conservare și restaurare a momentelor istorice*, în „Rev. Muz. Mon.”, Seria „Monumente istorice și de artă”, 1981, I, p. 12; Monumentul la Răzvan Teodorescu, Cristian Moiescu, *Biserica Stavropoleos*, București, 1967; o imagine veche din anul 1855 la G. Potra, *Op. cit.*

⁶⁴ Adresele nr. 5 738 1 martie 1913 și 11 763, 9 aprilie 1913, în Arh. CMI, Fond 5.02, Dosar Stavropoleos.

⁵⁷ Adresa CMI nr. 2 570, 31 noiembrie 1938, *idem*.

⁵⁸ Adresa Sinodului, nr. 209, 14 februarie 1939, *idem*.

⁵⁹ Referat H. Teodoru, nr. 774, 5 august 1938, loc. cit.

⁶⁰ La acea dată, valoarea lucrărilor se ridica la 697 769 lei.

⁶¹ Nota președintelui Al. Lapedatu, nr. 2 190, 14 octombrie, 1941, loc. cit.

⁶² În 1943 devizul înscrie 13 milioane, șantierul fiind condus de Em. Costescu, pe

spălarea frescei de către V. Damian, artistul ce contractase lucrarea încă în 1912.⁶⁵ Restaurarea bisericii și construcția muzeului revin arhitectului Al. Zagoritz, pentru care lucrări, în 1915, se acordă 13 967,85 lei.

Moartea lui Vasile Damian, în decembrie 1915, și a lui Al. Zagoritz – căzut ca erou pe câmpul de luptă la Argeș –, în august 1916, întrerup o vreme șantierul de la Stavropoleos. La frescă restaurarea este continuată de către D. Noroce și Emil Damian (fiul), sub supravegherea lui Gr. Cerkez, Gh. Balș și V. Pârvan.⁶⁶ Imediat după război, între 1920–1921, în Atelierul CMI se restaurează ușile, icoanele și se curăță tâmpla Bisericii Stavropoleos de către I. Mihail. Muzeul de la Stavropoleos primește în schemă un custode, în persoana lui Gh. Tudor, om priceput și iubitor față de patrimoniul așezământului. El informa, în 1928, că regina – într-o vizită la muzeu – „și-a arătat dorința de a posedea un vas de piatră care face parte din obiectele de la Universitate depozitate provizor în curtea acestui lăcaș”. Prompt, CMI răspundea la 28 februarie 1928: „Nu se poate elibera nimic din colecțiile aflate la Biserica Stavropoleos fiind avutul statului”.⁶⁷ De prin această epocă muzeul și biserica, în haine noi, erau adesea vizitate și admirate, inclusiv de străini. În 1940 în interiorul lor se instala lumina electrică, în anul următor începea instalarea de calorifere (până în 1951). La primele lucrări, conduse de H. Teodoru, se aveau în vedere multe aspecte: „Pentru ca lumina care trece prin vitrouri⁶⁸ să nu coloreze în mod nepotrivit frumoasele zăgrăveli în frescă sunt de părere ca vitrourele ce se proiectează (fie decorative, fie iconografice) să se execute utilizându-se ca desen plumbul sau linii negre iar ca colorit gama destul de mare a diferitelor feluri (mat, ghielă, catedrală, cu linii paralele, cu puncte etc.) la geam exclusiv alb”.⁶⁹

O serie de reparații sunt impuse în urma cutremurului din 1940, consolidări făcute sub conducerea arh. Teodor Constantinescu și îndrumarea lui H. Teodoru și imperios cerute atât de starea ansamblului cât și de opinia publică.⁷⁰ Lipsa de fonduri amână mereu

lucrările de mare amploare, iar uneori determină greșeli, ca în cazul dărâării tencuielilor unei travei „până la ciubucul rotund ce desparte registrele inferioare/superioare, cu ornamentele în frescă”.⁷¹ Pentru monument se aprobă pictura din nou, lucrare încredințată în 1942 lui Vasile Georgescu (autor al picturii și la biserica Mântuleasa, n.a.).

În *Caietul de sarcini* privitor la această lucrare, I. Mihail notează: „1. Tencuielile din nou, ce se vor face la pereții exteriori ai acestei biserici, se vor executa în felul următor: se vor uda bine, cu apă multă, porțiunile de zidărie veche, pe care se va pune tencuiala pentru frescă; tencuiala aceasta, se va pune în 3 straturi, primul strat va face o tencuială din var, nisip și câlți tocat, tencuială brută ce să pătrundă printre rosturile cărămizilor și să se prindă bine de zidăria veche; al doilea strat se va compune tot din var, nisip fin curat și câlți tocat, al treilea strat, și subțire, va fi numai din var curat, acest strat se va pune numai în ziua în care se va și picta, numai pe porțiunea ce se va picta. Primul strat de tencuială brută, se poate pune deodată, pe toată suprafața zidăriei, al doilea strat însă se va pune dar nu va fi lăsat să se usuce complet, și se va așterne pe el ultimul strat, pe care se va și picta. 2. Pictura constă în colorarea porțiunilor de tencuiei noi, în același ton cu restul pereților rămași intacti. Se va căuta pe cât se poate ca tonalitatea generală să fie unitară, adică să se racordeze părțile noi cu acelea vechi. Porțiunile de tencuiei de la coloanele încastrate se vor reface în culoritul și imitația de marmură existente. Benzile de culoare roșie, care încadrează panourile se vor reface și completa unde lipsesc. Se vor reface și tencuielile căzute din pridvor, dar acestea nu se vor completa cu ornamentația avută, ci se vor da numai cu un ton neutru potrivit cu tonalitatea picturii dinprejur”.⁷²

Când, în vara anului 1942, biserica Stavropoleos era vizitată de un grup de ziariști italieni, bunele lor impresii se adaugă celor multe dinainte.⁷³ În același an, Al. Lapedatu aproba devizul pentru lucrări la clădirea muzeului, obiectiv condus de meșterul Luigi Agostino și terminat în anul următor.⁷⁴

⁶⁵ Întrucât metodele de restaurare, la stabilirea cărora fusese invitat la București, prin CMI, pictorul italian Bonardi, nu erau încă definitive, restaurarea tâmpelii se amână, cf. Nota CMI din ședința din 20 octombrie 1914, în loc. cit.

⁶⁶ Adresa CMI nr. 209, 2 aprilie 1916, în loc. cit. Așijderea, se încheie lucrările de construcție a aripii muzeului, care, în 1920, era deja instalat.

⁶⁷ Adresa CMI nr. 178, 2 martie 1928, loc. cit.

⁶⁸ CMI nu aprobă vitraluri ci geam catedral-alb (proponerea lui P. Antonescu).

⁶⁹ Referat nr. 35, 14 ianuarie 1941, în loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Stavropoleos, 1941–1953, vol. II.

⁷⁰ Vezi „Păstorul creștin ortodox”, IX, nr. 7–8, 15 octombrie–15 noiembrie 1941.

⁷¹ Referat sesizator al arh. Em. Costescu, 1 oct. 1941, în loc. cit., Fond 5.08 B, vol. II.

⁷² Caiet de sarcini, 17 iunie 1942, valoarea lucrării 80 000 lei, în loc. cit. Lucrării, considerată satisfăcătoare, I. Mihail i-a făcut recepția, la 29 noiembrie 1942. Soclurile bisericii se refac în același an de meșterul L. Agostino, iar în 1942 se mai refac unele ornamente la pictură de către Vlad Ciobotaru.

⁷³ Vezi „Păstorul creștin ortodox”, an X, nr. 16, 25 iulie – 25 august 1942.

⁷⁴ În 1943, după deviz, toate aceste lucrări, la care se adaugă cea de la clopotniță (493 000 lei, deviz Em. Costescu) întrecuau 3 milioane lei, cf. loc. cit.

Biserica Stavropoleos, după ultima restaurare

Biserica Stavropoleos, în timpul restaurării

Ca reședință domnească – fără întrerupere de la Șerban Cantacuzino și C. Brâncoveanu la Al. I. Cuza și Carol I – ansamblul de la Cotroceni a înfruntat vremea și consecințele ei.⁷⁵ Lucrările cele mai complexe, în veacul nostru, s-au realizat aici după 1940: în 1943, în baza unui fond de 5 400 000 lei, sunt restaurate și consolidate biserica și clopotnița ei, prin instalarea de tiranți la naos și pronaos, iar la pridvor o centură de beton armat, la pronaos făcându-se consolidări, ca și la cheile ferestrelor de la altar și la învelitoare. Toate acestea în baza planurilor lui D. Atanasescu. Dar, la 4 aprilie 1944, pentru că „Palatul Cotroceni și grădina sa au fost probabil un punct urmărit de inamic, fiindcă mai mult de 20 de bombe au căzut acolo”, pagubele s-au mărit din nou, abia în primăvara anului 1945 recepția lui H. Teodoru încheie șantierul. Între lucrările acestei etape sunt cele de la aripa sudică a palatului – pe ductul construcției lui Șerban Cantacuzino –, pentru care în 1948 C. Daicoviciu intervine la ministrul afacerilor interne, de care depindea palatul, arătând că ansamblul este pus sub protecția legii și că „În special fusurile de piatră cioplită a coloanelor de la porticurile acestor aripi (vestul și sudul bisericii, n.a.), dintr-o singură bucată, au exact lungimea stîngenului de la sfârșitul secolului al XVII-lea și li s-a dat anume această dimensiune pentru a servi drept elalon. În consecință vă rugăm să binevoiți a dispune ca folosirea acestor aripi să se facă fără să se aducă vreo modificare vechilor ziduri și vechilor bolți”.⁷⁷

În 1922 când mănăstirea Văcărești⁷⁸ își sărbătorea bicentenarul, între zidurile ei, încă, penitenciarul umbrea folosința reală ce se putea

⁷⁵ Detalii la N. Ghika-Budești, *op. cit.*, IV, p. 48; Gh. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Cotroceni*, București, 1968; vezi și la V. Drăguț, *Dicționar*, p. 73. Recent, în *Muzeul Național Cotroceni*, ghid, București, 1993

⁷⁶ Palatul s-a ridicat în 1679 în locul unei mănăstiri, împreună cu biserica având de suferit în urma incendiului din 1787 și a cutremurului din 1802 când bisericii i se prăbușesc două turnuri. În 1893, în urma unei refaceri radicale, rămân nemodificate biserica, chiliile de vest cu turnul clopotniță și cuhnia boltită. Operă a arh. Gottreau, ansamblului i s-a destinat și funcția găzduirii unui Institut de artă națională, cf. Referat Șt. Balș, august 1949, în arh. CMI, Fond 5.06, Dosar Cotroceni, II, 1943–1949.

⁷⁷ Devizul lucrărilor din 1947 atinge 90 milioane lei; vezi adresa CMI nr. 675, 5 iulie 1948, toate în loc. cit.

⁷⁸ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 48; 86–89; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 94–96; V. Drăguț, *Mănăstirea Văcărești și locul ei în contextul artei din Țara Românească*, în „BMI”, 2, 1971, p. 30.

încredința unui asemenea strălucitor așezământ⁷⁹. Deși încă din 1914 arh. I. Traianescu condusesese unele reparații reduse la paraclis și biserică (un fond doar de 700 lei!), aceasta exprima, prin turele descoperite, mari cerințe. În 1919 alte mici lucrări se executau la acoperișul clopotniței, paraclis și biserică (23 214,95 lei), ele neîndestulând nevoile, pentru că, în luna mai (1923), o furtună puternică lăsa complet dezvelit edificiul. Ultimele evenimente au condus la decizii însemnate: execuția în 1924 a unui releveu complet (arh. L. Gabrielescu) și decizia ministrului Al. Lapedatu, în 1926, de a finanța șantierul.⁸⁰ În vederea unor avize de strictă specialitate, pentru acest monument au fost consiliați numeroși tehnicieni: prof. ing. A. Chiricuță, ing. E. Prager, ing. Al. Stătescu ș.a.⁸¹ Mari și dificile operații urmau să consolideze și să stabilizeze solul.⁸² Remediile propuse, asigurătoare și-n cazul unor seisme, urmăreau: consolidarea fundațiilor, ancorarea zidăriei cu ancore de fier și stâlpi de beton armat ș.a.; se estima costul lucrărilor la cca 3 500 000 lei. Abia în anul 1932 începea restaurarea propriu-zisă, mâna de lucru – doar cu tutun de la CMI! – oferind-o deținutii. În acel an și-n cel următor s-au reparat acoperișul paraclisului, soclul bisericii și paramentul ei exterior. Tot acum se rezolva și restaurarea unora din obiectele de cult: candelă și cădelnițe, cruci de interior.⁸³

O adevărată dezbateră a întrunit modul în care urma să se refacă pridvorul, unde 6 din cele 8 coloane erau crăpate.⁸⁴ De lucrare, din partea CMI, răspundeau Em. Costescu și H. Teodoru. Primul propunea folosirea marmurei de Rușchița, soluția aleasă în final fiind cea a pietrei de Albești. Sub dirigenția lui V. Mina se execută, între 1934–1936, lucrări la zidăria bisericii și consolidarea capitelor de la coloanele pridvorului. La acestea, un rol esențial are acceptarea antreprizei de ing. E. Prager, sub conducerea căruia se înlocuiește principala coloană afectată.⁸⁵

Și în această situație, cutremurul din 1940 și bombele căzute în 1944 au produs dezastruoase consecințe, care – ca și în cazul Cotrocenilor – ridică opinia publică.⁸⁶ În 1946 erau reparate

învelitoarea și jghiaburile. Ministerului de Interne i se cerea mutarea închisorii, „rămânând să i se dea clădirii o întrebuințare de așezământ cultural pe care l-a avut odinioară”.⁸⁷ După ce, „timp de aproape 8 decenii, această comoară de arhitectură națională a fost sustrasă admirației marelui public și cercetărilor specialiștilor români și străini”,⁸⁸ în anii 1948–1951, cu fonduri de la Patriarhie și CMI, lucrările de la acest obiectiv – de refacere și consolidare –, luate în antrepriză de ing. Gh. Iacobi, supravegheate de arh. Em. Costescu și Șt. Balș, înscriu o nouă etapă – sigur nu ultima – din istoricul monumentului.⁸⁹

Pentru restaurarea ansamblului de la Curtea Veche,⁹⁰ anul 1913 a fost hotărât, în cel următor, după planurile lui N. Ghika-Budești și

⁷⁹ CMI se adresa Ministerului de Interne, cu nr. 108, 7 martie 1922, că „este o scădere pentru cultura națională dăinuirea pe mai departe a acestui penitenciar într-un monument de valoare artistică a Mănăstirii Văcărești”, cf. Arh. CMI, Fond 5.05. Dosar Văcărești.

⁸⁰ Constatările arhitecților erau grave: o crăpătură în pronos, de la streșină la pământ, dărâmare parțială a plafonului cupolei principale, crăpături profunde mediane în zidărie ș.a.

⁸¹ Vezi în lucrarea noastră, *Ocotirea*, p. 122.

⁸² A. Chiricuță constata tasarea inegală a fundației și așezarea ei pe o argilă udă pe traseele pridvorului și pronosului, vezi referat nr. 417, 21 iunie 1927, loc. cit.

⁸³ Lucrare realizată în 1930–1931 de C. Dimitrescu, în Atelierul Comisiunii.

⁸⁴ Referat A. Chiricuță, nr. 506, 31 iulie 1933, loc. cit.

⁸⁵ Inginerul optează și folosește în acest caz piatră de Bașchioi, soluție acceptată și de cei doi arhitecți ai Comisiunii, cf. Referat Prager din 25 iunie 1936, în loc. cit., Fond 5.06, Dosar Văcărești, 1936–1952. Lucrările sunt recepționate la 29 iulie 1936 și, la coloană, la 20 martie 1937. La cutremurul din 1940 întregul eșafodaj a avut mult de suferit.

⁸⁶ Vezi în „Liberalul”, 1 octombrie 1946, articolul *Prin cetatea lui Bucur*.

⁸⁷ Adresă semnată de C. Daicoviciu, nr. 367, 3 aprilie 1948, către Primăria capitalei și Direcția Generală a Închisorilor, cf. loc. cit., Fond 5.06. Pentru restaurarea în continuare a turelor și clopotniței, se acordau 262 000 lei.

⁸⁸ Memoriu Em. Costescu, 1948, în loc. cit., Recepția lucrărilor se face la 7 aprilie 1952.

⁸⁹ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, II, p. 26–27; Cristian Moisesescu, *Biserica Curtea Veche*, București, 1967; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 55–56 și V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, p. 36–39.

devizul semnat de N. Lupu, CMI hotărăște restaurarea acoperișului, fațadelor, turlei și clopotniței bisericii.⁹⁰

Războiul întrerupe brutal lucrările, care se reiau abia în 1919 folosindu-se schelăria ce fusese întrebuințată la Târgoviște. Reparațiile sunt încheiate în linii generale în anul 1921, dar, incomplete, va fi necesară revenirea la ele. Mai ales „excreșcențele” și vecinătățile ansamblului intrau sub incidența criticilor, printre ei aflându-se și arh. P. Demetrescu. În jur, prăvălii anarhic dezvoltate obturează vederea ansamblului, scăzându-i valoarea și întărind focul dezbaterilor publice. Abia în anul 1928 N. Ghika-Budești reia lucrările la biserică,⁹¹ la proiect un aport însemnat aducându-și H. Teodoru: „Ceea ce trebuie să urmărim în conservarea corpului bisericii care s-a păstrat e ca nici un element să nu ne apropie de cele ale turlei care a fost reclădită”.⁹²

Între lucrările din 1928 le amintim pe cele de refacere a paramentului fațadei, coborârea nivelului de călcare al curții, pietruire și canalizare, toate făcute de echipa lui O. Mina și Guarneri. Ideile arhitecților și istoricilor Comisiunii – care, sub președinția lui N. Iorga, dezbăt de câteva ori la fața locului soluții și situații – prevăd asanarea terenului, amenajarea unei „grădini arheologice” (rezervație, n.a.), ca și aspecte de amănunt: păstrarea chenarelor de piatră la ferestre, protejarea chenarului bogat al portalului, efectuarea de săpături arheologice pentru a încerca – după prezumția președintelui – să se găsească mormintele lui Mircea Ciobanul și fiilor săi ș.a.⁹³ Cel ce

⁹⁰ Adresa CMI din 16 iunie 1914, cf. loc. cit., Fond 5.02, Dosar Curtea Veche.

⁹¹ Vezi dezbaterile în jurul unei restaurări bazate pe principiul istoric, în *Ocotirea*, p. 117, 120.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Asemenea ședințe se țin la 9 august 1929 (Gh. Balș, P. Antonescu, N. Ghika-Budești, H. Teodoru), concluzionând păstrarea „așa cum sunt” a urmelor vechi (contraforturi, ferestre etc.), cf. loc. cit., Fond 5.05, Dosar Curtea Veche, III, 1929–1933.

luptase din răspuțeri pentru cauza edificiului, N. Iorga, era răsplătit în vara anului 1931 cu titlul de ctitor al acestuia, pentru că – notează preotul N. T. Georgescu – „*Puterile spirituale cheltuite de dv. pentru Biserica românească – și ca istoric și ca președinte al CMI – prețuiesc mai mult decât a cheltuit oricare dintre ctitorii bisericii noastre cu clădirea zidurilor lor și chiar în împodobirea lor artistică*”.⁹⁴ Cu restaurările din 1931–1933 obiectivului îi fuseseră, de acum, restituite adevăratele sale valențe. Mai rămânea chestiunea frescei, cea originală purtând deasupra repictărilor făcute de C. Lecca și M. Popp în veacul al XIX-lea. Restaurarea ei aparține lui I. Mihail, urmărită de A. Verona, Comisiunea însăși hotărând – în urma unei vizite în plen la fața locului – păstrarea picturii lui C. Lecca din 1852.⁹⁵ Câteva detalii – decorarea casei parohiale,⁹⁶ execuția mobilierului, a unei săli pentru un lapidariu – sunt finalizate în 1937, în anii următori executându-se subzidiri la casa parohială, clopotniță și mici lucrări de întreținere (conduse de ing. T. Dracopol și N. Georgescu) și avizate de H. Teodoru. Cu consolidările, mai dificile, cauzate de cutremur, se încheie o etapă din istoria intervențiilor omenești la un mare ansamblu istoric din capitală.

Pentru o nouă viață monumentelor ridicate de orașenii bucureșteni

P. P. Panaitescu, un timp funcționând la CMI, ca istoric, a notat, primul, valoarea istorico-documentară a bisericii ridicate de Manea, vătaful de brutari, la 1787, dăruită de acesta cu icoane la 1804 și zugrăvită abia la 1887.⁹⁷ Când edificiul intra în atenția oficialităților, în

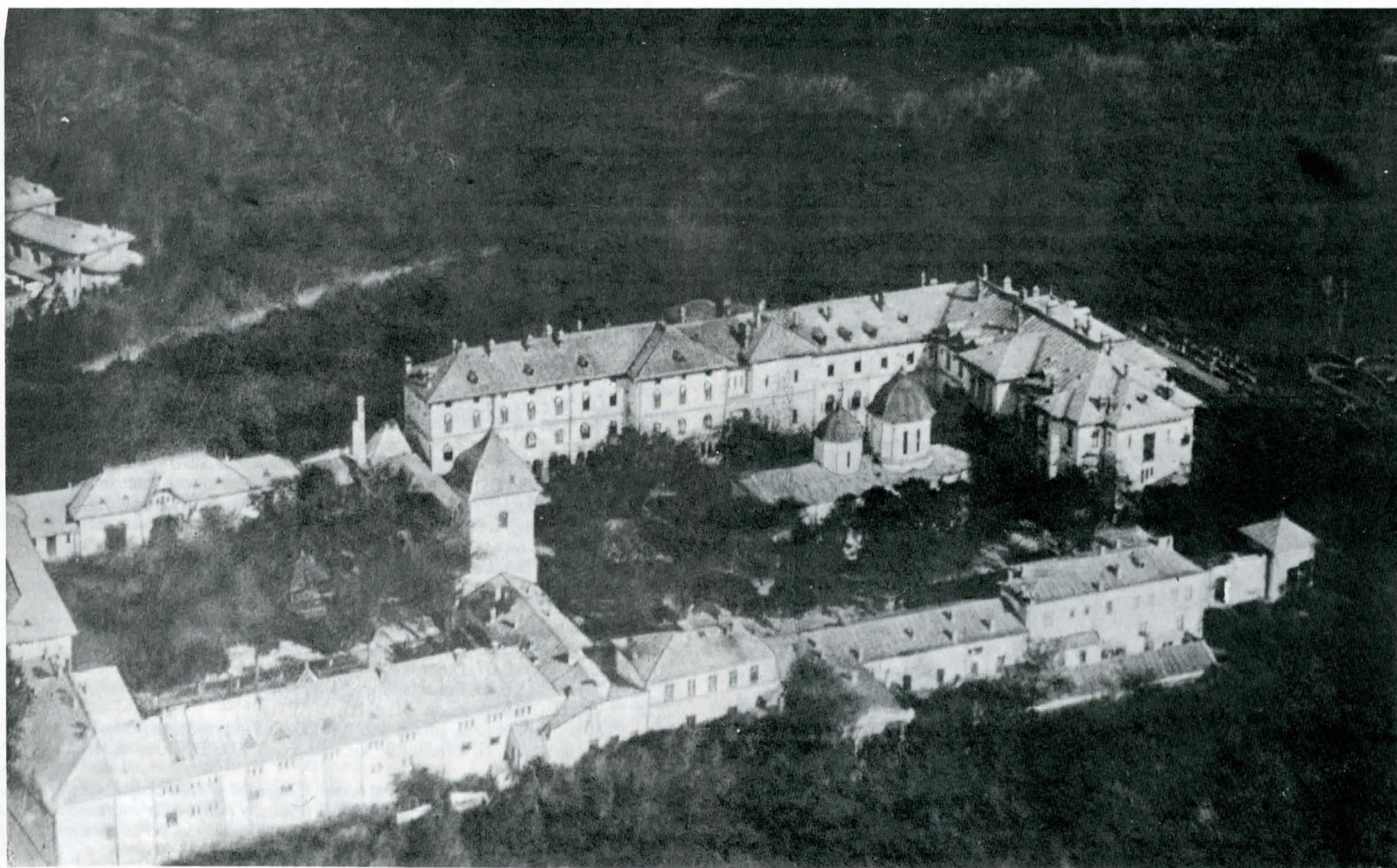
⁹⁴ Scrisoarea parohiei Sf. Anton – Curtea Veche, nr. 95, 10 iulie 1931 către N. Iorga, loc. cit.

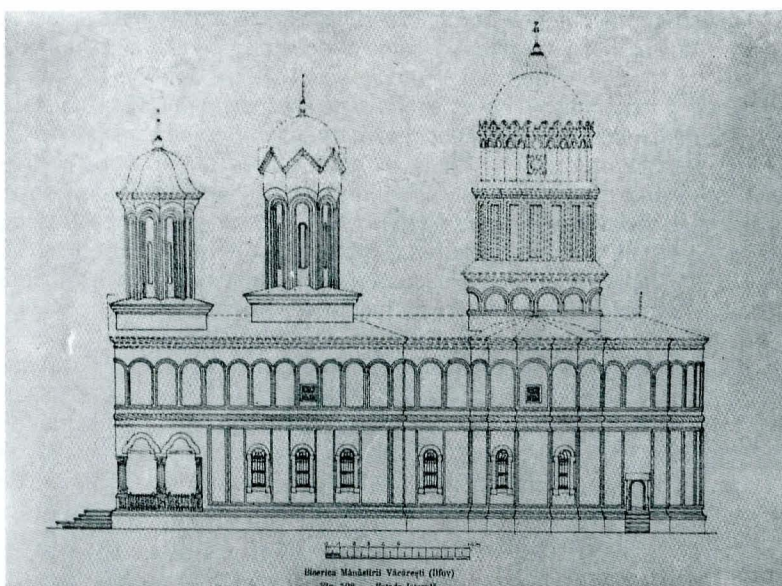
⁹⁵ Vezi dezbaterile problemei, în *Ocotirea*, p. 120.

⁹⁶ După ideile lui H. Teodoru se execută în mozaic, de Nora Steriadi, Buna Vestire (copie după Sucevița) și Sfântul Anton (copie după o scenă de la Athos, reproducă de G. Millet), cf. Arh. CMI Fond 5.04, Dosar Sf. Anton, Curtea Veche, VI, 1934–1937.

⁹⁷ Vezi Chestionar în Arh. CMI, Fond 5.07, Dosar Biserica Manea Brutaru.

Mănăstirea Cotroceni, vedere aeriană

Biserica Mănăstirii Văcărești – releveu CMI

1922, el suferise deja unele transformări (i se adăugase pridvorul, nota arh. P. Demetrescu – n.a.). De restituirea imaginii sale primare se vor ocupa, pe rând, H. Teodoru – care-i apără clopotnița, considerată de el că „face parte din pitorescul Bucureștilor” și cere păstrarea lui nespoită „pentru a nu se mai îndulci prin straturi suprapuse, relieful decorațiilor stăk de la pridvor și pentru a nu se mai da monumentului istoric înfățișarea unei construcții noi”⁹⁸ – și I. Mihail, în 1939. Abia restaurat, apreciindu-i-se lucrările de către arh. St. Becu, cutremurul și apoi bombardamentul din 1944 îl vor păgubi, fiind necesare altele ce se vor realiza între anii 1941–1946.

Pe calea Văcăreștilor, biserica Apostoli⁹⁹ mărturisește o altă inițiativă demnă de laudă: a pitarului Apostol Marinciu, în 1765; reparată de Constantin Ghenea Potoceanu în 1838, după cutremur,¹⁰⁰ și apoi, din nou, în 1888–1889. Și aici, din 1939, sub îndrumările și proiectele aparținând lui St. Becu (acesta o dată în 1740 și stabilește o supraînălțare de 80 cm de la nivelul original) și V. Moisescu se execută: subzidiri și consolidări exterioare.¹⁰¹

Monument celebru prin calități artistice, biserica Batiștei¹⁰² a fost reparată reprobabil în 1883, când i s-a închis pridvorul, a fost tencuită, i s-au stricat brâiele și i s-au astupat absidele, i s-au mărit ferestrele și i s-au scos stâlpii dintre naos și pronaos. Târziu, prin 1912, a fost acoperită cu tablă iar ușile împărătești au fost descoperite de V. Drăghiceanu în pod și s-au așezat în Muzeul CMI. La o asemenea situație, ce implica reducerea monumentului în formele originare, a răspuns arh. P. Demetrescu, utilizând izvorul oferit de acuarela lui Preziosi. Lucrările de șantier s-au făcut prin arh. Șt. Chirițescu,

Pridvorul bisericii Mănăstirii Văcărești

București. Biserica Văcărești.

diriginte fiind V. Moisescu. N. Ghika-Budești, delegatul CMI, le recepționa la 17 iunie 1932.¹⁰³ Ultimele intervenții de dezvelire și spălare a frescei, de curățire a picturii în ulei (1850–1860)¹⁰⁴ s-au realizat în 1940 prin priceperea lui I. Mihail. Criteriul urmat: „Sub nici un motiv însă nu se va retușa sau renova vechea frescă, care trebuie să se păstreze așa cum ea se găsește din vechime cu caracterul și stilul ei. Valoarea și interesul ce prezintă pictura acestei biserici constă tocmai în autenticitatea ei primitivă și ar pierde orice interes dacă ar fi înnoită sau înfrumusețată”.¹⁰⁵

Când, la 1842, negustorii Constantin Atanasiu și Anghel H. Panteli – „născuți în patria lor Bulgaria în orașul Șisțov și (care) acum hălăduiesc în orașul București” – reclădesc în urma cutremurului biserica Lucaci,¹⁰⁶ pun și ceva nou în lucrare. Și aici, intervențiile din veacul trecut și cele câteva reparații, de după 1920, au menținut un monument „de mahala” bucureșteană. Altui așezământ, biserica Sf. Treime, construită de Manu Cavaful și alți orășeni la 1815, cutremurul din 1940 i-a produs mari pagube, în urma lui V. Ursescu stabilind valoarea lucrărilor necesare la 1 060 000 lei. Din păcate, din vechea arhitectură, la acea dată, edificiul nu mai păstra decât o pisanie parțială și un cadru de ușă.¹⁰⁷

Tot unui negustor, Miha, i se datorează alt edificiu: biserica Bradu-Boteanu. Înălțată pe la prima jumătate a veacului al XVII-lea, la 1760 ea a fost refăcută, ca același lucru să se petreacă la 1908–1909. Anturată de casele Butculeștilor, zugrăvită din nou de V. Damian, biserica mai păstra, la 1921, 12 minee din Râmnic (1780), un Triod de Râmnic (1770) iar între clopotele luate de nemți fusese și cel mic, datat 1783. În anul 1931 singura lucrare notabilă este repunerea în zid a vechii pisanii și a unor pietre originale.¹⁰⁸

După descoperirea în 1935 a unui prapur al corporației băcanilor, biserica Bradu Staicu¹⁰⁹ trebuie atribuită respectivei asociații. Pe locul uneia de lemn, ridicată pe la 1790, s-a așezat de un Staicu Cărciumaru cea de cărămidă la 1809 (hram Intrarea Maicii Domnului în biserică), de fapt rezultatul refacerii primei (sau a alteia, de la 1741?) de Apostol sîn Velicu.¹¹⁰ Între 1875–1877 biserica a fost reparată, tot atunci fiind pictată de G. Ioanid (1877); în veacul nostru unele reparații i s-au făcut în 1927 (ilegale, conduse de arh. Gr. Nicolau), 1928 (conduse de arh. Bartoluzzi) și, la pictură între 1935/1936 de V. Georgescu.¹¹¹

⁹⁸ Referat nr. 704, 4 iulie 1939, în loc. cit.

⁹⁹ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, IV, p. 75–76; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 86 și V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, p. 44–46.

¹⁰⁰ În general, pentru efectele cutremurelor vezi la I. Opreș, *Cutremurele și monumentele istorice din România*, în Acta Musei Napocensis, XXI, 1984, p. 759–769.

¹⁰¹ În baza devizului prof. univ. ing. C. E. Gabrielescu (1943, 2 700 000 lei) în 1943 și ultimele în 1947, prin documentația arh. Dan Ionescu, cf. Arh. CMI, Fond 5.08 B, Dosar Bis. Apostoli.

¹⁰² Purtând hramul Adormirea Sf. Ana, Cuvioasa Paraschiva și Mucenița Paraschiva, ea a fost edificată la 14 octombrie 1764, pe locul alteia mai vechi (1700), numită tot așa, prin vrednicia lui Manciu vătaf și a familiei sale, a lui Vlad Vătafu, Pan Stan și alții. O acuarela de Pretzozzi (1867–1868) executată pentru principele Carol I o arată cu pridvor deschis pe stâlpi și arcade trilobate, înconjurată de două brâie, cu abside zugrăvite. Interesante sunt datele despre inventar: în 1921 existau încă evangheliile grecești (1682, 1686, 1693, 1723, 1746), Triodul de Buzău (1699), minee (Râmnic, 1740), Octoih (Râmnic, 1780) iar clopotele – luate de trupele de ocupație germană, ca în multe alte cazuri – erau, unul de la 7251, făcut de „Gligorasco Brătianu și vătafu Manciu”, altul de la 1798 „de Ene și tot neam”, cf. *Chestionar*, în loc. cit., supra, Fond 5.08 B, Dosar Batiștei, 1912–1940. Vezi și la C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 102.

¹⁰³ Lucrările au început în 1928 și s-au încheiat în 1930, executându-se operații în valoare de 1 534 298 lei. Unele sugestii făcute de Șt. Balș au fost foarte folositoare, între acestea: „Să nu se caute completarea cu beton a arcaturilor în locurile unde nu sunt la nivel deoarece neregularitățile actuale contribuie să dea o înfățișare mai plăcută bisericii care ar dispărea dacă toată modernizarea ar fi trasă cu dreptarul. În locurile unde însă arcaturile lipsesc, se pot reface în cărămidă” (referat, din 8 mai 1930), loc. cit.

¹⁰⁴ Vechea zugrăveală semăna, în pridvor, cu cea de la Colțea, până la 1883 biserica fiind zugrăvită și-n exterior, cf. *Chestionar*, supra, loc. cit.

¹⁰⁵ Recepția făcută lucrărilor (la 9 noiembrie 1940) de A. Verona găsea că, culorile de caseină, ou sau tempera au dat un aspect bun, lucrarea fiind apreciată cu bine, cf. loc. cit.

¹⁰⁶ Monument cu hramul Sfântul Nicolae și Sfinții Împărați, ridicat la 1736, cf. *Chestionar*, în Arh. CMI, Fond 5.08 B, Dosar Lucaci.

¹⁰⁷ *Idem*, Fond 5.07, Dosar Manu – Cavaful.

¹⁰⁸ *Idem*, Fond 5.08, Dosar Biserica Bradu – Boteanu, 1921–1931.

¹⁰⁹ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 87.

¹¹⁰ În patrimoniul ei se afla la 1921 și Icoana Tuturor Sfinților zugrăvită de Nicu Grigorescu la 1856, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Bradu – Staicu, 1927–1948.

¹¹¹ Referatul CMI, I. Mihail, pretindea: „Caracterul și stilul picturii acestei biserici fiind reprezentativ al unei epoci adică cât bisericele noastre se zugrăveau în stilul renașterii 1850–1890 și care epocă s-a ilustrat prin câțiva maeștri cu renume cum de ex. C. Lecca, Tătărescu, Ioanid etc., prezintă destul interes ca să fie păstrată în întregime”, cf. Referat din 22 iunie 1935, în loc. cit.

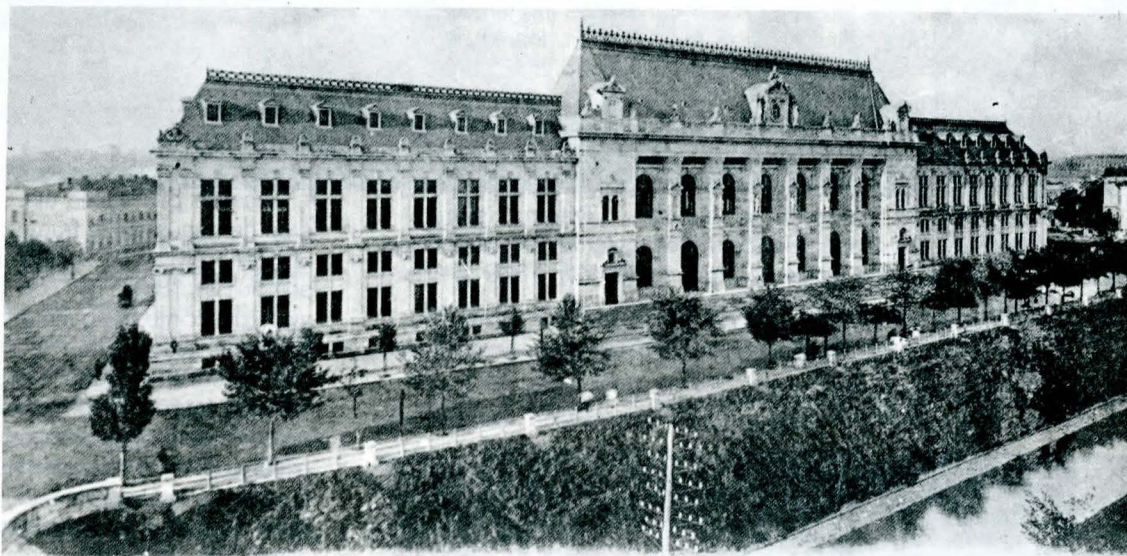
Ctitoria jupânului Vasile Potoceanu cupețu, a jupânesei Sanda și fiului lor Ghinea – biserica Sf. Nicolae din Sârbi – fusese ridicată la 1 octombrie 7208 (1699); în 1864 s-a spălat vechea pictură, apoi reparații mai serioase s-au făcut în 1861 și 1914–1916.¹¹² O alta, cu nume semnificativ – Precupeții Noi –, purtând hramul Adormirii Maicii Domnului și Sf. Nicolae, a fost ridicată inițial din lemn, în 1713, de un Constantin Miluescu precupețu. Reclădită la 1814 de Bărcă Măcelaru, în 1865 fusese alungită și zugrăvită.¹¹³ Ca atare, imediat după război, când se execută unele operații de remodelare, se fac consolidări (la turlă), în 1932, și altele, după cutremur, în 1941, recepționate în 1945, în valoare de 1 421 177 lei. Cu puțin înainte, se reface pictura de către Petrescu Dragoe.¹¹⁴

La sfințirea lui, în 1726, un alt edificiu cunoscut – biserica Negustori – se afla în marginea târgului bucureștean.¹¹⁵ Rezistând bine timpului, în 1883 (sau 1888) a fost pictată – cu ocazia unei restaurări începute în 1880 – în ulei de Gh. Tattarescu, păstrându-se însă în pridvor pictura veche. Fresca originală „bine conservată și cu un colorit frumos” se afla, la vremea deschiderii unui nou șantier de refacere a picturii, în 1938, sub opera tataresciană.¹¹⁶

Pe locul unui vechi așezământ, probabil de lemn, din 1731, s-a ridicat la 1848, prin grija altor orășeni – Paraschiva Iovciu și postelnicul Petrache Doiciu – și prin munca arh. Simion Hristovici cu

fresca originală, pe care imediat – în vara lui 1924 – o cerceta N. Iorga, apreciind-o ca deosebită și însărcinându-l pe I. Mihail să se ocupe de ea.¹²¹ Lucrarea de restaurare a fost încredințată unui bun specialist, Paul Molda. Dar acesta, „deși fost bursier al CMI (în Italia, n.a.), și deci cu atât mai dator să vegheze la buna lor conservare – astăzi transformat în antreprenor de lucrări, nu consideră aceste lucrări de restaurare decât ca simple afaceri rentabile”.¹²² Lucrările la corpul bisericii s-au făcut, pe baza unui deviz de 1 milion lei, (în realitate ele costând peste 2 milioane) de arh. C. N. Popescu; după vii discuții cu preotul locului, ce se credea – afirma Șt. Balș – „mai pregătit decât oricine specialist”, lucrările se încheiau în 1931: cele două turle și vestibulul deschis fuseseră suprimate, clopotnița veche se ridicase peste pronaos pe stâlpi iar clădirii i se făcuseră serioase subzidiri. După cutremurul din 1940 și la Mântuleasa prof. ing. Ștan și arh. Ionescu-Berechet constatau dislocări la turn și alunecări. Lucrările la biserică s-au făcut, în baza devizului semnat de V. Moiescu, la turlă (prin antrepriza lui Carlo Pedrazzoli) și pentru consolidarea picturii, aceasta din urmă încredințată lui I. Georgescu; ambele lucrări erau încheiate în vara lui 1943 și respectiv 1944, când Al. Moscu, I. Mihail și Gh. Popescu le declarau satisfăcătoare.¹²³

Tot un edificiu ridicat prin osârdia orășenilor este biserica Popa Soare.¹²⁴ Ctitorul eponim, alături de Iancu Cupețu zis Boldescu de la

Zona istorică Piața Unirii – Clădirea Tribunalului, în fundal Spitalul Brâncovenesc

Dimitrie și Andrei pietrarii, biserica Sf. Nicolae Broșteni.¹¹⁷ Reparațiile mai ample pe care le cunoaștem s-au făcut la 1903.

Biserica Mântuleasa¹¹⁸ – ctitoria jupânului Manu și jupânesei Stanca la 1732 – a fost, după 1920, obiectul a numeroase dezbateri privitoare la restaurarea ei. Enoriașii, printre care prof. Gr. Ionescu-Sisești,¹¹⁹ doreau s-o modernizeze, s-o repare mai întâi, în care scop în 1925 enoriașii strânseseră deja 240 000 lei. Cel însărcinat s-o cerceteze și să întocmească proiectul de restaurare a fost P. Demetrescu. Arhitectul constată o serie de transformări: astuparea pridvorului lateral (în locul a trei arcade s-au făcut două ferestre mici și o ușă), construirea unui portic cu 6 coloane în fața fostului pridvor, podirea pridvorului, construirea unui parapet cu fronton la fațada principală.¹²⁰ Când se făceau cercetările pentru deviz, s-a descoperit

Buzău, însemna evenimentul ca terminat la 15 septembrie 1745.¹²⁵ Bisericii i s-au făcut, în veacul nostru, câteva lucrări: la 1902 i s-a adăugat un portic în față și a fost pardosită cu mozaic, iar în 1914 a fost spălată pictura. Vremea unei intervenții hotărâtoare a sosit abia în 1924. La 20 iulie în acel an N. Ghika-Budești nota: „1) Frontonul se va suprima dacă investigațiile vor arăta că nu a fost făcut decât în urmă, 2) Turlele se vor face mai înalte căci așa sunt toate turlele în veacul al XVIII-lea [...] 3) Construcția turlelor se va face cu ajutorul betonului armat, 4) Pridvorul actual se va suprima și se va restitui pridvorul vechi”.¹²⁶

Cât privea soarta picturii, P. Molda aprecia, în 1924, că aceasta data din 1881 și aparținea lui Anton Serafim, „unul din bunii elevi ai lui

¹¹² *Chestionar*, în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar Biserica Sf. Nicolae-Sârbi.

¹¹³ În inventarul așezământului se aflau între cărți (la 1921) o Evanghelie tipărită sub Ion Grigore Ghica (1777) și alta sub Al. C. Moruzi (1794). În 1877 fusese transformată total, intervenindu-se și asupra vechii picturi, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Precupeții Vechi.

¹¹⁴ Pictorul restaurator a lucrat și la restaurarea bisericii brâncovenești de la Făgăraș.

¹¹⁵ În inventar se aflau mince din 1777, alte mince de Râmnic (1789), o evanghelie legată în argint (1789), o candelă din 1780, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.06, Dosar Negustori.

¹¹⁶ *Idem*, supra.

¹¹⁷ Icoanele din inventar erau datate 1804, 1839, 1834 (semnate Mihail Zugravu) și 1842, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Sf. Nicolae Broșteni, 1921. Tot în inventar mai erau și o serie de cărți vechi (Penticostar de Râmnic, 1743; Octoih Mare, tipărit sub Al. Ipsilanti, 1781; Cazania de Râmnic, 1781, a lui Clement și Popa Constantin, mince de Buda, 1805 ș.a.).

¹¹⁸ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 102.

¹¹⁹ Într-o scrisoare către Gh. Balș, acesta intervenea pentru a se aproba execuția unui balon pentru cor, dar pentru o soluție „care să împacă conservarea caracterului bisericii cu nevoile cultului”, cf. Arh. CMI, Fond 5.03, Dosar Mântuleasa.

¹²⁰ Referat 21 ianuarie 1925, în loc. cit.

¹²¹ Referatul acestuia, din 2 decembrie 1924 constată acoperirea frescei cu o vopsea de ulei, dar o declară „admirabil conservată”, cerând doar curățirea ei de funingine și fum, cf. loc. cit.

¹²² Referatul lui I. Mihail, 19 mai 1925, loc. cit. aprecia că „modul cum se face curățirea este barbar”, extinzând critica asupra lucrărilor lui P. Molda – de la Curtea de Argeș, biserica Sfinților și Mântuleasa, în ultimul caz folosind „mături aspre îmbibate în sodă caustică”. Este corect – cum făcea la timpul gravelor critici și N. Iorga, spunând că „Nu se pot aduce la Comisiune resentimente personale” – să notăm că între cei doi protagoniști relațiile nu erau constant amicale, pentru că recepția din 8 oct. 1931, făcută tot de I. Mihail restaurărilor picturii, este notată cu bine!

¹²³ Cf. loc. cit.

¹²⁴ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 101–102.

¹²⁵ Interesante sunt mormintele din interior, datate 7 265, 7 273, 7 275, 1793; la 1921 se găseau în inventar un potir din 1786, icoanele donate de Răducanu sîn Ianache și Barbu sîn Borănescu în 10 martie 1833 și 1834–1836, ca și numeroase cărți vechi (Chiriadodromion, București, 1732; Molitvelnic, București, 1729; mineul din ianuarie, de Râmnic, 1779, cel din februarie și martie, 1780, o Evanghelie, tot de Râmnic, sub Filaret, 1784 ș.a.) cf. *Chestionar*, în Arh. CMI, Fond 5.07, Dosar Popa Soare.

¹²⁶ Referat în loc. cit.

*Tătărașcu, a cărei școală a și continuat-o.*¹²⁷ Restaurarea arhitecturii – mai ales izolarea contra umidității și subzidirile – a continuat în 1935–1937, aparținând arh. Vișan, iar confecționarea mobilierului sculptorului Gh. Dumitrescu; apoi alte lucrări s-au făcut după 1940, sub conducerea arh. Gr. Cerkez, membru al consiliului parohial, mai ales consolidări la planșeele de beton, refacerea bolților ș.a., iar în 1948 o ultimă spălare a picturii.¹²⁸

Tot biserică de târgoveți, bisericii Scaune i se întocmea proiect de restaurare de către I. Traianescu, în 1915 (valoare 1 500 lei).¹²⁹ Gr. Cerkez este cel ce preia, din 1921, șantierul, propunând învelitori noi și o sistematizare a întregului ansamblu. Încă prin 1926 arh. St. Becu îi producea „multă compătimire”, în același an V. Brătulescu obținând aprobarea CMI de a ridica obiectele (36 piese) aflate în toală nesiguranță și lipsă de îngrijire. În anul următor N. Iorga înștiința Mitropolia Ungro-Vlahiei despre posibilitatea creării unui muzeu cu obiectele valoroase. Măsura era binevenită, justificată, întrucât, în 1928, se semnala furtul mai multor obiecte de preț; ca o consecință, la 18 februarie 1928, biserica era cercetată de I. Andrieșescu, P. Antonescu, V. Drăghiceanu, N. Ghika-Budești și N. I. Popovici, care cer, pe lângă restaurare, crearea unui muzeu. În urma unei atare intervenții, în 1934–1939, se refăcea acoperișul, se amenaja terenul înconjurător și se repara tâmpla.¹³⁰

Biserica lăncu Vechi, ridicată de Dumitru Gheorghe și Gherghina, Gheorghe Ghiță și Popa Ion la 1775,¹³¹ cunoscuse în vreme câteva lucrări: la 1881, 1882 (când se și pictează de Gh. Ioanid), apoi la 1911 și 1919. În 1928 parohia solicita lucrări mai ample de restaurare; pe acestea St. Becu le aprecia însă în funcție de partea originală rămasă intactă, considerând-o pe aceasta fără interes arhitectural.¹³² Acestea și cele de curățire a picturii (1948), marchează cele mai însemnate intervenții cunoscute.

La un alt edificiu bucureștean, biserica Silvestru, istoricul îi pomenea pe Pârvan și Stanca Boiangiu drept ctitori ai primului edificiu ce fusese din lemn.¹³³ Ea fusese, e drept, reclădită în 1839 și – între

1904–1907 – reparată și mărită de arh. I. Petricu.¹³⁴ Edificiul nou, dar mai ales turnul vechi fuseseră atinse serios de seismul din 1940, CMI intervenind și urmărind până în 1944–1945 conservarea lor.

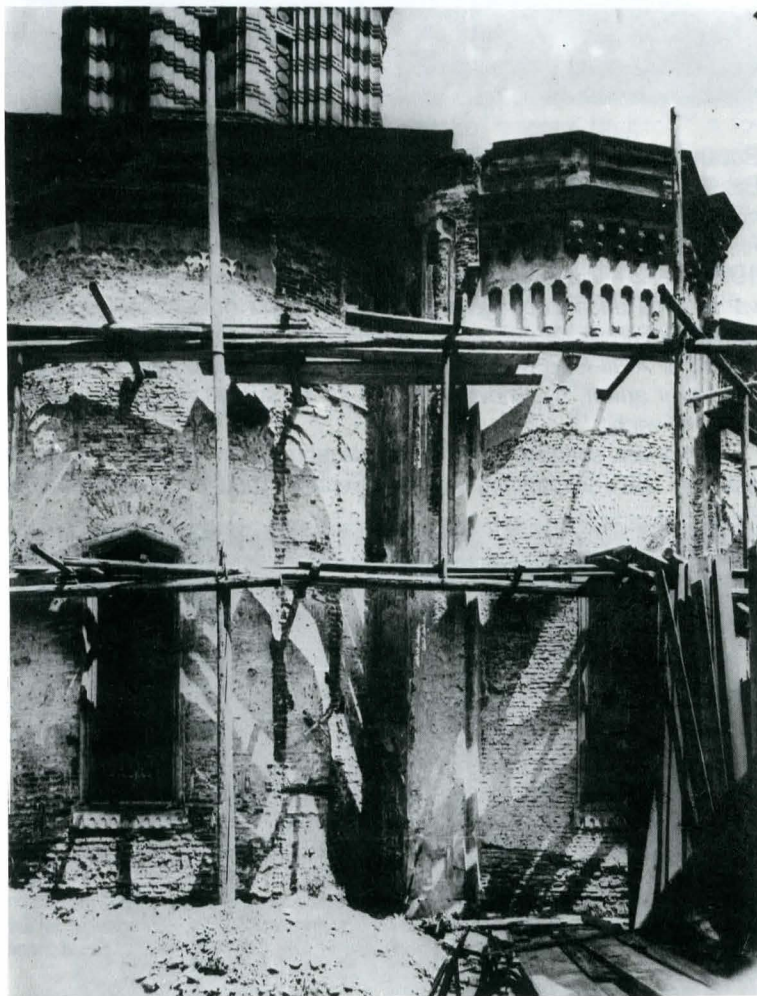
Un alt așezământ, inițial ctitorit de vel vornicul Istrate și C. Crețulescu în 1782 (pe locul schitului de lemn din 1766 și isprăvit la 1800 de breasla croitorilor), este biserica Flămânda (sau Săraca).¹³⁵ Restaurările din veacul trecut s-au executat în 1869 – o refacere –, în 1877 (sau 1872, cum credea I. Mihai) zugrăvirea interiorului de G. Stoenescu. Între supozițiile avansate în 1924, când N. Simionescu prezenta Comisiunii un deviz de spălare a picturii era și aceea că sub stratul acesteia s-ar fi aflat frescă...

La Biserica Pitar Moș (1795), pictată de Gh. Tattarescu, reparațiile, pe care le menționează izvoarele s-au făcut la 1818 și 1926;¹³⁶ pentru cea de la Filantropia (cu hramul Sfinții Doctori Cosma și Damian), ridicată o dată cu spitalul, între 1813–1817, cunoaștem lucrările din 1871 (când este reparată și pictată de Gh. Tattarescu) și intervenția din 1943 pentru a nu fi demolată.¹³⁷ La câțiva ani, în 1820, s-a încheiat construirea bisericii Țârcea, și aceasta un așezământ al mahalalei. Comunitatea, deși săracă, s-a îngrijit de lăcașul ei: în 1923 i se repara acoperișul, apoi, în 1925, V. Georgescu spăla pictura (propria-i lucrare, din 1915), cu care ocazie I. Mihail descoperea vechea frescă, pe care – alături de tâmplă și icoane – o propunea, în 1938, spre restaurare. În acest ultim an, V. Moisescu încheia releveul și un deviz de restaurare; la acestea se adăugau nevoile ivite după cutremur: refacerea învelitoarei, corecția turlor, umplerea crăpăturilor la corpul navei și clopotniță, consolidări prin legătură de fier, țesătură. Restaurarea clopotniței, a șarpantei acoperișului, a zidurilor de incintă și lucrările de nivelare a terenului s-au încheiat în 1944, fiind recepționate de către Em. Costescu, la 14 decembrie.¹³⁸

Biserica Sf. Treime din Ghencea datorează facerii de bine a unui grup de negustori, în frunte cu Nicola Băcalu, ea fiind terminată la 10 aprilie 1820.¹³⁹ În veacul trecut, o serie de lucrări au modificat edificiul: în 1857, 1877 și, apoi, în 1907. Mai ales cea din 1877 a avut consecințe: s-au mărit ferestrele, s-a reparat cu piatră; în 1883 I. Dragomirescu a pictat-o în ulei.

Obiectivul ajungea în 1934 în dezbaterile Comisiunii, întrucât comunitatea, ridicând o nouă și modernă biserică, la 1,5 m de cea veche!, cerea demolarea celei vechi. Ca în atâtea alte nefaste situații „CMI nu poate aproba dărâmarea bisericii ci cere ca ea să fie reparată și păstrată în bună stare ca amintire a strămoșilor noștri”.¹⁴⁰ În litigiul dintre apărătorii și susținătorii demolării, rolul negativ principal revine parohului care susținea: „să se dărâme [...] nici nu ai ce repara [...] cea veche nu-și mai are nici un rost”.¹⁴¹ În ciuda unor atare păreri, Em. Costescu propunea păstrarea „mai ales pentru a arăta viitorimii că pe timpul strămoșilor noștri locașurile sfinte erau mici, dar credința era mare”; el aprecia că folosirea ei ca muzeu sau paraclis s-ar fi justificat, idei preluate și comunicate o dată cu refuzul demolării – de CMI – Patriarhului. Cu același prilej, CMI considera obtuzitatea parohului „în

Biserica Buna Vestire – Curtea Veche, în timpul restaurării

¹²⁷ Restaurarea acestei picturi în ulei era încheiată în 1928, costându-i pe enoriași 700 000 lei, cf. loc. cit.

¹²⁸ Costul celor din 1935 a fost de 562 000 lei, cf. loc. cit.

¹²⁹ Vezi loc. cit., Fond 5.04, Dosar Scaune, I. Acest edificiu a fost ridicat de breasla măcelarilor, în 1855, conform unei însemnări de pe un policandru; biserica a fost învelită cu tînichia albă.

¹³⁰ Vezi loc. cit. Lucrările respective au fost dirijate de Al. Popovici, Șt. Balș și H. Teodoru.

¹³¹ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 97; în inventar exista în 1921 un Triod de la 1798, cf. loc. cit., Fond 5.07, Dosar lăncu Vechi.

¹³² Referat din 24 august 1928, loc. cit.

¹³³ Cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Silvestru, 1921–1944.

¹³⁴ Acest așezământ aparținea corporației cereparilor, care serbau, aici, în prezența lui Carol I, a doua zi de Crăciun.

¹³⁵ În *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.06. Dosar Flămânda. În inventar se găseau, la 1921, icoane de la 1812.

¹³⁶ *Chestionar*, loc. cit., fond 5.07, Dosar Pitar Moș.

¹³⁷ Adresa CMI nr. 1936, 2 iunie 1943, în loc. cit., Fond 5.04, Dosar Filantropia.

¹³⁸ Valoarea lor era de 1 572 000 lei, toate în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar I, Țârcea – biserica Înălțarea Domnului – Vitan, 1923–1945.

¹³⁹ Și aceasta se afla pe locul alteia, probabil din lemn, dovadă fiind icoana Sfintei Fecioare cu pruncul în Brațe, adusă din Peloponez și datată 1752, ca și numeroasele cărți vechi (Antologhion de Iași, 1758, minee de Rîmnic, 1778–1779 ș.a.) cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.07, Dosar Sf. Treime – Ghencea.

¹⁴⁰ În baza referatului lui N. Ghika-Budești, din 15 septembrie 1934, din care cităm – CMI s-a adresat, preluând hotărârea, Patriarhului (cu nr. 1 021, 28 septembrie 1934), cf. Arh. CMI 5.07, Dosar Sf. Treime Ghencea.

¹⁴¹ Adresa Parohiei nr. 62, 12 noiembrie 1935, către CMI, în loc. cit.

Biserica Mântuleasa – înainte de restaurare

virtutea unei autonomii greșit înțelese și regretă tonul, profund jignitor ce-l întrebuințați și care nu poate fi datorit decât unui spirit anarhic.”¹⁴²

Un ultim caz, din șirul lung al ctitoriilor de orașeni bucureșteni, confruntate adesea cu timpul și efectele sale distructive, ni-l oferă biserica Sf. Nicolae Tabacu de pe Calea Victoriei. „Prefăcută din temelie” în 1864 de Maria Văcărescu, clucerul Petrescu, Grigore Cantacuzino și Iancu Manu, ea stă pe urmele celei de lemn a ciobanului Nicolae zis Tabacu.¹⁴³ În 1890 pictorul Serafim împodobește construcția, refăcând pictura mai veche în ulei; adăugarea portalului îi schimbă acestuia aspectul. O intervenție mai recentă, din 1940, după cutremur, se referă la unele reparații și la refacerea fațadei.¹⁴⁴

Asemenea date privind istoria restaurării monumentelor de cult ilustrează, într-un mod convingător, politica de stat, constantă, de a asigura însemnelor trecutului neamului românesc o cât mai mare durabilitate, de a îngriji ca acestea să-și păstreze sensul lor major, istoric și artistic, de componente ale istoriei naționale.

Considerându-le rod al conlucrării unei pleiade de specialiști, învățați de seamă, adesea aflați la loc de frunte în istoria culturii și științei pentru osârdia lor pe planul istoriei, arhitecturii sau artei, puse sub conducerea și controlul CMI, asemenea lucrări continue de conservare și restaurare, făcute cu atâtea sacrificii materiale, atât ale statului cât și, mai ales, oamenilor simpli, ne dau adesea imboldul și sensul stăruinței și încrederii. Alături de opera lăsată de înaintași în celelalte domenii din aria culturii și artei, și aceste exemple ce sunt surprinse aici exprimă tot atât de valoroase contribuții la păstrarea și transmiterea către viitorime a patrimoniului cultural național. Din această perspectivă, celor ce le-au dăruit acestor mărturii ale istoriei, arhitecturii și artei românești energie și faptă, le-au susținut cu ardoare cauza, toată recunoștința noastră.

(București, 22 octombrie 1986)

¹⁴² Adresa CMI nr. 1 531, 12 decembrie 1935, și Referat Em. Costescu, nr. 1 491/1935. În 1937, în fața evidenței demolării, N. Ghika-Budești propunea demolarea, cf. loc. cit.

¹⁴³ În inventarul din 1921: Triodul tipărit de Stoica Iacovici la 1746, Evanghelia de Râmnic de la 1784, Minologhion de Lipsca din 1761 și clopotul cu inscripția „Danu Ioanu sin Danu Brat 1766 IV–II” confirmau vechimea reală, cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.06, Dosar Nicolae Tabacu.

¹⁴⁴ Cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.06, Dosar Nicolae Tabacu.

ABSTRACT

This study is an insight into the restoration and protection of Bucharest's historic churches during a critical time for such work, i.e., from 1850 to 1950.

Only in the second half of the 19th century opened numerous restoration works, and were taken official decisions for protection. They became more frequent and intensive along with an increasing awareness of the historic monuments' value emphasized by prominent historians, architects, art historians, archaeologists, engineers, decorators and restorers.

After the introduction of a specialized legislation in 1892 and the creation of a relevant state body – The Historic Monuments Commission, the restoration and protection policy lined up to the general trend of modernizing Romanian society.

In Romania's capital, restoration grew intensive especially after 1890: work at the Patriarchy ensemble and churches Antim, Stavropoleos, Cotroceni, Văcărești, Curtea Veche, etc.

After 1918, within a favorable economic and moral context, and based on adequate legislation, Romanian government, through its Ministry of the Cults and Arts, and the Historic Monuments Commission started a positive process of protecting historic monuments, in which intellectuals, the Church, and schools were engaged as well.

In addition, the increasing self-consciousness of the community influenced its decision of conserving and restoring numerous monuments built by ancestors. Churches St. Apostles, Batistei, Precupeții Noi, Popa Soare, etc. were restored with the participation of architects, civil engineers, mural restorers, painters, and firms specialized in building materials and ancient techniques.

Examples illustrate the concept of history-based restoration, supported by great scholars, such as Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga, Alexandru Lapedatu, P. Antonescu, N. Ghika-Budești, H. Theodoru, Șt. Bals. etc. In addition, the study casts a light on the formation, based on different opinions, of an active protection system, supported directly by Government, and which, though limitedly, was regularly funded.

The second part of the study adds new information on the technology and organization of 30 restoration works at Bucharest churches founded by ruling princes and the nobility.

Based on archive research and specialized information, the history of the protection and restoration works in Bucharest is a synthesis of concepts and attitudes in modern Romanian society.

PENTRU UN CAPITOL NECUNOSCUȚ AL ISTORIEI ARTEI ROMÂNEȘTI

PICTURĂ MONUMENTALĂ DE COSTIN IOANID

ADINA NANU

Am putea spune că domeniul picturii noastre bisericești din veacul al XX-lea rămâne mai degradat un capitol ignorat decât unul necunoscut. Dacă pentru perioada interbelică nu se pune problema de a se fi ascuns ca pe un fapt „prohibitiv” opera bisericească a unui Luchian, Tonitza, Eustațiu Stoenescu, Costin Petrescu, sau Olga Greceanu, este tot atât de adevărat că anii ce au urmat războiului și instaurării regimului comunist au scos pictura bisericească, așa cum ne arată succint Adina Nanu, în afara vieții culturale oficiale, vigilent guvernată de ideologii „realismului socialist”.

Picturile murale ce au continuat să împodobescă zidurile bisericilor noastre mai noi sau mai vechi, prin mâna celor ce au devenit maeștrii frescei veacului nostru, precum Ghiță Popescu, Ștefan Constantinescu sau Costin Ioanid, constituie așadar un capitol ocolit în chip deliberat și pentru care Adina Nanu face cel dintâi act de dreptate.

Un gest de restituire înaintea căruia se pune întrebarea esențială: de ce, totuși, acest capitol de artă românească nu și-a găsit încă locul în studiile sau sintezele specialiștilor?

În primul rând pentru că pictura bisericească a secolului nostru, prelungind fenomenul „înnoitor” al veacului al XIX-lea, animat de suflul Renașterii naționale, consacră genul picturii sacre „de autor”, puternic marcată de experiența picturii de șevalet a artistului re-

spectiv. În felul acesta pictura bisericească, ce rezistase până nu demult ca un fapt de sine stătător, izolat între zidurile medievalismului autohton, era absorbită în noua constelație a picturii laice, apărută după modelul european, într-o lume secularizată, eclectică, neliniștită, instabilă, revendicând mereu nedobândita libertate a spiritului.

În al doilea rând și în opoziție cu primul, ce marca de fapt prezența valorilor moderne ale picturii românești, pictura bisericească a devenit, mai cu seamă în ultimele patru decenii, teren al dilențantismului și prostului gust. Fapt cu atât mai grav cu cât ne aflăm pe terenul sacru, ce concentrează un întreg tezaur coborând din începuturile statale românești, definitiv pentru spiritualitatea noastră.

Indirect, studiul Adinei Nanu privitor la pictura murală a lui Costin Ioanid destinată spațiului eclezial schițează un răspuns la problema marginalizării picturii bisericești contemporane.

Dincolo de contextul politic, care cum se știe, ignora într-un soi de toleranță pictura sacră, maeștrii frescei românești au continuat să se manifeste la adăpostul instituției bisericii. Acești maeștrii, printre care se afla pictorul și profesorul Costin Ioanid, au încercat a menține pictura bisericească la un nivel înalt, în ciuda ignoranței preoțimii sau a enoriașilor, precum și împotriva valului de dile-

tantism ce pătrundea tot mai adânc în breasla pictorilor de biserici.

Din păcate, și faptul acesta ar trebui analizat, toți acești maeștri au apărut arta, în spiritul ei secularizat, și nu teologia. Acești pictori de rară sensibilitate, cultivați și cu neobișnuită putere de muncă, așa cum a fost Costin Ioanid, nu au fost și teologi. Sau mai bine zis, nu au beneficiat de protecția și colaborarea unor teologi, colaborare capabilă să refacă ruptura între imagine și teologie.

Acești puțini pictori de elită ai bisericilor noastre erau de fapt niște solitari. Ei acționau sub rigorile canoanelor și ale coordonatelor artistice promovate de Comisia de Pictură Bisericească. În realitate, însă, maeștrii precum Costin Ioanid se desfășurau într-o totală libertate de spirit. Autorul ansamblului mural bisericesc de la Bogata-Olteană asculta Gluck și rezolva, într-o stelară singurătate, problemele abstracte ale desenului, luminii, culorii, ale raporturilor între suprafețele compoziționale, adăpându-se deopotrivă de la sursele bizantine și țărănești.

Articolul de față semnat de Adina Nanu este nu numai o binevenită restituire ci și o deschidere necesară către un domeniu a cărui cercetare lucidă și profundă o cere acest sfârșit de veac.

DAN MOHANU

lată o surprinzătoare revelație: timp de o jumătate de secol, în țara noastră, lângă noi dar fără să băgăm de seamă, s-a creat un întreg capitol al artei românești, pe care criticii și istoricii de-abia îl descoperă.

Întrând în bisericile ortodoxe din orașe sau sate, suntem obișnuiți să le vedem în veșmintele tradiționale ale picturilor, dar prea puțini știu că multe sunt operele unor artiști consacrați ca Luchian, Tonitza, Olga Greceanu, Eustațiu Stoenescu, Nina Arbore, Ștefan Constantinescu, Ghiță Popescu, Gheorghe Vânătoru, Costin Ioanid și mulți alții. Interzicând să se publice sau să se difuzeze tot ce era legat de religie, ideologii ateismului au îngropat în uitare nu numai manifestările contemporane ale credinței dar și toate creațiile din deceniile dinaintea ocupației sovietice, bine cunoscute în perioada interbelică. Așa se explică totala ignorare de către tineri a unei artiste ca Olga Greceanu, cea mai importantă creatoare de picturi monumentale din generația ei. În circuitele turistice au intrat sprijinite de organizații culturale, internaționale, doar monumente medievale, cum sunt bisericile din nordul Moldovei sau cele din Curtea de Argeș, socotite în

comentariile oficiale vestigii ale trecutului, fenomene irepetabile, fără legătură cu prezentul.

Privind în jur, descoperim însă acum că numărul ansamblurilor artistice bisericești cu care merită să ne mândrim este infinit mai mare. Ca să reconstituim acest șir de valori trebuie să cercetăm cu grijă bisericile ascunse pe după paravanele blocurilor, unele chiar deplasate ca să nu rămână prea la vedere, ca și pe cele, foarte multe, răspândite prin sate și cătune.

Pentru recuperarea acestui patrimoniu, orice mărturie este importantă; mulți dintre maeștri care au făcut din pictura religioasă sensul vieții lor s-au stins, dar există discipolii lor, creatorii de azi, care, pe schele, și-au purtat penelul pe urmele schițate de autorii proiectelor, le-au ascultat sfaturile, le-au înțeles gândurile. În afara breslei, puțini au cunoscut aceste eforturi.

Pe când în expozițiile anuale, municipale, omagiale etc. oficialitatea încuraja „realismul socialist”, de import sovietic, reconstituiri artificiale ale unor scene idealizate („indicații prețioase” etc.) folosind ca argument de veridicitate detalii pseudo-fotografice, în tăcere, enoriașii

strângeau bani, ridicau schele, își reparau bisericile deteriorate de cutremure, iar pictorii, alături de călugări și de ajutoarele lor, spălau, repictau sau pictau din nou pereții afumați de arderea lumânărilor.

Conducerea Bisericii Ortodoxe a susținut, în acei ani, cât a putut, eforturile locale, coordonându-le prin activitatea Comisiei de Pictură Bisericească, din care au făcut parte artiști plastici și care s-a străduit să asigure un nivel înalt lucrărilor, ca și prin cursurile de artă religioasă.

Una dintre consecințele cele mai interesante ale integrării în istoria artei românești a acestui capitol „dosit”, este însă revelarea interinfluențelor inevitabile care s-au produs între aceste două „genuri” desfășurate paralel, cel oficial laic și cel subteran religios, mai cu seamă în creația artiștilor care au lucrat în ambele domenii.

Este îndeobște acceptat că toți artiștii plastici marcanți ai secolului nostru și-au căutat rădăcini în monumentele religioase ale trecutului, mulți pictori, în frunte cu Pallady, preluând conștient (și mărturisit) din frescele tradiționale fondul alb, desenul apăsător, coloritul lipsit de umbre, aplatizarea imaginii. (Sabin Popp a copiat portrete ale cititorilor Cantacuzini de Pârvu Mutu înainte de a picta cunoscutul său *Triptic de familie*). Întreg valul de „clasicism” din pictura noastră interbelică își are probabil sursa în entuziasmul general pentru vechea artă românească expusă în acei ani și în străinătate și apreciată de critici de renume ca H. Focillon etc.

Ceea ce nu s-a studiat însă sunt, în cazul artiștilor care au făcut și artă religioasă, pe de o parte, modul în care fiecare dintre ei și-a exprimat personalitatea în cadrul impus al tematicii sacre, și pe de altă, înrăurirea experienței religioase asupra creației lor laice.

Pictorul *Costin Ioanid* (1914–1993), de curând stins din viață, oferă un exemplu convingător de artist cunoscut numai pe jumătate, apreciat de cei mai de seamă critici de artă, de la G. Oprescu la P. Comarnescu, E. Schileru, I. Frunzetti și mulți alții, doar pentru desenele și picturile sale din expoziții, pe când despre marile sale ansambluri monumentale, întinse pe sute de metri pătrați, acoperind biserici de mari dimensiuni în totalitatea interiorului și uneori pe întinse porțiuni și în exterior, nimeni n-a șoptit o vorbă. (Cu excepția unui scurt interviu luat de Radu Budeanu în *Mondorama* Nr. 1/1990 despre biserica Bogata–Olteană.)

După 1989, conștient de valoarea creației sale monumentale, dar cu buna cuviință care îl caracteriza, Costin Ioanid s-a străduit să convingă pe toți istoricii și criticii de artă pe care-i cunoștea să scrie despre „picturile religioase din vremea ateismului”, lăudând mai cu seamă lucrările lui Ștefan Constantinescu, Ghiță Popescu sau Nicolae Stoica,

Costin Ioanid pictând în naosul bisericii Sf. Îngeri

dar nimeni nu a avut răgazul necesar să-i asculte sfatul și să-i facă această bucurie în timpul vieții.

De-abia răsfoindu-i însemnările despre artă și artiști, pe care cu aceeași modestie, nu a îndrăznit să le ofere spre publicare, îți dai seama că a fost pe deplin conștient de importanța artei religioase românești actuale ca și de faptul că el însuși, în acest domeniu, s-a realizat cel mai deplin, reușind să altoiască pictura sa modernă pe trunchiul străvechii arte populare pe care a iubit-o cu patimă. În august 1984 își nota această convingere: ... după „îndelungate și pasionate dialoguri cu sute și mii de metri de ziduri monumentale, încercând să descifrez ceva din tainele meșterilor frescari ai evului de mijloc românesc, nădăjduiesc totodată că firavul grup de pictori de astăzi care își dăruiesc dragostea și priceperea acestei atât de ostenitoare îndeletniciri, vor reuși să adauge glorioasei noastre arte medievale o nouă pagină de strălucire [...]”

Costin Ioanid a pictat biserici pe ascuns, ca dealtfel toți ceilalți profesori ai secției de artă monumentală din Academia de Arte, care își onorau calitatea de membri ai Uniunii Artiștilor Plastici prin participarea regulată la expoziții (obligatoriu laice).

Tainele picturii le preluase de la Francisc Șirato, profesorul său de la Academia de Arte din București, căruia i-a păstrat toată viața o caldă recunoștință și de care îl lega bucuria culorilor exuberante. În 1951 Costin Ioanid a urmat cursurile de pictură religioasă ținute la Mănăstirea Ciorogârla, avându-l ca profesor pe pictorul Ghiță Popescu. În 1959 a absolvit și cursul teoretic de pictori restauratori de monumente istorice bisericești de la Institutul Teologic din București. Și-a dobândit dreptul de a practica pictura bisericească în cuprinsul Patriarhiei României (autorizația nr. 9/1976) și de a restaura vechile picturi din monumente istorice (autorizația nr. 22/1978) având și o activitate de consultant în Comisia de Pictură Bisericească.

În tot acest timp, Costin Ioanid s-a consacrat și învățământului ca profesor de desen și pictură la catedra de artă monumentală, unde era coleg cu alți artiști de valoare, ca fostul său magistru, Ghiță Popescu, Ștefan Constantinescu, Paul Miracovici etc. Rector al Academiei de Arte din București, Costin Ioanid a demisionat în 1967, refuzând să accepte abuzul de autoritate al lui Nicolae Ceaușescu în orientarea artistică a tineretului universitar.

limbaj popular: pe fondul ocru, luminos, scenele cu multe personaje se detașează în culori vii, amintind icoanele pe sticlă. Acțiunile sunt limpede narate, în plus, pentru a fi înțelese, lângă fiecare scenă e scris lizibil și titlul. Stâlpii pronaosului par ciopliți în lemn, pe bolta naosului apare o mare stea colțurată, ca de colind, în jurul căreia zburătăcesc îngeri cu aripi de rândunică. Inconfundabilă este atmosfera realizată de pictură, solemnă prin măreția spațiului văzut în întregime, dar în același timp veselă, plină de bucurie, datorită vioiciunii culorilor, aspectului familiar al personajelor și chiar unor discrete note de umor (capitelurile pictate pe stâlpi au capete de țapi, cu coarne răsucite în stil ionic).

Biserica „Izvorul Tămăduirii” – Mavrogheni din București (lângă Piața Victoriei) este un edificiu orășenesc, ridicat în secolul al XVIII-lea de Domnitorul Țării Românești Nicolae Mavrogheni. Costin Ioanid a pictat-o din nou în 1972 iar după marele cutremur din 1977 a repictat-o (în 1985; 800 mp frescă; colaborator: Gh. Rizoiu). Interiorul larg pare acoperit de o mare tapiserie, impresionantă prin amplexarea simfonică. Imaginile sunt perfect adaptate suportului arhitectonic pe care îl pun în valoare. Registrul inferior e ocupat de siluetele monumentale ale sfinților pe când în zonele superioare ale pereților și bolților se desfășoară scenele narative conforme erminilor.

Culorile vii, percutante, sunt răspândite pe toată suprafața pereților pentru a atrage atenția privitorilor peste tot, nelăsând-o să rămână fixată într-un punct anume ci obli-

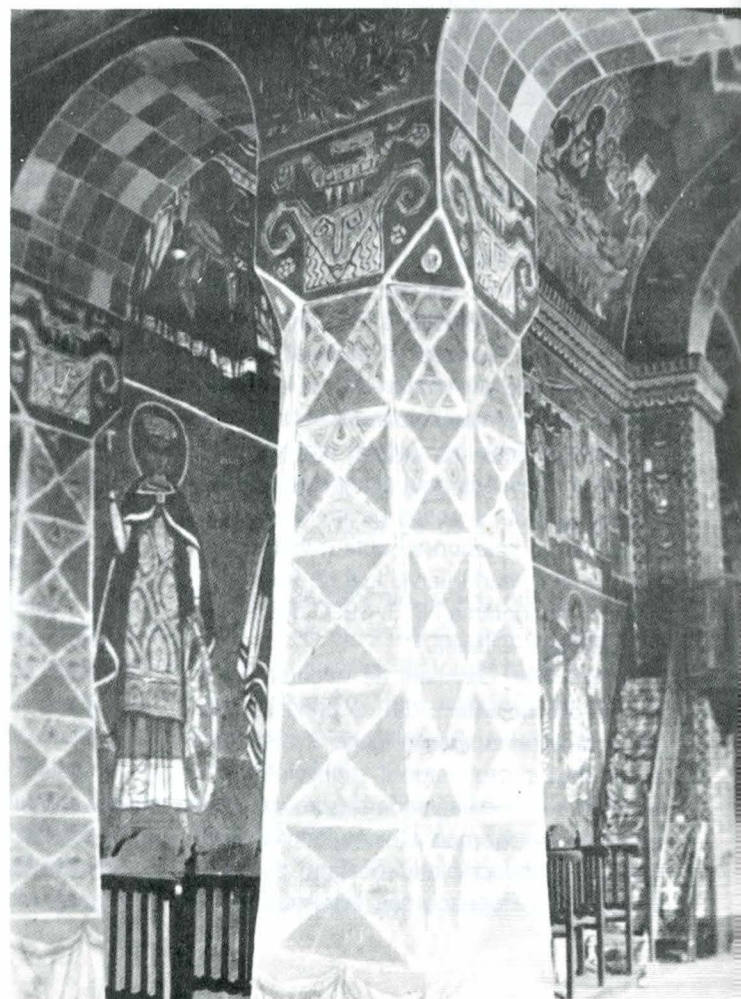
Biserica din Mărcești

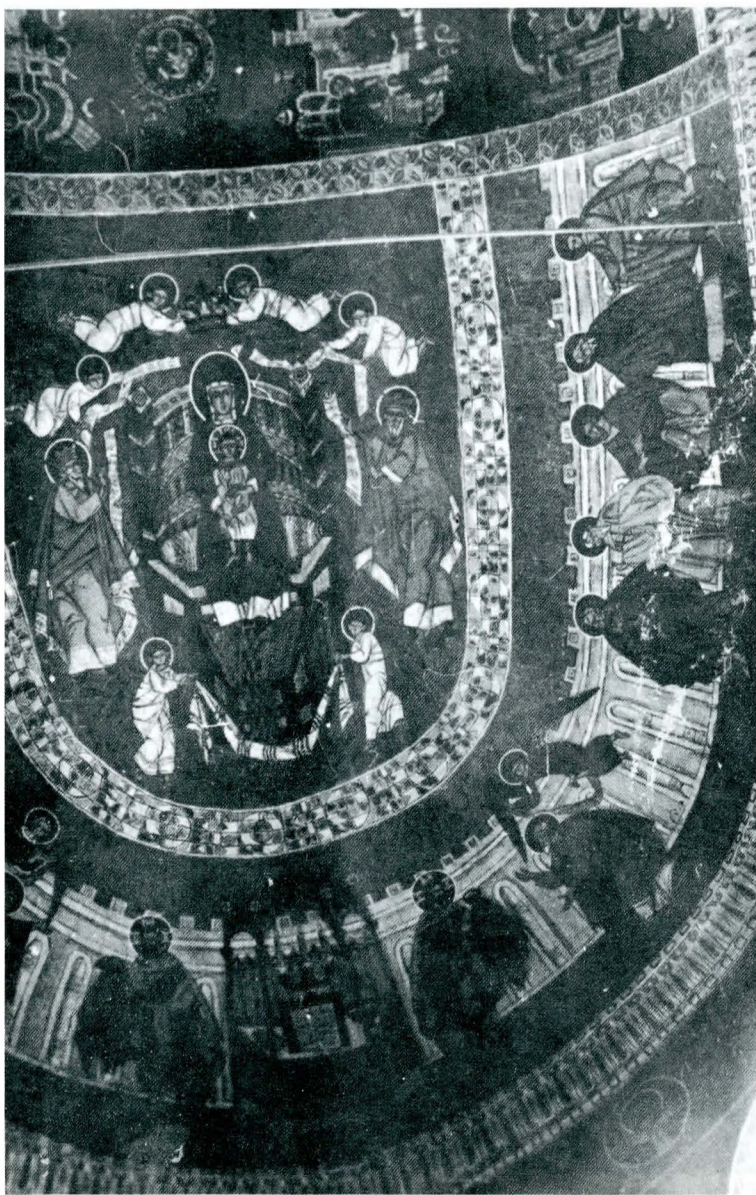
Primele picturi religioase le-a executat în 1956, la biserica din Costeștii de Deal, jud. Dâmbovița, unde a restaurat cca 200 mp de frescă și a pictat din nou cca 300 mp.

Biserica în care Costin Ioanid considera însă că a realizat prima pictură personală a fost cea din Constanța, cu hramul Sf. Îngeri, unde între 1959–1961 a acoperit cu fresce tot interiorul, peste 1000 mp. (colaboratori: sora pictorului, Lucia Ioanid, și Gh. Rizoiu). Deoarece asupra acestei picturi a mai revenit după cutremurul din 1977, când biserica a fost restaurată, iar în 1975–1976 a mai executat și alte fresce și mozaicuri în exterior, voi plasa întreg ansamblul în etapa de evoluție ulterioară.

În anii 1970–1972 Costin Ioanid a avut de îndeplinit comanda decorării unei biserici de țară, din satul Mărcești, jud. Dâmbovița (colaboratori: C-tin Cantea și Gh. Rizoiu). De la început se vede intenția adoptării unui

Biserica din Mărcești

gând-o să urmărească șirurile și grupurile de figuri care se echilibrează reciproc.

Compoziția în ansamblu e statică, prinsă în limitele geometrice regulate ale arhitecturii cu panouri dreptunghiulare, arcuri semicirculare, turla cilindrică și bolți în fragmente de sferă. Aceste forme mari sunt divizate la rândul lor în fragmente de sferă. Aceste forme mari sunt divizate la rândul lor în alte mici ancadrame pătrate sau circulare. Înghețarea imaginilor, mărginite de linii statice, rigide – orizontale, verticale sau curbe regulate – e însă compensată de mișcarea sugerată de liniile desenului ca și de intensă vibrație a culorilor. Cele mai importante accente sunt date de dungile albe care indică gesturile, tivind veșmintele personajelor și penele aripilor, mărginind clădirile sau indicând plantele din jur. Așezarea oblică a dungilor luminoase, mergând în sus sau în jos, animă compoziția, îi imprimă un ritm vii, dansant.

Pictura respectă datele esențiale ale tradiției bizantine; lumina egală, lipsa adâncimii (accentuată de perspectiva inversată), aplatarea volumelor, aduse la suprafața zidului, modelarea trupurilor fiind doar discret indicată prin linii hașurate.

Modelul la care autorul a recurs, ca punct de plecare al interpretării sale, nu se află însă în marile realizări ale Bizanțului imperial ci în bisericuțele de sat din țara noastră, ctitorite de boiernași sau negustori și executate de pictori țărani. Autorul nu-și renegă cultura artistică, nu-și contraface desenul, abil prin talent și exersat prin mulți ani de studiu, încercând să pară naiv și stângaci, dar caută să redobândească acea candoare care a făcut posibilă încântătoarea pictură a meșterilor populari. De fapt el scoate la iveală propriul său suflet de copil, care continuă să trăiască în orice artist autentic, păstrându-și puritatea și veselia (În însemnările sale, Costin Ioanid citează de mai multe ori acest gând al lui Brâncuși). Desenul e redus la esențial, la linia dreaptă care delimitează un plan, în felul în care Pallady își construia formele, nu descriind ci doar indicând reperele principale. Contururile apar astfel colțuroase, curbele compuse din drepte care se continuă, rezultatul nu este însă diform ci „în caracter” cum se spune în termeni de atelier pentru a denumi de pildă desenul lui Cézanne. Măinile, de pildă, sunt corect indicate, expresive, și nu deformate, ca în icoanele populare pe sticlă. Personajele au pro-

porții firești, departe de înălțimea și subțiri-mea aristocratice ale siluetelelor din catedralele princiare, și mai apropiate de statura bine legată, cu gâtul scurt, a ctitorilor țărani din bisericile de sat ale Olteniei. Unele capete, mai ales de bătrâni, amintesc de moșii sfătoși de altădată, cu pletele și barba sure. Costin Ioanid subliniază astfel în toate bisericile pictate prezența sfinților și mucenicilor locali, ca Sf. Ion Valahul, S-ta Filofteia și alții, ale căror veșminte sunt evident românești.

Fețele lor, definind idealul uman al artistului, sunt grave dar împăcate, destinse. Ei au ochii mari, nasul subțire și alungit și gura mică, asociate unei vieți spirituale elevate, dar Costin Ioanid nu a socotit necesar să le facă cearcăne la ochi (urme ale nesomnului și suferinței), ci a omis să deseneze chiar și pleoapa inferioară, ceea ce dă privirilor o prospețime juvenilă.

Portretele ctitorilor bisericii, domnitorul Nicolae Mavrogheni și familia lui, apar într-un grup pitoresc, cu o mare varietate de costume evocând moda secolului al XVIII-lea, în care se amestecau caftane și ișlicuri turcești cu rafinate podoabe pariziene. Autorul n-a lăsat să-i scape ocazia, în singura zonă din biserică în care îi era permis, să se amuze pe seama eleganților și elegantelor de altădată.

Frizele decorative care tivesc panourile, ritmând spațiile, sunt de o mare varietate, mergând de la figuri geometrice simple la vrejuri cu păsări sau îngeri, toate inspirate din arta populară și desenate cu mâna liberă, cu vizibile inegalități, ceea ce le ferește de monotonie. Privind cu atenție cusăturile și țesăturile populare, cojoacele învârstate cu piele colorată, ciopliturile în lemn și toate celelalte minuni care alcătuiau lumea vizibilă construită de țărani noștri, Costin Ioanid s-a străduit să se ridice la înălțimea acestora pentru a înălța imnul de slavă în care a îmbrăcat biserica. El culminează în turla luminoasă, împodobită ca un ou de Paște cu șiruri-șiruri de sfinți și îngeri, din ce în ce mai mici, sprijinind cupola pe care, într-o aură caleidoscopică, veghează Christos Pantocratorul.

La *Constanța*, Costin Ioanid a pictat *biserica Sfinților Îngeri* într-un interval de 20 ani (interiorul între 1959–1961, în exterior mozaicul 67 mp în 1975, pictura pridvorului 120 mp în 1976, restaurarea frescei din interior în 1979, după cutremurul din 1977).

Interiorul e în același timp grandios și somptuos. Și aici structura ansamblului e clasică, prin trama ancadramentelor, ca o plasă cu ochiuri regulate, care fixează multitudinea de scene și personaje, realizând simbioza picturii cu arhitectura. Pe fondul albastru închis al cerului de noapte înstelat (cine n-a privit cerul pe malul mării?) se profilează construcții fantastice și siluete sfinte, în culori calde, puternice dar fără stridențe.

Biserica Sfinții Îngeri – Constanța.
Fața altarului

Biserica Sfinții Îngeri din Constanța.

Marea înălțime a bisericii permite suprapunerea mai multor registre ca de obicei, ca benzi orizontale, continuate și pe bolți.

Șirurile de sfinți ies și pe peretele exterior al bisericii, în pridvorul acoperit. Aici sunt plasați sfinții „noștri”, ca Sf. Mucenic Oprea, înfățișat cu chimir de piele, cojoc și opinci.

Bolțile care formează plafonul pridvorului poartă stele cerești ca și cele de colind, pictura evocând cele 7 sinoade ecumenice.

Coloritul frescei din pridvor lasă să se vadă, în lumina directă de afară, rafinatele cromatice care se estompează în umbra interiorului, efectele muzicale fiind sugerate de pildă de alăturarea unui albastru-mov (cald) cu albastru-verzui (rece), ca în veșmintele Sf. Ier. Efrem.

Sus pe fațadă, deasupra intrării, un mozaic înalt reprezintă pe îngerii cărora le este dedicată biserica. Tehnica migăloasă a mozaicului, asamblat din bucățele de ceramică glazurată și de gresie, pune în valoare desenul expresiv și culorile strălucitoare în lumina soarelui. Compoziția se ridică pe înălțime, pe același fundal de cer nocturn ca și cel din interior, structurată ca o succesiune de vârtejuri de mărime descrescândă, având la bază pe cei doi arhangheli înaripați, deasupra lor patru îngeri-copii, apoi rozeta-fereastră.

Cel mai mult a iubit Costin Ioanid biserica din satul *Bogata Olteană Jud. Brașov*. Pictată în 1978–1979, ea a fost completată cu un mozaic exterior în 1982 (colaboratori: Costin Cantea, Cezar Atodiressei și studenți ai Academiei de Arte din București). Clădită din piatră și marmură, prin strădania tuturor localnicilor, chiar și a celor plecați de acasă și ajunși la școli și funcții înalte, ca arhitectul Nicolae Crețoiu, autorul planurilor, biserica domină satul de pe culmea unui deal și, cu cât te apropii de ea, te uimește prin lansa-rea ei. Pe fațadă, pridvorul susținut de arcade adăpostește mari panouri din mozaic în culori strălucitoare.

În interior, autorul a conceput, ca și în celelalte cazuri, compoziția de ansamblu ca pe un covor unic, multicolor, acoperind pereții în întregime, chiar și în grosimea zidurilor de la ferestre. În puternic contrast cu vibrația cromatică intensă din jur, pe pereții principali ai naosului, între ferestre, ies în evidență silue-tele monumentale ale sfinților, conturate cu sobrietate în alb și negru. Reprezentând sfin-ți locali, Costin Ioanid și-a luat drept modele chiar țărani din zonă, în costumele lor popu-lare moștenite din tată-n fiu și care, tocmai

prin statornicia lor, nu fixează figurile într-un timp anumit – în actualitate – ci te duc cu gândul la șirurile de generații care s-au suc-cedat de milenii prin partea locului.

În referatul lor către Comisia de Pictură Bisericească, în vederea recepției lucrării, Părintele profesor Ene Braniște, pictorii Gheorghe Vânătoru și Gheorghe Răducanu scriau la 20.02.1979 următoarele despre „noutatea sau particularitatea” picturii din bi-serica Bogata Olteana: „Costin Ioanid a zu-grăvit chipuri de sfinți români, mucenici și mucenițe, cuvioși și cuvioase aparținând spațiului geografic românesc și balcanic (Sf. Filofteia, cuvioasa Paraschiva, Sf. Oprea Ni-colau Miclăuș și alții) pe care i-a înveșmântat în haine românești specifice regiunii de care aparține biserica [...] nota de pitoresc local, care nu face notă discordantă cu restul an-samblului, își găsește analogii în pictura por-tretelor noastre ctitorești de prin bisericile din nordul Olteniei, zugrăvite de meșteri populari în sec. XVIII și XIX, din vechile biserici arde-lene sau a bisericilor de lemn din Maramu-reș” [...]. O notă de autenticitate națională se străvede și în frumoasele motive orna-mentale geometrice policrome [...] care imită

produse din partea locului ale artei țesăturilor și broderiilor noastre populare”.

Iar în referatul său, părintele Sofian Bo-ghiu (el însuși pictor, colaborator cu ani în urmă al Olgăi Greceanu) relevă însușirile pic-turii:

„a) din punct de vedere tehnic, lucrarea este executată ireproșabil întrucât culorile aderă perfect la suport iar pe zidul bine sclivisit nu se observă nici o fisură.

b) .. devizul inițial a fost îmbogățit cu nu-meroase scene iconografice

c) desenul are un caracter arhaic, foarte bine proporționat pe spațiile arhitectonice ale bisericii. Coloritul este viu și intens, inspirat din cromatica icoanelor pe sticlă. Compozi-țiile sunt dispuse în frize, urmărind suprafe-țele arhitectonice și punându-le în valoare.

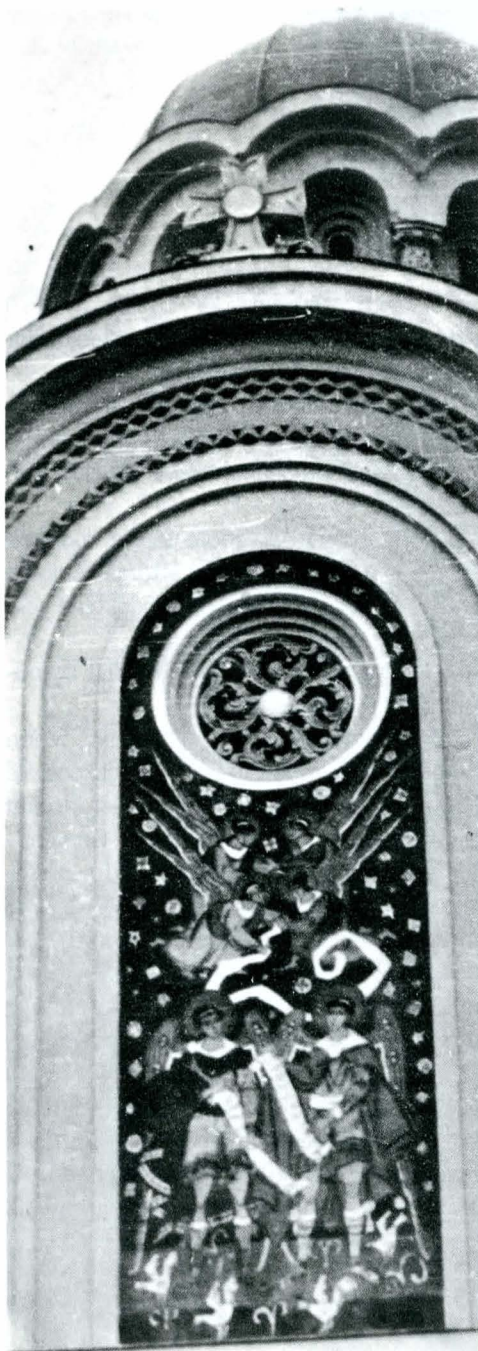
„[...] un ansamblu armonios și unitar pre-dispune la meditație și rugăciune”.

Iar Costin Ioanid scria la 14 iulie 1979: „Undeva, într-un cot molcom al Oltului, o așezare străveche de români zdraveni, cu pasul și vorba măsurată: Bogata–Olteană.

Acolo, înăuntru a două veri ploioase, în-ghesuit între ulcele și mistrii, culegând din proiecte și hârtiuțe chipuri, floricele și mili-

Biserica Sf. Îngeri Constanța. Vedere din exterior

metri, m-am cățarat de-a lungul și de-a latul unor nesfârșiți pereți care alunecau cu răbdare pe sub vârful ascuțit al pensulelor mele, consumându-mi până la ultima picătură obsesiile mistuitoare dar minunate ale dialogurilor dintre culoare și formă, dintre pictură și edificiu, dintre trupurile împietrite ale acestor giganți și veșmintele colorate ce le pot înfrumuseța sau sluji chipul.

Alături, suflând pe aceeași pereche de nări cu mine, un bogătan tăcut, înalt, voinic, înzecindu-mi puterile și colorându-mi singurătatea gând de gând, întrebare de întrebare, gest cu gest.

Gheorghe Arion.

Gheorghe.

Și așa, până în ultima zi, când, mulțumit că am terminat, emoționat că ne despărțim, adunând scule și hârtoage, începusem să gândim fiecare la ce vom face mâine.

Dar trudelor noastre de atâta amar de vreme li se cuvenea, acum, la sfârșit, un cuvânt de cuprindere, de încheiere.

Și acela nu a fost al meu.

Plimbându-și de câteva ori ochii de la mine la pereții pictați, de la pereții pictați înapoi la mine, drept ca un brad, Gheorghe șopti încet și grav, ca pentru sine:

„Cine se uită crede că asta e tot. Dar întâi se gândește ce să se facă. Apoi se desenează mai multe planuri mici, apoi altele mai mari, după care ăl de la urmă, ăl colorat, care și la el se mai adaugă, cum cere lucrul. După asta se fac multe, multe hârțuțe. Și iar se mai uită, iar se mai gândește, se caută prin cărți și iar se fac hârțuțe. Și abia după aiasta se fac desene mari cât trebuie, la perețe jos, pe mesele răsturnate, și numai la

urmă de tot se pune desenul aista pe pereții mari, de vine de se zgârâie, și abia atunci se pictează ce se vede”.

Era cea mai frumoasă, mai întreagă, mai clară lecție despre frescă pe care o auzisem.

Și în acele momente am fost cuprins de sentimentul profund că bogătanul Gheorghe Arion, care la vârsta de 54 de ani nu văzuse decât trei orașele din apropiere, adusesese cu el din generație în generație, de la obârșii, pe lângă trăirea profundă a artei noastre țărănești, și dragostea pentru înțelegerea și stăpânirea tainelor meșteșugărești ascunse în truda mâinilor părinților noștri care au zămislit cu migală noiane de ii înflorate, de catrințe, sau de cojoace de sărbătoare.”

La Bogata-Olteană tot satul, intelectualii ei întorși acasă dar și sătenii, care au muncit să scoată piatra sau să cioplească lemnul, s-au recunoscut în sfinții cu port popular, și-au regăsit simbolurile și ritmurile străvechi, s-au bucurat de biserica lor în același timp tradițională și nouă. Nu aceeași înțelegere a găsit însă Costin Ioanid peste tot unde a fost chemat, nu toți beneficiarii au acceptat această întoarcere spre origini și în special spre lumea satului, și nu au priceput motivele și sensul coloritului deosebit de intens. Dovadă rămâne conflictul pictorului cu comanditarii de la *biserica Sf. Nicolae din Galați*, în urma căruia Costin Ioanid, după ce începuse executarea contractului (nr. 59 din 4 iunie 1980) cu pictarea turlei, s-a oprit la baza pandantivilor, la Evangheliști.

Pictorul Nicolae Stoica, consultat asupra lucrării, a avut, bineînțeles, aprecieri laudative: [...] „Costin Ioanid [...] s-a fixat pe filonul artei noastre tradiționale cu sensibile ac-

Biserica Sf. Îngeri Constanța

cente din specificul patrimoniului popular al neamului nostru [...]” (12 iulie 1980).

Costin Ioanid, explicându-și lucrarea de la biserica Sf. Nicolae din Galați, scria: „Folosirea culorilor vii ori a contrastelor cromatice puternice sunt principii permanent prezente în pictura mea datorată următoarelor considerații:

1) Spațiile din biserici sunt în genere întunecoase sau luminate destul de slab, fapt care cere accentuarea culorilor și a valorilor din pictură.

2) Sub acțiunea prafului din interior cât mai ales a celui din exterior precum și sub acțiunea continuă a fumului de la lumânări, claritatea tonurilor de culoare precum și a contrastelor de valori închis-deschis se atenuază în câțiva ani până la totala lor nedeșifrare. [...] o pictură monumentală trebuie concepută în condițiile cele mai bune spre a fi văzută nu doar în momentul execuției ci așa cum va putea fi ușor citită foarte multă vreme după executarea ei.

De altfel ne-am obișnuit să admirăm picturile ajunse la noi după o luptă de sute de ani cu intemperii și restaurările, purtând o patină foarte frumoasă, dar a vremii, nu a autorului lor.

În acest sens, în altarul de la Mogoșoaia, am văzut săptămânile trecute, sub o crăpătură din boltă, cum îmbrăcămintea Maicii Domnului – care deasupra este foarte potolită cromatic, sub praf și fum – arată de un roșu mai aprins decât toate roșurile”. (17 august 1980)

În anii următori, Costin Ioanid și-a pus din nou principiile în aplicare, pictând ultimul monument, biserica *Ceauș Radu din București*, aflată în cartierul copilăriei sale (în Calea Moșilor, aproape de biserica Sf. Gheorghe, se aflase și atelierul lui Gheorghe Ioanid, bunicul său, care, împreună cu fii săi, Pan și Ionel Ioanid se străduiseră, de la începutul secolului nostru, să readucă pictura bisericească pe făgașul tradiției bizantine). Biserica Ceauș Radu, pictată în 1982 (543 mp frescă, colaboratori: C-tin Atodiresei, Marilena

Preda, Irina Predescu, Nicolae Pascu), nu e prea mare, dar fiind împărțită în mai multe încăperi, ca și lăcașurile de cult din Moldova, a impus pictorului rezolvarea unor complicate probleme de compoziție, mai ales pe bolti. Și aici reapar sfinții autohtoni, cu figuri blajine, trăsături țărănești și costume împodobite cu cusături: pe peretele din stânga al pronaosului, Sf. Filoteia stă dreaptă și demnă, în catrință și opinci, cu coșul cu merinte în mână, pe când în dreapta, lângă Sf. mucenic Oprea Nicolae Miclău, Sf. mucenic Ioan Valahul, în cojoc, are gluga ca o traistă atârnată de umăr.

Paleta coloristică a trebuit să țină seamă aici de existența vitraliilor, intens colorate, datând din deceniul al 5-lea, cu mult verde și accente de roșu pe fond ocru. Prevăzând patinarea în timp a frescelor, Costin Ioanid a așternut pe ziduri culori curate, direct din tub, preluând experiența fivilor. Și astăzi după un deceniu, dacă privești interiorul turlei vara, în soare, culorile par încă prea crude, pe când pe pereții mai umbriți tonurile se

Biserica din satul Bogata-Olteană

leagă între ele, estompându-se contrastele cromatice care sunt resimțite doar ca diferențe de luminozitate.

Exuberanța artei populare se regăsește și aici în benzile decorative care mărginesc zidurile, ca și broderiile care tivesc cămășile sau motivele de pe buza blidelor de lut smălțuit. Printre vrejuri, revin și aici păsările stilizate, desenate în linii drepte, ca fluierile de ceramică.

De-abia după ce ai văzut picturile monumentale ale lui Costin Ioanid percepi fibrele care le leagă de tablourile de șevalet și realizezi înrâurirea incontestabilă a frescei asupra picturii în ulei sau tempera. Nu în atelierul său mic ci în spațiul larg al bisericii, nu alegându-și în voie subiectele ci respectând canoanele și erminiile, artistului și-a găsit adevărata libertate interioară, a dobândit sinceritatea și curajul să înfrunte marile întrebări ale existenței și să abordeze temele majore ale artei: bucuria și izbânda, suferința și moartea și, mai presus de toate, dragostea, a mamei pentru prunc dar și iubirea și iertarea oricărui om pentru semenul său.

În comparație cu marile sale realizări monumentale, pictura de șevalet pare săracă, fragmentată și mărunț. Calitățile ei, care formează amprenta inconfundabilă a perso-

nalității lui Costin Ioanid, se explică și se ordonează în lumina idealului artistic conceput în cadrul picturii murale. Artistul a transpus pe pânză viziunea luminoasă a frescei, a urmărit aceeași aplatizare a imaginii, lipită de zid, a desenat aceleași contururi apăsate, legate, vizibile de departe, a folosit aceleași culorii vii, sonore. În „Băiat în galben”, masa din centrul tabloului e redată în cea mai curată „perspectivă inversă”, bizantină, planurile plate sunt colorate uniform. Aceeași lipsă de adâncime și aceeași netă detașare a suprafețelor apar și în „Jucătorii de șah”, în care autorul a renunțat voit la contur subliniind trecerea de la un gen al picturii la altul.

Desenul lui Costin Ioanid a fost vizibil marcat de linia săpată în tencuiala udă cu care începe transpunerea proiectului pe pereți. În arta sa de șevalet, autorul a adăugat conturului rigid, sârmos câteva pete, de tuș sau de culoare, figurând umbre. Deseori a deplasat culorile, pentru a nu fi prinse static în grilajele desenului, întinzând, după exemplul lui Dufy, benzi pe orizontală, în câteva tonuri dominante (verde la sol, albastru pe cer etc). Chiar atunci când, la fel ca Șirato în ultima sa perioadă, Costin Ioanid elimină total desenul, păstrând doar petele de culoare contrastante, la limita dintre ele se precizea-

ză siluetele obiectelor, cu marginile drepte, la fel de dure.

Costin Ioanid a recunoscut influența picturii sale religioase asupra lucrărilor de șevalet într-o scrisoare trimisă criticului Ionel Jianu, la Paris, în 1986: „[...] și așa, nepăsător de orientarea către „înainte” iată-mă întors la cuprinsul relației „lumină și culoare” pentru zonele căreia poate că practica îndelungată de frescă mi-a mai șoptit și ea ceva din însușirile ei”.

Dragostea lui Costin Ioanid pentru pictura monumentală religioasă și încrederea că va ajunge să se bucure de recunoașterea meritată l-au determinat să proiecteze (fără să poată însă îndeplini) o serie de filme dedicate celor mai reușite realizări contemporane. În prologul scenariului despre opera lui Nicolae Stoica, Costin Ioanid scria: „Intrat într-o mare zonă de umbră pe o perioadă dureros de lungă, interesul public de a cunoaște și urmări firul de aur pe care s-a păstrat în țara noastră strălucitoarea tradiție a picturii bisericești reîncepe acum să se îndrepte spre acei pictori care, dincolo de adversitățile vremurilor în care au pictat, au continuat să îmbogățească patrimoniul nostru cultural cu opere a căror cunoaștere și prețuire îi vor așeza alături de marii lor înaintași.”

Și mai direct și-a exprimat Costin Ioanid sentimentele într-o pagină însemnată la 28 mai 1979, ora 18:

„Sunt la Bogata— Olteană. Mai este o lună de zile până să mă eliberez de obsesia și tirania zadarnică de o viață densă și zbucimată: învățământ, dascălie, profesorat, pisălogeală... în vânt!

Dar aici, radioul este la largul lui. În bolți răsună un Gluck divin, supus altui Dumnezeu, catolic sau musulman sau budist sau oricum, iar pe ferestrele înalte și înguste nori destrămați și străvezii se preling ușor peste dealurile muntoase ale Câmpiei Bârsane, înghesuită aici într-un cot liniștit al Oltului.

Sunt singur. Desenez, privesc zidurile și-mi plimb pe ele gândurile înseilate acasă pe zeci de schițe, de proiecte.

Ezită, modific și iar modific, accept ori refuz sugestiile ademenitoare ale dialogului înșelător între marginea picturii încheiate anul trecut și golul trist, stupid al suprafețelor ce mă așteaptă sub griul murdar al prafului și fumului.

De două zile spăl tinichelele de conserve, le clasez pe înălțime, pe capacitate, lipesc cozile pensulelor apăsate peste măsură, pun metrul de zeci de ori peste aceleași suprafețe care, ca întotdeauna, au mereu și mereu alt număr de centimetri.

Sunt obosit.

Peste amestecul bizantin și țărănesc din pictura mea, Gluck alunecă imperturbabil cu sensurile lui, altele decât ale mele, dar integrate Dumnezeiește în totul lumii fericite și armonioase, o lume a frumuseții celei mari,

una singură, de și pentru totdeauna, plimbându-și strălucirea de la punctul nevăzut din capătul firului de iarbă, către străfundurile nesfârșitelor magistrale stelare.

Totul și în toate-forme, culori, raporturi și ritmuri.

Atâta doar“.

RÉSUMÉ

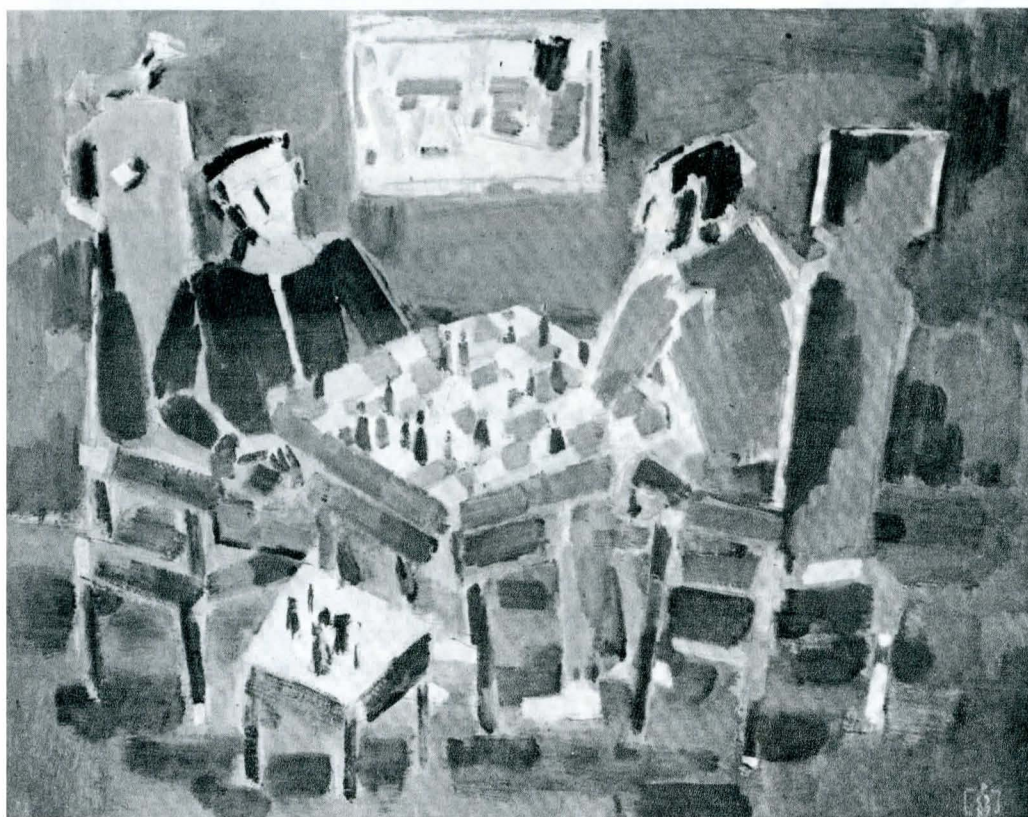
Voici un fait surprenant: depuis un demi-siècle, une branche importante de la création artistique roumaine n'a cessé de croître près de nous, tout en restant totalement inconnue au grand public: la peinture religieuse, dont toute publicité a été interdite au temps du régime communiste.

Les églises orthodoxes de Roumanie, dont l'intérieur est recouvert en totalité par des peintures représentant des images bibliques et des figures de saints, ont été décorées depuis le moyen âge, suivant les mêmes coutumes. Pendant le XX-ème siècle, beaucoup d'artistes, bien connus par leurs tableaux exposés aux Salons, ont créé aussi de l'art religieux, mais c'est seulement à présent, après la révolution de 1989, qu'on peut en parler. En considérant en totalité les oeuvres de ces peintres, on est frappé par les interinfluences des

Băiat în galben

Jucători de șah

Les principales fresques monumentales de Costin Ioanid se trouvent dans: l'église du village de Mărcești du district Dâmbovitza, (1970-72), dans celle de la „Source guerissante” bâtie par le prince Mavrogheni à Bucarest, (1972), dans l'église des Saints Anges du port de Constantza (1959-1979), de l'église de Sainte Parascheva du village Bogata-Olteana de la région de Brașov (1978-9), de l'église Ceaș Radu de Bucarest (1982) etc.

Après avoir vu les compositions religieuses complexes, formant des ensembles grandioses, symphoniques, les peintures de chevalet, paraissent en comparaison comme des exercices préparatoires, de dimensions restreintes. Tandis que ces dernières se limitent à présenter des paysages, portraits, peintures de genre ou natures mortes, c'est sur le plan spirituel des fresques des églises que le peintre attaque les thèmes majeurs de l'art, de la vie et la mort, de la foi, de la joie et de la souffrance, c'est toujours là qu'il propose son modèle humain idéal, d'équilibre et sérénité.

Les procédés propres à la peinture murale byzantine (le contour ferme, les teintes plates, les couleurs vives) se retrouvent non seulement dans les fresques mais aussi dans les peintures à l'huile et les dessins de Costin Ioanid.

deux domaines, le mode spécifique d'expression exigé par la peinture des églises ayant bien souvent un rôle dominant pour la formation du style personnel des artistes.

C'est le cas de *Costin Ioanid* (1914-1993) qui pendant toute sa vie a été apprécié par la critique d'art seulement pour la moitié laïque de son oeuvre, tandis que ses grands ensembles de peinture murale religieuse ont été totalement ignorés.

Desen de Costin Ioanid

CERCETĂRI PRIVIND ISTORIA ANSAMBLULUI MĂNĂSTIRII SF. SPIRIDON VECHI DIN BUCUREȘTI

ARISTIDE ȘTEFĂNESCU

La 25 august 1987, într-un moment în care rațiunea a fost împiedicată să mai exercite vreo influență, din peisajul bucureștean a dispărut și biserica Sf. Spiridon Vechi. Era un lăcaș de mici dimensiuni, care se impunea prin atmosfera de profundă meditație și mai cu seamă prin câteva componente neîntâlnite la nici o altă biserică bucureșteană. S-a încercat atunci scoaterea ei din istoria marelui oraș, ca și ștergerea monumentului din memoria locuitorilor. Ca orice loc asupra căruia a suflat o dată istoria și biserică Sf. Spiridon Vechi i s-a consfințit nemurirea, iar urmele pe care le înscrisese în marea arhivă a pământului au rămas așteptându-și momentul revenirii la lumină.

Astăzi, încercăm să reparăm o parte din greșelile istoriei noastre și să înlăturăm colbul de pe paginile ei și de pe vestigiile bisericii Sf. Spiridon Vechi, pentru că viitorul, pe care îl dorim apropiat, să repună în peisaj o valoroasă piesă, înlăturată cu prea multă brutalitate în numai câteva ore.

Pentru bucureșteanul pios, biserica Mănăstirii Sf. Spiridon Vechi era o construcție în intimitatea căreia, intrat, dialogul cu atotputernicul Dumnezeu devenea mai lesnicios; vizitatorul cobora un număr de patru trepte, amintind cumva dispărutele biserici, bordeie ale satelor medievale din sec. XIV – XVI.

Din pridvorul cu acces numai spre nord și sud se intra în pronaos printr-o ușă cu ancadrament de piatră, având deasupra o pisanie cu litere dăltuite, alcătuind un text de opt rânduri în limba greacă și două rânduri în limba arabă. Nici o altă biserică din București sau din România nu mai avea o asemenea podoabă.

La dimensiunile sale mici, biserica avea un plan trilobat cu pronaosul și pridvorul supralărgite. Își pierduse cândva turla de pe naos și rămăsese așa, fără turlă, cu clopotele atârinate într-o schelărie

alăturată, situată spre vest. Era atât de mărunță încât un plop situat în colțul de nord-vest era cu mult mai înalt decât biserica. Cândva fuseseră doi ploi¹. În ultimii ani rămăsese unul singur, de-l luau patru oameni în brațe, martor mut al unei lungi perioade din istoria lăcașului. Între timp, spre vest, l-au mai ajuns un al doilea plop înălțându-se ca o săgeată spre cer, un arțar umbros, câțiva duzi, o salcie și salcâmi ghimpoși.

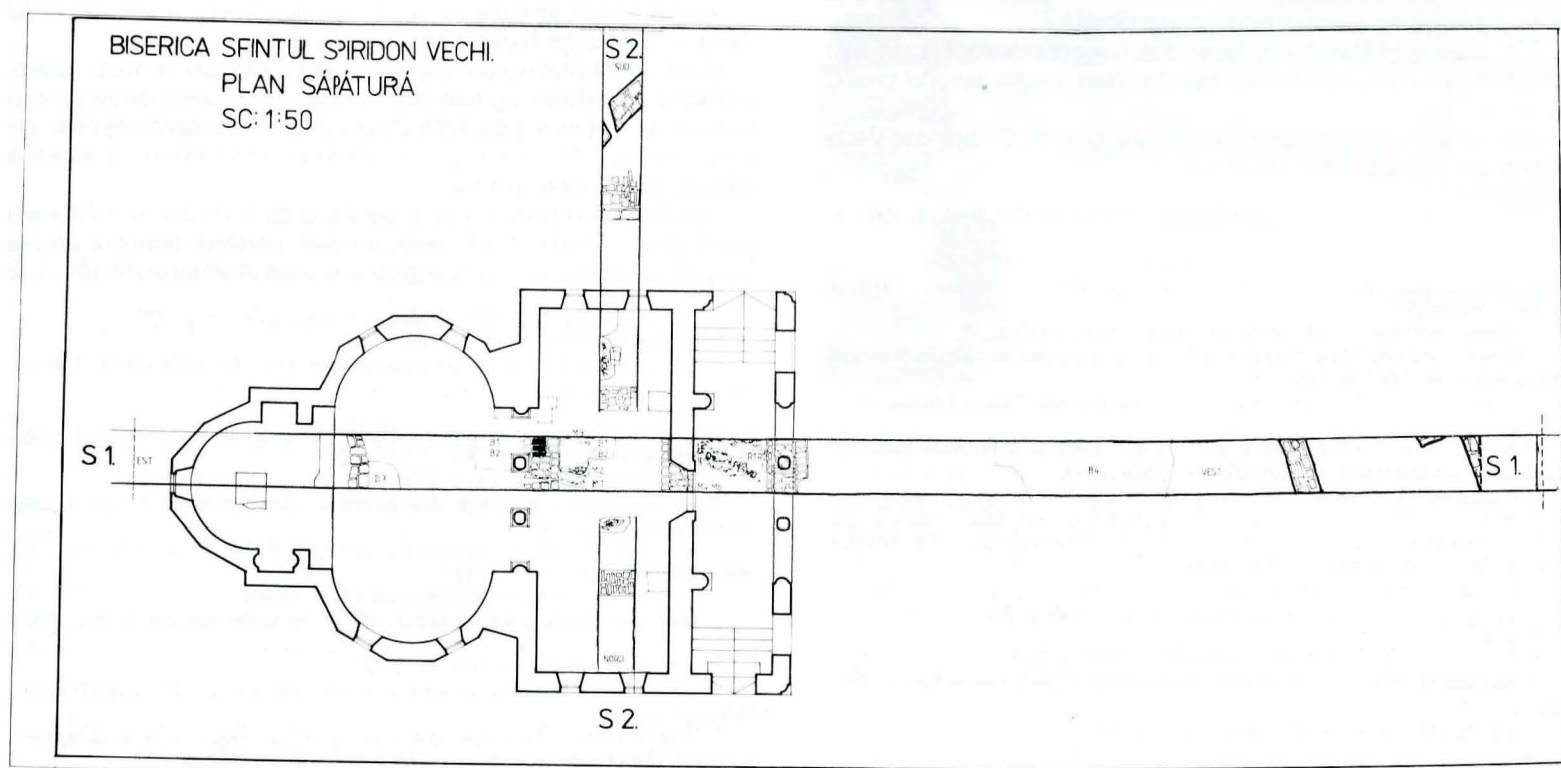
Vizitatorul, care pătrundea în biserică, era impresionat încă de la intrare de eleganta răsucire a coloanelor din piatră ce susțineau pridvorul. Privindu-le dinspre apus, te puteai apropia de ele până la vârful pantofilor, pentru că în acea parte nivelul de călcare era mai sus, în 1987, cu mai bine de 1 m în raport cu ceea ce fusese cu un secol în urmă.

În ciuda dimensiunilor modeste existența lăcașului a fost adesea pusă sub semnul dispariției. Atunci când în apropiere s-au început lucrările pentru marea clădire a Senatului, bucureștenii au fost tulburați de zvonul că biserica ar putea fi înlăturată din vecinătatea modernei construcții. Intervenția promptă a savantului Nicolae Iorga, cel care scrisese cu har despre istoria acestui lăcaș², a fost de natură să înduplece Puterea și nimeni n-a mai îndrăznit de atunci să clintescă cu ceva lăcașul, chiar dacă între timp a fost construit blocul turn, sufocându-l.

Față de noua realitate urbanistică în care evolua, Tudor Arghezi nota: „[...] biserica minusculă din strâmtoare, sprintene coloane, foarte vechi, intrate cu tinda lor de piatră în pământul bătrân silind

¹ Popescu Lumină, *Bucureștii din trecut și de astăzi*, 1935, p. 308.

² N. Iorga, *O biserică siriană în București*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, „an. XXII”, fasc. 61, iulie–septembrie, 1929, p. 97–100.

circulația motoarelor, deasă, în acest punct să devizeze. Băbuța fără sfială că poate să fie călcată de un camion de 5 tone le silește să se strecoare tiptil, frecându-se de altar³.”

Se mai știa, și era mereu prezentat ca un element de plăcută originalitate, faptul că, până pe la 1881, biserica Sf. Spiridon Vechi se afla pe malul stâng al Dâmboviței⁴. Din fața bisericii, peste râul ce înscria aici o pronunțată buclă, era aruncat un podeț cunoscut sub denumirea Podul Cilibiului,⁵ sau Podul de Nuiele⁶.

S-a apreciat, adesea, că tocmai în momentul în care a fost săpat noul canal al râului, pământul scos și nivelat în jur ar fi îngropat biserica.⁷ În cursul cercetărilor, această afirmație nu s-a confirmat.

Până în ultimul moment al existenței sale, în pisania de deasupra intrării era scris cu claritate că biserica a fost construită în anii 1746–1747 de către Constantin Vodă Mavrocordat. Dar la o cercetare de arhitectură⁸ se atrăgea atenția asupra faptului că era „vorba de o construcție mai veche, refăcută numai în 1747, când fusese închinată Patriarhiei din Antiohia”.

Regretatul prof. arh. Grigore Ionescu intuia faptul că biserica ar fi avut drept nucleu un lăcaș din secolul al XVII-lea, cu plan trilobat și pronaosul îngust, cu pridvor deschis sprijinit pe patru coloane de piatră cu fus răsucit. Reușea chiar să distingă, în 1938, o cornișă deasupra coloanelor și brâul median pe abside întrerupt de supralărgirea pronaosului. Tot atunci se sugera faptul că în interior naosul era despărțit de pronaos printr-o arcatură cu trei goluri, având două coloane scoase mai târziu, în pridvorul lărgit și el.⁹

Pentru aceste afirmații s-a apelat totdeauna la textul unui act emis de Șerban Vodă Cantacuzino la 9 martie 1680.¹⁰ În documentul menționat scris pentru mănăstirea Brodeț din satul Policiana, aflat în Eparhia Drinopolei, Șerban Vodă Cantacuzino așază la această mănăstire de la sudul Dunării ca episcop și gospodar pe egumenul „sfintei și arhierestii mănăstiri, numită a celui întru sfinți părintelui nostru Spiridon făcătorul de minuni, care sfântă mănăstire se află în cetatea de aici a Bucureștilor”. Acesta urma să ia și „mila” de la cămărășia ocnelor, pe luna martie, și s-o trimită la Brodeț¹¹.

La acea dată, în București exista o mănăstire închinată Sf. Spiridon. Nu se știe cine a fost ctitor inițial și nici când a fost ridicată. Documentul nu menționează nimic despre vechimea mănăstirii bucureștene, motiv pentru care unii cercetători au considerat că ea putea fi construită în prima jumătate a secolului al XVII-lea.¹²

Începând cu Chesarie Daponte¹³ și până la George D. Florescu¹⁴ adesea se afirma că primul lăcaș, amintit la 1680, ar fi fost din lemn. Referindu-se la biserica pe care o admira în 1935, George D. Florescu aprecia că aceasta era „în forma în care a fost clădită pe locul altei biserici de lemn, poate fundație religioasă a boierilor din Florești din veacul al XVII-lea.”¹⁵ De aceeași părere era și G.I. Ionescu-Gion, dar acesta situa casele Floreștilor peste Dâmbovița.¹⁶ Această opinie era inspirată de vecinătatea caselor Floreștilor cu monumentul și de grija pe care Floreștii au purtat-o peste vreme lăcașului.

Sub rezerva probabilității, lăcașul din secolul al XVII-lea a fost atribuit breslei cizmarilor, sfântul Spiridon fiind socotit patronul breslei cizmarilor.¹⁷

Încă din această fază de început, în jurul bisericii Sf. Spiridon Vechi au existat construcții alcătuind un han.¹⁸

³ Tudor Arghezi, *Cu bastonul prin București*, Editura pentru Literatură, 1961, p. 93.

⁴ Grigore Ionescu, *București, Ghid istoric și artistic*, Buc., 1938, p. 228.

⁵ Dan Berindei, Sebastian Bonifaciu, *București, Ghid turistic*, Buc., 1978, p. 38–39.

⁶ Alexandru Predescu, *Dâmboviță, apă dulce...*, Buc., 1970, p. 75.

⁷ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Editura Academiei, 1961, p. 299.

⁸ Grigore Ionescu, *București. Orașul și monumentele sale*, Editura Tehnică, Buc., 1956, p. 70.

⁹ Idem, *București. Ghid istoric și artistic*, Buc., 1938, p. 229; Idem, *București. Orașul și monumentele sale*, Ed. Tehnică, Buc., 1956, p. 70.

¹⁰ Hurmuzachi, XIV, Partea I, *Documente DCCXXV*, p. 741.

¹¹ *Ibidem*; cf. George D. Florescu, *Din vechiul București*, Buc., 1935, p. 33.

¹² Grigore Ionescu, *București. Orașul și monumentele sale*, Buc., Ed. Tehnică, 1956, p. 70–71 (vezi și ediția în limba franceză).

¹³ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 298.

¹⁴ George D. Florescu, *Din vechiul București*, Buc., 1935, p. 33.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1899, p. 217.

¹⁷ Alexandru Predescu, *Vremuri vechi bucureștene*, Editura pentru Turism, Buc., 1990, p. 171.

¹⁸ Dan Berindei, Sebastian Bonifaciu, *op. cit.*, p. 38.

Mănăstirea și casele alcătuind hanul au fost consemnate și la 21 martie 1716 când într-una din aceste case locuia Mitrofan tipograful.¹⁹ La acea dată se consideră că biserica era de zid.²⁰

Existența anterioară anului 1747 a unei biserici la Sf. Spiridon Vechi este incontestabilă. Încă înainte de ctitorirea bisericii Constantin Mavrocordat Voievod, în timpul celei de a treia domnii în Țara Românească (1735–1741), pare să fi dăruit bisericii existente atunci câteva mahalale din oraș, așezate pe loc domnesc, pentru ca ele să ajute cu banii de chirie lăcașul. La această situație se vor referi mai multe documente de mai târziu.

Socotindu-se nedreptățiți, mahalagii embaticari ai bisericii Sf. Spiridon Vechi au ridicat jalbă la Mihail Racoviță Voievod, arătând că înaintașii lor nu erau datori bisericii²¹. În cea de a doua domnie în Țara Românească (1741–1744), Mihail Racoviță Voievod a revenit asupra presupusei danii a lui Constantin Mavrocordat, către biserica Sf. Spiridon Vechi, privind casele din mahalalele aflate în oraș, urmând ca mănăstirea să ridice dijmă numai din bucatele și semănăturile de pe câmp, din afara orașului²².

Aceleiași bătrâne biserici, Domnița Sultana, fiica lui Nicolae Mavrocordat Voievod și sora lui Constantin Mavrocordat Voievod, îi dăruia în 1745, o icoană a sfântului Spiridon²³, purtând un text săpat în ferecătura de argint, care menționa: „Sultana domnița lui Nicolae Mavrocordat; 1745; iulie, 28”. Dania principesei marchează cea de a doua dovadă a faptului că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, biserica Sf. Spiridon Vechi era în grija familiei domnitoare a Mavrocordaiilor.

Aceeași veche biserică, ce fusese închinată Mitropoliei²⁴, a fost închinată, la 8 decembrie 1746, către Patriarhia de Antiohia²⁵. Acesta poate fi socotit momentul sosirii la București a Patriarhului Silvestru al Antiohiei și al primelor sale contacte cu Constantin Mavrocordat Voievod.

În 1724, la moartea Patriarhului Atanase al Antiohiei, sultanul a numit patriarh, ilegal, după părerea unora, pe Silvestru crescut de Atanase, rudă a acestuia și recomandat de defunctul patriarh. În același timp Osman Pașa a ridicat la scaunul Patriarhiei pe Serafim–Chiril, care și plătise o mare sumă de bani. Fără să se bucure de întreaga ascultare și sprijinul clericilor din subordine și presat de catolici, patriarhul Silvestru a venit la București, pentru ca în urma lui, curentul de opinie să se mai potolească. La sfatul său Constantin Vodă Mavrocordat a organizat oarecare studii arabe în timpul domniei sale în Moldova²⁶.

În intervalul 1746–1747, biserica Sf. Spiridon Vechi a fost rezidită cu voia și cheltuiala lui Constantin Mavrocordat Voievod, în timpul celei de a patra domnii a acestuia, în Țara Românească²⁷, la stăruința Patriarhului Silvestru al Antiohiei²⁸. Temeiul stăruințelor a fost închinarea bisericii față de această Patriarhie și înzestrarea ei cu moștenitele averi ale fostei mănăstiri Bolintin²⁹.

Această nouă biserică de la Sf. Spiridon Vechi se afla pe malul stâng al Dâmboviței în capul Podului Mogoșoaiei³⁰.

După opinia profesorului arhitect Grigore Ionescu în noua lucrare, pronaosul și pridvorul au fost supralărgite, iar arcadele dintre naos și pronaos au fost înlăturate. Cele două coloane asemănătoare celor ale pridvorului au fost scoase și montate în pridvorul extins, la arcadele laterale, pe sub care se intra³¹.

La intrarea din pridvor, ușa sculptată și ea în secolul al XVIII-lea a primit un encadrament din piatră, sculptat, purtând deasupra pisania bilingvă cu opt rânduri în limba greacă și două în limba arabă (66/138

¹⁹ Hurmuzachi XIV/III, p. 121, cf. Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 298.

²⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 298.

²¹ George Potra, *Istoricul hanurilor bucureștene*, Buc., Ed. șt. și encicl., 1985, p. 99.

²² *Ibidem*.

²³ Alexandru Elian și colaboratori, *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I, *Orașul București*, Ed. Acad., 1965, p. 396.

²⁴ G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 217.

²⁵ Arhivele Statului București, *Mănăstirea Sf. Spiridon Vechi I/3*, cf. Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 298.

²⁶ N. Iorga, *O biserică siriană la București*, în „B.C.M.I.”, an. XXII, fasc. 61, iulie–septembrie, 1929, p. 97–100.

²⁷ Dan Berindei, Sebastian Bonifaciu, *op. cit.*, p. 38–39.

²⁸ Marin Dumitrescu, preotul, *Istoricul a 40 de biserici din România*, III, Buc., 1907, p. 76.

²⁹ I. Brezoianu, *Mănăstirile închinare*, p. 58.

³⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ed. a II-a, Editura Sport–Turism, Buc., 1979, p. 92.

³¹ Grigore Ionescu, *București, Ghid istoric și artistic*, Buc., 1938, p. 229; idem, *București. Orașul și monumentele sale*, Ed. Tehnică, Buc., 1956, p. 70.

cm) alcătuind următorul text: „Această Dumnezeiască și preacinstită biserică, slăvită sub numele celui întru sfinți, părintelui nostru Spiridon al Trimitunde, făcătorul de minuni, s-a clădit împreună cu toată împrejurimea sa sub domnia preaînălțatului și de Hristos iubitorului domn și cârmuitor al toată Țara Românească, domnul Ioan Constantin Nicolae Voievod și cu cheltuiala înălțimii sale, pentru mântuirea sa sufletească și s-a închinat Prea Sfântului Scaun apostolic și patriarhicesc al mării cetăți a lui Dumnezeu Antiohia, sub patriarhia Prea Fericitului Patriarh Domnul Silvestru, care a fost de față și a privegheat și la clădirea ei. În anul de la Hristos 1747”.

La centru, în medalion, sunt stemele Moldovei și Țării Românești, în dreptul stemelor cu inițiale, în relief este înscrisul: „I(o) C(onstantin) N(icolae) V(oievod)”.

Mai jos, cu litere arabe este scris: „Această biserică întemeiată în cinstea domnului celui milostiv, a fost zidită la rugăciunea lui Silvestru Patriarh Apostolic, de fiul lui Nicolae Voievod, de preacinstitul Constantin Vodă, care a închinat-o Scaunului Antiohiei, cetatea de reședință a lui Petru, cu hramul celui între sfinți (părintelui nostru) Spiridon făcătorul de minuni. Voi care veți citi aceste stihuri cădeți la pământ strigând: Întărește Dumnezeule, Temelia bisericii Tale în vecii vecilor”³².

Din păcate atât de cuprinzătoarea pisanie nu amintește nimic despre anterioara biserică a sfântului Spiridon, a cărei existență nu poate fi pusă la îndoială. Pentru noua biserică Patriarhul Silvestru a dăruit în 1748 o icoană de lemn (127/92 cm) a sfântului Spiridon³³ cu scene din viața Sfântului, purtând o inscripție arabă, pictată cu roșu, pe fond auriu³⁴, în care se menționează:

„În numele Tatălui și al Fiului și al Sântului Duh, ia aminte cititorule că în anul 1747 de la Hristos am venit în Valahia. În această vreme era pe tron și conducea țara măriia sa Constantin Voievod, feciorul lui Nicolae Voievod, urmaș a lui Scarlat, om cucernic, învățat, temător de Dumnezeu, cercetător al sfințelor cărți, iubitor de biserici și cinstitor al preoției. Când a aflat că al nostru Scaun apostolic se află mai prejos decât celelalte trei Scaune patriarhicești și că nu are nici o mănăstire care să-i fie închinată deosebit, ca pentru celelalte Scaune patriarhicești, în această țară, Măriia sa i-a făcut danie această sfântă mănăstire cu hramul celui între sfinți slăvitului Spiridon, făcătorul de minuni. Această mănăstire este așezată la răsărit de râul care curge prin oraș și este lipită de pod. El a zidit-o din nou pentru pomenirea părinților săi și a sa, făcând-o lăcaș pentru ierarhii și călugării arabi. Clădirile și toate chiliile cele din lăuntrul mănăstirii, au fost zidite în vremea șederii noastre acolo. În afară mănăstirea are domenii, așezăminte și moșii înscrise în condica mănăstirii. Nădejde avem că niciodată nu va fi lăsată la o parte pomenirea mării sale domnului, aceasta este o datorie pentru noi.

Cu mijlocirea sfântului Spiridon, al cărui hram îl poartă această mănăstire să vă întărească Domnul în slujba Sa și să o păstreze în vecii vecilor. Aduceți-vă aminte și de smeritul Silvestru Patriarhul Antiohiei, care m-am străduit să capătăm această danie, pomenindu-i numele lui și al tatălui său Gheorghe și al maicii sale Fotini, în toate rugăciunile, ecteniile și sfintele liturghii. Rog pe Dumnezeu cel Prea Puternic ca și pe noi și pe voi să vă învrednicească cereștii sale împărății.

În anul o mie șapte sute patruzeci și opt. Noi am zugrăvit această icoană, iar la mijloc am așezat icoana cea veche, împodobind-o cu argint, nu numai ca să fie mai frumoasă, dar și pentru a prilejui mai multă cinstire patronului ei, căruia se cuvine deosebită plecăciune. Scrisul – s-au aceasta de Petru Nofal, feciorul lui Gheorghe din Tripoli, scriitor în slujba sfintei mănăstiri, în anul 1748 – luna aprilie cea binecuvântată”.

Pisania înscrisă pe icoană completează fericit pisania bisericii. Doar aici, Patriarhul Silvestru reține realitatea că în 1746–1747, Constantin Vodă Mavrocordat a zidit din nou, sau a rezidit biserica. Și pentru ca aceasta să beneficieze de resursele necesare, Constantin Mavrocordat a lăsat în 1747 ctitoriei sale de la Sf. Spiridon Vechi o parte din moșia domnească „după marginea orașului Bucureștii de Sus” și mahalalele aflate pe moșia domnească pentru ca locuitorii să plătească chiria locului pentru această biserică³⁵.

Aceste danii au crescut peste timp și au generat numeroase controverse și pricini judecate în divan.

Vestiigiile bisericii Sf. Spiridon Vechi la începerea cercetărilor arheologice

Biserica Sf. Spiridon Vechi în timpul cercetărilor arheologice

Zona altarului degajată de stratul de pământ și dușumeaua de lemn

Încă din anul următor, 1748, Patriarhul Silvestru s-a văzut nevoit să-l roage pe noul domn, Grigore Ghica, să întărească dania lui Constantin Vodă Mavrocordat. Și astfel, Grigorie II Ghica Voievod, în cea de a doua domnie (1748–1752) a dat poruncă lui Iane Dâmboviceanu mare clucer să aleagă și să hotărâncească cu semne de piatră moșia dăruită. La 25 iunie 1748 domnitorul a judecat vechile mărturii și a stabilit cu claritate repere din piatră asupra marginilor porțiunii din moșia dăruită, emițând pentru Sf. Spiridon vechi hrisovul privind moșia care trebuia să rămână „statatoare și neclintită și să-și ia venitu după tot hotaru verde de ce semănături de bucate s-ar afla pă aciastă parte de moșie, iar la mahalalele să nu să întinză”. Hrisovul este contrasemnat de mulțimea boierilor divaniți fiind

³² Alexandru Elian și colaboratori, *op. cit.*, p. 394–395.

³³ Se pare că în timpul precipitatei evacuări din 25 aug. 1987, icoana s-a pierdut.

³⁴ Alexandru Elian și colaboratori, *op. cit.*, p. 396–398.

³⁵ George Potra, *Istoricul hanurilor* p. 99.

scris de Mihai logofăt³⁶. Și deși prin acest hrisov disputa privind locurile din vatra orașului părea să se fi soluționat definitiv, va reveni curând în fața divanului, producând numeroase alte situații ce le vom prezenta la momentul potrivit.

Nemulțumit de hrisovul lui Grigorie II Ghica Voievod, Mitropolitul Neofit revine cu o carte, la 1 august 1748, prin care se adresa „tuturor oamenilor de la Poarta Domnească den sus care veți ști locul cel domnesc, pe care loc l-au fost dat mării sa Costandin Vodă danie la Sventi Spiridon, i voao celor ce sănteți pănprejurul locului acestuia“, cerându-le să recunoască ei adevărul și să spună care au fost așezați pe locul bisericii sau cât din acest loc ocupă. Cartea prezintă mare blestem și groaznică afurisanie pentru toți cei care știind adevărul l-ar tăinui³⁷, păgubind biserica.

În cursul anului 1748 Patriarhul Silvestru al Antiohiei a adăugat bisericii un han³⁸, „cu hodăie ca să șază neguțătorii, de la carii să aibă sfânta biserică ajutoriu pentru bunăstare și chiverniseală“.

La terminarea lucrărilor el i-a cerut lui Grigorie II Ghica să dea unele privilegii celor ce vor folosi hanul bisericii. Și la 11 octombrie 1748 domnia a emis carte³⁹ pentru „neguțătorii cei ce vor fi șazători într-acest han al Sfântului Spiridon, să fie în pace și nesupărați de schimbul banilor, de cai de olac, de podine, de alte cheltuieli și de toate orânduilele câte ar ieși peste an pe alți neguțători dentr-alte hanuri, fără numai de fumărit, fiind obicei a da toate prăvăliile, iar de altele, de toate să fie acei neguțători dentr-acel han apărați, ca să fie pentru ajutoriu sfintei biserici și pentru folosul apostolicescului scaun al Antiohii, drept aceia, poruncesc domnia mea și dumatiale vel agă, i vel căpitan za dorobanți, i altor zapcii ai târgului Bucureștii să aveți grijă pentru acei neguțători dentr-acel han, ca de toate orânduilele să fie nesupărați. Într-alt chip să nu fie, că așa iaste porunca domnii mele“.

Privind proprietățile de la poarta de sus a curții domnești, rămase nesoluționate la 1 oct. 1749, Grigorie II Ghica emitea o carte prin care atribuia mănăstirii două case ridicate pe locul mănăstirii, „lângă vad, unde se măsoară buțile“. Judecând în divan cauza dintre Neofit ieromonahul, egumenul de la Sf. Spiridon și Stan bărbierul s-a ajuns la concluzia că Stan a construit și a înstrăinat casele fără știrea egumenului. La evaluare fiecare din cele două case a fost socotită la 90 de taleri⁴⁰. Cartea domnească stabilea ca mănăstirea „să stăpânească aceale doar case cu bună pace de către Stan bărbier și de către acel Pashale ce au fost luat aceale case și să facă cu iale ce-i va fi voia“. Asupra acestei hotărâri avea să se revină la 15 mai 1754 de către Constantin Mihai Cehan Racoviță. Cazul a fost rejudecat în divan⁴¹; și s-a constatat că această „cumpărătoare a vistierului Pascal iaste mai înainte, până a nu fi Neofit egumen la Mănăstirea Sfântului Spiridon și chiria ș-au luat tot deplin, hotărând ca Neofit egumen să aibă a-și lua banii acei taleri 92, înapoi de la Radu căpitan, iar Pascal vistier să-și stăpânească prăvălia după cum au cumpărat-o de la Stan bărbierul“.

Biserica și hanul din jur, împreună cu diversele case din incintă alcătuiau un complex de mari dimensiuni. Aici se pare că intenționa Constantin Mavrocordat să organizeze o școală⁴² pe care n-a mai avut răgazul s-o întemeieze.

Ansamblul de la Sf. Spiridon Vechi a fost o prezență majoră în această parte a orașului. Planurile Ernst și Purcel din 1789–1791 consemnează complexul de clădiri, purtând pentru identificare cifra 21 cu roșu⁴³.

La rândul lor, bucureștenii au iubit lăcașul și au contribuit după puterile lor la ajutorarea lui. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sau prima jumătate a secolului al XIX-lea breasla argintarilor dăruia bisericii Sf. Spiridon Vechi un disc de argint, pe care puseseră să se graveze: „acest disc se dăruiește de brasla argintarilor“⁴⁴.

Mai târziu, biserica Sf. Spiridon Vechi a ajuns proprietara moșiei Spiridoneanca, fostă a mănăstirii Bolintin, iar apoi avea venitul scaunelor de carne de la Chirică giuvaierul. Ea mai dispunea de mai

multe locuri pe Podul Mogoșoaiei și prin alte mahalale⁴⁵. Printre proprietăți se menționa și un hănișor⁴⁶ și încăsa și un vinăriciu⁴⁷.

La sfârșitul sec. al XVIII-lea, în 1798, în jurul bisericii se alcătuiseră o mahala care se chema mahalaua Sf. Spiridon Vechi, care număra douăsprezece case⁴⁸.

La începutul secolului al XIX-lea complexul de clădiri de la Sf. Spiridon Vechi stăruia în atenția contemporanilor. Hanul era considerat drept unul din hanurile mari dintre cele ținute de mănăstirile bucureștene⁴⁹.

O schiță de plan⁵⁰ a proprietăților de pe malul stâng al Dâmboviței, la capul Podului Mogoșoaia, realizată în 1804, înfățișează o situație foarte interesantă. Ansamblul de la Sf. Spiridon Vechi se înscria într-un trapez cu baza mică spre est, de dimensiuni reduse, având peste drum Poarta Brâncoveanului. La vest și vest-sud-vest ansamblul se înscria până la malul râului Dâmbovița. De la sud, spre nord-est, pe lângă zidul mănăstirii trecea podul Dudescului, care pornea de peste râu din poarta caselor Dudescu. Spre vest-nord-vest, pe o întinsă suprafață, este scris numele proprietăreii Anica Florescu, sub denumirea de Floreasca. Se știe doar că aceste case din mahalaua Scorțarului, de pe malul stâng al Dâmboviței, erau puțin mai jos de casa Pârveu Cantacuzino, devenită Școala de la Măgureanu. Spre nord-est planul înscrie, peste o răspântie, biserica Măgureanului. Suprafața de teren ocupată de ansamblul de la Sf. Spiridon Vechi era mai mare în raport cu celelalte proprietăți învecinate, ba chiar comparabilă cu marile proprietăți boierești din apropiere.

Astăzi este greu ca cineva să poată distinge în păienjenishul construcțiilor contemporane vechea curte, pentru că ea a dispărut de mult.

Cercetătorii se întreabă chiar dacă hanul a fost în jurul bisericii, sau în altă parte. Câteva informații există, dar ele nu oferă repere pe care să le putem determina astăzi în teren.

Banul Mihai Cantacuzino⁵¹ și mai apoi Dionisie Fotino⁵² au notat că hanul se afla în curtea mănăstirii. O altă informație precizează că la începutul secolului al XIX-lea biserica Sf. Spiridon Vechi era biserică cu han⁵³.

De bună seamă complexul de clădiri a fost serios afectat în timpul cutremurului⁵⁴ din 1802, dar hanul era un important obiectiv al comerțului bucureștean și din câștigul realizat, lucrările de reparații n-au întârziat prea mult. N-au mai fost făcute cu prea mare îngrijire. Poate chiar gospodărirea ansamblului mănăstiresc era mai slabă, pentru că, în 1813, Mănăstirea Sf. Spiridon Vechi era încadrată în cea de a treia categorie⁵⁵ de mănăstiri din toată țara. Curtea largă era menționată, la 15 august 1817, reținându-se mai cu seamă aripa dinspre Podul Mogoșoaia⁵⁶. „Mica și neîncăpătoare“ biserică a mănăstirii Sf. Spiridon Vechi a ajuns, în jurul anului 1821, în grija familiei Ghiculeștilor⁵⁷. Aceștia vor fi adus un plus de ordine și o mai bună gospodărire a hanului.

Dar la aproape un veac de la cea de a doua edificare, complexul era destul de bătrân și necesita lucrări serioase. În 1833 Departamentul Credinței îngăduia egumenului Mănăstirii Sf. Spiridon Vechi să dărâme bolta odăilor din casele egumenești. Aceasta era distrusă și amenința cu prăbușirea. Din păcate lucrarea nu a avut dimensiunile cerute de starea monumentului. S-au dărâmat vechile bolți, dar în locul lor nu s-a mai refăcut decât un tavan obișnuit⁵⁸.

⁴⁵ G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 217.

⁴⁶ George Potra, *Istoricul...*, p. 101.

⁴⁷ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, I., p. 108.

⁴⁸ G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 318.

⁴⁹ Hurmuzaki, X., p. 513; cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 110.

⁵⁰ George D. Florescu, *Pe malul Dâmboviței la obârșia Podului Mogoșoaiei în anul 1804*, în „București. Mat. de ist. și muz.“ VIII, 1971, M.I.M.B., p. 357–371.

⁵¹ Tunusli, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, dată mai întâi la lumină în limba grecească la anul 1806 de frații Tunusli, tradusă de George Sion, Buc. 1963, p. 177.

⁵² Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Munteneste și a Moldovei*, tradusă de George Sion, III, 1958 p. 165.

⁵³ *Idem*, vol. II, p. 165; G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 491.

⁵⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

⁵⁵ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, X. A., p. 15.

⁵⁶ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 110; Arhivele Statului București, M-rea Sf. Spiridon Vechi, VII/5.

⁵⁷ George D. Florescu, *Alaiul înmormântării lui Alexandru Nic. Suțu Voievod*, la 20 ianuarie 1821, București, 1932, p. 50.

⁵⁸ Arhivele Statului București, M-rea Sf. Spiridon Vechi, XIX/7; cf. Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

³⁶ *Idem*, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634–1800)*, Ed. Acad., Buc. 1982, p. 189–190.

³⁷ *Ibidem*, p. 191.

³⁸ *Idem Istoricul...*, p. 100.

³⁹ *Idem*, *Documente...*, p. 191–192.

⁴⁰ *Idem*, p. 194–195.

⁴¹ *Idem*, p. 203–204.

⁴² G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 217.

⁴³ George D. Florescu, *Din vechiul București*, Buc., 1935, p. 33.

⁴⁴ Alexandru Elian și colaboratori, *op. cit.*, p. 398–399.

Așa cum s-a remarcat și în cazul altor monumente, deși cutremurul din 1838 a fost mai slab, efectele sale distructive au fost cu mult mai mari. La Sf. Spiridon Vechi acestea au fost deosebit de importante⁵⁹. Puternic fisurată, turla de deasupra naosului n-a mai putut fi reparată și după cutremur a fost dărâmată⁶⁰. Clădirile hanului zdruncinate la cutremur nu s-au prăbușit, dar fisuri puternice brăzdau zidurile. Efortul constructiv pentru repararea stricăciunilor era, probabil, peste puterea obștei călugărilor de aici. A lipsit și inițiativa reparațiilor, iar clădirile au înregistrat un proces de degradare după acest moment. Lipsa fondurilor sau a spiritului gospodăresc a făcut ca nimeni să nu intervină multă vreme, iar atunci când s-a intervenit, s-a impus renunțarea la unele clădiri. Și totuși hanul stăruia în atenția negustorilor și a bucureștenilor. Evident, privilegiile de altădată îi mai atrăgeau încă să ocupe clădirile și prăvăliile. Aflat aici în curtea hanului, în 1844 doctorul Teodosie, fratele episcopului Ilarion al Argeșului, a simțit că i se face rău și a murit de moarte năpraznică⁶¹. În același an la 21 decembrie, pe la ora 11 seara, s-a iscat foc la locuința arhiereului Palmiras năstăvnicul mănăstirii⁶². „Focul a fost primejdios, dar buna orânduială ce avem în Capitală pentru acest element nemilostiv, a făcut să fie stins fără a produce prea mare pagubă”. La stingerea focului au participat pompierii marelui logofăt Ion Manu, șeful poliției, marele spătar Constantin Ghica, pitarul Geanolu, comisarul vâpselii de verde și căpitanul Costachi Chihaia (Chihăiescu), tistul Agiei⁶³.

Toate acestea au accentuat paragina instalată în bătrânele ziduri. La 28 iulie 1847, comisia vopselei de roșu cerea egumenului să dărâme trei prăvălii din fața Podului peste Dâmbovița, care amenințau cu prăbușirea. Pentru că această operațiune era urgentă, comisia dădea poruncă egumenului să dărâme clădirile⁶⁴. În cele trei prăvălii erau ateliere de croitorie, cizmărie și strungărie⁶⁵. În aceeași zi i se cerea egumenului să intervină și să dărâme bolțile din tinda bisericii, care amenințau cu prăbușirea⁶⁶.

Pentru reparații și reconstrucții era necesară aprobarea Sfatului orașenesc, care mai recomanda demolarea unei încăperi de pe latura de vest și alte reparații, urmând să se încingă zidurile cu „legături cu două rânduri de șine de hier”⁶⁷. Se mai cerea refacerea grajdului povârnat din cauza greutateii olanelor. Se menționa că lucrările trebuiau făcute imediat.

După intervenția administrației orașenești, la biserică bolțile din tindă au fost dărâmate și înlocuite cu un tavan de șipci.

La 22 august 1847 egumenul nu dărâmasese prăvăliile părginite și comisia vâpselii de roșu revenea la porunca de demolare, amenințându-l pe egumen că municipalitatea va opera demolarea silită a clădirilor ce deveniseră un pericol pentru cei care circulau prin zonă⁶⁸.

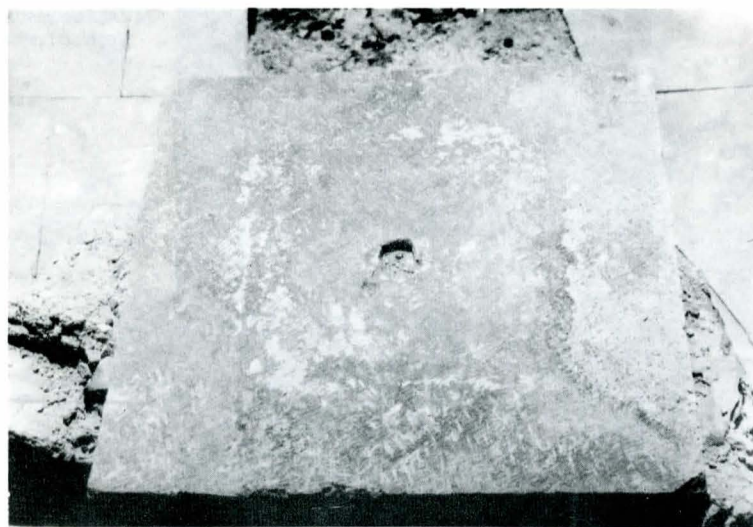
Așa cum este consemnat în Planul Borroczyń din 1852, până la mijlocul secolului al XIX-lea ansamblul de la Sf. Spiridon Vechi a continuat să fie o dominantă majoră în zonă. În planșe, complexul de clădiri are un aspect aproape triunghiular, cu latura de vest pe bucla Dâmboviței. Colțul nord-vestic este de dimensiuni mai mari. După poartă, spre sud-vest, clădirea este mai îngustă. În exterior se disting, aici, trei clădiri separate așezate până în malul râului.

Spre sud, în zona naosului, este o altă poartă, sau în orice caz un gol, pentru ca de la est spre nord-est clădirea să fie îngroșată desenată. O poartă exista și pe latura de nord.

Desenul înscrie cea mai mare parte a curții spre nord și est, aici ea avea cea mai mare lărgime. Comparată cu compasul, curtea din partea de nord a bisericii este de circa 6 ori mai largă decât cea din partea de sud⁶⁹.

Desenul din planșa planului Borroczyń înfățișează amplul complex al clădirilor, reparate după intervenția municipalității.

Reparațiile au fost făcute cu mare grabă. Calitatea lor n-a fost însă totdeauna cea mai bună. În 1862 se consemnau reparațiile făcute la

Biserica Sf. Spiridon Vechi. Talpa piciorului sf. Mese cu amprenta piciorului

S.I. Zidul dintre pronaos și pridvor. Se disting nivelul de călcare al constructorilor și pragul târziu din marmură.

casele egumenești și faptul că biserica, fără turlă, fusese până la jumătate văruiată⁷⁰ iar în încăperile hanului mai locuiau numeroși chiriași⁷¹. Acesta pare să fi fost și momentul în care interesantul ansamblu a intrat și în atenția istoricilor și memorialiștilor. Preotul Grigore Musceleanu remarcă lăcașul, dar se simțea iritat de faptul că „egumenii greci, ca să lingusească⁷² pe turci scriseră și câteva rânduri turcești”, în pisană, care de fapt era adresată arabilor⁷³.

Și după 1865 la ansamblul de la Sf. Spiridon Vechi au fost necesare o serie de alte lucrări de reparații⁷⁴. Unele dintre acestea au impus dărâmarea unor porțiuni ale vechilor clădiri, motiv pentru care adesea s-a spus că hanul a fost demolat în 1862⁷⁵. Lucrările au mers lent și au durat până în jurul anului 1875⁷⁶ și chiar și după aceea, pentru că în 1877 la biserică încă se mai făceau reparații⁷⁷.

Cert este că în 1875 biserica Sf. Spiridon Vechi avea curte în jur și case în care locuiau preoții și doi cântăreți greci: Simeon și Aristide⁷⁸, din ultima rădăcină fanariotă⁷⁹.

Bătrână, gârbovită de ani, cu numeroase cârpituri și adaosuri, așa era Mănăstirea Sf. Spiridon Vechi în momentul amplelor lucrări de

⁵⁹ Arhivele Statului București, M-rea Sf. Spiridon Vechi, XIX/46;

⁶⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

⁶¹ George Potra, *Istoricul...*, p. 101.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ „Vestitorul Românesc”, VIII, 1844, p. 238–239.

⁶⁴ Arhivele Statului București, M-rea Sf. Spiridon Vechi, XIX/202; conform N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 110.

⁶⁵ George Potra, *Istoricul...*, p. 101.

⁶⁶ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

⁶⁷ George Potra, *Documente...*, vol. II, p. 528.

⁶⁸ Arhivele Statului București, M-rea Sf. Spiridon Vechi, XIX/203.

⁶⁹ Al. Busuioceanu, *Un palat domnesc din vremea fanariotilor: Curtea Nouă din București*, în „B.C.M.I.”, an. XXII, fasc. 61, iulie–sept. 1929, p. 125.

⁷⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

⁷¹ *Idem*, p. 110.

⁷² Grigore Musceleanu, *Calendarul Antic*, 1863, p. 85–86.

⁷³ G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 217.

⁷⁴ Arhivele Statului, București, Ministerul Instrucțiunii, dos. 1427/1865.

⁷⁵ Dan Berindei, Sebastian Bonifaciu, *op. cit.*, p. 81; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 110.

⁷⁶ George Potra, *Istoricul...*, p. 101–102.

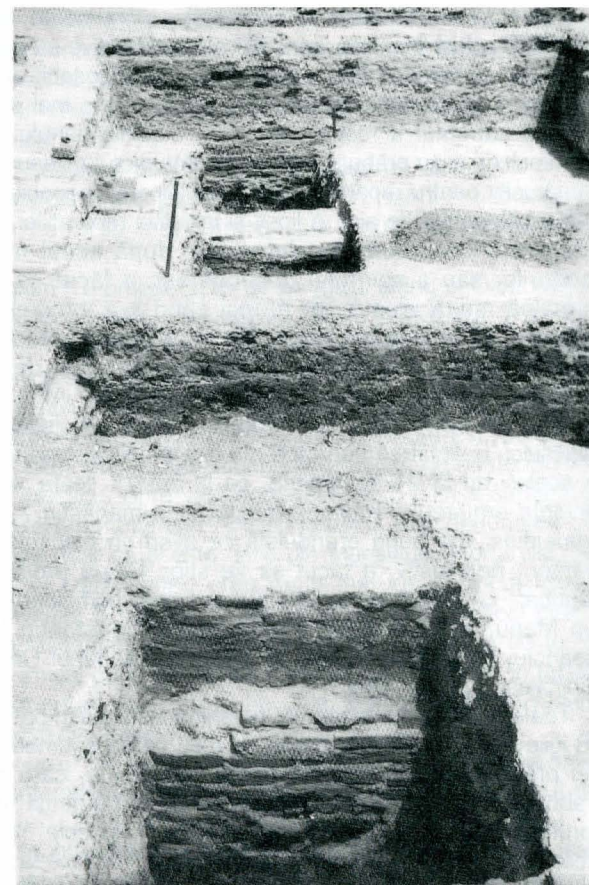
⁷⁷ Arhivele Statului București, Ministerul Instrucțiunii, dos. 3676/1877.

⁷⁸ Marin Dumitrescu, preotul, *op. cit.*, loc., cit., p. 76–77.

⁷⁹ George D. Florescu, *Din Vechiul...*, Buc., 1935, p. 33.

Zidul de vest al bisericii Sf. Spiridon Vechi, cu urmele treptelor de piatră.

Întâlnirea secțiunilor S. I. și S. II.; se disting zidurile pronaosului restrâns – vechi.

canalizare a Dâmboviței și de restructurare urbană din anii 1880–1881. Aceștia le-a căzut victimă hanul. Demolarea lui a fost rapidă, iar molozul rezultat a fost nivelat în jur. Istoricii și memorialiștii socotesc că molozul hanului și mai cu seamă pământul săpat din noul curs al Dâmboviței, întins în jurul bisericii, au făcut ca nivelul să crească, biserica fiind îngropată în pământ.

Pe locul hanului Sf. Spiridon Vechi rămas liber, în partea de nord-vest, s-au construit diferite clădiri, unele cu existență efemeră, cum au fost „Societatea de Tir” transformată⁸⁰ în „Sala Regală de Arme și Gimnastică”⁸¹. În 1935 aici funcționase Teatrul Regina Maria devenit al soților Bulandra⁸² mărit apoi pentru a adăposti Teatrul de Operetă⁸³.

Din ansamblul mănăstiresc, la sfârșitul secolului al XIX-lea, mai rămăsese doar biserica, servind necesitățile de cult ale cartierului.

În 1898 biserica avea clopotnița spre Piața Operetei⁸⁴. Unele lucrări desfășurate acolo au impus mutarea schelei în altă parte.

Biserica mică, ajunsă acum pe malul drept al Dâmboviței, avea, de bună seamă, în jurul său, un număr mic de enoriași. În 1898 ea era filială a bisericii Mihai Vodă⁸⁵, venitul era modest; primea de la Stat o subvenție de 1820 lei, cu care se întreținea și plătea lefurile unui preot, unui cântăreț și paracliser⁸⁶. Fără să fie prea mare, suma primită și sprijinul cetățenilor i-au îngăduit lucrări de reparații și întreținere desfășurate în 1914⁸⁷ și 1978⁸⁸.

Ajunsă, așa, împovărată și înnoibilă de veacuri, în aprilie–mai 1987 problema păstrării sau renunțării la acest valoros monument a fost pusă din nou în balanță.

Se ajunsese la soluția ecranării bisercii cu o plantație de arbori și arbuști, soluție care ar fi păstrat peste vreme monumentul. Dar la 25 august 1987, dispoziții superioare, fără puțință de schimbare, au condamnat la demolare atât de valorosul lăcaș. După cinci ani de la dispariție, în februarie 1992, s-a declanșat operațiunea de reconstrucție. Și pentru ca să ne convingă cât de păgubitoare este

nechibzuința, pentru început constatăm doar cât de greu este de pus la loc, ceea ce s-a distrus într-o clipă.

Analiza informației scrise privitoare la ansamblul Mănăstirii Sf. Spiridon Vechi aduce numeroase clarificări la istoria lăcașului, dar lasă și o mulțime de întrebări, fără răspuns, tot așa cum sugerează și o serie de erori, preluate și transcrise de istorici și memorialiști. Astfel că, în cadrul lucrărilor de reconstrucție⁸⁹, precedându-le, Direcția Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice a recomandat efectuarea unor cercetări arheologice în raza monumentului dezvelit de substratul de pământ așternut în 1987.

Obiectivele urmărite prin mijloacele investigației arheologice au fost următoarele:

1. Dacă locul pe care s-a aflat biserica a cunoscut și etape ale locuirii anterioare.
2. Stabilirea formei inițiale a bisericii.
3. Stabilirea nivelului de călcare în momentul construirii bisericii, precum și surprinderea și identificarea nivelurilor de reparații și intervenții.
4. Stabilirea dimensiunilor pronaosului inițial.
5. Stabilirea cu certitudine a existenței și formei vechiului pridvor.
6. Soluționarea problemei dacă biserica din secolul al XVII-lea a funcționat pe același loc.
7. Dacă a existat și o biserică de lemn anterioară celei de zid, pe același loc.
8. Surprinderea unor elemente ale construcțiilor anterioare.
9. Dacă a funcționat în jurul bisericii un cimitir sau nu.
10. Dacă a fost hanul în jurul bisericii și în acest caz surprinderea unor detalii topografice ale acestuia.
11. Dacă într-adevăr lucrările de canalizare a Dâmboviței și dislocare a unei mari mase de pământ au produs „îngroparea” bisericii sub nivelul străzii.

Pentru a răspunde numeroaselor probleme ridicate, cercetarea arheologică⁹⁰ a constatat în efectuarea a două secțiuni notate S_I și S_{II}.

⁸⁹ Acțiunea este coordonată de Patriarhia Română prin Arhiepiscopia Bucureștilor, în cel de al 6-lea an al Patriarhatului Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române.

⁹⁰ Cercetarea arheologică s-a desfășurat între 18.05.1992 și 24.07.1992, cu forțe puse la dispoziție de Ministerul Apărării Naționale, prin stăruința Sectorului Tehnic al Arhiepiscopiei Bucureștilor.

⁸⁰ George Potra, *Istoricul...*, p. 102.

⁸¹ Popescu Lumină, *op. cit.*, p. 387; p. 308.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ George Potra, *Istoricul...*, p. 102.

⁸⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

⁸⁵ George Ioan Lahovari, *Marele dicționar geografic al României I*, Buc., 1898, p. 720.

⁸⁶ *Idem*, p. 725.

⁸⁷ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 299.

⁸⁸ Dan Berindei, Sebastian Bonifaciu, *op. cit.*, p. 38.

S_I având o lățime de 1,5 m a fost trasată pe direcția est-vest, având profilul nordic chiar pe axul longitudinal al bisericii. Pornind de la o distanță de 2 m est de biserică, secțiunea străbătea întreaga lungime a bisericii și apoi spre vest de biserică, pe toată lungimea insulei de verdeață aparținând bisericii, pe circa 21 m lungime.

S_{II} cu o lățime de numai 1 m a fost trasată pe axa nord-sud, marginea de est constituind axa transversală a pronaosului. Secțiunea parcurge întreaga lățime a pronaosului bisericii, cu intenția vădită de a surprinde pronaosul bisericii inițiale. Ea a fost prelungită spre sud, pe o distanță de cca 12 m, în intenția de a surprinde și verifica nivelurile observate în partea de vest a curții. În limita spațiului, secțiunea putea dezveli și unele informații privitoare la construcțiile din curtea bisericii existente în această zonă. În raport cu S_I, față de care este perpendicular, s-au păstrat de o parte și de alta martori nesăpați de 0,75 m.

Din punct de vedere stratigrafic, situația cea mai complexă și cea mai completă a putut fi observată în cadrul S_I, la vest de biserică, în spațiul din vechea curte. Aici au fost necesare intervenții până la o adâncime de -4 m, față de nivelul actual, necesitând un mare volum de muncă.

Pornind de sus în jos, de la nivelul zilelor noastre, spre nivelurile cele mai îndepărtate ale epocilor trecute, menționăm următoarea situație:

- la partea superioară, constituind actualul nivel de călcare, se observă un strat de pământ castaniu, purtat, adus și așternut aici pentru nivelarea terenului în 1987. Acesta a umplut și interiorul bisericii, până la nivelul de +0,60 m în raport cu ultima pardoseală⁹¹. În exterior, spre vest, el măsoară numai 0,28 m lângă pridvor, lentilându-se către vest. De fapt, la o distanță de 6-7 m de biserică, nivelarea n-a mai avut loc și stratul dispare;

- un strat gros de pământ măzăros, conținând materiale de construcție, pigmenți de var și tencuială. Acesta este nivelul depunerilor firești din curtea bisericii, din momentul dispariției hanului până în ultima zi de funcționare a bisericii;

- nivelul de moloz, masiv spre vest, corespunzând momentului dezafectării, demolării și nivelării resturilor provenite din construcția hanului. Grosimea acestui strat este neuniformă. Nivelul este mai puternic marcat în preajma construcțiilor hanului;

- un nivel conținând pământ, materiale de construcție, cărbune și un mortar cenușiu-gălbui la cca 1 m adâncime, în preajma bisericii, coborând spre vest. Nivelul se distinge pe o grosime de 0,07-0,100 m. Este identificat de noi, pornind de la materialul arheologic existent în strat, cu nivelul de funcționare și reparațiile efectuate după 1838-1839. Acest nivel suprapune:

- un strat de pământ corespunzând unei lungi perioade de funcționare a ansamblului cu mici intervenții și indicii ale unor ușoare avarii;

- la circa 1,18-1,24 m, sub nivelul actual în profil, o puternică dungă de mortar alb care se observă pe toată lungimea secțiunii și aflată destul de aproape de nivelul de călcare al constructorilor, marcat la zidul pridvorului de decroșuri. În raport cu acesta, stratul de mortar marcând un moment constructiv major este cu numai 30-40 mm mai sus, el se identifică cu momentul lucrărilor din 1746-1748;

- un pământ cenușiu cu pigmenți de cărbune și cloțuri de cărămidă care reprezintă perioada de existență și funcționare a primului lăcaș din zid, până la amplele lucrări din 1746-1748;

- la adâncimea de 1,38-1,49 m față de nivelul actual, o crustă groasă de mortar, ușor arcuită din cauza tasării, atingând zidul de vest al bisericii, exact la decroșul corespunzând nivelului de călcare al constructorilor. Este nivelul primei construcții de zid cu mortar, amintită în 1680;

- sub această cotă, din pământul cenușiu dispar pigmenții de mortar. Pe o grosime de cca 0,40-0,43 m în pământul cenușiu remarcăm pigmenți de cărbune, bucăți de chirpici și răzlețe fragmente de cărămidă provenind de la construcție îndepărtată. Slabele materiale ceramice, mărunte, existente în strat, se datează într-o perioadă cuprinsă între secolele XV-XVII;

- la adâncimea de 1,80-1,90 m și coborând pronunțat spre vest, disting în săpătură un nivel conținând mult pietriș, corespunzând momentului locuirii acestei zone în secolul al XV-lea. Din acest nivel

Fragment din crucea ce însoțea mormântul cuprins în pronaosul supralărgit.

pornesc gropile bordeielor săpate de cei ce locuiau în zonă, socotită de noi a fi o zonă periferică a Bucureștilor în secolul al XV-lea;

- sub nivelul de pietriș, sporadice urme arheologice, anterioare, compuse din pigmenți de cărbune și de chirpic. Aceste materiale sunt databile în fazele de locuire dinaintea secolului al XV-lea;

- un nivel nisipos și apoi pământ lutos, castaniu, în care nu mai remarcăm urme arheologice și pe care le considerăm virgine;

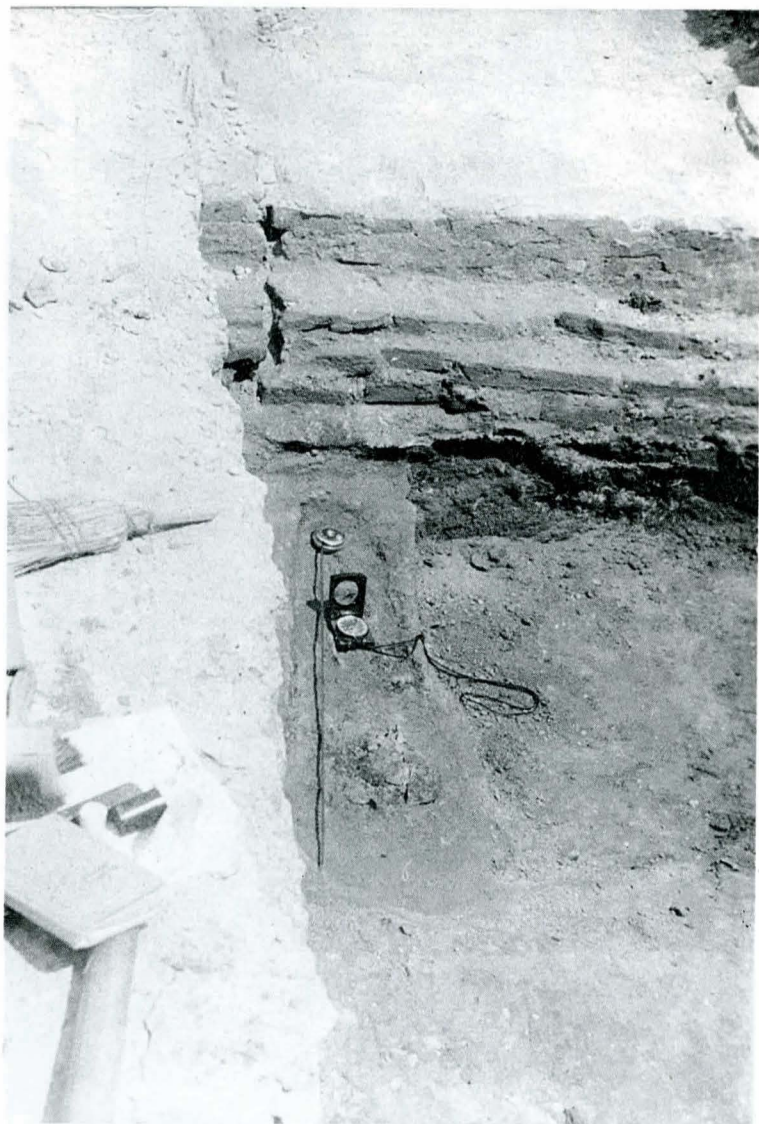
- la 2,80-3,00 m, secțiunea este epuizată în cea mai mare parte; doar pe alocuri se disting gropile locuințelor semiîngropate, pornite de la stratul cu pietriș.

Aceasta este structura cadru a stratigrafiei observate în cursul cercetării arheologice, desprinsă în sectorul de la vest de biserică, dar probată și prin observațiile din S_{II} și din restul săpăturii, chiar dacă unele straturi lipsesc în diferite puncte.

În ceea ce privește cele mai vechi urme de locuire umană, pe terasa joasă din imediata apropiere a malului stâng al Dâmboviței, menționăm numai sporadic în nisipul de sub nivelul de călcare al secolului al XV-lea, în S.I. VEST și S.II. NORD, prezența pigmenților de chirpic și cărbune. În nici un caz nu au fost semnalate fragmente ceramice, demonstrând faptul că săpătura noastră se află în afara așezării. Pigmenții de cărbune și chirpic ar putea marca periferia amplei locuiri din secolele IX-XI, semnalată pe malul stâng al Dâmboviței, între actuala Piață a Națiunilor Unite și fosta construcție a Institutului Medico Legal⁹², socotită a fi cea mai întinsă locuire a acestei etape⁹³, premisă a genezei Bucureștilor epocii medievale.

⁹¹ Ultima pardoseală, din gresie, în raport cu care sunt efectuate măsurătorile noastre, se află la -0,80 m, față de wagrissul marcat de arhitect.

⁹² Aristide Ștefănescu, *Premise ale genezei orașului medieval în lumina cercetărilor de la București*, în „Valachica” 1984, p. 81-86. ⁹³ Panait I. Panait, *Însemnări arheologice pe șantierele de construcție din București*, II, în „București”, Mat. de ist. și muz., VII 1969, M.I.M.B., p. 29-31.

Dezvelirea unui mormânt de copil în pronaosul bisericii.

Cea de-a doua etapă de locuire umană pe aceste locuri este reprezentată de vatra aşezării din secolele XV–XVII. În secţiunea S.I., la est de biserică, situaţia stratigrafică a fost deranjată de existenţa mormintelor şi a diverselor gropi pentru reînhumări. Şi aici antrenate în pământul agitat, s-au observat mici fragmente ceramice, cu smalt gros, sticlos, databile în secolele XV–XVI. Se disting şi câteva fragmente dintr-o ceşcuţă orientală cu decor fitomorf, albastru, pe un fond alb, gălbui, databile în secolul al XVI-lea.

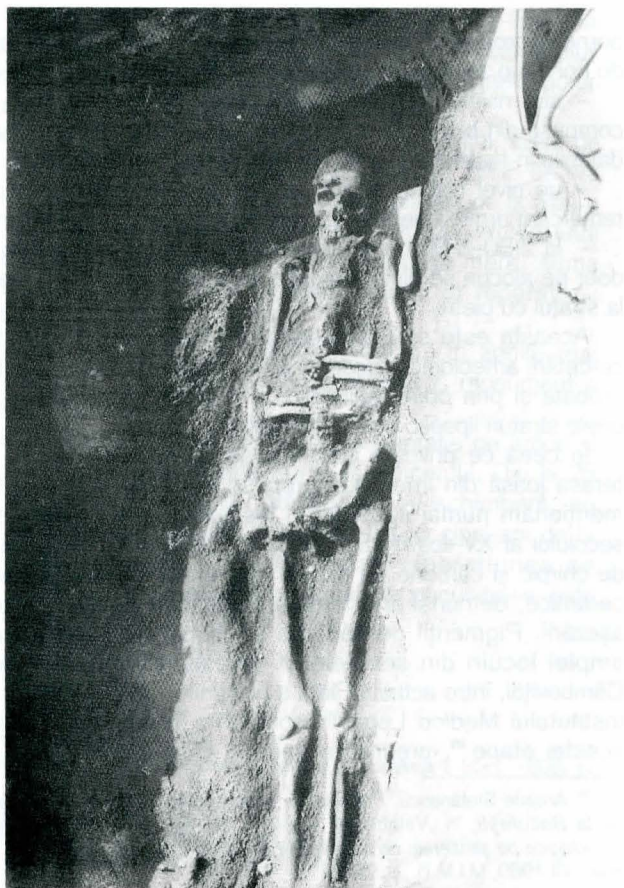
În interiorul bisericii, nivelul de pietriş considerat a fi nivelul de călcare a locuitorilor din secolele XV–XVI, se remarcă la 1–1,07–1,10 m faţă de nivelul pardoselei de gresie. În naos şi pronaos, din acest nivel pornesc gropile bordeielor notate de noi B.I. şi B.III. Acest nivel de pietriş pare să fi fost rezultatul unei viituri a Dâmboviţei, urmată de o retragere rapidă.

În contextul săpăturii noastre, nivelul de călcare din secolele XV–XVI, stratul de pietriş, este străpuns numai de trei ori: B.I.; B.III.; B IV. Locuinţele nu sunt prea dese, ceea ce poate fi o dovadă că săpătura noastră a dezvelit periferia vestică a aşezării. Nucleul ei era, de bună seamă, mai la est⁹⁴. B.I. este o locuinţă patruleteră având colţurile rotunjite. Groapa se adânceşte 0,57–0,62 m în raport cu stratul de pietriş. Spre vest prezintă un gârlic de 0,60 m lungime. În cele trei bordeie, ceramica este extrem de fragmentată ceea ce poate constitui o dovadă că părăsirea locuinţelor s-a făcut după evacuarea întregului inventar. Registrul formelor prezentate în B.I., după fragmentele descoperite cuprinde:

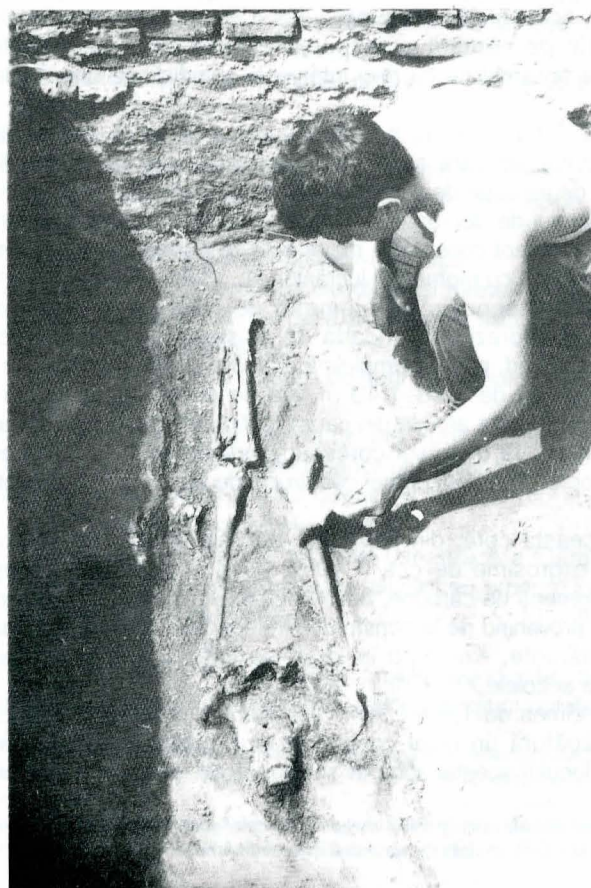
- oale-căni cu smalt gros, de culoare verde-oliv;
- farfurii cu smalt gros, galben-marونی, având pe margine linii sgratate şi uşoare alveole, unele dintre acestea au un decor spiralic, sgratit, acoperit cu smalt multicolor. Pe locul spiralelor culoarea este mai închisă. Culoarele preferate par să fi fost galben şi verzui;
- fragmente ale unor farfurii cu ştandring având două perforaţii pentru suspendare. Ca decor, acestea au smalt verde gros, sticlos;
- un fragment dintr-o oală de uz comun cu gura de aspect relativ cilindric şi buza subţiată, dreaptă, având caneluri la exterior. Exemplarul se aseamănă, cu piese de acelaşi tip găsite la Curtea Veche într-o groapă, alături de o monedă din primii ani ai secolului al XVI-lea;

⁹⁴ Ibidem.

Mormântul unui adult depus în pridvor.

Operaţiuni de descoperire a celui de-al doilea rând de morminte, mai vechi.

– exemplarele de cahle, deosebit de interesante, de diverse tipuri:

1. cu chipul cavalerului acoperit cu smalt galben maroniu;
2. cu reprezentarea cavalerului, în relief, acoperit cu smalt multicolor;

3. un fragment înfățișează piciorul unui cal.

– ceramica de import este reprezentată prin câteva fragmente de ceșcuțe, lucrate în Orient (Iznik), decorate cu motive florale, multicolore, detabile în sec. XVI.

Din umplutura bordeiului B.I., remarcăm mulțimea scoicilor, pe care locuitorii le mâncau. Scoicile erau scoase, probabil, chiar din Dâmbovița, sau din Gârlița, sau chiar din apropiatul lac al Postăvarilor. Sunt scoici albe, nu prea mari, de aspect aproape circular.

Cea de-a doua locuință databilă în sec. XV–XVI a fost notată B.III. fiind situată câțiva metri la est de B.I. Din inventarul său ceramic reținem fragmentele de ceșcuțe și vase orientale cu decor floral, multicolor, databile în secolul al XVI-lea.

Spre vest, în apropierea B.IV, stratul de locuire anterior primei construcții de zid este mai slab marcat cu materiale arheologice. Nivelul măsoară cca. 0,40 m, având la partea inferioară stratul de pietriș, remarcat și în zona din interiorul bisericii. Așa cum apare, în partea de vest a bisericii, nivelul corespunzând în mare secolelor XV–XVII, este unitar și nu permite distingerea unor faze distincte pentru secolele XV–XVI și pentru secolele XVI–XVII. B.IV a fost dezvelit la cca 6 m vest de pridvorul bisericii. Este o locuință de mari dimensiuni (5,10 m în secțiunea noastră). Pe latura de vest, opusă gârlicului, locuința prezintă o porțiune de 0,70 m pământ cruțat la săpare. Este vorba de o laviță pentru dormit. Umplutura B.IV se deosebește net de nisipul în care se adâncește groapa bordeiului. Din inventarul extrem de mărunț se disting farfuriile cu inel de susținere și decor policrom așternut deasupra unui desen sgrafitat. Smaltul folosit este gros, sticlos, galben și verde. Cele mai multe din oalele găsite în B.IV nu sunt smălțuite, dar nu lipsesc nici exemplare cu smalt verde, gros la interior, sau numai cu picături de smalt. Un ulcior, din care s-a păstrat numai o porțiune a gâtului, prezintă o strecurătoare pentru apă.

Atât în cazul B.I. cât și la B.IV., la partea superioară a umpluturii se distinge o lentilă de nisip. Probabil ea marchează o viitură a Dâmboviței, petrecută după dezafectarea locuinței. B.II. a fost surprins în zona naos-pronaos, suprapunându-se aproape perfect peste B.I. El se înscrie sub dunga de mortar ce marchează nivelul de construcție al primului lăcaș din zid. Situația întâlnită în cadrul B.I.–B.II se prezintă ca o ciudată suprapunere a două locuințe de dimensiuni sensibil egale, construite pe același loc și având exact același plan. Situația poate indica refacerea unei locuințe, exact pe același loc, determinată și de lunga funcționare a acestei amenajări (sec. XV–XVII). Refacerea B.II a intervenit după retragerea apelor Dâmboviței, care au tasat umplutura B.I., așternând deasupra o lentilă de nisip. Groapa bordeiului B.II se distinge pe o adâncime ceva mai redusă decât B.I., măsurând doar 0,40–0,50 m. În umplutură au fost observați câțiva bulgări de chirpic și pigmenți de cărbune. Ieșirea din funcțiune a locuinței pare să se fi făcut în urma unui incendiu. O dungă de cenușă și cărbune aflată la partea de jos a bordeiului putea proveni din arderea acoperișului.

Inventarul este sărac. Ceramica cuprinde câteva fragmente aparținând unor exemplare de oale cu un decor compus din benzi de linii de angobă albă. Gura unei asemenea oale este ușor evazată, databilă în secolele XVI–XVII. Un cuțit cu plăsele din os, complet mineralizat, înclină datarea în limitele aceluiași interval.

Cele patru locuințe din secolele XV–XVII se înscriu în seria mare, surprinsă și prin săpăturile din zona blocului Turn – Gioconda – Senat. Și în campaniile trecute erau sesizate dimensiunile mari ale locuințelor medievale semiîngropate și faptul că inventarul lor nu era prea bogat⁹⁵. Se poate aprecia că sunt locuințe ale mahalagiilor modești, de la periferia de vest a orașului. Unii vor fi fost meșteșugari. Angajat în umplutura unui mormânt, aparținând unei faze târzii, a fost găsită o frumoasă lupă metalică, existentă în nivelul anterior mormântului deranjat de acesta.

În S.II. asemenea amenajări n-au mai fost dezvelite. Este însă observabil nivelul de locuire gros – de circa 0,40 m – cu pământ cenușiu, având și unele lentile castanii, aflat sub nivelul de călcare al constructorilor, precum și stratul de pietriș, considerat de noi drept nivelul de călcare din secolul al XV-lea.

⁹⁵ Ibidem.

Secțiunea longitudinală – vedere generală.

Prima mare etapă de construcție a unui complex de clădiri din cărămidă și mortar la Sf. Spiridon Vechi s-a petrecut în veacul al XVII-lea înainte de 1680. Foarte probabil această etapă a fost de o amploare comparabilă cu cea din secolul al XVIII-lea, dacă nu cumva a fost mai importantă. Se poate afirma că în această fază au fost construite o biserică de zid și mai multe clădiri din ansamblul mănăstiresc. În ceea ce privește temeinicia construcției, remarcăm și faptul că zidurile construcțiilor din secolul al XVII-lea au o grosime (în medie 0,70 m) mai mare decât cea a zidurilor etapei sec. XVIII (0,50 m). La construcție s-au folosit cărămizi cu dimensiunile de 0,27 m x 0,142 m x 0,036 m (dar și ușor diferite de aceste dimensiuni). Mortarul gros de 0,035 – 0,037 m este așezat cu grijă în zidul văzut. El umple perfect rosturile atât pe orizontală cât și pe verticală. Mortarul folosit în zid și care se regăsește și în profilurile secțiunilor noastre are cuiburi de var nestins. Se distinge prin culoarea sa de un alb lăptos, pronunțat. Atât în zona de est cât și la vest de biserică, nivelul constructorilor pornește de la decroșul caracteristic al zidului, pentru ca apoi să coboare puțin datorită tasării. Spre vest acest nivel coboară în pantă, cu înclinația de la est spre vest, către ceea ce va fi fost malul stâng al Dâmboviței, în bucla ce o înregistra râul în aval de biserică Sf. Apostoli Petru și Pavel. În zona de est, așa cum a relevat-o secțiunea S.I. est, absida altarului a fost fațetată în exterior, începând de la nivelul de călcare al constructorilor în sus. Spre interior, zidul absidei a fost gândit și realizat circular. Fundația zidului este de aspect circular. Elevația prezintă, spre exterior, șapte fațete. Nivelul de călcare în curtea bisericii, în momentul primei construcții de zid se afla la – 1,10 m față de nivelul asfaltului din trotuarul contemporan. Sub această cotă, marcată și în profil prin pigmenți de mortar, urmează fundația din cărămidă cu mortar curs. Ea este adâncă de 1,06–1,08– 1,10 m. La partea de jos fundația se

adâncește într-un pământ galben-nisipos. Poate tocmai din acest motiv, sub fundația de piatră, retrași cu 0,18–0,20 m, față de marginea zidului, au fost observate urmele țărășilor de lemn groși de 0,07. Ei sunt bătuți în pământ la o distanță de 0,12–0,17 m unul de altul. Sub fundații sunt cel puțin două rânduri de țărăși, așezați la distanțe variabile între ei.

Menționăm că unul din elementele de sprijin ale datării primei construcții de zid, în zona de est, este constituit din câteva fragmente ale unui vas de mari dimensiuni, smălțuite și cu decor lipit, aplicat, în relief. Aceste fragmente se datează în mod obișnuit în secolul al XVII-lea.

În naos, nivelul de călcare al constructorilor bisericii de zid din secolul al XVII-lea este marcat la zidul dintre naos și pronaos printr-un decroș, căruia îi corespund în profil o dungă de mortar și cloțuri de cărămidă, de aspect arcuit, constituind o dovadă că acesta nu putea fi nivelul peste care se așternea pardoseala. Dungă de mortar este sesizabilă pe întreaga lungime a secțiunii, până la altar, unde pătrunde 0,08 m sub nivelul pardoselei de piatră al acestuia.

Așa cum am spus, nu acesta era nivelul peste care se așternea pardoseala. La săparea șanțurilor de fundație, în pământul nisipos a fost remarcată umezeala puternică din solul malului stâng al Dâmboviței. Din acest motiv, funcționarea bisericii a fost gândită cu o pardoseală ridicată deasupra nivelului constructorilor, cu cel puțin 20 cm, trecând peste coama zidului ce desparte naosul de pronaos. La acest raționament ne conduce și faptul că la zidul menționat nu sunt indicii ale unei uși sau prag.

Socotim că încă de la săparea șanțurilor pentru fundații, pământul scos din săpătură a fost nivelat în interior, în așa fel încât nivelul de funcționare al bisericii era mai sus decât nivelul de construcție marcat de dunga cu materiale de construcție. Acest pământ nivelat primea apoi pardoseala. Zidul de vest al pronaosului se înalță cu 0,33 m deasupra decroșului marcând nivelul de călcare al constructorilor, indicând faptul că pardoseala putea fi așezată doar deasupra acestei cote. Chiar și golul ușii de la intrare era prevăzut, în cazul bisericii inițiale din secolul al XVII-lea, cu 0,15–0,25 m deasupra nivelului de construcție. Ușa avea inițial dimensiuni mici, necesitând o serioasă lărgire în secolul al XVIII-lea. Zidul dintre naos și pronaos, puternic fisurat, încă din vechime, prin tasare, se surprinde chiar sub nivelul chapei cu pietriș de sub gresia actuală. Chapa măsoară 0,07 m–0,15 m. Remarcăm faptul că zidul din secolul al XVII-lea nu este exact pe axul actualei gătuiri dintre naos și pronaos ci cu câțiva cm mai la vest. Fundația cu mortar curs măsoară aici 1,18–1,21 m. Și aici, la partea de jos, au fost observate golurile țărășilor de lemn așezate la 0,18–0,26 m unul de celălalt. Remarcăm și faptul că în fundație zidul se îngroașe, evazându-se la partea exterioară, spre vest. Zidul de vest al pronaosului ajunge astfel la –1,60 m față de pardoseala din ultima perioadă de funcționare a bisericii (2,40 m în raport cu wagrissul marcat). Sub zidul dintre pronaos și pridvor la 0,12 m–0,15 m față de marginea zidului, se găsesc urmele țărășilor din lemn dispuși la 0,18–0,20 m unul de altul.

Confirmând cele intuite de profesorul arhitect Grigore Ionescu, în partea de nord a pronaosului, la 2,02 m față de zidul nordic extins al acestuia, sub chapa de beton a fost dezvelit zidul nordic al pronaosului restrâns, aparținând bisericii din secolul al XVII-lea. Spre exterior (spre nord) deasupra decroșului specific nivelului de călcare din curte, pe cca 0,20 mp, se mai păstra vechea tencuială exterioară a zidului cu mortar bogat, de var, alb. Situația descrisă se repetă în partea de sud a pronaosului. În sprijinul datărilor făcute de noi, amintim că în zona de nord, în exteriorul vechii biserici, la nivelul de călcare al constructorilor și sub acesta, au fost observate mai multe fragmente ceramice, smălțuite cu verde și galben, peste un decor în relief (un ciorchine). Fragmentele sunt databile astfel în secolul al XVII-lea.

Se poate afirma cu certitudine, astăzi, că biserica din secolul al XVII-lea măsoară, la nivelul pronaosului, pe direcția nord-sud, 5,60 m la exterior. Dacă socotim pentru cele două ziduri o grosime de cca. 1,40 m, putem afirma că la interior, biserica nu depășea o lărgime de cca 4,20 m.

Zidul de vest al pridvorului are în exterior un decroș pronunțat, de cca. 0,20 m, asemănător unei trepte. Acesta este nivelul de călcare al constructorilor. Nivelul de călcare în curte. În profilul secțiunii, detaliului din zidărie îi corespunde o dungă groasă de mortar ce s-a răspândit în toată curtea. La acest zid, prin lărgirea șanțurilor de fundație la gură și la aproape toate zidurile rămânem cu impresia că zidarul vedea și următoarele două-trei rânduri de cărămizi de sub nivelul pe care-l marca printr-un ieșind decroșat.

În raport cu nivelul de construcție, fundația cu mortar curs se adâncește în pământ 1,10–1,16 la interior și 1,06–1,18 m la exterior. La partea de jos a fundației, retrase cu 0,12 m față de marginea zidului spre interior și cu 0,18 m spre exterior, s-au putut observa două rânduri de goluri ale țărășilor din lemn ce susțineau fundația. Aceștia erau atât rotunzi cât și patrulateri. Spre interior între țărăși, intervalul este de 0,13 m, iar spre exterior de 0,30 m. S-ar părea că baterea acestora nu a comportat o ordine strictă. Ba chiar, bănuim că au fost bătuți de mai mulți indivizi.

Așa cum o relevă săpătura arheologică, în fațada de vest a bisericii, a existat inițial tradiționala intrare, prevăzută cu câteva trepte din piatră. Așa cum se distinge, până la actuala cotă a zidului (+ 0,50 m față de nivelul exterior din curte), funcționau două asemenea trepte din piatră. Una se mai păstrează, spartă, încastrată în zidărie. Cea de a doua a fost scoasă, în zidărie păstrându-se doar golul în care se sprijinea colțul treptei de piatră. Prima treaptă se află cu partea inferioară cu exact grosimea unei cărămizi mai sus decât nivelul de călcare din curte. Treapta are o înălțime de 0,14 m, cea de a doua treaptă (de fapt amprenta ei în zidul de sprijin) măsoară 0,21 m în înălțime. În acest gol se includ și mortarul și eventualele pene pentru fixarea treptei.

Biserica din secolul al XVII-lea dispunea de toate compartimentele, dimensiunile acestora fiind mult comprimate. Din acest punct de vedere, pridvorul vechi măsoară numai 2,10 m pe axa est-vest și așa cum am mai spus 5,60 m la exterior pe axa nord-sud. Decopertarea zidurilor bisericii pe întreaga suprafață permite, astăzi, intuirea adaosului pridvorului supralărgit în secolul al XVIII-lea. Pridvorul vechi din secolul al XVII-lea se distinge și prin grosimea mai mare a zidăriei (0,70 m), în timp ce adaosul supralărgit are zidul de 0,50 m.

Așa cum o demonstrează cercetarea arheologică la 13,60 m vest-sud-vest de biserică, încă din faza celei mai vechi biserici de zid au existat unele construcții anexă, poate chiar un han. Dincolo de ele curtea largă înclinată, în pantă, spre vest-sud-vest atinge sinuosul curs al Dâmboviței. Existența acestora îi va fi inspirat Patriarhului Silvestru, în secolul al XVIII-lea, ideea hanului.

Menționăm aici și faptul că între biserică și clădirile anexă, în curte, stratul de mortar se înscrie ca un pavaș alb cu grosimi de 0,03–0,04–0,05 m, având în unele porțiuni 0,10 m–0,13 m. Acest nivel atinge zidul dinspre curte exact la ieșindul decroșat marcând nivelul de construcție, deasupra căruia zidul are aspectul frumos de elevație. El se regăsește și în interiorul clădirilor de locuit, sub pavimentul de cărămidă al încăperii. Dintre acestea, la singura încăpere surprinsă prin secțiunea S.I. se impune remarcată mărimea ei deosebită.

O simplă comparație a materialelor de construcție din zidul bisericii din secolul al XVII-lea cu cel din construcția de la vest de biserică, permite constatarea identității.

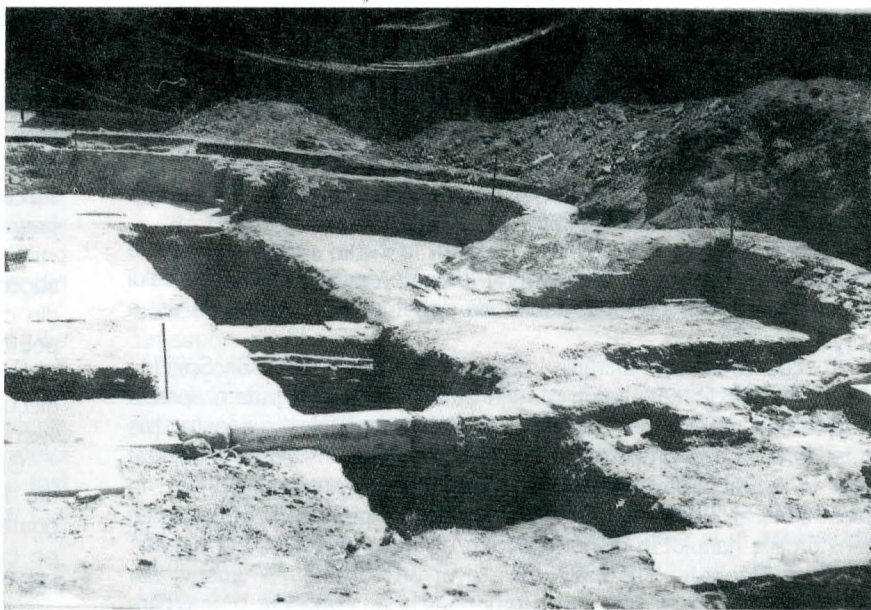
Dintre materialele arheologice care ar putea sprijini datarea construcției în secolul al XVII-lea, menționăm cănițele cu corpul tronconic la partea inferioară, având baza restrânsă și înaltă, asemănătoare unui picior. Asemenea piese se datează la București în veacul al XVII-lea. Clădiri de aceeași factură se surprind și spre sud, la 6,10 m de pronaosul vechi al bisericii din secolul al XVII-lea. Apropierea acestora foarte mare de biserică ar putea sugera chiar casele egumenești menționate în documente. Încăperea suprinsă în S. II sud, aparținând clădirilor de pe aripa de sud a hanului a permis observația că zidurile erau tencuite spre interior, cu un mortar gălbui. Din nefericire, spațiul afectat săpăturii și zidăria încăperii au fost afectate de existența unei conducte de apă, care ne-a produs mai multe probleme insurmontabile.

Încă din faza primei biserici din zid, existența unei alte faze în care biserica să fi fost din lemn, neconfirmându-se în jurul lăcașului, s-au practicat curent înhumări. Gropile mormintelor din această fază au fost surprinse atât spre nord și sud, cât și spre est. Spre vest, ele lipsesc. În partea de est a bisericii, spațiul afectat săpăturii, din imediata apropiere a zidului altarului, nu a permis dezvelirea unor înhumări în poziție clară, nederanjată. Se remarcă aglomerația specifică apropierii de zid și existența unor reînhumări care au agitat situația stratigrafică.

Spre nord mormântul notat M. 8, aflat în curtea veche a bisericii, a fost dezvelit de noi între zidul de nord al vechiului pronaos și zidul pronaosului extins. El este suprapus de zidul dintre pronaosul și pridvorul extins în veacul al XVIII-lea. O situație similară a fost observată și spre sud, unde mormintele: M. 9, M. 10, M. 11 sunt tăiate de zidul pronaos-pridvor extins. La rândul lor, mormintele: M.

Biserica Sf. Spiridon Vechi la încheierea cercetărilor arheologice

12, M. 13 se surprind în intervalul dintre zidul sudic al vechiului pronaos și cel extins.

M. 13 este tăiat de fundația zidului de sud al pronaosului extins. Mormântul M. 12, aflat altă dată în partea de sud a curții, a fost dezvelit în pronaosul extins. Alături se afla și o reînhumare; o cruce de piatră a însoțit mormântul cât timp pronaosul a fost restrâns. Atunci când biserica a fost lărgită, o bucată din curte a devenit pronaos, iar crucea a fost retezată până la nivelul pardoselei amenajate în secolul al XVIII-lea. Câteva fragmente de litere săpate în piatra crucii nu permit o descifrare a înscrisului.

Cel de-al doilea mare moment constructiv de la Sf. Spiridon Vechi este, indiscutabil, legat de momentul ctitoriei lui Constantin Vodă Mavrocordat din anii 1746–1748. Așa cum o relevă săpătura, în momentul în care s-a realizat domneasca ctitorie, s-au folosit zidăriile bisericii anterioare. Este greu de precizat, acum, dacă această biserică era ieșită din funcțiune, tot așa de greu cât este să precizăm până la ce nivel se vor fi ridicat zidurile sale atunci. Cu siguranță în anumite porțiuni la întâlnirea absidelor cu pronaosul extins, zidurile vechi depășeau în înălțime actuala situație, lăsând să se vadă tencuiala veche de pe abside acoperită de zidăria pronaosului extins.

În noua fază, nivelul de călcare în curte, la est de absida altarului, se distinge cu 0,45 m mai sus decât cel al fazei anterioare. El este marcat de o nouă dungă de mortar aflată la – 0,36 m față de nivelul asfaltului din trotuarul contemporan. La zid, se pare că amenajarea noului nivel a dus și la cioplirea unui brâu pe care l-a avut biserica veche.

Până în ultimul moment al funcționării bisericii, în altar se afla o dușumea de scândură peste un strat de pământ. Sub acest strat de pământ, pe cei 3,40 m cât măsoară pe axa est-vest altarul, a fost descoperită o pardoseală din piatră. Ea este astăzi denivelată și spartă pe alocuri. A fost realizată din dale de gresie și calcar de formă relativ pătrată cu latura de 0,90 m. Pe locul Sfintei Mese se află un gol de 0,80/0,70 m. Deranjat, în apropiere, a fost găsit un bloc de piatră de 0,65 m x 0,65 m și grosimea de 0,20 m. La centru acesta prezenta o gaură pentru un bolț metalic acoperită cu mortar alb (0,05 m). Una din fețele blocului din piatră este șlefuită, cealaltă nu este șlefuită. Socotim că aceasta este talpa piciorului Sfintei Mese. Pe ea se citește amprenta piciorului de piatră, un patruater cu laturile de 0,405 m/0,400 m.

La lucrările din 1746–1747, în interiorul bisericii nivelul a fost coborât sub nivelul de funcționare anterioară a bisericii, procedându-

se la o răzuire a terenului, până la o cotă superioară totuși nivelului de călcare al constructorului din secolul al XVII-lea. Mai simplu spus, credem că în timpul acestei etape de construcție, vechea pardoseală, probabil denivelată, prin tasare a fost demontată și înlocuită cu o alta, așezată foarte probabil la aceeași cotă. În altar dalajul din piatră s-a păstrat până la noi, identificându-se cu nivelul de funcționare al bisericii din secolul al XVIII-lea.

În naos, partea de jos a chapei de beton, susținând gresia ultimei faze a conservat numai un strat subțire de resturi anterioare, datat cu o monedă în secolul al XVIII-lea.

Foarte probabil, pardoseala din naosul și pronaosul sec. XVIII–XIX se afla cu cca 0,06 m–0,07 m mai jos decât nivelul dalelor din piatră din altar, trecând peste coama zidului dintre naos și pronaos, chiar pe deasupra zidăriei. Socotim așadar că o pardoseală asemănătoare celei din altar va fi fost așternută și în restul bisericii, după lărgirea pronaosului. La această apreciere ne îndeamnă și observarea resturilor celor două dale de aceeași factură, păstrate în porțiunile supralărgite ale pronaosului.

Pe zidul dintre naos și pronaos, la 1,27 m de axul bisericii, se găsesc câteva cărămizi așezate pe un pat gros de mortar. Acestea ar putea marca locul uneia din cele două coloane ce despărțeau naosul de pronaos. Pardoseala trecea pe deasupra acestui zid, fiind mai sus decât nivelul de călcare al constructorilor cu cca 0,17 m–0,225 m.

La biserică cel mai mare volum de lucrări se va fi desfășurat în 1746–1747 în pronaosul și pridvorul bisericii.

Aici lucrările au cuprins o gamă largă mergând de la demantelarea vechiului pronaos, răzuirea și amenajarea terenului din curte, până la fondarea, zidirea și organizarea suprastructurii celor două compartimente (pronaos și pridvor), care au fost amplu transformate. Noile ziduri de nord și sud ale pronaosului supralărgit au orientarea est-vest, fără vreo abatere, conform busolei. Este o dovadă că trasarea șanțului de fundație pentru ziduri s-a făcut cu rigoare, la mijlocul primăverii. Au fost poate doar puțin mai scurte decât era necesar pentru a întâlni prelungirea zidului de vest al pronaosului. Acesta este dezaxat până la întâlnirea pronaosului vechi în zona nordică, pentru ca apoi spre sud să revină la direcția firească.

Materialul folosit la amplele prefaceri este ceva mai slab decât cel din secolul al XVII-lea, conținând și destul de mult nisip. Cărămizile sunt deosebite având dimensiuni de 0,25 x 0,125 x 0,04 m. O analiză superficială a mortarului folosit la extinderile laterale ale pronaosului

lasă impresia asemănării sale cu cel folosit la construcția bisericii Chiajna – Giulești. Și maniera de lucru pare asemănătoare.

O modificare a comportat-o și ușa de intrare.

Atunci când domnescului lăcaș i-a fost atașată pisană în grecește și arăbește, montată în ancadramentul sculptat din piatră calcaroasă, vechea ușă a bisericii era de dimensiuni reduse; a fost necesară spargerea zidului lateral pentru a se încadra ancadramentul nou. Intervenția la zidul vechi s-a produs atât către exterior, pentru ancadrament, cât și la interior pentru stâlpul ușii. Partea de jos a ancadramentului, de o parte și de alta a ușii, a rămas la locul său, în 1987, prinsă în zidăria în care a fost împănată, în mortarul specific momentului 1746–1747.

O informație interesantă a fost desprinsă prin observațiile din zona de la est de altar, dar și la vest de biserică, ba chiar și în zona hanului. Mulțimea olanelor observate la nivelul de călcare al lucrărilor din 1746–1747 impun concluzia că pentru acoperișul construcțiilor în acest moment s-au folosit olanele din lut ars.

La vest de biserică și chiar și la sud, în curte, nivelul de călcare specific lucrărilor din secolul al XVIII-lea este destul de apropiat celui din secolul al XVII-lea, spre deosebire de situația din partea de est a curții.

În ceea ce privește lucrările la ceea ce s-a numit hanul Sf. Spiridon Vechi, arheologic constatăm o serie de intervenții. Nu putem aprecia amploarea lucrărilor, dar credem că și aici au fost folosite construcțiile anterioare. Foarte probabil, lucrările din anii 1747–1748 să fi constat doar în asamblarea clădirilor anterioare într-un ansamblu unitar. În acest sens ar putea pleda și grosimile diferite cu care sunt desenate construcțiile hanului în planul executat de maiorul Rudolf Borroczyński⁹⁶ în 1852. Săpătura efectuată nu a avut un caracter exhaustiv, dar putem aprecia că lucrările din cadrul hanului au cunoscut o amploare mai mare decât cele efectuate la biserică.

Se vor fi desfășurat lucrări de construcție între clădirile existente. S-au compartimentat spațiile largi ale prăvăliilor fazei anterioare, așa cum ne-o dezvăluie situația observată în S.I. Vest. Și de bună seamă se va fi organizat o nouă suprastructură și un nou acoperiș. Câteva cuie de 0,135 m, 0,145 m și 0,19 m pot constitui o indicație asupra dimensiunilor bânelor folosite la construcția hanului.

Încăperea dezvelită în S.I. Vest, compartimentată printr-un rudiment de zid fără fundație, făcea partea din suita prăvăliilor de pe latura de vest a hanului, prăvălii lipsite de pivnițe. Săpătura noastră a reușit să dezvelească o singură încăpere. Altele vor fi dezvelite, probabil, cu prilejul diverselor lucrări în str. Operetei.

Având în vedere vechiul curs al Dâmboviței, în bucla dinspre vest-sud-vest, precum și faptul că hanul era asamblarea mai multor clădiri preexistente, zidăria sale și planul nu se desenează clasic, cu o formă patrulateră având același ax cu biserică, așezată, de obicei, la centru. O confirmare a observațiilor ne este oferită de desenul din planul Borroczyński. Și observația că hanul avea o extindere mai mare pe latura de vest până la cursul Dâmboviței, în raport cu ceea ce constituia partea de sud a curții, trebuie menționată. Spre sud de biserică extinsă în secolul al XVIII-lea la numai 3,70–3,80 m de zidul pronaosului extins se afla zidul unei clădiri din etapa anterioară făcând parte probabil din han.

Lucrările din secolul al XVIII-lea n-au deranjat desfășurarea obișnuită a practicilor de cult. Vechiul cimitir a primit în continuare trupurile celor decedați și a continuat așa până dincolo de mijlocul secolului al XIX-lea, posibilitatea distingerei etapei căreia îi aparțin fiind anevoioasă.

Din seria mormintelor practicate de-a lungul sec. XVIII–XIX menționăm:

M. 4; M. 5, M. 6; reînhumarea R. 1, descoperite în pridvor, precum și seria mormintelor de copii M. 1, M. 2, M. 3 din pronaos.

Atunci când au fost practicate M. 4; M. 5; M. 6, pridvorul era deja ocupat de morminte ale etapei anterioare, despre care nu se mai știa și pe care le-au deranjat, adunându-le uneori osemintele, pe care le-au depus alături de mormântul amenajat.

Inventarul funerar este extrem de sărac. El se reduce la o monedă complet mineralizată, ilizibilă. Această situație este o dovadă că mormintele aparțin monahilor, dar lipsesc cărămizile de căpătâi. Mai remarcăm și faptul că atunci când s-au săpat gropile mormintelor

M. 4, M. 5, au fost sparte și s-au angajat în pământul de umplutură bucăți dintr-o pardoseală, cu dale din piatră asemănătoare celor din altar.

Din momentul reconstruirii bisericii în 1746–1747 și până la dispariția ei au mai fost întreprinse în câteva rânduri lucrări de reparații, urmare a unor avarii suferite de monument.

În săpătură au putut fi observate asemenea momente, dar amploarea lor a fost puțin semnificativă. Mai importante par să fi fost lucrările impuse ansamblului după cutremurul din 1838.

În S. I Est, în zidul absidei altarului, se remarcă după o etapă de avarie, un nivel de reparații aflat la 0,21 m față de nivelul construcției din 1746–1747. Lucrările se vor fi finalizat prin tencuirea exteriorului bisericii. Că nivelul tencuielilor aparține lucrărilor desfășurate în 1838–1839 o probează și existența în imediata apropiere, la același nivel, a unui fragment dintr-o cruce cu inscripție grecească, purtând data 1856. În acest nivel de lucrări au putut fi observate foarte multe bucăți din olanele acoperișului, ceea ce poate sugera mari transformări în suprastructura edificiului.

De remarcat este și faptul că în partea de est a curții, în succesiunea nivelurilor corespunzând acumulărilor firești de depuneri din curte, n-a fost observat nici un strat de pământ purtat, care să poată fi identificat cu o nivelare a pământului rezultat din săparea noului canal al Dâmboviței. La interior acest lucru nu comportă o discuție, dar situația a fost verificată cu același rezultat și în zona de vest.

Biserica, în ansamblu, a comportat extrem de puține transformări din 1747 până în secolul al XX-lea. Arheologic dispariția turlei nu poate fi sesizată. Doar renunțarea la pardoseala veche este o realitate pe care o constatăm arheologic. Și aceasta s-a produs târziu în secolul nostru. Tot atunci în altar, peste pardoseala din dale de piatră s-a așezat un strat de pământ nivelator (0,07 m–0,18 m) deasupra căruia s-a așezat o dușumea din scândură. Vechea pardoseală de piatră a rămas nederanjată în altar. Nu aceeași a fost situația în restul bisericii. Amenajarea dușumei de scândură și gresia din rest au impus și refixarea catapetesmei sub care s-au găsit mulțime de monede din perioada 1930–1980, când se vor fi făcut și aceste amenajări.

Până după mijlocul secolului al XIX-lea, în biserică și în jur s-au practicat înmormântări. O serie de trei copii notați de noi M. 1, M. 2, M. 3 au fost dezveliți în pronaosul bisericii, acolo unde și ultima pardoseală de gresie prezenta o înclinare. Sunt copii botezați, înhumați normal, în sicrie de lemn, purtând o îmbrăcăminte din materiale aproape identice. Vârsta celor trei copii se înscrie la distanța potrivită pentru trei nașteri succesive. Orientarea conform busolei este identică. Inventarul este sărac. La M. 1 menționăm urmele unui acoperământ cu fir pentru cap, și două verigi simple de sârmă drept cercei. La M. 2 alături de urmele unui acoperământ pentru cap, cu ciucuri, dintr-un material identic cu M. 1., mai menționăm o rochie până aproape de glezne. La M. 3 reținem un acoperământ pentru cap, dintr-un material cu fir – probabil maramă – iar în zona temporalului stânga un ac din bronz pentru prins maramă. Cei trei copii, înhumați în pronaos aparțin familiei unuia din binefăcătorii bisericii. Moartea a intervenit la toți trei în același timp sau la intervale apropiate de timp. Sicriile au fost drapate cu o pânză prinsă cu țințișoare având floarea ștanțată cu un motiv stelar. Moartea pare să se fi petrecut în urma unei epidemii. Înhumările au fost practicate într-un moment în care la biserică se desfășurau lucrări de reparații. În pământul de umplutură au fost remarcate numeroase fragmente de tencuială cu urme de pictură și fragmente de cărămizi mănjite cu mortar. Observații asemănătoare au fost efectuate și în pridvor la M. 4, M. 5, care au deranjat și morminte mai vechi. Dincolo de axul bisericii, spre nord în pronaos, a fost dezvelit M. 7; lipsit de inventar, și la acesta remarcăm doar bucățile de tencuială cu pictură angajate în umplutură.

Grupul mormintelor menționate aparține fazei târzii.

Gropile în cazurile M. 1, M. 2, M. 3, M. 4, M. 5, M. 7 sunt suprapuse doar de chapa din beton a pardoselei din gresie. Toate pot fi contemporane lucrărilor din 1838–1839. Ultimele înhumări se vor fi practicat aici până la mijlocul secolului al XIX-lea, atunci când au fost organizate și primele cimitire exterioare ale orașului. Cea mai nouă înhumare, în acest context, se dovedește a fi cea efectuată lângă zidul altarului, la est purtând și azi o bucată dintr-o cruce de piatră cu înscrisul grecesc și data 1856.

⁹⁶ Al. Busuioceanu, *op. cit.*, p. 125.

Și în cazul stratigrafiei din zona hanului, pentru lungă perioadă de funcționare, distingem unele intervenții de mai mică amploare, practicate în secolul al XIX-lea, urmare a unor incendii. Cu toate acestea hanul a funcționat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când a fost demolat, zidurile bătrâne amenințând cu prăbușirea, iar necesitățile urbanistice de după canalizarea Dâmboviței au cerut acest lucru. Demolarea s-a produs după evacuarea inventarului, reflectând ultima perioadă de funcționare. Doar sporadic au mai rămas câteva obiecte (foarfece din sec. XIX, farfurii executate de casa Lindner din Londra sau tigăi cu piciorușe din lut.). Din această ultimă perioadă de funcționare a hanului menționăm descoperirea la nivelul podelei a unui inel cu capetele verigii ajurate, lipite sub o cușetă elipsoidală, în care, altădată, s-a aflat o piatră. Din nefericire piatra nu s-a păstrat până la noi. Este un inel îndelung purtat, dintr-un aliaj de bronz. Piesa se aseamănă altor exemplare databile în secolul al XIX-lea. Ceea ce pare să fi șubrezit cel mai mult construcțiile hanului, trebuie să fi fost inundațiile Dâmboviței. Interesant, înaintea demolării, o asemenea viitură a adus până în clădirile hanului o mare cantitate de nisip fin, aluvionar. Depunerea nu a depășit încăperile hanului, nefiind observată în curte. Ar putea fi vorba de inundațiile Dâmboviței din 1862–1864.

La demolare, zidurile hanului au fost demontate până la nivelul de atunci de călcare, superior reparațiilor din secolul al XIX-lea și cu 1,04 m deasupra nivelului inițial din secolul al XVII-lea.

Molozul rezultat (0,40 m–1,10 m) a fost nivelat acoperind cioturile de ziduri cu 0,20–0,25 m de resturi. Materialul rezultat a fost nivelat mai ales la sud și vest acolo unde și terenul era în pantă. El nu a fost împins către biserică, unde nivelul de demolare al hanului este mai slab reprezentat.

Putem conchide în acest moment că biserica n-a suferit o îngropare în urma lucrărilor de canalizare a Dâmboviței.

Nu se poate observa pentru această perioadă un nivel de pământ purtat. Intrarea prin coborâre în biserică s-a datorat așadar într-o mai mică măsură ridicării nivelului din curte prin demolarea hanului și în principal creșterii firești a nivelului din curtea bisericii și păstrării constante a nivelului interior.

Cercetarea arheologică a dovedit cu claritate faptul că în cursul evenimentelor din secolul al XVII-lea și până în 1987, nivelul de funcționare, în interior, al bisericii a fost păstrat la aceeași cotă. Toate amenajările au căutat și au reușit să conserve nivelul interior, în așa fel încât în profil nu poate fi identificat decât nivelul ultimului moment de funcționare și resturi ale momentului constructiv 1746–1747, aflate la o foarte mică diferență. Fiecare dezafectare a unei pardoseli a însemnat demontarea celei vechi și așternerea la aceeași cotă, după o prealabilă răzuire a celei noi. Și astfel în timp ce în interior nivelul a rămas același, în exterior, el a crescut permanent.

În aceste condiții intrarea inițială în biserică a funcționat prin partea de vest ca la toate bisericile muntenesti din secolul al XVII-lea, folosindu-se un sistem de trepte, puțin mai lat decât golul intrării. Aceeași intrare și probabil aceleași trepte au fost folosite și în cadrul bisericii refăcute în 1746–1747. Creșterile ulterioare de nivel n-au deranjat prea mult, până când adaosurile au devenit masive.

O dată cu demolarea hanului, nivelul de călcare în curte crescuse, lângă biserică, cu 0,40 m, făcând inutile treptele, dar putem spune că și după 1881 intrarea de vest mai putea fi folosită.

Permanent, sau în orice caz din 1746–1747 accesul în biserică era posibil și prin lateral prin arcada deschisă a pridvorului. Doar după 1881 atunci când nivelul din curte a atins o înălțime mai mare decât intrarea în biserică s-a renunțat la intrarea pe la vest, neexistând suficient loc pentru amenajarea la interior a unor trepte de coborâre la nivelul pardoselii. Abia atunci (în secolul XX) s-a renunțat la intrarea prin fațada de vest și s-au amenajat trepte de coborâre dinspre nord și sud. În partea de sud terenul aflat și acum într-o ușoară pantă nu necesita o asemenea amenajare, dar pentru echilibru s-a folosit același sistem al treptelor. Aceasta a impus montarea în exterior a două trepte până la o platformă echilibrată cu nivelul de la nord, de la care se cobora în pridvor.

O confirmare ne este oferită și de observarea laturii de nord, unde vechea intrare era mult mai jos. Ea a fost umplută până la nivelul actual cu zidărie. Vechea intrare era însă mai largă decât treptele și mai poate fi observată zidăria de umplutură pe care se sprijină treptele, realizată în secolul nostru, cu o cărămidă groasă și ciment, materiale specifice epocii contemporane.

În acest moment putem conchide:

Întregul ansamblu a cunoscut mai multe etape de construcție și evoluție:

1. Prima este cea a lăcașului amintit în 1680. Acestei faze îi aparțin aproape toate substructurile complexului.

2. Cea de-a doua este etapa ctitoriei mavrocordate din 1746–1748. Ea a constat în supralărgirea pronaosului și pridvorului bisericii și asamblarea construcțiilor existente într-un ansamblu unitar.

3. Cea de-a treia etapă mai importantă observată la biserică este chiar a lucrărilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea cuprinzând pe cele efectuate după cutremurul din 1838.

4. Dezafectarea și demolarea hanului efectuate în 1880–1881.

5. Demolarea bisericii în 1987.

Socotim în această fază că vestigiile păstrate în pământ oferă suficiente detalii, pentru ca proiectata reconstrucție să beneficieze de un suport științific solid.

Reconstrucția dorită de mulțimea locuitorilor din zonă este menită astfel să conserve și să valorifice un fond patrimonial alcătuit atât din valoroasele vestigii ale lăcașului, păstrate până acum acoperite cu pământ, cât și elementele constructive recuperate în 1987.

Pentru cetățeanul pios, reconstrucția bisericii Sf. Spiridon Vechi înseamnă restabilirea încrederii în capacitatea societății contemporane de a recunoaște și a soluționa o mare nedreptate și în același timp redobândirea unuia din locurile de tihnă meditație, de apropiere spirituală și dialog cu însuși Dumnezeu.

Dar departe de a fi numai o restituire a unui monument, proiectata reconstrucție de la Sf. Spiridon Vechi va trebui să fie, pentru istoria viitoare, un îndemn la chibzuință, rațiune și protecție cu orice preț a tot ceea ce vine dintr-un trecut aureolat de istorie.

A AVUT MITROPOLITUL IOSIF UN PALAT, ÎN SUCEAVA, ÎN SECOLUL AL XIV-LEA?

M. D. MATEI
EM. I. EMANDI
arh. GH. SION

Una dintre problemele rămase, multă vreme, nerezolvate, la Suceava în pofida amplelor cercetări arheologice efectuate, aici vreme de mai multe decenii – a fost aceea a identificării edificiilor de cult care au deservit Curtea Domnească¹, mai ales în perioada de început a existenței reședinței domnești din acest oraș. O ilustrare, în acest sens, o poate oferi, de pildă, însuși faptul că, până în momentul de față, cercetările întreprinse în jurul Curții Domnești nu au condus nici la identificarea paraclisului, de care Curtea Domnească nu putea fi lipsită, nici (cu o singură excepție) la descoperirea vreunei biserici dispuse în imediata apropiere a reședinței voievodale. În consecință, pentru viața spirituală a Sucevei, în general, cât și mai ales pentru perioada de început a noii „capitale” a Moldovei, în special, numai două monumente de importanță specială pot fi invocate, și anume: biserica cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”² (ctitorie a boierului Iașco – de la care și mănăstirea respectivă, a cărei piesă principală era biserica amintită, a purtat, secole în șir, numele de „mănăstirea lui Iașco”), atestată documentar în anul 1395, precum și cunoscuta biserică a Mirăuților (sau a Mirăuțului, așa cum N. Iorga considera mai indicat să fie numită)³, devenită, la începutul secolului al XV-lea, sediul Mitropoliei autocefale a Moldovei.

În aceste împrejurări, în anii din urmă, atenția noastră s-a concentrat, mai ales, asupra zonei imediat limitrofe Curții Domnești, și aceasta cu atât mai mult cu cât anume izvoare scrise⁴ atestau existența, într-o zonă insuficient precizată, a cel puțin două biserici, ambele din secolul al XV-lea⁵. Și chiar dacă aceste cercetări nu ne-au condus, încă, la descoperirea monumentelor mult-căutate, ele ne-au oferit, în schimb, satisfacția unei alte descoperiri, căreia îi sunt rezervate rândurile de față, și care s-ar putea dovedi, în final, de o importanță extremă, nu numai pentru viața spirituală a Sucevei, ci chiar pentru aceea a Moldovei, în general. Despre ce este vorba, concret?

În anul 1987, ca urmare a săpăturilor arheologice efectuate în incinta bisericii cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, s-a descoperit, la sud de monumentul sucevean menționat, o parte a unei construcții de zid.

¹ Pentru amploarea și rezultatele cercetărilor arheologice de la Curtea Domnească și din zona limitrofă, cf. M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989; de asemenea, cf. și M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea Domnească din Suceava*, București, 1988.

² Pentru moment (și numai cu titlu informativ), precizăm că săpăturile arheologice întreprinse, în anul 1991, la biserica „sf. Ioan Botezătorul” din imediata apropiere a Curții Domnești, au permis identificarea resturilor fundației unei biserici anterioare celei menționate (ctitorie, din 1643, a voievodului Vasile Lupu), datele stratigrafice permițând datarea acestor resturi în secolul al XVI-lea (săpăturile au fost efectuate de către autorii paginilor de față).

³ M. D. Matei, *Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Suceava, în lumina datelor arheologice*, în „Revista muzeelor și monumentelor”-Monumente Istorice și de Artă, 2, 1991.

⁴ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, 1, ed. 2, București, 1928, p. 63 („Biserica „Mirăuților”, a Mirăuțului mai bine, numită după satul în care se aflase ea înainte de a se fi hotărât raza cetății sucevene”); în legătură cu vechimea și numele bisericii Mirăuților, cf. și M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 66.

⁵ Călători străini despre țările române, 5, București, 1973, p. 25.

⁶ Este de amintit, în context, că săpăturile arheologice executate în sectorul „Șipot” au condus la descoperirea unei biserici, situate la circa 150 m S-E de Curtea Domnească. Cercetarea resturilor monumentului nefiind epuizată (din motive obiective), planează, încă, dubii asupra datării exacte a acestei biserici, singura certitudine fiind aceea că ea a fost construită în secolul al XV-lea (foarte probabil în a doua jumătate a acestuia), că a fost pictată și a avut un paviment de cărămizi smălțuite. Pentru detalii și alte considerații cronologice, cf. „SCIV”, 6, 1955, 3-4, p. 777-779; cf., de asemenea, „Materiale”, 6 1959, p. 688, fig. 5.

Situată la circa 40 m est de Curtea Domnească, biserica amintită este ctitoria voievodului Vasile Lupu (1643), ea fiind cunoscută localnicilor mai mult sub numele de „biserica domnițelor” sau „biserica beizadelor”⁷, și în mai mică măsură după hramul pe care îl poartă.

La circa 6 m sud de biserică, a fost descoperit un zid, gros de maximum 1 m, dispus aproape paralel cu axul longitudinal al bisericii, încă de la începutul săpăturilor părăndu-ni-se îndoielnică existența vreunei legături funcționale între biserică și zidul respectiv. Continuate în anul 1988 și amplificate în anul 1989, săpăturile din incinta bisericii amintite ne-au condus la constatarea că ne aflăm, de fapt, în prezența unui edificiu care se particulariza, în contextul Sucevei medievale, prin cel puțin două elemente importante: în primul rând, ca dimensiuni, se dovedea cea mai mare construcție de piatră (11,75 x circa 4,50 m), după Curtea Domnească; în al doilea rând, atât prin limitele cronologice în care se înscrie funcționarea ei cât și prin poziția topografică față de Curtea Domnească, construcția în discuție nu pare să fi fost complet lipsită de legătură cu complexul voievodal amintit, în ciuda faptului că era dispusă în afara Curții Domnești. Și acum, pornind de la aceste coordonate prealabile, să concretizăm:

Deși săpăturile noastre sunt, încă, departe de epuizarea cercetării complexului în discuție, credem că observațiile făcute până în prezent sunt suficiente de edificatoare pentru a preciza următoarele date: întreaga construcție era așezată pe un beci, numai zidurile acestuia păstrându-se pe întregul perimetru al construcției. Adâncindu-se circa 2,30 m de la nivelul de săpare a gropii beciului (și până la circa 3,60 m față de nivelul actual de călcare din incinta bisericii), întregul beci a fost construit din lespezi de piatră, legate între ele cu un amestec de lut galben și nisip cernut. Chiar dacă, pe de-o parte, demantelarea sistematică a unei bune părți a zidurilor beciului, iar pe de altă parte, procesul de prăbușire a unor porțiuni de zid nu ne-au permis să facem observații până la cota superioară inițială a zidurilor beciului, un fapt este cert: întreaga construcție s-a remarcat printr-o deosebită acuratețe în amenajarea zidurilor, lespezile de piatră fiind foarte atent așezate, ceea ce face ca fața interioară a zidurilor să aibă un aspect ireproșabil.

În ceea ce privește suprastructura construcției, nu este posibil să se facă nici un fel de judecăți; judecând, însă, după resturile de lemn putrezit amestecate în umplutura gropii beciului, cel mai probabil ni se pare faptul că parterul construcției era, cel puțin în parte, lucrat din lemn. Acest lucru ar trebui să fie departe de a ne surprinde, dacă ținem seama de realitatea că însuși nucleul inițial al Curții Domnești era construit în aceeași tehnică a lemnului⁸. Și, pentru a încheia înserierea datelor de care dispunem acum, ar mai fi de adăugat că podeaua beciului nu prezenta nici o urmă de amenajare specială, totul reducându-se la orizontalizarea terenului și la bătătorirea lui. Dacă obținerea unor date tehnice privind construcția în discuție nu a întâmpinat dificultăți deosebite, probleme mult mai importante și complexe ridică dificultatea de a-i atribui anume funcție, și aceasta mai ales dacă ținem seama de distanța mică la care se afla construcția, față de Curtea Domnească. Să ne oprim, mai întâi la problemele de ordin cronologic:

⁷ N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 796 (cu rezerva că biserica nu a fost demolată, așa cum afirmă autorul citat).

⁸ L. Chițescu, *Cercetări arheologice la Curtea Domnească din Suceava*, în „Cercetări arheologice”, I, București, 1975, p. 245-257 (cu mențiunea că înregistrarea grafică a stratigrafiei interiorului beciului casei provoacă nedumeriri serioase).

Ceramică din nivelul de săpare a gropii beciului (SII)

Încă în săpăturile din anul 1988, în cuprinsul S II, dispusă perpendicular pe zidul longitudinal vestic al construcției, s-au putut face câteva observații stratigrafice, decisive pentru stabilirea perioadei în care s-a ridicat construcția în discuție. Astfel, în profilul sudic al S II, s-a putut observa că groapa beciului a fost săpată de la nivelul humusului medieval, acest nivel fiind suprapus de un strat destul de subțire de pământ galben, rezultat din săparea gropii beciului, suprapunerea fiind *direct* peste limita superioară a humusului medieval. Ținând seama de faptul că, nici la Curtea Domnească, nici în zona imediat limitrofă, limita superioară a humusului medieval nu era suprapusă de un strat de cultură rezultat din perioada mușatină, sau anterioară acesteia⁹, nici în acest caz nu trebuie să ne mire absența materialelor arheologice de pe nivelul superior al humusului medieval, de la care a început săparea gropii beciului în discuție. De asemenea, nu trebuie să surprindă nici lipsa, pe celelalte laturi ale construcției, a pământului galben (care suprapune humusul medieval), și aceasta cel puțin din următoarele două motive: în primul rând, repetarea acestei situații – în câteva puncte unde s-a cercetat perimetrul construcției – ne obligă să acceptăm realitatea că pământul provenit din săparea gropii beciului a fost, în cea mai mare parte, transportat mai departe de construcție, foarte probabil în zona „Șipotului”. În al doilea rând, aspectul general al terenului din imediata apropiere a zidului nu lasă loc nici unui dubiu că, după încheierea construcției, terenul a fost nivelat, în vederea amenajării unui pavaj de prundiș, din care, de altfel, s-au mai putut observa unele urme slabe.

În legătură cu acest ultim punct, în judecarea mai amplă a lucrurilor, nu ni se pare de neglijat observația că, și la Curtea

Domnească, încheierea lucrărilor de construcție a nucleului inițial a fost urmată de amenajarea unui pavaj de prundiș, această observație fiind făcută în mod repetat; în consecință, situația respectivă oferă un al doilea termen de comparație între realitățile din jurul Curții Domnești și cele din jurul beciului în discuție, primul fiind reprezentat de săparea beciurilor ambelor construcții de la nivelul humusului medieval.

Dacă la nivelul superior al humusului medieval nu s-au descoperit resturi de cultură materială, am avut, în schimb, șansa ca astfel de materiale să apară, chiar dacă într-o cantitate foarte restrânsă, într-o poziție stratigrafică certă, și anume de suprapunere nemijlocită a stratului de pământ galben purtat (foarte subțire și discontinuu), rezultat din săparea gropii beciului. Concret, este vorba despre câteva fragmente ceramice (unele, roșcate, altele, cenușii) specifice sfârșitului secolului al XIV-lea și începutului celui următor. Dintre aceste fragmente ceramice, de o importanță particulară sunt acelea provenind de la un castron de culoare cenușie, precum și altele câteva, de la oale-borcan. Acestea din urmă, prin particularitățile tehnice și ornamentale specifice ceramicii numite „mușatine”¹⁰, se asociază perfect cu fragmentele de castron amintite, ceea ce asigură datarea la sfârșitul secolului al XIV-lea (și cel mai târziu în primii ani ai secolului următor) a momentului construirii clădirii cu beci.

Din păcate, însă, observațiile stratigrafice făcute în S II nu și-au mai aflat confirmări (dar nici nu au fost infirmate) în alte puncte cercetate în exteriorul monumentului, și aceasta din simplul motiv că terenul înconjurător a fost supus unor răzuiri repetate, de pe urma cărora a dispărut și cea mai mare parte a pavajului de prundiș,

⁹ M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Observații asupra stratigrafiei Curții Domnești din Suceava*, în „Anuarul Muzeului județean Suceava”, 4, 1977, p. 105–118.

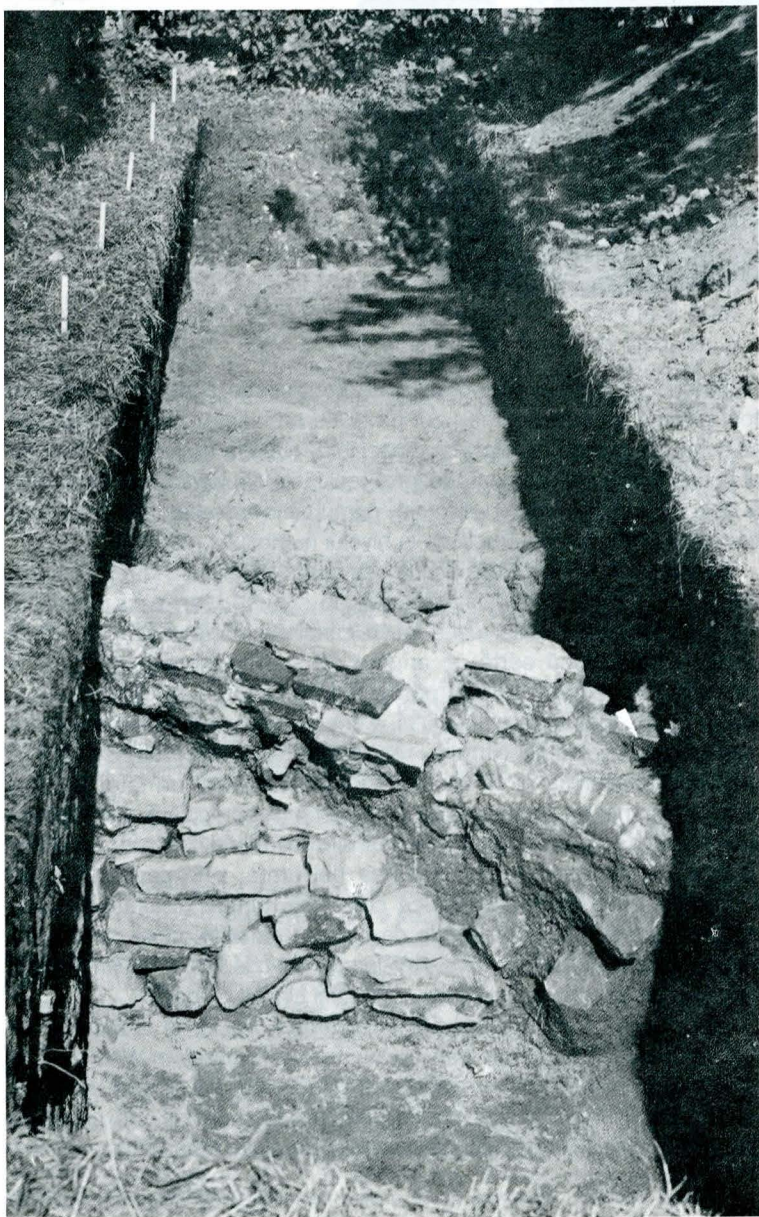
¹⁰ Elena Busuioc, „Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)”, București, 1975.

amenajat în jurul clădirii. Mai mult încă: datorită aceluiași răzuiri repetate, s-a ajuns la situația că momentul corespunzător demantelării construcției să suprapună, ca *nivel*, aproape nemijlocit, pe cel al construcției clădirii. Această din urmă observație ne îndeamnă să credem că, după abandonarea construcției, dar *înainte* de demantelarea ei, au fost înlăturate chiar și eventuale pavaje de lespezi, amenajate în timpul funcționării construcției cu beci. Cu aceasta, trecem, însă, la problema cea mai dificilă a cercetării, și anume la stabilirea momentului dezafectării construcției.

De la început, trebuie făcută precizarea că situarea cronologică a momentului dezafectării construcției nu este sprijinită în nici un fel, și nici facilitată, de situația stratigrafică din exteriorul monumentului; în afara răzuirilor repetate, de care aminteam mai sus, situația a fost agravată, suplimentar, și de intervenții ulterioare momentului demantelării, dintre aceste intervenții cea mai consistentă fiind aceea legată de activitatea de construire a bisericii lui Vasile Lupu (1643). În aceste condiții, ne vedem obligați să facem apel numai la ceea ce oferă stratigrafia din interiorul beciului, la care se adaugă, cu un câștig deloc minor, unele situații arheologice, despre care nu vom întârzia să vorbim. Dar, pentru început, să ne referim la ceea ce a oferit cercetarea din interiorul beciului.

Ca observație de bază se impune aceea că masa principală a umpluturii beciului este reprezentată de molozul rezultat din demantelarea zidurilor acestuia, demantelare care s-a făcut, destul de probabil, la scurt timp după abandonarea construcției. Într-adevăr, judecând după faptul că *pe podeaua beciului* nu se observă resturi

Segmentul zidului de sud al construcției traversat de conducta din secolul al XVII-lea (SIII)

materiale care să poată fi interpretate ca rezultând din acțiunea de prăbușire a structurii lemnoase a parterului, se impune subliniat faptul că nivelul inferior al umpluturii beciului este reprezentat de chiar molozul din demantelarea zidurilor beciului. Or, în aceste condiții, devine obligatoriu să acceptăm ideea că între abandonarea și, respectiv, demantelarea construcției nu s-a scurs decât puțin timp.

Deși în umplutură apar și pietre de dimensiuni mari, componenta de bază a acesteia este reprezentată de o mare cantitate de spărtură de piatră, în amestec cu pământul galben și nisipul care serviseră ca liant. Demantelarea s-a făcut cu o grijă ce trădează preocuparea recuperării unei cantități cât mai mari de materiale de construcție (probabil, în vederea refolosirii lor), fapt de care ne putem da seama fie și din observația că din umplutura beciului lipsesc resturile bănelor planșeului acestuia, ceea ce face ca umplutura să fie destul de omogenă (cel puțin până la înălțimea de circa 1,50 m).

Demantelate până la cote neuniforme – și, în orice caz, până sub cotele la care ar fi putut apărea pornirile unor bolți ipotetice de acoperire a beciului – zidurile nu mai oferă, acum, nici un indiciu susceptibil să contribuie la efectuarea unui studiu special, privind modalitatea și tehnica de acoperire a beciului. Chiar în aceste condiții, însă, dată fiind lărgimea redusă a beciului (amintim că aceasta era de circa 4,50 m), postulăm absența bolților și, în consecință, acceptăm ideea folosirii unui simplu planșeu de bârne. De altfel, s-ar putea ca liantul amintit (lut galben, în amestec cu nisip fin) să facă puțin probabilă existența unor bolți de piatră.

După încheierea lucrărilor de demantelare, în perimetrul beciului s-au aruncat resturi din zona înconjurătoare, la procesul de umplere a gropii contribuind, apoi, și pământul scurs din spatele zidurilor, pământ a cărui culoare cafenie sau cenușie alternează cu lentile de moloz, din care nu lipsește nici cărămida spartă (aceasta, însă, în cantități foarte mici).

Precizările de mai sus au o certă importanță științifică, în sensul cel mai strict al cuvântului, dar nu contribuie la stabilirea momentului în care s-a produs demantelarea. La aceasta contribuie, în schimb, decisiv, descoperirea, la adâncimea de circa 1,68 m, a două monede poloneze de argint, ambele purtând, ca dată de emisie, anul 1563. Deși foarte important, reperul cronologic oferit de cele două monede de argint amintite (mijlocul secolului al XVI-lea fiind, deci, perioada în care construcția nu numai că nu mai funcționa, dar era chiar demantelată) are nevoie de o confirmare prin alte descoperiri arheologice, care, eventual, să restrângă și să precizeze momentul dezafectării construcției. Și, tocmai în acest context, credem că invocarea ceramicii descoperite în umplutura beciului – precumpănitor la nivelul inferior al acesteia – devine absolut necesară.

Deși descoperirile ceramice din umplutura beciului sunt reprezentate, mai ales, de cahle¹¹, pentru stabilirea momentului dezafectării construcției ni se pare de mult mai mare utilitate să insistăm asupra resturilor ceramice provenind de la vasele de uz comun, acestea fiind mult mai susceptibile de a fi încadrate în limite cronologice mai restrânse. Potrivit criteriilor tipologice, ca și celor ținând de particularitățile tehnice după care se face datarea ceramicii de uz comun, totalitatea fragmentelor ceramice descoperite în nivelul de bază al umpluturii beciului aparține primei jumătăți a secolului al XVI-lea. După cum se știe din lucrări care se referă la ceramica perioadei amintite¹², această ceramică – dacă nu și-a pierdut cu totul caracteristicile celei din a doua jumătate a secolului al XV-lea (un profil oarecum „unghiular” al buzei, brâul cu caneluri orizontale adâncite superficial, smalțul de bună calitate etc., etc.) – prezintă suficiente elemente noi. Astfel, tendința de subțiere a pereților, scăderea procentului de vase lucrate din lut în amestec cu nisip fin și trecerea treptată la producția de ceramică din caolin au fost însoțite de unele modificări ale părții superioare a vaselor; în mod special, se modifică profilul buzelor de vase, în sensul că profilul mai elaborat al buzelor din a doua jumătate a secolului al XV-lea este înlocuit cu un altul, mai simplu, înalt și cu o ușoară curbură, partea superioară fiind rotunjită. În plus, trebuie amintite și modificările calitative produse în domeniul, atât de important, al înfrumusețării vaselor, prin smălțuire. Așa cum

¹¹ Menționăm că piese asemănătoare unora dintre cele descoperite în interiorul beciului au fost recuperate și din săpăturile de la Curtea Domnească, din apropiere (cf. Victoria-Paraschiva Batariuc, *Ceramica ornamentală din secolul al XV-lea descoperită la Curtea Domnească din Suceava*, în *Anuarul Muzeului județean Suceava*, 10, 1983, p. 245–259).

¹² Elena Busuioc, *op. cit.*

Fragmente de cahle descoperite în umplutura beciului.

spuneam și în altă parte¹³, ceramica primei jumătăți a secolului al XVI-lea vădește accentuarea fenomenului producției de serie foarte mare, ceea ce a făcut ca, în final, să scadă sensibil preocuparea olarilor pentru nivelul artistic al produselor lor, în favoarea cantității. Această ultimă realitate devine mai ușor sesizabilă în producția de străchini, respectiva categorie de produse resimțindu-se, în primul rând, prin simplificarea ornamentației: de cele mai multe ori aceasta se reduce, de fapt, la simpla acoperire a interiorului vaselor cu un smalt monocolor, de preferință verde închis, sau cafeniu-brun.

Chiar dacă fragmentele de străchini sunt puțin numeroase printre descoperirile ceramice din umplutura beciului, ele au, totuși, darul de a

¹³ M. D. Matei, *Economic și social în orașele medievale românești extracarpatice* (mss. predat la Editura Academiei Române); sintetic, am exprimat această opinie și în lucrarea *Civilizație urbană medievală românească...*, p. 139.

confirma datarea propusă mai înainte, astfel că nu mai rămâne loc nici unui dubiu în legătură cu încadrarea cronologică a tuturor descoperirilor în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Am insistat asupra datării descoperirilor ceramice făcute în partea inferioară a umpluturii gropii beciului, deoarece considerăm că, în primul rând, acestea pot contribui la stabilirea cu mai multă exactitate a momentului dezafectării construcției, toate resturile găsindu-se în amestec cu molozul rezultat din demantelarea zidurilor beciului. În plus, observația că materialele arheologice sunt mult mai puțin unitare în partea superioară a umpluturii nu face decât să confirme ceea ce sugerează stratigrafia din interiorul beciului, și anume: umplutura, în partea ei superioară, nu mai aparține în exclusivitate acțiunii de demantelare a zidurilor, ci rezultă și din aruncarea în groapa fostului beci, a unor resturi provenind din nivelarea și curățirea terenului

înconjurător, ceea ce s-a răsfânt și asupra unității cronologice a materialelor arheologice aflate în umplutură.

În paginile precedente, atrăgeam atenția asupra faptului că la delimitarea cadrului cronologic al existenței și funcționării construcției cu beci pot contribui, cu grade diferite de verosimilitate, și alte situații arheologice, în afara a ceea ce a oferit stratigrafia interioară și exterioară a monumentului. Dacă, în funcție de elementele aduse până acum în discuție s-a desprins nu ipoteza, ci concluzia că situarea în timp a funcționării construcției nu este posibilă decât între finele secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea, nu credem că este lipsit de interes să adăugăm precizarea că respectiva construcție nu numai că nu mai funcționa în prima jumătate a secolului al XVII-lea dar, foarte probabil, chiar și amintirea ei dispăruse, în perioada amintită. Într-adevăr, în sprijinul acestei eventualități pot fi invocate două realități arheologice, ambele datând din timpul domniei lui Vasile Lupu, și anume:

a) După cum se știe, domnia lui Vasile Lupu (1634–1653) a reprezentat, pentru Curtea Domnească din Suceava, nu numai ultima, dar și una din cele mai importante etape de reconstrucție și reamenajare, concluzie la care conduc, în egală măsură, atât izvoarele scrise ale vremii¹⁴ cât și observațiile directe asupra monumentului¹⁵. Concomitent cu refacerile parțiale, ușor vizibile, ale monumentului, s-au executat și unele lucrări în afara perimetrului Curții Domnești din oraș; dintre aceste lucrări, reține atenția instalarea unei ample rețele de conducte, atât pentru aprovizionarea cu apă potabilă a Curții Domnești, cât și pentru evacuarea apelor menajere, din interiorul complexului. Traseul unei asemenea conducte¹⁶, destinată evacuării apelor menajere, a fost identificat în suprafața ocupată, cândva, de construcția cu beci: în punctul în care conducta intersecta zidul de sud al beciului, patul de cărămizi pe care se sprijineau oalele de lut ale conductei era așezat chiar la limita superioară a zidului demantelat, pentru amenajarea acestui pat dislocându-se numai câteva pietre, pe lățimea lui:

b) O situație la fel de interesantă este atestată de anume realități, aflate în strânsă legătură cu biserica Sf. Ioan Botezătorul, ctitorie, amintim din nou, a lui Vasile Lupu (1643). Potrivit practicii curente a vremii, la puțin timp după construirea bisericii, în jurul acesteia a început să se constituie o necropolă¹⁷. Pe latura de sud – în întreaga zonă ocupată de construcția cu beci – săpăturile arheologice au prilejuit descoperirea câtorva morminte, dintre care unele erau săpate chiar în umplutura beciului (din păcate, nici unul din aceste morminte nu a avut inventar).

Desigur, în funcție de precizările anterioare cronologice, nu mai poate surprinde faptul că amenajări și complexe arheologice din secolul al XVII-lea suprapun resturile și suprafața fostei construcții cu beci, dezafectată în secolul al XVII-lea. Tocmai de aceea, ni se pare plauzibilă ipoteza că, în secolul al XVII-lea, în mediul sucevean, dispăruse aproape cu totul amintirea existenței, pe acel loc, a construcției în discuție, fapt greu de admis dacă de la dezafectarea construcției s-ar fi scurs numai un timp scurt.

Destul de bine cunoscut arheologic, contextul Sucevei sfârșitului secolului al XIV-lea și începutului secolului următor a prilejuit, încă de la începutul cercetărilor, aproape obligația considerării construcției în discuție drept una de o importanță și semnificație deosebite, și credem că rândurile ce urmează vor reuși să justifice această apreciere.

În primul rând, este locul să amintim că însuși nucleul vechi al Curții Domnești, ridicat în penultimul deceniu al secolului al XIV-lea, fusese construit numai din lemn și pământ, în ciuda faptului că el trebuia să-l adăpostească pe voievodul Petru I Mușatinul, împreună cu familia și anturajul său apropiat¹⁸. În context, nu este lipsit de importanță să amintim că primele construcții de piatră de la Curtea Domnească din

¹⁴ Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu, Gavril Irimescu, *Suceava, file de istorie. Documente privitoare la istoria orașului, 1388-1918*, 1, București, p. 311.

¹⁵ M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Cetatea de scaun și Curtea Domnească din Suceava*, p. 202–208.

¹⁶ *Ibidem*, p. 138–139.

¹⁷ După observațiile făcute, până acum, în săpăturile întreprinse de noi, în incinta bisericii Sf. Ioan Botezătorul, necropola se întinde pe toate laturile bisericii, deși densitatea înmormântărilor diferă de la o zonă la alta. Cum, însă, necropola nu a făcut obiectul unei cercetări speciale, ne grăbim să precizăm că observațiile au numai un caracter relativ.

¹⁸ M. D. Matei, *Civilizație medievală românească...*, p. 74 și urm.

Suceava au fost inițiate de voievodul Alexandru cel Bun¹⁹, într-o perioadă situată în jurul anului 1410. Or, prin raportare la situația amintită, construcția căreia îi sunt rezervate paginile de față, fiind anterioară datei la care Curtea Domnească a primit primele clădiri de piatră, este exclus să poată fi considerată una de interes minor.

Pe de altă parte, este bine cunoscut faptul că nu numai locuințele orașenilor obișnuiți, dar și cele atribuite boierilor din anturajul domnesc (acestea din urmă fiind situate în imediata apropiere a Curții Domnești)²⁰ – indiferent dacă aparțin sfârșitului secolului al XIV-lea sau începutului secolului al XV-lea – au fost construite exclusiv din lemn²¹. Tocmai pe acest fundal, se conturează și mai bine importanța edificiului de care ne ocupăm aici, și aceasta cu atât mai mult cu cât el se afla în imediata apropiere a Curții Domnești, fără să facă, însă, corp comun cu aceasta.

Un al doilea factor de care trebuie să se țină seama, în încercarea de definire a importanței și de stabilire a unei destinații cât mai plauzibile a construcției în discuție, este cel discutat în paginile precedente, și anume perioada în care construcția și-a încetat existența: prima jumătate a secolului al XVI-lea.

În aceste condiții, definite nu numai de aspectele cronologice ale discuției, ci, am spune, mai ales de dimensiunile, de tehnica de construcție, sau de poziția față de Curtea Domnească, în momentul de față nu avem decât o singură interpretare plauzibilă a funcției respectivei construcții, și anume aceea de palat al primului mitropolit localnic al Moldovei – atât de controversatul Iosif – și urmașilor acestuia până în prima jumătate al XVI-lea.

Discuțiile referitoare la procesul, îndelugat și dificil, de apropiere a poziției domniei și a boierilor Moldovei, pe de-o parte, și a Patriarhiei Constantinopolului, pe de altă parte, în legătură cu recunoașterea, de către Patriarhia ecumenică, a unui demnitar localnic – în speță, a Vlădicăi Iosif – în funcția supremă de conducător spiritual al Moldovei (ceea ce, așa cum se acceptă ideea, în general, însemna și consolidarea pe plan internațional a statului feudal est-carpatic) au fost și au rămas nu numai pasionante, dar și incitante în descoperirea de noi semnificații posibile ale unei etape sau alteia, în cadrul procesului amintit. În ceea ce ne privește, însă, ne-am propus să evităm reluarea, în paginile de față, a discuției în legătură cu problema mai sus enunțată: pe de-o parte, ea nu ar avea decât o incidență cu totul îndoielnică cu descoperirea prezentată aici, iar pe de altă parte, pentru că datele esențiale ale problemei amintite sunt, în general, prea bine reactualizate prin studii recente și foarte valoroase²², pentru a mai fi necesară o reluare a lor.

Singurul aspect major al discuției, care își află justificarea integrală în paginile de față, rămâne, după părerea noastră, acela al unei certe concordanțe cronologice între două realități, cunoscute pe căi diferite, și anume: perioada de început a existenței construcției de la Suceava și, respectiv, anul în care, din motive mai curând politice, Patriarhia de la Constantinopol a cedat în fața stăruințelor ferme și îndelugate ale Domniei Moldovei, de a-l recunoaște în calitate de mitropolit legiuit al Moldovei pe acel Iosif, a cărui singură calitate recunoscută oficial, până atunci, fusese aceea de episcop de Cetatea Albă: anul 1401.

Chiar dacă ni se pare dificil de admis că, înainte de recunoașterea sa ca mitropolit al Moldovei, Iosif ar fi rezidat doar sporadic în

¹⁹ *Ibidem*; cf. și M. D. Matei, Em. I. Emandi, *op. cit.*

²⁰ „... o primă constatare, care s-a impus încă de la începutul cercetărilor arheologice, a fost aceea că, dacă nu chiar de la finele secolului al XIV-lea, cel puțin o dată cu primele decenii ale secolului al XV-lea, zona limitrofă Curții Domnești a fost rezervată unor locuințe care, prin dimensiuni și prin tehnica de construcție (la care se adaugă, cu titlu de argument major, amenajarea interioară), nu puteau aparține decât unor reprezentanți ai feudalității laice ... Oricum, pe măsură ce înaintăm în secolul al XV-lea, devine tot mai evidentă tendința îndepărtării de Curtea Domnească a locuințelor slujitorilor de rând, concentrarea lor în zona „Șipotului” devenind o certitudine (M. D. Matei, *op. cit.*, p. 83).

²¹ Este locul să amintim, și aici, că în arhitectura civilă a Sucevei, dominația lemnului a fost totală, până, inclusiv, în secolul al XVI-lea. Indiferent de categoria socială căreia i-au aparținut locuințele (și acareturile aferente) descoperite și cercetate arheologic în Suceava, indiferent de asemenea, de mărimea sau de tipul construcțiilor de locuit (ca și de gradul de confort interior), până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, acestea au fost lucrate din lemn. Abia în a doua jumătate a secolului arătat (și, pentru moment, numai în zona din fața Curții Domnești), au apărut primele locuințe de piatră, din care s-au conservat numai beciurile și, doar în foarte rare cazuri, câte ceva din pereții parterului (cf. *Ibidem*, p. 161).

²² Izvoarele de bază pentru studiul problemei, ca și literatura anterioară sunt excelent valorificate în cele trei studii publicate în vol. III al colecției „Românii în istoria universală” (Iași, 1988) de către: Ștefan S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, p. 853–879; Șerban Papacostea, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei; implicații central-și est-europene*, p. 525–541; Răzvan Theodorescu, *Implicații balcanice ale începuturilor Mitropoliei Moldovei. O ipoteză*, p. 543–566.

Suceava, „pendulând” între capitală și alte orașe ale Țării Moldovei, nu este nici o îndoială că, o dată recunoscut, mitropolitul Iosif trebuia să se bucure de o reședință stabilă în Suceava, tot așa cum ni se pare destul de probabil că această reședință se considera normal să se afle în apropierea Curții Domnești. În favoarea acestei din urmă ipoteze ni se par a pleda, poate chiar în egală măsură, cel puțin trei factori, și anume: în primul rând, potrivit unei opinii care pare a câștiga tot mai mult teren, mitropolitul Iosif era înrudit cu familia voievodală a Mușatinilor, a cărei reședință statornică devenise Curtea Domnească din Suceava; în al doilea rând, nu ni se pare de respins ipoteza că apropierea topografică dintre cele două reședințe (prima – a voievodului, a doua – a celui mai înalt prelat al Țării Moldovei)²³ avea chiar darul să evidențieze, în ochii contemporanilor, tocmai sprijinul pe care cele două autorități urmau să și-l acorde reciproc: victoria obținută de Moldova, la capătul îndelugatului conflict cu Patriarhia ecumenică de la Constantinopol, era mult prea importantă, pentru a nu fi evidențiată, și pe această cale; în sfârșit, în al treilea rând, locul pe care s-a ridicat construcția presupusă de noi a fi fost palatul mitropolitului Iosif era și foarte aproape de biserica Mirăuților²⁴ (cu certitudine anterioară sfârșitului secolului al XIV-lea), devenită, după începutul secolului al XV-lea, sediul proaspăt-întemeiatei Mitropolii a Moldovei, și foarte prielnic pentru ridicarea unei construcții de proporții neobișnuite pentru Suceava aceluși timp. Lăsând la o parte problema vechimii bisericii Mirăuților, ca și problema ctitorului ei (care ne-au preocupat, și pe noi, cu mai mult timp în urmă)²⁵, ne mulțumim să precizăm aici că lucrările de construcție sau diversele amenajări practicate în jurul acestei biserici nu au scos la lumină nici o urmă consistentă din perioada funcționării ei ca Mitropolie a Moldovei, deși astfel de lucrări au fost destul de numeroase.

Pe linia considerațiilor și a identificărilor propuse mai sus, pare să se înscrie și o altă relație, pe care socotim oportun să o aducem în discuție aici, și anume: după cum se știe, voievodul Bogdan, fiul și urmașul la domnie al lui Ștefan cel Mare, a început construirea, la Suceava, a bisericii cu hramul inițial al Sf. Gheorghe, la care avea să se adauge, ulterior, și cel de-al doilea, al Sf. Ioan cel Nou, cel martirizat la Cetatea Albă. Ambițioasă și de mari proporții, biserica nu a fost terminată în timpul domniei primului ei ctitor, ci în cursul domniei voievodului Ștefăniță cel Tânăr, în cel de-al treilea deceniu al secolului al XVI-lea²⁶. Devenită sediu al al Mitropoliei Moldovei, noua ctitorie nu putea să nu cuprindă și reședința celui mai înalt prelat al țării, ceea ce, desigur, pune sub semnul întrebării utilitatea, în continuare, a vechiului palat mitropolitan, adică a construcției din apropierea Curții Domnești. Dacă la aceasta adăugăm și foarte probabilă stare avansată de uzură a construcției (după o utilizare de mai bine de un secol), abandonarea acesteia nu poate apărea decât ca foarte probabilă, în momentul în care s-au încheiat lucrările de construcție a noii Mitropolii.

Revenind, în încheiere, la problemele limitelor cronologice ale existenței și funcționării construcției cu beci, din apropierea Curții

Domnești, îndrăznim să credem că ipoteza noastră, de considerare a acesteia drept palat al primului mitropolit localnic legiuit al Moldovei, Iosif, își află cel puțin un suport important în corespondența – care este departe de a fi o simplă coincidență – dintre perioada de început a construcției și, respectiv, data înscăunării oficiale a mitropolitului Iosif, pe de-o parte, abandonarea construcției și, respectiv, ridicarea noii și impunătoarei construcții a Mitropoliei Moldovei, pe de altă parte. Desigur, problema atribuirii construcției în discuție rămâne încă deschisă²⁷, dar tot atât de adevărat rămâne și faptul că orice nouă interpretare, care va fi propusă, nu va putea și nu va trebui să treacă peste concordanțele cronologice dintre realitățile amintite, concordanțe mult prea frapante, pentru a ține doar de domeniul întâmplării.

RÉSUMÉ

Malgré l'ampleur que les recherches archéologiques de Suceava ont en durant plus de quatre décennies, elle n'ont pu contribuer qu'en très faible mesure à l'élucidation de quelques problèmes importants concernant les débuts de la vie religieuse organisée dans ce qu'allait devenir „la capitale” de la Moldavie. Même si, récemment, les fouilles archéologiques ont apporté quelques éclaircissements quant à l'un des monuments religieux les plus anciens de Suceava-à savoir l'église de la Dormition (ou, comme on la connaît aussi, d'après les documents écrits de l'époque, l'église du „monastère de lațco”) – on reste encore sans informations sur l'église ou la chapelle de la Cour princière de la ville, ainsi que sur la localisation de certains monuments de culte situés dans la proximité de celle-ci, dont l'existence nous est pourtant signalée par les sources écrites.

En revanche, des recherches archéologiques récentes, exécutées dans l'enceinte de l'église Saint Jean-Baptiste („l'église des Princesses”), tout près de la Cour princière, ont mené à la découverte d'un complexe d'habitation dont l'importance semble s'imposer à l'attention des spécialistes. Il s'agit d'une cave bâtie en pierre, ayant appartenu à une construction de dimensions significatives (11,75 x 4,50 m), située à environ 6 m au Sud de l'église susmentionnée.

La première et la plus importante question qui se pose à propos de cet édifice concerne les limites chronologiques entre lesquelles il a fonctionné. Bien que pas très nombreuses, les données stratigraphiques dont nous disposons rendent certaine son édification à la fin du XIVe siècle ou pendant les premières années du siècle suivant. La fin de son existence peut se situer vers le milieu du XVIe siècle. tel que l'indique, surtout, la découverte de deux monnaies polonaises, dans les débris remplissant la cave de notre bâtisse. Ce sont des pièces en argent, qui portent le millésime 1563.

La seconde question est celle de la destination donnée à cet édifice. Les réponses à cette question doivent tenir compte des éléments suivants:

- a) Les dimensions de la construction qui, pour le moment, s'avère la seule en pierre là où la Cour princière (phase ancienne-Petru I Mușat) elle-même était en bois;
- b) Son emplacement dans la proximité immédiate de la Cour princière;
- c) La coïncidence de la date (période) où se situe la fin de l'édifice (première moitié du siècle) et de la période où s'achève la construction du nouveau siège métropolitain de Moldavie.

Compte tenu de tous ces éléments, nous sommes portés à conclure que l'interprétation la plus vraisemblable concernant la destination de l'édifice, c'est qu'il s'agit du palais où s'est installé le premier métropolitain autocephale de Moldavie-Iosif-à la fin du XIVe ou au début du XVe siècle. La même résidence aurait été employée aussi par les successeurs de Iosif, jusqu'au moment où fut inauguré le nouveau siège métropolitain de Moldavie, dû aux voivodes Bogdan cel Orb (1504-1517) et Ștefăniță (1517-1527). Ce siège devait être pourvu d'une résidence pour les métropolitains, ce qui fait que l'ancien palais de Iosif ait perdu sa raison initiale, alors que son état fonctionnel (après plus d'un siècle d'existence) aurait imposé sa démolition.

²³ *Călători străini despre țările române*, 5, p. 239.

²⁴ Pentru informații arheologice despre biserica Mirăuților, cf., pentru moment, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Contribuții arheologice la cunoașterea primului lăcaș al Mitropoliei Moldovei; biserica Mirăuților din Suceava*, în „Cercetări arheologice”, 5, București, 1982, p. 215–224; ulterior predării prezentului text la tipar, la biserica Mirăuților s-au efectuat ample cercetări arheologice; precizăm doar că a fost stabilit planul de tip bazilical al primei biserici de piatră și că aceasta este anterioară domniei lui Petru I Mușatinul (cercetări efectuate de M. D. Matei, Victoria Paraschiva Batariuc și arh. Gh. Sion).

²⁵ Cf. supra, n. 4.

²⁶ Ioan Caproșu, *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava*, Iași, 1980.

²⁷ Cu prilejul comunicării textului de față, într-o ședință a Secției de arheologie a evului mediu din Institutul de arheologie din București, prof. Ion Barnea și-a exprimat rezerva față de interpretarea propusă de noi. Argumentul invocat a fost acela că distanța dintre construcția considerată de noi ca palat mitropolitan și, respectiv, biserica Mirăuților (devenită Catedrală mitropolitană) ar putea îngreuna acceptarea ideii că mitropolitul Iosif (ca și succesorii săi) putea locui într-un astfel de palat, în mod normal reședința mitropolitului trebuind să se afle în incinta chiar a Mitropoliei. În ceea ce ne privește, fără să neglijăm substanța canonică a obiecției, rămânem la părerea exprimată în paginile de față, datorită împrejurărilor speciale în care s-a produs recunoașterea autocefaliei Mitropoliei Moldovei și a controversatului Iosif.

Într-un moment dificil pentru soarta monumentelor istorice, greu afectate de cutremure, alunecări de teren, îmbătrânire naturală sau alte foarte multe neajunsuri ca lipsa de fonduri, lipsa de pregătire de specialitate în restaurare, lipsa de cultură generală etc. este emoționant, stimulat și înălțător să descoperi niște oameni, aparent simpli și modești, care, o viață, au adunat sânguincios date, au cotrobăit în biblioteci și arhive, au ordonat materiale și au întocmit monografia satului și a bisericii vechi și dărâmate din satul lor.

Exemplu viu pentru satul și fosta mănăstire Bordești – Vrancea sunt: învățătorul pensionar Gheorghe Asanache, veteran de război și fost prizonier în Rusia, și Gion D. Ionescu, pensionar militar și veteran de război.

Recomand cu căldură parcurgerea monografiei sus-menționate aflând și faptul că aceste date au fost puse cu generozitate la dispoziția foștilor specialiști din D.M.I., pentru a sta la baza proiectului de restaurare nerealizat, precum și ai firmei PERS pentru întocmirea noii documentații.

Atâta timp cât în această țară există astfel de oameni, iubitori de istorie și de cultură, generoși prin natură și prin faptă, avem șansa salvării monumentelor noastre.

Arh. MICAELA ADRIAN

Ctitorul: Mănăilă, fost mare clucer Mărcineanu

Prin 1677 trăia un oarecare Stoian căpitan de Buzău¹. În timp de 11 ani, acesta a cumpărat mai multe ocine din moșiile: Berindești², Pungeasca de Jos³, Modruzești⁴ și Sinești⁵.

La 1 mai 1688, Stoian era mare serdar⁶ și obținuse porunca domnească să i se aleagă și hotărăscă, cu 12 boiernași hotarnici, tot pământul ce posedă în moșia Sinești⁷. Probabil că de la numele și prima funcție a lui Stoian, una din mahalalele târgului Buzău se numea prin 1685 „mahalaua vel căpitanului”⁸.

Acest căpitan de Buzău, atât de chivernisit și strângător, a avut cel puțin un fiu, pe Mănăilă. După cele stabilite de Mircea Iliescu, acesta ar fi moștenit numele bunicului Mănăilă din Zorești⁹. Mănăilă sin Stoian era prin 1685 numai logofăt¹⁰ și, ca atare, numele mahalalei nu poate fi pus în legătură cu numele și funcția lui de mai târziu.

Este imperios necesar să se arate că în același timp mai exista un Mănăilă iuzbașă¹⁰ de Buzău și care nu trebuie confundat cu Mănăilă sin Stoian. La aceasta ajută trei documente, dintre care două arată că Mănăilă iuzbașă avea doi frați: Stoica I și Stoica II¹¹,

¹ Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești*, în „Rev. Arh.”, XLIX, 1972, nr. 4 p. 667 subsol. Căpitanul de Buzău era conducătorul slujitorilor administrativi ai târgului Buzău; Dimitrie Gh. Ionescu, *Casa Vergu-Mănăilă din orașul Buzău*, în „Rev. Muzeelor”, V, nr. 2, 1968, p. 173; autorul afirmă că familia Mănăililor era „de fel din Bălișoara” (10 km sud-vest de Buzău) și membrii ei au participat activ la comerțul cu Brașovul între 1544–1554. În timpul domniei lui Matei Basarab voievod, s-au stabilit în Buzău sau în apropiere, în satul Mărcineni de pe malul opus al râului Buzău. În a doua parte a veacului al XVII-lea au pătruns din comerț în dregătoriile statului. Cel mai reprezentativ a fost Mănăilă, fiul lui Stoian; Mircea Iliescu, *Un căpitan al lui Constantin Brâncoveanu: Mănăilă de Buzău*, în „Rev. muzeelor și monumentelor”. Seria „Monumente istorice și de artă” 1978, nr. 2, p. 54).

Mircea Iliescu găsește că Stoian ar fi fost fiul lui Mănăilă din Zorești și a fost căsătorit cu o fiică a paharnicului Petru. De la socrul său ar fi avut zestre mai multe moșii „pe apa Vezii”.

² Arh. St. Buc., Episc. Buzău, XXV/19.

³ Idem, Ms. 171, f. 466.

⁴ Idem, Episc. Buzău, I/14–19 și 22.

⁵ Idem, Ms. 171, f. 466–467.

⁶ Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 3, p. 45, subsol. Serdarul era dregător cu atribuții militare, și comandant de oaste. Avem sub ascultare călăreții și salahorii carelor cu provizii ale oștirii și grija taberelor cetățenești, un fel de general comandant al etapelor din oștirile moderne.

⁷ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, I/55, f. 2.

⁸ Idem, XIX/15, nr. 6.

⁹ Mircea Iliescu, *op. cit.*

¹⁰ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, Buc., 1968, p. 260 (iuzbașă era ajutorul căpitanului și comanda 100 de slujitori).

¹¹ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 456.

în timp ce din zecile de înscrisuri privitoare la Mănăilă sin Stoian nu se desprinde existența vreunui frate. Cel de-al treilea document, deja citat, îl prezintă pe Mănăilă iuzbașă printre boiernașii care hotărâneau partea lui Stoian mare serdar din moșia Sinești. Ar fi fost imposibil ca într-o astfel de lucrare să fi fost introdus chiar fiul lui Stoian.

Iată acum ce se desprinde despre viața lui Mănăilă fiul serdarului.

La 28 februarie 1680, Vlaicu sin Drăghici din Lipia, județul Buzău, mărturisea că luase bani cu împrumut de la Mănăilă ceaușul¹² din Buzău pentru a plăti cheltuielile ce-i reveniseră cu ocazia hotărâniciei făcute moșiei Albești de către 24 de boieri. Neputând întoarce banii la soroc, „a căzut moșia pre Mănăilă”¹³.

„Mănăilă logofăt”¹⁴ sin Stoian serdar” cumpăra, la 25 aprilie 1687, ocina lui Manea roșul¹⁵ din moșia Sinești, hotarul Preseasca. Zapisul a fost scris de Șerban Cazâlbașul¹⁶ din Modruzești¹⁷. Aceluiași Mănăilă, de data aceasta căpitan¹⁸, i se alegeau, la 22 martie

¹² H. Tiktin, *Dict. rom.-german*, Buc., 1903, p. 331 și N. Stoicescu *op. cit.*, p. 212 (ceaușul era subalternul iuzbașului) p. 264 (fiecare iuzbașă avea ca ajutoare un ceauș și un stegar) și p. 274 (ceaușii erau ajutoarele iuzbașilor. Nu se știe câți oameni aveau în sub-ordine. Aveau competență teritorială, deci conduceau slujitori din localitatea respectivă).

¹³ Arh. St. Buc., Ms. 171, p. 445.

¹⁴ H. Tiktin, *op. cit.*, p. 922.

¹⁵ Roșii sau cervenții formau una din categoriile de slujitori. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 131 și 139.

¹⁶ După Gemil Tahsin, arhivist pr. înseamnă cap roșu. Provenea deci dintr-o poreclă.

¹⁷ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 467.

¹⁸ H. Tiktin, *op. cit.*, p. 285; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 61, 73–74, 129, 132, 135, 137 și 139. În a doua parte a secolului al XVI-lea, statul feudal și-a recrutat slujitorii dintre țărani liberi care își pierduseră mare parte din pământuri din cauza fiscalității excesive. Acești slujitori, scutiți de biruri și folosind uneori ocine domnești, au fost puși sub comanda unor boieri care deveneau căpitani, cum e cazul lui Mănăilă. Spre deosebire de curteni, slujitorii nu slujeau numai curții domnești, ci țării, statului feudal. În timp de război serveau în armată, iar în vreme de pace în administrație. Sub C. Brâncoveanu breslele de slujitori au fost organizate pe județe, în frunte cu un căpitan, ex. Mănăilă căpitan ot Buzău sau Pantazi, căpitan za Slatina Primichiriu. Slujitorul era deci deținătorul unei dregătorii subalterne în județ. Când nu mai era în slujbă însă își păstra titlul de biv-fost, sau chiar fără a mai adăuga acest cuvânt. Slujitorii serveau și la paza hotarelor, ordinea internă, transmiterea veștilor.

În județe puteau fi mai multe steaguri, fiecare pus sub comanda unui mare căpitan. Ex. în jud. Saac erau două: Vălenii de Munte și Chiojd.

Căpitani puteau conduce salahorii pentru clădirea sau repararea cetăților, tălpașii pentru paza curții domnești, martalogii și mocanii pentru paza hotarelor vânători etc.

Este de așteptat deci ca în lucrarea de față Mănăilă să apară în mai multe funcții de căpitan, după terminologia din documente: căpitan, mare căpitan, căpitan de județ, de legegii, de margine. Vezi și D. Gh. Ionescu, *Istoria orașului Buzău*, Buc., 1979, p. 103–106.

1693, de către 12 boiernași hotarnici cei 40 de stânjeni ce-i avea în moșia Pinteasca¹⁹ „în capul moșiei despre crivină [și] despre gârla domnească... Stânjenii fuseseră mai înainte ai lui Mihalcea portarul²⁰, ajunseseră apoi la Stan iuzbașa ot Gârlași²¹ și la Dumitrașco Talpă. La cumpărare i se înmânase lui Mănăilă și cartea „cojnică“²² a stânenilor.

La 12 noiembrie 1693, Mănăilă se înfățișează „vel căpitan“, dată când cumpăra partea lui Nica sin lane iuzbașa din moșia Goniți „care i s-au căzut... (pe baza protimisului de vecinătate n.n.) că este alături cu moșia dumnealui Botogul“²³.

După patru ani, 1697, „dumnealui Mănăilă fost mare căpitan ot Buzău“ cumpăra părți de moșie în Mocileni, „pe pământul Moldovei“²⁴.

La 27 ianuarie 1696 „dumnealui Mănăilă vel căpitan de margine“²⁵ cumpăra niște locuri în Focșani de la popa Arsenie și frații acestuia²⁶. Tot căpitan de margine era și în 3 iulie 1698²⁷.

„Mănăilă căpitan de lefegii“²⁸ apare cumpărător în moșia Berindești de la Drăgan Oană și Budelca²⁹. Tot căpitan de lefegii apare și în zăpădă din 11 ianuarie 1693, când cumpăra altă ocină în Berindești de la Dragu sin Dragu³⁰, apoi în 26 octombrie 1699 și 12 ianuarie 1700³¹.

Mănăilă sin Stoian mare șetrar a îndeplinit și alte slujbe și chiar dregătorii domnești, ceea ce înseamnă că domnii și marii boieri ai vremii au apreciat serviciile pe care le aducea țării și, mai ales, domniei. Astfel apare ca mare șetrar³² la 16 iulie 1706³³ sau numai simplu „șetrarul“, apoi prin 1714 ca fost mare șetrar³⁴.

1. Alexandru Vlahuță împreună cu Nicolae Ghika-Budești la biserica din Bordești, către 1915 (fototeca DMSI, fond CMI)

¹⁹ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, XXII/22.

²⁰ Portar, slujitor domnesc însărcinat cu hotărnicile.

²¹ Pe atunci Cârlași era, probabil, un sat aparte sau o simplă mahala a orașului Buzău.

²² Cojnică, adică din piele, pergament.

²³ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 512.

²⁴ Idem, Episc. Buzău, LXX/6 și 5.

²⁵ Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 4, p. 666 subsol. Căpitanul de margine avea atribuții civile, era conducătorul unor slujbași administrativi de la hotarele țării. Iată una din însărcinările primite de vel căpitanul za margine Mănăilă de la domnul său Șerban voievod Cantacuzino, la 20 octombrie 1687, pentru soluționarea pricinii dintre Stroescu armași „boier strein“ adică din Moldova și Andronic Giura. Turmele unuia produsese pagube în lanurile celuilalt. „Deci, își poruncesc să cauți [...] și să adeverezi [...] de va fi cum zice Stroescu armaș [...] să apuci pre acesta Andronic să-i plătească toată paguba“ (Arh. St. Buc., Doc. Ist. VIII/253). Pricina se desfășura în apropierea frontierei cu Moldova.

²⁶ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, LX/1.

²⁷ Idem, LXX/7.

²⁸ Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 4, p. 665, subsol. „Cu atribuții civile, fiind subalternul marelui spătar, avea în seama lui judecata delictelor polițienești dintre orășeni (hoții, certuri, bătaii etc.) dispunând de închisoarea, grosul lefegiei“.

²⁹ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, XXV/24 a.

³⁰ Idem, XXV/21.

³¹ Idem, XXV/24 și 25.

³² Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 3, p. 457, subsol „cu atribuții militare și administrative. Îngrijea de corturile domnești și campamentul oștii. Cu timpul a ajuns și mai marele artileriei. Apare rar în hrisoavele domnești“ ca făcând parte din boierii divanului domnesc.

³³ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, XXV/26 și I/44.

³⁴ Idem, LVII/17.

În sfârșit, la 25 iunie 1715, „dumnealui Mănăilă mare clucer“³⁵ cumpăra alte ocine în moșia Negoșina³⁶. El este menționat ca fost mare clucer la 28 ianuarie 1717³⁷, dar începând cu anul 1728 documentele grăiesc numai despre răposatul Mănăilă. Ultimul document cunoscut autorilor, care să-l menționeze ca fost mare clucer în viață, este datat 14 martie 1723³⁸.

Dar despre slujbele încredințate, mai ales în timpul domniei lui Constantin Basarab voievod Brâncoveanu, grăiesc și alte izvoare istorice. Astfel se poate cita pisania fostei biserici Brezoianu din București în care Mănăilă este înscris cu dregătoria de vel clucer și cu numele de Mărăcineanu³⁹.

Se află deci că Mănăilă purta și cognomenul de Mărăcineanu, probabil de la moșia Mărăcineni de lângă orașul Buzău. Pentru

³⁵ Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 2, p. 31, subsol: „Dregător cu slujbă la curtea domnească [...] Deținea cheile magazilor și cămărilor cu provizii pentru bucătăria domnească pentru care primea bani de la vistierie, îngrijind și de provizii pentru război. Strângea mierea și untul ce se cuvenea Porții, cum și dijma din grânele satelor domnești prin subalterni: Vtori clucer, jîtniceri, magazioneri și cluceri“.

³⁶ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, XVII/23.

³⁷ Idem, Ms. 171, f. 430 v.

³⁸ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 66.

³⁹ N. Iorga, *Inscripții din bisericile din România*, fasc. I, Buc., 1905, p. 293, și *Inscripții medievale din România, București*, I (1359–1800), p. 222.

presupunerea că era originar din Mărăcineni sau cel puțin stăpânea moșia și satul respectiv, grăiesc unele indicii irefragabile. Moșiile Pinteasca, Maxin, Negoșina, Albești, Si-nești etc. sunt în apropierea moșiei Mărăcineni. În unele zapise de cumpărare din moșia Negoșida apare de trei ori ca martor popa Constantin din Mărăcineni⁴⁰.

Faptul că stăpânea acel sat Mărăcineni îl atestă neîndoiel de înșuși Radu logofăt, cronicar al lui Vodă Brâncoveanu. Acest cronicar povestește că într-una din puținele toamne în care Constantin Vodă și-a îngăduit câteva zile de relaxare a fost cea din al 17-lea an al domniei sale (1705). Atunci, înconjurat de rudeniile sale Cantacuzinii și alți mari boieri, a vizitat vilele de la Sărata, unde tocmai se construiera de curând două pivnițe domnești și biserica din Râmnicu-Sărat, ctitorie a sa și a unchiului său Mihai spătarul Cantacuzino, biserică înfrumusețată de zugravul lor de familie Păru Mutu.

În drumul către Râmnic a vizitat de asemenea satele și ctitoriile cantacuzinești: Filipeștii de Târg, Filipeștii de Pădure, Măgureni, apoi Fundenii și Fureștii ale lui Nicolae Ruset, ginerele său. „Și de acolo, rugându-l Mănăilă vel șetrar ca să meargă la satul lui,

⁴⁰ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 426 v., 427 v-428.

la Mărăcineni, moșia sa, să-l ospăteze, nu-maidecât au fost bucuroși și au mers. Unde, făcându-i Mănăilă vel șetrar ospăț foarte frumos s-au sculat și de acolo și au mers la sfânta mănăstire la Râmnic⁴¹.

Același cronicar menționează câteva dintre însărcinările de mare încredere și destoinicie ale lui Mănăilă Mărăcineanu care ajuta să se înțeleagă cât de mult îl aprecia Brâncoveanu. În martie 1698, un agă al sultanului adusese porunca să pregătească 500 de slujitori care să ia hasnaua împărătească de la Iași, împreună cu o escortă de tătari și turci și s-o transporte la Camenița. Strânși „cu multă nevoiță [...] i-a pronit, căpetenie făcându-le pe Mănăilă căpitanul ot Buzău, ce era căpitan mare de lefegii”⁴².

În 1701, Poarta cerea alți 500 slujitori și 500 de punji, cu un boier care să-i ducă la podul Tighinii peste Nistru. A trimis cu dânșii „pre Mănăilă vel căpitan za lefegii”⁴³.

În 1706, pe când ciuma băntuia, ca și în 1698, o altă poruncă sosea pentru 100 de punji din haraci, înainte de soroc. „Și așa au pornit pe acel agă (Aliemiralem) la august 22, trimițând împreună cu banii și pe Mănăilă vel șetrari de au mers la Poartă, și ca să ducă banii, și ca să rămâie în locul lui Iordache Crețulescu”⁴⁴.

Tot Mănăilă vel șetrar, împreună cu Constantin clucer Rale au fost ispravnici peste un convoi de 1 500 de salahori, 220 de care și 60 toporași pentru podul de la Bender, la 31 martie 1708: „Cât n-au ajuns din slujitorii țării, din călărași, din dorobanți și din scutelnici, (Brâncoveanu) a plătit cu bani salahorii”⁴⁵.

Toate aceste misiuni trebuiau împlinite de Mănăilă ca să nu se întâmple vreo primejdie sau întârziere.

Din cele menționate până aici, trebuie reținute două considerații. Prima dintre ele este că Mănăilă Mărăcineanu a urcat în aproximativ un sfert de veac trepte de slujbe domnești de la modesta funcție de ceaș (1680) până la dregătoria de mare clucer (1705), în mod exclusiv pe temeiul capacității și credinței cu care a servit țării și domniei, sub Șerban voievod Cantacuzino și, mai ales, sub Constantin Brâncoveanu. Mențiunile din cronică lui Radu Greceanu arată și ordinea acestor slujbe. Una dintre cercetările de astăzi a stabilit chiar un cursus honorum al unor mari dregători din acea vreme, printre care se află și Mănăilă sin Stoian⁴⁶. Nu se aseamănă în totul cu cel din această lucrare.

Iată acel cursus honorum al lui Mănăilă, cum reiese din cele peste 200 de documente consultate: *ceaș* 1680, februarie 28⁴⁷ – 1684, decembrie 16⁴⁸, *logofăt*⁴⁹

⁴¹ Radu logofăt Greceanu, *Istoria lui Constantin Brâncoveanu voievod (1688–1714)*, Ed. Acad. Buc., 1970, îngrijită de Aurora Ilieș, p. 229.

⁴² Idem, p. 123.

⁴³ Idem, p. 134.

⁴⁴ Idem, p. 158.

⁴⁵ Idem, p. 169.

⁴⁶ Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 4, p. 663–666 și 683.

⁴⁷ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 455.

⁴⁸ Idem, Ms. 172, f. 116 v.

⁴⁹ Este locul să se facă o precizare. Mircea Iliescu susține într-un frumos și dens articol (M.I., *op. cit.*, *Un căpitan...* „R.M.M.” – M.I.A. p. 57) că între

1685, aprilie 27⁵⁰ – 1687, iulie 15⁵¹; *căpitan*: 1693, ianuarie 11 mare căpitan de lefegii⁵²; 1693, iulie 21 fost mare căpitan⁵³; 1696, ianuarie 27 căpitan de margine⁵⁴; 1698, iulie 3 mare căpitan de margine⁵⁵; 1699, mai 28 mare căpitan de lefegii⁵⁶; 1700, ianuarie, 26 mare căpitan de lefegii⁵⁷; 1704, august 17 fost mare căpitan⁵⁸; *șetrar*: 1705, mare șetrar⁵⁹; 1715, februarie 13 fost mare șetrar⁶⁰; *clucer*: 1715, iunie 25 mare clucer⁶¹; 1717, ianuarie 28 fost mare clucer⁶²; 1723, martie 14 fost mare clucer⁶³.

După această dată, documentele cercetate îl menționează pe răposatul Mănăilă fost mare clucer. Theodora Rădulescu, bazându-se pe lucrarea unui cercetător mai vechi (G. D. Florescu, *Acte...*) admite că Mănăilă ar fi decedat înainte de 1727⁶⁴.

Toate aceste slujbe domnești erau, prin natura lor, mai puțin slujbe administrative civile și mai mult de poliție și militare. Ele explică și semnul, constând dintr-un braț de cavaler armat cu sabie, pe care arhitectul V. Drăghiceanu l-a aflat în 1914 sculptat pe modestul monument, o cruce de piatră, care străjuia mormântul lui Mănăilă din dreapta bisericii din Bordești, ctitorie a sa. Se presupune că heraldiștii îndreptățesc pe urmașii lui Mănăilă să fi atribuit tatălui lor un astfel de semn heraldic⁶⁵.

A doua considerație se referă la averea adunată de Mănăilă. Este sigur că platforma de pe care a plecat fostul ceaș de Buzău a fost parte din averea tatălui său, prea mică însă pentru început și prea puțină ca să-l impună tagmei marilor boieri. Acestea i s-au adăugat însă mii de hectare, dacă se iau în seamă numai documentele care stau la baza acestei lucrări.

1672–1687, Mănăilă a fost logofăt al Episcopiei Buzău. Trimite la revista „Studii și materiale de istorie medie” IV, 1960, p. 570, loc în care numele lui Mănăilă nu apare. În plus, din cursus honorum se vede că Mănăilă îndeplinea, într-o parte din acest timp, constant și slujba de ceaș. Este puțin probabil că Mănăilă să fi putut îndeplini ani în șir două slujbe în același timp.

⁵⁰ Arh. St. Buc., Ms. 172, f. 118.

⁵¹ Idem, Episc. Buzău, I/24.

⁵² Idem, XXV/21.

⁵³ Idem, LXX/5.

⁵⁴ Idem, LX/1.

⁵⁵ Idem, LXX/7.

⁵⁶ Idem, XXV/24 a.

⁵⁷ Idem, XXV/25.

⁵⁸ Idem, XXXIII/37.

⁵⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 229.

⁶⁰ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 428.

⁶¹ Idem, Episc. Buzău, LVII/23.

⁶² Idem, Ms. 171, f. 430 v.

⁶³ Idem, Episc. Buzău, LXV/8.

⁶⁴ Theodora Rădulescu, *op. cit.*, nr. 2, p. 302.

⁶⁵ V. Drăghiceanu, Gr. Pișculescu, *Biserica fostei mănăstiri Bordești, Râmneșu Sărat*, în „Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice” 1914–1915, Buc., 1915, p. 63–68.

⁶⁶ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 448 v.

⁶⁷ Idem, Ms. 172, f. 105.

⁶⁸ G. Ionescu și Gr. Popescu, *Biserica Popa Soare din București. Monografie istorică*, în „Glasul Bisericii”, XXXVIII, 1979, nr. 7–8, p. 825–853.

⁶⁹ Arh. St. Buc., Ms. 171, f. 438 v.

⁷⁰ Dumitru vâtaf de plai Macovei va fi prezentat Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie într-o lucrare intitulată: *Macoveii și Starchiojd*.

⁷¹ Arh. St. Buc., Ms. 173, f. 623 și 171, f. 446.

⁷² Th. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 4, p. 663 subsol.

⁷³ Idem, nr. 3, p. 457 subsol.

⁷⁴ St. Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu*, Ed. St. Buc., 1969.

Sunt destule moșii în care Mănăilă și-a extins domeniul său feudal. Pinteasca, Berindești, Goniți, Budești, Cabarta, Opăriți, Modruzești, Maxin, Negoșina, Sinești, Albești, Aldeni, Măgura, Tâmboiești, Bordești, Mărtinești sau Obilești, Bălțați, Bahnele, apoi Mocileni, „în pământul Moldovei” etc. locuri și case în Buzău, Focșani și București, mori și vaduri de mori, vii, păduri etc.

Iată câteva cifre care pot ajuta să se imagineze proporțiile averii lui Mănăilă în clipa când trecea întru Domnul. Numai în moșia Negoșina își apropiase 2 421 stânjeni masă⁶⁶.

În decembrie 1743, un fiu al lui Mănăilă vindea episcopului Metodie al Buzăului 780 de stânjeni și-i dăruia alți 100 de stânjeni din moșia Măgura⁶⁷. Cu acea ocazie vânzătorul își putea achita cei 280 de taleri ce-i datora de multă vreme vărului său lane (Ene) Buzoianu, ctitorul bisericii Popa Soare din București⁶⁸.

La 2 decembrie 1753, se alegea partea altui fiu al lui Mănăilă din moșia Negoșina, 1 450 de stânjeni masă, moșteniți de la tatăl său⁶⁹. Printre cei 12 boiernași hotarnici se aflau și Negoită Cârlova și Dumitru Macovei⁷⁰.

Același fiu moștenise și moșia Mărăcineni. Un proces cu vărul său lane cupețul Buzoianu sau Boldescu se sfârșea prin 1728. Din neglijența unui țigan, rob al fiului lui Mănăilă, arseseră 370 de clăi de grâu recoltat (cu dijmă) de lane pe moșia vărului său. După ce vânduse destul, la decesul acestui fiu, Radu, mai rămăseseră cel puțin 5 065 stânjeni masă în șapte moșii⁷¹.

Sigur că averea imobilă adunată de Mănăilă Mărăcineanu nu poate fi apreciată cu exactitate. În orice caz, după numărul moșilor, al zapiselor, al unor hotărânicii etc. ea a fost de mii și mii de hectare. Pe de altă parte nu poate fi comparată cu cele 200 de moșii ale lui Preda Brâncoveanu, bunicul lui Constantin Vodă, și nici cu cele 111 ale celui voievod. Probabil că nici cu Cantacuzinii, al căror acolit a fost neîndoios, nu se poate compara. Cu toate acestea ea, acea avere, a ajuns a fi atât de mare, încât, alături de dinamismul lui Mănăilă, de capacitatea, de credința și vigilența cu care și-a îndeplinit funcțiile și misiunile încredințate, a reușit să străpungă zidul marilor boieri și dregători și să-l admită în rândurile lor. Rangurile din cursus honorum arată că cel mai târziu din 1693 (vel căpitan, șef al unităților de gardă și pază din preajma domnului)⁷² a putut să fie socotit ca mare boier, iar din 1715, în ultimul an de domnie al lui Ștefan Cantacuzino, să fi făcut parte și din divaniți⁷³. În acel an Ștefan Cantacuzino l-a ridicat și la treapta de vel clucer, încă o dovadă că Mănăilă a făcut parte dintre partizanii Cantacuzinilor. După căderea Cantacuzinilor (1715), se pare că Mănăilă a fost dat de-o parte. În acea perioadă este întâlnit mereu ca fost mare clucer.

Din modul cum și-a extins domeniul, tot în partea de nord-est a țării se pare că aceiași Cantacuzini, mai ales spătarul Mihai, îl aveau inclus în planurile lor de alianță cu Petru cel Mare. El însuși, prevăzător, și-a creat un mic cap de pod, cumpărând ocine la „Mocileni în pământul Moldovei”. I-ar fi servit ca loc de refugiu⁷⁴.

Se poate merge și mai departe cu presupuneri. Chiar faptul că și locul frumoasei sale ctitorii a fost ales în preajma frontierei de atunci a Țării Românești (25 km până la Milcov) pledează în favoarea acestei presupuneri. Și probabil că acareturile fostei mănăstiri să-l fi avut pe Mănăilă, familia sa și invitații săi, destul de des, în ospete.

În acest sens el nu făcea decât să imite la proporții reduse pe Brâncoveni și Cantacuzini, care aveau demult pregătite refugii în Ardeal⁷⁵.

Făcându-se o corecție de nuanță, se înțelege că și boierii divaniți se împărțeau în două subcategorii: vârfurile (marele ban, marele logofăt, marele dvornic, marele vistier, marele spătar) formau prima subcategorie, iar toți ceilalți pe cea de-a doua. În documentele citate, spre exemplu, cartea domnească de întărire din 9 noiembrie 1715, cerută de postelnicul Constantin Văcărescu, Mănăilă vel clucer este așezat la mijloc între boierii divaniți martori. După el urmează Grigore vel stolnic, Stan Leurdeanu vel paharnic, Barbu Greceanu stolnic și Mihai Cantacuzino vel comis⁷⁶. Această precizare arată că Mănăilă străpunsese zidul marilor boieri numai pe jumătate. Dar și așa a fost destul.

Arhitecții V. Drăghiceanu și Gr. Pișculescu, care l-au definit pe bună dreptate pe Mănăilă drept „faimosul căpitan de lefegii” al lui Brâncoveanu, presupuneau că acesta ar fi fost rudă cu Cantacuzinii⁷⁷. Nu s-a putut preciza o astfel de legătură. De altfel și Mircea Ilescu, în lucrarea citată, afirmă că familia lui Mănăilă Mărăcineanu era înrudită cu Cantacuzinii, fără a oferi dovada.

Cât despre soția lui Mănăilă, lucrurile sunt și mai încurcate în rândurile lăsate de cei doi arhitecți. Aflând incizat numele Mira, sub acela de Mănăilă căpitan, pe capitelul unuia dintre stâlpii bisericii din Bordești, au socotit că Mira să fi fost unul dintre talentații ciopliitori în piatră din epoca brâncovenească⁷⁸. Mira însă a fost soția lui Mănăilă. Iată ce s-a scris în zăpădăritul de închinare a moșiei Modruzești către episcopia Buzăului, datat 7 martie 1729: „Adică eu, jupâneasa Mira care am fost soție răposatului dumnealui Mănăilă vel clucer, împreună cu [...] am închinat⁷⁹ [...]”. S-ar putea ca tocmai Mira să fi fost vreo rudenie mai depărtată a Cantacuzinilor.

Stă scris în raportul celor doi arhitecți că au aflat reprezentări în biserică pe ctitori: „jupan Mănăilă cu jupânița Iliana (?) ținând biserica ce avea două turle, apoi copiii: Chiajna, Maria, Răducanu, Ștefan, Șerban”. Este probabil că în dreptul jupânesei, zugrăveala

2. Partea superioară a unui ancadrament de ferăstră la Bordești (fototeca DMSI)

și scrisul să fi fost roase. Nu putea fi alt nume decât Mira. Cele două fiice Chiajna și Maria nu sunt amintite în actul de închinare al moșiei Modruzești. Mira însă a menționat acolo încă un fiu, cel mai mic, Stoian, care, la data zugrăvelii, probabil nu se născuse.

Ordinea în care au fost înscrise și semnați fiii în actul de închinare este: Șerban, Ștefan, Radu și Stoian. Diferă deci de cea care însoțește portretele.

Așadar, perechea Mănăilă-Mira a avut șase urmași: două fiice și patru feciori.

Despre fiice nu s-a putut afla nimic mai mult din informațiile culese. Cât despre fii, s-au cules unele amănunte. În primul rând că au vândut părți din moștenirea de la Mănăilă. Radu s-a aflat polcovnic, precum semnează în închinarea amintită și în pricina celor 370 de clăi de grâu⁸⁰. Șerban se afla, la 16 iunie 1746, tot polcovnic⁸¹ ca și în alegerea ce s-a făcut moșiei sale Aldeni⁸² sau în actul de vânzare al moșiei Măgura⁸³, moștenire de la tatăl său. Ștefan este întâlnit căpitan, la 27 mai 1742⁸⁴, sau într-un act de cumpărare⁸⁵. În iunie 1730 este amintit polcovnic⁸⁶.

În sfârșit, despre Stoian, s-a putut afla un zăpădărit, din 15 iulie 1750, prin care vindea clucerului Constantin Periețeanu 400 de stânjani din moșia „Meteleul ce se cheamă și Blestematele”⁸⁷. Era postelnic. Același Stoian postelnic vânduse cu zece ani mai înainte, 16 aprilie 1740, vărului său lane Boldescu, alți 284 de stânjani masă tot din moșia Metealeul⁸⁸.

Dintre feciorii lui Mănăilă, numai Stoian a purtat numele bunicului său Stoian serdarul. Celorlalți trei li s-au dat nume de botez cantacuzinești, dovedindu-se astfel și pe această cale atașamentul lui Mănăilă de acei fabuloși mari boieri. În familia Cantacuzino au existat: Radu mare spătar, fiul stolnicului Constantin, apoi Șerban și Ștefan voievozi⁸⁹.

Îndreptându-se atenția asupra datării extreme a documentelor consultate, cu privire la Stoian căpitan de Buzău (1677) și la fiul acestuia Mănăilă (1726), se observă că cei doi au trăit într-o perioadă de mari frământări politice. Primul a servit sub cel puțin doi voievozi ai Țării Românești: Gheorghe Duca (1673–1678) și Șerban Cantacuzino (1680–1688). Se pare că Șerban voievod și-a apropiat pe căpitanul de Buzău Stoian, ridicându-l la rangul de mare serdar. Este posibil ca Stoian să fi adus unele servicii Cantacuzinilor în cea de-a doua domnie a lui Grigore I-ul Ghica (1672–1673), când acest voievod vindicativ, revenind în scaunul Țării Românești, a reluat prigoana contra facțiunii boierești a Cantacuzinilor.

Ar însemna că pe lângă platforma materială creată de serdar și trecută asupra fiului său Mănăilă, să-i fi trecut acestuia și pe cea politică.

Cât despre Mănăilă, el a obținut cinurile de ceaș și logofăt în domnia lui Șerban Cantacuzino. Tot timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, mai mult de un sfert de veac, el a fost promovat în două ranguri de mare boierie: mare căpitan și mare șetrar. Este de presupus că și la aceste trepte influența Cantacuzinilor asupra lui Constantin Brâncoveanu și-a spus cuvântul. În sfârșit, ultimul voievod cantacuzin, Ștefan, l-a distins și el cu rangul de mare clucer, rang cu care Mănăilă Mărăcineanu și-a sfârșit cariera sa între marii dregători ai țării.

În această perioadă marcată de războaiele dintre Poartă și imperiul austriac sau dintre turci și imperiul moscovit, țările române au fost supuse la grele vexațiuni economice, uneori luând parte efectiv cu trupe românești la aceste războaie (în Viena 1683, în Transilvania 1690 sau Stănilești 1711). Se știe că Poarta a sporit haraciul de 240 de pungi sub domnia lui Brâncoveanu. Radu Greceanu a menționat în cronică sa 3–4 cazuri în care executarea poruncilor Porții, relative la pungi, care și materiale, slujitori și salahori, a fost adusă la îndeplinire de Mănăilă.

Sigur, în asemenea împrejurări, pe lângă dările obișnuite și așa destul de grele, se storceau populației, mai ales rurale, chiar și cu silnicie, alte noi și grele contribuții.

Slujitorii domnești și cu deosebire boierimea mare sau mai mică, apropiindu-și importante sume de bani prin havaieturi și scutiri de dări, acaparau, cu prețuri mult mai mici decât valoarea lor reală, moșii, hotare

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Arh. St. Buc., M-rea Râmnicu-Sărat, I/34.

⁷⁷ V. Drăghiceanu, Gr. Pișculescu, *op. cit.*

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Arh. St. Buc., Ms. 172 f. 129 v-130.

Tot astfel a scris și la începutul zăpădăritului de vânzare din 20 februarie 1727, către nepotul ei Gavrilaşco vel agă, a moșiei Rătunda din județul Buzău, care-i fusese dată de zestre. Ea motiva vânzarea că avea „păs de bani” ca să-și chivernisească viața, ceea ce înseamnă că fiii ei nu o ajutau. La semnătură însă a scris „Cșița crucereasă a răposatului crucer Mănăilă” și a pus sigiliu inelar octogonal 12/12 mm o floare cu patru petale în cruce. (Arh. St. Buc., Mitrop. Buc., LXXXVII/2). Pe ultima pagină a zăpădăritului s-a scris „Zăpădăritul mamii Chiții pentru 500 stânjani”... Mira era alintată deci Cșița, Chița (piscuța). N. Stoicescu (*Dict. m. dreg...*, p. 209) arată că Gavrilaşco a fost nepotul lui N. Mavrocordat după informarea prof. Pleșa.

⁸⁰ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, X/134.

⁸¹ Idem, X/101.

⁸² Idem, LIII/16.

⁸³ Idem, LXV/10.

⁸⁴ Idem, Ms. 172, f. 149 v.

⁸⁵ Idem, f. 514.

⁸⁶ Idem, Ms. 171 f. 513 v.

⁸⁷ Arh. St. Buc., CCXLIV/147, pus la dispoziție de către urmașul clucerului cumpărător, amabilul domn Alexandru Periețeanu.

⁸⁸ Idem, M-rea Banu, X/8.

⁸⁹ Gion Ionescu, *Brâncoveni și Cantacuzini în Țara Făgărașului*. Comunicare pentru reuniunea din 1986 de la Liceul „Radu Negru” din Făgăraș.

sau ocine de la moșneni, pauperizându-i. În felul acesta, boierii își măreau prestigiul, puterea economică și libertatea de opțiune față de conjunctura politică. A fost inspirat și îndreptățit N. Iorga când a scris că puterea o avea „cine cuprindea mai mult loc din pământul țării între pietrele sale de hotar”⁹⁰.

Cel puțin 100 de zapise din această perioadă, unele citate mai înainte, au adus lui Mănăilă mii de hectare. Se înțelege că n-a fost singurul care a profitat de această conjunctură. El are însă cel puțin circumstanța atenuantă că nu a purtat proces cu moșnenii vânzători și nici nu și-a folosit puterea proprie să constrângă pe cei în lipsă. A luat numai ceea ce i s-a oferit dar cu mult peste nevoile unei familii, oricât de ridicat i-ar fi fost standardul de viață.

Este de așteptat ca din perioada amintită să fi rămas și alte urme care să amintească despre Mănăilă și neamul său, în afara documentelor scrise. Exemplu casa Vergu Mănăilă din Buzău⁹¹. O imagine a acestei case, obținută înainte de a fi restaurată, ilustrează lucrarea profesorului D. Gh. Ionescu menționată la nota nr. 1. Despre casa din București a lui Mănăilă Mărcineanu se pomeneste într-un act din 8 martie 1703, privitor la terenul ce l-a primit Pătrașco Brezoianu mare șetrar de la Constantin voievod Brâncoveanu, în mahalaua Popa Stoica. Printre punctele cu care s-a determinat acea întinsă suprafață de teren sunt și „casele Mănăilă căpitanul”⁹². Mahalaua Popa Stoica s-a numit mai târziu Brezoianu, după numele lui Pătrașco vistierul⁹³.

Dar despre Mănăilă și urmașii săi amintesc mai pregnant cele două ctitorii ale sale. Cea de-a doua în ordine cronologică și artistică a fost biserica Brezoianu din mahalaua cu același nume, terminată în octombrie 1710, după cum reieșea din textul pisaniei din dreapta ușii de la intrare⁹⁴. Iată și textul de pe pisania acelei biserici dispărute: „Această sfântă și dumnezeiască biserică, ce se prăznuiește hramul Sfintei Troițe, iaște zidită din temelii ei pân(ă) în sfârșit de dumnealui Mănăilă Mărcineanu vel clucer și dumnealui Șerban Bujoreanu vel vistier, ajutând cu locul bisericii și dumnealui Pătrașco Brezoianu vel vornic, ca să fie de pomenire dumnealor și a coconilor dumnealor. Și s-au făcut în zilele Domnului nostru Io Costandin Basarab voievod, octomvrie, leat 7219 (1710)”⁹⁵.

Cea dintâi sub toate aspectele a fost și mai este întrucâtva biserica fostei mănăstiri Bordești din fostul județ Râmnicul-Sărat, azi în județul Vrancea, despre care s-a scris și se va mai scrie cu admirație și interes. Scriindu-se despre frumusețea ei, se va păstra peste veacuri și amintirea ctitorilor ei Mira și Mănăilă Mărcineanu.

Și acum o prezentare finală.

⁹⁰ N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, Buc., 1902, p. 1.

⁹¹ Buzău. Monografie, 1980, Ed. Sport-Turism, Buc., în grupul de imagini dintre p. 192-193.

⁹² P. I. Panait, *Date arheologice asupra mahalalelor Popa Stoica și Stejarul din București*, în „Glasul Bisericii”, XX, 1961, nr. 5-6, p. 444-445.

⁹³ G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, 1899, Buc., Ed. Socec, p. 210 și 287.

⁹⁴ P. I. Panait, *op. cit.*

⁹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, *Inscripții...*

3. a, b. Biserica din Bordești înaintea lucrărilor de degajare și sprijinire executate de DMAS în 1991

Ridicat dintr-o familie de boier mărunț, „făcut iar nu născut”, Mănăilă sin Stoian căpitan de Buzău a atins în aproximativ 35 de ani dregătoria de mare clucer. Această ultimă funcție a îndeplinit-o aproape un deceniu, iar titlul și l-a păstrat nepătat până la sfârșitul zilelor sale.

Ascensiunea sa n-a fost fulgerătoare dar nici prea lentă, dacă se ține cont că averea de proporții apreciabile ce a lăsat și-a agonisit-o prin posibilități proprii. Moștenirea de la tatăl său poate fi considerată un simplu nucleu.

La baza bunei sale stări și prestigiului de care s-a bucurat au stat munca și loialitatea față de patria sa, mai întâi, și, apoi, față de domnii în slujba cărora s-a aflat. Ca acolit neîndoiios al Cantacuzinilor, el a fost un partizan precaut al ideii ca țara să fie scoasă de sub dependența înrobitoare a Porții. N-a folosit însă trădarea, mai ales că în lungul carierei sale s-a dovedit un înverșunat și abil demascator al „hicleniei”⁹⁶.

Dinamic și vigilent, constant în ideile sale, el a atras de timpuriu atenția marilor boieri divaniți și voievozilor timpului său. Însărcinările ce i-au fost încredințate, de pază a graniței celei mai amenințate de ordiile tătarilor, de vigilență și viguroasă securitate a domniei sau de însoțire a transporturilor și convoaielor valoroase, le-a îndeplinit cu punctualitate și credincioșie desăvârșite.

Se poate afirma că Mănăilă Mărcineanu a dispus de un caracter atât de puternic structurat, încât eventualele izbucniri de temperament nu i-au putut produce vreo fisură.

Slujba de logofăt, ca toate celelalte de altfel dovedesc că a fost un om cu mult mai instruit decât presupune stratul social din care a pornit. Contactul cu înalta societate a timpului și mai ales cu Cantacuzinii i-a rafinat cunoștințele, gusturile și comportarea.

⁹⁶ Mircea Ilescu presupune chiar că Mănăilă ar fi destăinuit voievodului Brâncoveanu complotul lui Staicu Merișanu și Dumitrașcu paharnic, vezi *op. cit.* Un

Deși și-a apropiat moșii și alte bunuri materiale, el n-a dovedit aviditatea exagerată și agresivă a multora din tagma sa.

Cât despre atitudinea față de țărănimea muncitoare, de pe moșiile sale, neexistând documente care să-l definească altfel, se pare că ea a fost blajină, ceea ce i-a adus iubirea și respectul sincer al acesteia.

Comportându-se după datina vremii și ctitorind cel puțin două biserici, n-a făcut decât să dovedească atașamentul său față de divinitatea în care credea și față de episcopia Buzăului, căreia i-a închinat moșia Modruzești. Cât despre biserica fostei mănăstiri Bordești, datorită trăsăturilor ei arhitecturale și talentului deosebit al meșterilor înzestrați pe care i-a ales și folosit în împodobirea și desăvârșirea frumoasei sale ctitorii, Mănăilă a dăruit poporului român din care se trage, și pe care l-a slujit cu credință, un monument cu care se va mândri în veac.

Toate acestea fac să se acrediteze părerea că operând ca și alți cercetători la luminarea acestei personalități deosebite, în relație cu freământul istoric al acelei perioade, contribuim la așezarea lui Mănăilă sin Stoian în firida ce i se cuvine, între valorile de preț ale panteonului român și, bineînțeles, printre cele ce strălucesc în constelația de foști slujitori medievali ai județului Buzău.

București – Bordești
22 iulie 1982

Istoricul bisericii mănăstirii

În stadiul actual al cercetării este dificil a preciza data când și-a apropiat Mănăilă Mărcineanu partea de moșie din Bordești cu care și-a înzestrat ctitoria sa. În orice caz, acea parte de moșie și vilele au fost stăpânite de el înainte de a ctitori biserica din Bordești. Este posibil să le fi moștenit de la tatăl său.

Aceeași dificultate o întâmpină cercetătorul și în ceea ce privește data ctitoririi acestei biserici.

Nici Mănăilă Mărcineanu, nici urmașii săi nu au obligat pe cioplitorii în piatră să incizeze cuvenita pisanie. Suprafața cartușului din partea superioară a portalului s-a păstrat nefolosită¹. În adevăr, este curioasă și inexplicabilă această lipsă în dotare a ctitoriei cu însuși certificatul ei de naștere, obicei folosit în lungul istoriei Bisericii Române și, mai ales, la bisericile ctitorite de mari dregători.

Virgil Drăghiceanu și Grigore Pișculescu și-a pus aceeași problemă când au scris că „acest om de încredere al lui Brâncoveanu” nu a găsit cu cale să scrie o pisanie pe cartușul portalului. Pentru a suplini pisania, ei au luat ca bază a ctitoririi mențiunea făcută de sculptorul ușii din ansamblul portalului: „Am scris în luna ianuarie 15 zile, 7207 (1699)”. Coroborând acest an cu anii din cursul honorum al lui Mănăilă, se constată că, la 28 mai același an, ctitorul îndeplinea dregătoria de mare căpitan de lefegii². Era

în al 11-lea an al domniei lui Constantin Voică Brâncoveanu, iar Mănăilă comanda în acea slujbă chiar trupele de pază a curții domnești și a domnului țării. Era în culmea încrederii ce-i acorda Brâncoveanu, înfățișat în pictura din interiorul bisericii, alături de ctitori și de Șerban voievod Cantacuzino.

Ciudățenia lipsei de datare apasă și pe umerii zugravului Părvu Mutu. Nici el n-a menționat data ctitoririi sau data de la începerea și la sfârșirea zugrăvelii.

Este de înțeles că Mănăilă Mărcineanu n-a dispus să se clădească numai o simplă biserică, ci așa de încântătoare. El a ctitorit o mănăstire, adică un complex monastic, format din biserică cu incinta înconjurată de zid și cu acareturile necesare vieții călugărilor. Mai mult chiar, el și-a dotat ctitoria cu averi capabile ca prin venitul lor să se poată întreține, atât grupul (soborul) redus de monahi, cât și locașul în cazul reparațiilor, refacerilor și adăugirilor necesare. Era deci o instituție independentă care urma să se întrețină singură din punct de vedere economic.

În 1823, ctitoria lui Mănăilă mai stăpânea încă cele patru sfori de moșie cu care fusese înzestrată: 1. Bordești, metoh cu siliște, cu vad de cârciumă, cu livezi și cu 25 pogoane de vie; 2. Mărtinești sau Obilești, fără siliște; 3. Bălțați, fără siliște și 4. Bahnile, sforicică cu sat, cu vad de cârciumă și cu vad de moară³.

Revenind însă la data ctitoririi, trebuie menționat că în acel timp exista pe teritoriul Bordești un schit numit „schitul popii Fătu”. La 6 decembrie 1708 „Evloghie călugăr din Bordești” dăruia aceluia schit, al lui popa Fătu, 20 de stânjeni de moșie pentru a fi pomenit „la sfântul Jertfelnic”. Hramul schitului era „Sfinții Arhangheli”⁴. Preotul Cârstea închina mănăstirii Râmnicu-Sărat acest schit al tatălui său popa Fătu, la 27 decembrie 1717. El consemna că schitul se mai chema Peleticul și se afla „pe apa Râmnei de sus, în Gura Calitei, pe moșia Bordești”, adică tocmai diametral opus mănăstirii în partea de nord-est a satului. „Cât am putut, am ținut schitul și toate moșioarele lui și alte toate câte au fost ale schitului. Iar apoi, eu, slăbind din cele ce aveam de chiverniseala mea și văzând că nevoile se înmulțesc aici în țară și vremurile sunt tulburate și amestecate...”; s-a închinat și el mănăstirii, devenind ieromonah⁵. După 1717 documentele avute în vedere nu mai consemnează nimic despre acest schit Peleticul.

Faptul că mănăstirea Bordești a început de îndată să funcționeze o atestă existența unui călugăr Ion Gubej, moșnean localnic, sărăcit, care și-a aflat adăpost la bătrânețe și boală în chiliile mănăstirii⁶.

În afară de moșiile cu care a înzestrat-o Mănăilă Mărcineanu, mănăstirea Bordești primea în dar, la 23 iunie 1710, o funie de pădure. Mănăstirea era reprezentată de „egumenul Petronie și de Mănăilă șetrarul”. Dania era semnată de Manea sin Conea din Bordești⁷.

Se pare că singurii egumeni care au condus mănăstirea Bordești în timpul vieții lui Mănăilă au fost Petronie, amintit mai sus, și Senie ieromonahul, semnalat prin 1722⁸.

Independența economică și administrativă a mănăstirii din Bordești a fost aproape efemeră. S-ar putea ca egumenii care s-au perindat după Petronie (1710) să nu fi fost pe placul moștenitorilor lui Mănăilă clucerul. Și mai probabil însă s-ar putea ca fiii lui Mănăilă, dornici de a scăpa de sarcina rămasă lor chironomie, să se fi hotărât să termine cu ea. Se supuneau și ei unei mode să o închine episcopiei Buzău, în eparhia căreia era întregul județ Slam-Râmnic. Așa se face că la puțin timp după decesul tatălui lor, au închinat în adevăr mănăstirea către episcopie, o dată cu actul de ctitorire și înzestrare al părinților lor. Dar în vremea (unei)răzmerițe s-au petrecut „cărțile și hrisoavele de la episcopie, adică au fost distruse. De aceea, episcopul Metodie s-a plâns domnitorului Mihai Racoviță că nu mai are acte cu care să dovedească dreptul de posesiune asupra tuturor schiturilor închinat episcopiei. Erau în total opt schituri: Bordești, Cetățuia, Găvanele, Tihuleștii, Aninoasa (Cislău), Menedicul, Alunișul și Pinul.

Actul de reîntărire al lui Racoviță, 20 iunie 1742, menționează: „Schitul Bordești care s-a făcut din temelie, din piatră, de răposatul Mănăilă biv vel clucer, l-au închinat Șerban polcovnic și Ștefan căpitan, feciorii lui, la sfânta episcopie, precum arată cartea lor de închinăciune”⁹.

Închinarea însemna însă pierderea ipostazei de mănăstire a instituției lui Mănăilă, întrupându-se în aceea de schit, cum o citează și cartea lui Mihai Racoviță voievod. Administrarea averii ei se făcea de acum de episcopie sau un împuternicit al ei. O dovadă în acest sens este înțelegerea dintre moșnenii din Bordești și episcopul Cozma, din 27 octombrie 1767. Moșnenii se obligau să plătească otaștină un ban de fiecare vadră de vin obținut de ei din vilele ce aveau sădite pe moșia schitului. Episcopul pretindea ca măsurarea vedrei să se facă după cartea domnească, cu ocaua oficială „iar nu cu ocaua dealului, care trebuie că era mai mare”¹⁰. Printre moșnenii care semnau era și Atanasie monahul.

Este locul să se amintească unele însemnări făcute pe o evanghelie, București, 1750¹¹. Dintr-una din aceste însemnări reiese că înainte de 1800, cândva, fusese egumen al mănăstirii Bordești „chiriu chir loasaf Bordeșteanu”. Mențiunea a fost scrisă la 16 martie 1801, „cu zica” vâtafului Lazăr, în zilele sfântului părintelui chir Sofronie”, probabil alt egumen din acel an¹².

Din altă consemnare se află că loasaf egumenul Bordeștilor era „nepotul lui Misail episcopul (Buzăului)”¹³. Schitul avea și un logofăt Simedrea¹⁴.

La 17 mai 1800, logofătul lordache scria că în timp ce loanichie era egumen la mănă-

¹ I. Traianescu, I. Plăcintariu, *Releveuri după monumente de artă din România*, Buc., 1923, Car. Rom., planșa nr. 13.

² V. Drăghiceanu, Gr. Pișculescu, *Raport despre starea bisericii din Bordești*, în „Anuarul Com. Mon. Ist.”, Buc., 1914–1915, p. 63–68.

³ Acad. R. S. România, 717 (inventarul m-rii Bordești din aprilie 1823).

⁴ Arh. St. Buc., M-rea Râmnicu-Sărat, XX/6.

⁵ Idem, XI/4.

⁶ Idem, Doc Ist., CCCLXV/26.

⁷ Idem, M-rea Râmnicu-Sărat, LIX/39.

⁸ V. Drăghiceanu, Gh. Pișculescu, *op. cit.*, *Raport...*

⁹ Arh. St. Buc., Episc. Buzău, XIII/19.

¹⁰ Idem, XIX/71.

¹¹ Astăzi în dotarea schitului Recea din vecinătatea imediată a comunei Bordești.

¹² Acel Evangheliar, f. 3.

¹³ Idem, f. 6.

¹⁴ Idem, f. 20 v.

4. Coconii domnești Ștefan, Șerban și Radu, fiii lui Constantin Vodă Brâncoveanu și ai doamnei Marica. Pictură de Părvu Mutu (fototeca DMAȘ)

năstirea Băbeni, schitul Bordești a fost trecut de la episcopie, ca metoh al Băbenilor¹⁵. lordache era și dascăl. În această calitate își scrisese numele și la 16 martie 1800¹⁶, iar un dascăl Zaharia, la 10 mai 1801¹⁷.

O altă însemnare amintește că egumenul Sofronie se numea după metanie Velaitul¹⁸.

La 28 martie 1802, sunt semnalate că făceau maslu unui muribund din Bordești, Samoil ieromonahul, probabil de la schit, preoții de mir ai satului, Mihail și Enache, diaconul Gheorghe și Zaharia dascălul¹⁹.

În sfârșit, la 26 aprilie 1811 era înhumat corpul răposatului popă Mihai, în cimitirul din curtea mănăstirii Bordești „prohobot de preoți”. Scria „popa Stoica ot tam”, adică din Bordești²⁰.

Iată dar câteva nume și funcții legate de istoria mănăstirii Bordești la începutul veacului al XIX-lea.

Se înțelege dintr-un document, care va fi prezentat mai târziu, că secolul al XIX-lea demara pentru ctitoria lui Mănăilă cu o grea încercare. Este vorba de cutremurul din 1802, despre care N. Iorga scria că „a fost cel mai teribil pe care îl pomeneste principatul român”²¹ și că „dăduse jos clopotnițele de la biserici”, cât și de cel din 1804 care desăvârșea distrugerea. Dacă puterea de distrugere a seismului din 1802 a fost atât de mare la București²² și alte părți ale țării, este de înțeles că la Bordești, în zona de epicentru, avariile mănăstirii să fi fost și mai mari.

Este de presupus că micul sobor din Bordești și cu ajutorul episcopiei să fi făcut re-

parații sumare mai ales la acoperiș de unde se prăbușiseră cele două turle desemnate de Părvu Mutu la macheta bisericii din tabloul ctitoricesc. Avarii trebuie să se fi produs și la alte acareturi ale mănăstirii, precum și la zidul incintei.

Cu toate acestea biserica nu a fost închisă ofierii cultului. Faptul că ea și-a îndeplinit menirea în continuare este dovedit cu existența unui Dorotei stareț și a micului grup de chinovieni. Acesta se mulțumea cu trăsurile făcute și pietrele puse de hotarnicul Serghe Vericeanu căpitan za dorobanți, la 30 mai 1818, între partea de moșie a schitului Bordești și partea de moșie a mănăstirii Măxine-ni din moșia Bordești²³. Se pomeneste în acest act de mulțumire că hotarnicul ținuse cont de hotărnicia și zapisele cele vechi. Aceste documente nu s-au mai aflat și cauza se va dezvălui la vreme.

În astfel de împrejurări, episcopia Buzău a găsit cu cale ca supravegherea schitului Bordești și eventualele reparații să le treacă mănăstirii Băbeni, prin trecerea schitului într-o a treia ipostază, aceea de metoh al mănăstirii Băbeni. Acea mănăstire se afla la aproximativ 25 km spre vest de Bordești²⁴, pe cursul superior al râului Râmnicu-Sărat și la 4 km de comuna Dedulești (și aici un schit) sau 11 km de la Râmnicu-Sărat²⁵.

Iată starea în care a fost surprinsă fosta mănăstire a lui Mănăilă la inventarul (catagrafia) ce i s-a făcut în aprilie 1823²⁶, adică după 20 de ani de la marele cutremur, în care sunt citate urmele dezastrului din 1802. Se presupune că asemenea catagrafii se mai făcuseră dar nu ni s-au păstrat.

²³ Arh. St. Buc., Doc. Ist., CCCLXV/26.

²⁴ Vezi harta 1/450 000.

²⁵ *Marele dict. geogr. dl. Rom.*, I, 1898, Buc., p. 258.

²⁶ Acad. R. S. România, Mss. 717 (Inventarul m-rii Băbeni).

Catagrafiile schitului Bordești din 1823 erau Dionisie stareț Băbeanu și Straton logofăt Deduleșteanu, îngrijitorul averii mănăstirii Băbeni. Ei au găsit „biserica de zid crăpată de cutremur prin toate părțile, cu picioarele de zid împrejur (9 contraforturi n.n.) și cu cele două turle căzute, cu înveliș de șindrilă stricat”. Iată dar că „dizlocarea zidurilor” nu începuse întâia oară după cutremurul din 1838, cum au presupus V. Drăghiceanu și Gr. Pișculescu în raportul din 1914, ci înainte, deci din 1802. De asemenea încercarea „de a opri unirea zidurilor prin adăugarea de contraforti” nu s-a făcut în 1846, ci înainte de 1823. Tot atunci s-au înzidit stâlpii exteriori ai pridvorului, închizându-se spațiile dintre ei pentru a nu se prăbuși arcele trilobate care îi separau. Astfel a fost nevoie de o nouă ușă la intrarea în tindă, devenită exonartex.

Urmărind cursul inventarului, se constată că la data efectuării lui zugrăveala era „veche și stricată”, catapeteasma de lemn zugrăvită, „stricată și spartă”. Ea avea 24 de icoane praznicale și Sfinții Apostoli. Pardoseala era din lespezi. Au aflat diverse veșminte și obiecte de cult, între care și 20 de icoane, apoi 5 cărți românești (Evangelie, Octoih, Triod, Penticostar și Psaltire) și 27 grecești, 5 cădelnițe, 1 iconostas și 14 jilțuri. Aspectul acestor jilțuri a fost redat într-un desen al arhitectului Comisiunii Monumentelor Istorice Referendaru²⁷.

În afară de biserică, schitul mai avea o clopotniță de lemn, deasupra porții de intrare în incintă, cu două clopote mici. S-au aflat încă și casele de zid cu 3 odăi, pridvor, cămară, pivniță de zid boltită, stricată. Casa era învelită cu șindrilă de brad. În dealul cu viile se găsea crama de lemn, bună și învelită cu stuf. Catagrafii au consemnat și cele 4 sfuri de moșie, menționate de noi mai înainte.

La 16 septembrie 1829, schitului Bordești, metoh al mănăstirii Băbeni, iar aceasta închinată unei mănăstiri rumeliote, i se făcea inventarul, cu ocazia împuternicirii lui Straton logofătul ca îngrijitor al averii acestui schit²⁸. S-au aflat în plus, față de 1823 niște vase din lemn și ustensile din lemn necesare viei și vinului.

În anul următor, mai 1830, se numea ca îngrijitor al averii schitului Bordești tocmai Straton Deduleșteanu. Era urmarea unei cereri a comisului Panaitache Anghelopolu către Marea Logofeție a Țării de Jos. Din inventarul întocmit cu ocazia acelei schimbări se vede că viile erau paragină, crama putrezise și avea acoperișul distrus, ca și gardurile din jur. Biserica era dezvelită, zidurile, ca și până atunci, stricate de cutremur și de ploi și se țineau „cu cele nouă picioare (contraforturi n.n.)”.

Straton Deduleșteanu era de părere „să se ridice din temelie, precum a fost, o zidire frumoasă... se vede la condica numitului metoh, zicând ctitorul că, întâmplându-se dărăpănare... să se înnoiască cu venitul celor patru moșii cu care o înzestraseră”²⁹. A fost singurul om care, până astăzi, ar fi propus rezidirea acelei biserici, cu excepția ctitorului.

²⁷ I. Traianescu, I. Plăcintariu, *op. cit.*, planșa nr. 15.

²⁸ Arh. St. Buc., Ms. 298, f. 781.

²⁹ Acad. R. S. România, Ms. 717, f. 172.

¹⁵ Idem, f. 180 v.

¹⁶ Idem, f. 73 v.

¹⁷ Idem, f. 104.

¹⁸ Idem, f. 180.

¹⁹ Idem, f. 51 v.

²⁰ Idem, f. 126.

²¹ N. Iorga, *Mănăstirea Vălenii de Munte*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, XXIV, 1924, p. 99.

²² Gion Ionescu și Gr. Popescu, Bis. *Popa Soare din București*, în „Glasul Bisericii”, XXXVIII, 1979, p. 836.

a

5 a, b. Rămășițe ale frescei lui Părvu Mutu în biserica din Bordești (fototeca DMSI)

b

O catagrafie asemănătoare s-a făcut și la 19 aprilie 1834. Comisia era compusă din Toma Popescu, orânduit de Mitropolia Ungrovlahiei, și Gr. Tocilescu, de Marea Logofeție a Treburilor Bisericești.

S-a constatat aceeași ruinare a bisericii. Din cele 28 de pogoane de vie, numai 11 erau pe rod, restul paragină. Biserica avea 9 bovine, 2 cai și 5 rămători. Este de reținut că în acest inventar s-a menționat și zidul înconjurător al curții. Era vechi și dărăpănat, ceea ce dovedește încă o dată că Mănăilă Mărăcineanu n-a clitorit o simplă biserică, ci o mănăstire pe care a dotat-o cu moșii, cuclădiri necesare călugărilor într-o incintă închisă de zid. La acea dată casele erau de asemenea dărăpănate. Toate ce s-au aflat „s-au tislimate în mâna ieromonahului Dositei stareț Băbeanu”, logofătul Straton retrăgându-se din munca de îngrijitor³⁰.

Cercetând harta administrativă a Valahiei din 1838 și tabelele sale anexe³¹, se constată că sunt menționate atât mănăstirea „Băbeni”, cât și schitul „Bordești” din Slam-Râmnic. Mănăstirea Băbeni era închinată mănăstirii rumeliote Velacin Temina. Ea avea un venit anual de 15 850 lei. Era mănăstire de l-a treaptă, în timp ce metohul ei, schitul Bordești, avea un venit de 5 500 lei anual și era categorisit între mănăstirile din treapta a

II-a, închinată celor din treapta I. Se înțelege că episcopia Buzău crease schitul Bordești o soartă mai vitregă decât a celorlalte schituri ce-i fuseseră închinată.

Este de așteptat ca biserica mănăstirii Bordești să mai fi fost zdruncinată și de alte cutremure din prima jumătate a veacului al XIX-lea. Un boiernaș local, Matache Săseanu³², a scris pe intercoperta unei Cazanii, București, 1828: „... luni noaptea spre marți 14... s-au cutremurat pământul tare. Puțin de n-au ajuns la măsură cu cutremurul ce au mai fost la 1802, dar la lucrare au fost în-tocmai cu a aceluia...”. Faptul că notația lui Matache se referea la 1828 se dovedește cu alte amănunte. „Într-acest an au făcut pace Poarta turcească cu Poarta Rusiei, după ce armata rusească luase toată Chilia cu toate cetățile după malul Mării Negre și munții Balcani”.

Cât despre groaza stârnită de cutremurul din 1828 mai sunt și multe alte atestări. „La liatul 1838, în ziua de... marți, la patru ceasuri din noapte spre miercuri, s-au făcut cutremur mare. Atâta de mare, cât s-au dărâmat... și mulți oameni au omorât... Și multe biserici s-au închis, încât și biserica noastră s-au pecetluit de două ori”³³.

Și încă o mențiune: „Însemnare de când s-au cutremurat pământul într-o marți noaptea spre miercuri, și s-au sfărâmat multe zi-

diri, case, mănăstiri și au pierit mulți oameni. Și am scris eu, robul lui Dumnezeu Neagu diaconu. 1838 ghenar 11”³⁴.

Numai într-o singură plasă (de Jos) a orașului București au fost 11 biserici „poprite de stricăciunea cutremurului”³⁵.

Și dacă totuși biserica mănăstirii Bordești a rezistat și și-a menținut zidurile în picioare la cutremurele următoare anului 1802 aceasta se datorește celor nouă contraforturi, acoperișului și altor îngrijiri periodice făcute înainte de 1914, când V. Drăghiceanu și Gion Pișculescu raportau despre starea ei, iar Al. Referendaru îi creiona frumoasele schițe și desene. Din acestea se vede clar că biserica se afla în 1923 învelită cu tablă galvanizată. De atunci nu i s-au mai făcut reparații.

Prin 1851 se afla îngrijitor al schitului și moșiei Bordești un oarecare Anastase Stănescu. La 8 noiembrie acel an i se poruncise să studieze „cavitațiile” acelei moșii a schitului și a propune locuri de arătură, fâneață și islaz pentru cei 12 locuitori care fuseseră scoși în urma unei judecăți, de pe moșia marelui agă Plagino. Ei trebuiau să se strămute. Cum moșia nu dispunea de asemenea teren, Anastase propunea singura soluție posibilă: defrișare în pădurea poprită la tăiere dinspre Gura Calii³⁶. Propunerea a fost aprobată și pădurea respectivă pierdea din

³⁰ Acad. R. S. România, Mss. 717, f. 189-190.

³¹ Arh. St. Buc., Diplomatică, 147. Harta s-a întocmit din ordinul generalului Kiseleff, sub conducerea podpolcovnicului Berghenheim și contrasemnata de podpolcovnicul Ponton de Verraion, adjutantul lui Kiseleff.

³² Gion Ionescu, *Spîța de neam al Săsenilor din Bâscenii de Jos*, comunicare în ședința din 5.II. 1981 a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie.

³³ I. Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1976, p. 192.

³⁴ Însemnare pe intercoperta unui Triodion, Râmnic, 1782, din dotația bisericii Bâscenii de Sus, județul Buzău.

³⁵ Arh. Arhiepisc. Buc., 2 692/1838, f. 6.

³⁶ Arh. St. Buc., M-reă Băbeni, III/1852, f. 3 și 13.

suprafață în fața topoarelor. Fiecare din cei 12 primise câte 2 pogoane pentru arătură și 2–3 pogoane pentru fâneată.

Însă pădurea mai era jefuită și în alt chip. Însuși egumenul Băbeanu cerea la 2 august 1852 să i se aprobe a tăia din pădurea schitului Bordești lemnele necesare pentru construirea unei lese, unei cârciumi și unei case, în total 58 de furci, 25 grinzi, 80 de câpriori, 30 martaci, 460 pari și 6 000 de nuiete, „negăsindu-se în islazul legiuit asemenea materiale”³⁷.

De altfel, egumenul Ioachim al mănăstirii Băbeni se afla în conflict cu locuitorii comunei Bordești în legătură cu învoielile agricole. La 9 aprilie 1854, subcârmuirea era nevoită să invite pe egumen la adunarea fixată de locuitori la 15 aprilie, cu toate documentele privitoare la învoieli³⁸.

Mai mult chiar, la 13 august 1855, protoieria plășii Focșani (Munteni) porunca aceluiași egumen să dea preotului Alexandru și dascălului, care deserveau biserica din Bordești, legiuitele pogoane de arătură și fâneată în proprietatea bisericii, gestionată de egumen, deoarece aceștia nu primeau leafa de la stat și însuși „biserica se afla în cea mai mare lipsă despre cele trebuincioase: untdelemn, tămâie, odăjdii. Protopopului Ioan Hartular îi poruncise chiar episcopia Buzăului”³⁹.

Din amănuntele amintite până acum se înțelege că biserica lui Mănăilă nu mai era nici schit, ci numai biserică de enorie. Era cea de-a patra sa ipostază.

Dar situația fostului schit continua să se înrăutățească. La 7 februarie 1857, o nouă comisie întocmea inventarul fostului schit. Biserica avea o turlă (bineînțeles de lemn) și era învelită cu șindrilă bună. Sunt amintite din nou cele patru moșioare: Bordești pe care fusese zidit schitul, Mărtinești ce-i zice și Izbicești, Sfârlești ce-i zice și Bălțați și Bahnele.

Trei pierderi grave suferise schitul între timp:

1. casele schitului arsese în noiembrie 1856;

2. Schitul mai avea numai două pogoane de vie, celelalte 26 de pogoane fuseseră luate de logofătul Alex. Ploino, prin hotărâre judecătorească, cu ocazia alinierii întinselor sale moșii;

3. sinetele tuturor proprietăților fostului schit, de înțeles și condica sa, invocată de Stratonic Deduleșteanu în 1830 și în care era reprodus actul de ctitorire și înzestrare al lui Mănăilă, dispăruseră, furate fiind de ultimul stareț al schitului, arhimandritul Samoil, care trecuse cu ele frontiera în Basarabia.

Comisia de inventariere era formată din A. Tănăsescu din partea Mitropoliei Ungrovlahiei și Al. Mironescu din partea Ministerului Credinței, cu ocazia orânduirii arhimandritului Dionisie ca egumen al mănăstirii Băbeni, în locul fostului egumen Ioachim Deduleșteanu. Ultimii doi semnavă în grecește⁴⁰.

³⁷ Idem, M-reă Băbeni, IV/109.

³⁸ Idem, V/9.

³⁹ Idem, V/103.

⁴⁰ Acad. R. S. România, Mss. 717, f. 224–225; vezi și Arh. St. Buc., Ms. 190, f. 3 v. și M-reă Băbeni, II/84.

Conflictele dintre locuitorii din Bordești și mănăstirea Băbeni au continuat și sub conducerea starețului Dionisie. Locuitorii și obștea comunei, scria primarul acesteia în 1858, se plâneau că „nu mai au islaz cu pădure din care să taie lemne pentru garduri la case, la curături și poene pentru fânețe, precum s-au pomenit”. De trei ani îi poprise mănăstirea, iar ei nu mai aveau cu ce trăi „căci este loc de munte și de nevoie”⁴¹. Se vede cât era de necesară viitoarea secularizare a averilor mănăstirești, pe care tocmai asemenea conflicte o prefigurau.

Din cauza acestei popriri, în cei trei ani, locuitorii comunei Bordești produsese stricăciuni evaluate la 50 000 de haraci, 20 000 de nuiete și 1 000 de pari în dumbrava schitului Recea din vecinătate⁴².

Evenimentele se precipitau. O listă întocmită de primăria comunei Bordești arată că și legea rurală din 1864 se întrevedea. Lista menționează că prin 1860, pe proprietatea schitului Bordești, metoh al mănăstirii Băbeni, erau așezate 89 de familii dintre care 62 clăcași între care 16 țigani dezrobiți mai înainte. Printre cele 89 de familii figurau și aceea a preotului Alexandru, fiul popii Meletie, cinci fii de mazili necăsătoriți și 3 patențari⁴³. Toți aceștia locuiau în satul Bordeștii de Jos.

În adevăr, după secularizare, cu ocazia aplicării legii rurale din 1864, au fost împrăștiate pe proprietatea statului, provenită de la mănăstirea Băbeni, și în final de la fosta mănăstire Bordești, 62 de familii cu drept de împrăștiare și „patru nevolnici”. Dintre acestea 7 erau posesoare a câte 4 boi, 28 a câte 2 boi și 19 numai cu brațele, iar restul de 10 numai cu locuri de casă și grădină. Toți aceștia au primit în total 324 de pogoane⁴⁴. Lucrările topometrice de delimitare au fost săvârșite de inginerul hotarnic Gh. Dunca es. căpitan⁴⁵.

O dată cu secularizarea, luându-se cele patru sfori de moșie și vile ce le avea, biserica fostei mănăstiri Bordești a ajuns în cea de-a patra sa ipostază, biserică de mir sau enorie, ca oricare biserică obișnuită, adică nu mai era nici schit.

Se pare că acest rol de biserică de enorie și l-a păstrat biserica ruinată până la a doua decadă a secolului al XX-lea⁴⁶. În contradicție cu dosarele citate, arhitectul N. Ghika-Budești, care semnalase pericolul prăbușirii și că nu mai putea fi folosită cultului, arăta că „biserica este închisă de multă vreme și locuitorii satului sunt cu totul lipsiți de biserică, căci alta nu există în localitate”⁴⁷. Probabil că au folosit fie o casă particulară, fie biserica schitului Recea din apropiere. Această stare de fapt s-a continuat până în 1942, când în Bordești s-a ridicat o nouă biserică de zid cu hramul „Nașterea Maicii Domnului”, ctitorită de locuitorii comunei⁴⁸.

⁴¹ Arh. St. Buc., M-reă Băbeni, VI/53.

⁴² Idem, Schitul Recea, 1/7.

⁴³ Idem, M-reă Băbeni, VI/35.

⁴⁴ Idem, Ref. Agr. 1864, jud. Râmnicu-Sărat, mapa 1855.

⁴⁵ Idem, planul cu nr. 37 bis ing. Dunca.

⁴⁶ Arh. St. Buc., Min. Culte, 2 789 și 3 987/1910.

⁴⁷ N. Ghika-Budești, op. cit., Comunicări...

⁴⁸ N. Istoricul acelei biserici, întocmit și afișat în pronaos de către preotul Ion Creangă la 22 septembrie 1978.

lăta cele ce cuprinde istoricul acesteia cu privire la biserica lui Mănăilă. „Vechea biserică parohială cu hramul Adormirea Maicii Domnului”, ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu, este în completă ruină, fără acoperiș, fără uși, ferestre etc. zidită în 1690. Pictura de aici, în frescă chipul lui Pârvu Mutu, cu ucenicul său (Radu și altele) au fost luate în 1960–1962 la Muzeul (de artă al Republicii Socialiste România) din București. Se mai menține ceva pictură și stâlpii din mijloc, sculptură în piatră, cum și ceva (de) la pervazurile ferestrelor și ușilor. Așa cum se găsește ea, am închis ușile și ferestrele pentru conservare, mai ales că în ultima vreme se urmărește o renovare a ei”. Așadar, preotul Ion Creangă a scris de biserica parohială și nu de schit. Sigur că a fost dus în eroare asupra ctitorului, aflând că și chipul lui Constantin Vodă a fost zugrăvit de Pârvu Mutu în biserică. Tot din acest istoric este bine să se rețină că și acoperișul din tablă, indicat precis în desenele lui Al. Referendaru, dispăruse.

Ar fi o greșeală să se creadă că dezafectarea fostei mănăstiri a început în 1960. Cele luate de experții Muzeului de Artă București sunt numai parte din ceea ce nu s-a putut lua de alții mai înainte. Aceste preluări de către trimișii muzeului s-au operat cu scopul de a mai salva ceva din frumusețile adunate acolo de ctitorii Mănăilă și Mira.

Dacă se privesc fotocopiile publicate până acum, se poate vedea cât de barbar au fost hăcuite de vizitatori nesupravegheați, scriindu-și numele și data, zgârâind zugrăveala cu cuie sau cu cuțitul. Adevărate vandalisme! Dar unde sunt cărțile de cult, obiectele de cult, icoanele, catapeteasma ș.a.?

Trei icoane împărătești au fost salvate de V. Drăghiceanu și Gr. Pișculescu care le-au încredințat Comisiei Monumentelor Istorice⁴⁹.

Tot ca o acțiune de salvare a patrimoniului artistic și istoric trebuie privit tot ceea ce s-a scris sau s-a fotografiat din biserica fostului mare clucer Mănăilă. În primul rând i se cuvin mulțumiri conducerii Muzeului de Artă din București pentru grija și cheltuielile ce s-au făcut cu conservarea părților preluate și fotografierea celor ce s-au mai păstrat din această biserică. O parte din imaginile de pe clișeele obținute au apărut deja în unele publicații.

Mai trebuie să se închine un gând pios arhitecților N. Ghika-Budești, V. Drăghiceanu și Gr. Pișculescu pentru lucrările și rapoartele lor însoțite de fotografii. Dintre toți acești oameni de cultură, un loc aparte trebuie să i se rezerve arhitectului Alexandru Referendaru, autorul acelor nouă planșe excepțional de frumoase care însoțesc lucrarea dedicată fostului mare ministru al instrucțiunii publice Spiru Haret, în 1923⁵⁰.

⁴⁹ V. Drăghiceanu, Gr. Pișculescu, op. cit., Raportul...

⁵⁰ *Releveuri după mon. naț. din România*, II, Buc., Gobi, 1923, mapă. Releveurile au fost făcute de elevii Școlii sup. de arhitectură. Cele relative la biserica Bordești au fost făcute de talentați Al. Referendaru. Lucrarea a fost făcută sub îndrumarea arh. E. A. Pangrați, rector.

Mulțumiri pe atât de sincere și admirative se cuvin aduse și tuturor cercetătorilor care, cu talent și competență s-au străduit să prezinte prin operele lor viitorimii acest monument. Cel puțin trei nume ne îngăduim a le aminti: Vasile Drăguț, Teodora Voinescu, Mircea Iliescu. Sigur că sunt mai mulți.

Ar fi desigur o eroare să nu se amintească și faptul deosebit de important că la strana și în chiliile acestei biserici (mănăstiri) se învăța carte (citit, scris și socotit) în aspectul cu totul redus și rudimentar al vremii. Nu trebuie uitat că acesta era singurul sistem și mijloc în satele țării, iar cei care reușeau să întreprindă un astfel de noviciat și să-și însușească atare rudimente erau singurii „cărțurari”, extrem de puțini, ai satelor din jur.

Despre îndeplinirea acestui rost al bisericii din Bordești grăiesc neîndoios mențiunile citate de pe singura carte de cult ce a aparținut sigur fostei mănăstiri: Evangheliarul aflat astăzi la schitul Recea. Cert, dascălii citați acolo erau principal în serviciul stranelor și în probleme de cult, dar stranele și cărțile de cult îndeplineau și rostul de materiale didactice iar chiliile sau tinda bisericii ca adăpost al unei astfel de școli, care aduceau dascălilor respectivi un venit suplimentar.

În afară de aceste mențiuni, unul din autorii acestei lucrări a avut inspirația ca, în urmă cu 30 de ani, să adune unele memorii de la bătrânii de 80–90 de ani de atunci. Aceștia (ex. Bădică Gh. Alexandrescu, Panait Hultureanu, Dragomir Simion etc.) își aminteau că părinții și chiar frații lor mai în vârstă decât ei au învățat carte „într-o chilie construită din zid” în curtea fostului schit.⁵¹

Se pare că, atât înainte de construirea primei școli de bărne și nuiel în satul Bordești (prin 1838), când s-a etatizat învățământul sătesc, cât și după ruinarea acelei clădiri, prin 1857, chiliile salvate de la incendiu au servit ca local de școală, până la înjghebarea unui nou local de școală mai temeinic construit.

6. Ancadrament de fereastră de la biserica din Bordești (fototeca DMSI)

RÉSUMÉ

Les auteurs reconstituent sur les bases d'une active recherche des archives l'origine et la parenté de Mănăilă – le fils de Stoian, capitaine de Buzău – dont la carrière s'est déroulée au temps des princes Șerban Cantacuzène, Constantin Brâncoveanu et Stephane Cantacuzène, pour arriver en fin de compte à la dignité de „grand clucer” (officier chargé du service des vivres à la cour du prince régnant).

Deux ont été ses principales fondations: l'église Brezoianu (1710) dans le quartier homonyme de Bucarest, église aujourd'hui disparue, et le monastère de Bordești.

La seconde partie de l'étude est tout juste consacrée à la fondation, dotation et activité du monastère de Bordești, assujetti à l'évêché de Buzău par les fils du fondateur. On y présente au large la catagrapie datée de 1823 de la skite – à présent dépendante du monastère de Băbeni –, ainsi que le moment de quelques unes des dégradations et reconstructions de la première moitié du XIXe siècle. Une autre catagrapie, de 1834, mentionne l'écroulement du mur d'enceinte de l'église. les auteurs suivent, également, de très près et jusqu'à ce jour la progressive dégradation du monument.

⁵¹ Toate aceste memorii se află în posesia lui Gh. Asanache.

Așezat pe colina sudică a Carpaților Meridionali, județul Dâmbovița înfrățeste în perimetrul lui colina și câmpia. Zestrea oferită de păduri a născut și întreținut, și în această parte de țară, un meșteșug al lemnului prin care, veacuri de-a rândul, s-au întocmit casele, anexele gospodărești, lăcașurile de cult, ca și alte obiective cerute de desfășurarea vieții.

Documente din secolul al XVII-lea vorbesc încă de marile păduri¹, din platforma Căndeștilor, sau din plasa Cărcinivilor, atestând, totodată, procesul defrișării lor, în favoarea agriculturii².

S-a împuținat, treptat-treptat, lemnul, dar nu într-atât încât să se renunțe la el ca material de bază în construcție, până în vremea din urmă, fapt ce se susține prin informațiile bibliografice³, dar și prin dovezi concrete.

Lemnul a dat nota caracteristică peisajului constructiv, nu numai al satelor, ci și al orașelor. Ce înțeles poate avea dănuirea, în tradiția administrativă a fostei capitale a Țării Românești, a unei „Mahalale a lemnului”⁴, decât acela rezultat din persistența, până târziu, a casei și a lăcașului din lemn. Cu puține decenii în urmă, în oraș se regăseau locuințe în spiritul tradiției⁵, unele cu stâlpi în torsadă și cosoroabe crestate⁶.

¹ Document din 1666 iulie 1, privind Cobia, cf. N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, Ed. Mitrop. Olt., 1970, vol. I, nota 166, p. 258.

² Document din 1670, privind viile din valea Potopului, de pe terenurile unde s-a tăiat pădurea, cf. Radu Geoglovan, *Aspecte istorico-etnografice ale viticulturii în județul Dâmbovița*, în „Museum”, Golești-Argeș, 1978, p. 342.

³ Referitoare la casele noi din lemn de pe Valea Ialomiței și a râurilor adiacente, precum cele de la Pucioasa, Runcu, Glodeni, Doicești ș.a. Cf. Fl. Stănculescu, Adrian Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *Arhitectura populară românească, Regiunea Ploiești*, Ed. tehnică, București, 1957, p. 26, 27, 31, 35; idem, *Regiunea Pitești*, Ed. tehnică, 1958, p. 27. Amintim, acum, și preluarea la casele de zid a unor elemente arhitectonice din lemn, precum prispele și foșoarele. Edificatoare în acest sens este comuna Malu cu Flori.

⁴ În 1810, Mahalaua lemnului, existentă, ca atare, avea deja lăcaș din zid, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *Catagrafia Județului Dâmbovița la 1810*, Târgoviște, 1936, p. 8. Biserica păstrează până astăzi, după vechea mahală, denumirea de „Biserica lemnului”.

⁵ În 1972, au fost cercetate casele cu foșoare de pe str. 23 August nr. 25; str. 30 Decembrie nr. 10 (cu decor în stuc, pe tavane); N. Bălcescu nr. 276. Se păstrează încă, pe aceeași stradă, casa Părvulescu, de tip vechi, joasă, cu prispa pe arcade trilobate.

⁶ Grigore Ionescu, *Arhitectura populară românească*, Ed. Tehnică, 1957, fig. 113.

Pridvorul (foișorul sau prispa), ce a dat farmec locuinței de deal, este nu numai reținut de slova documentului de veac XVIII⁷, dar și ilustrat – prin exemplare din aceeași epocă, în cuprinsul primului album de monumente țărănești din România. Autorul, I. Voinescu, rămâne prin această lucrare⁸ un nume de vrednică aducere aminte în cultura românească. Referindu-ne la mărturiile transmise din județul Dâmbovița, prin exemplele de case joase, ca cele din Doicești⁹, sau prin cele înalte, din așezările moșnenilor de la Căndești și Pietreni¹⁰, ce și-au oprit dănuirea, vom insista asupra casei din Pietroșița, existentă numai prin imaginile transmise atunci¹¹ și fără de care s-ar fi mistuit, neștiută, asemenea celorlalte contemporane, mai bătrâne sau mai tinere. Și dacă dovezi ale folosirii bănelor rotunde se mai găsesc în Dâmbovița, ca și peste munți, în Alba, Hunedoara și Harghita¹², dacă foișorul peste gârlici își are urmași, meșterul-grindă ar fi fost lipsit de unul din documentele cele mai de preț pentru sudul Carpaților, căci pentru centrul sau sud-estul Transilvaniei el a fost semnalat, din destul¹³. Sculptat, ca și acesta, datat ca și acesta, meșterul-grindă al casei de la Pietroșița venea din vâleatul 1759. Că procedeul decorării grinzilor de susținere a podurilor a fost un apanaj al caselor de demult se argumentează prin aflarea sa, în cazul județului Dâmbovița, la o casă de veac XVIII (din satul Cetățuia)¹⁴, ca unic exemplu rămas.

Din nechibzuință, în răstimpul scurs de la apariția albumului și până la mijlocul secolului, consemnările bibliografice sau prin imaginile și desenele asupra arhitecturii de lemn din județul Dâmbovița nu au sporit, iar dovezile ei s-au împuținat. În volumele privind arhitectura populară a fostelor regiuni

⁷ Într-o diată din 1756, privind ctitoria de lemn de la Glâmbocata-Argeș, a egumenului Nicodim Câmpulungeanul, se consemna „și casa cu pridvorul și alte dichise împrejurul lor... moștenire de la părinții și moși”, cf. Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *Materiale documentare istorice la monumentele feudale bisericesti din raionul Găești, Regiunea Argeș*, în „Gl. Bis.”, XXIV, 5–6, 1965, p. 466, 468, n. 62 bis.

⁸ *Monumente de artă țărănească din România*, f. 1., f.a. (1912).

⁹ Idem, pl. 50–51.

¹⁰ Idem, pl. 31–32, 42.

¹¹ Idem, pl. 44–45.

¹² Ioana Cristache-Panait, *Casa de lemn din județul Harghita*, în „Mon. Ist. și de Artă”, 1, 1987, p. 30–41.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *Elemente decorative ale construcțiilor țărănești din zona pomicolă a văii mijlocii a Dâmboviței*, în „Museum”, Golești, 1980, p. 497.

Ploiești și Pitești, din deceniul șase, și-a aflat locul și aceea din perimetrul actual al județului Dâmbovița. În cadrul acestuia au fost stabilite, în limitele celor două zone mari (muntele și câmpia), subzone etnografice și anume: platforma Căndeștilor și câmpia Picior de Munte¹⁵; Valea Dâmboviței¹⁶; Valea Ialomiței¹⁷; Câmpia subcolinară din sudul Târgoviștei¹⁸. Au fost sesizate și relevante însușirile, aspectele tipologice și de decor, notele specifice și cele comune, au fost date exemple (spre regret nenominalizate, în genere), insistându-se asupra plaiurilor colinare. A fost remarcată prezența casei înalte, de tip muscelan, pe Valea superioară a Dâmboviței, îndeosebi la Voinești și Căndești, vechi sate de moșneni¹⁹.

Cercetarea nu a putut fi exhaustivă. Materiale de fototecă atestă existența atunci a unor case valoroase și în subzona subcolinară și de câmpie, nesemnate de autori și dispărute curând după aceea, precum cele din Băleni²⁰, de plan primar, două încăperi cu o singură intrare din afară, și prispe cu stâlpii remarcabil sculptați, pe motivul „cruci în creste” (din romburi adâncite) și al dintelui de lup²¹.

Insuficienta cercetare a județului, din punctul respectiv, a fost și cauza succintei și impropriei înfățișări a casei dâmbovițene și a decorului ei, în volumul de sinteză asupra artei populare românești²².

Cu excepția câtorva exponate muzeistice, casei și anexei gospodărești din lemn dâmbovițene nu li se poate asigura viitorul decât în existența repertoriului.

Lista monumentelor istorice din 1955 nu prevedea, ca atare, nici un exemplar de arhitectură civilă dâmbovițean. Într-o fază de proiect, încheiată în 1968, erau propuse 35 de obiective de arhitectură civilă, în lemn, spre a primi atributul de monument. Printre acestea se aflau și frumoasele case de moșneni de la Aninoșani-Căndești (una din casele Parnia și aceea a lui Aurelian Dumitrescu)²³ ca și interesante exemplare

¹⁵ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, *Reg. Pitești*, p. 229–254.

¹⁶ Ibidem, *Reg. Ploiești*, p. 11–18.

¹⁷ Idem, p. 19–36.

¹⁸ Idem, p. 105–116.

¹⁹ M. G. Regleanu, *O condică de moșteni dâmbovițeni: Drăgodănești, Căndești și Aninoșani*, în „Revista Arhivelor”, V, I, 1942, p. 115–128.

²⁰ Fototeca D. M. A. S. I., 594–18, 19, 22 (1961)

²¹ Una din case era învelită cu paie, după un foarte vechi obicei.

²² *Arta populară românească*, Ed. Acad. R. S. R., București, 1969, p. 71.

²³ Înrușită, prin decorul sculptat al prispelor, cu lăcașurile de cult din zonă, cf. R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, Ed. Meridiane, București, 1968, p. 29–30, Fototeca D. M. A. S. I., 593–13.

de la Pietroșița (casele Grigore Stan și Șerb Popescu), exemplele citate dispărând ulterior. Lista de propuneri actuală numără nouă obiective dâmbovițene (și dintre acestea, unele nemaexistând de fapt)²⁴.

Prezentul repertoriu al arhitecturii de lemn din județul Dâmbovița cuprinde exemplare de case tradiționale și anexe gospodărești, cunoscute din cercetarea terenului și în a căror prezentare se insistă asupra tipurilor de plan (aceleași de pe întreg cuprinsul țării), a decorului sculptat, traforat sau în tencuială. Se cuvine a sublinia regăsirea bănelor rotunde, la pereții unor case, după forma și procedeul semnalat și la construcții bătrâne din restul țării²⁵. În ceea ce privește sculptarea lemnului²⁶ insistăm, ca și meșterul creator, asupra stâlpului de prispă, cu motivul stelei în colțuri „sau crucea în creastă” (prin adâncirea romburilor pe fiecare din muchiile lemnului, de secțiune dreptunghiulară), frecvent odinioară²⁷, regăsit și acum²⁸, răspândit pe întreaga arie de locuire românească, la case și biserici, dar și la stâlpii înălțării, rămași în zona de străveche civilizație geto-dacică a Orăștiei.

Dincolo de slova scrisă sau de imagine, se cuvine să dăinuie, în viu, din Dâmbovița și câteva exemplare, măcar, din cele repertoriate. Pentru casele joase, compuse din două odăi, ne gândim la aceea din Ludești (Maria N. Stănescu), cu stâlpii prispei după modelul mai sus relevat și chenare în dinte de lup; la casa de la Voinești (a Iosefinei Matei), cu bărne rotunde, prispă cu stâlpi sculptați și pitoresc acoperiș; la casa Diaconu, din Aninoșani, cu decor în tencuială, pe motive tradiționale. Pentru casele înalte²⁹, ne oprim la cele din Văleni-Dâmbovița (Stan Lungu și Gabrea Filofteia), cu pereții din bărne rotunde și decor în tencuială, dar mai ales asupra casei de moșneni din Căndești-Aninoșani³⁰, dovadă de tranșie a tipului arhaic, cu prispă parțială, comun întregii arii de formare a poporului român³¹.

Răspunzând necesităților de depozitare a produselor pomicole și viticole, din zonele colinare³², meșterii au executat din lemn

construcții speciale. În documentele medievale, pentru vin și legate de vie, ele sunt de trei feluri, după termenii ce le definesc, și anume: crama³³, pînă și slomnul³⁴, uneori însoțite de consemnarea caselor de deal. De o pînă și case de vie în Dealul Târgoviște amintește un document din 1634, iar de o alta de pe același deal hrissoul³⁵ din 1717. Un inventar, din 1787, amintește, pentru o vie de la Dealu, „un slomn pe șase furci, bine acoperit, una casă la vie, acoperită cu fân”³⁶. Față de Gorj sau Mehedinți exemplarele de pînă dâmbovițene existente sunt extrem de rare. Celor de la Căndești și Dragodana, conservate în Muzeul cu profil de la Golești, le-o adăugăm pe aceea de la Frasin Deal (a lui Gh. Lițescu), din bușteni spărți în două și stâlpi sculptați, datată 1838, ce ar fi îndrituită la o păstrare în situ.

Bisericiile de lemn dâmbovițene, parte integrantă a repertoriului, cercetate cu atenție sub învelișul înnoirilor, aduc prețioase și certe informații privind comuniunea lor cu cele de pe întreg cuprinsul țării, prin sisteme constructive, înfățișare, tipologie, decor sculptat.

Noianul ctitoriei de lemn dâmbovițene a fost mistuit în veacuri, prin treptata sa înlocuire cu cea de zid, a dregătorului, vâtafului de plai, sau chiar a obștii. Situația se desprinde cu ușurință în lumina datelor oferite de catagrafia de la 1810³⁷. Conform acestora³⁸ conviețuiau atunci 116 lăcașuri de lemn³⁹, cu 98 din zid⁴⁰. Din cele 85, cărora li se menționa atributul vremii⁴¹, 81 erau „vechi”. Procentul cel mai mare, pe plăși, era deținut de Cobia, cu 17 exemplare, în echilibru cu cele 16 din zid⁴². Urma plasa cărcinivilor, dominată de ctitoria în lemn (16 exemplare), în pofida celor două importante ctitorii de veac XVII (de la Ludești și Butoiu)⁴³, rămase singuratice. Menționăm că din aceste plase vecine se adună numărul hotărâtor al lăcașurilor de lemn dâmbovițene existente astăzi⁴⁴. În plasa plaiurilor, bogată

în păduri, mai sunt amintite de catagrafie, 13 biserici din lemn, alături de cele 11 din zid⁴⁵. Își aflaseră deja sfârșitul, la 1765, ctitoria de la Pietroșița, iar aceea de la Brănești, consemnată de Bauer⁴⁶ fusese strămutată, în 1779, după ridicarea aceleia din zid⁴⁷. Cele de atunci au dispărut până la una, precum cea de la Moroieni, cele de la Runcu, Piatra și Dealul Mare (fost Țâța), sate cu vestiți meșteri lemnari, sau aceea de la Glodeni, pe care o memorează pisană bisericii de zid, din 1868, când i-a luat locul.

Patru ctitorii din lemn au rămas pe valea Dâmboviței⁴⁸, spre aducerea aminte a celor dispărute⁴⁹. Într-o imagine de la Pietrari, datorată lui I. Voinescu⁵⁰, se zărește, dincolo de puzderia crucilor bătrâne, lăcașul de lemn⁵¹, surprins la limita dăinuirii. Din plasa Dealului, resimțită de importanta vecinătate a Târgoviștei, cele cinci ctitorii de lemn, consemnate în pragul veacului trecut, vor dispărea curând⁵². Soarta celei de la Gura Ocniței⁵³, de folos încă, fusese pecetluită, căci cu un an înainte se pornise la ridicarea celei de zid⁵⁴. Din plasa Greci, pe atunci pendinte de Vlașca, sunt semnalate 14 biserici, toate din lemn⁵⁵. Densitatea lor, odinioară, o vădește prezența repetată, în raza actuală, a aceleiași comune, exemplul constituindu-l Petrești⁵⁶. Extins la alte zone, procedeul reliefează același aspect. În perimetrul comunei Lucieni, din plasa Văcăreștilor⁵⁷, existau la 1810, cinci biserici de lemn⁵⁸, toate dispărute. Cu decenii în urmă, ctitoria de lemn din plasa Bolintinului⁵⁹

(Lungulețu-Pantazi și Sălcuța), unul din cea a Grecilor (Vișina) și unul, Mesteacăn, din plaiul Dâmboviței de Muscel.

⁴⁵ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 5–10.

⁴⁶ *Op. cit.*, p. 159.

⁴⁷ N. Stoicescu, *op. cit.*, I, p. 93.

⁴⁸ Căndești-Deal, Gemenea Brătulești, Ungureni, Mesteacăn – din plaiul Dâmboviței de Muscel.

⁴⁹ A celor 14 atestate la 1810, împreună cu cele șase de zid, cf. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 20–30 și a celor patru (Mesteacăn, Văleni, Runcioasa, Micloșani), atunci în județul Muscel, cf. Pr. Ion Vasile Voinea, *Catagrafia bisericilor și preoților din județul Muscel la anul 1810*, Ed. Bis. Ort, Rom., București, 1977, p. 27–30.

⁵⁰ *Op. cit.*, pl. 100.

⁵¹ „Vechi”, în hramul Sf. Nicolae, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 23.

⁵² Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 34–36 (alături de importanțele ctitorii de la Viforța, Săcueni, Adâncă, Răzvad de Sus, Doicești, Aninoasa, ș.a.)

⁵³ Idem, p. 33–34.

⁵⁴ În 1852, se renunță la aceea din Ocnița, iar șapte ani mai târziu, la aceea din Răzvad de Jos.

⁵⁵ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 88–96.

⁵⁶ În 1810 sunt menționate cele de la Gherghiștești, Ionești, Petrești, Greci, cf. Idem, p. 88–92.

⁵⁷ Idem, p. 45–50 (ce cuprinde 9 biserici „vechi” de lemn și 9 din zid).

⁵⁸ La Lucieni Ungureni, Lucieni Pământeni, Ciurari (înglobat la Lucieni) Șuța (azi Șuța Seacă), Coborșu (înglobat la Lucieni).

⁵⁹ La 1810 avea 13 biserici de lemn și 9 de zid, cf. idem, p. 65–72. Amintim, acum, aceeași categorie de date pentru plasa Cornățel: 10 biserici de lemn, 5 de zid, 6 la care nu se precizează materialul de construcție, (cf. idem, p. 54–64) și pentru aceea a lăcomiței (cursul de jos), respectiv 5 de lemn, 9 de zid, în afara celor 9 sate pendinte, în 1936, de Prahova (cf. Idem, p. 50–54).

²⁴ Casa Cucu Nicolae din Frasin Deal, cartier Cloșcani.

²⁵ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 30; idem, *Valori de istorie și artă din Repertoriul de arhitectură în lemn din sudul și centrul Transilvaniei în „Științele sociale și politice din România,”* București, 1987, p. 87.

²⁶ Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *op. cit.*, p. 497, fig. 11a, b.

²⁷ I. Voinescu, *op. cit.*, pl. 50; Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, *Reg. Pitești*, p. 250; Casele amintite de la Băleni; Casa Cucu Nicolae de la Frasin Deal.

²⁸ Casa Maria Stănescu de la Ludești, pînă din Dragodana (Muzeul Golești); remarcabili stâlpi ai casei vechi, Gh. Buță din Valea Caselor, ea însăși interesantă prin reluarea, în 1916, a tipului de plan al celei anterioare, două camere cu o singură intrare cu pereți din cărămidă, între furci de lemn, pe temelie de lemn.

²⁹ Locuințe populare, cu influențe în arhitectură cultă și orășenească, cf. Grigore Ionescu, *Histoire de l'architecture en Roumanie*, Ed. Acad., Buc., 1972, p. 386–388.

³⁰ Casa Ion Parnia, secolul al XVIII-lea; cu pereți din bărne rotunde, pe beci de piatră.

³¹ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 87–88; idem, *Casa de lemn din județul Harghita*, p. 30–31 și urm.

³² Mircea Alexandrescu, Pirvan Dobrin, *Știri documentare referitoare la pomicultura din județul Dâmbovița în secolele XVII–XIX*, în „Museum”, Golești-Argeș, 1978, p. 315–322; Cleopatra Ionescu,

Date noi privind dezvoltarea pomiculturii și viticulturii în județul Dâmbovița, în idem, p. 391–395; R. Geoglovan, *Aspecte istorico-etnografice ale viticulturii în Județul Dâmbovița*, în idem, p. 377–390.

³³ R. Geoglovan, *op. cit.*, p. 385 și urm.

³⁴ Într-un document din 1646, cf. idem, p. 386.

³⁵ Idem, p. 386–387.

³⁶ Idem, p. 387.

³⁷ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *Catagrafia județului Dâmbovița la anul 1810, Târgoviște, 1936*; idem, *Îndreptări și adăugiri, Târgoviște, 1940*.

³⁸ Se referă numai la satele ce făceau parte din perimetrul județului, la 1936.

³⁹ În alte opt cazuri nu este specificat materialul. Catagrafia cuprindea numai bisericile în funcțiune. Dăinuiau desigur și unele dezafectate, precum cea de la Băleni, ce a deservit cimitirul până la demolarea ei, întâmplată după 1961 (când este fotografiată, D.M.A.S.I. 594–21, în ambianța crucilor străvechi, cu disc solar). Bauer semnalase, de fapt, biserică în fiecare din cele două sate Băleni, cf. *Memoires historique et geographiques sur la Valachie, Frankfurt-Leipzig, 1778*, p. 161.

⁴⁰ Inclusiv cele 20 din orașul Târgoviște.

⁴¹ Cu excepția celor din plasele Cobiei și Greci, lipsite de o astfel de rubrică.

⁴² Pr. Alex. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 72–87.

⁴³ Idem, p. 37–45.

⁴⁴ Șase din fosta plasă a Cobiei (Frasin Deal, Șerbești, Frasin Vale, Bumbuia, Bădulești, Mislea); patru din aceea a Cărcinivilor (Butoiu de Sus, Valea Mare, Valea Caselor, Căndești-Vale). Se adaugă trei din fosta plasă a Dâmboviței (Căndești Deal, Gemenea Brătulești, Drăgăștești-Ungureni) două din plasa Cornățel

era evocată prin aceea veche de la Mărunțișu⁶⁰. (comuna Costești din Vale), demolată apoi în pofida clasării ei ca monument istoric⁶¹. Prin aceeași legislație din 1955 au fost declarate „monument istoric” lăcașurile dâmbovițene din lemn de la Frasin Vale, Mislea, Valea Mare, Căndești Vale⁶². În urma lucrărilor de îmbunătățire a evidenței monumentelor, în scopul punerii sub ocrotirea legii a patrimoniului nostru artistic, 11 biserici de lemn din Dâmbovița⁶³ au fost propuse pe lista ce-și așteaptă validarea, altele două alăturându-li-se recent.

Volumele monografice, pe regiuni, privind arhitectura populară românească, nu au integrat-o, precum era firesc, și pe aceea a lăcașurilor de cult⁶⁴. Lucrări de specialitate fac referiri și la ctitoriile de lemn dâmbovițene⁶⁵, relevându-se grupul unitar, prin tipologie și decorul pridvoarelor, analog celor al caselor, pe care îl constituie cele din zona Găești – Valea mijlocie a Dâmboviței⁶⁶.

Marcând vetre sătești părăsite (Sălcuța, Lungulețu-Pantazi) sau rămase la o parte de forfota lor, actuală, în liniștea bătrânelor cimitire (Mesteacăn, Bădulești, Frasin-Vale, Mislea, Căndești-Vale), bisericile de lemn din județul Dâmbovița aduc, în genere, dovada veacurilor trăite, dar și pe aceea a dorinței de a fi păstrate, printr-un adaos, printr-o înlocuire, printr-o dregere, printr-o înnoire. Nu este de mirare, în atare condiții, că cele mai multe și-au pierdut certificatul ridicării, săpat în vreunul din elementele la care s-a renunțat. Cele rămase par un hazard: un an „1701” pe ușciorul de la Valea Caselor, mărunț ca o taină; „văleatul 7210” (1702) pe lemnul înnegrit al proscomidiei de la Valea Mare (ce ar fi putut ușor să dispară la modificarea din cărămidă a acesteia); inscripția de târnosire, din 20 febr. 7259 (1751) a lăcașului de la Mesteacăn, pe o bătă a peretelui spre pronaos, ce ar fi putut fi jertfită, de se proceda, după modă, la tăierea acestui primez. Alte momente de început au fost preluate în pisanii de renovare (1746, la Frasin-Vale; 1814, la Gemenea-Brătulești), la altele au fost însă ignorate (Drăgăești-Pământeni), sau au dispărut și acestea, la noi prefaceri (Bădulești, Sălcuța), existând la toate, ca o compensație, indicii indubitabile ale vârstei, pe care ochiul cercetătorului trebuie să le afle sub învelișul înnoit.

⁶⁰ O inscripție, săpată în lemn, descoperită cu prilejul prăbușirii, o datează în 1723, ceea ce confirmă atributul de „veche”, cu care este menționată în catagrafie, cf. idem p. 68–69.

⁶¹ Prin H. C. M. 1160/1955, poziția 2041.

⁶² Idem, pozițiile 2039, 2040, 2049, 2478.

⁶³ Frasin Deal-Copăcenii; Frasin Deal-Șerbești; Bădulești, Bumbaia, Lungulețu-Pantazi; Drăgăești-Ungureni, Sălcuța, Valea Caselor, Mesteacăn, Vișina, Gemenea-Brătulești.

⁶⁴ Câteva imagini de la Cobia de Sus constituie singurele aluzii, vezi Fl. Stănculescu, A. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, Reg. Pitești, p. 246–247.

⁶⁵ R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, Ed. Meridiane, Buc. 1968; A. Pănoiu, *Din arhitectura lemnului în România*, Ed. tehnică, 1977, p. 130–132; Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *Materiale documentare istorice la monumentele feudale bisericesti din raionul Găești, regiunea Argeș*, în Gl. Bis., XXIV, 5–6, 1965, p. 459–486.

⁶⁶ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 28–30.

Numele celor ce cu pricepere și dragoste au construit și împodobit au fost acoperite de uitare. Le suplinim, pe toate, prin amintirea lui Bratu meșter, din pisania de la Căndești Vale (1804); a lui Iacov și Ion Stanciu din Piatra Iepii, Ion Ungureanu din Țâța, Ion Linsu, fiul lui Marcu, din Hireț, tocmiți cu zapis, în 25 mai 1819, să ridice o altă bisericuță la Obârșia-lalomitei⁶⁷; prin amintirea lui Pătru meșter, de pe chivotul de la Mislea (din văleatul 7331–1822) dar și prin semnul de „mare meșter”⁶⁸ de pe cadrul intrării de la Frasin-Deal (Șerbești).

Din punct de vedere tipologic, bisericile din Dâmbovița înfățișează, în majoritate, planul dreptunghiular compus, cu naosul supralărgit (și absida poligonală decroșată, cu cinci laturi)⁶⁹, ele alcătuind de fapt grosul numeric de exemplare al acestui grup⁷⁰. Aflarea lor într-o anumită zonă, dominată până târziu de lăcașul din lemn, zonă, cu sate de moșneni, puternic ancorate în tradiții, confirmă vechimea acestui tip autohton de plan a cărui împușinare sau absență din alte părți ale țării se explică, în primul rând, prin numărul neînchipuit de mare al celor dispărute⁷¹. Forma poligonală a părții de vest a lăcașului de la Căndești Deal evocă, la rândul-i, o formă străveche, specifică arhitecturii de lemn românești, cu răzlețe mărturie la sudul munților, dar cu numeroase și compacte în Transilvania și Moldova, în zonele conservatoare de lăcașuri de lemn și tradiții⁷². Cu gândul la unitatea tipologică a bisericilor de lemn românești, ades subliniată dar și la fenomenul dispariției acestora, vom menționa supraviețuirea, printr-un singur exemplu⁷³, a planului primar, cu altarul poligonal, în prelungirea navei, cât și a celui, mai insistent, cu absida altarului (poligonală, cu cinci laturi), în retragere față de navă⁷⁴, forme tipologice persistente în toate cele trei provincii istorice românești⁷⁵.

Obiceiul de demult al așezării temeliei de bârne direct pe pământ se mai constată în Dâmbovița⁷⁶, în ciuda celui modern, al soclului de piatră, cu prezență timpurie, după informația documentului catagrafic de la începutul veacului trecut⁷⁷. Pentru îmbinarea

⁶⁷ V. Brătulescu, *Inscripții, însemnări și acte privind schitul Peștera de la Obârșia lalomitei*, în „Gl. Bis.”, XXIII, 5–6, 1964, p. 519.

⁶⁸ X-ul cu brațe frânte, întâlnit în toate provinciile românești.

⁶⁹ Butoiu de Sus, Valea Caselor, Mesteacăn, Frasin Vale, Mislea, Frasin Deal (Copăcenii), Bădulești, Căndești-Vale, Frasin-Deal (Șerbești), Gemenea Brătulești, Drăgăești-Ungureni, Căndești-Deal (înșiruirea a ținut cont de cronologie).

⁷⁰ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 38–46; David Buxton, *The wooden churches of Eastern Europe*, Cambridge University Press, 1981, p. 194.

⁷¹ Grigore Ionescu, *Tipologii specifice ale clădirilor populare din lemn*, în Mon. Ist. și de artă, 2, 1977, p. 33.

⁷² Ioana Cristache-Panait, *L'architecture roumaine en bois et l'art européen*, în Revue roumaine d'histoire de l'art, tome XXV, 1988, p. 25.

⁷³ Bumbaia.

⁷⁴ Valea Mare, Lungulețu-Pantazi, Sălcuța și Vișina, Ultimele două cu absida asimetrică, prin alungirea, pentru proscomidie, a laturii nordice.

⁷⁵ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 25.

⁷⁶ Bumbaia, Mesteacăn și Frasin Deal (Copăcenii), la ultimele adăugându-se, pe alocuri, câteva pietre.

⁷⁷ La Căndești, Valea Mare, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 25, 43 (ca și la altele ce au dispărut ca Suduleni, Băsești, cf. idem, p. 22, 39).

peretilor s-a folosit creșterea dreaptă și în „coadă de rândunică” (la altar), după un meșteșug împlinit prin experiența veacurilor, împănate adesea cu melci (cuie lemn)⁷⁸, sistem întâlnit și în Transilvania, la lăcașuri sau bătrâne anexe gospodărești (șuri poligonale).

Capetele bărnelor de sus, cu rol de console⁷⁹, au creștături paralele, în retragere succesivă, sau o generoasă creștătură pe profil curb, decorată pe motivul dreptunghiului sau al dintelui de lup, în grosimea lemnului⁸⁰.

Sosite de demult, preluând modele și mai de demult, unele lăcașuri păstrează elemente arhaice, regăsite pe întreg cuprinsul țării, precum peretele plin dintre pronaos și naos⁸¹, luminatoarele (minuscul goluri de fereastră)⁸², cel de la Bădulești, de forma fluturului cu aripile întinse, reîmprospătând imaginea celor aflate în Transilvania, Banat sau Moldova⁸³.

În urma șantierelor de renovare au fost înlocuite cadrele intrării. Au rămas elemente puține dar cu puteri evocatoare. La Valea Mare stă la locul lui pragul de sus dintre pronaos și naos, tăiat în acoladă, cu un arc profilat și sculptat în frânghie, deasupra unei cruci. Ancadramentul intrării este din 1819, înlocuindu-l pe cel vechi, așa cum s-a procedat și-n alte părți⁸⁴. Pe ușciorii de la Frasin Deal (Copăcenii) urcă, în grosimea lemnului, două chenare, ce vor fi sfârșit poate în cap de șarpe pe pragul de sus⁸⁵. Imaginea deplină a vechilor cadre transmite însă cel de la Mesteacăn, pragul de sus în acoladă este însoțit de cruce, având de o parte și alta câte o rozetă petalată, cu discul în dinte de lup. Ușciorii au câte o baghetă, în grosimea lemnului (marcând soclul) plină de chenare pe același motiv, al dintelui de lup. La Căndești-Vale, Frasin Deal (Șerbești), brăul median, sculptat în forma cositei, ajuns la ușă urcă pe cadrul ei, luând, în partea de sus, forma unor colonete. Brăul median, în frânghie⁸⁶, investit de strămoși cu puteri dincolo de fire, încinge pereții lăcașurilor de la Sălcuța, Valea Mare, Mesteacăn, Drăgăești-Ungureni. Pe același motiv este sculptată grinda tâmpiei de la Frasin-Vale, dar și prestalul de la Bumbaia. Belșugul de acolade (la uși și ferestre, la pridvoare) este rezultat din interferența arhitecturii de zid și imaginația meșterului popular. Nu rămân

⁷⁸ Bădulești, Valea Mare, Frasin-Deal (Copăcenii), Mislea, Drăgăești-Ungureni.

⁷⁹ În majoritate, retezate spre a ușura așezarea straturilor de tencuială sau a le înfunda sub streșină.

⁸⁰ Valea Caselor, Mesteacăn, Frasin Deal (Copăcenii). Se remarcă, de asemenea, accentuata alungire a grinzii de sus, la altar și creșterea ei pe profile curbe și drepte (Sălcuța).

⁸¹ Valea Caselor, Mesteacăn. Unii au fost modificați (precum la Frasin-Deal (Copăcenii), unde spațiul intrării este marcat prin doi stâlpi ca de prispă), sau înlocuiți prin cei de zid (Căndești Vale, Bădulești, Drăgăești-Ungureni), din același material fiind peretele cu tâmpla, ca și proscomidia și diaconiconul.

⁸² Cele de la Valea Caselor și Mesteacăn au evazare interioară; cel de la Valea Mare este de formă circulară.

⁸³ La Iara, Leurda, Păniceni, Bătești, Cetățuia-Vaslui.

⁸⁴ La Sălcuța ancadramentul intrării, asemenea celui de la Valea Mare, a fost adăugat în 1887 (anul refacerilor).

⁸⁵ Retezat spre a înălța golul intrării.

⁸⁶ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 38.

neremarcate pervazele ferestrelor din platforma Căndeștilor, dintr-o singură bucată de lemn, inclusiv zăbreaua, în fagure de miere. La Frasin-Vale rama este străbătută de chenare sculptate, iar la Căndești-Vale, zăbreaua izvodește din „pomul vieții” (sub forma unei flori cu trei petale), așa cum l-a gândit meșterul Bratu. La ultimul monument citat dar și la altele, din aceeași zonă⁸⁷, se întâlnește pridvorul cu baluștri și cosorabe pătrunse de puternice volute, asemenea celor de la vechi case de moșneni.

La bisericile de demult, îndepărtând adaosurile, obținem imaginea de început, fără clopotniță și prispă, comună ctitoriei de lemn românești, de pretutindeni⁸⁸.

Faima paletii târgoviștene își află în icoanele răzețe de prin lăcașurile cercetate, în fragmentele sau ansamblurile picturale, martori demni ce-i susțin nu numai harul artistic, dar și vitalitatea, până dincolo de mijlocul veacului trecut. Din prima categorie amintim, pentru secolul al XVII-lea, măturile de la Lungulețu; pentru emulația brâncovenească și paleta ei artistică, ușile împărătești de la Drăgăești-Ungureni, elementele tâmplei de la Valea Caselor, icoane de la Valea-Mare și Bădulești; icoane de la Căndești-Vale, Frasin-Vale, Bădulești, Mislea⁸⁹, Sălcuța⁹⁰, pentru partea dintâi a secolului trecut.

După propria-i mărturisire Radu zugravu din Hulubești a pictat, în văleatul 7291 (1782–1783), biserica de la Mislea. În afară de pisanie, nici o altă dovadă. Îi putem atribui, de la vecina din Frasin-Vale, prețioasele fragmente decorative de la tâmplă, cu iz postbrâncovenească. Pisania amintește activitatea din 1804 la Căndești-Vale a lui Enache zugravu, dar i se mai alătură și resturile certe ale celui străt de pictură ce au răzbit de sub cel suprapus. O stratigrafie de picturi murale se constată și la Gemenea-Brătulești, însușirile celei dintâi atribuind-o tot zugravului de la Căndești.

Pictura, din 1854, a lui Luca Luculescu din Târgoviște, la Drăgăești-Ungureni și tot a acestuia la Gemenea-Brătulești (1857); a lui Ghiță Tănase, la Frasin Deal (Șerbești), din 1858–1862, toate împodobind și pereții exteriori, fac parte din temeiurile ce susțin viabilitatea creației artistice târgoviștene, printr-o îndrăzneată simbioză de tradiție și nou (vădit, mai ales, în cadrul peisagistic decorativ).

Bisericile dâmbovițene aflate în stare rea se impun a fi reparate, iar cele resimțite de prefaceri a fi restaurate, căci la ele s-a oprit mesajul, ele vor rămâne singure să evoce în situ meșteșugul artistic al prelucrării lemnului, pe binecuvântatul pământ dâmbovițean.

Repertoriu

1. Casă din Doicești (după Fl. Stănculescu și colaboratori)

2. Casă din Pietroșița (după I. Voinescu)

BRĂNEȘTI

Civilizația lemnului, în această așezare de plaiuri, își are consemnate, bibliografic, măturile. Din punct de vedere al arhitecturii populare ea face parte din subzona Văii lămoșiei¹, conturată și studiată, ca atare. Aici, ca și la Pietroșița, imaginea casei înalte, din secolul al XVIII-lea, a fost păstrată, prin cea a casei lui Vasile Enache, datată 1780, dispusă pe două niveluri, cu foișorul, remarcabil prin sculptura stâlpilor, peste gârliul pivniței². Alături de ea a dăinuit casa joasă, cu prispă, și aceeași pitorească învelitoare de șită³. Locuința, de tradiție, cu două odăi, s-a suprapus parterului de piatră, prisma înălțându-se și ea, cu reazem peste stâlpii și scara de acces, de la nivelul inferior⁴.

Lemnul, ca material de construcție, s-a folosit până târziu, el regăsindu-se la case din veacul în curs, reprezentative pentru arhitectura tradițională a prispelor și foișoarelor⁵.

Lăcașul străbun al brăneștenilor a fost din lemn. El este menționat de Bauer⁶, în anul din urmă al sălășluirii aici, căci în anul 1779, după sfârșirea celui de zid⁷, este strămutat în Pogorișu⁸.

¹ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, P. Petrescu, P. Stahl, *Arhitectura populară românească. Regiunea Ploiești*, Ed. Tehnică, București, 1957, p. 19–36.

² V. Drăghiceanu, *Casa lui Vasile Enache Brănești*, în „Convorbiri Literare”, XVIII, 1909, nr. 6, p. 682–687 (casă de zid ce prelua însă modelul din lemn); I. Voinescu, *Monumente de artă țărănească din România*, t. 1, (1812), pl. 28–30; N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, în „Bulet. Com. Mom. Ist.”, 1936, pl. DCXVI, fig. 1032 (când obiectivul era deja distrus).

³ I. Voinescu, *op. cit.*, pl. 82; „B.C.M.I.”, 1936, fig. 1032.

⁴ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, P. Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, fig. 14, p. 22.

⁵ Idem, fig. 16, p. 24; fig. 25, p. 30; fig. 29, p. 32; fig. 31, p. 33.

⁶ *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 159.

⁷ Pe care o atestă cataografia din 1810, cu 82 case, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *Catagrafia județului Dâmbovița la 1810*, Târgoviște, 1936, p. 19–20.

⁸ N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, Ed. Mitrop. Olț., 1970, vol. I, p. 93.

CÂNDEȘTI

Comuna, importantă, de pe valea superioară a Văii Dâmboviței, aparținând platformei Căndeștilor, a fost frecvent amintită în lucrările privind arta populară românească¹, pentru dovezile sale evocatoare.

Moșnenii, stăpânitori ai hotarelor sale, sunt atestați documentar din al XVI-lea veac, prin actele ce le înnoiau pe cele distruse de turcii lui Sinan Pașa².

Satul Aninoșani

În izvoarele medievale apare numele de Aninișani³, sub stăpânirea ohabnică a moșnenilor, limitele teritoriale fiindu-i cuprinse între apa Dâmboviței și aceea a Potocului⁴.

De neamul Parnia, al moșnenilor aninoșeni, se legau, până de curând, trei prețioase exemplare de arhitectură populară, din care a rămas, spre paguba moștenirii noastre artistice, numai unul.

Casa Ion Parnia⁵

A fost construită în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁶, la ea putându-se referi următoarea clauză: „lui Stan diaconu i-am dat moșie în Căndești din Vale, în Siliște de au făcut casă”, din diata făcută, la 9 oct. 1777, de popa Milea⁷, siliștele de casă de la Aninoșani fiind semnalate, de izvoare, din al XVI-lea veac⁸.

¹ I. Voinescu, *op. cit.*; Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, P. Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, p. 14, 16–17; Idem, *Arhitectura populară românească. Regiunea Pitești*, Ed. Tehnică, București, 1958, p. 228–230, 232, ș. a.

² M. G. Regleanu, *O condică de moșteni dâmbovițeni: Drăgodănești, Căndești și Aninișani*, în „Rev. Arhivelor”, V., I, 1942, p. 115–128.

³ Idem, p. 117.

⁴ Idem, p. 115–128.

⁵ Ultimul moștenitor Pr. Corvin Parnia. Casa găzduiește acum o secție de stropit pomii.

⁶ Însurează, după tradiția familiei, peste 200 de ani.

⁷ M. G. Regleanu, *op. cit.*, p. 123. Dintr-un act, din 1804, bănuim că acest Stan se identifică cu Stan Parnia, cf. idem, p. 124.

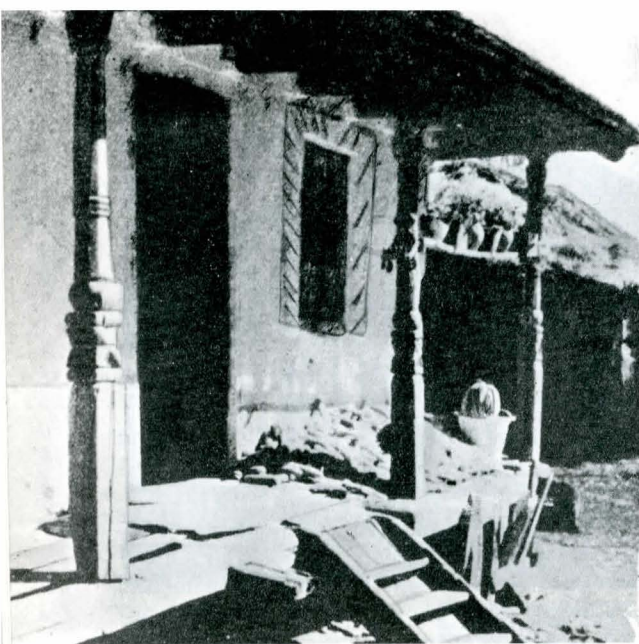
⁸ Diata, din 1777, mai menționează locul pe care a pus casa diaconul Ion (alt fiu al popii Milea), precum și casa cu coșaru, pe care a făcut-o înainte de a se naște cei patru feciori și pe care o lasă lui popa Nedelco.

⁸⁷ Frasin-Deal (Șerbești), Gemenea-Brătulești, Drăgăești-Ungureni, Vișina (ultimele trei înzidite).

⁸⁸ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 30–37.

⁸⁹ Date.

⁹⁰ Semnate, Stan zugravu.

Casă din Picior de Munte
(după Fl. Stănculescu și colab.)

Văleni, Dâmbovița. Casa
lăncu Filofteia

Casa Ion Parnia, prin structura arhitecturală⁹, prin plastica decorativă¹⁰, este un monument istoric de autentică valoare. Preia, atât la parterul din piatră, cât și la etajul din bărne rotunde (îmbinate în cheie românească), planul arhaic al prispei parțiale. Scara de piatră se află între spațiul supralărgit și pilăstria prispei, în dreptul tindei, cu intrarea din afară. Prin tindă se comunică cu „casa mare”¹¹, cu cea zilnică, supralărgită, ca și cu bucătăria din spatele ei¹². Prisma parțială, cu capetele pe pilăstri de piatră¹³, se sprijină pe console crestăte, cu profile drepte și curbe, asemenea capetelor grinzilor și căpriorilor, de la streșină. Stâlpii, ca și stenapul, sunt frumos crestăți, într-o succesiune de volume geometrice, marcate de brățări. Între capitelul crestătit în trepte și fusul stâlpului se află corola cu patru petale, întâlnită nu numai la case și biserici din platforma Căndeștilor, dar și la ctitorii argeșene (exemplu Valea Crucii) sau vâlcene (exemplu Drăgulești, Valea Scheiului).

Casa Ion Parnia se cuvine a primi atributul de monument istoric¹⁴ și a fi restaurată¹⁵, dându-i-se o altă destinație, adecvată valorii și propice conservării sale. **Casa Parnia**¹⁶ (dispărută)

Datăbilă în veacul al XVIII-lea, a atras, prin valențele-i artistice, pe alcătuitorul primului album de monumente țărănești¹⁷, dar și pe harnicii cercetători ai arhitecturii populare, de la mijlocul veacului nostru¹⁸. Înfățișa casa înaltă, de tip muscelan, cu prispă (sală) peste peretele de piatră al parterului, ce cuprindea și scara de acces. Stâlpii, sculptați după modelul celor ai casei mai sus descrise, sau ai lăcașului de cult, sprijineau arcadele trilobate. Pe balustrada prispei ca și pe peretele scurt, cu ușa de acces la scară, se afla decor în tencuială (cercuri și respectiv pilăstri „corintici”). Până la demolare edificiul și-a păstrat învelitoarea de șită.

Casa Andrei Parnia – moștenitor Aurelian Dumitrescu (dispărută)

Apartine primei jumătăți a veacului trecut, prezentând prin decorul prispei, al stâlpilor, dar mai ales al cosoroabelor, cu volute adânc tăiate¹⁹, înrudirea cea mai vădită cu acela al bisericii monument din Căndești Vale-Vârtoap. Pălimarul prispei avea balustrada crestătită în „ocnițe” (procedeu întâlnit adesea, inclusiv la casele din Harghita). Era dispusă pe două niveluri, prispa desfășurându-se de-a lungul fațadei, peste peretele ce ascundea scara²⁰.

Casa Diaconu (moștenitor Popescu Filofteia)

Urmează tipul casei joase, pe mic soclu de piatră, cu două camere și o singură intrare²¹. Pereții, din bărne cioplite, au fost ridicați pe la 1875, tencuiala, cu decor în stuc, traforul de la pălimar și dintre stâlpi datând din 1916. Din motivele decorative în stuc se remarcă rozeta cu petale și triunghiuri, în disc simplu sau în dinte de lup²², de pe fațadă, dar și de pe tavanul casei mari²³.

Satul Căndești-Deal

Biserica Sf. Paraschiva²⁴

Bauer menționează la Căndești două sate, unul într-o vale și altul pe un munte, cu biserică proprie²⁵, cea din Căndești-Deal dinuind până acum²⁶. În cataografia din

⁹ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, P. Petrescu, *op. cit.*, Reg. Pitești, fig. 324, p. 232.

¹⁰ Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *Elementele decorative ale construcțiilor țărănești din zona pomicolă a văii mijlocii a Dâmboviței*, în „Museum”, Golești, 1980, p. 497, fig. 11 a.

¹¹ De formă pătrată cu laturile de câte 4,60 m.

¹² Între bucătărie și cămară este doar o fereastră. Dimensiunile acestor încăperi măsoară 2,80 m/4,35 m (din care, 2,30 m revine bucătăriei).

¹³ Între care se află și intrarea la pivniță.

¹⁴ Ea a fost propusă, în acest sens, pe o listă proiect, din 1968, dar nu mai figurează pe cea actuală.

¹⁵ Revenirea la învelitoarea de șindrilă; degajarea, de sub tencuială, a balustradei prispei; lucrări de întreținere.

¹⁶ Ultimul moștenitor: prof. Aristotel Stelică Parnia.

¹⁷ I. Voinescu, *op. cit.*, pl. 31–32.

¹⁸ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, P. Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, Reg. Ploiești, fig. 8, p. 16; fig. 9, p. 17; Idem, Reg. Pitești, fig. 325, p. 233 (fără a o nominaliza).

¹⁹ Radu Crețeanu, *Bisericele de lemn din Muntenia*, Ed. Meridiane, București, 1968, p. 30, fig. 22; detalii pridvor; Fototeca D.M.A.S.I., 593/13.

²⁰ Pe ea o reprezintă posibil fig. 5 (nenominalizată) de la p. 14, din volumul privitor la Reg. Ploiești.

²¹ Prin tindă cu vatră.

²² Motiv tradițional, frecvent în lemn, semnalat și la casa din preajma anului 1870, a lui Ghiță Nicolae din Runceasa, cf. Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *op. cit.*, p. 495, fig. 6.

²³ În contrast cu motivul decorativ, cu același amplasament, de la casa Ciortan Ion din Căndești-Vale, compus din cercuri concentrice, unele zimțate, ce închid ornamente în s-uri și triunghiuri, cf. Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *op. cit.*, p. 495, fig. 5.

²⁴ Nu este în evidența monumentelor istorice.

²⁵ *Op. cit.*, p. 156.

²⁶ Prezentarea ei se va face pe temeiul bibliografiei: Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *Materiale documentare istorice la monumentele feudale bisericesti din raionul Găiești*, Reg. Argeș, în Gl. Bis., XXIV, 5–6, 1965, p. 460–462; Radu Crețeanu, *op. cit.*, p. 13–14, 29, 39.

²⁷ Cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 25.

²⁸ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 462. Popa lăncu se dovedește doritor de carte, căci în anul apariției, 1764, cumpără și exemplarul din Penitenciar, cf. idem, p. 461.

²⁹ Clopotnița, superînălțată fronthului de vest, este târzie.

³⁰ În cinstea căruia Oprea părcălab va fi ridicat, în 1710, în zilele lui Vodă Brâncoveanu, crucea de piatră ajunsă sub scara pridvorului.

Căndești-Vale. Prisma casei Aurelian Dumitrescu
(dispărută)

Casă din Glodeni (după Fl. Stănculescu și colab.)

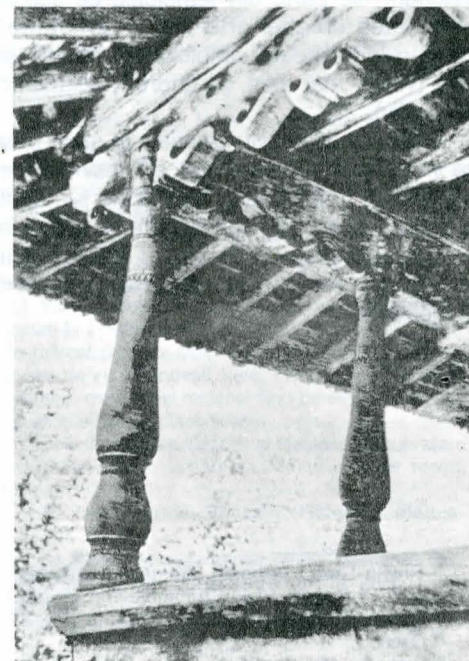

1810 se spune că era veche, pe temelie de zid, pentru 69 de case, satul făcând atunci parte din plasa Plaiurilor²⁷.

Data când megieșii au edificat-o, în muchia Dealului Luncii, nu se mai știe, ea fiind înainte de 1764. Pe unul dintre îndemnătorii mai de seamă, pe „Parnia Dumitru ctitorul”, îl aflăm cu prilejul cumpărării la București, în 1772, a Triodului, acolo tipărit, cu banii lui popa lăncu de la Căndeștii din Deal²⁸.

Pereții din bărne de stejar delimitează un naos supralărgit față de pronaos și un altar decroșat, poligonal cu cinci laturi. Forma absidată a pridvorului²⁹, presupus a fi inspirată după ctitoria cronicarului de la Sudești, poate evoca traseul părții de vest a lăcașului anterior, cu același hram³⁰.

Biserica din Căndești-Vale. Parte din pridvor

Un brâu în frânghie încinge mijlocul lăcașului, pe același motiv fiind decorat cadrul intrării.

Renovarea, de la mijlocul veacului trecut, a inclus pictura de pe proaspăta tencuială. Din pisană avariata de ploai ca și câmpul de desen și culoare, s-au putut descifra: un nume, Băroi, al zugravului din Câmpulung, și anul ostentilor, 1851. În acel an și în cel următor au fost realizate și icoanele tâmplii și ale iconostasului mic, cu plata celor consemnați³¹.

Din pictura murală împuținată, amintim doar: „Fericitul rai” din pridvor; prezența, în iconografia pronaosului, a împăraților Constantin și Elena, alături de arhangheli și cuvioși; a mucenicilor, în naos. Lucrările de lemnărie vor fi fost realizate de meșterii ale căror nume, în rolul de donatori, au fost săpate pe icoana cu reprezentarea Arhanghelului Mihail³².

Satul Căndești-Vale

Biserica Cuv. Paraschiva – din Vârtop³³.

Nu se poate identifica cu cea consemnată de Bauer³⁴, sau de catagrafia din 1810, când era deja veche³⁵. Lăcașul în discuție are nou în vremea catagrafiei³⁶, impunătoarele-i proporții, elementele arhitectonice și de decor indicându-i vârsta. Conform tradiției, se află pe amplasamentul de acum, în urma celei de a doua strămutări. Este așezată inspirat, într-un amfiteatru de munți împăduiri, în liniștea mormintelor, ce dovedesc un profund cult al strămoșilor, ca și monumentul însuși, de curând restaurat.

Planul înscris este cel adăsc întâlnit în platforma Căndeștilor și Valea Dâmboviței, cu naosul supralărgit și altarul retras, poligonal cu cinci laturi. Pridvorul, de pe vest, este o continuare a bănelor de jos, cât și a celei de sus, de la pronaos. Stâlpi în formă de balustră executată la strung se înalță deasupra palmarului, la cosoroabele în care fierăstrăul a decupat bogate volute. Brăul ce înconjură pereții pare o împletitură de cosițe sau un lanț de inimi tangente. Brăul urcă pe cadrul ușii, dar cu motivul mult mai strâns, sfârșind într-un fel de pinacul, ce încadrează panoul închinat hramului. În pragul de sus, torul, puternic profilat în grosimea lemnului, cu unduire trilobată, sugerează decisivă confruntare a doi șerpi. Ferestrele svelte sunt executate într-o singură bucată de lemn inclusiv zăbrelele (în formă de fagure), izvodite, la cea sudică, a pronaosului, dintr-o floare cu trei petale. Un arc în acoladă, festonat, decorează partea de sus a ferestrei.

Pereții ce compartimentează spațiul interior sunt din cărămidă³⁷, cu deschiderile în arcade sau acolade. Bolțile, de formă semicilindrică, au fost refăcute din scânduri.

În pictura murală (pe pereții tencuiți sau pe cei de zid) se disting, pe alocuri, existența celor două straturi. Din primul se detașează: un frumos chip de arhidiacon³⁸, în altar; Plângerea lui Iisus, ce însoțește pisană, de la proscomidie; viziunea Patriarhului Petru. În naos, pe peretele de vest, chipuri de cuvioși, acela al lui Simion Stălpnicul fiind mai bine păstrat. Pe fața spre pronaos, a aceluiași perete: Cina cea de taină; serafimi, motiv decorativ de tradiție brâncovenească. Cea de a doua pictură, pe tencuială, avariata, a suferit intervenții. Originară și valoroasă, din această fază rămâne pictura exterioară de la pridvor: cu remarcabile compoziții: Izvorul Tămăduirii și Fericitul rai, grăitoare pentru vitalitatea școlii de pictură muntească.

Pe realizatorul primei picturi, Enache zugrav, îl consemnează pisană din 1804, după ctitorii-moșneni, urmat, la rândul-i, de „Bratu meșter”, autorul iscusit al decorului sculptat. Zestrea de icoane s-a distrus, doar două: Maria cu Pruncul și arhangheli; Cuv. Paraschiva și Sf. Teodor Tiron³⁹, îngăduind admirația însușirilor artistice.

Biserica din Căndești-Vale. Decor sculptat și pictură murală (Izvorul Tămăduirii)

Ridicat pe un soclu masiv de zid, asemenea caselor înalte, lăcașul este acoperit cu șindrilă, deasupra pridvorului, înălțându-se clopotnița scundă, de secțiune poligonală ca și coiful.

Arhitectură civilă

În lista cu propuneri de monumente sunt înscrise, de la Căndești-Vale, două case, din secolul trecut, nenominalizarea lor făcând imposibilă identificarea în teren. În proiectul anterior (1968) figura: „Casa veche de lemn a pr. Popescu Ion”.

Existență încă în deceniul șapte, în cel următor a dispărut. Compusă din pivniță, cu zid de cărămidă și piatră, și locuință; precedată de pridvorul cu stâlpi sculptați, a fost remarcată pentru armonia, autenticitatea formelor și măiestria decorului⁴⁰. Lângă casa nouă, a rămas pivnița veche, de lemn⁴¹, cu stâlpi creștați volumetric, peste timnic de piatră.

Cu prilejul cercetărilor de teren, întreprinse în 1974, au fost semnalate trei exemplare de case populare, pe care le amintim, nemăldânduind.

Casa Mîndrilă Steliana

Data din cumpăna veacurilor XVIII-XIX și reprezenta locuința cu tindă și casă mare. Pereții, pe mic soclu de piatră, erau din bărne rotunde, îmbinate în cheie („în frânghie”, după termenul local), elementele de susținere fiind prinse în cuie de lemn. Acoperișul, în patru ape, avea înveliș de șită.

Casa Maria David

Secolul al XIX-lea, după același plan și sistem constructiv, cu precedentă; avea și o prispă.

Casa Pavelescu Natalia

A fost construită în secolul trecut, de Ioan Pavelescu (din inscripție au dispărut ultimele două cifre ale datei). Era dispusă pe două niveluri; pivnița de piatră; locuință, cu cameră și tindă, prispă cu stâlpi ciopliți, înveliș de șită.

Pivnița de la Căndești (în Muzeul de la Golești)⁴²

Constituie un exemplar reprezentativ al acestui gen de anexă gospodărească pentru valea mijlocie a Dâmboviței destinat păstrării fructelor, a țuicii, pentru adăpostirea uneltelor.

Pereții din piatră al timnicului (beciului) sunt ridicați, de la sol, cu 0,50m, pentru paturile de depozitare a fructelor. Accesul, la beci, se face pe sub o boltă de lemn, mascată de palmarul pridvorului. Pivnița, de deasupra timnicului, este din bărne rotunde, sparte în două și îmbinate în creștături. Intrarea, axată spre stânga, este alcătuită tipic, din trei ușciori, pe cel mobil fiind săpate vâleatul 7330 (1822) și numele: Ion, Radu. Târnațul (prispă) este larg, cu stâlpi creștați pe forme geometrice. Coama acoperișului, de șindrilă, este prevăzută cu ciocărlani decorativi.

⁴⁰ Cicerone Mareș, Ch. Bulei, *op. cit.*, p. 497, fig. 11 b.

⁴¹ Învelișul din șindrilă a fost schimbat cu cea din azbest.

⁴² Grigore Constantinescu, *Profilul funcțional al construcțiilor amplasate în Muzeul pomiculturii și viticulturii din România*, în „Muzeul Golești, Studii și Comunicări de Ist. și etnog.”, Golești- Argeș, 1974; Andrei Pănoiu, *Din arhitectura lemnului*, Ed. Tehnică, 1977, p. 72.

COBIA

În harta tipurilor de locuințe țărănești, o casă din Cobia a fost aleasă să reprezinte întreaga subzonă a platformei Căndeștilor¹. Planul ei este cel străvechi și bine cunoscut, în arhitectura populară de pe întreg cuprinsul țării, cu două odăi și o singură intrare. Prispă, ușor ridicată pe piloni, are stâlpii sculptați, printre motive aflându-se și cel al „crucii în creste” (reliefarea, prin adâncire, a crucii piezișe pe fiecare din fețele lemnului, de secțiune pătrată). Un amplu decor în tencuială, cu specific dâmbovițean, împodobește fațada: motivul, săpat și în lemn, al crucii piezișe, cu triunghiuri între brațe, este închis între cercuri concentrice, cu

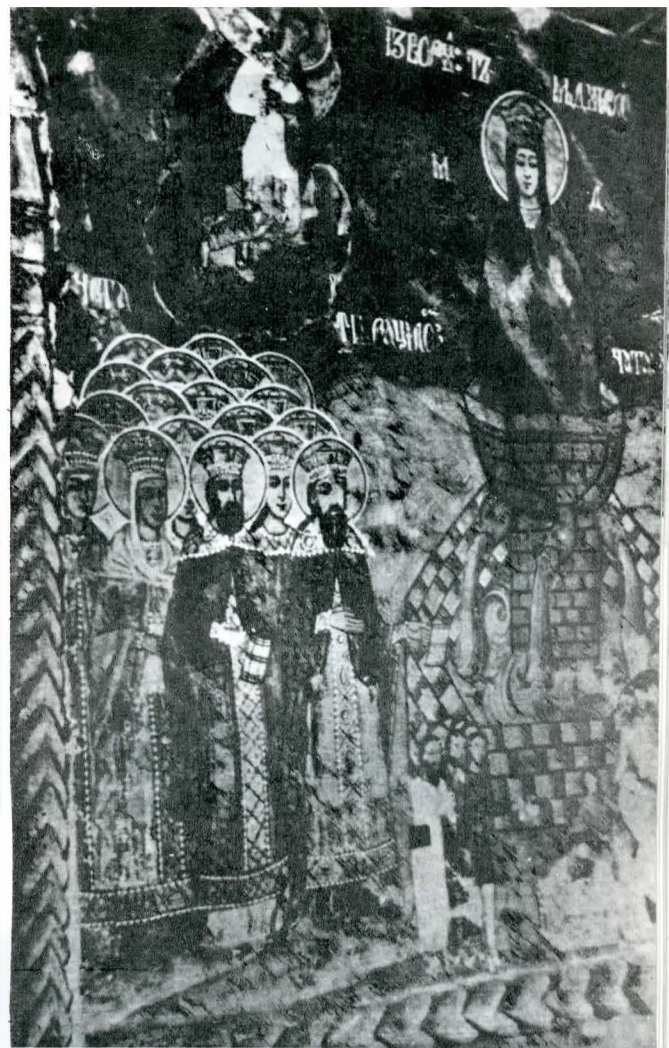
¹ Ion Vlăduțiu, *Etnografia românească*, Ed. Științifică, București, 1973 (nr. 36 din harta cu tipurile tradiționale de case).

² Exemplarul, respectiv (din Mislea) a fost ilustrat și în volumul *Arhitectura populară românească*, Reg. Pitești, fig. 336 p. 239.

³ Idem, fig. 335, p. 239.

⁴ Văzută în 1988.

Biserica din Căndești-Vale

discul în dinte de lup, sau în forme patrolatere. Pitorescul casei este întregit de învelișul de șită, cu margini dantelate². Asemănător este și un alt exemplar, diferențele constând în dispunerea motivelor în stuc, ca și în volumetria stâlpilor³. În genul caselor mai sus descrise, mai dăinuie una⁴, la intrarea dinspre Târgoviște, în Mislea (Cobia de Sus), cu același tip de plan, prispă ușor înălțată, decorul fiind în stuc pe motivul rozetei, acoperiș în patru ape și înveliș de șită.

Printre măturile existente ale arhitecturii lemnului, demne a fi conservate, semnalăm pivnița lui Gh. Lițescu (din Frasin Deal). Construită din bușteni spârți în două (cu partea semicirculară la exterior), îmbinați în creștături, cu capetele mult alungite, este prevăzută cu o intrare (la capătul din dreapta) din trei montanți, mobili, doi boiandrugii și o ușă dintr-un singur lemn. Data edificării, 1838, aflată deasupra intrării, este săpată în vâleat 7346 (1838), ca și pe unul din stâlpii prispei, cel mai bogat creștat, pe o succesiune de

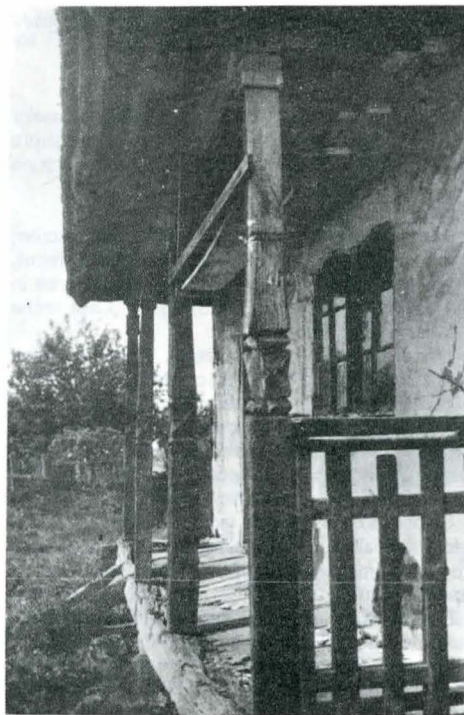
Frasin-Deal. Casa Vasile Diaconu

forme geometrice, cu brățări, în dinte de lup, în grosimea lemnului. Ceilalți stâlpi, mai simpli, i-au înlocuit pe cei de început, în aprilie 1866, cu prilejul unei strămutări. Sub streșina acoperișului (cu învelitoare de șindrilă), răzbat grinzile și podinile. Pimnița lui Gh. Lițescu se apropie de un anume tip al faimoaselor pimnițe mehedintene.

Pentru mărturiile semnalate, dar deja dispărute, amintim casa din cartierul Cloșcari, a lui Cucu Nicolae. Ea a fost nominalizată în lista de propuneri pentru monumente istorice din 1968⁵. Era în stil bătrân, cu o singură intrare din afară, pentru cele două odăi, iar stâlpii, liberi, erau frumos sculptați, dințele de lup marcând volumele și ornamentele, iar îndrăgita „cruce în creste” detașându-se, prin brățări⁶.

În același sens, al mărturiilor artistice propuse pentru investitura istorică, dar dispărute în răstimp, menționăm și troița, din apropierea lăcașului de lemn de la Mislea⁷. Două cruci izvodite, prin ideea meșterului,

Frasin-Deal. Biserica din cimitirul Copăceni

Frasin-Deal. Casa Cucu Nicolae

Frasin-Deal. Detaliu de îmbinări de la pimnița Gh. Lițescu

din același trunchi de copac, cu brațele cioplite în forma unor statuete antropomorfe, sugerând, prin ele și prin înălțime, sensuri profunde.

În perimetrul comunei Cobia își continuă dănuirea patru biserici de lemn⁸. Mănăstirea de zid a lui Badea Baloșin, din al XVI-lea veac⁹, nu a zăticnit, în evoluția sa, lăcașul de început, căci ctitorilor-moșneni le era mai la îndemână și pe măsura puterilor lemnul marilor păduri, asemenea celei în care se afla însuși așezământul monahal¹⁰.

Satul Frasin-Deal

Biserica Cuv. Paraschiva¹¹ din Cimitirul Copăceni¹²

Se află pe muchia apuseană a dealurilor Cobiei, pe povârnișul vâlcele Cătușa, sub straja teilor uriași. Anul ridicării nu i se cunoaște, intrând în uitare o dată cu pragul de sus al intrării pe care se vor fi confruntat capetele șerpilor, sugerați de chenarele în dinte de lup și feston, de pe montanți. Văleatul pierdut era, fără îndoială, dinainte de mijlocul celui de al XVIII-lea veac¹³.

Nava, dreptunghiulară, are naosul supralărgit, altarul fiind retras, polygonal cu cinci laturi¹⁴. Temelia,

sub care s-au pus târziu câteva pietre, este ușor în afara pereților. Se remarcă iscusința îmbinării în coadă de rândunică a bânelor ca și prezența melcilor (cuie de lemn, ajutate, târziu, pentru consolidare, de cele țigănești). Consolele, masive la început, au fost tăiate apoi, pentru a încăpea, împreună cu cosoroabele, în fundătura streșinii. Indicii decorării lor, pe motivul dintelui de lup, se păstrează pe alocuri.

În anul 1858 martie 12, conform pisaniei¹⁵: „s-au prefăcut biserica de al doilea, cu zugrăvia”¹⁶, activitatea ctitoricească revenind preoților: Marin, Radu, Istrate, Dumitru Soare, Badea, Ioan, de aici și din împrejurimi¹⁷, ca și diaconilor: Vlad., Matei, Nițu Cătunoi. De atunci¹⁸ sânt stâlpii cu alternanță volumetrică ai pridvorului, cât și aceia ce marchează intrarea dintre pronaos și naos¹⁹, toți cu câte un chenar în dinte de lup (orizontal sau vertical), la cel din urmă apărând și simbolul mărului²⁰. Din „zugrăvia” consemnată de pisanie nu a rămas nimic. Pictura murală²¹, pe tencuială, datează de la 1891, făcută fiind de Ghiță Ionescu din Târgoviște. Aceluiași

⁵ A fost preluată pe cea actuală, sub titlul: Casă, sec. XIX.

⁶ O imagine fotografică în fototeca D. M. A. S. I., 3735/36.

⁷ Idem, 3735/49.

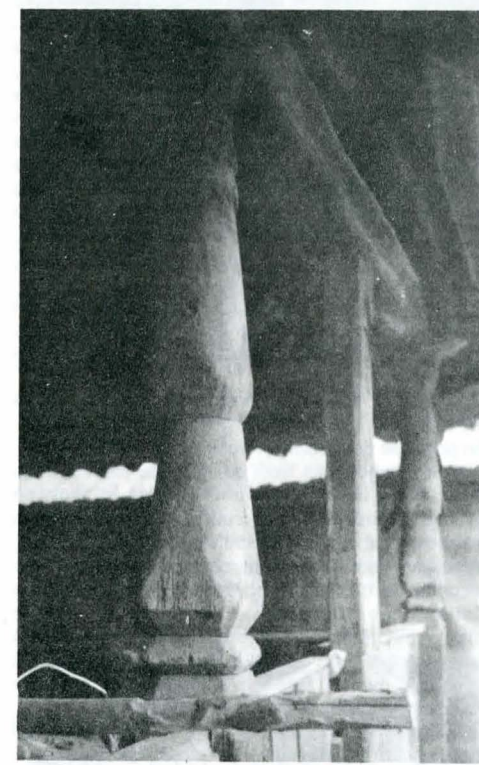
⁸ Le amintim aici și pe celei dispărute, nu demult, biserica de la Călugăreni, ca și pe aceea de la Gherghițești, înlocuită, în 1960, prin biserica de zid.

⁹ N. Stoicescu, *op. cit.*, I, p. 182.

¹⁰ Idem, nota 166, p. 258.

¹¹ Este, desigur, cea de la Frasinul, în Catagrafia de la 1810, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 74 (cu 19

Frasin-Deal. Prispa

case). Pe locul unei alte biserici de lemn, din Frasinul, s-a construit una de zid în 1832, cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, I, p. 316.

¹² Propusă pentru lista monumentelor istorice.

¹³ Dimensiunile și tehnica elementelor constructive o recomandă a fi anterioară celei de la Frasin-Vale (1746).

¹⁴ Dimensiunile pereților: pronaos: 3,50 m/3,58; naos 4,55 m/4,53 m; laturile altarului între 1,60 m–1,89 m; înălțimea pereților 1,97 m.

¹⁵ Scrisă pe tăblii de lemn, procedeu frecvent folosit în zonă.

¹⁶ Pisanie, ca și alte informații despre lăcaș, la: Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *Materiale documentare istorice la monumentele feudale bisericesti din raionul Găiești, Reg. Argeș*, în „Gl. Bis.”, XXIV, 5–6, 1965, p. 463.

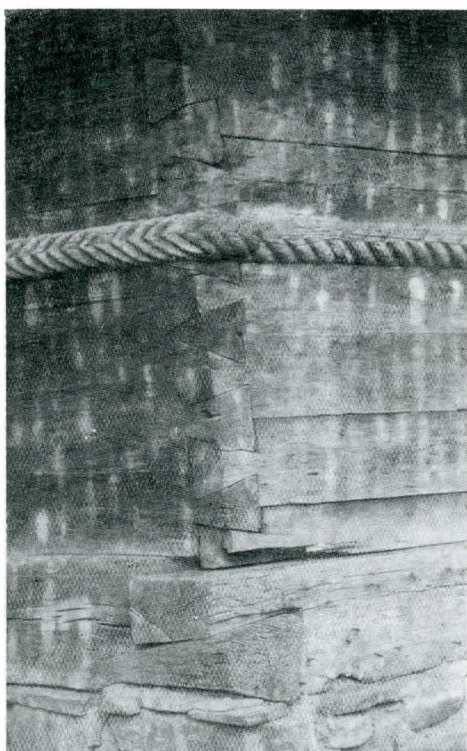
¹⁷ Preotul Istrate este ctitor la Mislea, preotul Soare la Frasin Deal-Șerbești, iar preotul Radu poate fi același cu ctitorul, din 1819, de la Mislea.

¹⁸ Fereastra, de pe latura de nord a pronaosului cu rama și zăbrelele (în fagure) dintr-un lemn.

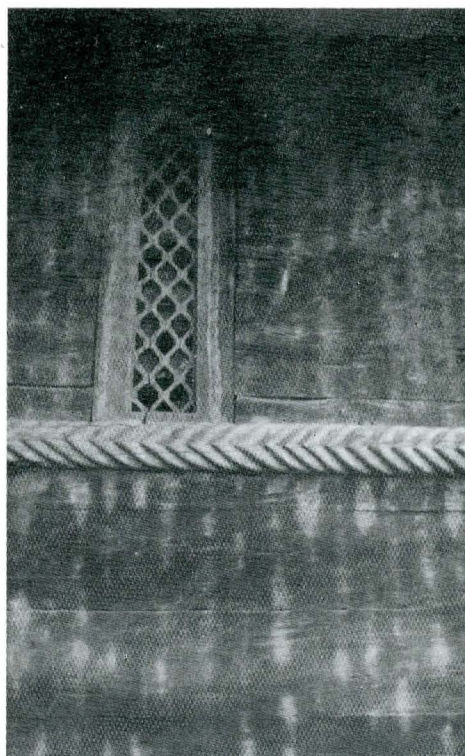
¹⁹ Ce a înlocuit peretele plin.

²⁰ De la această prefacere sau chiar de mai înainte este mobilierul cu balustră, ale căror speteze au capetele în volută, decorată cu câte o rozetă.

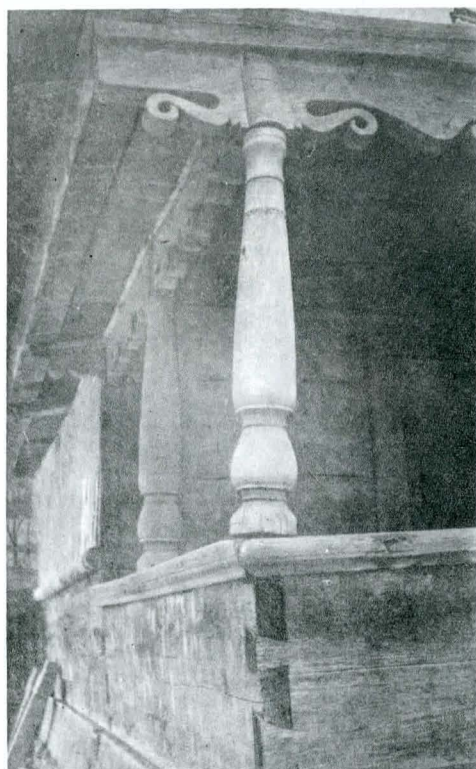
²¹ Aflată în stare rea de conservare, ca de altfel întreg interiorul lăcașului.

Frasin-Deal. Biserica din cartierul Șerbești. Îmbinări și brâu

Frasin-Deal. Fereastră și detaliu brâu

Frasin-Deal. Latura de sud a bisericii: pictură și brâu median

Frasin-Deal. Pridvorul bisericii

șantier de renovare i se datorează refacerea, din scânduri, a bolților semicilindrice de peste navă și a celei de peste altar (un tavan drept intersectat de suprafețele înclinate). Clopotnița de peste pridvor, cu un diametru neobișnuit²², a înlocuit o alta mai sfioasă.

În jurul lăcașului a fost dintotdeauna cimitir, menirea de acum fiindu-i doar aceea de a-l deservi. Despre grija împrejmuirii, o mărturie săpată pe o bârnă a altarului arată: „Să se știe de cându s-au refăcutu curtea bisericii la leatu 1843, Stavre Berechet”. Crucile tradiționale, crestate în lemn, încă numeroase, și-au atras admirația lui David Buxton, minunatele cruci având darul de a reliefa simplitatea lăcașului ales de sine spre ilustrarea tipului de biserică valahă²³.

O învelitoare bine alcătuită, din șită mărunță, se află peste acoperiș, prin generozitatea unui regretat ctitor²⁴, starea lăcașului impunând însă și alte măsuri de conservare.

Biserica Cuv. Paraschiva și Sf. Nicolae²⁵ – Șerbești²⁶

Aleea de frasini, ce duce la ea, evocă pădurile de odinioară, de la care așezarea însăși și-a luat numele. A

rămas izolată, vădind o vatră părăsită de sat, cel căruia în însemnările de pe cărțile bătrâne i se spunea Gura Frasinului²⁷.

În pisanie de deasupra intrării²⁸ ce consemnează sfârșitul unei etape de renovare, au fost cuprinse câteva date din istoria de început a construcției, pe care, în transcrierea ce urmează a textului, le redăm cu îndreptările convenite²⁹: „Această sfântă și dumnezeiască biserică cu hram Cuvioasa Paraschiva și erarh Nicolae au fost clădită de lemn; leat 1813³⁰, în zile[le] preot Mincu³¹ și temelia de piatră leat 1826 și cu ajutorul de la mai mulți frați și la leat 1858 în zilele preotului Soare s-au tencuit și s-au zugrăvit, cu ajutorul de la locuitorii acestei sfinte biserici și cu ajutorul de la alți frați. Și acum s-au făcut clopotnița și de lta, precum se vede în zilele D. D. Cuza și preasfințitul Mitropolit Nifon, cu ajutorul locuitorilor de mai sus ziți prin îndemnarea domnului Soare Ilescu, în zilele preotului Ioan Donoi. Și s-au zugrăvit de mine Ghiță Tănase, și s-au isprăvit la leatu 1862 iunie 14”. Pomelnicul, pe table de stejar, pictat, înșiruie, pe două lungi coloane, comunitatea ctitoră.

Lăcașul înfățișează, în dimensiuni sporite³², planul celui de la Copăcenii cu naosul supralărgit³³. Brâul median, sculptat în coșită și profilat cu îndrăzneală, creează un sentiment de desăvârșire, mai ales la pereții altarului, unde plastica este completată de iscusitele îmbinări în coadă de rândunică. Pe vest, de la brâul median, sunt angajați în urcușuri, pe cadrul intrării, doi pilaștri, tratați în partea superioară în genul unor colonete. Profile în acoladă decorează pragul de sus al ușii, pe același traseu fiind tăiate și cele ale intrărilor în altar, ca și pragul de sus al unicei deschideri din peretele plin dintre naos și pronaos, și, în sfârșit, rama ferestrelor originare, cu zăbrea în fagure. Analogiile de decor sculptat de aici cu cele de la Căndești Vale, ne întoarce cu gândul la Brat meșterul de acolo, ce va fi figurat, desigur, și în pisanie de început a Șerbeștilor³⁴, elemente care, regăsite și la case, dau specificul arhitecturii populare din platforma Căndeștilor.

În ceea ce privește decorația pictată de la Șerbești, apreciem a fi rezultată din două etape, din două peneluri distincte. Celei dintâi îi aparțin icoanele împărătești³⁵: Maria cu Pruncul și arhanghelii în spatele tronului; Cuv. Paraschiva, ale căror însușiri artistice pot fi ale lui Enache Zugravu, pomenit la Căndești. Îi atașăm pictura, tot pe lemn, de pe peretele exterior al pronaosului, cu următorul program iconografic: Sf. Nicolae cu Maria și un arhanghel, sfinți militari; arhanghelul Mihail, „Țaru” Constantin și Elena, Sf. Damian; ca și motivele decorative, de tradiție brâncovenească, aflate de o parte și de alta a ușii spre naos. Celei de a doua etape

²² A. Pănoiu, *op. cit.*, p. 130 (p. 131, plan și secțiune).

²³ David Buxton, *The Wooden churches of Eastern Europe*, Cambridge University Press, 1981, p. 199, fig. 254 G și 257.

²⁴ Dr. Nicolae Lițescu, ce-și are mormântul în apropierea lăcașului.

²⁵ Celui de al doilea patron i-a fost închinată după prefacere, în cataografia din 1810, apare numai cu cel dintâi.

²⁶ Propusă pentru lista monumentelor istorice (sub hramul, impropriu, Sf. Arhanghel).

²⁷ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 465 (cu alte informații privind lăcașul).

²⁸ Pe un panou de lemn.

²⁹ Inadvertențele pisaniei provin, desigur, dintr-o citire aproximativă a celei dinainte.

³⁰ În pisanie se poate citi „1843”, prin înflorarea lui 4. În referirile bibliografice este indicat anul 1804 (R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 39; A. Pănoiu, *op. cit.*, p. 130), an dezmințit de prezența lui Popa Mincu, hirotonisit, în 1806, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 75.

³¹ În pisanie: Micu. Numele corect, Mincu, este preluat din cataografia de la 1810, fiind menționat primul dintre cei trei preoți. Avea atunci 47 de ani, ceea ce presupune o îndelungă vreme de diaconie.

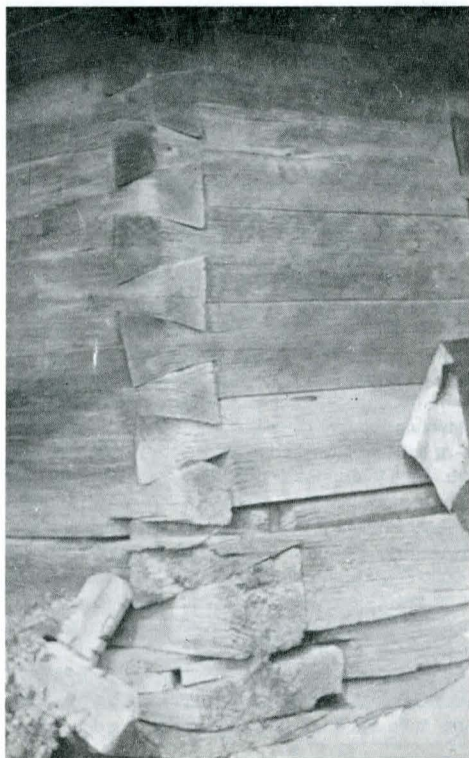
³² Pronaos: 4,50 m/5,08; Naos: 5,20 m/6,10 m; laturile altarului între 1,24 m–2,12 m; înălțimea 2,50 m.

³³ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 13, 14, 39; A. Pănoiu, *op. cit.*, p. 130.

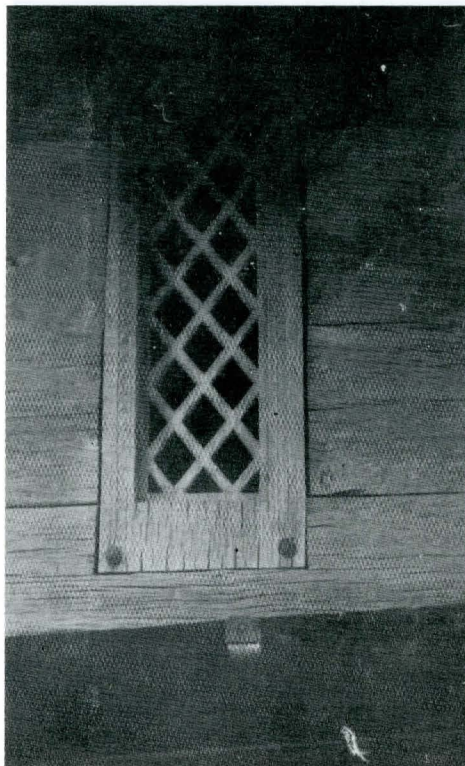
³⁴ Pe ușorul intrării este săpat semnul, binecunoscut, de meșter mare, X-ul cu capete frânte (întâlnit de o parte și de alta a munților).

³⁵ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, P. P., P. Stahl, *op. cit.*, Reg. Pitești fig. 348–351, p. 246–247; R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 29.

³⁶ Ne referim la cele autentice.

Biserica din Frasin-Vale. Detaliu îmbinări

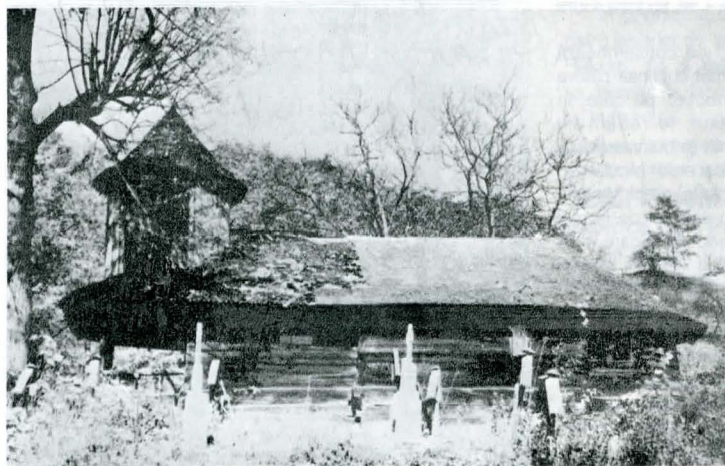
Biserica din Frasin-Vale. Fereastră

îi revine pictura pe tencuială, realizată de zugravul Ghiță Tănase, consemnat de pisană de la 1862. Ea este distribuită pe frontonul pridvorului³⁷, pe planșeu, pe pereții exteriori ai pronaosului³⁸. Ne vom opri la cea din urmă, mai bine conservată, ea purtându-ne în lumea de pitoresc și culoare a veacului trecut. Pe latura de nord se află reprezentările: proorocul Ilie cu Carul; Sf. Gheorghe, în tema iconografică a întâlnirii cu fata de împărat; pe latura de sud: Sf. Dimitrie cu țarul Maximilian; pătămirea proorocului Ieremia; proorocul Danțil. Zugravul Ghiță își așează personajele în decor de plaiuri, pe povârnișuri și vălcele, cu numeroși frasini.

Satul Frasin-Vale

Biserica Sf. Paraschiva³⁹

Inscripția, săpată în lemn, deasupra intrării, are următorul cuprins: „leat 1814 de când s-au prefăcut această sfântă biserică, la avgust în 4 zile...⁴⁰ și s-au târnosit noiembrie în 5; iar cel vechi văleat din începutul bisericii au fost din 7254 (1746) și s-au târnosit în hramul prepodoamnei Paraschivei⁴¹”. Pomelnicul mobil, pe panouri de tei⁴², pictate, îl amintește pe jupân Ristea titoru⁴³. La exterior, o bârnă a pronaosului deține două însemnări, una fiind un văleat: 7324 (1815–1816), cealaltă evocând un acoperiș înnoit: „această biserică s-a învelit la 1891 martie 19, în zilele preotului Dumitru, cu îndemânarea dumnealui și ajutoru a mai multor locuitori ce au ajutat”. În răstimpul consemnărilor păstrate, lăcașul se resimte de alte adaosuri, prefaceri⁴⁴ și înzestrări: prezența pridvorului⁴⁵, cu stâlpi segmentați prin brățări; refacerea, din scânduri, a bolților, după modelul celor înlocuite⁴⁶, turla, octogonală, de peste pridvor, cu coiful, de secțiune circulară, învelit în sită,

Biserica din Frasin-Vale

asemenea acoperișului; icoane, respectiv a celei de hram, datată: 1830 martie 15⁴⁷.

Pereții lăcașului din bârne de stejar din pădurea locului înscriu planul, familial zonei, cu absidă polygonală și naos supralărgit⁴⁸. Îmbinările sunt în crescături drepte sau în coadă de rândunică (la altar). Talpa, alcătuită din trei bârne, dispuse în trepte, a primit, pe alocuri, un sprijin de piatră. Ferestre, cu rama și zăbreaua dintr-un singur lemn, se află pe estul altarului și sudul pronaosului⁴⁹, străbătute de chenare sculptate (pe motivul zigzagului, și mărgelilor și încoronate în acoladă).

Peretele tâmplii oferă surpriza decorului sculptat, asemenea multor ctitorii transilvane. Deasupra intrărilor, în acoladă, este reliefat în grosimea lemnului un frumos brâu în frânghie⁵⁰, sub el stăruind fragmente dintr-o prețioasă pictură, de veac XVIII⁵¹: serafimi, câte o pasăre de o parte și alta a unei cruci; motiv vegetal.

Între pronaos și naos, peretele a rămas cel inițial, plin, cu intrarea în acoladă⁵².

În cimitirul din jurul lăcașului atrag atenția crucile adăpostite, cu brațele unite prin arce și mâini invocatoare, pe care le vom revedea și la Mislea.

Monumentul din Frasin Vale a rămas singuratic⁵³, la marginea drumului de pe valea Cobei, cu fața nordică spre dealuri.

Satul Mislea

Biserica Sf. Nicolae⁵⁴

A fost construită în văleatul 7291 (1782–1783), în zilele scurtei domnii a lui Nicolae Vodă Caragea, de erei Ion și Ierodiaconul Axene, pomelnicul înșirând și un număr mare de megieși „ce au ajutat cu ce au putut”⁵⁵. Amplasamentul dintâi a fost pe malul Cobiei⁵⁶,

înundațiile determinând urcarea ei spre dealuri. Considerăm că evenimentul a avut loc între 1819 și 1822, meșterul Petru încununându-și ostenele prin executarea, în văleatul 7331, a chivotului, numele său fiind urmat de acela al preotului Stoica⁵⁷. Alte pomelnice⁵⁸, alți ctitori principali, ajutați de obște,

³⁷ Aceasta poate corespunde „deltei”, din pisanie, legată de clopotniță, atunci făcută. Turnul de secțiune pătrată este deasupra pridvorului, pentru el modificându-se și partea de vest a acoperișului.

³⁸ Registrul de la brâu în sus.

³⁹ Monument istoric, 2039/1955.

⁴⁰ Un cuvânt indescifrabil, grafia, în genere, fiind dificilă.

⁴¹ Capetele rândurilor sunt delimitate printr-un decor incizat, reprezentând câte un coif cu înveliș de șită.

⁴² Dintr-un semen al celor bătrâni ce umbresc și îmbălsămează lăcașul.

⁴³ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 465–466 (și cu alte date despre monument).

⁴⁴ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 17, 29.

⁴⁵ Cosoroaba prezintă un traseu trilobat deasupra intrării.

⁴⁶ În pronaos și naos câte o boltă, semicilindrică, retrasă; peste altar, o boltă trunchi-conică intersectată de trei fâșii curbe, din scânduri profilate.

⁴⁷ Din aceeași serie făcând parte și icoana cu reprezentarea Deisis, cu rama în grosimea lemnului, ca și elementele tâmplii: crucea Răstignirii și molenile, cu margini sculptate.

⁴⁸ Dimensiunile: pronaos 3,45 m/3,60 m; naos, 4,80 m/4,44 m; laturile absidei, între 1,30 m–1,80 m; înălțimea 2,60 m, din care un spor a fost obținut la adăugirea pridvorului (bârna de coroană alungită pe vest).

⁴⁹ Aceasta, probabil refolosită la un nou gol de fereastră, este așezată pe orizontal.

⁵⁰ Lăcașul nu are brâu median.

⁵¹ Din aceeași vreme considerăm a fi fost icoanele din pronaos, complet avariate.

Biserica din Mislea

⁵² Același traseu dar mai puțin îngrijit, are pragul de sus al intrării executat, desigur, în 1814.

⁵³ La 1810, când cataografia atestă biserica, satul număra 79 case, (cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 74–75), vatra fiindu-le comună.

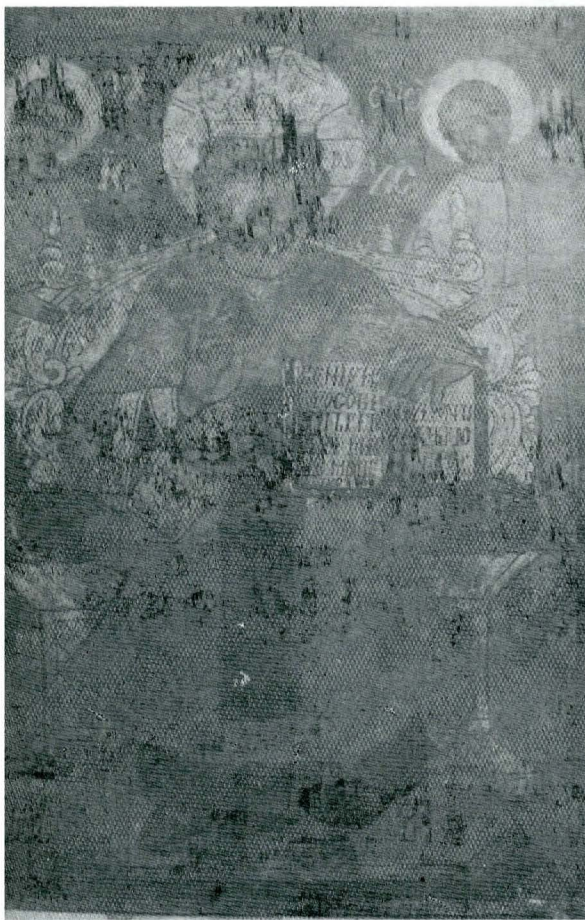
⁵⁴ Monument istoric, 2040/1955.

⁵⁵ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 472–473.

⁵⁶ Aici o afla, deci, cataografia din 1810, vreme în care satul avea 35 de case, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 86–87.

⁵⁷ Semn că meșterul dăruia chivotul.

⁵⁸ După modelul frecvent în zonă, pe panouri mobile din lemn.

Icoană împărătească (1822), de la biserica din Mislea

Biserica din Mislea. Vedere spre altar

CRÂNGURILE

Satul Bădulești

Biserica Sf. Nicolae din cimitir¹

În catagrafia din 1810 figurează trei sate Bădulești (de Jos, de Mijloc și de Sus) ce însumau 69 case, într-unul singur, în cel de Sus, lăcașul de cult fiind din lemn².

Obiectivul, propus repertoriului, se află pe malul drept al Potopului, în vecinătatea dealurilor. În alcătuirea lui se observă ușor trei etape de construcție. Cel mai vechi este altarul, o măturie autentică a unui întreg veac XVII. Îmbinările în coadă de rândunică, întărite cu melci³, sunt remarcabile. Într-o bârnă a peretelui de sud-est se păstrează luminatorul, arhaic, în forma unui fluture cu aripile întinse, întocmai acelora întâlnite la unele ctitorii străbune, de peste munți, rămase din aceeași vreme⁴. Absida, poligonală cu cinci laturi⁵, s-a aflat eventual în prelungirea navei, sau din cerința de spațiu, aceasta a fost demolată la începutul secolului trecut și înlocuită cu un naos supralărgit, decroșurile față de altar constituindu-le capetele noului perete, de zid, dinspre altar⁶. Din același material este și latura de vest a pronaosului, ca și cea de est, străpunsă de trei arcade⁷, asemenea celei de la Căndești-Vale. Pridvorul, larg, cu clopotniță deasupra, constituie cea de a treia etapă. Cei zece stâlpi, cu fusul de secțiune circulară, au volumul bazei și al capitelului marcate printr-un inel, între ei cosoroba fiind crestată în acoladă.

Câteva piese de patrimoniu⁸ evocă podoabele, de altădată, ale lăcașului, ca și emulația artistică brâncove

¹ Propusă pe lista monumentelor istorice.

² Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 84-86.

³ Asemeni multor biserici sau șuri poligonale transilvănene.

⁴ La Cetățuia-Vaslui, Bătești-Timiș, Leurda-Sălaj, Mura Mare-Mureș.

⁵ Cu dimensiunile: laturile paralele de câte 1,30 m, celelalte între 1,56 m-1,67 m.

⁶ Peretele are rol de tămplă, pe el fiind realizate, în stuc, două frize de ocnite în acoladă.

⁷ Cea centrală pe stâlpi angajați.

⁸ Din păcate unele iremediabil distruse.

Biserica din Bădulești

reliefează dese dregeri și împodobiri ale lăcașului⁵⁹. Consemnarea „la leat 1847 și al treilea rând de înveliș și alte odoare s-au mai făcut”⁶⁰ delimitează la aproximativ 22 de ani intervalul de rezistență a unei învelitori de șită.

Planimetric, biserica este în frăție tipologică cu toate cele rămase în hotarul comunei Cobia, având naosul supralărgit⁶¹, proporțiile și dimensiunile⁶² fiind strânse cu cele din același veac de la Copăceni și Frasin Vale. Talpa⁶³ și îmbinările în coadă de rândunică, împănate cu melci, vădesc un îndelung meșteșug constructiv. În elevația interiorului se află⁶⁴ câte o boltă semicilindrică peste pronaos și naos, iar peste altar un semicilindru, recordat la traseul pereților, prin fâșii curbe.

Prispa, cu stâlpi gemeni cu cei de la Frasin Vale, cu volumele segmentate prin brățări și un modest inel în dinte de lăp, a fost, ca și clopotnița de deasupra, rezultatul unei prefaceri.

Amintirile împodobiri au martori sporadici. Nimic nu îngăduie să apreciem arta zugravului Radu de la Hulubești, însuși mărturisitor al activității sale aici, în polemicul ctitoresc din vâleatul 7291.

Câteva icoane (Sf. Nicolae cu Maria și Ioan; Maria cu Pruncul și arhanghelii, întregi, în spatele tronului; Deisis, de vie tradiție postbrâncovenească, datate 1822, susțin, ca și chivotul din același an, gătarea unei etape de renovare. De la mijlocul aceluiași veac provin o altă serie de podoabe (poate 1847), precum ușile împărătești, icoana de hram a Cuv. Paraschiva, Dreapta Judecată, ca și aceea ce întrunește pe Sf. Haralambie, Cuv. Paraschiva și Sf. Nicolae, cu semnătura lui Ilie Zugravu.

Picturi murale, pe tencuială, din 1857, 1881, au cedat locul celei din 1910 (extinzându-se, de această dată, și la exterior, pe fațada de vest⁶⁵).

Lăcașul de la Mislea, departe de vatra satului, pe nord, sub poalele Piscului Rău, nu a fost uitat de obște⁶⁶, grație, mai ales, destinației de capelă a cimitirului din preajmă.

⁵⁹ Pr. Ilie Gh., Diaconescu, *op. cit.*, p. 472-474.

⁶⁰ Principal ctitor este popa Istrate (sau Eustratie), pe care, prin însemnările sale, „maistorul de multe științe, Varlaam monah Cozii” ni-l atestă în preocuparea de bună păstrare a cărților vechi, cf. *ibidem*.

⁶¹ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 13-14, 42; A. Pănoiu, *op. cit.*, p. 131.

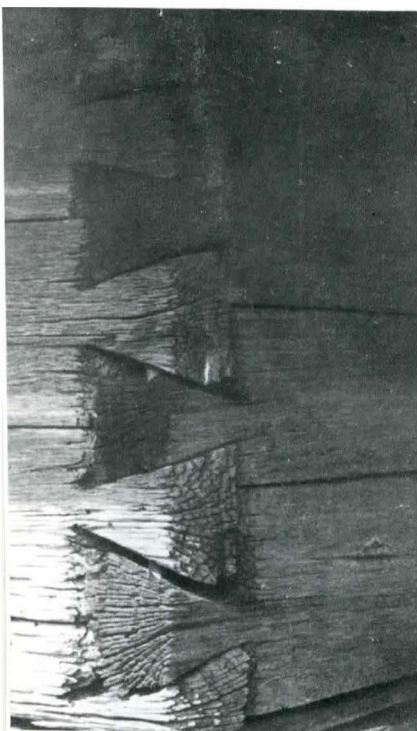
⁶² Pronaos: 3,20 m/3,60 m; naos 4,80 m/4,25 m; laturile paralele ale absidei - 1,75 m, cele poligonale - 1,55 m.

⁶³ Soclul mic, din piatră și cărămidă, este ulterior.

⁶⁴ Tencuite, ca și restul pereților.

⁶⁵ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 472.

⁶⁶ Acoperișul, avariat în 1974, a fost dres ulterior, învelitoarea de acum, cu șită măruntă, fiind în bună stare.

Biserica din Bădulești. Îmbinări la pereții altarului

Biserica din Bădulești. Icoană împărătească din pronaos

Biserica din Bădulești. Icoană cu Sf. Gheorghe și Dumitru

Prisa bisericii Bădulești

nească și postbrâncovenească. Amintim, în spiritul celei dintâi, valoroasa icoană a Mariei cu Pruncul⁹, ca și pe cea cu reprezentarea Deisis (cu Maria și Ioan întregi), iar pentru cea de a doua, icoana mucenicilor militari Gheorghe și Dimitrie, realizată, împreună cu altele, pe la mijlocul secolului trecut de artistul venit să zugrăvească ctitoria de la Bădulești a lui Ioan și Iordache Bădulescu.

Lăcașul de lemn – capelă de cimitir revendică înnoirea învelitorii de șită, a cărei stare aduce prejudicii înfățișării lui, amenințându-i totodată dănuirea.

⁹ Pe un singur blat, 0,76 m/0,52 m.

DRAGODANA

S-a păstrat, în lucrările de specialitate, imaginea casei de lemn din Dragodana¹, asemenea celei din Doicești², sau de prin alte sate³, din platforma Căndeștilor, de pe Valea Dâmboviței sau Ialomiței. Două odăi, cu o singură intrare, după un model străbun, cu prispă în console, cu acoperiș de șindrilă, în patru ape. Decorul în tencuială se alătură celui de demult, crestat în lemn. Stâlpi, liberi, ai prispei sunt sculptați, fusul octogonal fiind segmentat printr-un grup de brățări, între fus și baza de susținere fiind săpată „crucea în creste” (relieful crucei piezișe, pe fiecare dintre cele patru fețe ale lemnului de secțiune patrulateră). Acest motiv, îndrăgit în arta populară românească, a împodobit și anexele gospodărești.

Pimnița din Dragodana (Muzeul Golești)

Constituie un exemplar reprezentativ pentru acest gen de construcție din zonele cu profil pomicol⁴ și viticol⁵, ale județului Dâmbovița, Dragodana delimitând una din importanțele zone viticole, a dealurilor și colinelor Subcarpaților Meridionali⁶.

Pimnița, din bârne, cioplite, cu capetele alungite mult față de îmbinare, este alcătuită dintr-o singură încăpere⁷ (4,10 m/3,50 m) și o prispă, sub același acoperiș în patru ape, cu învelitoare de șită. Elementele prispei sunt decorate prin sculptare: cosoroabele (de pe cele trei laturi), pe motivul profilelor curbe și al crucii piezișe, ultimul fiind reluat la stâlpi marcând începutul bazei, capitelul sugerând la rândul-i o cupă florală, petalată.

Elementele de decor, de la casele și pivnițele de la Dragodana ne întorc cu gândul la acelea, cu certitudine înrudite, ale lăcașurilor dispărute. În catagrafia de la 1810 sunt prezente trei din acestea, în perimetrul de azi al comunei, și anume la Dragodana, la Cuparu și la Burduca, așezări ce însumau, atunci, 135 de case⁸.

¹ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, op. cit., Reg. Pitești, p. 230; fig. 357, p. 250.

² I. Voinescu, op. cit., fig. 50 și 51; Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, op. cit., p. 33 și 34.

³ A se vedea Cobia, Urdești ș.a.

⁴ Mircea Alexandrescu, Părvan Dobrin, Știri documentare referitoare la pomicultura din județul Dâmbovița în secolele XVII-XIX, în „Museum”, Complexul Muzeal Golești, 1978, p. 315-322; Cleopatra Ionescu, Date noi privind dezvoltarea pomiculturii și viticulturii în județul Dâmbovița, în vol. cit., p. 391-395.

⁵ Radu Gioglovan, Aspecte istorico-etnografice ale viticulturii în județul Dâmbovița, în vol. cit., p. 377-390.

⁶ Idem, p. 381.

⁷ Cu intrarea puțin axată spre stânga (ocupând 1,30 m).

⁸ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, op. cit., p. 78-79, 82, 87.

DRAGOMIREȘTI

Satul Decindeni

În faza de proiect, din 1968, a listei monumentelor istorice, figura de aici o casă, din cartierul Părvulești, a lui Dinu C. Dumitru¹.

Constituia o măturie a viabilității folosirii lemnului la pereții caselor, dar și a tipului arhaic, al casei joase, alcătuite din tindă și cameră, cu o singură intrare. Cosorobii prispei erau crestați pe un motiv în trepte, iar capetele grinzilor cu muluri curbe și în unghi. Tâmplăria ferestrelor avea decor de profile. Acoperișul, cu șită, era prevăzut cu lucarnă. Pentru vremea ridicării sale, sfârșitului secolului trecut, modelul îi era frecvent.

¹ În 1974, exemplarul exista.

GURA FOII

Satul Bumbuia

Biserica Sf. Nicolae și Sf. Paraschiva¹

Se află pe Valea Bumbuii, sub Dealul „Bisericii”. Tradiția spune că a fost adusă de sute de ani, din Stârcu, așezare dispărută. Catagrafia din 1810 înscris la Bumbuia, biserică de lemn cu hramul Sf. Nicolae, pentru 62 case². A fost înnoită, în 1823 (fapt ce-i confirmă vechimea), bârnele fiind cuprinse în tencuială³. Tot în secolul trecut au fost adăugate pridvorul⁴ și clopotnița. Bolta navei, comună întregului spațiu, a fost refăcută, recurgându-se la o porțiune de tavan în favoarea clopotniței⁵. Peste altar este un soi de semicupolă, din suprafețe curbe.

Planul pereților este dreptunghiular cu altarul, în prelungirea navei, poligonul cu cinci laturi constituind singurul exemplu ce mai evocă astăzi, în perimetrul județului, această străveche și larg răspândită formă tipologică.

Dimensiunile îi sunt mărunte⁶, proprii veacurilor XVII-XVIII, și tot acelor vremi potrivindu-i-se și obiceiului așezării temeliei direct pe pământ.

Prestalul, din lemn, este o piesă istorică⁷ și artistică, asemănătoare multora din Transilvania. Două

¹ Propusă pentru lista monumentelor istorice.

² Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, op. cit., p. 75; satul cu numele de Stârcu, nu apare.

³ De la prefacerea lăcașul a primit cel de al doilea hram: „Cuv. Paraschiva”; vezi N. Stoicescu, op. cit., I, p. 101 (Acad. Rom., mss A. 545, f. 343).

⁴ Renunțându-se la panta de vest a acoperișului, în schimbul pinionului.

⁵ Aceasta fiind pe pridvor și parțial pe pronaos. Este scundă, de secțiune pătrată.

⁶ Nava: 7,20 m/4,60 m; laturile absidei între 1,53 m-2,05 m (cea de est).

⁷ Bătrânii au reținut de la străbuni că a fost adusă o dată cu lăcașul.

Biserica din Bumbuia

Ludești. Casa Maria Stănescu

masive elemente bitronconice sunt unite printr-un puternic tor, sculptat în frângie, piesa în întregime fiind crestată dintr-un singur trunchi de copac.

Biserica, dezafectată cultului, este părăsită⁸. Drumul către ea a fost acoperit de rugi și, nu după multă vreme, cuprinsă de păduricea sălbatică, se va mistui în uitare⁹.

⁸ Acoperișul de șită este încă în stare bună.

⁹ De nu va avea un alt destin bun, prin restaurare și punerea în valoare, cum i se cuvine.

HULUBEȘTI

Satul Butoiu de Sus

Biserica Sf. Ioan Botezătorul – „Mănăstire”¹

Începuturile din lemn ale mănăstirii de la Butoiu, tradiția le-a strămutat la acest lăcaș, singurul rămas, în perimetrul comunei, din cele „vechi”, atestate ca atare, în catagrafia pragului de veac XIX², alături de numitul așezământ monahal. Pomelnicul, aflat aici, „preluat de pe alt pomelnic vechi la anul 1889 decembrie 7, în vremea ieromonahului Justin stareț” pare a da temei tradiției. El provine, însă, de la biserica prefăcută a fostei mănăstiri³. Acesta, ca și pisania de la 1853, îl socot ca prim ctitor pe Vladislav Voievod⁴ în rândul celor din zilele lui Matei Basarab fiind menționat numele de Spahiu⁵.

Biserica, existentă, de la Butoiu de Sus, se poate suprapune aceleia deja veche, la 1810, în hramul Sf. Nicolae de la Butoieni⁶. Acesteia i-a fost hărăzit în 1789, Octoiul de Târgoviște, cumpărat, printre alții, de Dumitru Dorobanțu, Preda ot Butoi, Gheorghe Necșul, Ion Părcălab ot Butoi, conform însemnării lui Sandru (Alexandru) dascălul⁷.

Tipologia, lăcașul se înscrie în grupa celor cu naos supralărgit și altar poligonal, cu cinci laturi. Doar micimea pereților⁸ nu-i ascunde vârsta, toți ceilalți indici aflându-se sub haina prefacerilor sub straturile de tencuială, de pe cele două fețe ale bănelor. Bolțile (semicilindrice, de peste pronaos și naos; trunchion și fâșii curbe, peste altar), din scânduri profilate, susținute de nervuri, le-au înlocuit pe cele originale. Pridvorul, de

zid, cu arcade pe stâlpi, cu baze și capitele florale⁹ constituie un adaos. Data 1873, a ușilor și icoanelor împără-tești¹⁰, poate fi extinsă și asupra importantului șantier al prefacerilor.

Restaurarea de la Butoiu de Sus (fost Butoieni)¹¹ ar avea menirea să eludeze confuziile știrilor păstrate și să pună în valoare o măturie rară a arhitecturii lemnului din fosta plasă a Cărcinivilor.

¹ Nu este în evidența monumentelor istorice.

² Și anume la Hulubești, în hramul Adormirii, deservind 93 case; la Strâmbu (azi Măgura), cu 35 case; la Găinești (sat înglobat la Hulubești), cu 27 case, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 42–44.

³ Situată în satul Butoiu de Jos.

⁴ Văleatul 6900 (1392), preluat de pisanie, neconcordanț cu anii săi de domnie (1364–1377); nici numele Doamnei Neacșa nefiind acela știut, de Ana (Chirana), al soției voievodului. Pisania ca și pomelnicul conțin și alte inadvertențe.

⁵ Sub care îl recunoaștem pe marele șufar din Vălsănești, ctitorul din 1648–1649 al bisericii de zid a mănăstirii (vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 110).

⁶ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 42–43 (așezare cu 26 case).

⁷ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 463.

⁸ Cărora le dau substanță, marelui soclu, pe care au fost ridicați ulterior.

⁹ Distrus, în mare parte, de cutremurul din 1977.

¹⁰ Remarcate prin picioarele, cu chip de grifoni, ale tronurilor.

¹¹ Ca și înscirarea în rândul monumentelor istorice.

LUDEȘTI

Un document, din 1670, amintește pădurile de pe Valea Potopului, ca și despre curățirea lor în favoarea agriculturii, după slova izvorului: „că cine va munci să taie pădurea și să facă vie acolo...”; Voievodul ceda vinăriului domnesc al acelor vie bisericii din Ludești, construită de logofătul cronicar Stoica Ludescu¹, cu puțin ani înainte², în locul vreunei bătrâne din lemn.

Pădurile, împruținate, au rămas furnizoarele materialului de construcții ale ctitoriilor sătești, catagrafia de la 1810 consemnându-le pe cele „vechi”, de la Schei, Gura Potopului³, Valea Morii⁴, toate dispărute, ca și aceea, cu o mai îndelungată viață, de la Telești⁵. Din lemn a fost, până nu de mult și gospodăria săteanului, dar abia câteva exemple mai pot fi date.

Casa Maria N. Stănescu, nr. 72

A fost propusă pentru atributul de monument istoric⁶, în temeiul valențelor istorice și artistice.

Înfățișează planul cu două odăi (tinda cu intrarea și casa mare). Stâlpii prispei sunt executați cu multă măiestrie. „Crucea în creste” (prin reliefarea rombului), de la mijlocul fusului, cuprinsă în chenare, pe motivul dintelui de lup, este desăvârșită, ea amintind-o pe aceea de la casa din Ilovu (Mehedinți), pe cele de la case și biserici din toată țara, pe cea de pe stâlpii înălțării din zona de puternică tradiție a cetăților dacice din Munții Orăștiei.

În tencuiala ulterioară a casei au fost realizate motive decorative în stuc. Învelitoarea de șită⁷, pe acoperișul în patru ape îi sporea farmecul, ca și florile, în ghivece, de pe polița dintre stâlpi.

Satul Scheiu de Jos, nr. 246

Casa Gh. Togan

De la mijlocul secolului trecut, cu același plan al casei cu tindă. Stâlpii, liberi ai prispei, ca și cei de la Lu-

Scheiu de Jos. Casa Gh. Togan

dești, îi înlocuiseră pe cei originali sculptați. Acoperișul își păstrase învelitoarea de șită.

Pimnița gospodăriei Maria Neacșa⁸, nr. 172

Secolul XIX; o singură încăpere, cu intrare centrală, din ușă, în două foi, realizată în decor de profile dispuse în romburi. Motivele, în stuc, de pe tencuiala de la sfârșitul veacului, a pereților, au fost alese din repertoriul străvechi: rozete petalate; brăduți între petale; discuri în dinte de lup. Temelia, ușor în decroș, este așezată pe un rând de piatră de râu. Învelitoare de șită, peste acoperișul în patru ape.

Satul Scheiu de Jos

Casa Badea Paraschiva

Secolul XIX; casă joasă cu plan tradițional; prispă, pe temelie de bărne, ca și încăperile. Grinzi și stâlpi ciopliți. Învelitoare de șită a acoperișului are ciocârlani, decorativi, pe coamă.

Casa Nica Maria⁹, nr. 127

Secolul al XIX-lea în cea de a doua jumătate. Modelul obișnuit, al pereților de lemn, așezați pe un soclu din piatră și cărămidă. Prispă ușor în consolă. Ornamente (geometrice, rozete cu discuri în dinte de lup), în tencuială¹⁰.

¹ R. Gioglovan, *Aspecte istorico-etnografice ale viticulturii în județul Dâmbovița*, p. 382.

² N. Stoicescu, *op. cit.*, I, p. 403.

³ Azi Potocelu.

⁴ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 37-42.

⁵ A ars în 1949. Satul, deși vechi, îl atestă documentul menționat, din 1670, nu apare în cartografia de la 1810 (de nu va fi sub alt nume, neidentificat).

⁶ În faza din 1968, a listei cu propuneri. Nu mai figurează în cea actuală. Obiectivul acesta, cât și cele ce urmează din perimetrul comunei, au fost cercetate de autoare, în 1974.

⁷ Din păcate distrusă și înlocuită cu carton.

⁸ Pe lista cu propuneri de monumente istorice, faza 1968.

⁹ În lista cu propuneri, faza 1968.

¹⁰ Învelitoare de șită, înlocuită, recent, prin cea de tablă.

LUNGULEȚU

Biserica Sf. Voievozi-Pantazi¹

Împreună cu șirul de ploi, din axul ei, rupe monotonia unui câmp nesfârșit, odinioară vatra satului Pantazi, după numele căpitanului de lefegii, întemeietor și ctitor². Harta austriacă de la 1790 le figurează, ea furnizând datarea antequem a construcției. Catagrafia din 1810 o semnalează ca veche³, asemenea altor două⁴, din hotarul, odinioară comun, al Lungilor, dispărute în răstimpul aceluiași veac⁵. Izolarea i-a fost adusă prin tragerea la linie a caselor, după prevederile Regulamentului Organic.

¹ Propusă pentru lista monumentelor istorice.

² Iancu Anastasescu, *Contribuții la istoricul bisericilor din comuna Lungulețu*, în „Gl. Bis.”, XXIV, 1-2, 1965, p. 113-114, 121-122.

³ Ghergani-Pantazi, cu 45 case, cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 56; idem, *Adăugiri și îndreptări*, Târgoviște, 1940, p. 7.

⁴ Idem, *Catagrafia*, p. 65, 71-72 (bisericele Sf. Nicolae – șanțurile și respectiv, Sf. Nicolae-Lungulețu, cu 30 și respectiv 74 de case).

⁵ Iancu Anastasescu, *op. cit.*, p. 118-121.

⁶ Pe un soclu de cărămidă, de la vreuna din reparații (1818, 1853-1858).

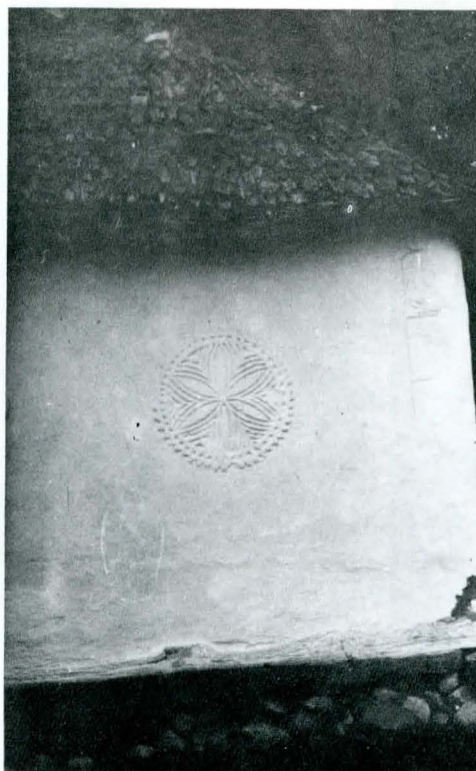
⁷ R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din regiunea București*, în „Gl. Bis.”, XXIII, 1-2, 1964, p. 70-71.

⁸ Ca și clopotnița ce-l înalță.

⁹ Nu este exclus ca sub căptușeala de scânduri a interiorului să dăinuie resturi de pictură.

¹⁰ Au reparat-o pe măsura posibilităților, acoperind-o în mod impropriu cu tablă.

¹¹ Cu discul soarelui și două brațe scurte, orizontale. Model regăsit pe întreg cuprinsul țării.

Scheiu de Jos. Magazia Mariei Neacșa
Scheiu de Jos. Decor în stuc

Lungulețu. Pereții altarului

Pereții⁶, din bărne groase, cu dibace chei în coadă de rândunică, înscriu forma dreptunghiulară a navei și pe aceea poligonală, cu cinci laturi, a altarului retras⁷. Profilele cioplite pe montanții intrării sugerează șerpi.

Pridvorul larg⁸, cu stâlpi ciopliți, i-a fost adăugat în deceniul ce a urmat mijlocului de veac. Din podoabele ce au însoțit acel moment de renovare au rămas câteva

Icoană a bisericii din Lungulețu, atribuită secolului al XVII-lea

Cruce de mormânt din preajma bisericii din Lungulețu

piese, după cum prețioasa icoană a Mariei cu Pruncul și busturile arhanghelilor face parte, fără îndoială, din zestrea începutului⁹ și din osteneala, ce se poate identifica, a unuia dintre artiștii cu spirit de echipă, de la Nucești sau Corbii Mari. Atribuim rolul de mesager, al ctitoriei anterioare, icoanei cu reprezentarea Deisis, databilă în secolul al XVII-lea, ce se impune a fi conservată.

Slujind cimitirul, sătenii nu au uitat-o¹⁰. Cruci cu brațele asemenea unor figurine cultice¹¹ se mai regăsesc la mormintele moșilor.

MĂNEȘTI

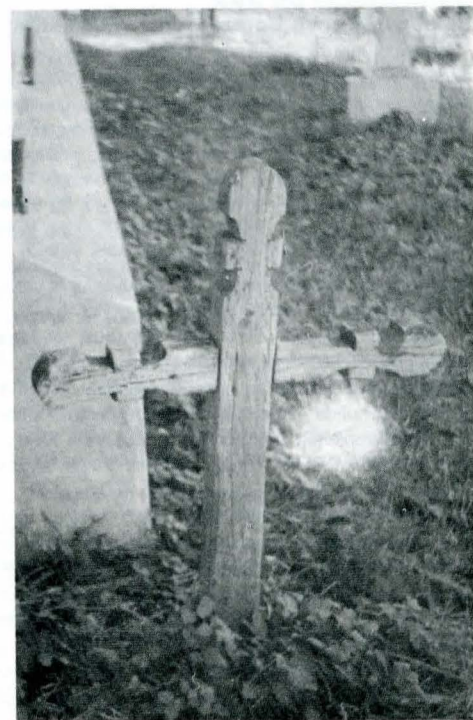
Gospodăria de pe valea mijlocie a Dâmboviței își află, prin aceea dusă de la Mănești în Muzeul tehnicii populare din Dumbrava Sibiului, un fidel reprezentant. Casa joasă cu o singură intrare are stâlpii prispei sculptați și un acoperiș abrupt, învelit cu șită¹.

Porțile de la Mănești au rămas o dovadă a harului de a înfrumuseța lemnul, a ingeniozității împletirii motivelor decorative geometrice cu rozete, pomul vieții, cu frângerii, S-uri ș.a.².

Satul Drăgăești-Ungureni

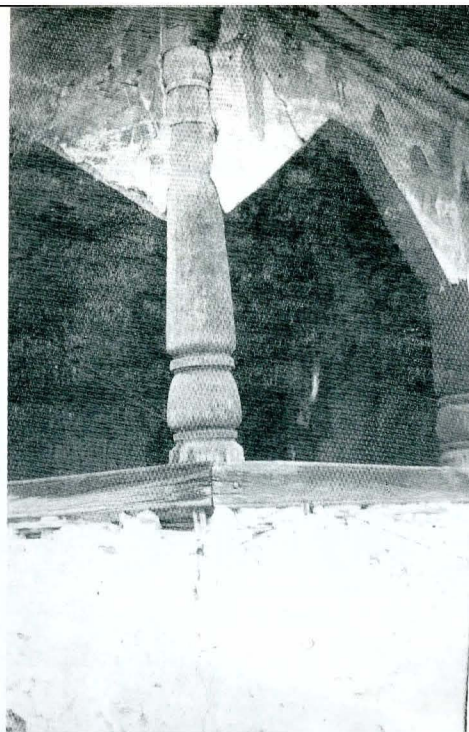
Biserica Sf-ții Voievozi³

Pisania⁴, de deasupra intrării pe pridvor, în grafia legendelor picturii, consemnează: „Această sfântă și dumnezeiască biserică ce se prăznuiește hramul sfinților voievozi Mihail și Gavril s-au făcut la anul 1854, cu

osteneala poporanilor satului și [ajutorul] din satul Căpșuna, Valea Cobiei și s-au sfințit în zilele sfințitului Mitropolit Nifon, D. D[imitrie] Barbu Știrbei Voievod, au mai ajutat și alți pravoslavnici creștini..." O atentă cercetare a monumentului dovedește că sensul cuvântului „făcut” este, în realitate, al celui de „prefăcut”. Pictura, de la 1854, din interiorul și exteriorul navei este unitară față de cea de pe suprafețele de tencuială⁵, intervenite la un pridvor existent. Căci ce rost și-ar fi avut osteneala de a decupa în conoroabe grațioase volute⁶ și a le înzidi imediat? Analogiile dintre aceste elemente și acelea de la Căndești-Vale, Frasin-Șerbești, ca și identitatea stâlpilor (baluștrii strunjiți, cu inelul în dinte de lup) fixează timpul construirii monumentului, în primul sau în cel de al doilea deceniu al secolului respectiv. Șantierul a fost amplu, atunci alungindu-se naosul (supralărgit), prefăcându-se pronaosul⁷.

Eliberarea de sub tencuială, prin de la sine desprindere a acesteia, a pereților altarului, a adus la lumină nu numai iscusitele „cozi de rândunică”, întărite cu melci, nu numai temelia, cu capetele mult petrecute, dar și frumosul brâu în frânghie, a cărui execuție duce cu gândul la exemple certe din al XVIII-lea veac⁸. Pe temeiul celor de mai sus afirmăm că partea inițială a bisericii este a aceleia consemnată de catagrafia din 1810: „veche”, cu hramul Sf. Voievozi, la o colectivitate

Paramentul original al bisericii din Drăgăești – Ungureni

Biserica din Drăgăești – Ungureni. Detaliu din prispă

Latura de sud, cu pictură, a bisericii din Drăgăești – Ungureni

de 80 de case⁹, fapt ce i-a impus, pe lângă starea de conservare, mărirea spațiului. Aceeași vechime (mijloc de veac XVIII) o asumă ușile împărătești¹⁰ (descoperite în pod), a căror pictură (abia descifrabilă) prin, capul plecat al Mariei (din Buna Vestire), se înrudește, prin mâna aceluiași zugrav, cu aceea de la Bădulești¹¹.

Decorația pictată din 1854 a fost realizată, după consemnarea pisaniei, de Luca Luculescu din orașul Târgoviște. Cu însușiri artistice, cu bogate elemente tradiționale, dar și înnoitoare (ca peisajul de dealuri și densitatea copacilor), ansamblul de la Drăgăești-Pământeni face cinste viabilei școli artistice din fosta capitală a Țării Românești.

¹ Muzeul Brukenthal-Sibiu, *Ghidul muzeului tehnicii populare*, 1974, p. 146–147; Ion Micle, *Civilizație milenară*, Sibiu, 1982, fig. 76.

² Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *op. cit.*, p. 498, fig. 14.

³ Propusă pe lista monumentelor istorice.

⁴ În partea deteriorată, cuvinte indescifrabile sau dispărute, printre care și cele de sfârșit, cu numele zugravului.

⁵ Prin folosirea unor panouri din lemn.

⁶ Observabile pe lângă stâlpi, prin desprinderea tencuiei, și asemenea celor de sub streșină. Tencuiala a cuprins, în întregime, și stâlpii de lângă peretele vest.

⁷ Nu putem afirma căreia etape de prefaceri aparțin pereții din cărămidă, ce compartimentează interiorul. Nu am observat un strat de pictură sub cel de la 1854 (dar este posibil ca la Căndești-Vale și la Gemenele-Brătușești).

⁸ Exemplu ales fiind Mesteacăn-Văleni Dâmbovița; Sălcuța-Titu.

⁹ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 29.

¹⁰ Localnicii afirmă că icoanele vechi, anterioare celor din 1854, au fost duse la muzeu.

¹¹ De pe icoana Mariei cu Pruncul, s.a.

Programul iconografic pare a fi transpunerea murală a unui întreg caiet de modele, asemenea celui al antecesorului său, Radu Zugravu¹².

Vom înșirui temele iconografice de la interior și exterior, începând cu altarul. La proscomidie: Plângerea lui Is. (lângă o pisanie stearsă); „Dumnezeu tatăl”; Maria Platitera; Arhanghelii Mihail și Gavril; prooroci (pe boltă), tema ierarhilor, Jerfa lui Avram, ierodiaconi (pe pereții verticali). Frizele tâmplii: Răstignirea; Apostolii cu Is.; praznicele (separate prin chenar decorativ, sugerând cărămida în zimți) sunt dominate de culoarea aurului ca și restul picturii.

În naos din ceea ce s-a păstrat¹³ amintim reprezentările: Ioachim și Ana; Cei 40 de mucenici; sfinți militari; Cina din Memvri (pe pereții verticali). În pronaos: Is. și Evangheliști pe boltă; cucuvioși și mucenici (pe pereții verticali).

Pe suprafețele dinspre interior ale pridvorului: Arhanghelii Mihail și Gavril; Apostolii Petru și Pavel (pe latura intrării); Învierea lui Lazăr; Fericitul rai; scena din Geneză (când au despărțit Dumnezeu lumina de întuneric; Zidirea lui Adam, Zidirea Evei din coasta lui Adam, Înselarea Evei, Fericitul rai, Izgonirea din rai. Când s-au apucat Adam de muncă). Pe aceiași pereți

¹² Teodora Voinescu, *Radu Zugravu*, Ed. Meridiane, București, 1978.

¹³ Gradul de deteriorare a naosului este mai mare; scenele din registrul de sus al pereților sunt de neidentificat.

(adaugați) ai pridvorului: Sf. Gheorghe; Proorocul Ilie; ospesia lui Irod (în cântec de buhai și scripcă); Tăierea capului Sf. Ioan; Botezul; Daniil în groapa leilor; Când au hrănit corbii pe Ilie în pustiu. Pe pereții de nord și sud ai navei (registrul superior): apostoli și prooroci; „Când au tăiat David capul lui Goliat”; „Moartea”.

Din 1932, când, prea aproape și-a făcut apariția lăcașul de zid, cel bătrân, dezafectat, nu a mai fost dres. Starea îi amenința existența¹⁴. Restaurarea se impune, spre salvarea acestui prețios monument, pentru punerea în valoare a etapelor istorice cu valențele lor constituante¹⁵.

¹⁴ Boltă semicilindrică a naosului, pe console, a căzut. Se menține încă aceea a altarului, din fâșii curbe, și a pronaosului, parte din tavan drept (pentru porțiunea, respectiv, a clopotniței, de pe pridvor) și parte semicilindrică.

¹⁵ Se va pune, desigur, problema aducerii pridvorului la înfățișarea originală, prin jertfirea picturii de pe suprafețele adăugate (acestea putând fi însă conservate prin extragere).

PIETROȘIȚA

Păstrarea documentară¹ a imaginii casei din veacul al XVIII-lea de la Pietroșița² are multiple sensuri: evocă frumusețea acesteia și prin ea a multor asemenea din zonele plaiurilor; atestă folosirea bânelor rotunde; prezența foisorului cu stâlpi sculptați; dar mai ales a grindei-meșter, cu vâleat, respectiv 7259 (1751), și decorului sculptat, pe motivul soarelui și al mâinii, și pe lângă toate acestea ea dovedește rolul consemnărilor și puținătatea lor, în raport cu tezaurul risipit, fără asemenea aduceri aminte.

În proiectul listei monumentelor, din 1968, figurau, de la Pietroșița, opt case tradiționale, iar în cel prezent nici una. Între timp au dispărut casele înalte, cu prispe și foisoare, printre care și aceea de la mijlocul veacului trecut, a lui Șerb Popescu. Tipul primar al locuinței cu tindă și o cameră a deținut multă vreme primordialitatea, un exemplu fiind oferit de casa Miei lui Achim³, din cartierul Adunați.

Satul Dealu Frumos

Au fost alese de aici, pentru a fi declarate monumente istorice, două case⁴.

Casa Dima Maria, nr. 156

Secolul XIX, mijlocul veacului; tindă, cameră și prispă, pe soclu mic de piatră. Acoperiș, cu învelitoare de șită, în patru ape.

¹ Informațiile bibliografice privind obiective ale artei noastre capătă valoare de document, în condițiile dispariției acestora.

² I. Voinescu *op. cit.*, p. 44–45; Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, Reg. Ploiești, fig. 18, p. 26, fig. 34 p. 35 (o imagine a interiorului, cu mobilier vechi).

³ Există în 1974. Așezată pe soclu de piatră cu privnița parțială.

⁴ Ele nu sunt nominalizate, considerăm că sunt aceleași ce figurau și în faza de proiect din 1968.

Casa Gh. Oprea, nr. 96

Secolul XIX, în preajma anului 1875; reprezintă casa înaltă; parter de piatră (folosindu-se și denivelarea terenului), cu beci și hambar; la etaj, două încăperi, sală (prispă) cu arcade. Învelitoare de șită⁵.

RUNCU

Slova unui zapis din 26 mai 1819 confirmă faima meșterilor lemnari, de aici, prin acei lacov și Ioan Stanciu, tocniți să ridice lăcașul de lemn de la Obârșia lalomiței¹.

În ilustrarea arhitecturii populare din subzona văii lalomiței, cercetătorii au aflat exemple grăitoare la Runcu, subliniind nu numai folosirea până târziu, a lemnului la înălțarea caselor dar și persistența elementelor tradiționale². A fost remarcată atenția acordată decorării porților³.

În vederea conservării lor au fost selectate și propuse în evidența monumentelor istorice⁴ două exemplare de case runcene, din secolul trecut.

Casa Ciurea Elena (pe deal)

Este compusă din două camere, cu prispă și așezată pe soclu de piatră, cu pivniță parțială. Cornișa este decorată în trafor. Pe coama acoperișului, cu șită, se înșiruie ciocârlanii, cu rol decorativ.

Casa Ghiță Bălășescu, nr. 77

Reprezintă planul și structura celei anterioare. Poarta din vremea lui „Cuza Vodă 1859” este împodobită cu rozete⁵.

¹ V. Brătulescu, însemnări și acte privind schitul *Peștera de la Obârșia lalomiței*, în „Gl. Bis.” XXIII, 5-6, 1964, p. 519.

² Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, fig. 33, p. 34, fig. 35, p. 35.

³ Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *op. cit.*, p. 496, 498.

⁴ Faza listei din 1968.

⁵ Poarta cu aceeași datare, de la gospodăria Elenei Popescu este decorată pe motivul „pomul vieții”, sub forma brăduțului, cf. Cicerone Mareș, Gh. Bulei, *op. cit.*, p. 496.

TĂTĂRANI

Conviețuirea binecunoscută a casei joase cu cea înaltă o reliefează și mărturiile artei lemnului din această așezare de pe Valea Dâmboviței¹, ele aducând dovezi și în favoarea amplexării luate de decorul în stuc și în trafor.

Casa Cârstoiu Constantin

Din preajma anului 1875; două încăperi; prispă, cu stâlpi ciopliți; decor în stuc la cornișă, ferestre, și pe plafonul „casei mari”.

Casa Badea Năstase Ion²

Dată 1889 (probabil renovarea și decorul); două camere; prispă și foișor; elemente ornate în tencuială pe motivul rozetei.

Casa Grigore T. Alexandru, nr. 93

Documente privitoare la ea, din 1824; pivniță parțială, mai veche, din piatră și cărămidă. La catul superior: locuința, cu prispe pe două laturi și foișor central, deasupra gârliciului³.

Casa Ioana Săvulescu

Casă dezvoltată, din jurul anului 1875, cu tindă centrală și câte o încăpere laterală. Prispă pe două laturi cu elemente traforate și foișor la capătul drept al fațadei. Șită peste acoperișul în patru ape.

Pivnița de la gospodăria Pană Andreiana⁴

Secolul XIX; bărne masive; prispă largă, cu stâlpi ciopliți.

Anexă gospodărească (Muzeu Golești).

Secolul XIX; partea de jos din bărne în cheie rotundă; deasupra pătul din nuiete; ciocârlani, sub forma frunzei de iederă, pe creasta acoperișului.

¹ Cercetată în 1974.

² Pe proiectul listei monumentelor faza 1968.

³ Acoperiș tradițional, învelitoare de șită fiind însă, recent, cu țigla.

⁴ Pe lista cu propuneri de monumente istorice.

TITU (oraș)

Satul Sălcuța

Biserica Sf. Nicolae și Cuv. Paraschiva – Cornetu¹

Evocă vatra unui sat dispărut, dar mai mult decât atât, evocă meșteșugul artistic al ctitorilor de lemn din zona de câmpie; rudele de neam, al celor de pe întreg cuprinsul pământului românesc.

Se află, ca și singura-i vecină, în lunca Dâmboviței, și tot ca ea, într-o tăinuță izolare. Marchează hotarul dintre așezarea de pe „drumul Sării”, la care s-a renunțat din pricina ravagiilor unui pârâu, secătuț mai apoi, și cea de nevoie aleasă².

Anul transmis pentru edificarea ei este 1740, acesta sau chiar altul mai vechi urmând să fie confirmat prin înlăturarea „prefacerilor” de la 1887³ astraturilor de tencuială⁴. Căzute pe alocuri, acestea au permis citirea

¹ Propusă pentru lista monumentelor.

² R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din regiunea București*, în „Gl. Bis.” XXIII, 1-2, 1964, p. 74.

³ *Ibidem*; N. Stoicescu, *op. cit.*, II, p. 566.

⁴ A observa limita dintre pereți și soclul de cărămidă adăugat (cu înălțimea între 0,60 m-1 m, la altar).

iscusitelor îmbinări în coadă de rândunică⁵ ale remarcabilului brâu median, adâncit în miezul bărnei și sculptat în frânghie⁶.

Din ce se poate desluși, pereții urmează un plan dreptunghiular⁷, latura de sud a navei retrăgându-se în planul tâmplei⁸, cea de nord alungită cu doi metri – pentru realizarea proscomidiei –, racordându-se absidei poligonale⁹ printr-un decroș teșit. Elevația interiorului a suferit modificări¹⁰, în pronaos rămânând bărnele, în

⁵ A bănelor de stejar martorele pădurii. La creștăturile drepte se văd melcii – cuiele de lemn, presupunem că există și la cele de la absidă.

⁶ Pe același motiv și altele va fi fost decorat și ancadramentul intrării, înlocuit în 1887 cu cel simplu ce păstrează însă dovada arhaicului zăvor.

⁷ R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, p. 12, tip. II d 1; A. Pănoiu, *Din arhitectura lemnului*, p. 121.

⁸ Absența brăului de pe acest spațiu poate fi urmare a unei prefaceri.

⁹ Părțile de sud, sud-est par a întruni trei laturi.

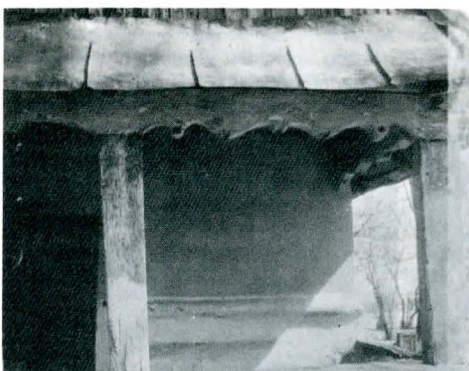
¹⁰ În pronaos și naos, câte un tavan drept și o suprafață înclinată pe nord și sud, iar în altar o semicupolă joasă, poate din fâșii curbe.

Biserica din Sălcuța. Ansamblu

Biserica din Sălcuța.

Vedere sud-vest

Detaliu din prisma bisericii de la Sălciuța

trepte, ce alcătuiesc registrul de naștere al bolții semicilindrice, originare¹¹.

Prisma are cosoroabele decorate cu feston în acoladă și orificii perforate, din loc în loc, pe stâlpi simpli, înlocuitori ai celor de la început¹².

În pronaos, pe peretele de zid, au fost încastrate patru icoane împărătești ce necesită conservare și surplus de cercetare. Icoana de hram a Cuv. Paraschiva este mâna unui zugrav, altuia aparținând cele cu reprezentările: Maria Plătiteră, pe jilt¹³, Deisis cu Maria și Ioan, redați în întregime în spatele jiltului¹⁴, zugrav ce nu s-a depărtat de tradițiile iconarilor brâncoveni. Pe piesa la urmă citată se deslușește de sub clei vâleatul 7300 (1800), ce nu poate fi susținut cu convingere¹⁵. Icoana de hram, de pe locul rostuit al tâmplei¹⁶, deține însemnarea „1832 Stan zugravu”.

Lăcașul de la Sălciuța așteaptă restaurarea, la care este pe deplin îndreptățit, ea incluzând și amintitele piese pictate care, împreună cu cele de la Lungulețu, constituie puncte de reper în evoluția dintre două veacuri a zugravului muntean.

¹¹ A. Pănoiu, *Contribuția la cunoașterea tipologiei bisericilor de lemn*, în „Bulet. Mon. Ist.”, 1, 1970, p. 64.

¹² Considerăm că tot de la 1887 au intervenit și pereții din zid, ce compartimentează interiorul. Clopotnița actuală de peste pridvor, fronthonul, învelitoarea de tablă sunt mai recente.

¹³ Picioarele jiltului sub forma capului de balaur.

¹⁴ Icoane pe un singur blat, cu rama în grosimea lemnului.

¹⁵ Starea de conservare a icoanei Sf. Nicolae nu îngăduie aprecieri stilistice.

¹⁶ Un mobilier de factură neoclasică, mult mai scurt decât perețele respectiv.

VALEA LUNGĂ

Satul Valea Lungă – Gorgota

Casă (în Muzeul de la Golești)

Reprezintă, în Muzeul cu profil pomicol și viticol de la Golești, gospodăria de pe Valea Cricovului¹.

Locuința, de tip vechi, are două camere² (cu intrarea prin tindă) și este așezată pe beci, de piatră. Pe fațadă se află: prisma, pe soclu de piatră; foișorul peste gârlici; scara, cu balconaș în console, sub o palată de prelungire. Stâlpii unităților constructive, svelți, sunt crestați într-o succesiune de forme geometrice.

¹ A. Pănoiu, *Din arhitectura lemnului*, p. 86.

² Dim. 7,50 m/4,70 m.

Detaliu de brâu și prispă de la biserica din Valea Mare

Casă din Valea-Lungă (Gorgota), în Muzeul de la Golești

VALEA MARE

Biserica Sf. Voievozi¹

Cadrul intrării², cu pragul de sus în acoladă, poartă pe unul din usciori, data 1819, a isprăvirii lucrărilor de renovare³. Piesa, în sine, se constituie martor nu numai al celei pe care o înlocuia, ci și al celor multe dispărute, de la bătrânele lăcașuri, o dată cu actul ridicării lor. La Valea Mare, vâleatul de început, 7210 (1702) a fost păstrat, întâmplător, în lemnul înnegrit de veacuri al proscomidiei, el dând răstimpul de existență al bisericii, în momentul catagrafiei⁴.

Forma de plan dreptunghiulară, cu absida altarului decroșată, poligonală, cu cinci laturi⁵, este frecventă în familia bisericilor de lemn, de pe întreg cuprinsul țării. Se remarcă melcii (culele de lemn) pentru întărirea iscusitelor îmbinări în coadă de rândunică, luminatorul circular de pe nord-estul altarului, precum și dispunerea ușor în afară a bănelor de temelie. Brăul în frânghie răsucită, tăinuitor al unei credințe uitate, este prezent în una din bănele de jos ale pereților⁶. Pe același motiv a fost decorată intrarea dintre pronaos și naos, dovadă fiind pragul de sus⁷.

¹ Monument istoric, 2049/1955.

² Poate pe marginea tăiată dinspre golul intrării să fi existat vreun chenar sculptat.

³ N. Stoicescu, *op. cit.*, II, p. 698; Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 476.

⁴ În 1810 era înregistrată ca veche cu hramul Sf. Voievozi, pe temelie de zid, la o obște de 49 case; cf. Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 43.

⁵ R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, p. 12, 45 (o datează inexact în 1809).

⁶ El lipsește de pe decroșuri și de pe laturile de nord și nord-est ale altarului.

⁷ Profilul în arc deasupra unei cruci. Usciorii (ciunțiți parțial) cu chenar în frânghie, suprapus, provin de la renovare.

Icoană de la Valea Mare

Prisma bisericii din Valea Mare

Icoanele vechi evocă două din tâmplele de veac XVIII ale lăcașului. Pentru cea dintâi amintim icoana Sf. Nicolae⁸, iar pentru următoarea, pe cele cu: Deisis (plătită de Hream Gheorghe); Maria cu Pruncul și arhangheli (redați în întregime în spatele tronului); Cuv. Paraschiva, între arhangheli Mihail⁹ și Gavril, a căror pictură, puternic marcată de stilul brâncovenesc, cine poate ști de nu aparține zugravului Radu de la Hula-bești.

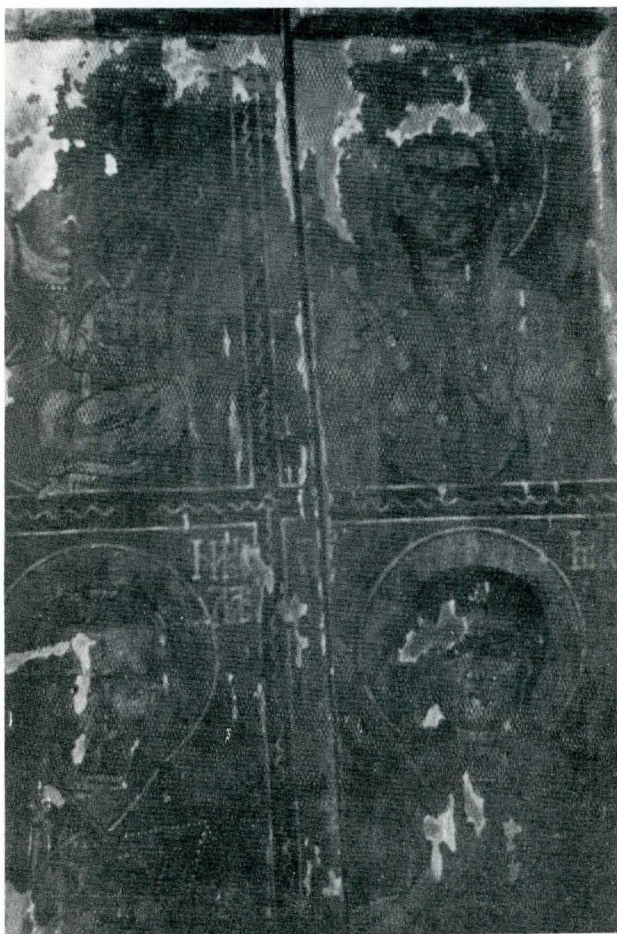
Pridvorul¹⁰, sugerând un atrium, cu stâlpii bărduiți, este adaosul șantierului din 1819, în contul căruia punem și alungirea navei¹¹. Bolțile originare au fost înlocuite cu cele din blâni de fag, semicilindrice, retrase, peste pronaos și naos, și în leagăn intersectate de fâșii înclinate, peste altar. Sub căptușeala de scânduri a pereților poate că dăinuie resturile unei picturi murale.

⁸ Cu Is. și Maria (așezată acum în pronaos). Vechimea ei poate fi anterioară începutului de veac XVIII.

⁹ Ce calcă omul păcătos.

¹⁰ Cu clopotniță deasupra.

¹¹ Cu 1,45 m. Capetele de bărne indică fostul perete despărțitor.

Icoană cu patru scene, provenită de la biserica din Valea Caselor

Ctitoria moșnenilor de pe apa Văii Mari¹² este îngrijită de urmași. Recent, acoperișului, cu traseu poligonal și pe vest, i-a fost împropătată învelitoarea de șită¹³, ea înscriindu-se, cu cuviința patriarhală, între aleea brazilor și pădurea dumbrăvii, la poalele căreia a fost așezată.

Satul Valea Caselor

Biserica Cuv. Paraschiva¹⁴

A rămas în afara satului, după tragerea la linie a acestuia, în perioada regulamentară. Din 1904 a fost dezafectată¹⁵, servind doar cimitirul, în care se mai regăsesc crucile tradiționale, pe ale căror stâlpi verticali sunt incizate X-uri și cercuri concentrice. În preajma ei sunt colinele Carpaților, cu dealul Vulpiei, ce o străjuie pe nord. În drumul spre ea a fost adusă, din „Câmpul Basarabului”, și crucea, cu același hram, din 1647, a vistierului Stroe Leordeanu¹⁶.

Era veche în 1810, când deservea cele 23 de case de pe Vale¹⁷. Anul 1701, în slove chirilice, este săpat mărunt, pe unul dintre ușorii intrării¹⁸.

Prin forma de plan sporește categoria lăcașurilor cu naos supralărgit¹⁹, dimensiunile fiindu-i modeste²⁰. Bărnelle de stejar sunt îmbinate cu creștături drepte, la

¹² Până în 1936, când a ars, a dăinuit și biserica de lemn de la Livezile (fost Băsești), considerată ca veche cu hramul Bunei Vestiri, pe temelie de piatră, în cataografia de la 1810; pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.* p. 39.

¹³ În august 1988, prin meșterul Vasile Avramescu din Crângurile.

¹⁴ Propusă pentru lista monumentelor istorice (fără hram, sub datarea, inexactă, 1831).

¹⁵ Când, la drumul mare, s-a construit biserica de zid.

¹⁶ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, p. 475, 478-479.

¹⁷ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 44.

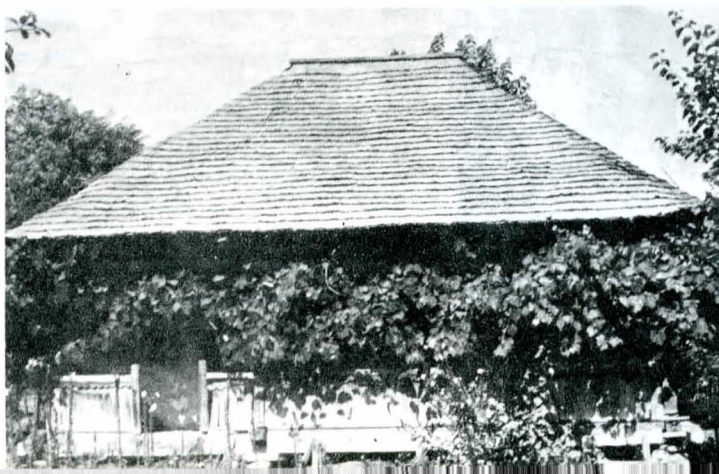
¹⁸ Preluat, de aproape două secole, de pe pragul de sus, la care s-a renunțat.

¹⁹ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 14, 45.

²⁰ Pronaosul, 2,30 m/3,80 m; naosul, 4,70 m/ 4,30 m; laturile absidei, poligonale, între 1,24 m- 2,18 m; înălțimea pereților de 1,78 m.

Icoană de praznic (secolul al XVII-lea), de la biserica din Valea Caselor

Valea Caselor. Casa Gh. Buță (nota 28 din studiu preliminar)

laturile drepte și în coadă de rândunică la cele înclinate, împănate, aici, cu melci²¹. Capetele grinzilor, cu rol de console, sunt deosebit de alungite la altar, crestate în trepte la pronaos, cu un accentuat profil curb, decorat, pe intrados; cu adânci creștături geometrice, între naos și altar. Printre elementele ce-i confirmă vârsta este important a fi amintit peretele plin dintre pronaos și naos, ca și bărnele luminoase de la altar, pe est și sud, (de numai 0,14 m/0,10 m), cu o marcată evazare interioară²².

În seama unei renovări de la mijlocul secolului trecut, punem prispa²³, cu stâlpi ciopliți pe muchie, segmentați prin inele; clopotnița scurtă, cu reazem pe coama acoperișului; fundătura streșinii²⁴, din scânduri profilate, ca și ușa. Sistemul acoperirii interioare, reluându-l pe cel original, cuprinde câte o boltă semicilindrică peste pronaos și naos, cu arce și bără transversală de susținere; o intersecție de fâșii curbe și o boltă trunchicon, peste altar.

Câteva elemente pictate²⁵ sugerează ansamblul dispărut al unei valoroase tâmplă brâncovenești, fapt pentru care s-ar cuveni să fie salvate prin restaurare. Amintim, dintre acestea²⁶, icoana cu reprezentările: Maria cu Pruncul, Sf. Paraschiva, Sf. Nicolae, arhanghelul Mihail; o molenie; prăznicarele, Înălțarea și Botezul Domnului²⁷, precum și stinghiile decorative ce separau frizele, pe motive tipic brâncovenești.

Înfrățit cu natura și cu amintirea strămoșilor, lăcașul de la Valea Caselor este el însuși o amintire pe care generații de generații de săteni o cinstesc²⁸. Starea bună a acoperișului constituie dovada afirmației de mai sus, după cum înveltoarea de șită mărunță, cu rândul de margine tăiată în unghi, vădește simțul artistic al unui meșteșug îndrăgît²⁹.

²¹ Temelia este ușor în decroș. Soclul din cărămidă este ulterior. La 1810 nu se amintea precum la Valea Mare, existența soclului de zid.

²² De 0,15 m/0,24 m. Târziu s-au făcut alte goluri de ferestre, mai mari, unui chiar deasupra luminatorului de pe sud.

²³ Frunțul, cioplit pe muchie, în dreptul intrării prezintă un traseu semicircular, pe intrados fiind crestată motivul dintelui de lup.

²⁴ Ce ascund cosoroabele (alături pereților) ca și consolele.

²⁵ Unele păstrate în podul bisericii de zid, altele rămase la monument.

²⁶ Toate icoanele au rama marcată în grosimea lemnului.

²⁷ Pictura prezintă analogii cu aceea a icoanei Maria cu Pruncul, de la Bădulești.

²⁸ De câțiva ani este iarăși folosită pentru slujbe căci, complet avariata la cutremurul din 1977, biserica de zid a fost demolată și începută o alta.

²⁹ În Valea Caselor, învelitori de șită, peste case și anexe gospodărești, sunt încă remarcate.

VĂLENI – DÂMBOVIȚA

Cu două decenii în urmă au fost alese, de aici, șase exemplare de case pentru a fi trecute în rândul monumentelor istorice¹.

Cercetările, în vederea alcătuirii repertoriului, s-au oprit asupra câtorva obiective de arhitectură populară, pe care le consemnăm spre a fi păstrate.

Casa Stan Lungu²

Databilă în prima parte a secolului al XIX-lea, este construită din bărne rotunde, în cheie, și așezată pe lespezi de piatră, în panta terenului. Preia tipul primar cu două odăi și o unică intrare. Prispa, cu pâlmarul din bărne orizontale, se reazemă pe soclul de piatră al parterului (străpuns de intrările la beciul compartimentat). Scara, din lespezi, se află lateral, la capătul prispei. Suprafața de tencuială subțire³ a pereților este dens decorată, în lut, pe motivul S-ului⁴, dar și al unor chenare în romburi, sau capete stilizate de păsări (pajuri-bicefale).

Casa Gabriela Filofteia

Amintește, cu insistență, casa dispărută a moșnenilor Parnia din Căndești și reprezintă, cu demnă ținută⁵, locuința înaltă de pe plaiurile Dâmboviței. A fost construită, la începutul secolului trecut, din bărne rotunde la pereții celor două odăi (cu intrări separate) și din lespezi de piatră pentru panta terenului, în care a fost amenajat beciul. Prispa se află peste zidul parterului, ce ascunde scara de acces (cu intrare laterală), capetele grinzilor ca și capetele stâlpilor sunt

¹ În lista actuală, de propuneri, nu se mai află nici unul.

² Stare de păraginire. Este folosită ca anexă gos-podărească. Înveltoarea de șită a acoperișului, este cârpită cu tablă.

³ Căzută în mare parte.

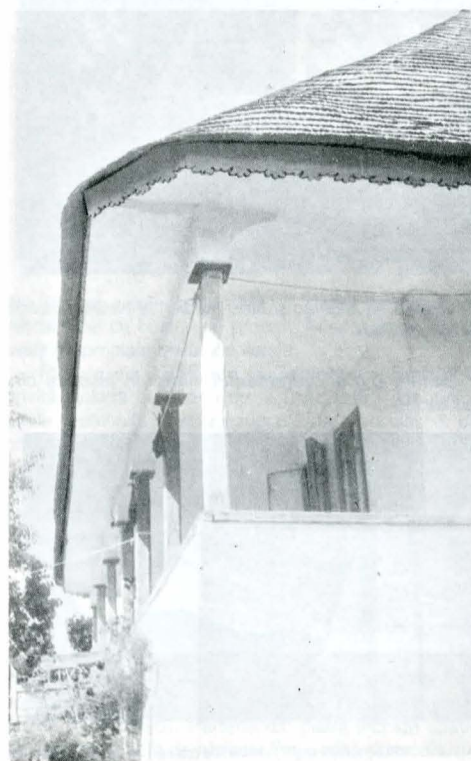
⁴ Întălnit și pe plafonul unei case de la Căndești-Vale, cf. Cicerone Mareș, Gh. Bulei, op. cit., p. 495, fig.5.

⁵ Este în stare bună de conservare.

⁶ Șita acoperișului a fost înlocuită prin plăci de azbest.

Văleni – Dâmbovița.
Casa Mironescu Filofteia

Văleni – Dâmbovița.
Casa Diaconescu Const.

Văleni – Dâmbovița.
Casa Stan Lungu

Văleni – Dâmbovița. Casa Maria V. Zăbavă

Văleni – Dâmbovița. Casa Gabrea Filofteia

cu creștături, în descreștere, pe profil curb. Streașina acoperișului (în patru ape, cu șită) este traforată, în acolade. Un decor în stuc (vrej floral și rozetă cu petale triunghiulare) încadrează ferestrele.

Casa Gabrea deține valențele monumentului istoric.

Casa Pojoreanu Luca

Înfățișează tipul dezvoltat, cu tindă centrală (prevăzută cu intrarea din afară) și câte o cameră laterală⁶. Este așezată pe soclu de piatră cu beci parțial, în panta terenului. Prispa este întreruptă, la mijloc, prin prezența scării, adăpostită printr-un foișor cu pinion. Capetele stâlpilor, cât și cornișa streașinii sunt asemănătoare celor de la casa Gabrea.

Anul construirii, 1912, și numele proprietarului, Luca Pojoreanu, sunt consemnate, în stuc, pe foișor.

Văleni – Dâmbovița. Casa Pojoreanu

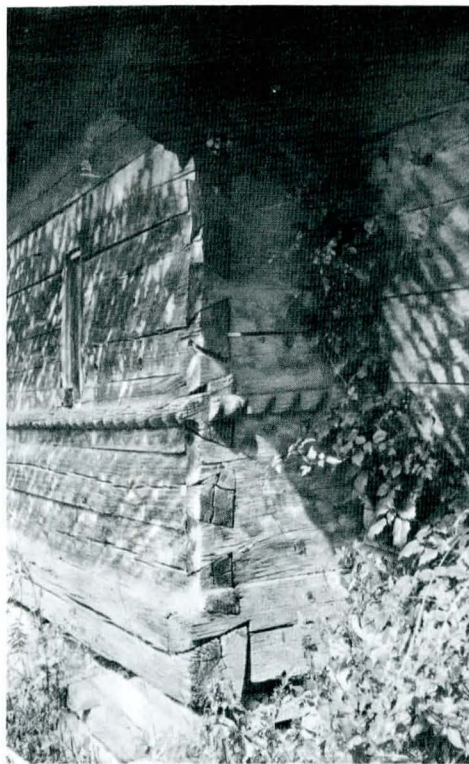

Biserica din Mesteacăn

Satul Mesteacăn

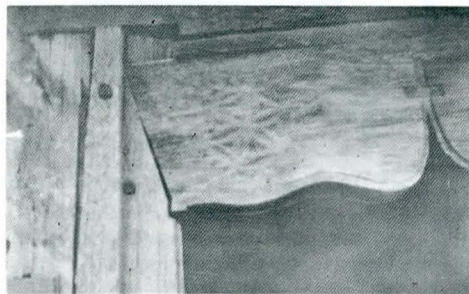
Biserica Adormirea⁷

De un veac și mai mult⁸ a fost destinată cimitirului⁹, rămânând pe deal, într-o incintă de pini, în vecinătatea munților. Existența îi era amenințată cu două decenii în urmă, afirmație întemeiată pe imaginea ei de atunci¹⁰. A fost reparată¹¹, starea fiindu-i din nou „bună”, așa cum o aprecia, în 1810, catagrafia de atunci¹². Bârnela, cu plastica îmbinărilor, cu frumosul brâu în frânghie¹³, au fost eliberate de sub tencuială. Pereții au rămas la nivelul solului, doar ici și colo fiind ridicați pe câteva lespezi. Au fost puse în valoare consolele cu creștături paralele, sau alungite, ca cele de la Valea Caselor, dar și luminatoarele, de asemenea înrudite prin formă și evazarea interioară, ca și ferestrele înalte și înguste cu ramă în clet¹⁴. S-a renunțat la încăperea pronaosului, poate din neputința recuperării, locul fiindu-i luat de un pridvor, deschis pe fațadă, cu stâlpi creștați, supraînălțat de clopotniță. Un nou acoperiș, cu învelitoare de șită, protejează, laolaltă, întreg edificiul. Peretele plin, dintre pronaos și naos¹⁵ (acum despărțitor de pridvor), este străpuns doar de ușa intrării, cu cadru sculptat. Pragul de sus, în acoladă, marcată de cruce și rozete cu discul în dinte de lup, ne readuce imaginea celui de la Horodnic (Suceava), dar și pe a altora. Pe ușori este evidențiată, în grosimea lemnului, câte o baghetă, cu șiruri de dinte de lup. Inscriptia săpată pe o bârnă din dreapta ușii cere: „Să se știe cându s-au tărnosit, 7259 (1751), această sfântă biserică în zilele prea înălțatului domn Ion Grigore Ghica voievod, febr. 20.” Este anul cert al sfințirii, cel al ridicării sale putând fi rămas în pragul secolului al XV-lea, dar și în pragul risipit al intrării originale, de pe vest. Lăcașul a înfățișat planul dezvoltat, al naosului supralărgit¹⁶, cu absidă decroșată, poligonală, cu cinci

Detaliu de îmbinări și brâu median la pereții bisericii din Mesteacăn

Detaliu din ancadramentul intrării în biserica din Mesteacăn

laturi¹⁷, dispunerea, în retragere, a pridvorului întregindu-i, cu înțelepciune, conturul.

Lăcașul de la Mesteacăn, în hotar de județ (cu Argeș), are puterea evocării celor multe dispărute, din plaiul Dâmboviței, și în primul rând al celui prea de demult, al vecinilor din Văleni¹⁸.

¹⁷ Dimensiuni: naos, 4,53 m/3,75 m; altar: între 1,44 m–1,79 m.

¹⁸ În același hram al Adormirii Maicii Domnului. După 1810, când era vechi (cf. pr. Ion Vasile Voinea, *op. cit.*, p. 28) a mai dăinuit puțin, fiind înlocuit, prin cel de zid, în 1827.

VIȘINA

BISERICA DUMINICA TUTUROR SFINȚILOR¹

Vișina II²

Într-o formă inițială a fost construită în 1622, la ea referindu-se restul de inscripție de la tâmplă³. Îi însoțesc începuturile o icoană prăznicar⁴, dar mai ales masa de piatră a prestolului, frumos sculptată cu palmete, semipalmete și flori. A fost refăcută în mai multe rânduri, dar numai restaurarea științifică îi poate stabili etapele prin eliberarea bârnelor de sub tencuială, a consolelor și câprioilor din fundătura streșinii.

Forma pereților este aceeași întâlnită la Sălcuța, cu absida altarului, poligonală cu cinci laturi, asimetric decroșată⁵, pentru obținerea proscomidiei. În elevația

¹ După hramul menționat în catagrafia de la 1810, cf. pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 90–91.

² Propusă pe lista monumentelor istorice.

³ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 474.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Latura de sud a navei are 8,75 m, iar cea de nord, 10,75 m.

interiorului se află o boltă comună⁶, semicilindrică, intersectată, deasupra altarului, cu fâșiile curbe, ce o racordează la traseul pereților. În secolul trecut i s-a adăugat pridvorul⁷, cu stâlpi sculptați și cosoroabe crestăte, elemente înzidite ulterior. Acelei etape de renovare îi aparține și tâmpla (cu pictura acoperită de fum), ușile diaconeste, cu chipurile luminoase ale arhanghelilor Mihail și Gavril, ca și cele împărătești, bogat sculptate⁸.

De curând a fost construită biserica de zid, la numai câțiva pași de cea veche, cuprinsă de paragină. Se impune a fi reparată pentru a nu urma calea celei din Broșteni de Sus, pe care o amintesc cărțile și icoanele vechi⁹.

⁶ Îmbrăcată cu scânduri.

⁷ Cu clopotniță deasupra, modificându-se și panta respectivă a acoperișului prin apariția unui fronton, ce păstrează urme de pictură.

⁸ Medalioanele, cu Buna Vestire, înconjurată de vrejuri, frunze și flori, în relief; ușoriul pe motivul alveolei. Ușile împărătești pot fi din secolul al XVIII-lea.

⁹ Pr. Ilie Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 459–460.

VOINEȘTI

Pentru arhitectura Văii Dâmboviței cercetătorii au aflat la Voinești exemplare reprezentative, atât pentru casa joasă, cu plan primar (două încăperi cu o singură intrare)¹, cât și pentru aceea înaltă, pe pivniță, cu prispă pe două laturi (una pe zidul parterului, iar cealaltă în console)².

În lista cu propuneri de monumente istorice³ se aflau înscrise două obiective de la Voinești⁴ și anume: Casa Oprea Sidon (nr. 375), din primele decenii ale secolului trecut, formată din cameră, tindă, prispă pe soclu mic de piatră și acoperită cu paie.

Casa Ioachim Nițescu (nr. 395), datată 1874 oct. 7, cu tindă centrală și două odăi, pe lespezi de piatră; prispă și foisor (pentru scara de lemn); acoperiș cu învelitoare de șită.

Repertoriul consemnează alte două exemplare:

Casa Iosefina Matei: a preluat, în 1916, materialul și forma celei anterioare: bârnele rotunde, în cheie, cu capete alungite delimitează o tindă cu intrarea și casa mare. Prispă are stâlpi creștați, într-o succesiune de forme geometrice, marcate prin brățări și palmar în trafor. Acoperișul, foarte abrupt, este învelit cu șită mare în partea dinspre poale și cu parcea (șită măruntă) în regis-trul de sus.

Casele Țălcescu Alex. (vizavi de școală)

Două case (în aceeași curte) de la finele secolului trecut, evaluate din tipuri diferite. Cea dintâi îl amintește

Casa din Voinești (după Fl. Stănculescu și colaboratorii)

pe cel arhaic, cu prispă parțială. Este compusă dintr-o cameră supralărgită și una retrasă, cu tindă în față, prevăzută cu palmar și o pazie frumos decorată, în trafor. În continuare se află un spațiu de depozitare, adăugat, de aceeași lărgime cu prima încăpere. Acoperișul unitar este învelit cu șită. Cea de a doua are încăperile pe aceeași linie cu o singură comunicare din afară. La prispă (palmar și stâlpi), elemente traforate, pe motive de tradiție.

Povarnă (Muzeul de la Golești)

Construcție specifică zonei pomicole, dintr-o singură încăpere, cu acoperișul de șindrilă, întrerupt prin coșul de aerisire.

SATUL GEMENEA – BRĂTULEȘTI

Biserica Duminica Tuturor Sfinților⁵

A rămas izolată pe vale, în cimitirul satului Oncești. Documente de întărire de după mijlocul secolului al XVI-lea fac referire la „Oancea din Voinești” sau „Oancea al Județului”, cu proprietăți lângă hotarul Gemenilor⁶. În 1778, satul Gemenele este consemnat cu două biserici de lemn⁷, catagrafia din 1810 înscrind numai una „veche”, cu hramul Sf. Nicolae⁸.

Pisania de deasupra intrării, în pridvor⁹, consemnează că: „această sfântă și dumnezească biserică ce se prăznuiește hram Duminica Tuturor Sfinților i (și) Sf. Nicolae, Sf. Ioan B[ol]t[ezătorul] s-au făcut din temelie de lemn: la anu 1814 de robii lui Dumnezeu Badea Cojoacă; Stan Parnia; Iacov Vârzaru și cu ajutorul de la mai mulți; iar acum la leat 1857, ajungându în proastă stare sau îndemnat D. Niță sin Ene Ciocodică de au prefăcut cu toate podoabele, dupe cum se vede, ajutor preotu (satului?) Marin Parnia; Dumitru Parnia, Nicolae Rudeanu; Nicolae (șters) Grigore Rânja, făcându-se în zilele D. D. Nifon Mitropolit; caimačan Alexandru Ghica”¹⁰. În apropierea de nord a lăcașului se știe locul celui dinainte, desigur a celui cu hramul Sf. Nicolae, atestat de catagrafie¹¹. Mormântul din cimitir, al unui oștean de al lui Mihai Viteazul, măsoară timpul îndelungii sale existențe.

Șantierul din 1857 a cuprins, fără dubiu, înzidirea cu cărămidă a pridvorului. Prin dislocarea zidului a ieșit la iveală stâlful de lângă peretele de vest, al cărui model¹² conturează imaginea inițială a pridvorului, asemenea celor de la Căndești-Vale și Frasin (Vale și Șerbeștii). Panta de vest a acoperișului a fost modificată, intervenind un fronton (tencuit și pictat) între creastă și streșină¹³.

Tipologic, pereții lăcașului¹⁴ înfățișează, în dimensiuni ample, planul dreptunghiular compus, cu naosul supralărgit și altarul poligonal cu cinci laturi¹⁵. Elevația originară a interiorului a fost suplinită printr-un tavan peste pronaos, o boltă semicirculară peste naos și o calotă peste altar. Ferestrele sunt fie mici, semicirculare, fie cu rama din lemn, tratată în acoladă.

Pictura murală vădește existența a două straturi. Cel dintâi se ivește, cu hotărâre, în altar¹⁶, pe perețele despărțitor, prin chipul splendid al unui arhanghel (sau ierodicon) asemenea celui de la Căndești-Vale, născut din paleta lui Enache Zugravu. Pe pereți sunt zugrăviți ierarhi, iar pe boltă o reprezentare a Mariei. În navă, pictura ce se vede este de la 1857, executată după erminie. Din teme iconografice, amintim teoria sfinților militari, alături de împărații bizantini Constantin și Elena, de ciclul patimilor. La exterior pictura ocupă registrul de sus al pereților, doar pe nord la navă extinzându-se în cel de jos, pentru tema Judecării de apoi. Pe vest, în dreapta pisaniei este zugrăvită Deisis, cu Ioan și Maria redați în întregime, după o statornică tradiție, compoziția

Latura de sud, cu pictură, a bisericii din Gemenia – Brătulești

din stânga, nemaifiind lizibilă. În restul pereților sunt medalioane cu busturi de prooroci între șiruri de copaci sveltți și apropiate ghirlande florale.

Pictura din 1857, de la Gemenia – Brătulești, privită laolaltă cu aceea de la Drăgoești – Ungureni, poate fi atribuită aceluiași zugrav, Luca Luculescu, din orașul Târgoviște.

În vara anului 1974 un înveliș proaspăt și pitoresc din șită a luat locul celui ce se prăpădise. Fisurarea pereților a continuat, punând în pericol pictura. O restaurare chibzuită se impune spre salvarea și valorificarea singurei ctitorii de lemn din perimetrul Voineștilor¹⁷.

Casa Dr. Dumitrescu¹⁸

Se număra printre exemplarele reprezentative ale casei înalte, de tip muscelean. A fost construită între veacurile XVIII-XIX, legându-se de ea conăcirea lui Tudor Vladimirescu. Parterul din piatră închide spațiul de depozitare, atât de necesar într-o zonă pomicolă, dar și scara de acces la etaj (după o structură amintită la Căndești-Vale sau Văleni-Dâmbovița). Locuința, cu tindă și două camere, este împrejmuită pe două părți de prispe, una pe soclul parterului, cealaltă pe latura scurtă, în console.

RÉSUMÉ

Dans le périmètre du département de Dâmbovitza – situé au Sud des Carpates Méridionales, dans une zone cumulant montagne, colline et plaine – la riche présence des forêts a favorisé le développement du travail du bois. Tout au long des siècles passés, celui-ci demeura primordial et dominant dans la construction rurale, qu'il s'agisse de maisons, bâtiments-annexes d'une ferme ou églises.

L'auteur de l'étude souligne que les témoignages de cette activité – explorée de manière sporadique et insuffisante lorsqu'ils existaient en nombre – ne sont aujourd'hui que rarissimes. Afin de les consigner, avant qu'il ne soit trop tard, l'auteur a élaboré un répertoire et une étude préliminaire qui font ressortir les aspects historiques et les considérants qui se dégagent de l'observation – dans son ensemble – de l'architecture rurale traditionnelle du département de Dâmbovitza.

Le répertoire regroupe les exemplaires de maisons et annexes de ferme (les communs) découverts à l'occasion de la recherche sur le terrain, leur présentation tenant compte des critères suivants: type du plan, système constructif, décoration (sculptée, à jour ou sur crépi). On y souligne l'existence, dans certains cas, des madriers ronds aux murs de quelques maisons, de même que la fréquence du pilier de la *prispa*/sorte de terrasse sur le devant de la maison ou l'entourant sur deux ou trois côtés/sculpté selon le motif de „la croix en arêtes”.

Les églises en bois du département – au nombre de 17 dans le répertoire – ont été également étudiées avec soin, souvent même sous les toitures rénovées ou bien malgré la perte de certains éléments originaires. Ces exemplaires, par leur typologie, aspect, utilisation d'éléments constructifs primitifs, décor sculpté et peint constituent une source précieuse et révélatrice d'informations aptes à enrichir l'art roumain et, à la fois, à éclaircir certains aspects.

¹ Fl. Stănculescu, Ad. Gheorghiu, Paul Petrescu, P. Stahl, *op. cit.*, Reg. Ploiești, fig. 4, p. 13, p. 10, p. 18.

² *Ibidem*, fig. 3, p. 12, fig. 6, p. 15.

³ Faza 1968–1977.

⁴ Cercetate în 1974.

⁵ Propusă pentru lista monumentelor.

⁶ M. G. Regleanu, *op. cit.*, p. 116–118.

⁷ Bauer, *Memoires historiques*, p. 156.

⁸ Pr. Alex. A. Popescu-Runcu, *op. cit.*, p. 25–26.

⁹ Poziția ei pe perețele tencuit și pictat al pridvorului dovedește că acțiunea de înzidire a acestuia a avut loc la 1857.

¹⁰ În marginea de jos a pisaniei, de o parte și de alta a unui înger, câteva cuvinte indescifrabile (poate autograful zugravului).

¹¹ Rămas, în acea vreme, să deservească și pe cei din Oncești și pe cei din Brătulești (cele două cătune ce formau Gemenele).

¹² Balustru cu forme geometrice și brățara în grosimea lemnului, pe motivul dintelui de lup.

¹³ Deasupra pridvorului este clopotnița, de secțiune pătrată. Așezați pe un soclu din cărămidă și piatră.

¹⁴ R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 13–14, 39; A. Pănoiu, *op. cit.*, p. 131.

¹⁵ Proscomidia și diaconiconul sunt din cărămidă.

¹⁷ Cea străbătută a moșnenilor din Voinești a fost înlocuită încă din secolul al XVIII-lea prin aceea a vătafului Radu și a altora (cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, II, p. 719). A dispărut și cea din Suduleni, atestată ca veche, cu hramul Înălțării Domului, de catagrafie din 1810, cf. pr. Alex. Popescu-Runcu *op. cit.*, p. 22.

¹⁸ Cercetată în 1974, când se afla în stare de ruină.

MOTTO:

„Am descoperit un mare adevăr. Că oamenii trăiesc într-un anume loc iar interesul lucrurilor se schimbă pentru ei o dată cu interesul casei. Iar drumul, câmpul de orz și arcuirea colinei iau altă înfățișare pentru om atunci când alcătuiesc un domeniu. Căci toată această materie diversă se reunește și apasă asupra inimii lui.”

ANTOINE DE SAINT-EXUPÉRY
„Citadela”

Date geografice

Satul Cataloi aparține actualmente comunei Frecăței, împreună cu satele Telița, Posta și satul de reședință al comunei Frecăței; satul Telița include și mănăstirea Cilic-Dere. La începutul secolului XX satul Cataloi era înregistrat ca sat de reședință al comunei Cataloi, din care mai făcea parte satul Enichioi (Satul Nou) așezat la 4 km sud de Cataloi. Pe harta cpt. M. D. Ionescu, întocmită în 1900, satul Cataloi este notat ca reședință de plasă. Această situație durează până la 1931 când are loc o reorganizare administrativă a Dobrogei; din 1939 până în 1943 statutul administrativ de reședință de plasă este reluat; după această dată începe o perioadă de stagnare în dezvoltarea satului Cataloi, urmată apoi de o dezvoltare fluctuantă, până în prezent.

Satul Cataloi este situat în partea centrală a județului Tulcea, la 4 km distanță de satul de reședință al comunei Frecăței și la circa 12 km SV de orașul Tulcea. Legătura cu orașele importante ale zonei (Tulcea, Babadag, Isaccea) este asigurată de drumul național și european 22 E 87, dublat de calea ferată Babadag–Constanța; un drum modernizat asigură legătura cu drumul național Tulcea–Isaccea; ramificația drumului național 22 (22 B) asigură legătura cu comuna Ciucrova (prin Nalbant-Nicolae Bălcescu).

Coordonatele geografice ale satului Cataloi sunt: 45° 06' latitudine nordică și 28° 12' longitudine estică; satul Cataloi se învecinează la vest cu satele Frecăței și Trestenic, la sud cu satele Nalbant și Lăstuni (Hagilor); mergând spre nord, peste drumul Babadag–Tulcea, cel mai apropiat sat în est, este Mihail Kogălniceanu (Enichioi) iar în nord peste Dealurile Tulcei, cel mai apropiat este satul Minerii (Câsla). Satul este așezat în bazinul mijlociu al râului Telița care îl mărginește la sud; pe direcția de curgere a râului Telița se profilează, în hotarul satului, dealul Cataloi (116 m altitudine, în punctul Movila lui Dobre); la est dincolo de drumul Babadag–Tulcea se

profilează dealul Uzum-Bair (alt. 223 m); la nord – Dealurile Tulcei, cu ramificația care coboară până în apropierea satului, denumit Tăușan-Tepe, cu pante de 100 m altitudine. Dealurile Niculițelului, Dealurile Tulcei și înălțimile estice ale acestora (Uzum-Bair) și dealul Cataloi determină împreună cu râul Telița habitatul în care se înscrie satul Cataloi – o depresiune, cu aspect de câmpie, având înălțimi între 15–60 m.

Este un topoclimat de adăpostire în care dealurile formează un obstacol natural împotriva vânturilor de nord, nord-vest (Crivățul) care bat aproape tot timpul anului, determinând un climat secetos, caracteristic stepei. Din punct de vedere geologic, satul Cataloi este situat în zona depozitelor loessoide cuaternare întrerupte de formațiuni de calcare triasice cu înclinația straturilor calcaroase de la N–V la S–E¹.

Râul Telița, pe valea căruia este așezat satul Cataloi, este de asemenea determinant pentru constituirea de așezări în zonă, oferind de timpuriu condițiile necesare desfășurării unei vieți sociale organizate; porțiunea de curgere a râului în zona satului Cataloi poartă denumirea de Cilic-Dere (între Cilic și Cataloi) și Izvorul Telița (între Cataloi și vărsarea în lacul Babadag prin lacul Coada Băltii); văile care fac parte din arealul satului Cataloi sunt Valea Cardonului (cca 3 km lungime) care se întâlnește lângă satul Cataloi, la est, cu Valea Puturosului.

La începutul secolului XIX, râul Telița alimenta în dreptul satului Cataloi mai multe mori de apă, între care se păstrează, în documentele privind satul, numele morii lui Hagi Velicu și Nedelcu². În istoria locului este înregistrat și lazul Anabaptilștilor, toponim care amintește de populația germană existentă aici la începutul secolului, populație care trecuse în număr mare la secta anabaptistă.

Din punctul de vedere al vegetației, satul Cataloi este inclus zonelor de stepă care iau naștere în depresiunile dintre formațiunile calcaroase, înalte. Solurile fiind fertile permit dezvoltarea agriculturii; vegetația spontană ocupă suprafețe întinse pe pantele înclinate ale dealurilor și pe coastele văilor, facilitând dezvoltarea creșterii animalelor. Dintre plantele care pot fi cultivate cu succes în zonă amintim orzul, grâul, porumbul, ovăz, secară, mei; la începutul secolului se cultivau suprafețe restrânse cu in și cânepă.

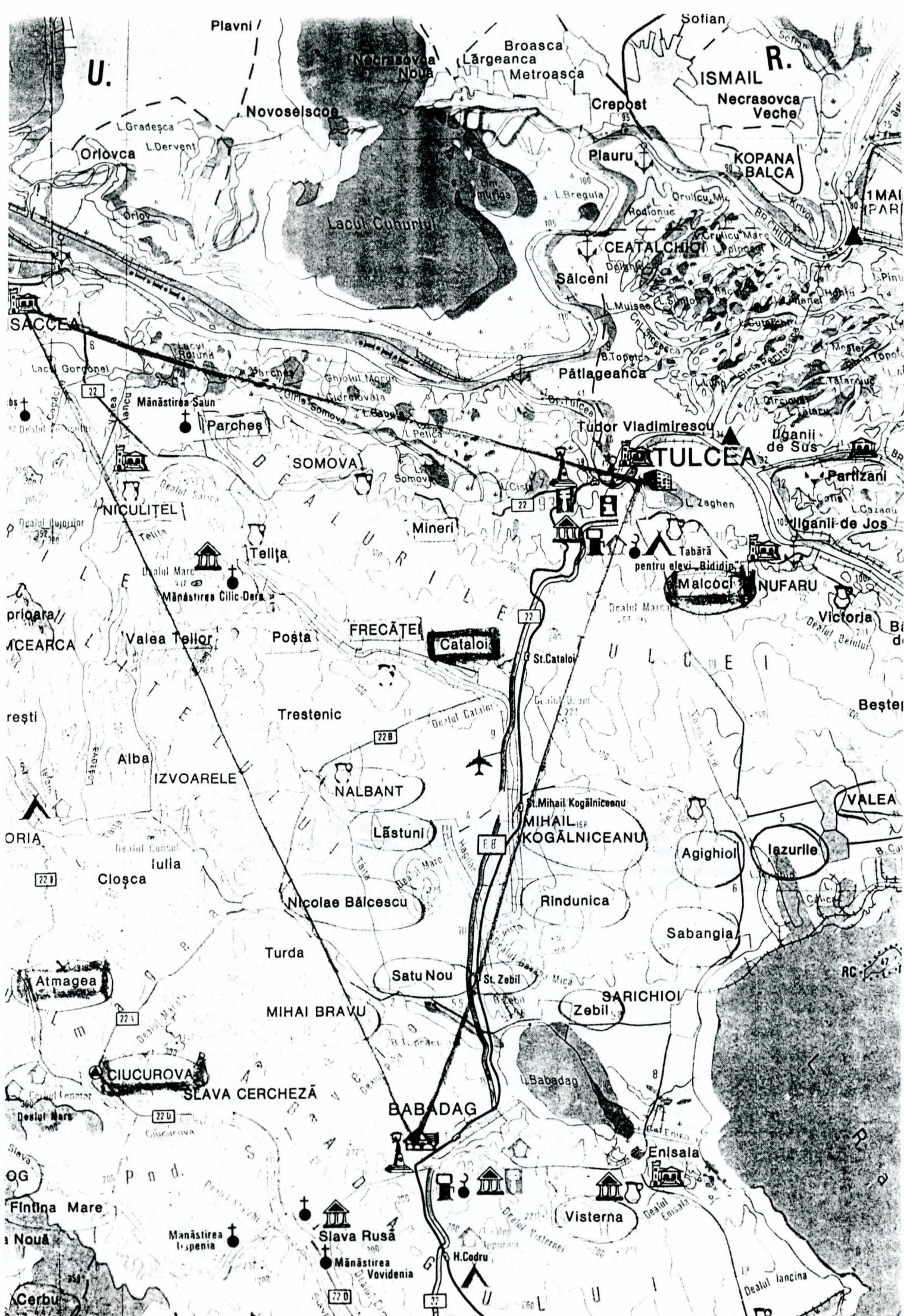
¹ M. D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 78.

² *Ibidem*, p. 233.

Date istorice și demografie

Așezat într-un areal propice dezvoltării timpurii a așezărilor, satul Cataloi nu a dat la iveală până în prezent, pe teritoriul său, dovezi de locuire certă, mai devreme de perioada stăpânirii romane. Descoperirile arheologice de pe teritoriul comunei Frecăței (la Telița, Posta) precum și cele de la Nalbant și Valea Teilor (descoperiri funerare aparținând sfârșitului Hallstattului și începutul Latene-ului) sunt însă dovezi ale unei locuiri timpurii a zonei în care este inclus și satul Cataloi. Faptul că în epocile străvechi ale dezvoltării Dobrogei de nord această zonă este împădurită, este un argument care justifică apariția mai târzie a dovezilor de locuire a acestei părți a Dobrogei. Mai mult ca sigur, după moartea lui Burebista, teritoriul actualului sat Cataloi este și el inclus în formațiunea statală a lui Zyraxes, regele get ce stăpânea nordul Dobrogei. Primele dovezi certe de locuire pe teritoriul satului Cataloi aparțin perioadei de stăpânire romană când întreaga zonă este supusă unui foarte riguros mod de organizare administrativă a teritoriului rural și de exploatare a resurselor economice ale locului. Valea Teliței este intens locuită în această perioadă în așezări de tipul „villa romana” și „vicus”. În aceste așezări populația băștinașă getică, aflată într-un proces intens de romanizare, își continuă existența alături de cuceritorii romani: dovadă ceramica de tradiție dacică, mai grosolană, descoperită alături de ceramica romană, în așezările de pe Valea Teliței. În toată această perioadă până la retragerea aureliană, zona în care este înscris satul Cataloi făcea parte din teritoriul cetății Aegyssus; s-a descoperit în apropierea satului Cataloi, în punctul Baia romană, o inscripție funerară aparținând Caesiei Saturnina, proprietara unei „villa romana”. Descoperiri ale unor ferme romane au mai fost făcute între Cataloi și Frecăței, în punctul „Dereaua”, pe Valea Teliței (trei „villa romana”); la S–V de Cataloi s-au descoperit fragmente ceramice și piatră de construcție aparținând probabil tot unei așezări de tip „villa romana”, distrusă violent în urma unei invazii. Tot în apropierea satului Cataloi a fost descoperită o așezare romană de tip „vicus”, aparținând sec. II–III e.n., suprapusă

Planșa 1 Planul satului Cataloi pe care se poate citi delimitarea stradală a celor 4 cartiere, diferențiate etnic: românesc, nemțesc, bulgăresc, italianesc.

de o așezare feudală, fapt care probează continuitatea de locuire în acest teritoriu până în epoca feudală. Valea Telița fiind o zonă adăpostită și fertilă, situată în apropierea drumurilor romane principale dar nu chiar pe traseul lor, este favorabilă locuirii intense și continui, documentată arheologic până spre evul mediu. Descoperirea la Telița a unor cuptoare de redus minereul de fier, aparținând epocii romane, atestă încadrarea teritoriului actualei comune într-o formă organizată de exploatare economică a resurselor specifice locului ca și existența unor așezări enclavate, cu specializare de producție, a căror apariție și dezvoltare trebuie pusă în legătură cu interesul pe care romanii îl acordau dezvoltării metalurgiei locale legată de exploatarea depozitelor de fier de la Noviodunum. Ultima descoperire care atestă organizarea târzie romană în forma „villa rustica” aparține sec. V e.n. și a fost făcută la Telița. Din sec. IV e.n. trebuie să amintim încadrarea arealului satului Cataloi într-o zonă de intensă dezvoltare a creștinismului, documentată prin descoperirile deosebite aparținând localităților apropiate de Cataloi; Telița, Niculițel. După încadrarea Dobrogei, în noul sistem de organizare al Imperiului roman târziu și apoi a Imperiului bizantin, zona în care se înscrie satul Cataloi intră într-un con de umbră, dovezi arheologice care atestă continuarea existenței unei populații autohtone în locuri ferite, pe drumuri secundare și de importanță locală, sunt cimitirele de la Satu-Nou și Nalbant.

Perioada de stăpânire otomană este lipsită aproape cu totul de acele documente care să vorbească despre așezările și modul de viață al zonei. Singurele dovezi de existență a populației autohtone sunt restrânse la scrierile călătorilor ocazionali prin Dobrogea, în drum spre Constantinopol sau de la Constantinopol spre Occident.

Tabloul etnic este refăcut cu greutate selectând din noianul de informații dispersate în scrieri diverse (note de călătorie, rapoarte oficiale, hărți rusești și austriece etc.), acele date referitoare la așezarea în cauză. După 1878 știrile se înmulțesc, satul Cataloi căpătând importanță o dată cu încadrarea zonei în administrația românească.

Până la începutul sec. XIX nu mai avem nici o știre sigură privind existența satului Cataloi. Este posibil ca până în sec. XIX să fi existat ca așezare semistabilă de tătari și turci locuind în bordeie. De vreme ce satul nu este menționat în hărțile din sec. XVIII, care privesc Dobrogea de nord, putem spune că de-a lungul acestui secol era numai un nucleu neînsemnat de bordeie ca atâtea altele în Dobrogea și mergând în continuare pe terenul nesigur al ipotezelor, putem afirma că alături de populația musulmană existau și mici pâlcuri de locuințe aparținând autohtonilor de vreme ce tradiția susține că primul nume al satului era românesc (Negreni) legându-l de migrația oierilor transilvăneni.

Satul a cunoscut, ca toate celelalte și o denumire turcească (Calichioi) neîntâlnită nici ea până în prezent în documentele oficiale; denumirea actuală a satului Cataloi

este însă de origine grecească (catarro – „care cade de sus”, dar și stânca izolată și prin extensie pietroi) ceea ce pare a indica o populație mai apropiată de zona ortodoxiei greco-latine și autohtonității; prin extinderea târâmului ipotezelor am putea spune că este posibil ca denumirea să aibă o origine bizantină dar neexistând dovezi sigure în acest sens rămâne o presupunere și o premisă pentru viitoarele cercetări lingvistice privind toponomia Dobrogei.

Satul Cataloi este reținut de memoria colectivității ca fiind fondat „înainte de 1800” de către ciobanii veniți din Transilvania care s-au așezat alături de populația musulmană.

Formarea satului este legată de populația românească și de altfel găsim de multe ori menționarea satului Cataloi (înainte și după 1878) ca sat românesc³.

Prima dată certă, care poate fi considerată ca o atestare oficială a satului Cataloi este harta statistică rusă de la 1828 (Hatov) în care satul Cataloi, cu ortografierea „Catalui” sau Calichioi (numele turcesc), apare consemnat ca sat de români, având 40 de case. Tot ca sat de români îl notează și K. F. Peters în 1864, alături de Nalbant, Cîsla, Somova, Parches.

Satul Cataloi, ca multe alte sate din Dobrogea, se formează la începutul secolului XIX prin adăugarea la nucleul așezării format din turci și români a unor straturi succesive de populații care se aflau în mișcare pe teritoriul Dobrogei. Acest lucru se întâmplă la intervale mici de timp și este în legătură cu războaiele ruso-turce care dislocau periodic populația din diferite teritorii, obligată fiind fie să se retragă din calea armatelor în mers, fie să colonizeze zone depopulate. Al doilea strat de populație care se adaugă tabloului etnic al satului Cataloi este populația bulgărească, obligată să migreze înspre și dinspre Basarabia, trecând prin Dobrogea, în legătură cu mersul războaielor dintre cele două forțe ce-și disputau puterea în sud-estul Europei: Turcia și Rusia. Prima perioadă de migrare a bulgarilor dinspre ținuturile bulgărești spre Basarabia sudică, cu staționare temporară în Dobrogea, se situează la începutul sec. XIX, între 1806–1812. Este posibil ca primii locuitori bulgari ai satului Cataloi să se fi așezat aici în această perioadă. A doua perioadă de așezare a bulgarilor în Cataloi este considerată ca fiind legată de migrația bulgară ce se produce după războiul din 1829; fugind de represiunile turcești împotriva populației bulgare care se aliase cu rușii, mase mari de bulgari o pornesc către Basarabia sudică într-un adevărat exod; din această perioadă se cunosc și primele colonii bulgărești în Dobrogea de nord, în zona Babadagului și Tulcei, în sate părăsite de turci, de-a lungul drumului Babadag–Tulcea.

Ion Ionescu de la Brad, în 1850, îi consideră pe bulgarii din Dobrogea veniți „abia de douăzeci de ani” ceea ce confirmă că așezarea mai numeroasă a acestei etnii în

³ Situația asupra datelor adunate pentru înființarea registrului istoric al comunei Cataloi, întocmită conform ordinului Preturiei nr. 277 comunicat cu ordin Preturiei Plășii Gurile Dunării nr. 1907/12.VI.1939, în Arhivele Statului, Filiala Tulcea, inv. nr. 7.

satul Cataloi se produce mai ales după războiul deosebit de distrugător din 1829⁴.

Exodul populației bulgare înspre Rusia, consfințit prin tratatul de la Adrianopol (1829) și corespunzând intereselor rusești de a popula regiunea Basarabiei cu locuitori creștini și de preferință slavi, angrenează la traversarea Dobrogei mai mult de 25 000 de familii bulgărești⁵ o parte din aceștia colonizând probabil și teritorii din actualul sat Cataloi. În 1829 călătorul Gustav Adolf Ramsay, ofițer finlandez, vorbește de localitatea Mănăstirești (Niculițel), de popasul făcut în satul Frecăței dar nu pomeneste nimic de satul Cataloi aflat pe același drum cu satul Frecăței, ceea ce ne poate demonstra că la acea dată satul era o localitate destul de neînsemnată, poate un cătun de felul celui aflat de către Boscowich în secolul XVII în preajma satului Ienichioi, cătun limitat la 50 de locuințe și având o populație de creștini care vorbea o limbă deosebită de cea bulgărească, un amestec de italiană și latină, deci românește. Pe lângă un asemenea cătun este probabil că s-au așezat și bulgarii emigranți, din 1829: aceștia proveneau din zonele „Sumla, Slivno, Provadia, de dincolo de Balcani, din Tracia orientală și anume din Lozengradin de lângă Adrianopole, din satul Stara-Zagora, din lamboli și din Slivno, din care cauză se mai numesc și Trakiiti sau „oameni de dincolo de munte” sau și mai precis: Ordinți, Glavanti... Zagoreti etc.”⁶. După 1830 mase mari de bulgari se reîntorc din Basarabia spre Bulgaria, prin Dobrogea, așezându-se și de astă dată prin satele pustii sau cu puțină populație ale Dobrogei, distruse de război. Zonele basarabene din care aceștia se reîntorceau spre Dobrogea, care absoarbe o parte a lor, erau situate mai ales în Bugeac, în sudul Basarabiei (zona Reni–Basarabeasca–Cetatea Albă). Nu se cunoaște cu siguranță originea bulgarilor din satul Cataloi dar după Miletici, populația care a colonizat Dobrogea după 1830 provenea din „sudul Bulgariei și din regiunile muntoase ale Balcanilor (Stara Planina)”⁷.

În 1849 o statistică a Dobrogei înregistrează satul „Kataloi” ca fiind locuit de cazaci (35 case) și de turci și moldoveni.

Știm doar că la 1864 Cataloiul apare menționat de K. F. Peters ca sat având populația majoritară românească. După războiul Crimeii de la 1853 satul este probabil repopulat cu mocani care sunt semnați în zonă, indicându-se pentru zona Măcin, Isaccea, Tulcea un număr de peste 3 000 mocani în transumanță (situație înregistrată de viceconsulul austriac la Tulcea).

Nu avem date certe pentru repopularea satului Cataloi cu mocani, dar este probabil ca o așezare având deja populație românească și în care este încă păstrată amintirea colonizării, la un moment dat, cu mocani să

⁴ Ion Ionescu de la Brad, *Excursiune agricolă în Dobrogea*, în „Analele Dobrogei”, 1922, III, nr. 1, p. 103–104.

⁵ Al. P. Arbore, *Așezările bulgarilor*, în „Arhiva Dobrogei”, I, 1916, p. 32.

⁶ Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populație în Basarabia sudică și Dobrogea, în veacurile XVII și XIX, cu privire specială la coloniile bulgărești din această regiune*, în *Analele Dobrogei*, An X, 1929, p. 23.

⁷ L. Miletici, *Das Ostbulgarische – Wien*, 1903, tradusă în „Analele Dobrogei”, III, 1922, p. 191.

nu fie reținut deși în număr mic acest element românesc care de altfel este prezent în zonă pe tot parcursul sec. XIX, cu mărturia unor adevărate fapte de civilizare și de consolidare a românismului în Dobrogea de nord⁸. Numărul acestora se înmulțește după 1877, când migrau dinspre Basarabia luată de ruși spre satele Dobrogei:

„Când ne-au luat rușii Basarabia noi am trecut Dunărea aici în Dobrogea. Se întindeau cândurile de oi de la Reni, ca postile. Toate drumurile erau numai un behăit și convoiuri cu bejenie. Dobrogea era pustie și sălbatică”⁹. Dat fiind faptul că actualii locuitori ai satului Cataloi, care s-au născut în sat sau în orice caz sunt dobrogeni „băștinași” din zonă (Sasu Ioana-Paraipan, 61 ani – mai păstrează amintirea bunicilor și străbunicilor veniți din Ardeal) putem concluziona că și pentru satul Cataloi aceștia au fost un element de consolidare a populației românești băștinașe, alături de care s-au așezat¹⁰. Rezervorul de populație care a fost Basarabia pentru Dobrogea de nord a furnizat și mocani ardeleni care practicau păstoritul transhumant de o parte și alta a fluviului acoperind teritorial toată Dobrogea, incluzând Basarabia, unii dintre ei ajungând cu turmele până în Crimeea și Caucaz după cum mărturisesc documentele vremii¹¹. Lângă turci, români, bulgari – în sec XIX, încep să se așeze germanii. Migrația etniei germane spre Dobrogea se face dinspre Basarabia, având mai ales cauze de ordin economic. În Basarabia ei au fost colonizați inițial sub țarul Alexandru I, care acordă o serie de privilegii colonilor pe pământul depopulat al acestei provincii după 1812, 1813.

În Basarabia, coloniștii germani veneau din regiunile polone-prusiene și din Germania de sud, unde erau cunoscuți sub numele de șvabi. În sudul Basarabiei ei colonizau zona Petrovka–Leipzig–Tarutino–Tatar–Bunar–Tuzla–Cetatea Albă–Manzir. Primele colonii nemțești înființate în Basarabia sunt cele de la Tarutino și Borodino (confesiune evanghelică) și Krasna (catolică)¹². În Dobrogea de nord ei s-au așezat din anul 1814 acoperind cronologic perioada de timp cuprinsă între 1840–1891; după această dată colonizarea germană în Dobrogea stagnează. Cauza migrării dinspre Basarabia spre Dobrogea este una de ordin economic: condiționarea

atribuirii pământului în proprietate, coloniștilor din Basarabia, de transmiterea lui inalienabil celui mai mic fiu din familie. O dată cu înmulțirea numărului membrilor familiei ceilalți fii sunt obligați să caute alte locuri pentru așezare, unde să capete pământ în proprietate. Așezarea lor în Dobrogea se produce după îndelungi peregrinări prin Moldova (actele de naștere înregistrează localitățile Botoșani, Baia, Vaslui); prima colonie germană este considerată a fi localitatea Acpunar, locuită la acea vreme de turci; următoarele sunt Malcoci, Atmagea, Ciucurova și în 1859 – Cataloi. În aceste colonii, fiecare colonist german primea atât pământ cât putea să muncească, acest fapt determinând o despădurire masivă a locului; K. F. Peters vorbește de sălbăticia cu care coloniștii distrugau pădurile. În aceste colonii s-a locuit inițial în bordeie, după felul de trai turcesc, abia după aceea fiind construite case și gospodării după modelul german. În perioadele următoare, după colonizare, până la 1891 germanii preferă sudul Dobrogei. Unii dintre ei proveneau chiar din colonii dobrogene, de la Cogealac (Constanța) colonia este întemeiată de 15 familii de nemți care mai întâi staționaseră la Cataloi, venind din coloniile basarabene Mansburg, Kulm, Kotzbach, Berezina și 15 familii din gubernia Cherson.

Colonizarea nemților în Dobrogea nu are caracter organizat: aceștia formează în Dobrogea nordică câteva așezări enclavate etnic sau se constituie în cartiere suficient de închise, în așezări mixte, cum este și cazul satului Cataloi. În aceste așezări trăiau ca un grup omogen, în cadrul căruia erau admise căsătoriile, numai rareori fiind făcute căsătorii cu alte etnii sau chiar cu germani aparținând altor colonii; Cataloiul era ocolit în asemenea ocazii dată fiind constituirea aici, încă de timpuriu, a sectei anabaptiștilor (inițial nemții din Cataloi au avut confesiune evanghelică-luterană).

Pe harta lui Ion Ionescu de la Brad apar ca locuite de germani două sate – Malcoci și Tekeli (probabil o așezare temporară). Lejean îi consemnează 11 ani mai târziu la Atmagea (1 200 locuitori), în 1864 Camillie Allard semnalează așezarea germanilor în apropierea Tulcei, iar K. F. Peters vorbește de colonia „Malkodch” cu 30 de familii de proveniență sud-germană. Tot Peters amintește și colonia germană Cataloi cu 20 de familii germane așezate alături de ruși, români, tătari¹³.

Peters spune că principala ocupație a locuitorilor din Cataloi este cărăușia și comerțul cu spirit¹⁴. Mai târziu (1920) germanii din Cataloi sunt mari producători de brânzeturi și produse lactate care aprovizionau târgurile orașului Tulcea.

Conform informațiilor furnizate de Ioan Georgescu, primul nucleu de colonizare a **satului Cataloi au fost 7-8 familii germane** care au format o colonie separată de populația turco-tătară și românească, colonie

menționată prima dată în procesul-verbal al bisericii evanghelice din Tulcea, în anul 1857; alături de aceștia se mai așază tot în 1857, câteva familii nemțești din Satul nemțesc de lângă Brăila, refugiați din cauza inundațiilor. Din 1859 numărul locuitorilor coloniei Cataloi este în continuă creștere; la vizita pe care o face aici dr. Wilhelm Hamm, în 1858, găsește 40 de familii trăind în case sărăcăcioase, de lut, acoperite cu paie și văruiate cu alb sau în „bordeie” îngropate în pământ aproape fără mobilă și fără unelte de gospodărie, „cu nimic mai bune decât ale românilor”. Wilhelm Hamm menționează la această dată și existența unor familii de francezi, între care și „domnul Puissant din Dijon” care avea cărciuma la Cataloi.

Cele 40 de familii nemțești din Cataloi proveneau din Wurtemberg și Baden de unde fuseseră colonizați în Ungaria și Polonia apoi în Basarabia pentru ca în cele din urmă să vină în Dobrogea, după 1853. De la 1867 numărul coloniștilor germani la Cataloi este în continuă creștere până la 1880 când încep să emigreze în America: de la această dată numărul lor este în scădere, dispărând cu totul până la 1940. Cei mai mulți se retrag în 1918 o dată cu armata germană. Situația coloniștilor germani, conform statisticilor întocmite în 1880 pentru districtul Tulcea, era: 2 471 locuitori grupați în câteva colonii etnice sau mixte. În 1896 în satul Cataloi erau 38 familii de nemți cu 229 suflete, în 1904, 332 locuitori nemți, în 1907, 268; situația satului Cataloi în 1918, în timpul trecerii armatei germane prin Dobrogea era următoarea: 67 familii de germani cu 336 suflete, locuind 50 de case din care 37 erau anabaptiste. Numărul locuitorilor germani ai Dobrogei scade destul de repede după 1928 când în districtul Tulcea se mai găseau 2 089 germani în mediul rural.

În cursul secolului XIX în satul Cataloi se așază italienii. Cunoscători ai metodelor de prelucrare a pietrei, buni constructori și meseriași, italienii apar în Dobrogea încă din vremea stăpânirii turcești, o dată cu începerea lucrărilor de modernizare a porturilor de la Sulina și Tulcea; cei mai mulți vin după 1878 când modernizarea drumurilor și în genere a porturilor și așezărilor Dobrogei necesită mână de lucru specializată. Italienii nu apar în statistici având drept criteriu etnia, până la 1900 (statistica lui Bielosercovici din 1878 și statistica lui Ion Ionescu de la Brad nu îi pomenește, dovadă că numărul lor era neînsemnat). Italienii din satul Cataloi vin aici, conform tradiției, din satul Miroslava-Iasi și de la vilie boierului Negro Ponte¹⁵. Nu există date certe în acest sens.

Al. Lascarov-Moldoveanu, călătorind prin Dobrogea în 1928, dă următoarea explicație pentru existența italienilor colonizați și satul **Cataloi:**

„Acum vreo 30–40 de ani dacă nu și mai bine, marele moșier Anghel din Moldova, un om de o mare îndrăzneală de cugetare (tatăl poetului Anghel), a hotărât nici mai mult nici mai puțin să cultive pe una din moșiile sale moldovene, orez. Unii îl căinau, alții îl luau în

⁸ Înființarea bisericii și mănăstirii de la locos; înregistrarea lor ca donatori de fonduri pentru biserica Sf. Nicolae din Tulcea (condica de la Azaclău, descoperită de N. Iorga).

⁹ St. Meteș, *Păstorii ardeleni în Principatele române*, Arad, 192, p. 149, *Arbore Al. Informațiuni...*, p. 54.

¹⁰ Vezi mărturia lui Ion Ionescu de la Brad, în *Excursiunea agricolă...*, despre căsătoria oierilor mocani cu fetele românilor și așezarea lor definitivă în Dobrogea cu statut de raiale.

¹¹ Al. P. Arbore, *op. cit.*, p. 55.

¹² Al. P. Arbore, *Coloniile germane din Basarabia și din Dobrogea*; câteva precizări, în „*Analele Dobrogei*”, 1921, An I, nr. 4, p. 471–493.

Ioan Georgescu, *Coloniile germane în Dobrogea*, în „*Analele Dobrogei*” An VII, 1926; Emil Fischer, *Coloniile germane în România*, în revista „*Von der Heide*”, Timișoara, VII, 1–3;

Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Editura Humanitas, București 1991, p. 207–208; și Bilder aus der Dobrodjeha, Constanța, 1918, capitolul „*Studien über die Dobrodjeha*” – dr. Paul Traeger, p. 9–292.

¹³ K. F. Peters, *Grundrissen zur Geographie und Geologie der Dobroudscha*. Wien, 1867, în Al. P. Arbore, *O încercare de reconstituire a trecutului românilor din Dobrogea*, în *Analele Dobrogei*, 3, nr. 2, apr.–ian., 1922, p. 237–291.

¹⁴ *Ibidem*, p. 54.

¹⁵ Vezi Situația asupra (pt. 3).

derădere – el însă a pornit într-o zi și a adus din Italia o colonie de muncitori italieni: cu neveste, cu copii, cu tot... și a început să cultive orez...¹⁶. Experiența boierului Anghel din Moldova fiind un eșec total, acesta scapă de italienii săi colonizându-i în Dobrogea, la Cataloi, spre sfârșitul sec. XIX. „A trebuit însă să se facă lege specială, pentru ca străini fiind, să poată avea drepturi de a poseda pământul rural. Și de atunci, colonia italienească din Cataloi a prosperat, s-a mărit și s-a fixat pe veci acolo. Acum au fanfară, societăți corale, cantine, pălării borsaliere și... multă înclinație spre băuturi alcoolice“, după cum prezenta Lascarov-Moldoveanu situația de la 1928. Probabil așezarea italienilor de la Cataloi a fost determinată și de faptul că aici exista încă din 1879 o carieră de piatră, la Uzum-Bair și în punctul denumit As-Mandra, organizată de stat pentru exploatarea pietrei brute, de construcție. De altfel, amintirea italienilor ca buni cioplitori în piatră se păstrează încă în memoria satului. Italienii au plecat din sat înainte de 1940; singura informație obținută de la Sasu Ioana, de 61 ani, născută în sat se referă la faptul că părinții ei au primit în Cataloi casa unor italieni care plecaseră în Italia, în localitatea Aprilia(?). Probabil italienii s-au retras spre locurile de baștină, după anul 1940. La începutul secolului XX se aflau în tot județul Tulcea 842 de italieni¹⁶. Prima înregistrare statistică a italienilor în satul Cataloi este făcută de Gr. Dănescu; din totalul de 1 141 locuitori ai satului, 332 erau italieni (64 familii); în 1904 din 1 399 locuitori, italieni sunt 431, înregistrându-se o creștere minimă provenită din sporul natural; în 1907 din totalul de 2 677 locuitori ai satului Cataloi, 581 sunt italieni, păstrându-se creșterea constantă, pe cale naturală¹⁷.

În 1909 numărul locuitorilor italieni scade brusc; la această dată este înregistrată plecarea lor în Abisinia¹⁸.

Faptul că în 1896 în Cataloi este consemnată o biserică catolică având un preot și 470 credincioși¹⁹ indică existența unei comunități italienești catolice puternice dat fiind faptul că germanii erau în majoritate bapțiști combinați cu evangheliști-luterani, restul etnicilor din Cataloi fiind ortodocși sau musulmani.

Din analiza situațiilor statistice având drept criteriu etnia, putem stabili pentru teritoriul satului Cataloi că populațiile care l-au locuit simultan au avut fiecare o evoluție anume determinată de mai mulți factori (economi, culturali, sociali) momentul de cotitură în dezvoltarea tabloului etnic al satului constituindu-l ca pretutindeni în Dobrogea, anul 1878, care determină schimbări radicale pe toate planurile, inclusiv etnic. De la această dată procentul cel mai mare de populație este deținut de români, celelalte etnii intrând într-o involuție lentă; aceștia sfârșesc

prin absorbirea lor în masa populației românești devenite majoritară, sau mai des, prin retragerea lor în zonele de proveniență (cazul italienilor, germanilor, bulgarilor).

În prezent satul Cataloi are în totalitate populație românească (1 418 locuitori – 466 familii) provenită din alte sate dobrogene, aflate în apropierea zonei (Florești) sau din alte zone ale țării (în special Moldova), infiltrată în diverse perioade de timp în masa populației locale: după 1940 în Cataloi au fost colonizați români, care au ocupat casele părăsite ale italienilor și ale bulgarilor strămutați în Cadrilater; populația aromânească a părăsit satul începând cu anii 1960, migrând spre centrele urbane ale României sau emigrând spre alte țări.

Structura etnică mozaică a satului Cataloi se poate descifra ușor în structura așezării, constituită pe cartiere diferite, aparținând câte unei etnii. Importanța pe care elementul etnic a căpătat-o în timp pentru însăși configurația satului Cataloi ne obligă la o recapitulare a etapelor de populare a satului, în perioade de timp succesive:

1. populația românească, autohtonă – fapt susținut de apariția pentru prima oară în documente a satului având numele românesc Cataloi, indiferent de ortografierea cu care apare; etimologia grecească a toponimului indică de asemenea o populație autohtonă, creștină locuind actualul teritoriu al satului Cataloi; așezarea unor grupuri restrânse de mocani transhumanți, înainte de 1800; existența bisericii românești, de la 1874 – fiind prima din sat;

2. așezarea populației turcești care devine majoritară, etnic;

3. așezarea, după 1812 a populației bulgărești, aflată în mișcare spre Basarabia și apoi dinspre Basarabia spre Bulgaria; această populație migrează în număr mare și o parte a ei se așază în satele pustiite ale Dobrogei după 1829; în Cataloi numărul ei crește pe tot parcursul secolului XIX, având perioade când depășește numeric celelalte etnii (1896, 1907); curba de dezvoltare a populației bulgărești devine descendentă după 1928 pentru ca în 1940 din Cataloi să plece ultimii bulgari, în Cadrilater;

4. așezarea, după 1856, a populației germane, mai întâi în grupuri puțin numeroase pentru ca pe parcurs aceasta să constituie o grupare etnică puternică, cu organizare caracteristică (având școală, biserică și case de rugăciuni încă de timpuriu). Din punct de vedere numeric germanii au constituit pe teritoriul satului Cataloi o colonie puțin numeroasă față de celelalte etnii dar puternică din punct de vedere economic; numeric, ei ocupă locul trei după români și bulgari;

5. așezarea italienilor, o etnie puțin obișnuită pentru Dobrogea; staționarea lor a fost limitată în timp și determinată de cauze economice (mâna de lucru specializată necesară pentru diverse lucrări de modernizare care implicau construcția de drumuri sau mineritul și prelucrarea pietrei); în Cataloi, conform datelor furnizate de tradiție, italienii sunt colonizați după o perioadă de staționare în Moldova, pe moșia boierului Anghel; italienii au avut de asemenea un mod de organizare specific, cu anumite preferințe în materie de organizare a gospodăriei și construcției lo-

cuinței și anexelor; au avut de asemenea școală și biserică; italienii au rămas în sat până în preajma anului 1940; nu se cunosc până în prezent date certe despre locul de origine al acestor coloni și nici despre locul spre care s-au retras, în prima jumătate a secolului nostru; singura mărturie documentară susține plecarea lor în Abisinia, în 1939; alte date mai indică retragerea italienilor odată cu bulgarii, la 1940; cimitirul italienească, dezafectat în 1950, are ca date ultime înscrise pe pietrele de mormânt care s-au mai păstrat la marginea satului, anii 1925, 1926.

6. așezarea după 1940, în casele părăsite de italieni și bulgari a populației strămutate din Cadrilater; de la această dată nu mai intervin schimbări esențiale în structura așezării, gospodăriei și arhitecturii; fluctuațiile țin mai ales de creșterea și descreșterea suprafeței satului funcție de fluxul și refluxul populației.

În afară de tabloul etnic conturat pe baza puținelor date certe deținute despre localitatea Cataloi, trebuie menționat că populația satului cunoaște o creștere rapidă a populației românești după 1878, în urma măsurilor luate de statul român. La 1940 un alt element etnic românesc se adaugă locuitorilor satului: sunt coloniștii din Deltă care au fost strămutați în teritoriul satului Cataloi în urma inundațiilor care au loc în Deltă în 1940; aceștia au fost strămutați aici, având drepturi de coloniști – împroprietărirea cu 5 ha de pământ și loc de casă gratuit, sau chiar cu case care fuseseră părăsite de italieni sau bulgari; la această dată, în amintirile bătrânilor din sat sunt pomenite mai puțin casele nemțești, aceștia retrăgându-se în marea lor majoritate în 1918, împreună cu armatele germane sau fuseseră repatriați cu diverse ocazii, casele lor fiind deja ocupate sau distruse.

Așezarea. Arhitectură

În analiza satului Cataloi ca și a patrimoniului construit aflat pe teritoriul său în prezent, vom ține seama în primul rând de situația specială a acestei așezări, de teritoriu în care se dezvoltă, pe baza unor complexe legături socio-economice și culturale, cel puțin patru etnii importante, diferite atât ca purtătoare de informații culturale cât și ca mod de viață. Datele care au putut fi culese cu ocazia cercetării din vara anului 1991 împreună cu documentația fotografică și filmată nu oferă un cadru suficient pentru reconstituirea în detaliu a arhitecturii așa cum era ea la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX de aceea vom folosi ca elemente ajutătoare informații din scrierile unor călători prin Dobrogea chiar dacă ele nu se referă direct la satul Cataloi ci abordează descrieri ale unor colonii germane din Dobrogea de nord.

Înainte de a întreprinde analiza construcțiilor din cadrul gospodăriilor de pe teritoriul satului Cataloi trebuie să avem în vedere situația specială de constituire a așezării, în diferite etape, cronologic delimitate, de către grupuri etnice diferite, care întemeiază o

¹⁶ Cpt. M. D. Ionescu, *op. cit.*, p. 347.

¹⁷ Informații despre „Raportul dat de plasa Tulcea pentru Cataloi” compoziția populației; Arhivele Statului, Filiala Tulcea, inv. nr. 7.

¹⁸ Arhivele Statului, Filiala Tulcea, Fișa din 3 aprilie 1939.

¹⁹ G. Ilinoiu, *Culte din Dobrogea*, în volumul omagial *Dobrogea 50 de ani de viață românească*, 1878–1928, p. 635.

anume parte a satului și ea bine delimitată teritorial.

Precizăm de la început că deși structura așezării indică ea însăși dezvoltarea pe patru cartiere delimitate teritorial acest lucru nu este similar și cu o dezvoltare culturală paralelă. Locuirea într-un mediu natural comun a implicat multe asemănări în modul de abordare a construcției (locuință sau anexe); este probabil că diferitele cartiere ale satului au evoluat ca niște microzone, diferențiate unele de altele prin anume elemente specifice dar unitare totuși în modul de a construi generat de existența aproape simultană a celor patru grupări etnice în aceleași condiții economice, pe aceeași treaptă de dezvoltare tehnică, în același mediu fizic. În aceste condiții, structurile esențiale ale așezării și respectiv ale gospodăriei și construcțiilor din cadrul ei rămân aceleași, conferind unitatea patrimoniului analizat, patrimoniu pe care îl putem defini fără reticențe ca fiind încadrat perfect în marea unitate arhitecturală a Dobrogei; diferențierile specifice sunt rare și ele aparțin etniei care este implicată în construirea și locuirea respectivei arhitecturi. Aceste diferențieri constau nu în transformarea structurii esențiale a arhitecturii, ci mai degrabă în preferințe pentru unul sau altul din materialele de construcție specifice (olane pentru bulgari, tablă pentru nemți și italieni, stuf pentru români) ca și pentru anume dimensiuni ale încăperilor; pe structura specifică tradițională de plan cu trei camere (tinda mediană și două încăperi de locuit) se adaugă de asemenea una sau mai multe camere, ajungându-se la planul dezvoltat cu 4-5 încăperi, ceea ce nu este neapărat o determinare etnică ci ține mai ales de condiția economică a celui care locuiește casa și care în genere este mai bună la nemți și la bulgari.

Structura etnică se manifestă deci prin anume forme care nu afectează în mod esențial gospodăria și construcțiile. Vecinătatea celor patru grupări etnice, locuind în teritoriul satului Cataloi a dat naștere de asemenea unor rezultate complexe; influențele interetnice s-au manifestat, păstrându-se în același timp caracteristicile proprii arhitecturii dobrogene constituită de la sfârșitul secolului XIX în modelele reproduse apoi până în prezent, indiferent de originea etnică a proprietarului.

Populații cu viață și tradiții diferite au dat astfel naștere în același spațiu fizic unor forme de civilizație caracteristice Dobrogei, acea civilizație în care intră o mulțime de elemente comune cu alte popoare. „Alături de entitățile etnice autohtone trăiesc și grupe de populație venită la răstimpuri diferite dar care au adus și au dezvoltat apoi în condiții locale o zestre de sisteme constructive și decorative proprii”²⁰. Ceea ce am găsit în prezent din construcțiile caracteristice satului Cataloi și grupărilor etnice care l-au locuit, până la jumătatea secolului XX, reprezintă actualmente fondul de arhitectură tradițională cu note caracteristice, determinate și etnic.

²⁰ P. Petrescu, *Considerații asupra raporturilor dintre arhitectura rurală și cea urbană în sud-estul Europei, în sec. XVIII-XX*, în „SCIA”, Tom 17, nr.2/1970, p. 244

Așezare. Satul Cataloi poate fi considerat ca fiind un tip de așezare caracterizată printr-o oarecare dispersare spațială putând fi definită nu atât ca o izolare a gospodăriilor cât ca o izolare a cartierelor componente; se poate citi în forma discontinuă a teritoriului dorința de delimitare clară a locuirii românești, nemțești, bulgărești și italienești. Nucleului românesc care constituie partea cea mai veche a așezării i se adaugă în timp toate celelalte cartiere, determinând forma discontinuă a așezării; practic așezarea are tendințe de dispersare în totalitatea sa, menținându-și unitatea pe cartiere. Se poate citi în plan structura regulată a celor patru cartiere (mai puțin cartierul românesc caracterizat prin străzi neregulate, urmând îndeaproape configurația văii Telitei. Satul în sine se desfășoară după o compoziție destul de lejeră, cu străzi care converg totuși către centrul unde este biserica actuală; în același timp fiecare cartier și-a avut centrul său administrativ cuprinzând școala și biserica, care astăzi nu s-au mai păstrat, cu excepția bisericii și școlii românești.

În conștiința locuitorilor satului Cataloi, structura așezării s-a menținut ca fiind constituită pe mahalale:

- mahalaua românească, până la biserica;
- mahalaua sau strada italienească, dezvoltată în lungul drumului sătesc ce intersectează drumul național 405; pe direcția nord-sud;
- mahalaua bulgărească, în vecinătatea celei românești, în partea de sud-est a așezării (mai puțin regulată ca structură decât cea italienească și nemțească);
- mahalaua nemțească, dezvoltată de-a lungul drumului ce duce spre Nalbant, în partea de vest a așezării (vezi planul satului (plan nr. 1) și fișele de interviu: Simion Marin).

Suprafața așezării este ea însăși într-o schimbare continuă, determinată de așezarea sau retragerea din teritoriu a diverselor populații. Pentru anul 1896, suprafața așezării

era de 3382 ha din care 140 ha erau vatra satelor Cataloi și Enichioi, 1552 ha erau ale locuitorilor și 1690 ale satului; în 1899 satul Cataloi singur avea 33 ha vatră, 1137 ha erau ale locuitorilor, 1461 ale satului. În 1904 situația satului era următoarea: 36 ha vatra satului (împreună cu Enichioi), 3856 ale locuitorilor, 1561 ale satului, 1412 ha islaz; pe suprafață se găseau 306 case, 1 bordei, 5 prăvălii, 10 mori și 139 fântâni²¹.

În 1939 satul Cataloi este menționat cu situația destul de ciudată în care 2399 ha de teren erau deținute în proprietate de către români, bulgari și germani, 1080 de ha de teren erau deținute în *arendă de italieni*, ceea ce înseamnă sau că așezarea se mărise cu cele 1080 de ha arendate italienilor care mai dețineau și alte pământuri în proprietate care nu sunt trecute în situația statistică sau că regimul juridic al acestora se schimbase la acea dată; neavând suficiente date nu putem decât să formulăm ca pe o ipoteză viitoare de lucru că probabil la 1939 italienii erau în situația unei repatrieri sau în orice caz a unei retrageri lente din teritoriul satului.

În prezent, suprafața satului Cataloi este, în intravilan, de 280 ha, ceea ce indică o dezvoltare a sa, în timp.

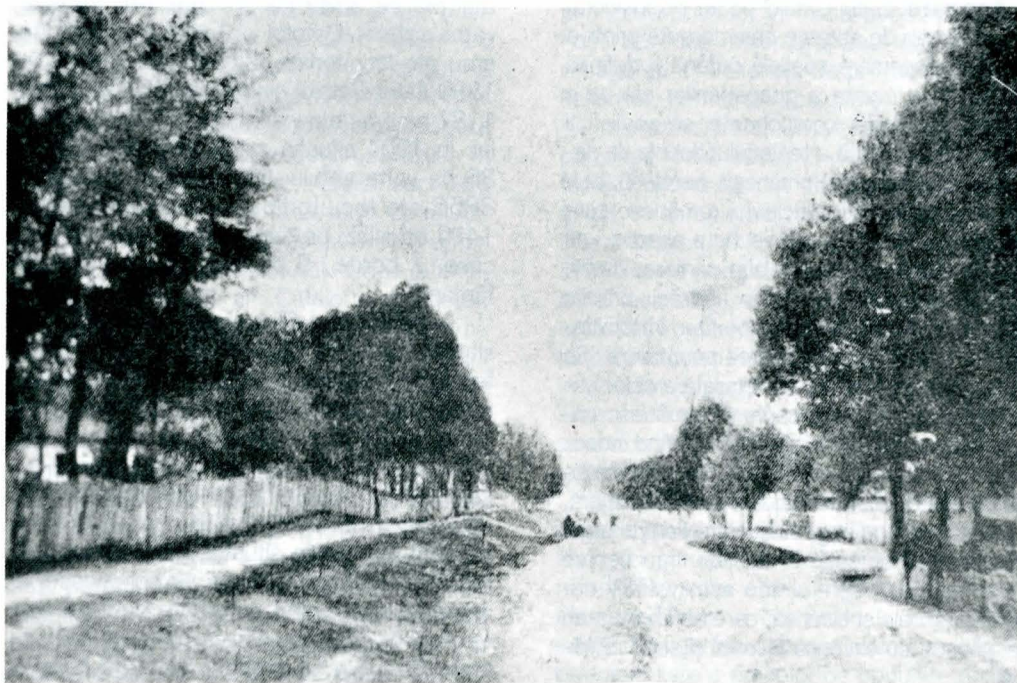
Cartierul (mahalaua) nemțească, situată în lungul drumului național ce duce spre Nalbant, se dezvoltă ca un nucleu organizat în gospodăria aliniată de o parte și alta a drumului; gospodăriile au formă dreptunghiulară alungite; construcțiile sunt grupate spre drum, restul gospodăriei constituind grădina; mahalaua nemțească se dezvoltă în partea de vest a râului Telita, care înconjoară cartierul românesc, făcând cotul spre sud de-a lungul drumului Tulcea-Babadag; în conformitate cu descrierile aparținând unor călători de la începutul secolului XX, cartierele sau satele nemțești se deosebeau de cele ale altor etnii prin ordinea și curățenia care dom-

²¹ M. D. Ionescu. *op. cit.*, p. 399.

1. Stradă nemțească în satul Cataloi, la începutul secolului. Reprod. după Bilder aus der Dobroudjoha.

Străzi în Cataloi.

2. Stradă nemțească din satul Cataloi, înainte de 1918.

neau în ele și care adesea erau impuse prin reguli stabilite de primar în acord cu întreaga comunitate; străzile sunt trasate drepte, pe cât permite terenul și largi; de-a lungul lor sunt plantați arbori care transformau aceste sate în adevărate oaze de verdeață, o adevărată surpriză pentru călătorul prin peisajul arid și devastat al Dobrogei începutului de secol (Foto 1, 2). Casele erau aliniate de-a lungul drumului, în curți destul de înguste, delimitate prin garduri de scânduri sau piatră, tencuite și văruiate. În 1918, P. Traeger însoțind armata germană prin Dobrogea are surpriza descoperirii unei zone în care satele și oamenii erau peste tot altele; în acest amalgam, descoperă satele nemțești constituite după reguli anume „cu o stradă curată, foarte largă. Case cochete, văruiate cu alb, cu frontoane colorate ce se aflau pe stânga și pe dreapta, la distanță egală ca o coloană în verdele proaspăt al copacilor”²². Tipologic, satele germane de colonizare din Basarabia erau constituite după modelul satelor cu gospodăriile aliniate de-a lungul unei singure străzi (Teplitz, Paris, Borodino) sau erau sate cu mai multe străzi, din care una îndeplinea rolul de stradă principală, pe ea fiind așezate clădirile administrative obligatorii: școala și biserica (Sărata, Berezina, Tarutino). Cartierul nemțesc din satul Cataloi face parte din cea de-a doua categorie tipologică, desfășurându-se de-a lungul a două străzi, drumul spre Nalbant fiind strada principală.

În cadrul acestui cartier, constituit de fapt ca o așezare în sine, cu caractere specifice care îi conferă personalitate în cadrul așezării, gospodăriile nemțești au dispărut în prezent, reconstituirea lor putându-se face cu greu, cu ajutorul datelor cuprinse în bibliografia destul de săracă ce tratează acest subiect; este necesară reluarea concluziilor privind cartierul fostei colonii

germane din Dobrogea la finalul cercetării coloniilor germane din Dobrogea de nord.

Singura gospodărie, considerată ca un adevărat relict etnografic pentru zona în discuție este cea care aparține lui Dăuceanu Petrache. Pornind de la analiza gospodăriei și ajutându-se de datele culese de la informatorii locali care au mai văzut gospodăriile nemțești nealterate de transformări de la începutul secolului, putem trage următoarele concluzii privind amenajarea gospodăriei în cadrul coloniei nemțești din satul Cataloi:

– *caracterul organizat al gospodăriei*, funcție de spațiul avut la dispoziție, de forma și suprafața curții (în genere dreptunghiulară); casa este așezată perpendicular pe drum, puțin depărtată de gardul care închide gospodăria și în orice caz departe de casa vecinului, niciodată lipită de aceasta, sau în preajma ei. Partea cea mai caracteristică etnic a acestei gospodării o constituie adăposturile pentru vite (garduri) plasate în continuarea casei și formate în genere dintr-o încăpăre de dimensiuni mari cu rol de sursă și grajd; în rând cu casa, sunt plasate celelalte anexe: magazia, bucătăria, cotețul pentru păsări (curnic), cocină.

Conform informațiilor obținute de la localnici și bibliografiei, gospodăria care are amplasate anexele în continuarea casei, caracterizează etnia germană dar se întâlnește și în gospodăriile celorlalte etnii din sat, dovadă că influențele au existat tot timpul în cadrul comunității de locuire chiar dacă aceasta nu a avut caracter omogen (ex. gospodăria românească al cărei proprietar este în prezent Spânu Ana) – planșa 6.

În afara amplasării anexelor în continuarea casei, au existat și gospodării în care, în continuarea casei este amplasat numai grajdul, iar magazia și bucătăria sunt amplasate față în față cu casa.

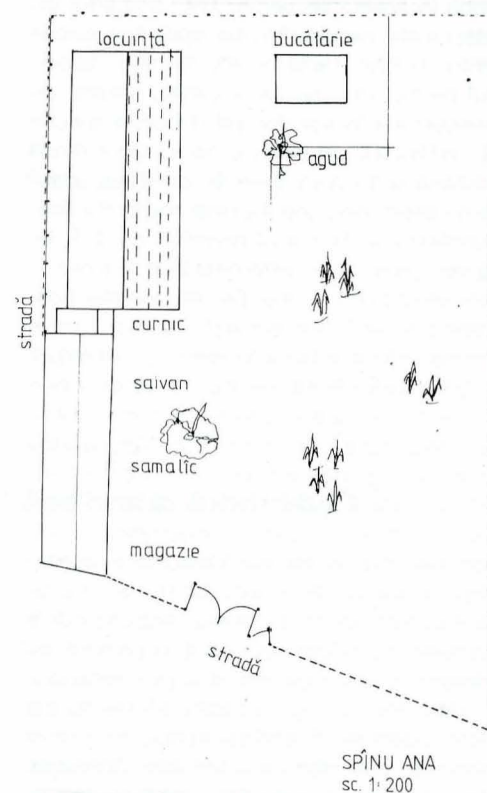
În 1926, Ioan Georgescu face următoarea descriere pentru gospodăriile din coloniile nemțești:

„Casa este o clădire lungă, îngustă, cu acoperiș înalt, începând de la odaia de frunte se înșiră la rând toate încăperile necesare gospodăriei”. În afară de aceasta se mai află și gospodăria în care „față în față cu casa se găsește bucătăria de vară, apoi beciul, fântâna cu jgheabul pentru adăparea vitelor. Mai e apoi hambarul pentru ținerea și uscarea păpușoiului. Nemții îl construiesc din lați. Românii, bulgarii și tătarii îl fac din nuiiele și seamănă cu un coș mare. Nu lipsesc cotețele pentru porci și găini”²³.

Un element caracteristic etnic care apare în gospodăria germană din Cataloi este gardul de zid, cu poarta mare pentru căruțe și poarta mică pentru oameni; acesta are dimensiuni mai mici decât gardurile nemțești din zonele transilvănene dar înconjoară curtea oferind mai multă siguranță și adăpost gospodăriei (foto 3); în prezent asemenea garduri nu mai există fiind înlocuite cu garduri de scânduri, piatră sau stuf.

Cartierul italianesc este cel mai nou constituit în cadrul așezării, fapt ce se poate citi

Planșa 6 Casa Spânu Ana.

în planul cadastral; este amplasat mai izolat decât celelalte cartiere, cu gospodăriile de o parte și alta a străzii ce poartă denumirea locală de „strada italiană”. Gospodăriile se desfășoară în plan după forma dreptunghiulară impusă de lotul de împroprietărire, cu casele amplasate la linia străzii, puțin îndepărtate în curte. Majoritatea locuințelor sunt orientate cu frontul îngust spre drum (foto 4). Așezarea casei perpendicular pe drum s-a constituit ca o regulă în mahalaua italienească; casele recent construite sau în construcție nu mai respectă această dispunere ci sunt așe-

²² P. Traeger, *op. cit.*, p. 9–292.

²³ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 42.

3. Familie de germani stabiliți în Dobrogea. Se remarcă poarta mică și gardul din zidărie caracteristic gospodăriei germane.

5. Casă în construcție, pe strada italiană din Cataloi, 1991, orientarea noilor construcții se face funcție de drum—cu fațada principală la drum; construcția păstrează planul și materialele tradiționale.

zate cu fațada principală spre drum (spre est sau spre vest) – foto 5.

În cadrul gospodăriei, spre deosebire de gospodăriile nemțești, grajdul, magaziiile, coțelele nu sunt amplasate în rând cu casa ci despărțite de ea, aranjate spre fundul curții sau în fața casei, după reguli dictate de forma și suprafața curții, de posibilitățile de acces la anexe ca și de plasarea casei într-o poziție cât mai avantajoasă în cadrul gospodăriei și în raport de drum. Gospodăriile sunt despărțite de garduri de scânduri sau chiar garduri de marmură roșie (s-a păstrat unul singur). Casa poate fi nucleul în jurul căruia lateral sau în spatele ei se adosează anexa specifică, denumită celar, cu rol de locuire și preparare a hranei, sau rol de depozit.

În cazul gospodăriilor din mahalaua italiană, curtea este uneori despărțită în două, prima parte cuprinzând locuința și anexele gospodărești de tipul bucătăriei, magaziei iar cea de-a doua cuprinzând anexele legate de creșterea vitelor (grajduri și mai rar adăposturi pentru oi). Italienii erau mai ales meșteșugari, practicând meșteșuguri legate de prelucrarea pietrei și defrișări (inițial) fiind prea puțini crescători de vite și agricultori. Creșterea vitelor era caracteristică mai ales germanilor și bulgarilor, germanii fiind în aceeași măsură și buni meșteșugari (posedau fierării și erau meșteri în învelitul caselor cu stuf).

Cartierul bulgăresc, amplasat în continuarea străzii italienești, spre est și fiind despărțit de mahalaua românească prin apa Teliței (în prezent – derea) – are gospodăriile amplasate în loturi dreptunghiulare de-a lungul ulițelor; trama stradală este neregulată, urmând configurația terenului. Ordinea și regularitatea întâlnite în cartierele nemțesc și italianesc nu mai sunt menținute aici; elementul specific etnic este amplasarea tuturor anexelor în jurul casei, formând un nucleu central în cadrul gospodăriei (Planșa 1 – gospodăria Florea Constantin). Casa este

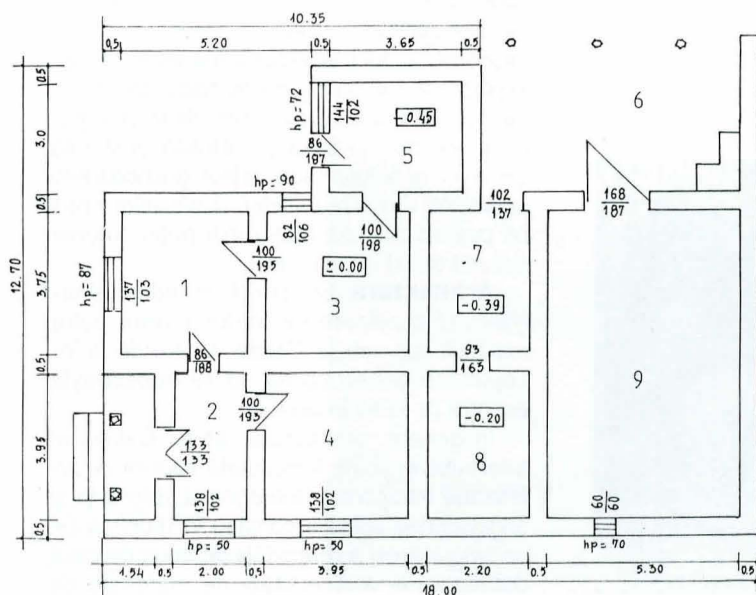
PLAN LOCUINȚA sc. 1: 100

- 1-5 cameră
- 6 bucatărie de vară
- 7-8 magazie
- 9 saivan
- 10 samătur
- 11 porumbar

4. Locuință din mahalaua italiană din Cataloi. Orientare a casei perpendicular pe drum. Proprietar Furtună Nicolae.

4. a. Locuință acoperită cu olane din mahalaua nemțească.

Planșa 1 Gospodăria Florea Constantin: planul locuințelor și anexelor.

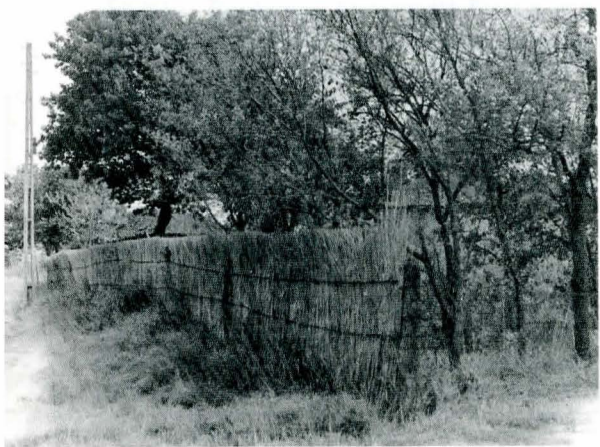
7. Uliță din cartierul românesc al satului.

amplasată spre interiorul curții iar anexele cele mai importante destinate creșterii vitelor sunt adosate locuinței (saivanul); între saivan și casă sunt întrerupte cele două magazine, de care este lipit samalâcul; singura anexă amplasată izolat în curte este porumbarul, construcție de dată recentă. Curtea este de asemenea împărțită în două – prima parte fiind rezervată grădinii și locuinței iar cea de-a doua, intim legată de prima prin faptul că anexele sunt lipite de casă, este destinată desfășurării activităților economice legate de creșterea animalelor (au fost și crescători de cai). În genere gospodăriile bulgărești se caracterizează prin adunarea anexelor în jurul casei și prin mai marea atenție acordată construcțiilor destinate creșterii animalelor.

8. Gard de piatră.

9. Gard de stuf.

Cartierul românesc este cel mai vechi, fiind nucleul după care s-a constituit restul așezării, în etape diferite de timp. Acest lucru este vădit în plan prin faptul că această mahală are trama stradală extrem de neregulată, dictată numai de configurația terenului.

În amplasarea construcțiilor în spațiul gospodăriei nu s-a ținut cont de vreo regulă anume: s-a căutat numai ca locuința să fie în așa fel amplasată încât să primească mai multă lumină și să fie în orice caz cu fațada principală direcționată spre unul din punctele cardinale care oferea mai mult adăpost împotriva vânturilor puternice (de obicei casa este orientată spre sud și vest). Gospodăria Spănu Ana are locuința îndreptată cu fața spre sud și cu spatele la stradă, ceea ce dovedește că drumul nu a fost criteriul major în alegerea direcției locuinței.

Străzile din cartierul românesc sunt înguste și întortocheate, mai degrabă ulițe, de-a lungul cărora casele sunt dispuse fără nici o regulă – foto 7. În genere gospodăriile sunt despărțite de garduri puțin înalte, de piatră, scândură și stuf. (foto 8, 9).

Anexele sunt dispuse funcție de locuință, fie în rând cu ea (gospodăria Spănu Ana), fie în fața casei – în cazul acesta atât casa cât și anexele sunt dispuse perpendicular pe drum (gospodăria nr. 277), lăsând în mijlocul curții un spațiu îngust și dreptunghiular, denumit ogradă; acest spațiu este delimitat de construcțiile paralele ale locuinței și anexelor ca și de garduri paralele, în continuarea construcțiilor; în felul acesta curtea este de fapt împărțită în trei părți: una de folosință comună – ograda, una care conține de regulă grădina de flori și casa și cealaltă destinată anexelor și tuturor activităților gospodărești legate de creșterea vitelor și păsărilor ceea ce presupunea un spațiu mai puțin ordonat și curat decât curtea casei.

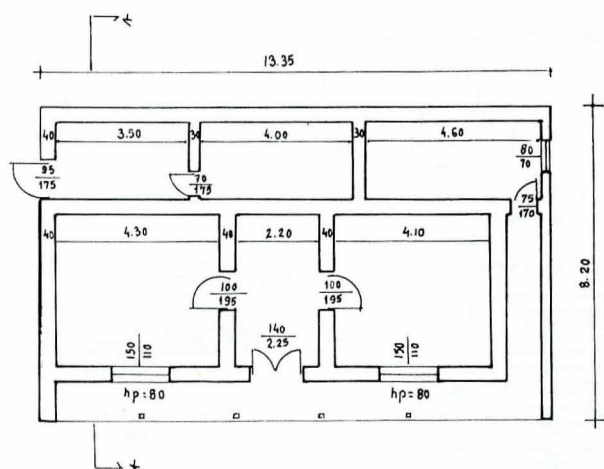
Arhitectura. Din punct de vedere al arhitecturii construite pe teritoriul celor patru mahalale ale satului Cataloi facem de la început mențiunea că ea nu se deosebește esențial de la etnie la etnie.

În genere, arhitectura satului Cataloi în totalitatea ei poate fi încadrată *tipurilor de arhitectură tradițională dobrogeană*; diferența și originalitatea așezării constau în reunirea pe un singur areal a diversității de tipuri de casă dobrogeană, a diversității de materiale de

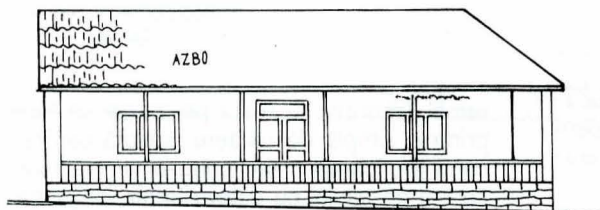
construcție pentru învelitoare (olane, stuf, tablă, țiglă și materiale moderne). Forma satului și modul de organizare a gospodăriei conțin mult mai multe elemente specifice etnic decât arhitectura. Planimetric și tehnic arhitectura satului Cataloi nu este deosebită de restul Dobrogei. Tendința de reproducere a unor modele constituite și devenite prestigioase în sat este valabilă și pentru satul Cataloi; singura deosebire în ceea ce privește arhitectura este că planul cu trei camere este sau nu amplificat funcție de posibilitățile economice ale locatarului sau de numărul de membri ai familiei. În cazul italienilor care, după datele oferite de informatorii locali, ocupau mai multe familii aceeași locuință, planul acestuia este suprad dezvoltat prin adăugarea în spatele locuinței sau lateral de ea a una sau mai multor încăperi (gospodăria Caloianu Gicu, gospodăria Casian Alexandrina – planșele 2, 3).

Casa germană, bulgărească, italienească sau românească este rezultatul adaptării unor informații culturale și a unui mod de viață specific (obișnuințe economice, mod de preparare a hranei etc.) unui mediu fizic același pentru toți; diferența a fost creată mai ales de puterea economică a uneia sau alteia din etnii care îi permitea sau nu să construiască un anumit tip de casă. Se produce și în cazul satului Cataloi acel proces de aculturație caracteristic Dobrogei, generator de forme originale, devenite de acum tradiționale pentru această zonă. Acestea sunt rezultatele conviețuirii și interacționării dintre grupări etnice diferite dar acționând unitar, într-un mediu special, economic și fizic identic. Spiritul de imitație atât de dezvoltat în comunitățile rurale este un alt factor de unitate și în cazul de față. De asemenea, faptul că multe din aceste etnii, deși sensibil diferențiate din punctul de vedere al spațiului geografic din care provin (în special, nemții) au ajuns în Dobrogea chiar cu propria informație culturală alterată de contactul cultural cu etnicii din zonele pe unde au trecut (la începutul secolului se afirma despre arhitectura din unele colonii nemțești din Dobrogea că este la fel cu cea rusească – lucru probabil adevărat dat fiind colonizarea nemților în zone cu populație rusească). Dacă intersecțiile etnice sunt mult mai rigide pe planul organizării familiale și în genere a tot ceea ce ține de spiritual, pe planul culturii materiale acestea sunt mai laxe, se omogenizează mai repede obligate fiind la adaptare în ceea ce privește mediul fizic furnizor de materiale de construcție dar și caracterizat de un anumit topoclimat și de o anumită configurație a terenului de care arhitectura trebuie să țină seama.

Se constată în zona studiată un fapt, valabil și pentru evoluția satului Cataloi: actualmente așezările sunt marcate de dorința de modernizare dar în cadrul acestui proces de adaptare la un mod de trai nou și la noi condiții economice, Dobrogea, atât de deschisă influențelor, este extrem de tradiționalistă; schimbările în materie de construcții se produc lent. Se menține nu numai materialul tradițional de construcție ci și planimetria, dispunerea și funcționalitatea tradițională a încăperilor.

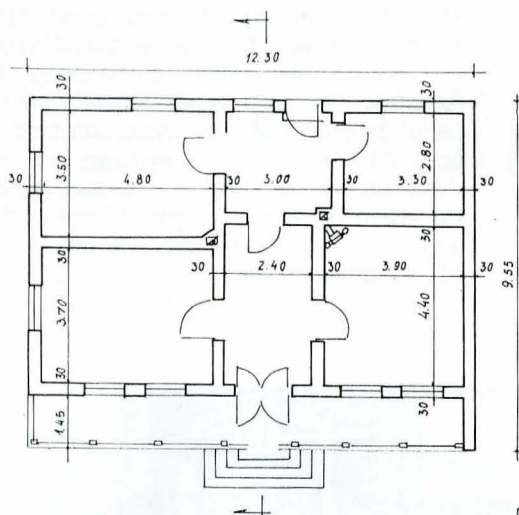
PLAN LOCUINȚĂ
sc. 1:100

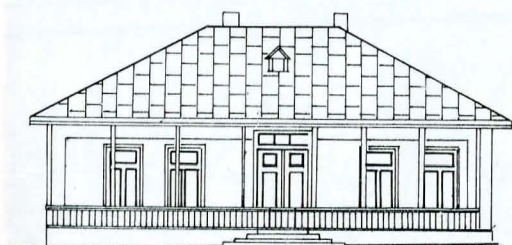
Planșă 2. Gospodăria Caloianu Gicu

FAȚADA PRINCIPALĂ
sc. 1:100

Planșă 3. Gospodăria Casian Alexandrina. Locuință dublă

PLAN CASĂ

FAȚADA PRINCIPALĂ
sc. 1:100
gospodăria CASIAN ALEXANDRINA
Cataloi

10. Locuințe moderne din
satul Cataloi.

Deosebim în cadrul arhitecturii satului Cataloi, următoarele tipuri de locuință, mergând de la cele mai vechi tipuri (început de secol XX) până la construcțiile noi (foto 10, 11, 12) construite după 1960 până în 1970 când Legea sistematizării satelor interzice construcția de locuințe.

1. Cel mai vechi tip de locuință este considerat a fi cel cu *trei camere fără prispă*; intrarea se află în axul casei; se intră din curte

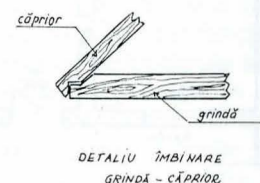
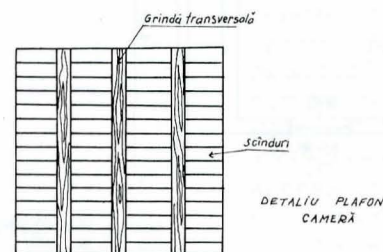
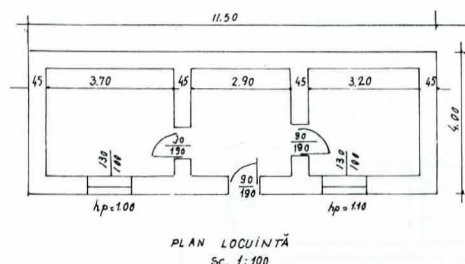
11, 12. Locuințe moderne.

direct în tindă; intrările în camerele de locuit sunt practicate în pereții laterali ai tindei – casa fiind „stil vagon” (comandată); pereții au înălțimea mică, ferestrele sunt de dimensiuni mici, câte una la fiecare cameră. (planșa 4 casa Furtună Nicolae).

Casa cu trei camere, fără prispă poate avea adăugată lateral, adosat laturii înguste a ultimei camere de locuit, spre interiorul

Planșa 4 Casă cu trei camere, fără prispă – face parte din tipurile vechi de locuință ale satului Cataloi; Gospodăria Furtună Nicolae, strada italiană.

gospodăria FURTUNĂ N.
Cataloi

13. Casă cu trei camere, fără prispă, cu celar adosat lateral. Gosp-Caraman Maria din mahalaua italiană.

curții – o a patra cameră având rol de bucătărie sau magazie; această a patra încăpere se află sub același acoperiș cu casa (Caraman Maria – foto 13, 14).

2. Casa cu trei încăperi (tinda și două camere mediane) și *prispă* pe o singură latură (*fațada principală*); este un tip comun zonelor de câmpie, în Dobrogea având unele aspecte specifice legate de proporții și de învelitoare; se caracterizează prin prispa de piatră lipită cu lut sau numai piatră lăsată aparentă, înaltă de circa 0,53 m și lată de circa 1 m; acoperișul prispei este comun cu cel al casei și se sprijină de 7–8 stâlpi de lemn, cu capitel ornamental (forme simple obținute din cioplire cu toporul sau traforate); prispa poate fi liberă sau poate avea parapet de scânduri, compact sau traforat, cu decor obținut prin valorificarea pozitivului și negativului scândurilor traforate, alternând plinul cu golul – foto 15; în acest context prispa îndeplinește nu numai rolul funcțional de protejare a intrării și pereților de spațiul de legătură interior-exterior ci și pe acela de spațiu de reprezentare și de prestigiu social fiind principalul loc de desfășurare a decorului arhitectonic (stâlpi, parapet, tavan, pazie); la aceste case ferestrele sunt mari, uneori cu

rame decorate; accesul pe prispă se face printr-o simplă deschidere plasată central, când are parapet sau printr-o simplă marcă a accesului cu câteva trepte de piatră.

Tipul de casă cu trei camere și prispă pe fațada principală este reprezentat de locuințele aparținând următorilor proprietari: Iordan Spînu, planșa 5; Spînu Ana, planșa 6; Roșu D. Ion, planșa 7 și foto 16.

3. Un alt tip de locuință derivat din tipul cu *trei camere și prispă la fațada principală* este cel obținut prin adăugarea unei a patra camere ce iese din plan și închide unul din capetele prispei.

Se obține astfel un tip de casă care a fost denumit de literatura de specialitate *casă cu chiler* (termenul *chiler* nu se folosește în zonă fiind înlocuit cu cel de *aplecătoare*).

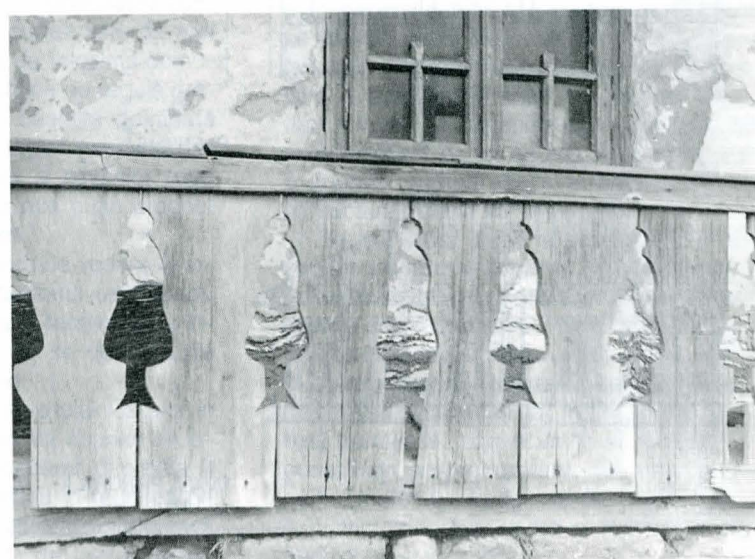
Casa cu chiler lateral – are aceleași caracteristici ca și casa cu trei camere și prispă pe fațada principală, deosebirea constând în faptul că această a patra încăpere este inclusă sub aceeași învelitoare cu casa, aceasta având formă mai lungă; *chilerul* poate avea rol de locuință, bucătărie de vară și iarnă, depozit sau poate fi multifuncțional unind toate cele trei funcționalități: locuire, prepararea hranei, depozit.

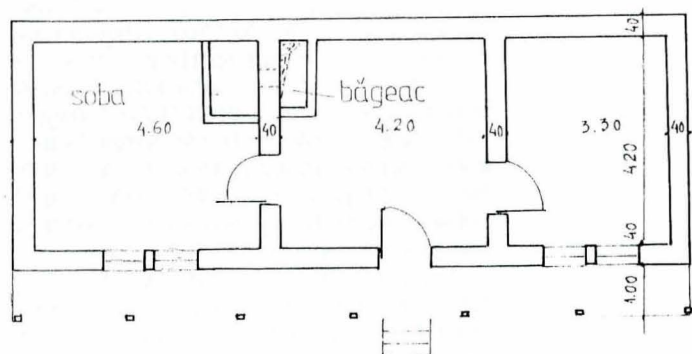

14. Detaliu celar-Caraman Maria, mahalaua italiană.

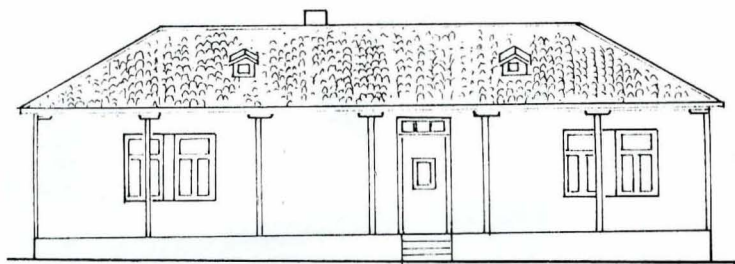

15. Parapet din scânduri traforate. Casa Roșu D. Ion.

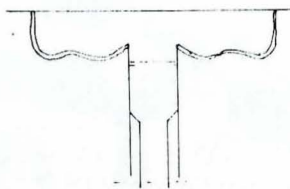

PLAN LOCUINTA
sc. 1:100

FATADA LOCUINTA
sc. 1:100

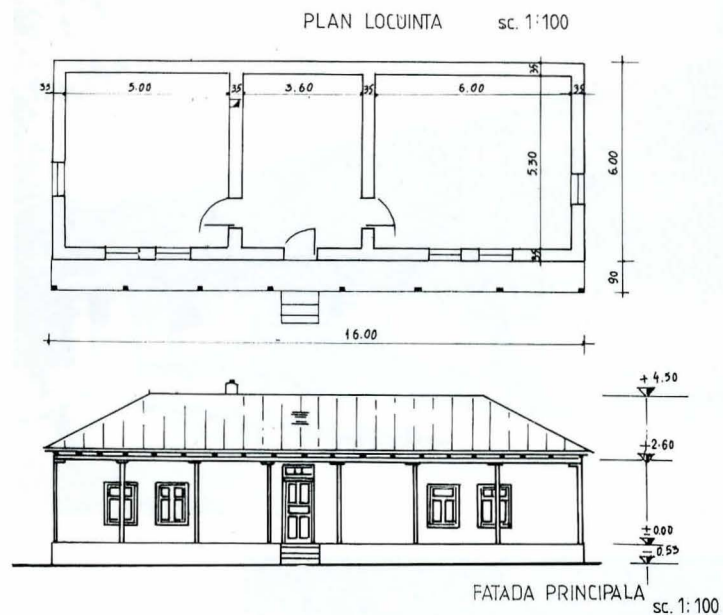
DETALIU STILP
sc. 1:10

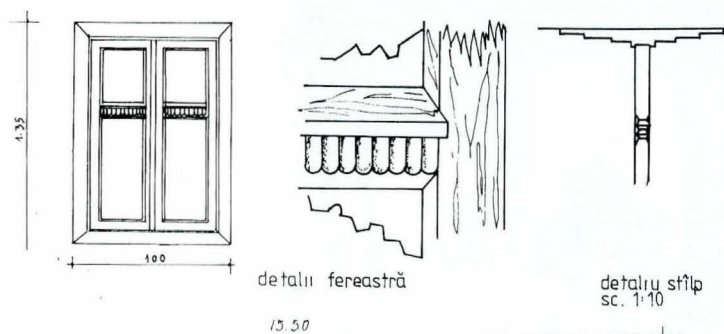
SC. 1:100
FAȚADA PRINCIPALĂ
Gospodăria ROȘU D. 10H
CATALOI

16. Casa cu trei camere și prispă pe o singură latură – Roșu D. Ion.

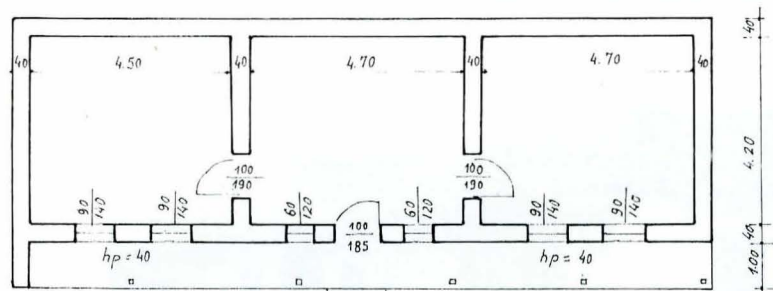

FATADA PRINCIPALA sc. 1: 100

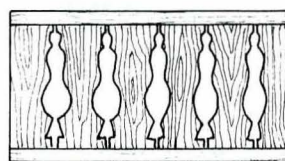

detalii fereastră

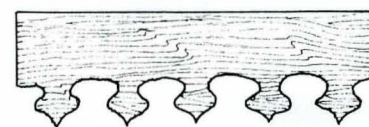
detaliu stîlp
sc. 1:10

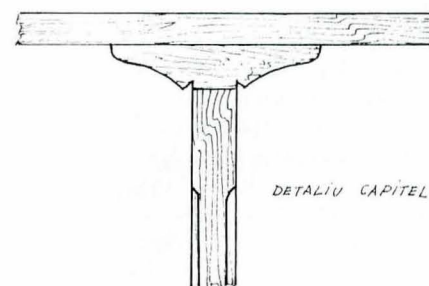
PLAN LOCUINȚĂ Sc. 1:100

DETALIU GÄRDUT 1

DETA LIU PAZIE 2

DETALIU CAPITEL 3

RUSU ION
Cataloi

17. Casă cu trei camere și chiler lateral. Cartierul nemțesc

sea diferențiat de cel al locuinței este format dintr-o apă și pornește de sub streșina locuinței al cărei acoperiș are de regulă patru ape.

Case reprezentative: 1. casa Caloianu Gheorghe – aplecătoare adăugată ulterior construcției casei; recentă; nu face parte din plan – foto 20; 2. Casian Marta – planșa 8.

4. Tipuri mixte: casa cu trei camere (tindă mediană și două camere), prinsă pe fațada principală și prispă parțială obișnuită prin retragerea peretelui de fațadă al tindei; acest tip de casă este rezultatul combinației în fațadă a două tipuri de casă cu personalitate proprie, la fel de vechi și răspândite pe tot

18. Casa Bianchi. Strada italianească.

19. Casa cu trei camere și chiler adosat lateral, acoperită cu olane; mahalaua bulgărească.

În Cataloi s-au considerat a fi importante pentru acest tip de casă: casa Florea Constantin foto 17; casa Bianchi (actual Petrov) foto 18; casa Munteanu Maria, foto 19.

Casa cu chiler în spatele locuinței are aceleași caracteristici ca și casa cu trei camere, prispă pe fațada principală, deosebirea constând în faptul că în spatele casei este adosată o anexă (aplecătoare) cu funcționalități multiple (mai ales depozitare); aceasta poate urmări întru totul planul locuinței propriu-zise având deci tot trei încăperi cu corespondență din una în alta sau poate avea numai două încăperi cu intrări separate (Casian Marta – planșa 8); acoperișul acestui gen de aplecătoare cel mai ade-

teritoriul Dobrogei. Casa cu prispă parțială și casa cu prispă pe o latură (fațada principală). În Cataloi, acest tip frecvent întâlnit pe valea Dunării este rar – casa Dănilă Ion.

5. În afara tipurilor deja enumerate s-au mai întâlnit și tipuri de case cu planul dezvoltat, caracteristice mai ales populației italienești și bulgărești.

Casa dublă. Aceste planuri se obțin prin combinarea pe lungime a două „case” separate, fiecare având tindă și o cameră de locuit; se obține un tip de casă dezvoltat pe lungime, cu prispă pe toată lungimea fațadei principale; cele două „case” au intrări separate. În lateral de casă este adosată aplecătura având și ea intrare separată; accesul

pe prispă se face prin două deschideri, fiecare fiind amplasată în dreptul intrării celor două încăperi cu rol de tindă. Singura casă de acest fel este cea aparținând lui Ivanov Ivan – planșa 9. Este o casă dublă ce putea servi pentru locuirea a două familii separate. Din datele obținute de la informatorii locali – italienii aveau obișnuința de a locui mai multe familii o singură casă, trăind însă complet separat. Acest tip de casă este întâlnit și la alte etnii: aromâni, bulgari, greci, turci.

Un alt tip de casă cu plan dezvoltat, fiind tot o casă dublă, este casa Casian Alexandra din mahalaua italienilor; la prima vedere casa pare a fi construită după tipul casei cu trei camere și prispă pe fațada principală; acestui plan care este planul locuinței principale i se adaugă încă trei camere care au corespondență cu primele trei printr-o ușă practică între cele două încăperi mediane;

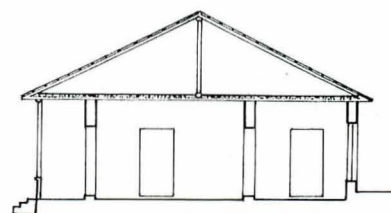
20. Casa Caloianu Gh., str. italiană.

accesul între încăperi este asigurat continuu dintr-o cameră în alta; în plan casa are forma unui pătrat; are de asemenea două intrări plasate față în față, în axul casei; acest lucru asigură folosirea complet separată a acestei locuințe duble – planșa 3. Deosebit de interesant este sistemul de încălzire, de influență italienească – planșa 3.

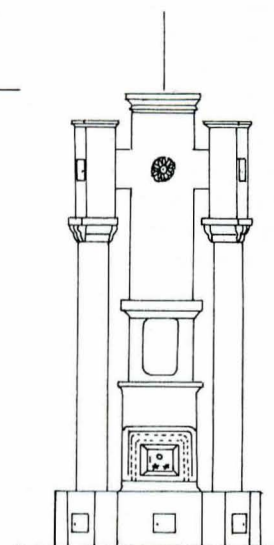
Un alt tip de locuință cu planul dezvoltat este cel aparținând lui Florea Constantin – planșa 1; și această locuință se dezvoltă după forma unui cub paralelipipedic, având două intrări separate, din care una este marcată de o prispă parțială formată prin retragerea peretelui tindei și cealaltă de un balcon închis (marchiză); casa are trei încăperi de locuit, o tindă și două magazine adosate în lungul casei; cele trei încăperi de locuit sunt dispuse în forma literei L și împreună cu tinda formează în plan un pătrat (corpul principal al construcției), restul fiind încăperi anexe – magazine, saivan; toată construcția se prezintă ca un bloc masiv care include în același areal bine delimitat și funcțiile de locuire și cele economice. Casa este caracteristică populației bulgărești care se ocupa mai ales cu creșterea vitelor; planul este determinat de necesitatea de a avea cât mai aproape și pe un spațiu cât mai restrâns locurile destinate adăpostirii animalelor, accesul fiind astfel facilitat și permanentizat.

FATADĂ
sc. 1:100

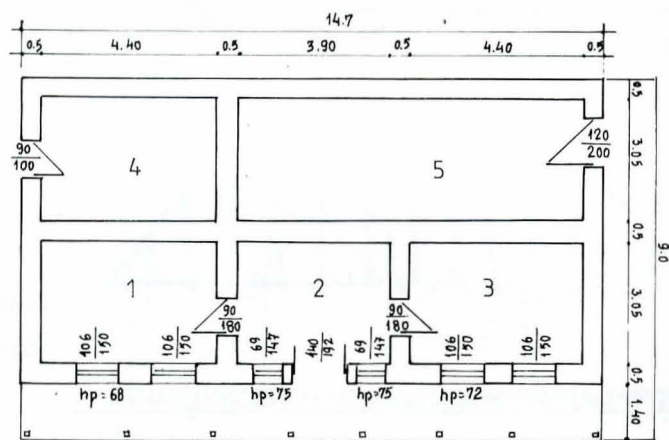

SECȚIUNE
sc. 1:100

SOBA DE LEMNE
sc. 1:20

CASIAN ALEXANDRINA
Cataloi

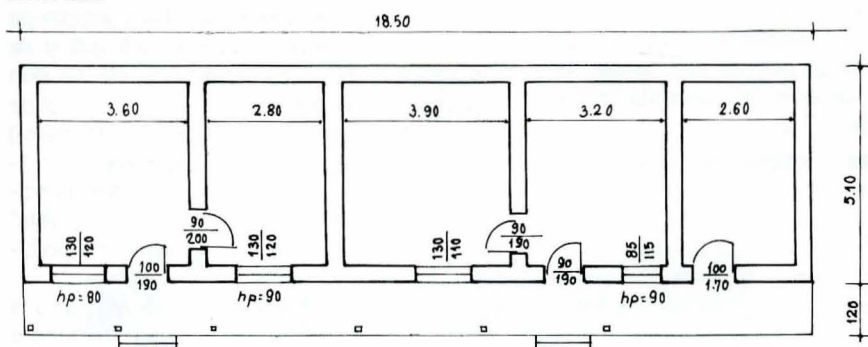

PLAN LOCUINȚĂ
sc. 1:100
CASIAN MARTA

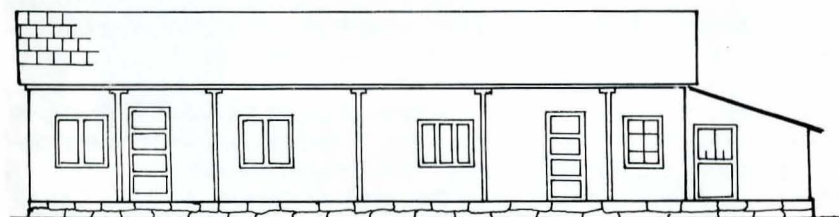
Planșa 3

Planșa 8 Casa cu plan dezvoltat. Casian Marta,
sat Cataloi.

Planșa 9 Casă dublă în satul Cataloi: Gospodăria
Ivanov Ivan.

PLAN LOCUINȚĂ
sc. 1:100

FATADĂ PRINCIPALĂ

IVANOV IVAN
CATALOI

Materiale și tehnici de construcție

Sunt aceleași ca pe întreg teritoriul Dobrogei, deosebirea constând în procentul în care se întâlnește un material sau altul ca și în faptul că unele materiale devin elemente de caracterizare etnică. Pentru construcția pereților italienii preferă chirpicii, celelalte etnii ceamurul; pentru învelitoare, bulgarii preferă olanele, nemții și italienii tabla neagră, românii – stuful.

Materialele de construcție nu sunt diferențiate de la etnie la etnie ci numai întrebuințate de unii sau alții în proporții diferite, funcție de puterea economică a gospodăriei.

Temelia: era alcătuită din piatră de carieră adusă din exploatarea de la Uzum-Bair sau As-Mandra sau chiar din piatră provenind din cariera satului; era în genere adusă și prelucrată de italieni dar și de nemți; temelia putea fi numai un pat de pietre mărunte, numit „saur” pe care se așază apoi chirpicii sau putea fi o fundație pentru care era necesară săparea unui șanț de 0,30 m sau mai mult, care se umplea cu piatră; piatra se mai folosea la construirea prispelor în care caz avea liant de lut sau la construcția gardurilor.

Materiale pentru construirea pereților: materia primă este lutul folosit fie sub formă de chirpici, fie ca ceamur – pastă omogenă de pământ amestecat cu pleavă și paie tocate, frământată cu picioarele; tehnica ridicării pereților de ceamur era cea obișnuită în Dobrogea, fără cofraj de scânduri; peste temelia de piatră se așezau rânduri de

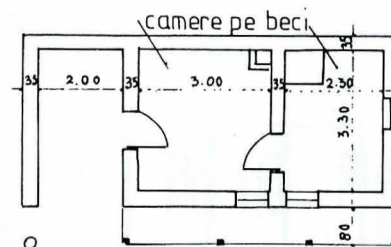
ceamur alcătuite din „boțuri” preparate din vreme. Pereții se înalță în 4-5 straturi succesive – fiecare strat necesitând să fie lăsat să se usuce o vreme (cca. o săptămână); deasupra lui se clădește stratul următor; straturile se construiesc o dată pe tot perimetrul casei, pereții ridicându-se în același timp. Pereții sunt foarte groși (40-50 cm) și sunt buni izolatori termic fiind în același timp foarte elastici și rezistenți la șocuri puternice (cutremure); casele cu pereții de ceamur sunt mai frecvente decât cele cu pereții de chirpici, acestea din urmă fiind întâlnite mai ales în mahalaua italiană.

Pereții caselor, indiferent de tehnica în care sunt construiți sunt tencuiți și văruiți, de preferință cu alb; mai nou se folosește pentru tencuială, în loc de lut, mortarul de ciment.

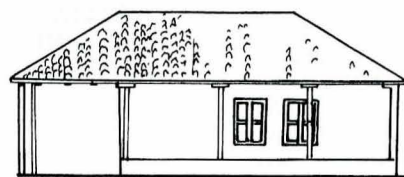
Lemnul nu este folosit la construirea pereților locuinței; se întâlnește însă la construcția porumbarelor și altor anexe, sub formă de nuiiele împletite, lipite de ceamur. Lemnul este folosit pentru stâlpii prispei.

Materiale folosite pentru șarpantă

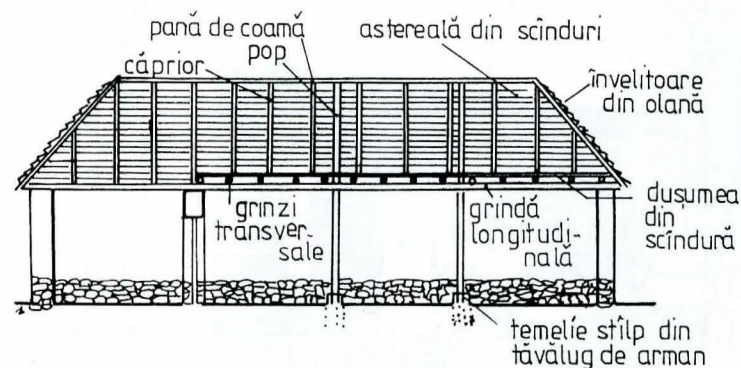
– lemnul este materialul folosit pentru construirea armăturii acoperișului; s-a folosit lemnul de brad și salcâmul. Îndeosebi căpriorii sunt făcuți din salcâm; esența folosită intens rămâne bradul, cumpărat de la Tulcea – prelucrat sub formă de grinzi și scânduri. Cea mai mare cantitate de lemn este folosită pentru construirea tavanului; Tavanul era construit din grinzi dispuse perpendicular pe axul casei, din 80 în 80 cm peste care se băteau scânduri îmbinate în „nut și feder”; (Planșa a 4-a). În pod se pune peste scânduri ceamur care apoi era lipit cu lut; scândurile tavanului puteau fi bătute una lângă alta, locul unde se uneau fiind marcat cu șipci bătute peste scânduri. Un alt gen de tavan era cel care se compunea dintr-o grindă principală (grinda meșter) plasată în axul longitudinal al casei și descărcându-și greutatea pe cei patru pereți ai casei (doi interiori, doi exteriori); pe această grindă (meșter grindă) se așezau grinzi mici (grinze, grinzișoare) care înaintau dincolo de peretele ex-

plan anexă (bucătărie)
sc. 1:100

fațadă

SECȚIUNE ȘARPANTĂ
sc. 1:100

SPINU IORDAN

terior al casei pentru a se sprijini cu unul din capete pe frunzarul prispei, construind astfel prelungirea necesară adăpostirii prispei; la casele bulgărești tavanul prispei era bătut cu scânduri (tăvănit) la celelalte fiind bătut cu stuf peste care se lipea cu ceamur și apoi se văruiă, grinziile mici rămânând aparente – se crea astfel un decor obținut prin simpla ritmare a grinzilor de lemn pe suprafața tencuiită și văruiă. (foto 17 a).

Învelitoarea – întâlnim pe teritoriul satului Cataloi toate tipurile de învelitori folosite în Dobrogea de la cele de stuf, bătut rusește (rar) sau nemțește (de către meșterii veniți de la Somova și Sarinasuf) la cele de olane și de tablă neagră; în prezent se mai folosește azbocimentul și țigla.

Învelitoarele de stuf erau folosite de întreaga populație dar se găsesc în număr mai mare în mahalaua românească și uneori în cea bulgărească.

Stuful era adus de la Sarichioi. Acoperișul cu învelitoare de stuf era în două ape, formând în lateralele casei câte un fronton triunghiular („fundurile casei”) care este fie „înfundat” cu stuf, fie este acoperit cu scânduri bătute și uneori decorate cu traforuri, abordând motive fitomorfe. La casele nemțești, dar și la cele românești frontonul casei se termină adesea încheiat în două capete de cal cu rol apotropaic.

Olanele – învelitoare tradițională în Dobrogea, de sorginte bizantină, amintită pen-

tru prima oară pentru Dobrogea de nord de către călătorul Evlia Celebi descriind casele Babadagului; este învelitoarea preferată de populația bulgară, ea apărând cu o frecvență destul de mare în satele locuite de această etnie. În cazul învelitorii de olane acoperișul este în patru ape, cu pantă mică având de susținut o greutate mare. Olanele se pun peste un strat de ceamur sau peste unul de stuf lipit cu ceamur (vezi fișele de informator) – planșa 5, gospodăria Spănu Iordan.

Acoperișul de olane are pe fațada principală două lucarne, numite local „cucuvele” sau „fumare” care au rol de aerisire a podului.

Tabla neagră este un material pătruns mai târziu în satele Dobrogei și în genere este caracteristică populației înstărite a satului. Greutatea procurării ei precum și scumpetea materialului au făcut ca tabla să dispară de timpuriu din construcția de locuințe. Tabla neagră se aplică peste astereala de scânduri a șarpantei, susținută de căpriori și leturi.

Acoperișul de tablă poate fi în două și în patru ape; în cartierul german tabla era folosită și la acoperirea anexelor.

Decorul arhitecturii din satul Cataloi este limitat la câteva elemente ale fațadei principale (stâlpi, parapet, prispă) sau la frontoanele triunghiulare ale acoperișului cu două ape. El constă în traforuri dispuse adesea pe pazia casei și parapetul prispei sau

17. a. Detaliu prispă. Casa Florea Constantin

17. b. Detaliu fronon. Casa Florea Constantin.

din elementele traforate separat și bătute pe fondul de scânduri al frontoanelor. Când este amplasat pe paze traforul împodobește streșina casei pe tot perimetrul acesteia. Capătul stâlpilor este decorat fie prin forma deosebită obținută cu ajutorul cioplirii cu barda, fie prin împodobirea lor cu două console laterale, arcuite, formând un „capitel”.

Un alt element decorat îl constituie capetele grinzilor care susțin acoperișul prispei.

Conform mărturiilor de la începutul secolului XX se pare că locuințele nemțești erau zugrăvite în culor vii – roșu, alabastru, verde, violet, având uneori structuri sau inscripții biblice; acest lucru nu s-a putut constata pe teren.

În concluzie putem afirma că arhitectura satului Cataloi creată și folosită de către etnii foarte diferite, germani, italieni, bulgari și români – nu se deosebește în mod esențial de ceea ce s-a constituit în Dobrogea cu tradiție arhitecturală, la sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX. Situația specială a satului Cataloi rezidă din reunirea pe același teritoriu a

aproape tuturor tehnicilor de construcție și de prelucrare a materialelor folosite în Dobrogea pentru arhitectură.

Putem însă constata unele diferențieri între construcții aparținând unor etnii diferite, deosebirile nefiind însă fundamentale. Astfel putem remarca proporțiile mai zvelte ale casei italienești, planul dezvoltat pentru a da casei acea suprafață necesară locuirii mai multor familii, tendința caselor de a se înscrie planimetric într-un pătrat, decorul mai bogat.

Casa bulgărească se remarcă prin acoperișul de olane în patru ape, prin proporția planului ce tinde spre orizontalitate, prin linia imprimată de prispa mai largă, de streșina dezvoltată de tavanul podit al prispei ca și de tendința de a deveni nucleul central al gospodăriei strângând în jurul ei anexele importante ale gospodăriei.

Casa germană prezintă cele mai puține exemplare în zona (1) dar după descrierile făcute de către călătorii străini sau români prin Dobrogea ea nu pare a fi locuința solidă

17. c. Detaliu grajd. Gospodăria Florea Constantin. Încercare de constituire a gospodăriei după modelul nemțesc.

germană din Ardeal sau Banat, ci mai degrabă o adaptare a acesteia la mediul fizic în care s-a implantat, venind din alte zone; o caracterizează însă acoperișul în două ape, cu pante mai înalte, tendința de verticalizare, monumentalitatea imprimată de masivitatea zidurilor.

Casa românească este cea obișnuită în Dobrogea ca și în zonele de câmpie, cu aceleași tipuri de plan (două camere și tindă) și aceleași materiale; ea este cea care se adaptează cel mai ușor terenului de construcție și modului specific de trai, fiind de altfel și cea mai veche.

Stilistische Angleichung

Man könnte uns vorwerfen, bis jetzt zu viel mit dem Beispiel Keisd beschäftigt zu haben, da ja die dortigen Gibelnischen ein Ausnahmefall sind. Anspruch auf Allgemeingültigkeit können aber auch die künftigen Darstellungen nicht erheben. Das Bild siebenbürgisch-sächsischer Giebelformen wird sich vielmehr aus zahlreichen unterschiedlichen, landschaftsgebundenen Lösungen, zusammensetzen. Wir behalten es uns vor, am Schluss aufzuzeigen, inwiefern diese und die Fassadengestaltung im allgemeinen charakteristische Züge aufweisen, die den ethnographischen Zonen, wie sie sich im Grossen in der sächsischen Volkskunst abzeichnen, entsprechen.

Bisher haben wir versucht, zwei Konstanten in unserer Darlegung zu beachten: den **spitzen Gibel** als charakteristischen Teil sächsischer Wohnbauten sowie die **Nische** als eines der Mittel, das zu seiner dekorativen Ausgestaltung verwendet wurde. Wollen wir nun die Entwicklung und Verbreitung der Nische weiterverfolgen, so müssen wir vom spitzen Gibel vorläufig absehen. Giebelnischen sind nämlich gleichermassen auch zur „Verzierung“ **abgestumpfter Giebel** herangezogen worden, d. h. zum Ausschmücken der vertikalen gemauerten Restfläche.

Die beiden traditionellen Formen des Dachabschlusses, der spitze sowie der stumpfe Giebel, sind zwar, ungeachtet stilistischer Wechsel in der Hochkunst, durch die Jahrhunderte gepflegt worden. Dass aber in dem engen Rahmen, den diese vorzeichneten, Versuche eines Angleichs an die jeweilige herrschende Kunstströmung gemacht wurden, ist nicht zu übersehen. So wie in zahlreichen Dörfern und ehemaligen Marktflecken etwa zur Zeit des Barocks stuckplafonds an die Stelle der alten Holzbalkendecken treten, so wird auch im Gibel versucht, dem Zeitgeschmack Rechnung zu tragen.

Nischen mit geschwungenen Rändern stellen auch im stumpfen Giebel einen solchen Versuch dar. Die Häuser im Repser Land (Hamruden und Katzendorf, Abb. 1), an denen sie zu finden sind, wurden gegen Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts errichtet. Von den Keisder Giebelnischen unterscheiden sie sich dadurch, dass sie sozusagen im Feld des Giebels „schweben“ und nicht wie dort gleich über dem Schutzdächlein ansetzen. Der untere Abschluss dieser im Verhältnis zu ihrer Läng

sachse symmetrischen Nischen ist eine Rundung und nicht, wie drüben, Teil eines Rechtecks. Schliesslich sind diese Nischen ungefähr 15 cm tief in eine verhältnismässig dicke Giebelwand (etwa 40 cm) eingelassen und nicht durch Verdoppelung der Giebelmauer entstanden. Untersuchungen in Hamruden (Haus Nr. 33) und Katzendorf (Haus Nr. 273) ergaben, dass diese Wand sowohl aus Ziegeln als auch aus Bruchsteinen gemauert sein kann. Die Nischen sind übrigens in ihrem Umriss dem Rahmen des bemalten Feldes, wie er in der Schreinermalerei auch der Repser Gegend zu finden ist, nicht unähnlich, wo Rokokoeinflüsse festzustellen sind (siehe Roswith Canesius in der NW Serie „Sächsische Schreinermalerei“, XV. Folge). Ausser den Nischen mit geschwungenem Umriss gibt es in Katzendorf eine typische Aneinanderreihung gleichförmiger Nischen im Giebel.

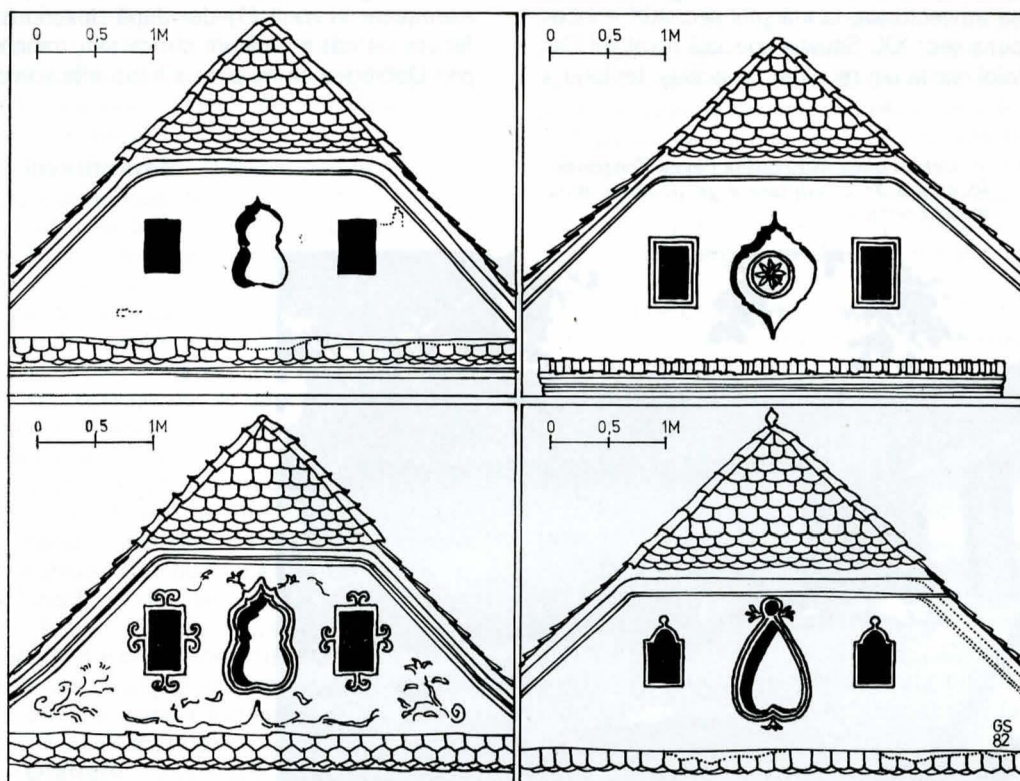
Verwandte Formen

Eine Nischenform, die in Südsiebenbürgen besonders grosse Verbreitung fand, besteht aus einem hochgestelltem Rechteck mit einer Rundung als oberem Abschluss. Eines der Beispiele, das wir angeführt haben, war eine solche Nische im Giebel des

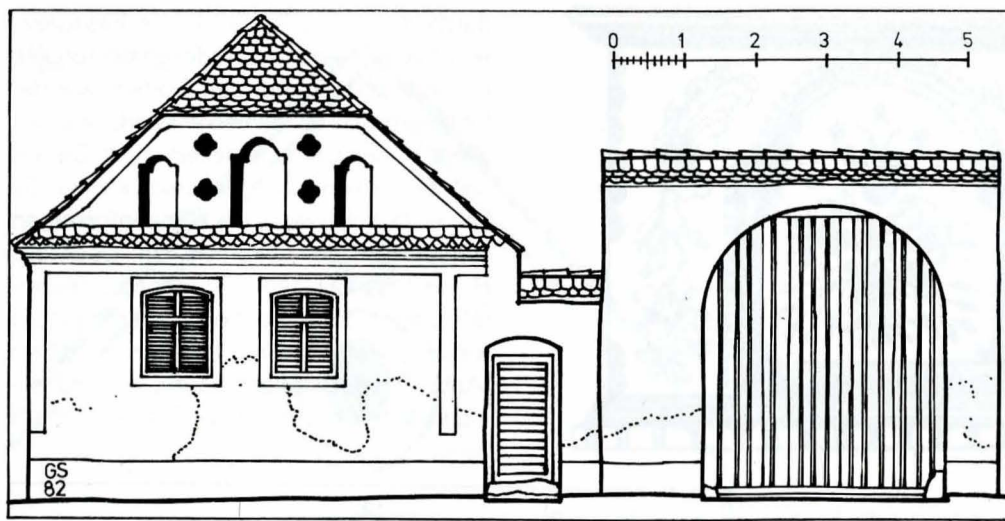
Hauses Nr. 219 in der Kirchgasse in Katzendorf. Als für das Repser Land charakteristisch führten wir die relativ kleinen, vierpassähnlichen Giebelöffnungen an. „An der Est“ in Katzendorf liegt ein weiteres Haus (Nr. 87), das gleichen Giebel (d. h. einen spitzen Giebel, eine Nische und zwei Öffnungen) wie das Haus aus der Kirchgasse aufweist. Ausserdem trägt es, als Besonderheit, nicht nur die Initialen im Nischenfeld, sondern auch das Bau- oder Renovierungsdatum in römischen Ziffern.

Neben spitzen wurden auch stumpfe Giebel mit der gleichen Nische versehen, mehr noch, es wurde nicht nur **eine** sondern **mehrere** dieser **Nischen** im trapezförmigen Giebelfeld eingelassen. Zählt man zu den Nischen noch die zwei oder vier (Abb. 3) vierpassähnlichen Öffnungen hinzu, so bleibt wenig leere Fläche im Giebel übrig. Die Häuser gehören in die Zeit des Barocks, und wenn es sich hier auch nicht um die bekannten dynamischen, geschwungenen Linien handelt, so ist der zerklüftete Giebel, der erst durch die Schattenwirkung seine Bewegung erhält, durchaus ein Produkt seiner Zeit. Ein Blick auf unsere Illustration (Abb. 2) macht deutlich, dass sich ein solcher Giebel zwar von der übrigen Fassade

Nischen im stumpfen Giebel über zweifelnstrigem Fassadenfeld, Repser Gegend: Hamruden-Homorod, die Häuser Nr. 33 („renoviert durch Andreas Lursz im Jahr 1817“ – oben links) und Nr. 32 (mit einer ausnahmsweise nur 5 cm tiefen Nische – oben rechts), beide neben der Werburg „im Winkel“ gelegen, sowie Haus Nr. 385 in der Obergasse (unten links). Letzteres weist als einziges ausser der Nische auch reiche Putzverzierungen im Giebel auf. Der herzförmige Einschnitt ist in Katzendorf – Cața am Haus Nr. 273 in der Niedergasse zu finden. Es dürfte älter sein, als dies vom datum am Zimmerbalken abzulesen ist („G. B. ANO 1828“). Während in Hamruden die Giebelöffnungen Rechtecke sind, weisen diese in Katzendorf halbkreisförmige Ausbuchtungen als oberen Abschluss auf und werden ausserdem von einem Putzrahmen umgeben.

* Desenele aparțin autorului, în afara celor cu mențiune specială.

Das Bauernhaus aus dem Jahr 1759 (Stubenbalken) liegt in Katzendorf-Cața, „Auf dem Eck“ Nr. 98

abhebt, ohne aber in unangenehmen Kontrast zu dieser zu geraten. Man kann das Aufgeben der ebenen Fläche als einen Beweis schöpferischer Phantasie dörflicher Baumeister werten.

Die zahlreichen Spielformen (Abb. 3), die sich aus der verschiedenartigen Detailausführung der Nische und der Öffnungen durch Putzumrahmungen und –ornamente ergeben, sind ihrer zeitlichen Aufeinanderfolge – der Giebel in Abb. 2 ist als älteste nicht zufällig einfach gehalten – dem Geschmack der Auftraggeber und vielleicht auch ihren materiellen Möglichkeiten zuzuschreiben. Die Rahmen der beiden bemalten Felder auf einer Truhe aus der Repser Gegend (Abb. 4) zeigen, dass in der sächsischen Möbelmalerei verwandte Formen gebräuchlich waren.

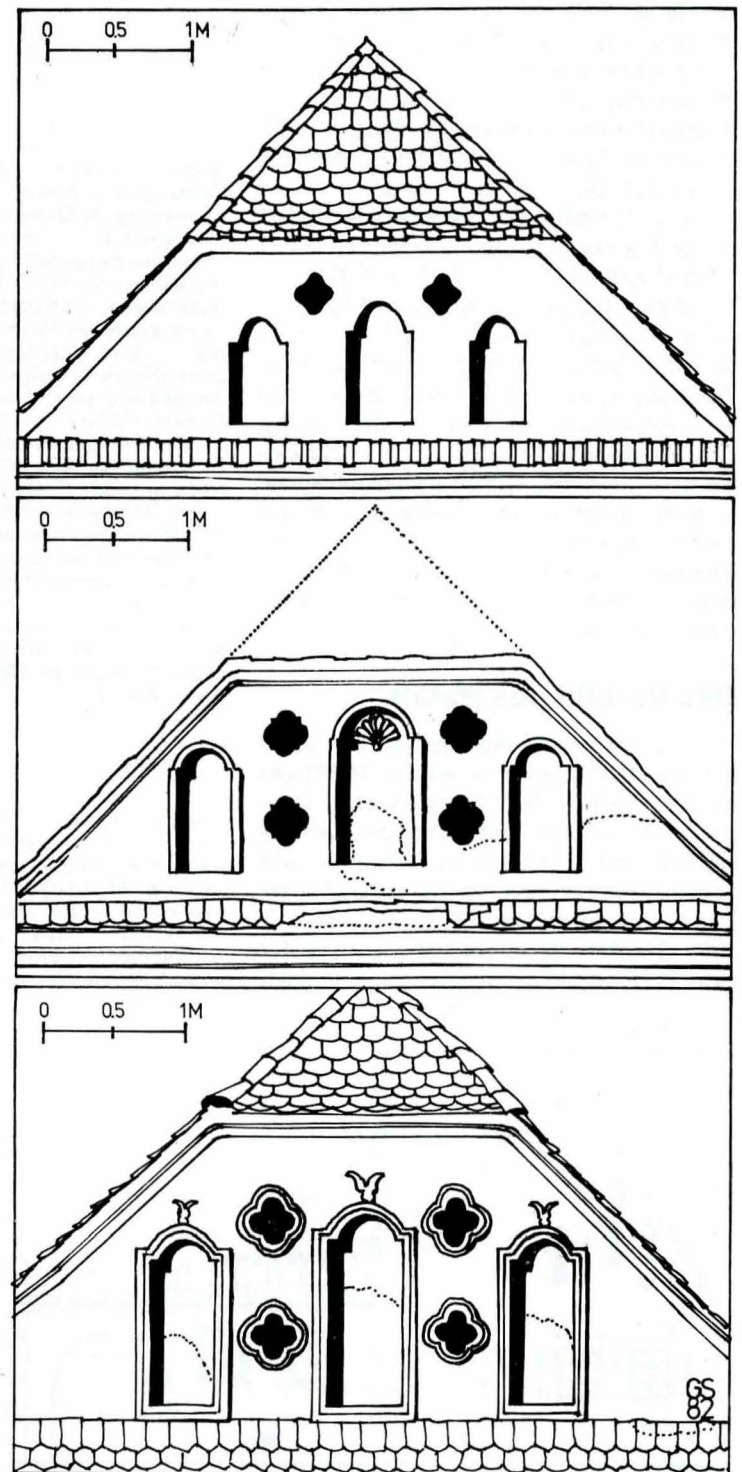
Zeitverschobene Zitate

Der Umstand, dass die Baumeister der Kirchen, wenn nicht ausreichend einschlägige Aufträge vorhanden waren, auch solche für Häuser und Burgen übernahmen, hat in Siebenbürgen zu einer „gewissen Einheitlichkeit in der gesamten Baukunst“ geführt. Dieser allgemeinen Charakterisierung ordnet sich teilweise auch das dörfliche Baugeschehen unter, obwohl an Bauernhäusern nur in Ausnahmefällen zünftige Handwerker mitgewirkt haben mögen. Zahlreiche dörfliche Wohnbauten können trotzdem, was die ästhetische Haltung im allgemeinen und die Detailgestaltung im Speziellen betrifft, oft an die Seite der städtischen gestellt werden.

Wie sehr ähnliche Gestaltungsweisen und Kompositionsmuster im Umlauf waren, zeigen nicht nur unsere Illustrationen. Auch der Vergleich eines von bogenverbundenen Halbsäulen geschmückten Kronstädter Giebels (Abb. 6, rechts) mit der lisenenverzierten Tartlauer Wehrmauer und zahlreichen Bauernhäusern aus der Repser Gegend (Abb. 1) kann das belegen. Ein ähnliches Konzept, was die Anordnung der Öffnungen im Mauerfeld betrifft, liegt einem Pretaier Giebel (Abb. 5/3) und jenem des bereits erwähnten Kronstädter Hauses zugrunde.

Natürlich handelt es sich dabei um Vergleiche quer durch die manchmal weit auseinanderliegenden Gebiete des sächsischen Siedlungsraumes und manchmal sogar quer durch die Jahrhunderte. Die dem Charakter nach verwandten Lösungen aus dem Bur-

Giebel in Katzendorf-Cața (v.o.n.u.) „am Pfarrzeilchen“ Nr. 40 im Abbruch befindlich: Obergasse Nr. 142 (1824 am Stubenbalken datiert)

durch mehrere zeitgenössische Fassaden, und häufiger noch Fassadenerneuerungen, dokumentiert ist. Auf den Dörfern war der Einfluss gleichfalls bemerkenswert, was vor allem in der Übernahme einzelner Details und Zierelemente zum Ausdruck kommt. So kehren beispielsweise die **ellipsenförmigen Einschnitte** der Lukarnen vom Dach des Brukenthalpalais (Abb. 8, links) als Giebelöffnungen an einfachen Bauernhäusern wieder – vereinzelt nur an spitzen Giebeln (Abb. 7) und weniger häufig in der Hermannstädter als in der Mediascher Umgebung.

zenland, der Repser Gegend und dem Weinland (Abb. 5/1, 2, 3) aber sind eines der verbindenden Elemente in einer Landschaft durchaus spezifischer Giebelgestaltungen.

Diesen Gegenüberstellungen liegt übrigens eine Charakteristik sächsischer Dorfarbeit zugrunde: Merkmale vergangener Stilepochen werden aus der Hochkunst übernommen und verarbeitet, aber auch unverändert wiedergegeben. Sie tauchen zeitverschoben, quasi als Zitate am Bauernhaus wieder auf. So ist es auch erklärlich, wieso gotische Nischen den Giebel eines Honigberger Hauses aus dem achtzehnten Jahrhundert zieren (Abb. 5/1, vgl. Abb. 6, links) und wieso das gleiche Haus eine Maueröffnung, ein romanisches Zwillingsfenster über dem Gasseentürchen trägt, obwohl dörfliche Wohnhäuser zur Zeit der Blüte dieser Stile noch vergängliche Holzbauten waren. Später erst, als vermehrt feuerfest in Stein und Ziegel gebaut wurde, kamen Barockmerkmale zu einer zeitgemässen Äusserung, in der Siebenbürgischen Baukunst im allgemeinen verspätet und auf sächsischen Dörfern mit Nachwirkungen bis die zweite Hälfte des vorigen Jahrhunderts.

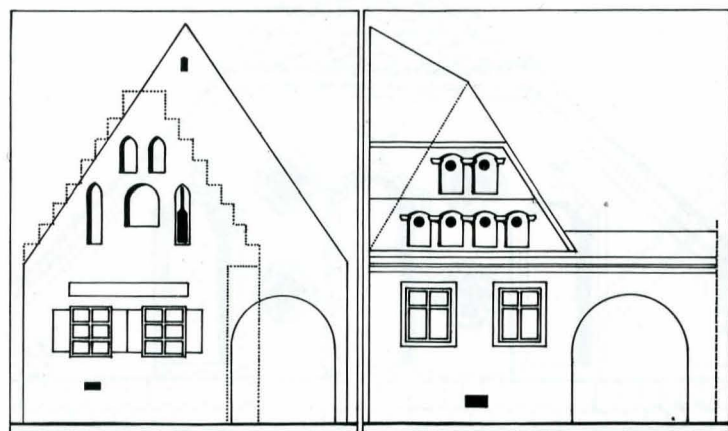
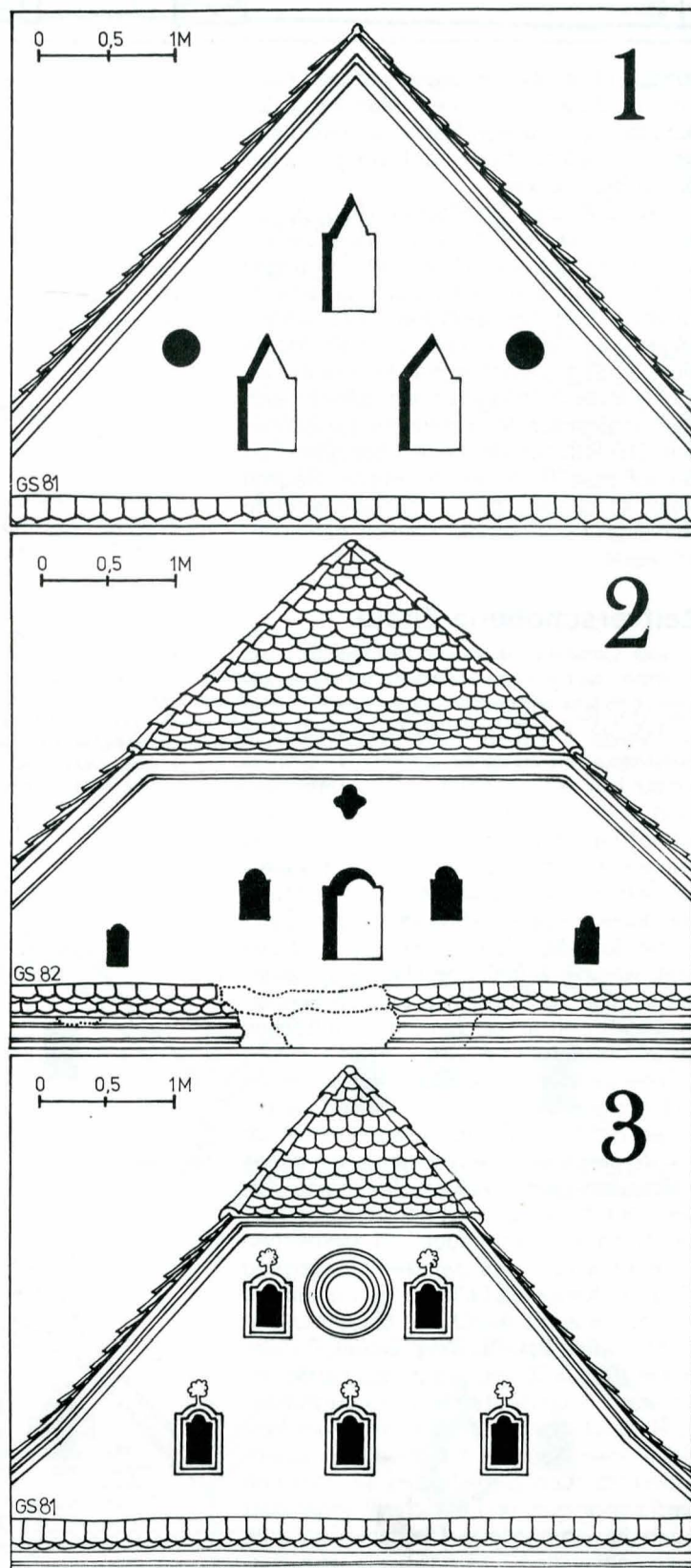
Bemalte Truhe aus der Repser Gegend (nach Misch Orendt, Siebenbürgen 1943)

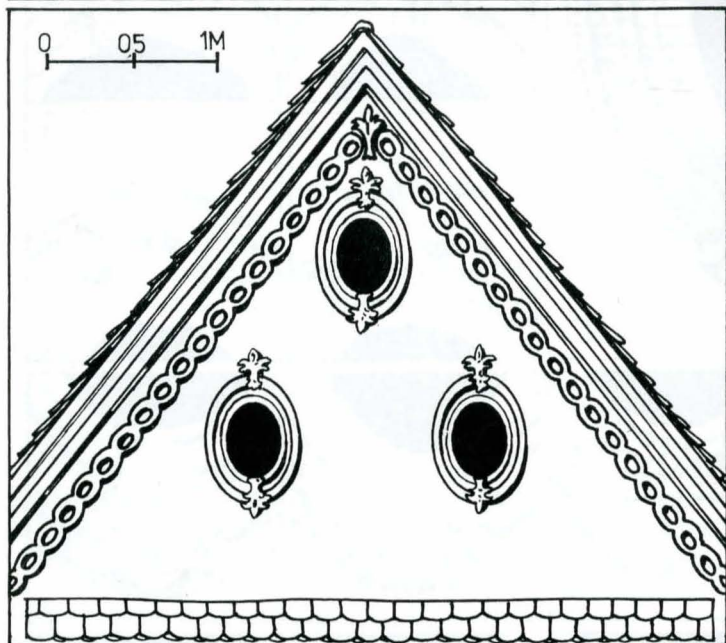
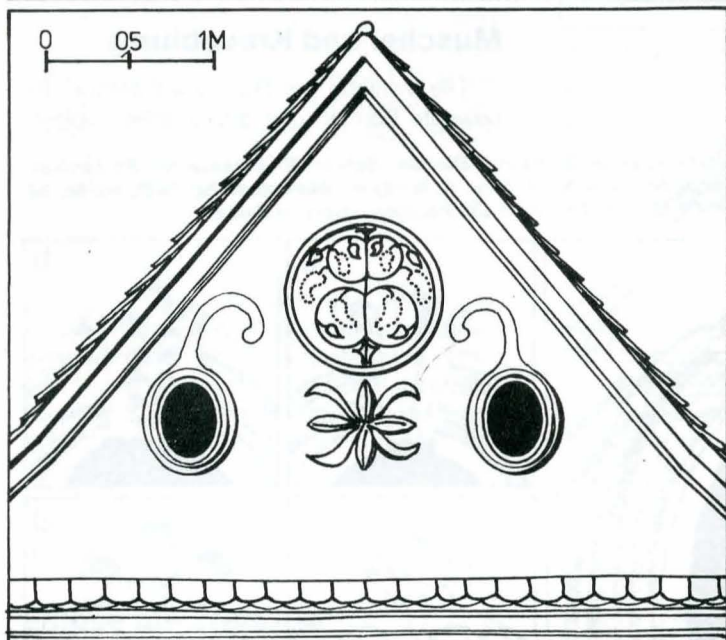
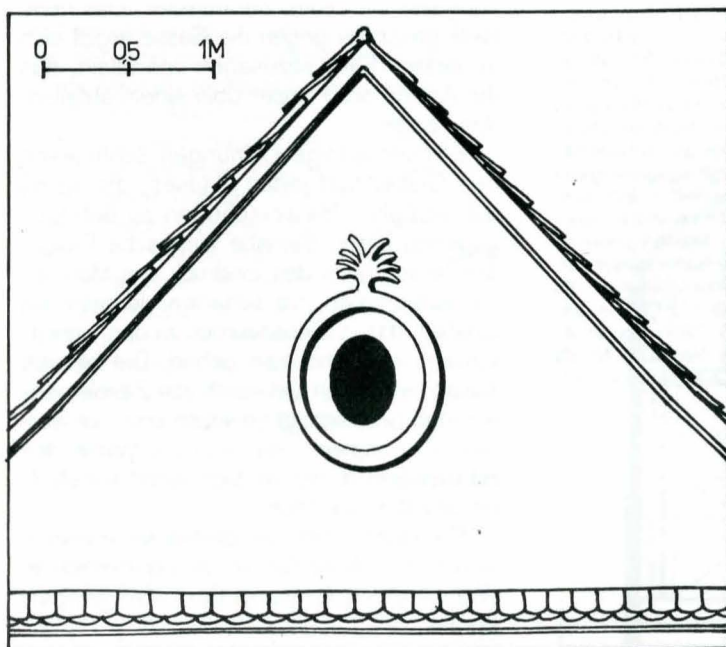
Neben Nischen erlangen Öffnungen sowie deren Anordnung im Giebel eigenen Gestaltwert: in der Petersburgergasse Nr. 81 Honigberg-Härman. Das am Stubenbalken 1768 datierte Haus ist seinerzeit von W. Horwath in die Monographie des Burzenlandes aufgenommen worden und steht heute unter Denkmalschutz (Abb. 1); pyramidenartige Verteilung von Öffnungen um eine Nische am Haus nr. 153, Draas-Drăușeni („Joh. Morkess 13 May Ano 1793“ im Stubenbalken des kleineren der vorderen Zimmer (Abb. 2); rhythmische Anordnung übereinander – liegender Giebelöffnungen, konzentrische Kreise als Relieffornament an einem Haus „in der Gemeinde“, Pretai (Abb. 3)

Das Vorbild des Palais

Im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert stand Siebenbürgen (bis 1867) unter dem Zeichen des österreichischen Doppeladlers. In dieser Zeit entstanden wichtige Barock- und klassizistische Bauten, wie Schulen, Kirchen und Häuser wohlhabender Bürger, vor allem aber Brukenthals prachtvolle Stadtresidenz am Hermannstädter Grossen Ring (1778–1788), deren Vorbildcharakter für das alltägliche Baugeschehen

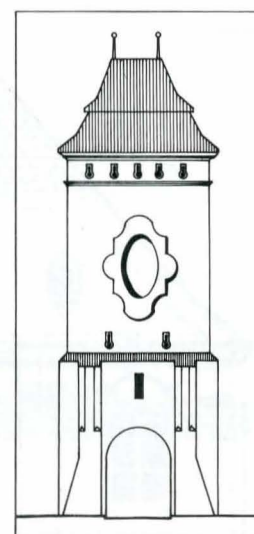
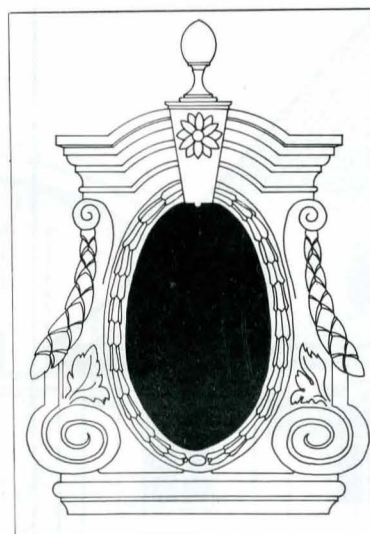
Links, gotisches Wohnhaus aus dem 14. Jahrhundert, Reisberggasse, Hermannstadt (nach E. M. Thalgott); rechts, Wohnhaus in der Burggasse, Kronstadt das früher wahrscheinlich einen spitzen, jedenfalls aber symmetrischen Giebel hatte.

Giebel, wie diese, die entlang der Strasse, welche die beiden Städte verbindet, in Reussen, Marktschelken oder Arbergen gesehen werden können, kündigen die überaus reiche Entfaltung ähnlicher Gestal-

tungen in einigen der Ortschaften des Weinlandes erst an. In dieser Gegend dürfte ein bekanntes Mediascher Bauwerk zusätzliche Anregungen geliefert haben. Der aus dem sechzehnten Jahrhundert stammende Stein-

Verschiedene Anordnungen ellipsenförmiger Öffnungen im spitzen Giebel: Hauptstrasse Nr. 500, Frauendorf – Axente Sever (oben); Langgasse nr. 383, Reussen – Ruși, Kreuzblume und Weinstock als zusätzliche Reliefputzverzierungen (Mitte); Niedergasse nr. 460, Marktschelken – Șeica mare (unten). Die drei Öffnungen sind jeweils von Putzprofilen umgeben, der Giebelschräge entlang läuft eine Zopfartige Verzierung, die unter dem Schutzdächlein endet. Die ausgewogene Komposition, die präzise Ausführung der Putzprofile stehen in Kontrast zur allgemeinen Einfachheit (Holzbalkendecke, nicht unterkellert) dieses Hauses.

Links, Lukarne, Brukenthalpalais, Hermannstadt (nach H. Fabini). Rechts, Steingässer Torturm, Mediasch.

gässer Torturm (Abb. 8, rechts) ist 1745 erneuert worden, wobei ein damals gebräuchliches Mansardendach aufgesetzt wurde. Verschiedene Zierformen zeugen ausserdem vom Verlust des Verteidigungscharakters des Bauwerks – unter anderen grosse, **ellipsenförmig** im Mauerwerk ausgesparte **dekorative Felder**.

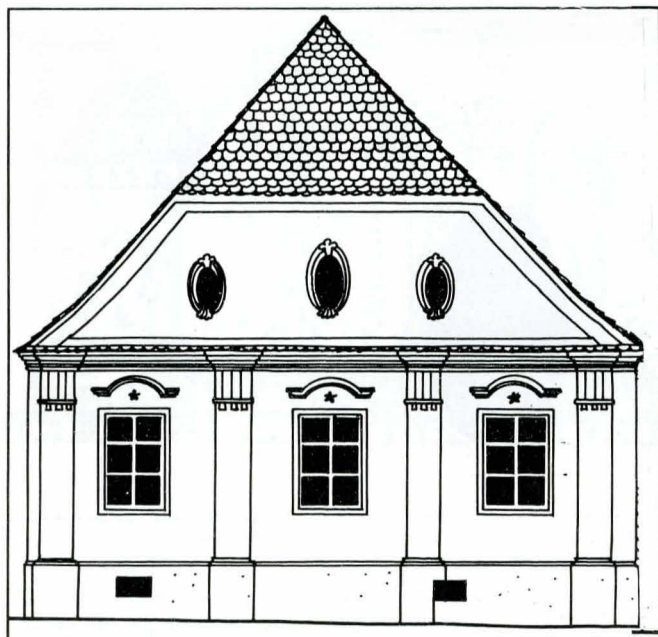
Einheitliches Ortsbild

Es ist kein Zufall, dass gerade in Birkhalm wohlproportionierte Häuser gebaut wurden, die zu den stattlichsten in Siebenbürgen zählen. Aus der Geschichte dieses Marktfleckens sei nur soviel erwähnt, dass er, dank seiner mit soviel erwähnt, dass er, dank seiner wirtschaftlichen Lage, längere Zeit mit Mediasch um die Vorortschaft der „Zwei Stühle“ wetteiferte, dass sich hier später der Bischofssitz befand. Neben den traditionellen Baschäftigungen, wie Ackerbau und Weinbau, gab es im sechzehnten Jahrhundert schon 19 Zünfte mit 25 Gewerben, – das Vorhandensein einer Maurerzunft allerdings ist auch für später nicht belegt.

Michael Salzer zufolge sollen Anfang des neunzehnten Jahrhunderts die Wohnhäuser hier, wie übrigens auch in anderen Gegenden, vor allem „mit Lehm beworfene und mit Stroh oder höchstens mit Schindeln gedeckte Holzhäuser“ gewesen sein. Birkhalm hatte, das Schicksal Siebenbürgens teilend, schwere Zeiten durchgemacht, bevor, gegen Ende des achtzehnten und Anfang des neunzehnten Jahrhunderts, die Bevölkerungszahl und damit die Zahl der Häuser wieder zu steigen begann.

Mehrere gemauerte Wohnhäuser lassen vermuten, dass um 1790 eine regere Bautätigkeit begann, die dann auch in den ersten Jahrzehnten des folgenden anhielt, obwohl zu Beginn des neunzehnten Jahrhunderts ein „furchtbares Erdbeben“ (1802) und zwei Feuersbrünste (1804) grossen Schaden anrichteten.

Das typische Birkhalmers Haus dieser Zeit ist mit der Schmalseite zur Gasse gebaut, wobei das grosse gemauerte Tor mit dieser eine Einheit bildet. Im mauerfeld des **abgewalmten Giebels** sind zwei oder drei **ellipsenförmige Öffnungen** ausgespart. Je nach der Lage der Häuser zeichnen sich zwei Untertypen ab: drefenstrige, tiefere Bauten (Abb. 9) auf ebenem, und zweifen-

Dreifenstrige Hauptfront eines Hauses auf ebenem Baugrund, Steingasse Nr. 35, in Birtihalm – Biertan. Durch die Verteilung der Fensteröffnungen, Pilaster und Giebelöffnungen (deren mittlere grösser ist als die beiden seitlichen), ist eine ausgewogene Komposition erzielt worden; dekorative Fensterverdachungen belegen die Fläche. Weitere teilweise im Giebel datierte Häuser dieser Art. liegen u.a. in der Marktgasse Nr. 46 (1820) und Nr. 28 (181?), in der Steingasse Nr. 37 (1799) und Nr. 41 (1830), sowie in der Neugasse Nr. 69 und der unteren Quergasse Nr. 11.

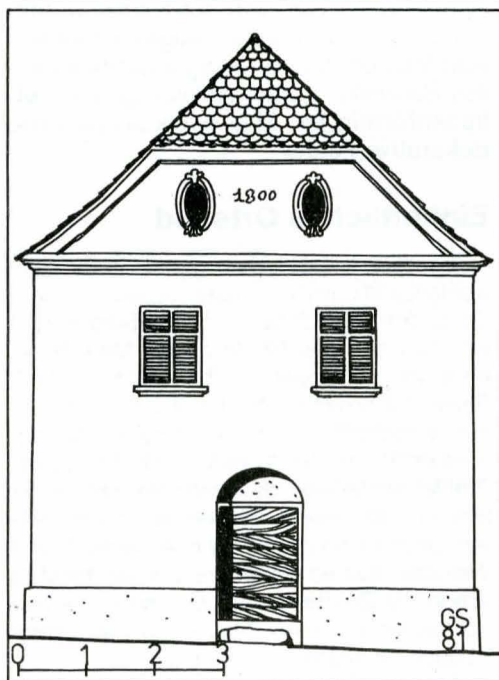
sengasse im Osten herantreten. Das hohe Kellergeschoss gegen die Gasse ergibt sich in diesem Falle sozusagen von allein, aus der Anlage des Hauses über einem abfallenden Terrain.

Ellipsenförmige Öffnungen schmückten den Giebel fast jedes Hauses, als ob es diesbezüglich Bauvorschriften zu befolgen gegeben hätte. Beinahe identische Fassaden lassen nicht den Eindruck von Monotonie aufkommen, sie schaffen vielmehr ein Ortsbild, das in Siebenbürgen zu den einheitlichsten und schönsten gehört. Die betonte Zurückhaltung im Gebrauch von Zierelementen mag beabsichtigt gewesen sein; sie werden als Ausgleich teilweise ins Innere des Hauses geholt, wo sie sich zu oft kunstvollen Stuckdecken fügen.

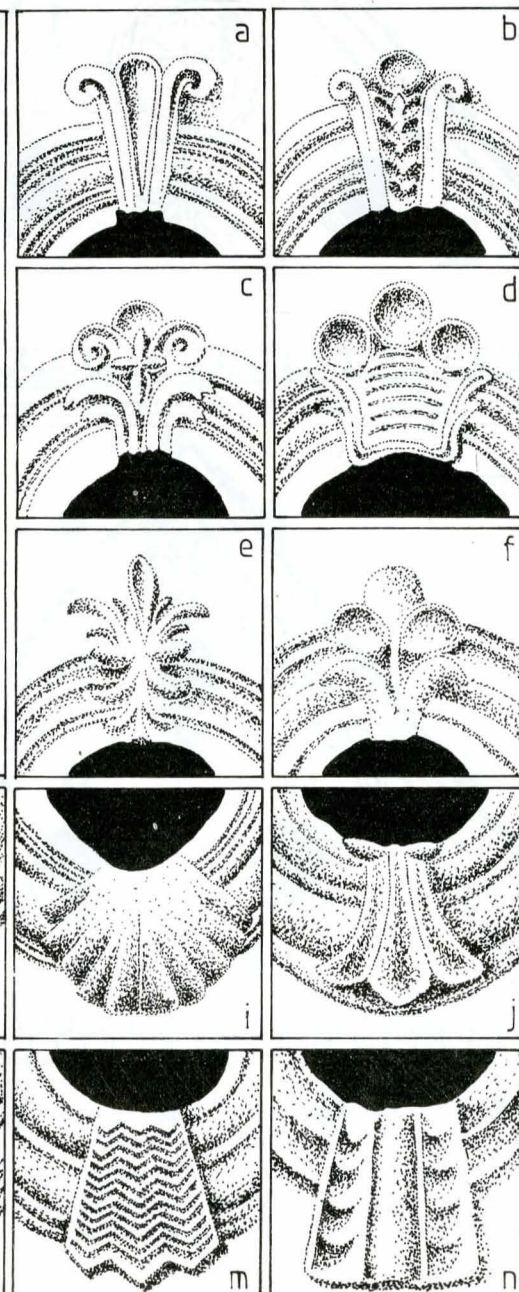
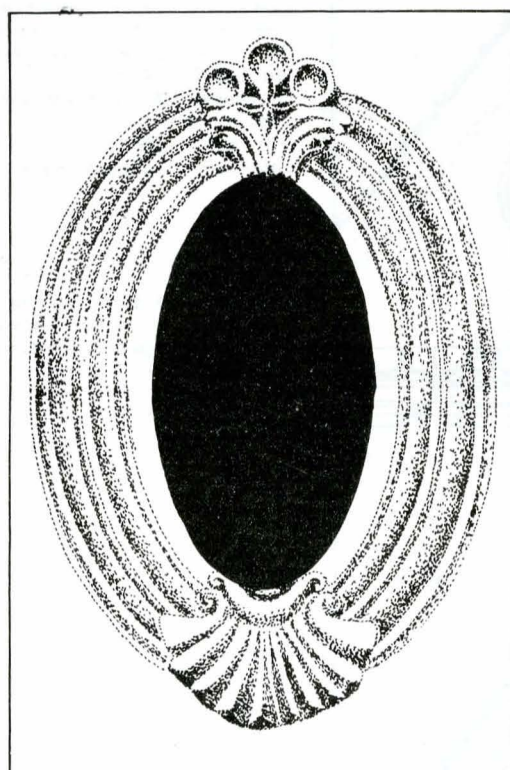
Die Einfachheit der Birtihälder Fassaden ist um so auffälliger, als im allgemeinen im Weinland mit Ornamenten nicht gespart wurde.

Muschel und Kreuzblume

Die Vorliebe der Barockarchitektur für bewegte Formen und dramatische Expressi

Giebelöffnungen in Birtihalm – Biertan, details: Steingasse Nr. 35 (grosse Zeichnung); Nr. 52 (a, h); Nr. 58 (c, i), Nr. 41 (k); Marktgasse Nr. 19 (b, m); Nr. 34 (f, j); Nr. 69 (d, e, g); Nr. 12 (n). Zeichnungen, Hermann Balthes.

Zweifenstrige Hauptfront eines Hauses auf geneigtem Baugrund mit hohem Kellergeschoss und Kellereingang von der Strasse, Hirsengasse Nr. 69 (1800) in Birtihalm – Biertan. Ein ähnliches Haus liegt in der gleichen Strasse auf Nr. 68 (1872 wahrscheinlich Datum der Fassadenerneuerung); weitere liegen in der Steingasse Nr. 24 (1865 im Giebel) Nr. 26 und Nr. 52. An mehreren Häusern ist festzustellen, dass der Kellereingang nachträglich zugemauert worden ist.

Strige, höhere Häuser (Abb. 10) auf schiefelem, gegen die Gasse zu abfallendem Baugrund. Obwohl beide Haustypen unterkellert sind, wird nur von letzterem das allgemeinverbindliche Muster einer Wohnhausfassade durchbrochen, indem der Hauptfront eine zusätzliche, funktionell bedingte Öffnung hinzugefügt wird. Eine meist zentral gelegene Türe (siehe Abb. 10) die den direkten Zugang von der Gasse zum Keller ermöglicht, dient dazu, das Verladen der schweren Weinfässer in die Fuhrwerke zu erleichtern. Dabei fällt auf, dass die Häuser mit einer solchen Kellertüre meist entlang ein und derselben Strassenseite gelegen sind, während jene der gegenüberliegenden Strassenfront diese Türe nicht aufweisen. Sie liegen eben dort, wo die Weinberge besonders nahe an die Strasse heranrücken, u. zw. wo „Höhe“ und „Herrenkatze“ an die Steingasse in Westen und der „Hirschberg“ an die Hir-

vität kommt unter anderem durch die häufige Verwendung der Ellipse bei Grundrisskompositionen repräsentativer Bauten zum Ausdruck. Aber auch als plastischer Schmuck kehrt diese geometrische Figur wieder an architektonischen Gliedern des Innenraumes wie als Zierelement der Fassade. Obwohl zwischen der zweiachsensymmetrischen Ellipse und dem eirunden **Oval** zu unterscheiden ist, werden diese selbst in der Fachliteratur nicht auseinandergehalten. Genaugenommen handelt es sich bei den Giebelöffnungen im Wein- und Altland um ellipsenförmige Einschnitte, deren Längsachsen zwischen 50 cm und 80 cm schwanken.

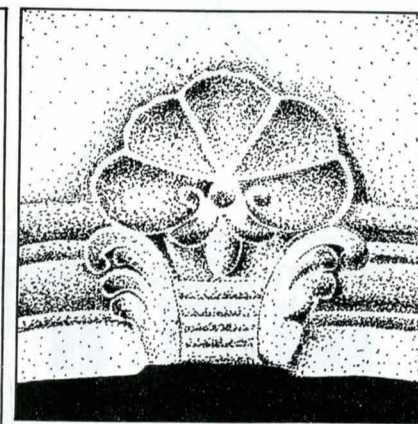
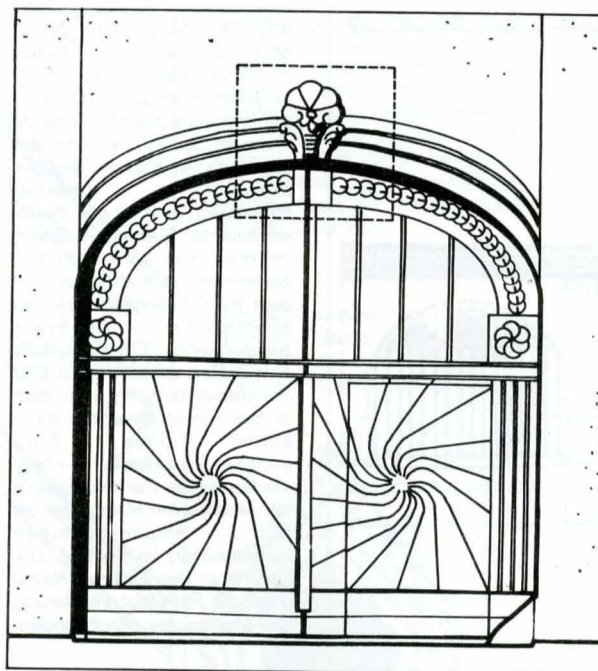
Diese Öffnungen scheinen in **Birrhälm** anfangs von einer nur schmalen Profilierung umgeben gewesen zu sein (Haus Obere Neugasse Nr. 13 – 1797), die aber schon bald, an der Wende vom achtzehnten zum neunzehnten Jahrhundert, reichhaltiger wurde. Aus der Zeit um 1800 stammen Putzverzierungen, die in den folgenden Jahrzehnten in der Ausführung nicht mehr übertroffen wurden und in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts zu degenerieren begannen (Haus Hirsengasse Nr. 68 – 1872). Phantasievolle muschel-, fächer- oder kreuzblumenartige Putzgebilde markieren jeweils die Endpunkte der Längsachsen der Ellipsen (Abb. 11, a-n).

Die meisterhafte Ausführung mancher Details weist auf grosses handwerkliches Können hin. Auch wenn Ähnlichkeiten zu einigen Zierteilen an Wohnhäusern im nahegelegenen Mediasch, vor allem aber der kunstvolle Schussstein am Torbogen des Schuster-Hauses in Form einer Muschel (Abb. 12), auf einen gemeinsamen Ursprung hinweisen, ist der plastische Schmuck nicht mit Sicherheit städtischen Maurern und Stukkateuren zuzuschreiben.

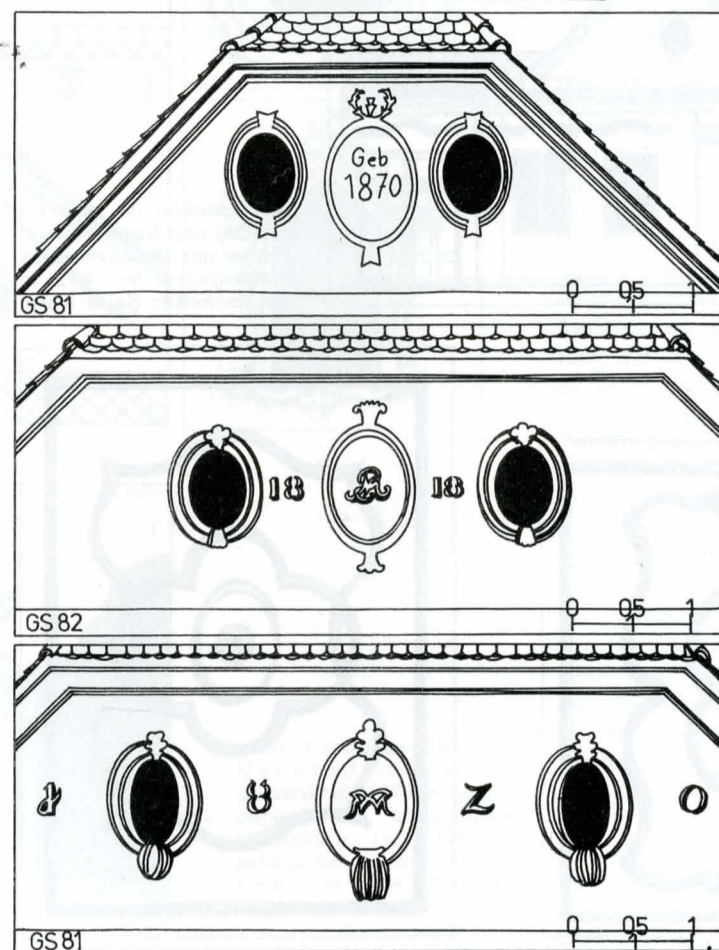
Ellipse als Zierform

Die ausgewogenen Gliederungen des Giebels durch ellipsenförmige Öffnungen und Putzfiguren bezeugen ihren anonymen Schöpfern ein beachtliches Mass an Formgefühl. Die Anzahl der gliedernden Elemente ist in den meisten Fällen auf die konkrete Situation abgestimmt: im breiten Giebel dreifensteriger Hauptfronten drei Öffnungen (bzw. zwei Öffnungen und ein Medaillon – Abb. 13), in der relativ kleinen Fläche zweifensteriger Fassaden meistens zwei Öffnungen: Ausnahmen von dieser Regel sind natürlich in beiden vorhanden, unter anderem stellt der Giebel aus Abb. 13 (unten), eine solche dar, da er zu einem zweifensterigen Haus gehört.

Während den Giebeln aus Jakobsdorf-Harbachtal und Birrhälm (Abb. 13, Mitte u. unten) sichere und ausgereifte Kompositionen zugrundeliegen, weist jener aus Hetzeldorf (Abb. 13, oben) diesen gegenüber einen provinziellen Charakter auf, bewahrt gleichzeitig aber ein gutes Mass an Spontaneität. Diese Spontaneität bei der Verarbeitung städtischer Vorlagen ist es erst, die ähnliche Ausführung zu einem Teil des Ornamentschatzes der Volksarchitektur dieser Gegend werden lässt. Herbert Hoffmanns Erkenntnisse zur Ornamentik der sächsischen Volkskunst werden somit auch im

Portal des Schuster – Hauses in Mediasch, detail des Schlusssteins. Zeichnungen. Hermann Balthes.

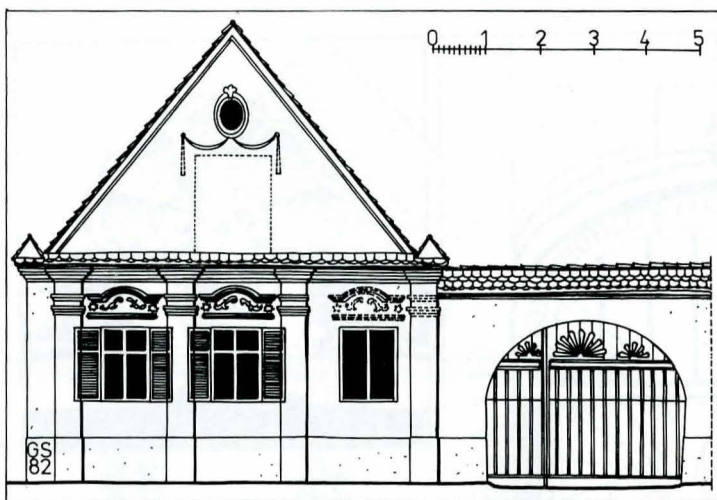

Ellipsenförmige Öffnungen und Putzformer haben im Wein- und im Altland im vorigen Jahrhundert grosse Verbreitung gefunden und sind an einigen Häusern noch in diesen Jahrhundert praktiziert worden. Es sind meistens zwei oder drei, in Ausnahmefällen auch vier Öffnungen, wie an einem Giebel in Birrhälm Biertan, die allerdings durch Zusammenschluss zweier benachbarter Häuser entstanden sind. Häufig wird der Giebel entlang der Symmetrieachse nicht mehr durchbrochen, sondern nur eine ellipsenförmige Putzform angebracht, wie hier in Hetzeldorf – Aŕel (oben), Jakobsdorf – Iacobeni, Harbachtal (Mitte) oder in Birrhälm – Biertan (unten). Die einzelnen Ziffern, die das Baudatum egeben, sind verschieden angeordnet: in dem medaillon (o.) oder in den Feldern Zwischen den Ellipsen – jeweils zwei oder auch nur eine Ziffer. Vor allem am Jakobsdorfer und Birrhälmer Beispiel kommt den Zahlenzeichen auch dekorative Wirkung zu.

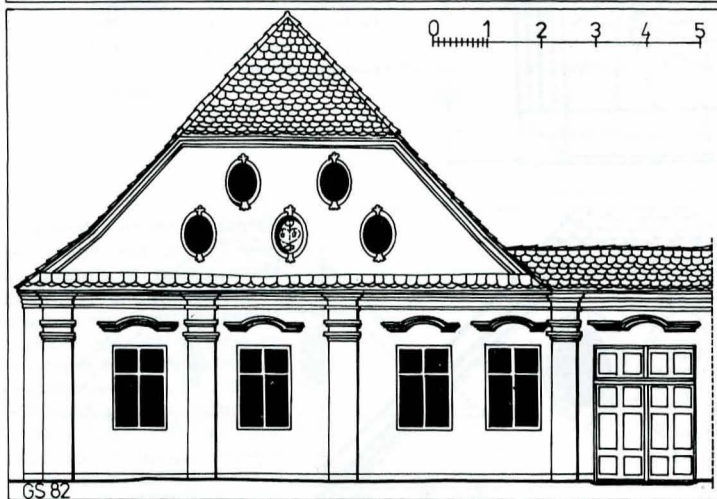
Hausbau bestätigt. „Das Sedimentieren“ ist auch hier „... keineswegs als ein passiver Akt anzusehen, der darin zum Ausdruck kommt, dass der Bauer etwas vom gehobener lebenden Städter übernimmt, sondern eine durchaus positive Tendenz, soweit es sich um die Sphäre gleicher Traditionen handelt.“ Gemeinsame Traditionen sind es aber tatsächlich, da „... zwischen den dörflichen Niederlassungen und den halburbanen, den Marktflecken und schliesslich den Kleinstädten, deren Bevölkerung noch bis vor einem halben Jahrhundert zu einem erheblichen Teil aus Ackerbürgern bestand, zahlreiche gemeinsame Züge vorhanden sind“.

Freilich handelt es sich bei der dörflichen Architektur nur insofern um Volkskunst, als auch Töpfer- oder Möbelerzeugnisse zu dieser zu zählen sind. Wie diese in spezialisierten Werkstätten hergestellt wurden, so wurden auch Bauernhäuser von spezialisierten Handwerkern errichtet, und nicht wie die Hauswebe z. B. vom Benutzer selbst erzeugt.

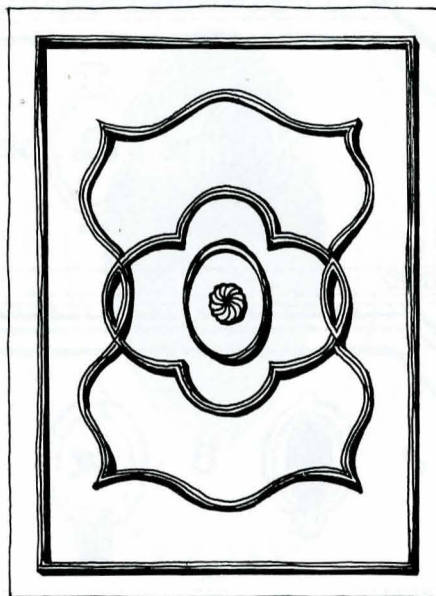
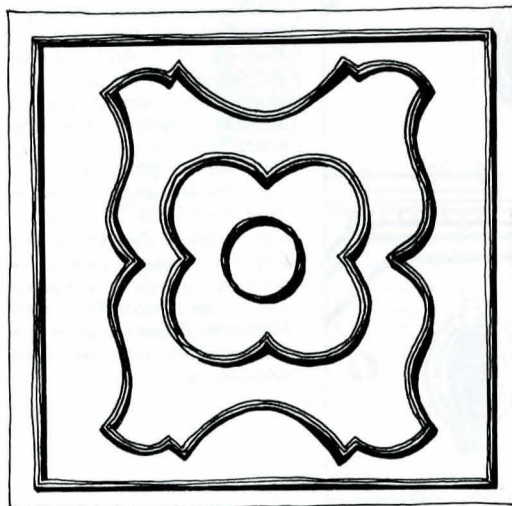
Hinzuzufügen wäre noch, dass die Ellipse als Zierform Während der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts ihren traditionellen Standort im Giebel des öfteren verlassen hat, um zusätzlich Pilaster oder die Fläche über dem Gassentürchen zu zieren.

Oben: Haus Niedergasse Nr. 452, Marktschelken – Seica Mare. Die an drei Punkten aufgehängte, unter der ellipsenförmigen Giebel – öf-fnung angebrachte Girlande – ein im Spätrokoko und der beginnenden Klassik häufiges Ziermotiv – bekrönt theatralisch eine grosse (heute vermauerte) Giebeltüre. Diese, im Weinland eine absolute Seltenheit, ist wahrscheinlich dem Kürschnerhandwerk des ehemaligen Besitzers zuzuschreiben. Die Giebeltüre sowie Putzverzierungen und Fensterverdachung über dem dritten Fenster wurden nach einem alten Foto eingezeichnet, unten: vierfenstriges Parterrehaus in der Mediascher Rothgasse mit fünf ellipsenförmigen Einschnitten im Giebel. Die Nische in der unteren Reihe trägt als Reliefputzverzierung das Mediascher Stadt-wappen.

Stuckdecken im vordern (rechts) und hintern (links) Zimmer des Dreiraumhauses Niedergasse Nr. 452 in Marktschelken-Seica Mare.

Einheitlich durchbildet

Die Aufmerksamkeit, was die Behandlung der Fassade anbetrifft, blieb nicht immer allein auf den Giebel beschränkt. Vereinzelt wurden Kompositionen – wie hier in Marktschelken (Abb. 14, oben) – verwirklicht, die in enger Anlehnung an städtische Vorbilder (vergleiche Abb. 14, unten) die **Fensterzone als Hauptfeld** weiter unterstreichen. So stützen gemauerte Pilaster ohne Basis, mit einigen Platten verschiedener Grösse als Kapitell ein reich ausgebildetes Gesims unter dem Schutzdächlein. Über den Fenstern treten gleichzeitig Bekrönungen plastisch hervor. Diese ursprünglich zur

Entlastung und als Regenschutz gedachten Fenstergiebel haben im Barock diese ihre Rolle weitgehend eingebüsst, indem sie zu rein dekorativen Elementen wurden.

Obwohl auf dem Lande gelegen, handelt es sich in zahlreichen Fällen nicht um Bauernhäuser im eigentlichen Sinne des Wortes. Das abgebildete Marktschelkener Haus z.B. wurde nicht von Bauern, sondern von Handwerkern (einem Kürschner, einem Fassbinder) bewohnt. Überhaupt können Ortschaften wie Marktschelken, das im vierzehnten Jahrhundert Vorort des Schelker Stuhles geworden war und 1412 das Jahrmarktsrecht zugesprochen bekam, auf eine reiche Handwerkstradition zurückblicken –

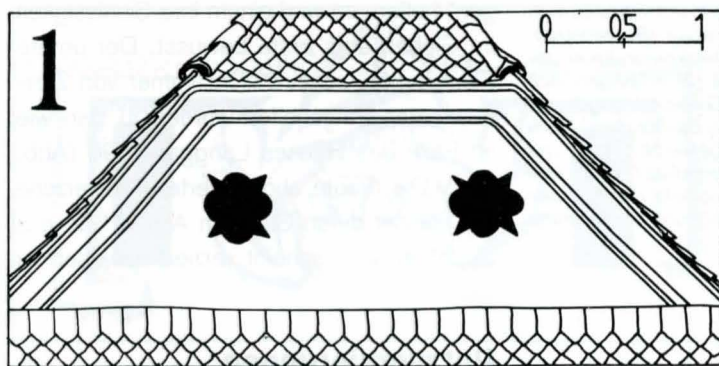
auch im Baufach. Bekannt ist, dass sich 1595 die Mediascher Maurerzunft gegen die Konkurrenz der Schelker Maurer zur Wehr setzen musste, indem es diesen verboten wurde, ihren Beruf weiter in der Stadt auszuüben.

Ein Prinzip der Barockarchitektur reflektieren überdies die bescheidenen und im räumlichen Aufbau vom traditionellen Bauernhaus nicht abweichenden Bauten, indem sie, umfassender durchbildet, **Aussenraum und Innenraum einer einheitlichen Gestaltung** unterziehen. Wie die Fassade, so werden auch Zimmerdecken sorgsam und gediegen verziert. Doch die Stuckdecken (Abb. 15), deren es in Marktschelken z.B. mehrere gibt, sind es nicht allein, die es verdienen, erwähnt zu werden. Kunstvolle Tür- und Fensterbeschläge sind oft wahre Meisterarbeiten der Schmiedeeisenkunst.

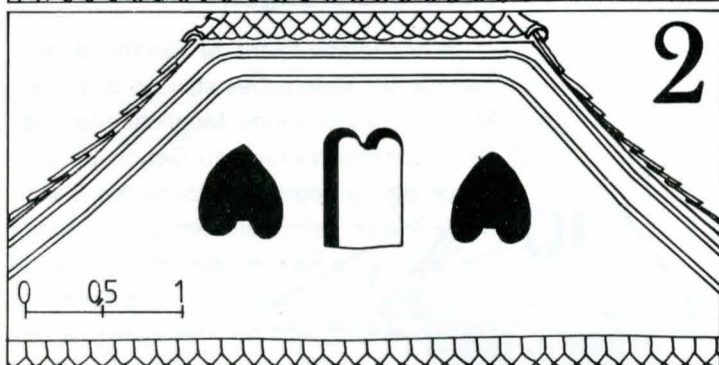
Mitunter bizarr

Zu den **Giebelöffnungen**, die vom Rechteck – der durch die Jahrhunderte immerhin gebräuchlichsten Form, wenn von ganz Südsiebenbürgen die Rede sein soll – abweichen, gehören nicht allein die ellipsenförmigen im Weinland. Zwar sind wir verschiedentlich bisher kreisrunden oder auch vierpassähnlichen Durchbrüchen begegnet, hinzu kommen vereinzelt aber noch – wie hier in Tartlau, Burzenland – so bizarre Schöpfungen, wie jene Abwandlung eines Vierpasses in Abb. 16 (oben), oder herzförmige Einschnitte (Abb. 16, Mitte u. unten), wie wir sie bisher nur bei Nischen kennengelernt haben. Die Giebelöffnungen des Hauses nr. 514 in Tartlau (siehe Abb. 17, unten) erinnern durch ihren Abschluss – zwei schräg gestellte Mauerziegel – an aus dem Burzenland bereits Bekanntes, an das Haus Honigberg Nr. 81, mit seinen Nischen im Giebel (siehe Abb. 5/1).

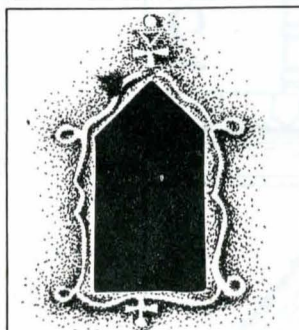
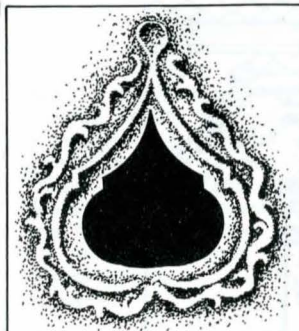
Vergleichen lassen sich solche Lösungen trotzdem nicht, zumal nicht Gestaltung, wie sie die zentrale Nische aus Abb. 16 (Mitte), wiedergibt. Die kuriose Form wäre gar nicht zu deuten, würde man nicht die dominierende, „grösste und stärkste Bauernburg des Gebiets“ gleichzeitig beachten. Tut man dies, so erscheint die Nische als nichts anderes als ein aus der Kette der Blendarkaden von der Aussenmauer der Vorburg (Abb. 18) losgelöstes Glied. Zählt man hinzu dass im Giebel die Jahreszahl 1638 gestanden haben soll, so gehört das Haus im „Schulwinkel“ möglicherweise zu jenen acht Häusern, die den grossen Brand von 1652 überstanden haben, und fällt tatsächlich in die Entstehungszeit der genannten Burgmauer. Demnach wäre 1777 am Stubenbalken verzeichnet das Datum einer Erneuerung Ob nun die herzförmigen Einschnitte gleichzeitig mit der Nische entstanden sind, ob diese selbst älter oder aber dem Umbau zu verdanken ist, lässt sich schwer bestimmen, Abb. 16 (unten), zeigt jedenfalls, dass herzförmige Öffnungen präziser ausgeführt, im letzten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts gebräuchlich waren. Zwar ist der dargestellte Giebel nicht datiert, doch bietet jener aus dem Jahre 1778, und

Giebel in Tartlau-Prejmer Haus nr. 57, „am Steinrech“, 17. Mai 1790 an einem Stubenbalken datiert, heute Architekten-denkmal; Haus Schulwinkel Nr. 13, Datum am Balken 1777, ehemals 1638 im Giebel. Einen identischen Giebel weist ein Nachbarhaus, nr. 15 auf; Haus Nr. 496 „am Platz“.

Giebelöffnungen in Tartlau-Prejmer, Details: Haus Nr. 496 (oben, und Haus Nr. 514 (unten), 1778 im Putz des Giebels datiert.

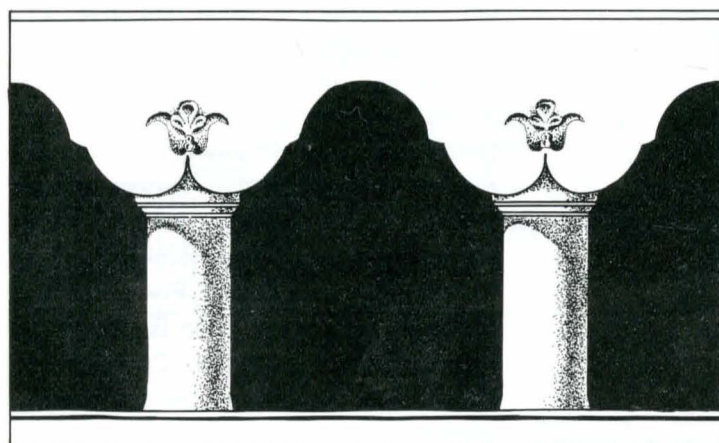
Pilastergiebel

Was Nischen und Öffnungen betrifft, also dem teilweisen Einschnitt oder dem gänzlichen Durchbruch der Mauer, kommt der dritten Dimension eine bedeutende Rolle zu, indem sie Tiefenwirkung schafft.

Die Voraussetzung zur freieren Entfaltung – aber auch die Gefahr der Verirrungen! – bringt erst die Technik der **Putzornamentik** mit sich, die rein handwerklich betrachtet, leichter zu beherrschen ist. W. Horwath nennt sie, indem er sich aufs Burzenland bezieht, mit Recht **Flachornamentik**. Trotz dem Hervortreten der Zierteile um 2–3 Zentimeter aus der verputzten Fläche, tragen diese einen bidimensionalen Charakter.

Der grossen Anzahl von „Blumen und Blättern“, die Horwath v.a. ausfindig machte und ausführlich beschrieb, wollen wir einige Neustädter Giebel aus dem letzten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts hinzufügen, denen eine rigorosere Geometrie zugrunde liegt. Teilweise wird diese diktiert von einer relativ grossen **Giebeltüre**, wie sie den Erfordernissen der zusätzlichen Getreidelagerung auf dem Dachboden des Wohnhauses in dieser traditionellen Agrargegend zu entsprechen hatte. Vor allem in Neustadt und Zeiden kommt diese funktionell bedingte Fassadenöffnung hinzu, wie wir sie sonst nur noch in der Kokelgegend fanden – dort allerdings in der unteren Partie, als direkten Zugang zum Weinkeller gewährende Türe.

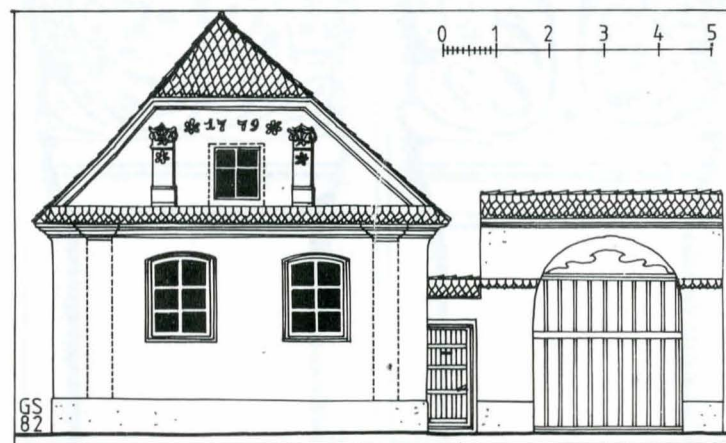
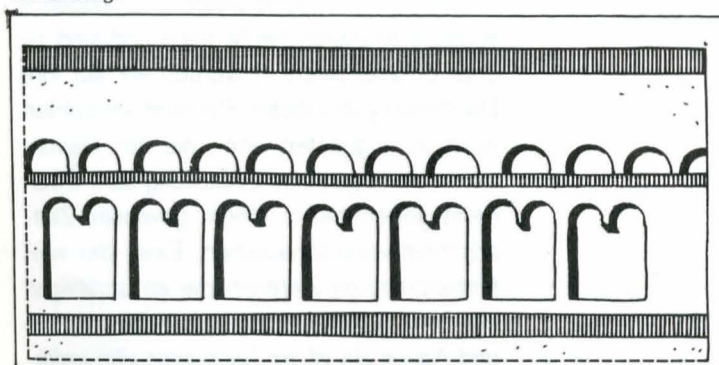
An mehreren Neustädter Giebeln flankieren Pilaster die Giebeltüren – und zwar nicht nur dann, wenn der Giebel zur Gasse zugekehrt, sondern auch noch wenn er gegen den Hof ausgerichtet ist. Dass diese Pilaster schon 1779 (Abb. 20), nur drei Jahre nach der barocken Ausgestaltung des Kronstädter evangelischen Stadtpfarrgebäudes. (Abb. 22), in Neustadt Einzug halten, zeugt zwar von einer raschen Übernahme – verstanden wurde das in der nahegelegenen Stadt Gesehene aber nicht. Während dort Pilaster unter dem Schutzdächlein enden, und so, wenn auch nur optisch den Giebel mit „tra-

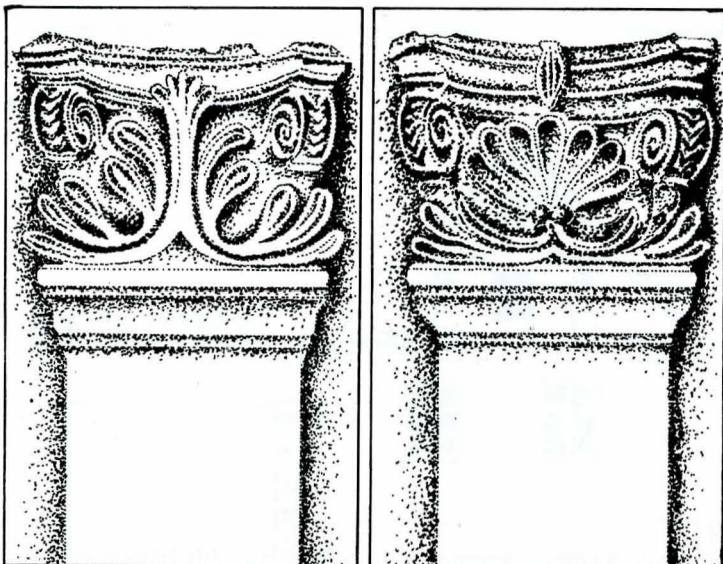
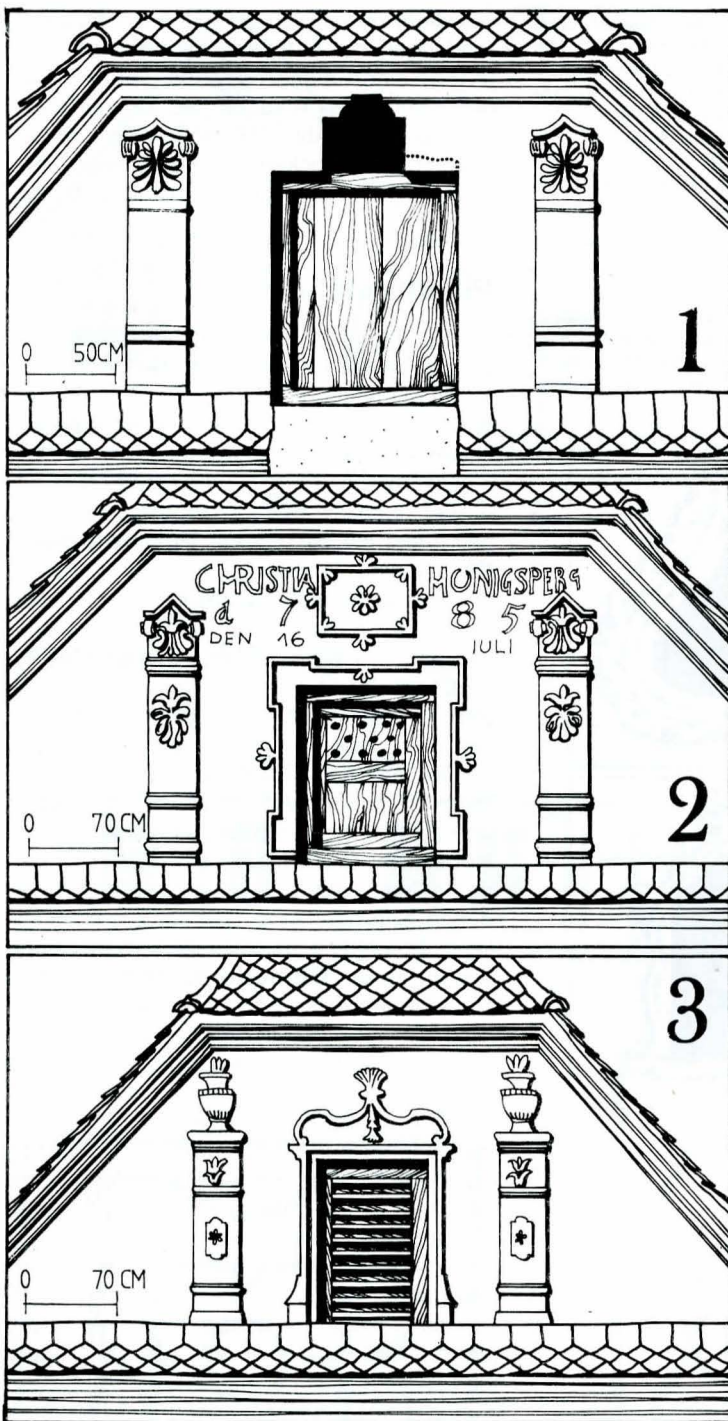
Haus Langgasse Nr. 90 Neustadt-Cristian (Burzenland), 1779 im Giebel datiert. Die ehemaligen Giebeltüre ist, wie in zahlreichen anderen Fällen auch, in ein Fenster umgewandelt worden.

Tartlau-Prejmer: Blendenbogenverbundene Lisenen als dekorative Bekrönung an der Aussenmauer der Vorburg des Bauernburgs-Ausschnitt.

Arkaden des Eingangstunnels zur Tarlauer Bauernburg.

„Pilastergiebel“ mit Giebeltüre in Neustadt-Cristian (Burzenland): Durch die Holzkonstruktion der Türe (2) und (3) erübrigen sich zusätzliche Giebelöffnungen zur Belüftung des Dachbodens; Haus Weidenbachgasse Nr. 12 (1) und Nr. 18 am Marktplatz (3) Hier sind die Pilasterkapitelle durch Urnen ersetzt. Zeichnungen Hermann Balthes.

Pilasterkapitelle an der Schmalseite des Kronstädter evangelischen Pfarrgebäudes. Die nach vorne gekehrten, die Ebene verlassenden Voluten sind in Neustadt (Burzenland) beinahe identisch wiedergegeben worden. Zeichnungen: H. Balthes.

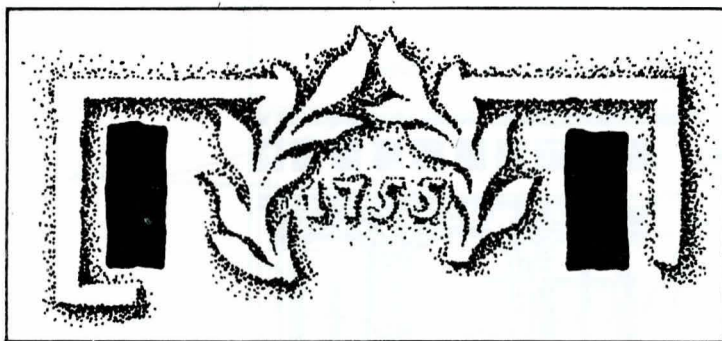
gen“ helfen, so wird einem ihre Sinnlosigkeit im Giebel, aufs erste bewusst. Der untere Fassadenteil scheint nicht immer von Zierelementen freigehalten worden zu sein wie im Falle des Hauses Langgasse 90 (Abb. 20). Die (heute abgeänderte) Fensterzone der Häuser deren Giebel in Abb. 21/2 u. 3 zu sehen sind, scheint verziert gewesen zu sein.

Putzverzierungen

In der relativ leicht zu handhabenden Technik des Relieffputzes standen dörflichen Maurern bestechende Möglichkeiten zur Oberflächenverzierung zu Gebot. Es war Sache des gediegen praktizierenden Handwerkers, sich selbst Grenzen aufzuerlegen. Der allgemeine Rahmen allerdings war auch vom kollektiven Geschmack vorgezeichnet. Diesem aber ist, was den Hausschmuck betrifft, ein „horror vacui“, die „Angst vor dem leeren Raum“, im allgemeinen nicht bekannt, Ornamente nehmen fast immer begrenzte Flächen ein und haben eindeutig festgelegte Standorte. Oft sind sie, wie Misch Orend, in seiner Studie „Giebelschmuck in Siebenbürgen“ ausführte und anhand von Bildmaterial belegte, „altüberkommene Sinnbilder“: Sonnendarstellungen (Halb- und Viertelsonnen, Sonnen- und Wirbelräder, „Zauberknoten“), Schlangen, das „Lebenssinbild Herz“, und schliesslich der Lebensbaum in seiner häufigsten Erscheinungsform, dem Weinstock.

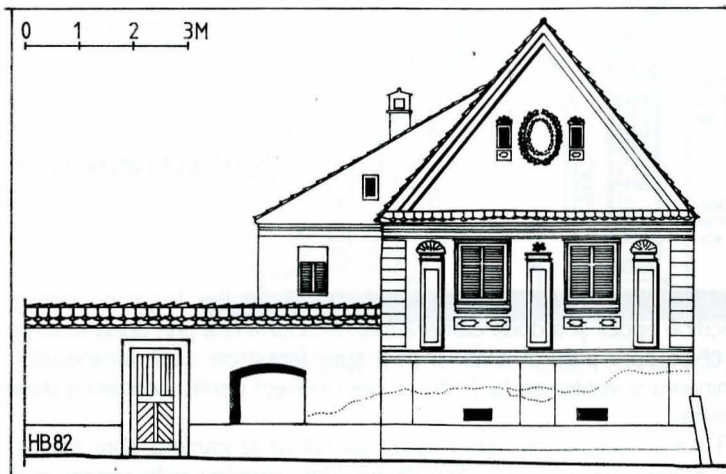
Zwar hat nicht alles, was den Giebel als Relieffputzverzierung schmückt, einen solch bedeutungsvollen Hintergrund, ist deshalb aber nicht weniger Realität. Gerade der verbreitetste Giebelschmuck erweist sich oft als ein Reflex der städtischen Hochkunst. Ganz zu schweigen von Pilastern, Eckbossen und Friesen – um nur bei jenen Beispielen zu bleiben, die sich durch Abb. 24 illustrieren lassen –, die den unteren Teil der Fassade gliedern.

Nicht alle von Orend erwähnten Ornamente haben gleiche Verbreitung gefunden. Einige sind zur Standardverzierung geworden, andere haben Seltenheitswert. So sehr letztere auch aufschlussreich sein mögen – einzelne existieren heute noch und sind sicher erhaltenswert –, werden wir auf ihre Darstellung in diesem Rahmen verzichten müssen, zugunsten jener, die den Geschmack, die allgemeine Einstellung dem Ornament gegenüber in einem gewissen Zeitabschnitt veranschaulichen. Eines der weitestverbreiteten Zierelemente an unzähligen Häusern in den Dörfern um Hermannstadt und Agnetheln ist ein kreis- oder ellipsenförmiger

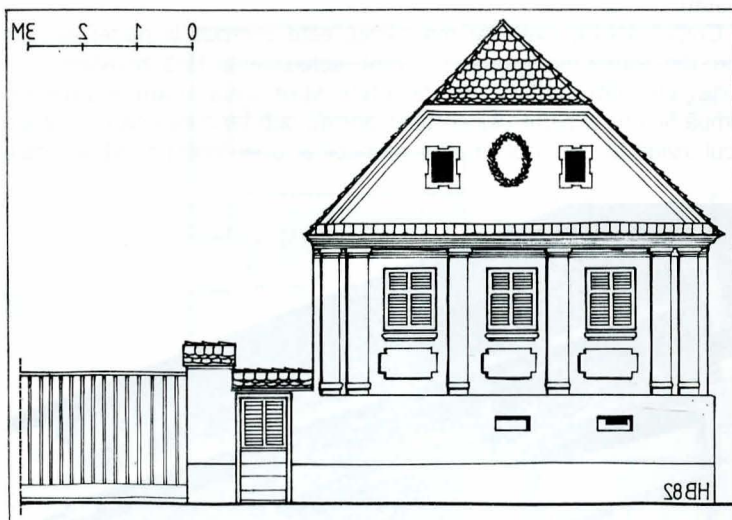

Ausschnitt vom Giebel des Hauses Brückengasse Nr. 22 in Grossau-Cristian, Sibiu: ein Putzprofil verbindet die beiden Lüftungslöcher miteinander und schliesst gleichzeitig den Lorbeerkrantz mit ein. Zeichnung: H. Balthes

miges Feld zwischen den Giebelöffnungen in auffallend wenigen, nur von seiner Einfassung diktierten Varianten. Fast jedes Haus in Burgberg (Abb. 24, oben) trägt den Mäander- und Blätterkrantz, seltener, aber immer noch in beinahe identischem Aufbau ist er in nord-östlicher Richtung bis hin nach Roseln, Jakobsdorf a. Harbach und Neithausen zu verfolgen. Dem Harbachtal entstammt auch das Haus in Abb. 24, unten, das einen Lorbeerkrantz im Giebel trägt. Da fast keine anderen Ornamente im Giebel gebräuchlich waren, zeichnet sich das Gebiet von Hermannstadt als einheitlichstes in der Dekorlandschaft Siebenbürgens ab.

Haus Obergasse Nr. 168 in Burgberg-Vurpär (oben); Haus Nr. 147 in Schönberg-Dealul Frumos (unten). Dem spitz und dem stumpfgiebeligen Haus ist u.a. gemein, dass sie an gleicher Stelle zwischen den rechteckigen – Giebelöffnungen – kreisförmige bzw. kranzförmige Verzierungen tragen, die ein ellipsenförmiges Mittelfeld umschliessen. Zeichnungen: H. Balthes

PROIECT DE CONȘOLIDARE ȘI RESTAURARE A IMOBILULUI DIN STRADA BĂRĂȚIEI NR. 46, BUCUREȘTI *

CONSTANȚA CARP

În cadrul acțiunii de inventariere, expertizare, consolidare și amenajare a imobilului din zona veche a orașului București, beneficiarul acestuia – Centrul Istoric S.A. – a lansat comenzi de proiectare.

Prezentul proiect își propune rezolvarea problemelor de consolidare și restaurare, precum și lucrările de amenajare și dotare a imobilului, în vederea dezvoltării unei funcțiuni compatibile cu specificul zonei, cu suprafețele utile și cu statutul de monument de arhitectură al clădirii.

Scurt istoric

Ulița Bărăției își datorează numele Ansamblului mănăstiresc catolic Bărăția, edificat în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Frontul vestic al mănăstirii, cuprinzând turnul clopotniță și chiliile (din care corpul nordic a fost demolat o dată cu lucrările urbanistice pentru crearea Bulevardului 1848), este aliniat pe ulița respectivă cu o serie de case vechi pe ambele laturi, dintre care cea de la nr. 48 are înscrisă pe fronton data de 1879.

Clădirea de la nr. 46, construită ca și celelalte imobile din vecinătate tot în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dezvoltă un program adoptat din Occident (în special din Austria) prin constructori străini care au avut o activitate bogată în această perioadă și anume îmbinarea unui spațiu de negoț la parter cu acela de locuință a comerciantului, situată la etaj.

Descrierea imobilului

Clădirea a fost construită în două etape distincte: partea dinspre strada Bărăției, executată la sfârșitul secolului al XIX-lea (din cărămidă de epocă, subțire, cu rosturi de mortar de 2–2,5 cm grosime) și anexele adăugate ulterior, pe o latură a curții, în secolul al XX-lea (din cărămidă de 7×14×28 cm).

Partea originală a imobilului, situată în stradă, posedă o pivniță boltită în leagăn, din cărămidă, cu trei compartimente (cu scară de lemn cu acces printr-un chepeng, fie exterior, fie interior), ventilată prin răsuflători înguste, o prăvălie compusă, după toate aspectele, din două compartimente, din care cel din spate avea acces la casa scării, la care se putea ajunge și separat (fără a se mai străbate spațiul comercial) printr-un gang boltit semicilindric din cărămidă.

Restul parterului este acoperit cu un planșeu din lemn.

Scara balansată și cu o balustradă realizată din baluștrii din fier forjat având frumoase motive ornamentale, cu mână curentă din lemn, conduce la o odihnă cu vedere spre curte, apoi la un coridor din care se accede la cele două camere principale ale etajului; cea spre fațada luminată de două mari ferestre are o ușă în două canate, cu acces

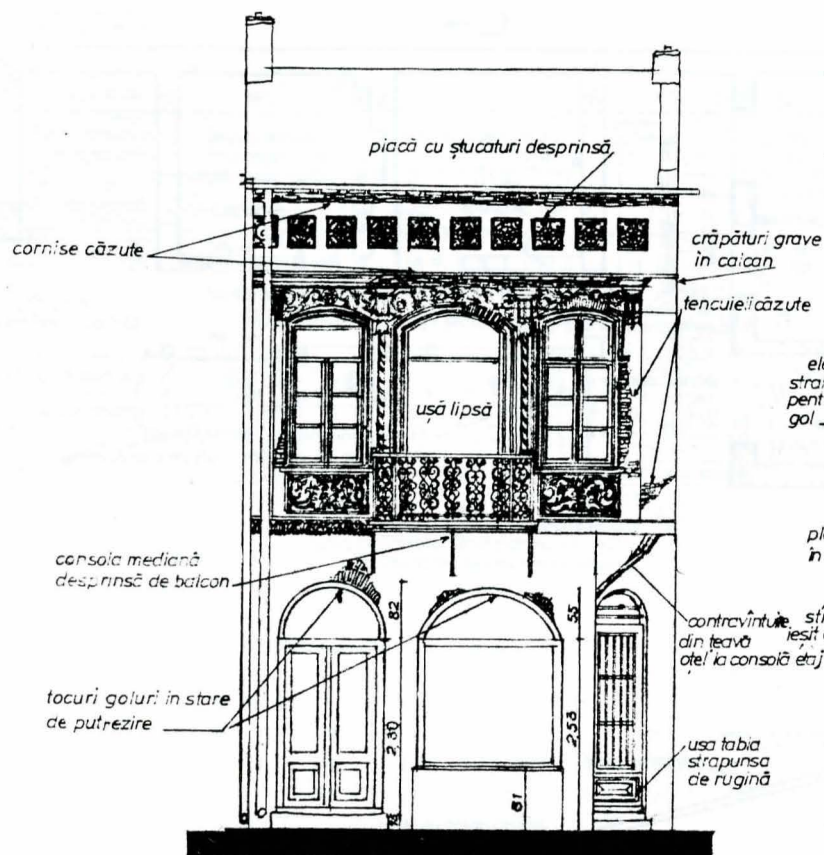
spre un balcon cu o frumoasă balustradă din fier forjat cu motive specifice epocii și a doua cameră mai mică luminată prin două ferestre deschise spre palierul scării și deci spre ferestrele ce îl luminează – iluminarea și ventilarea făcându-se deci indirect pentru această a doua cameră.

Tavanul etajului din lemn este mai ridicat la camera spre fațadă, fără a avea decorații specifice epocii (deși acestea este posibil să fi existat).

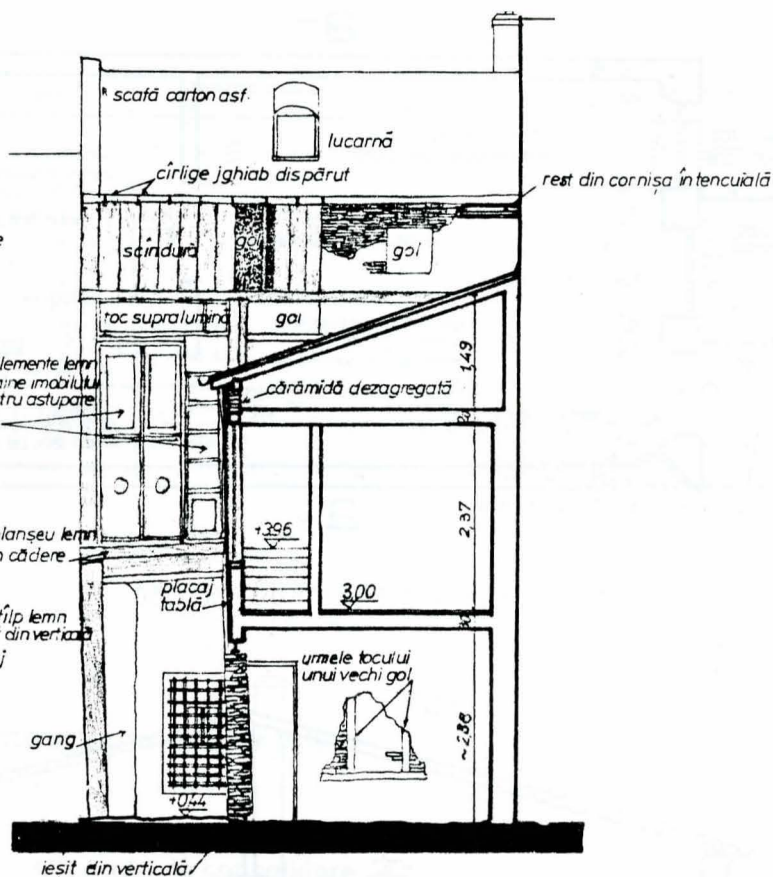
Corpul anexă, executat mai târziu, este compus la parter din trei boxe din zidărie mai groasă (12 cm), actualmente fără închidere spre curte. De remarcat că, pe peretele spre casa scării al primului compartiment al parterului corpului anexă, sub tencuiala căzută, apare tocul înzidit al unui gol (martor probabil al unei ferestre inițiale, care

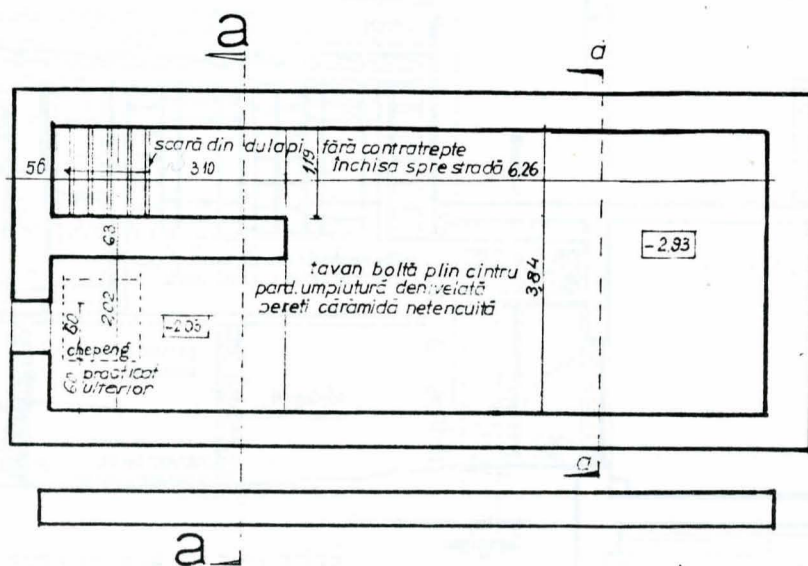
* Colectiv de elaborare: Arhitectură: arh. Constanța Carp, arh. Adrian Corvătescu; Rezistență: ing. Lucian Rotaru; instalații: ing. Valentin Carp.

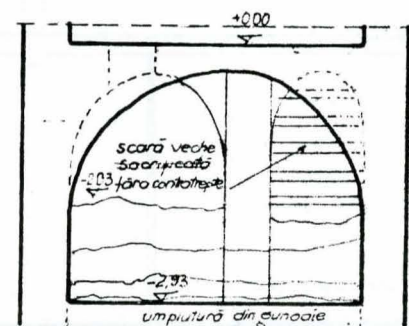
FATADA PRINCIPALĂ - RELEVU. SC. 1:50

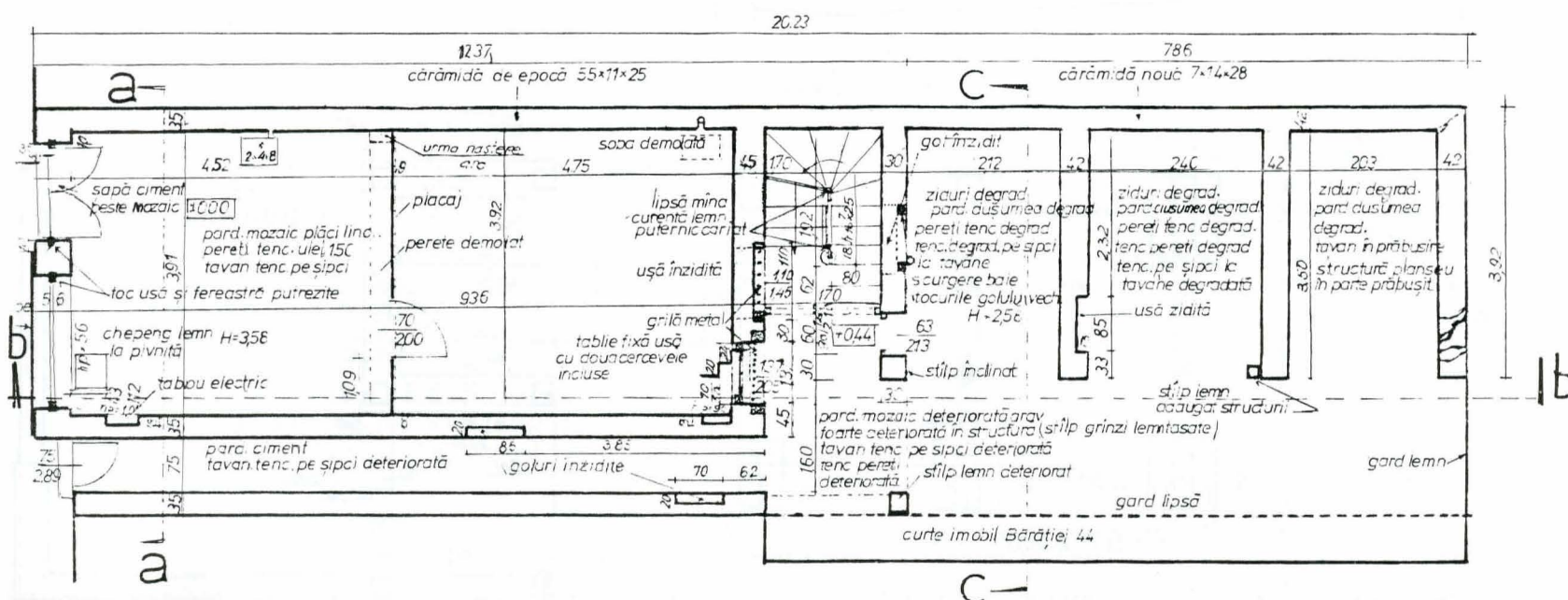
SECȚIUNEA G-C RELEVU. SC. 1:50

PLAN PIVNITA - RELEVU SC. 1:50

SECȚIUNEA a-a RELEVU SC. 1:50

lumina direct scara înainte de construcția corpului anexă), punând astfel în evidență prima fază a construcției. Scara a rămas în legătură cu curtea printr-un gol, din care nu se mai păstrează decât o supralumină înscrisă într-un element decorativ din lemn (singurul element plastic mai valoros în zona fațadelor, spre curte).

Un alt element care trebuie subliniat este faptul că zidul gangului de intrare, separat de magazin, lipit de zidăria imobilului de la nr. 44 (contemporan cu monumentul în cauză și cu o zidărie asemănătoare ca factură, și tot cu cărămidă de epocă) este mai retras decât fațada clădirii, aliniindu-se (numai la parter) cu frontul vecin de la nr. 44, restul fiind aliniat cu frontul clădirii-monument de la nr. 48. Această caracteristică a structurii a făcut necesară utilizarea unui artificiu constructiv, în sensul că ușa metalică și zidăria cu arc de închidere a gangului este obică pentru recordarea celor două fațade, preluând astfel diferența de 55 cm dintre ele. Acest artificiu a dus însă la instabilitate constructivă, colțul planșeului rămas în consolă a prezentat tendința de degradare, marcată prin crăpături în zidurile colțului etajului, încărcări ce nu au împiedicat desprinderea și degradarea zidului fațadei pe zona respectivă.

La etaj anexa repetă cele trei compartimente scunde de la parter, însă pe o adâncime mai mică, datorită unui coridor cu geamlâc spre curte, pentru preluarea diferenței de 1,00 m dintre casa scării și coridor fiind necesară practicarea unei scări de lemn. Toate aceste încăperi sunt luminate și ventilate indirect prin geamlâcul coridorului.

Fațada spre stradă a monumentului, spre deosebire de restul clădirii, relevă o grijă deosebită pentru plastica arhitecturală.

Parterul, tratat mai simplu, se compune dintr-un gol mare cu rol de vitrină, terminat în arc de cerc, având de-o parte o ușă dublă cu tăblii și geamuri la partea superioară. Accesul spre gang este închis printr-o ușă metalică, cu tăblie de tablă lucrată cu fațuri și panou central în relief la partea inferioară și cu grile simple la cea superioară.

Etajul reliefează o plastică decorativă deosebit de elaborată și bogată. Ușa dublă a încăperii de la etaj constituie axul de simetrie al fațadei, având de-o parte și de alta câte o fereastră înaltă. Toate aceste goluri terminate în arc plat sunt subliniate de profile trase, între cele trei goluri introducându-se cornete în torsadă cu un simulacru de capitel floral care susține câte o consolă care se oprește într-o cornișă subțire.

Fiecare gol prezintă între arc și cornișă câte un panou decorativ executat din cărămidă, cu elemente florale, vrejuri și o rozetă centrală, bogat compusă. De asemenea, sub fiecare fereastră există un alt panou executat din ceramică, cu elemente florale cu o plastică îngrijită.

Compoziția decorativă a etajului este completată cu balconul executat din elemente de fier forjat, susținut de trei console, cu elemente curbe, caracteristice epocii. Sub balcon, pe toată lungimea fațadei, compoziția acestuia este susținută de un brâu subțire executat cu elemente florale.

În partea superioară, pe un plin amintind de locul frizei, se înșiră o serie de casete pătrate, executate din ceramică cu o rozetă centrală și cu elemente florale în jur, pentru ca întreaga compoziție să se încheie cu o cornișă destul de simplă și de subțire pentru plastica încărcată a etajului.

Acoperișul relevă și el cele două faze de construcție, în sensul că partea originară este acoperită în două ape, cu trei coșuri pe coloane și o lucarnă pe panta spre curte pentru luminarea podului, în timp ce corpul anexă are un acoperiș într-o singură pantă, situat la un nivel mai jos față de cornișa clădirii originare. În această diferență de înălțime, deasupra clădirii anexă, se continuă zidăria casei scării cu un gol de acces în pod, cu tâmplăria desfăcută, în rest diferența de înălțime fiind preluată de un perete de scânduri foarte degradat. Sub acest perete de lemn al podului și deasupra cornișei corpului anexă există încă locul a două goluri cu rol de supralumină, destinate ca, împreună cu geamlâcul, actualmente dispărut, să lumineze casa scării.

Starea monumentului

Datorită cutremurelor succesive și unor funcțiuni improprii, monumentul a suferit în decursul timpului degradări importante, doar fațada principală rămânând elementul determinant pentru calitatea plastică a monumentului, precum și partiul, martor al unui program de dezvoltare comercială a centrului orașului.

Pornind de la fațada principală, trebuie remarcată desprinderea aproape totală a cornișei principale, desfacerea unor casete ceramice din friză, deteriorarea cornișei peste consolă, încărcarea cu spoilirepetate a panourilor decorative, profilelor, consolelor și

colonetelor, dar mai ales desprinderea colțului spre imobilul de la nr. 44 din cauza viciilor constructive.

Deosebit de nocivă pentru starea de sănătate a monumentului este tencuiala cu ciment existentă atât la exterior cât și la interior, precum și obturarea ventilațiilor pivniței.

La parter tencuiala a căzut în jurul arcelor golurilor iar la ușa metalică panoul decorativ de tablă este ruginit și străpuns, iar parapetul vitrinei a fost acoperit cu tablă.

Fațada spre curtea interioară este elementul cel mai afectat.

Parterul nu mai păstrează nici un element de zidărie sau tâmplărie spre curte, iar la etaj, cu excepția unui singur element (posibil original), restul este acoperit cu tăblii de uși eterogene, rezultate din demolările din zonă, iar parapetul din lemn a fost acoperit cu tablă degradată.

În interior pardoseala din dușumea a tuturor încăperilor este degradată și uzată, ca și tencuiala în mare parte desprinsă, cu fisuri și cu zona grav deteriorată a colțului de deasupra gangului.

Tavanele, fără decorații, prezintă degradări și pete mari de umezeală, trădând precaritatea învelitorii (și a suportului ei).

Tâmplăria originală, cu excepția parterului, spre stradă, precum și a ferestrei, degradată din cauza vechimii, nu mai există decât sub forma unor resturi de tocuri.

Conținutul proiectului

Prezentul proiect și-a propus soluționarea următoarelor categorii de lucrări:

I. Lucrări de consolidare

Construcția a avut de suferit atât de pe urma îmbătrânirii materialului, a transformărilor succesive cât mai ales a consecințelor seismelor consecutive, din anii 1940, 1977, 1986 și 1990. Acestea au făcut ca numeroase părți ale construcției să se prăbușească iar altele să fie în stare de colaps (în special fațada principală, care s-a desprins de pe conturul zidurilor longitudinale).

Soluțiile propuse urmăresc consolidarea tuturor elementelor de rezistență și realizarea unor legături care să alcătuiască un ansamblu din punct de vedere constructiv și care să oblige întregul sistem să lucreze cât mai aproape de regulile teoretice și practice. În acest sens, se propun:

- zidăria portantă să fie înrămată cu sâmburi și centuri din beton armat, pentru o bună conlucrare, sâmburii urmând să fie legați de zidărie prin bare de oțel Ø 6 mm, la fiecare al 6-lea rând;
- sâmburii înglobați în zidărie, prin săparea unor șlițuri, să alcătuiască stâlpii unor cadre ale căror rigle vor susține planșeul de b.a., peste subsol, peste parter și peste etaj;
- stâlpii să se rezeme la subsol prin mărirea suprafeței fundației existente cu blocuri de beton simplu și cuzineți din beton armat;
- sâmburii să fie legați între ei pe perimetru, cu ajutorul unor centuri înglobate în șlițuri săpate în zidărie, la toate nivelurile;
- fațada principală, care constituie un subiect aparte să fie legată de structura generală de rezistență, prin intermediul unor legături ce vor perfora zidăria, în locurile indicate în planșe.

De menționat că, pe tot timpul executării lucrărilor de consolidare se vor executa sprijiniri, atât la fațada principală cât și la elementele de rezistență interioară. Șlițurile de încastrare a sâmburilor și centurilor din beton armat vor fi executate pe rând și pe tronsoane și numai după executarea unui tronson se va trece la cel următor, lăsându-se mustăți de legătură în acest sens. O dată terminat un nivel se va trece la cel următor, în aceleași condiții.

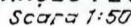
În ceea ce privește centurile de pe fațada principală, se va căuta ca cea situată deasupra ferestrelor etajului să fie așezată pe partea plană a zidăriei, între elementele ornamentale de la partea superioară;

Cadrelle, ale căror stâlpi sunt înglobați în zidăria portantă, beneficiază la nivelul subsolului de grinzi de fundație (CIFI) care asigură o conlucrare corespunzătoare celor 4 cadre amplasate în partea veche a clădirii.

Soluția de consolidare este în conformitate cu expertiza tehnică întocmită anterior. Calculul elementelor de rezistență la sarcini orizontale cât și evaluarea nivelului de protecție antiseismică s-a făcut în conformitate cu prevederile normativului P 100/91.

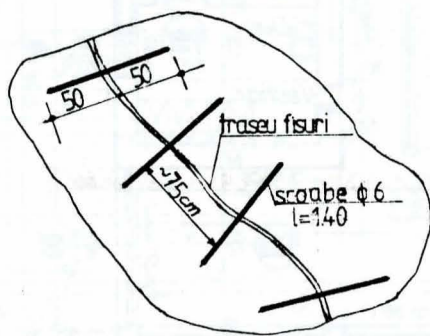
Pentru refacerea capacității portante a zidurilor existente se prevăd țeseri de fisuri, plombări și injectări executate conform detaliilor prezentate.

Scara 1:50

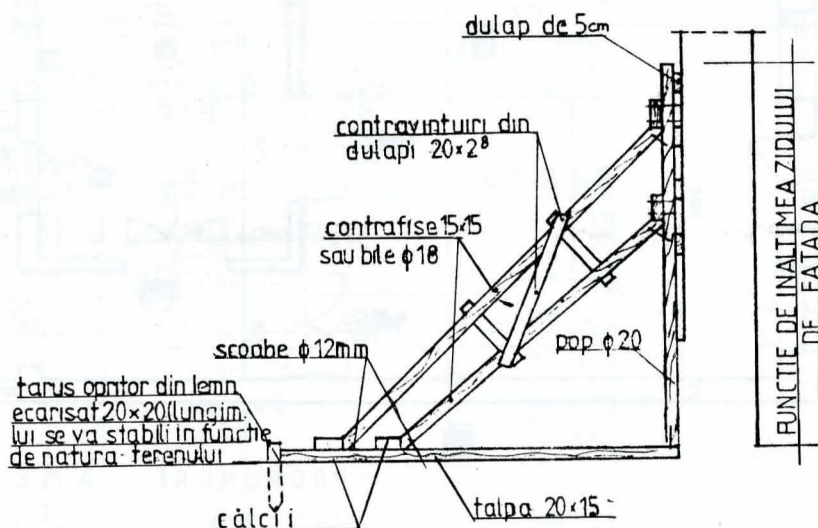
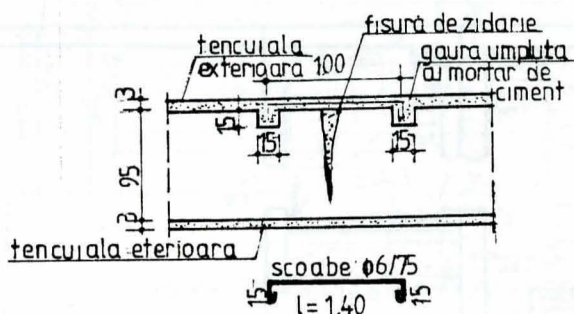

<https://biblioteca-digitala.ro>

VEDERE

SECTIUNE ORIZONTALA

RÉSUMÉ

Par le présent projet d'architecture, l'auteur se propose de résoudre les problèmes de consolidation et restauration, ainsi que les travaux d'aménagement et dotation de l'immeuble en vue d'y développer une fonction compatible avec le caractère spécifique de la zone, ses surfaces utilisées et son statut de monument d'architecture.

L'immeuble se trouvant au n° 46 de la rue Bărăției – construit, ainsi que d'autres du voisinage, à la deuxième moitié du XIXe siècle, témoigne d'un programme adopté d'Occident (par des constructeurs étrangers qui, à l'époque, déploierent une riche activité), à savoir la conjugaison d'un espace de commerce au rez-de-chaussée avec l'espace d'habitation du commerçant à l'étage.

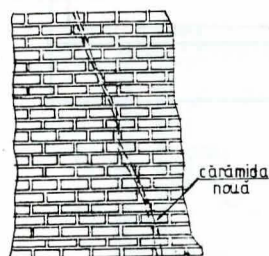
À la suite des séismes successifs mais aussi de l'assignation de fonctions impropres à travers temps, le bâtiment a souffert des dégradations notables, seule sa façade principale restant l'élément déterminant de sa qualité plastique, de même que son parti se porte témoin d'un programme de développement commercial dans le centre de la ville.

Les solutions proposées poursuivent la consolidation de tous les éléments de résistance et la réalisation d'articulations telles, qu'elles puissent constituer en fin de compte un ensemble constructif qui fonctionne de manière aussi proche que possible des normes théoriques et pratiques.

Conséquemment à la recherche effectuée par l'auteur du projet sur le corps ancien de l'immeuble il s'ensuit de ramener celui-ci à son aspect initial, intérieur et extérieur, tant en ce qui concerne la plastique architecturale que les finitions.

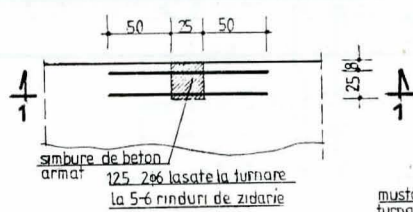
L'aménagement intérieur et extérieur envisage des travaux jugés nécessaires pour assurer le meilleur déroulement de la fonction proposée: espace commercial au rez-de-chaussée et, à l'étage, soit des bureaux (selon la variante I), soit logement (selon la variante II).

INCHIDEREA CRAPATURILOR CU ZIDARIE

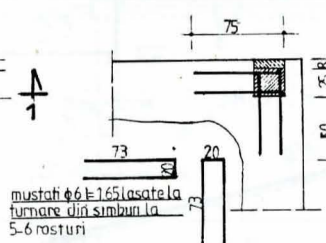

LEGAREA SIMBURILOR DE BETON ARMAT CU ZIDARIA

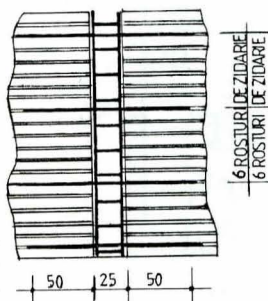
• IN CIMP

• LA CULTURI

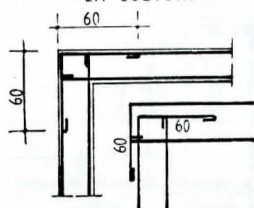

SECTIUNEA 1-1

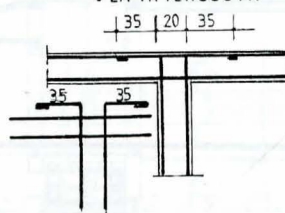

PETRECEREA FIARELOR DIN CENTURI

• LA CULTURI

• LA INTERSECTII

– degajarea subsolului de depunerile succesive de gunoaië și pãmânt, pãnã la nivelul inițial de cãlcãre; realizarea unei pardoseli din dale de piatrã pe un pat de nisip, dupã realizarea stratului de balast pentru întreruperea capilaritãții;

– executarea scãrii din lemn de la etaj, inclusiv balustrada metalicã;

– executarea și montarea tâmplãriei de lemn de la uși și ferestre, dupã modelul celei originare;

– curãțãrea, cu grijã, a ornamentelor fațadei principale (panouri, console, colonete, pilaștri etc.), prin înlãturarea straturilor succesive de tencuialã;

– refacerea tencuiei interioare și exterioare cu mortar de var, cu realizarea profilãturii originare;

– refacerea șarpantei din lemn și a învelitorii din tablã, cu jgheaburi și burlane.

III. Lucrãri de amenajare interioarã și exterioarã

În aceastã categorie intrã toate lucrãrile necesare pentru desfășurarea optimã a funcțiunii propuse: spațiu comercial la parter – iar la etaj – birouri (varianta 1) sau locuințã (varianta 2):

– prevederea finisajelor la pereți, plafon, pardoseli, specifice pentru fiecare funcțiune în parte;

– amenajarea curții interioare cu dalaj și spații verzi, asigurarea pantelor de scurgere pentru îndepãrtarea apelor pluviale de pe perimetrul construit;

– asigurarea instalațiilor interioare: electricã, sanitarã și de încălzire (prin racordare la rețeaua termicã a orașului).

Având în vedere statutul de monument al acestui imobil, este necesar ca execuția lucrãrilor de consolidare, restaurare, amenajare sã fie încredințatã unor muncitori cu calificare corespunzãtoare, toate intervențiile urmând a se face cu foarte mare atenție, sub suprãveghearea permanentã a proiectantului.

INTERVENȚII URGENTE PENTRU ASIGURAREA STABILITĂȚII TURLELOR BISERICII SFINȚII TREI IERARHI DIN IAȘI ÎN URMA CUTREMURULUI DIN 1986

Prof. dr. ing. ANATOLIE MIHUL
ing. ILIE LAZĂR

De-a lungul timpului biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași a fost afectată de o serie de evenimente (incendii, cutremure) care au atras după ele intervenții ca reparații și restaurări, ultima aparținând, la sfârșitul secolului trecut, arhitectului francez Lecomte du Nouy, intervenție mult discutată și controversată până în zilele noastre. Operația de restaurare a inclus și lucrări de consolidare legate, mai ales, de modificările aduse edificiului.

Urmare a seismului din 1940, biserica Sf. Trei Ierarhi a înregistrat o serie de fisuri, dintre care cea mai importantă și singura vizibilă din exterior se află în perețele de vest, pe toată grosimea acestuia. Seismele din anii 1977, 1986 și 1990 au contribuit la dezvoltarea acestei fisuri, care, în prezent, se întinde de la cornișă până la nivelul trotuarului, concomitent apărând și alte fisuri în pereții și elementele boltite ale navei. Această fractură, deși importantă, la nivelul anului 1987, când era mai mică, s-a considerat a nu fi un pericol iminent pentru stabilitatea monumentului. Cu atât mai puțin în perioada anilor '60, când fosta Direcție a Monumentelor Istorice a efectuat aici o serie de lucrări ca: trotuare, înlocuirea blocurilor din piatră (erodate de agenții mecanici și chimici) cu tasele noi din piatră de Pipirig, executarea unui dren de mare adâncime în jurul Sălii Gotice, etc. Înlocuirea blocurilor din piatră izolate, prin taselare, a constituit, într-o mică măsură, o operație de consolidare.

Ceea ce a produs îngrijorare după seismul din 30–31 august 1986 a fost fisurarea totală, în plan orizontal, a celor două turlă, la nivelul nașterii arcelor de fereastră, fisuri vizibile din exterior cu ochiul liber. S-au observat totodată și rotiri ale jumătăților superioare ale turelor, cu 0,5–1,5 cm, față de cele inferioare, observabile în dreptul muchiilor.

Forfecarea ambelor turlă s-a produs în rostul zidăriei mixte, din piatră, la exterior, și cărămidă, la interior. Prezența unui mortar de legătură dur a dus la concluzia că fisura are debut mai vechi, fiind consecința seismului din 1940. Ea a progresat în 1977, devenind totală și evidentă după seismul din 1986. Forfecarea s-a produs în zona cea mai solicitată a secțiunii slăbite, la fel ca la turla bisericii Sf. Nicolae Domnesc (reconstruită tot de Lecomte du Nouy), care, având opt ferestre, deci o secțiune mult mai slăbită, s-a forfecat total încă din 1977. La seismul din 1986 avariile turei bisericii Sf. Nicolae Domnesc s-au suplimentat cu cedarea a patru din cei opt șpaletți din zidărie, care s-au înclinat spre în afară. Rotirea părții superioare, libere, a crescut la 4–5 cm.

Neluarea imediată a unor măsuri urgente de consolidare pentru turele bisericii Sf. Trei Ierarhi însemna condamnarea lor, cu consecințe similare, la primul cutremur.

O consolidare de urgență se putea rezuma la refacerea legăturilor pierdute de la nivelul rostului afectat, prin injectarea unui liant. Existau trei posibilități: caseinat de calciu, lapte de ciment sau rășini epoxidice. Liantul trebuia să asigure rezistența necesară preluării eforturilor ce au dus la fracturarea turei, respectiv să redea continuitate zidăriei pe verticală.

În urma calculelor și cercetărilor efectuate s-a ales ca material de injecție rășina epoxidică. Deși mai costisitoare, rășina epoxidică asigură:

- o foarte bună aderență;
- o bună umplere a rostului, având contracție zero;
- avansarea rășinii în cele mai mici fisuri, prin capilaritate, datorită forțelor de tensiune superficială mari;
- rezistență mecanică mare, mai ales la eforturi de întindere;
- un mod de elasticitate mic în comparație cu al pietrei.

S-a considerat, la acea vreme, că metoda este eficientă și prin aceea că nu lezează integritatea monumentului.

Operațiunea de injectare s-a efectuat pe timp senin, în sezon călduros, cu mijloace manuale (vezi foto).

Importanța consolidării. Neefectuarea consolidării de urgență ar fi dus la consecințe neprevăzute, din cele mai grave pentru monument, la primul seism. Rotirea turelor s-ar fi accentuat, ruperea, cu deverticalizarea unuia sau mai multor șpaletți, devenea posibilă, iar cel mai grav accident ar fi fost ieșirea din verticală a jumătăților de

Foto 1–Biserica Sf. Trei Ierarhi, imagine de ansamblu din timpul consolidării turelor (1987)

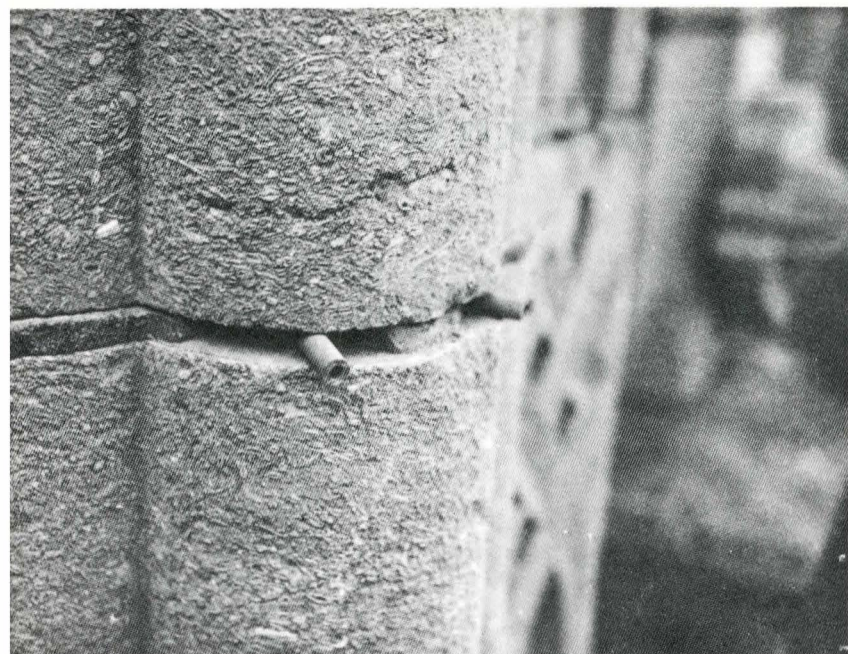

Foto 2 – Faza de poziționare a ștuțurilor din plastic la exterior

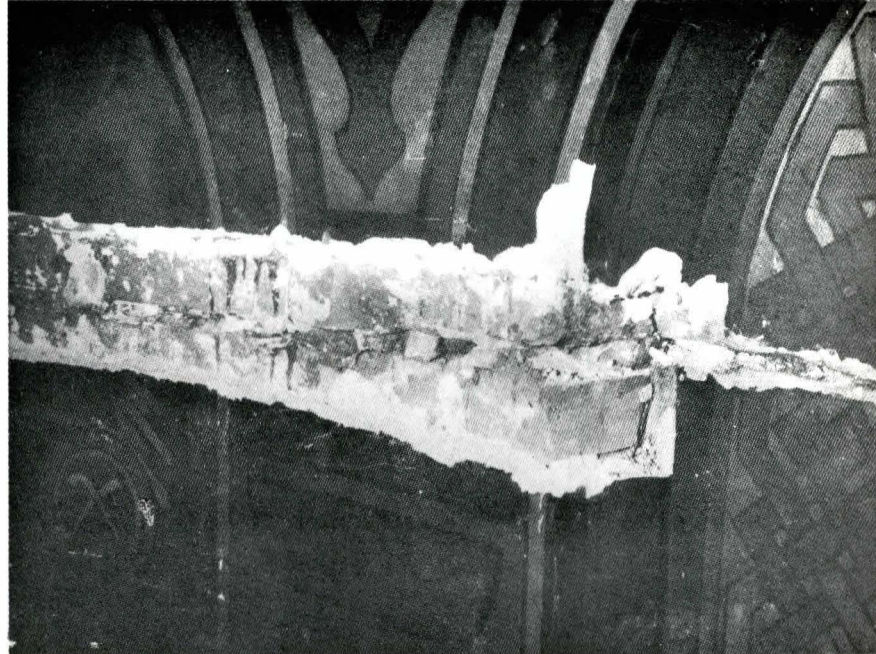

Foto 5 – Etapă din timpul lucrărilor de consolidare a turelor, decopertarea tencuielilor interioare în dreptul fisurilor

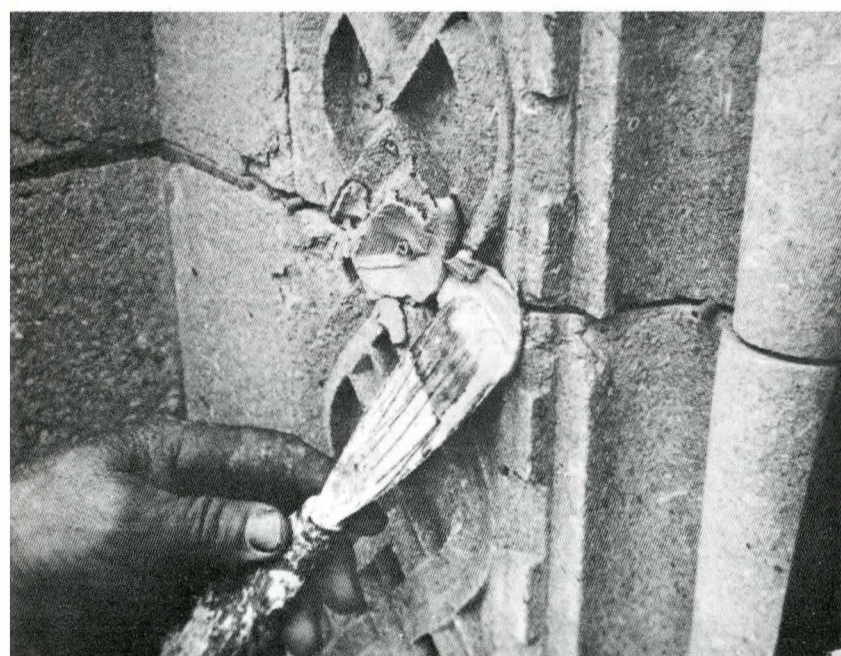

Foto 3 – Faza de montare a ștuțurilor și chituiture a rosturilor

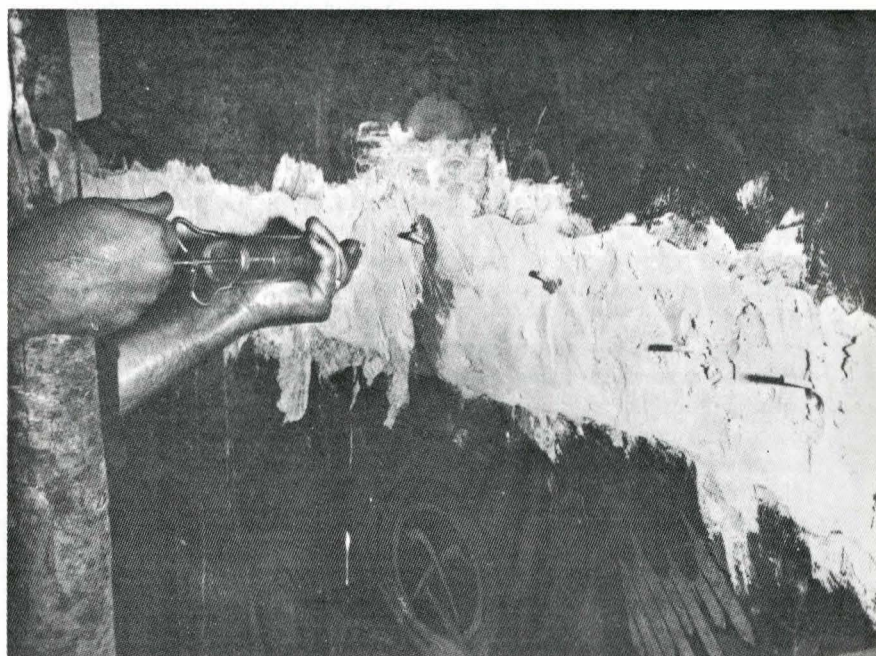

Foto 6 – Etapă din timpul injectării cu rășină epoxidică la interior

Foto 4 – Etapă din timpul injectării cu rășină epoxidică la exterior

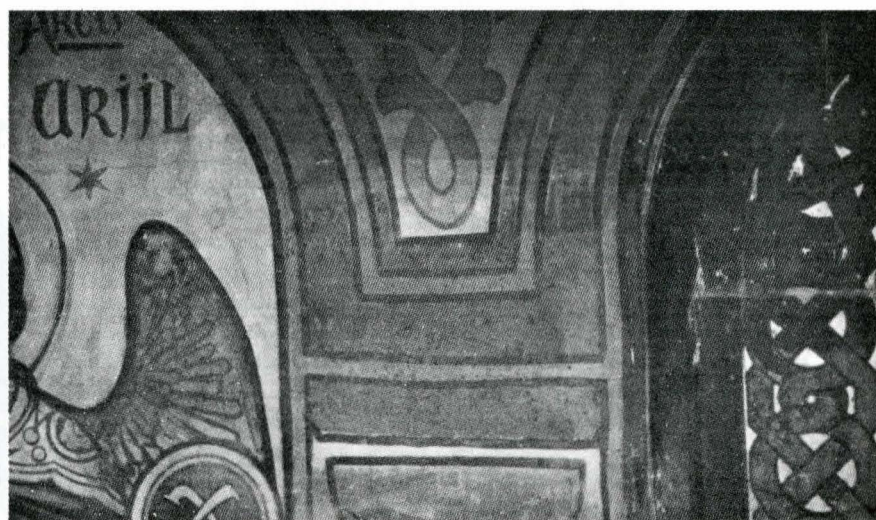

Foto 7 – Vedere interioară a zonei consolidate după șase ani de la consolidare și trei ani de la seismele din anul 1990

turlă liberă, prin translație (vezi fig. 1), ceea ce pentru un monument de valoarea bisericii Sfinții Trei Ierarhi era deosebit de grav.

Cât de oportună a fost consolidarea o dovedește seismul din 1990. Dezavantajul îndesirii cutremurelor este compensat prin șansa de a ne verifica „in situ” soluțiile adoptate.

Cercetarea recentă a zonei consolidate a arătat o comportare foarte bună a lipiturii, fisura nerezidivând (vezi integritatea picturii, care, în zona restaurată, s-a decolorat din cauza condensului – foto 7 și 8). S-au depistat mici zone unde rășina nu a pătruns, dar nu s-au găsit zone dezlipite. Desigur micile imperfecțiuni se datorează unei serii de factori cum ar fi:

- experiență mică în domeniu a personalului lucrător, deși consolidările efectuate la turnul Goliei și la Biserica Sf. Gheorghe (Catedrala Veche) au dat rezultate încurajatoare;

- folosirea unei rășini cu timp de întărire foarte scurt pe o vreme toridă, încât o șarjă s-a întărit în seringă înainte de a se epuiza total, etc.

Concluzii. Dacă în cazul elementelor din beton armat fisurate rășina epoxidică poate uneori rezolva singură problema, în cazul structurilor din zidărie avariate ea nu este suficientă, ci trebuie susținută și cu alte elemente de consolidare. În cazul intervenției de urgență de la biserica Sf. Trei Ierarhi, vara anului 1987, aceasta s-a dovedit oportună prin faptul că a asigurat stabilitatea turlei la puternicul cutremur din 1990. În soluții combinate de consolidare fundamentală, folosirea rășinilor epoxidice poate oferi, dacă nu cele mai ieftine variante, oricum dintre cele mai eficiente.

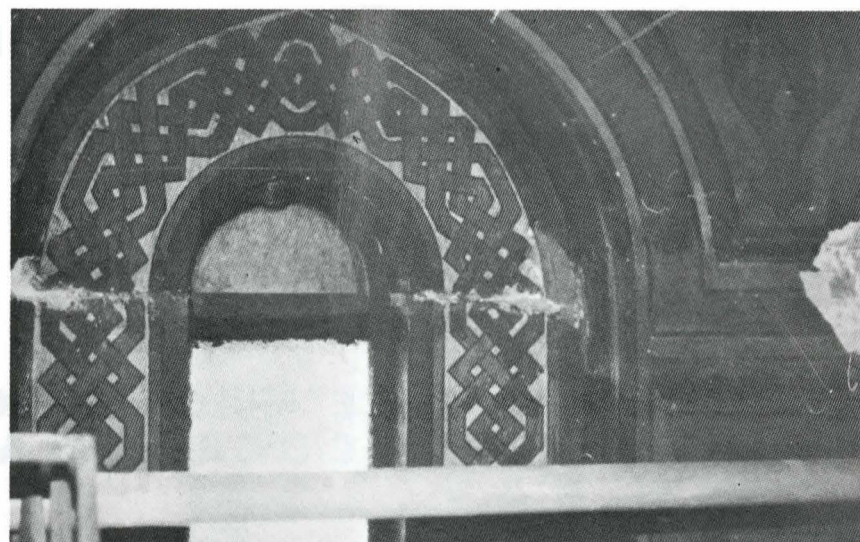

Foto 8 – Idem într-o zonă investigată după șase ani. Se observă albul tencuielii suport (din ipsos), decopertată, precum și ușoara decolorare a fâșiei retencuite și repictate

Foto 9 – Vedere exterioră a zonei consolidate.

a. – nivelul rostului consolidat prin injectare; apare mai deschis deoarece piatra a fost frecată pentru îndepărtarea mortarului de chituire;
b. – fisură nouă în blocul de piatră, evidențiată după seismul din 1990

Foto 10 – Idem în altă zonă. În dreptul ancadramentului se vede rășina întărită, ajunsă la fața zidului din piatră (datorită unei chituiri superficiale), alături de o zonă în care rășina nu a ajuns la exterior

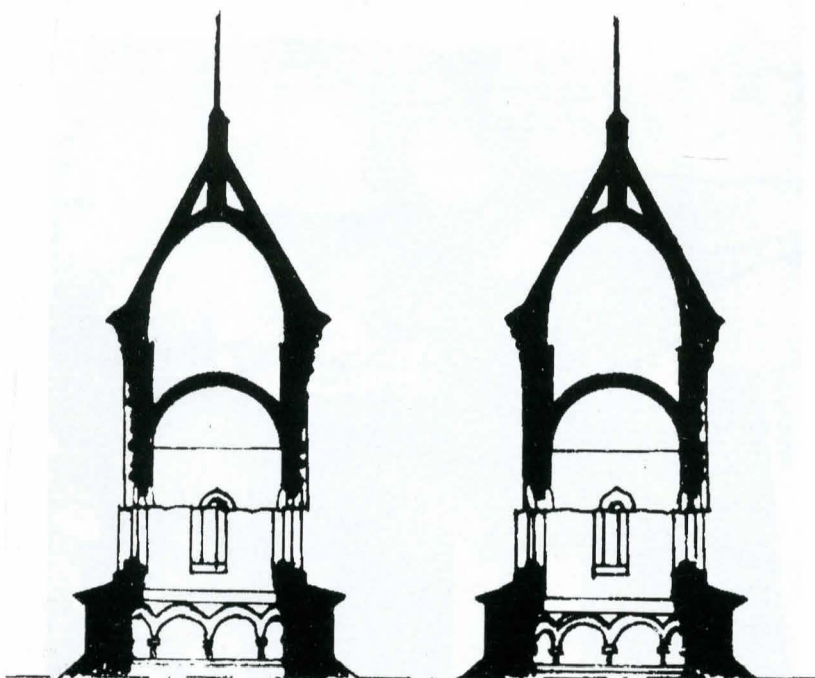
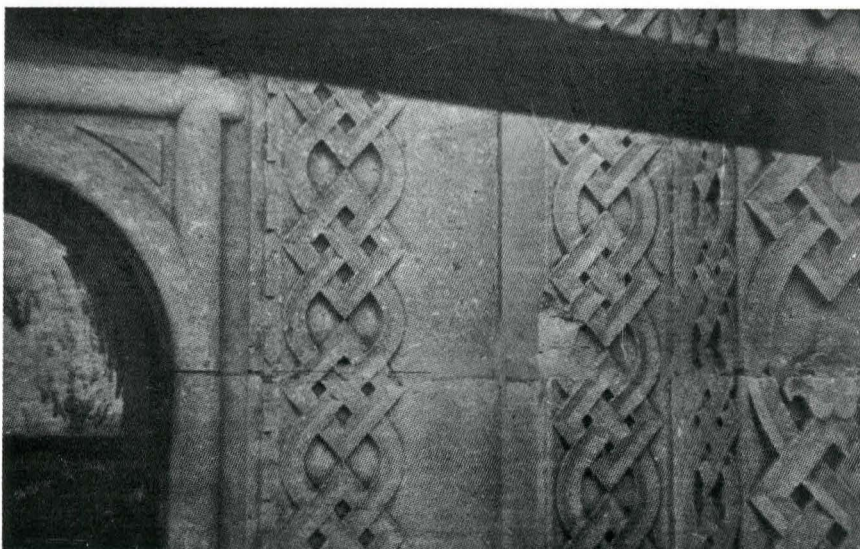

Fig. 1 – Translarea posibilă a jumătăților de turlă libere și neconsolidate, la un următor seism

REZULTATUL CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DE LA BISERICA FOSTEI MĂNĂSTIRI RÂNCĂCIOV, JUDEȚUL ARGEȘ

SPIRIDON CRISTOCEA
ROMEO MASCHIO

Pe valea pârlului Râncăciov, afluent pe partea stângă a Argeșului, în zona de răsărit a satului Cârșteni, comuna Călinești, la 7 km nord de șoseaua națională Pitești – București, se mai păstrează încă biserica mănăstirii Râncăciov, singura construcție din cadrul ansamblului monahal care a supraviețuit veacurilor.

Primul document ce atestă existența aici a unui edificiu monastic este hrisovul lui Radu cel Mare, domnul Țării Românești (1495–1508), din 19 iulie 1498, prin care întărește mănăstirii de călugări Râncăciov¹, cu hramul Înălțarea, ocină în Cârșteni și venituri în județele Pădureț și Vlașca ce fuseseră date lăcașului de către tatăl său, voievodul Vlad Călugărul (1481 septembrie-noiembrie, 1482–1495)². Potrivit acestui hrisov mănăstirea exista pe vremea lui Vlad Călugărul, însă cine și când a construit-o nu știm pentru că documentele păstrate ne indică ani și ctitori diferiți. Astfel, fiind „sărăcită și fără moșii”, domnitorul Matei Basarab, la 13 mai 1633, face danie mănăstirii de călugări Râncăciov, „ce este cu zidu temeinicită din temelie de răposatul, bătrânul și preabunul Radul voevod, fiul lui Vlad voevod”, satul Neculeștii din județul Vlașca.³ Cu siguranță că Matei Basarab când face această mențiune se referă la Radu cel Mare, însă acceptarea lui drept ctitor este exclusă chiar de hrisovul din 19 iulie 1498 care ne informează că mănăstirea Râncăciov exista pe vremea tatălui său Vlad Călugărul.

În locul lăcașului din vremea lui Vlad Călugărul, căpitanul de păhărnicea Arsenie Șoimul și soția sa Ana au construit în 1647–1648, o altă biserică de piatră, lucru consemnat în pisania ce se păstrează și astăzi. Biserica edificată de Arsenie Șoimul a dăinuit până în zilele domniei lui Gheorghe Bibescu când, în timp ce egumen al mănăstirii Bibescu era arhimandritul David Râncăcioveanu, a fost construită cea care se păstrează și astăzi. Pisania care consemnează construirea actualului edificiu, scrisă cu vopsea deasupra celei din piatră a lui Arsenie Șoimul, este datată „1848 maiu”, an ce apare și în proscomidie, lângă numele zugravului Teodor, autorul picturii bisericii. Această dată reprezintă desigur terminarea picturii și nu construirea bisericii care a necesitat un timp mai îndelungat. Cu siguranță,

construirea bisericii a început în 1847, dacă nu și mai înainte, iar în 1848 s-a făcut sfințirea ei.

Deci, potrivit documentelor prezentate, în decursul secolelor la Râncăciov au ființat trei biserici pe care, pentru individualizare, le-am numit: Râncăciov 1, existentă pe vremea domniei lui Vlad Călugărul, Râncăciov 2, edificată de Arsenie Șoimul în 1647–1648, și Râncăciov 3, ce se păstrează și astăzi, construită în 1847–1848.

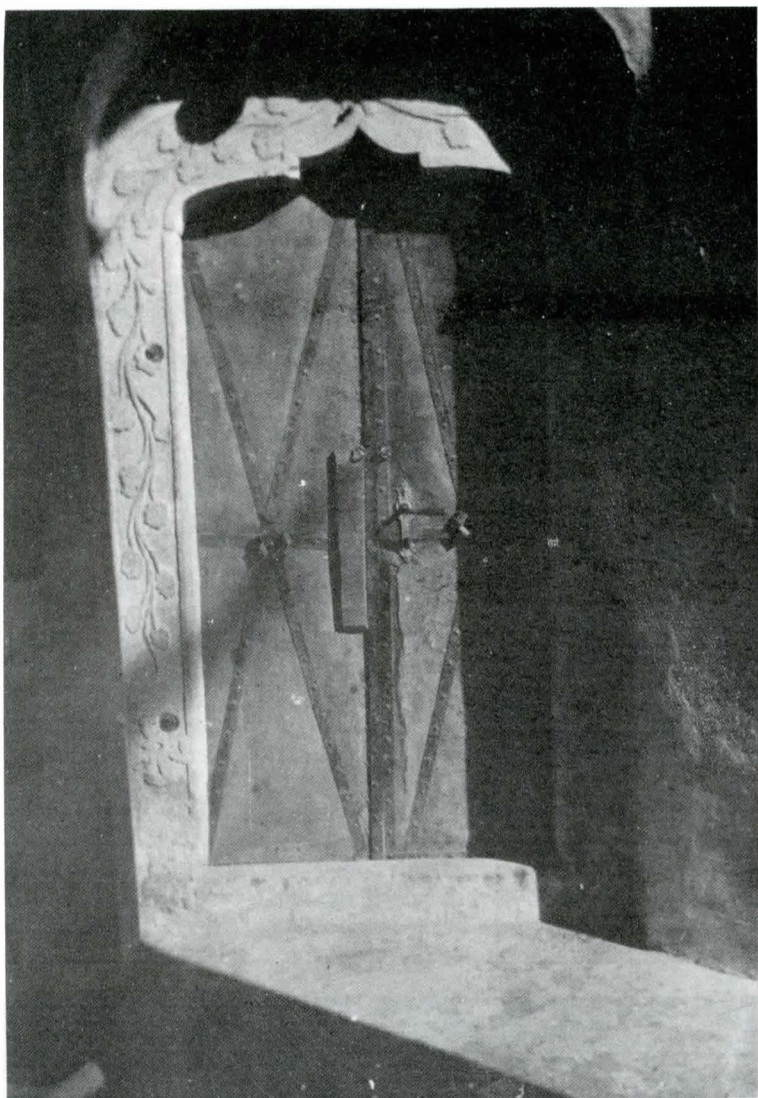

Biserica Râncăciov 3, 1847–1848. Vedere din vest.

¹ Concomitent cu mănăstirea de călugări, la Râncăciov a existat o anumită perioadă de timp și un lăcaș de călugărițe, cu hramul Intrarea în biserică, prima atestare documentară fiind hrisovul voievodului Radu Paisie din 20 ianuarie 1539. Probabil, datorită neînțelegerilor cu călugări și a sărăciei schitului, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, călugărițele de la Râncăciov au fost mutate la schitul Dobrești aflat nu departe de aici, pe Valea Cărcinului. Vezi: Spiridon Cristoce, *Noi date despre mănăstirea Râncăciov*, în *Glasul Bisericii*, anul XLI, nr. 1–3, ianuarie-martie 1982, p. 174–184.

² Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească, vol. I, nr. 285, p. 463–465.

³ Arhivele Statului București, fond Mănăstirea Nămăești, II/10.

Portal, biserica Râncăciov 3.

Fereastră, biserica Râncăciov 3

Pisaniile bisericilor mănăstirii Râncăciov.

Consolidată superficial după cutremurul din 1977, biserica a fost grav avariată de mișcările seismice din anii 1986 și 1990, astfel că, din cauza stării precare în care se află, a fost închisă cultului în primăvara lui 1990. Întrucât în timpul lucrărilor de consolidare ce urmau a se efectua puteau fi distruse structurile arheologice și pentru a oferi date care să faciliteze proiectul de restaurare, între 1 și 31 octombrie 1990, au fost întreprinse cercetări arheologice. Menționăm că starea gravă în care se afla monumentul ne-a impus o anumită prudență în efectuarea investigațiilor arheologice și de aceea am evitat apropierea de fundațiile actualului lăcaș. Tot din această cauză n-am prelungit Secțiunea 1 și în pridvor unde se află o pardoseală masivă din ciment a cărei spargere ar fi provocat trepidații turlei-clopotniță ce se înalță peste el.

În vederea cercetării interiorului bisericii am trasat la început Secțiunea 1 numai în naos și pronaos. După îndepărtarea dalelor din piatră și ciment cu care era pardosită biserica, și a nisipului pe care au fost așezate acestea, am interceptat fragmente de fundație care ne-au indicat că așa cum se obișnuia celelalte două biserici au ființat, succedându-se în timp, tot pe locul unde se află cea actuală. În vederea stabilirii planurilor bisericilor anterioare și a cercetării mormintelor interioare, am extins investigațiile prin casete trasate în locurile indicate pe plan.

Biserica Râncăciov 1

Edificând în 1647-1648 un lăcaș de alt plan și puțin mai mare, constructorii au distrus o parte din fundația și soclul bisericii Râncăciov 1. Cu toate acestea, ceea ce s-a păstrat ne permite reconstituirea planului primului lăcaș de la Râncăciov. Forma de plan și lățimea soclului ne indică faptul că prima biserică a fost un lăcaș din lemn, de tip dreptunghiular, cu o lungime în interior de 12,90 m, compusă din altar, naos și pronaos. Ca multe dintre bisericile de lemn, lăcașul de la

Caseta 3. Fragment din pereții de nord și est ai absidei altarului bisericii Râncăciova 1 (sec. XV). Vedere din est

Râncăciova a avut o fundație și un soclu din cărămidă (26×16×50 cm; 27×16×5 cm; 28×15×5 cm) legate cu mortar, lățimea soclului fiind de circa 0,50 m. Din pronaos nu s-au păstrat decât fundația și o parte din soclul peretelui de vest putându-se totuși constata că nu era drept, compartimentul având o formă absidată (trei laturi). Pe lângă peretele de nord al naosului și altarului, în exterior, a fost interceptat un fragment dintr-un paviment din cărămidă care, probabil, înconjura biserica. Aflat la -0,70 m față de pardoseala actuală, el reprezenta nivelul de călcare al bisericii Râncăciova 1.

Destul de sărac, materialul arheologic descoperit nu ne permite o datare mai veche de secolul al XV-lea. Cercetarea necropolei din jur ar putea oferi date care eventual să plaseze monumentul anterior acestui secol.

Existență pe vremea lui Vlad Călugăru (1481, 1482–1495) biserica Râncăciova 1 este unul dintre cele mai vechi monumente de cult din lemn din Țara Românească cunoscute în prezent.

Biserica Râncăciova 2

După cum aflăm din pisană⁴ de piatră fixată deasupra ușii de intrare în actuala biserică, în locul lăcașului de lemn din vremea lui Vlad Călugăru, căpitanul de păhărnice Arsenie Șoimul, fiul postelnicului Dragomir din Vlădeni⁵ și al jupănesei lui Maria, împreună cu soția sa Ana, s-au „ostenit de am zidit... acum de temelie această

⁴ Pisană, din piatră de Albești (1,62×0,70 m), conține următorul text în limba română cu alfabet chirilic:

„+ Întru numele Tatălui și Fiului și a D«u»hului sf«in»tu, întru ajutorul prea luminatului și făcător de jude«cată» / Hramul Sfintei Văvedenie beserecei și al casei Dumnezăiești și a noastră Sfânta Văvedenie, în zilele dulcelui și / pria luminatului creștin și de Dumnezău iubit, Ion Matiu Băsărabă voivod«d» și cu doamna Mării Sale Ilina, cu vrearea milostivului / Dumnezău, domnul Țării Rumânești. Adecă, eu robul lui Dumnezău Arsenie, căpitan de păhărnice, feciorul lui Dragomir«r» postelnicul / de Vlădeni și al jupănesei lui Maria, și cu jupâneasa mea Anna, trudit-ne-am și ne-am ostinit de am zidit și am / (loc alb) acum, de temelie, această sfântă mănăstire, casă dumnezeiască, ca să ne fie noa de pomană și părinților noștri /, în veacii de vea«c». Amin. Și s-au început această sfântă mănăstire în luna lui iunie, în 10 ani zile, și au fost leatul / 7155 (1647), și s-au săvârșit în luna lui septembrie, în 27 de zile, și au fost leatul 7157 (1648) (text șters)“.

⁵ Despre boierii din Vlădeni (Jud. Mușcel) vezi: Constantin Dinu, *Legendă și adevăr istoric*, în Studii și Comunicări, Muzeul Pitești, V, 1980, p. 266–269.

⁶ Arhivele Statului București, fond Mănăstirea Nămești, I/1. Din diată rezultă că Arsenie a avut trei frați – Stepan, Tudor, Lăudat comisul – și trei surori al căror nume nu-l cunoaștem. De asemenea, sunt consemnați doi dintre nepoții săi – Stroe, fiul lui Stepan, și Maria, fiica lui Tudor – precum și alte rude. Arsenie era posesorul unei averi apreciabile constând din moșii (Bircii, Vlădeni, Furnicoși – județul Mușcel, părți din Stoiceni, Bălcești, Pleșoiu, Geamăna, Păloiu, Gârdești, Gâltofani, Flămânda și Izvoarele – județul Olt), vie, case, rumâni, țigani, bani ș.a. Cea mai mare parte a acestei averi a lăsat-o soției sale, Ana, nepotului său Stroe, fraților săi, iar unele bunuri – verilor, finilor ș.a. Mănăstirii Râncăciova, unde Arsenie era ctitor, i-a dăruit moșii, vie, rumâni, țigani, vite, bani, precum și alte bunuri.

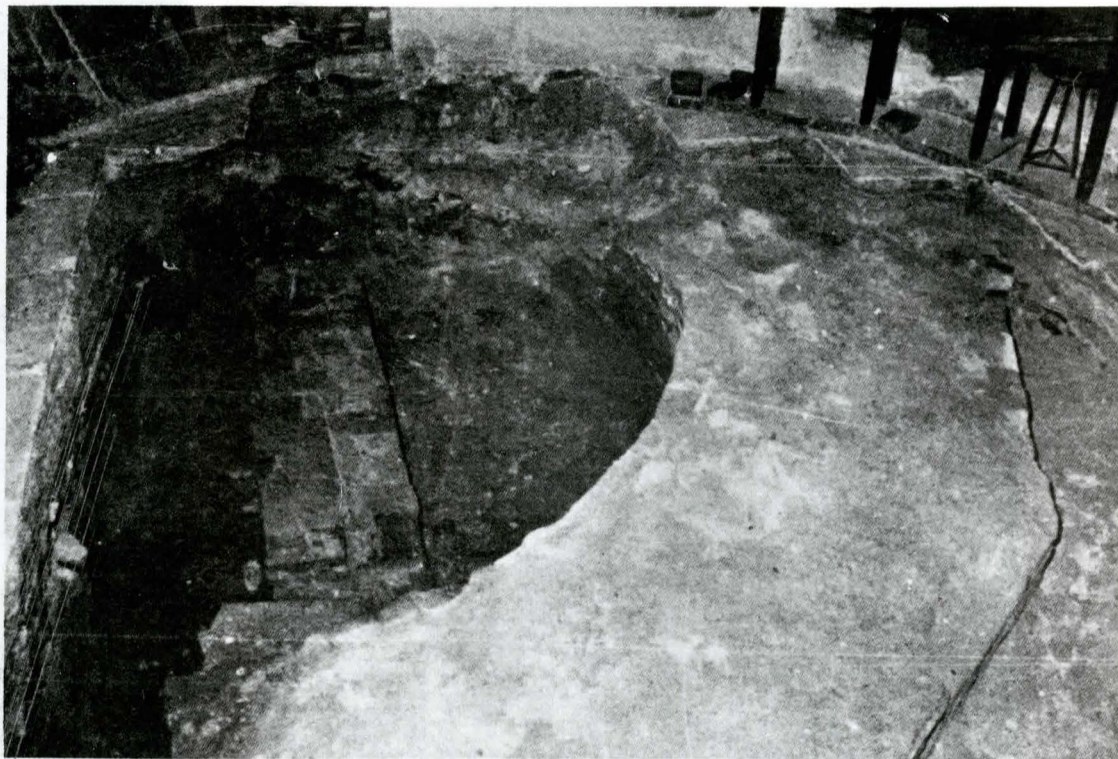

Caseta 1. Absida de nord a naosului bisericii Râncăciova 2 și fragment din peretele de nord al bisericii Râncăciova 1. Vedere din est.

Caseta 2. Abisida de sud a naosului bisericii Râncăciuv 2 și fragment din perețele de sud al bisericii Râncăciuv 1. Vedere din vest

Secțiunea 1. Fragment fundație zid despărțitor naos-pronaos biserica Râncăciuv 2. Vedere din est.

Secțiunea 1. Fragment fundația vestică a pronaosului bisericilor Râncăciuv 1 și 2. Vedere din est.

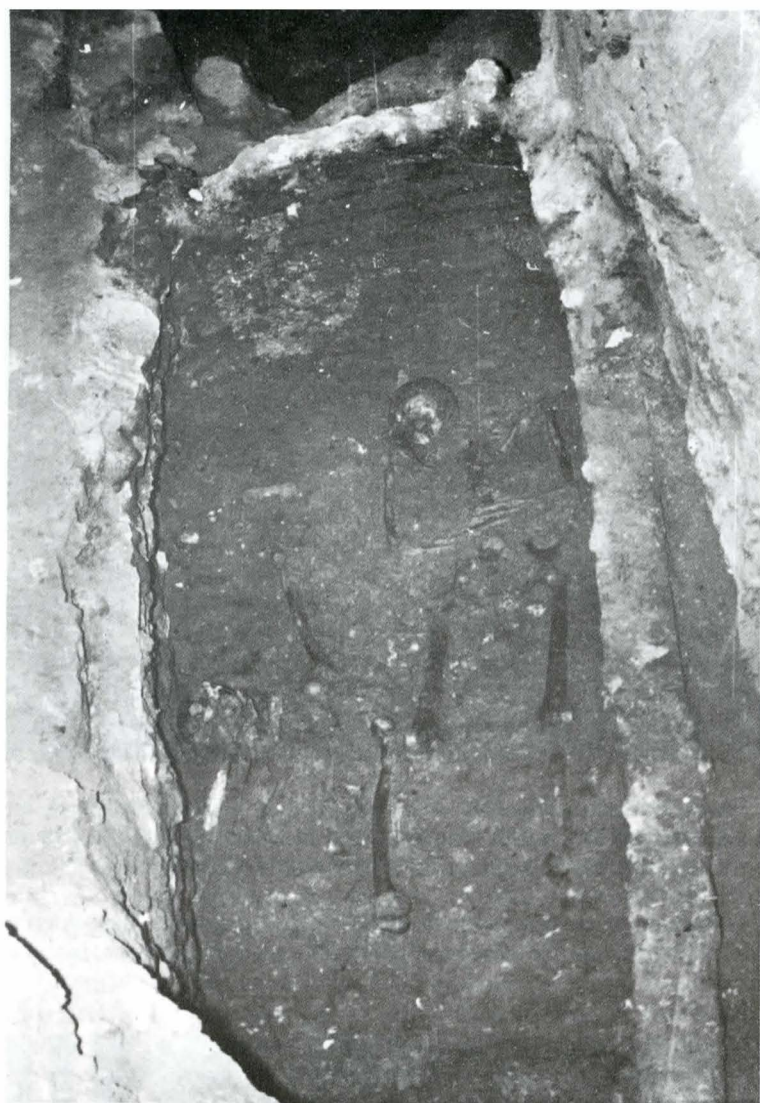
nouă biserică, Arsenie Șoimul i-a atribuit alt hram, Intrarea în biserică, fapt pe care i-l permitea calitatea sa de ctitor, dar n-a mai păstrat pe cel vechi, Înălțarea, care apare în hrisovul lui Radu cel Mare din 19 iulie 1498, lucru care contravine uzanțelor medievale.

Spre deosebire de biserica de lemn din secolul al XV-lea, Arsenie Șoimul, așa cum menționează în diată, a edificat lăcașul său „de

piatră”. Indicând materialul, el a vrut, desigur, să menționeze că nu este din lemn, pentru că în realitate atât fundația cât și ce s-a păstrat din elevație au fost făcute din cărămidă ($27 \times 13,5 \times 4,5$ cm; $27 \times 13,5 \times 4$ cm).

Și planul bisericii lui Arsenie Șoimul diferă de cel al lăcașului din secolul al XV-lea. Compartimentată în altar, naos și pronaos, biserica

aseta nr. 5. Cripta nr. 1, mormântul 4.

Fragment montat de la fereastra bisericii Râncăciou 2

din 1647–1648, cu o lungime în interior 15,85 m, a fost un edificiu de plan triconc, absidele altarului fiind semicirculare în interior și poligonale în exterior. Categoria mănăstirii din anul 1817 ne furnizează și alte date privind planul bisericii: „Și cu trei turlă beserica, unu mai mare și două mai mici, care turlă sunt învălitate de proegumen cu șindrilă de stejar, iar acoperământul bisericii ce urmează pă lângă turlă, fiind iarăși de șindrilă de stejar, este veche...”⁷

Pronaosul (5,50×4,60 m) a fost destinat ca loc de înhumare a citorilor. În pardoseala actualului pridvor sunt încastrate două pietre de mormânt, din calcar de Albești, ce se aseamănă între ele prin dimensiuni (1,85×0,78 m), prin motivele decorative și prin locul de dispunere a inscripției. Fiind ștearsă, inscripția de pe piatra din partea sudică nu poate fi descifrată, însă, în urmă cu circa 50 de ani, a fost citită de Constantin Popescu ca fiind a lui Stroe, nepotul lui Arsenie Șoimul.⁸ Piatra din partea de nord nu știm cui a aparținut, pentru că inscripția era ștearsă și când a cercetat-o Constantin Popescu, însă, probabil, a fost a lui Arsenie Șoimul care prin diata din 10 octombrie 1652 lăsase să fie îngropat în citoria sa.

În pronaosul bisericii lui Arsenie Șoimul au fost descoperite mai multe morminte și două cripte din cărămidă peste care, cu siguranță, au fost așezate cele două pietre tombale.

În Secțiunea 1, la –1,20 m, a fost descoperit un schelet (M 2) cu o lungime de circa 1,60 m. Aflat în conexiune anatomică, scheletul prezenta antebrațele împreunate pe abdomen și capul căzut puțin spre stânga. De la degetul inelar al mâinii stângi a fost recuperat un inel

⁷ Spiridon Cristoce, *O catagrafie inedită a mănăstirii Râncăciou din anul 1817*, în „Glasul Bisericii”, anul XXXVII, nr. 5–6, mai-iunie, 1978, p. 640–646.

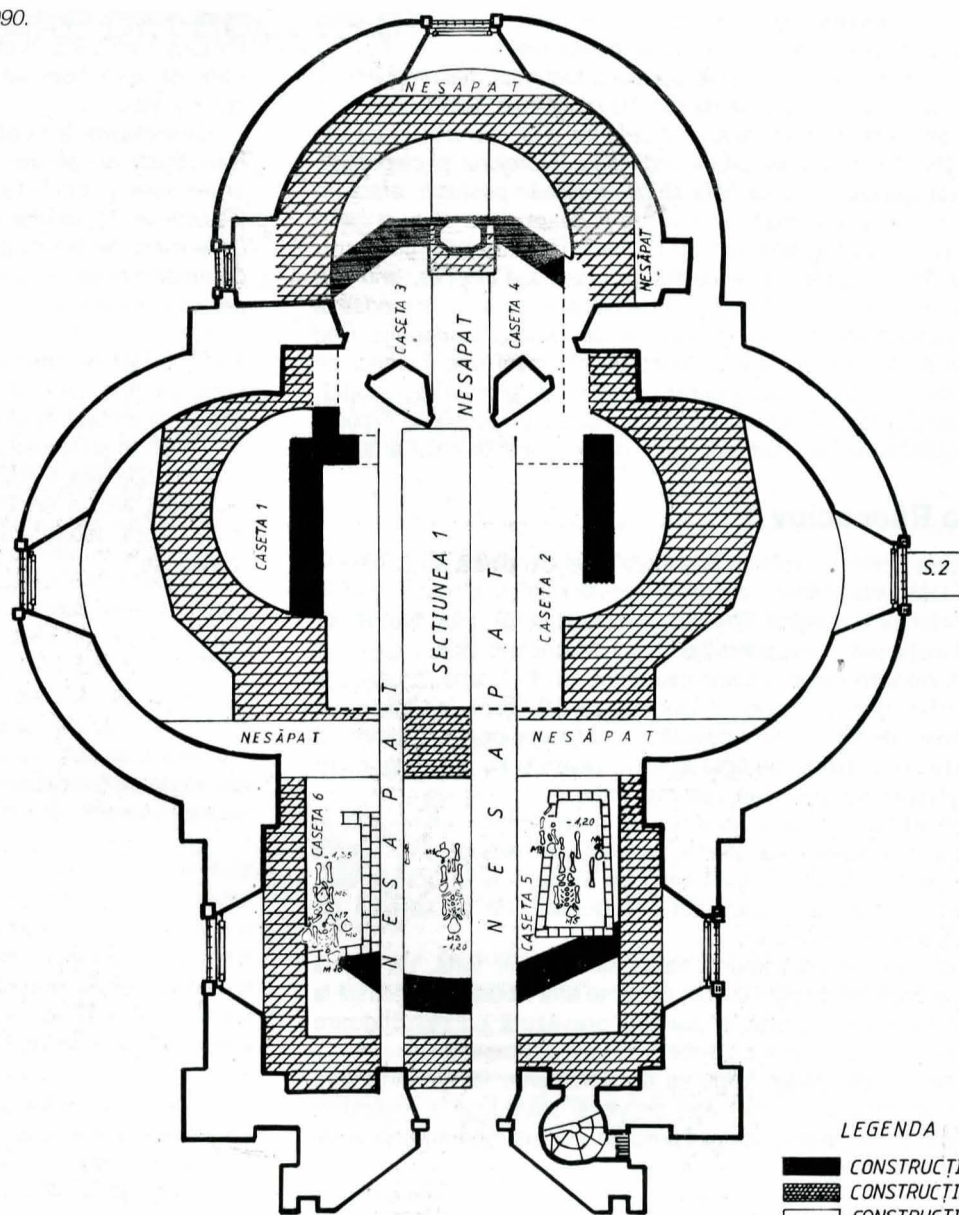
⁸ Constantin Popescu, *Mănăstirea Râncăciou*, București, 1937, p. 8.

sigilar din argint (Gr –3,92 gr). Chaton-ul inelului, care face corp comun cu veriga, este decorat în câmp cu un scut încadrat de inițialele chirilice „NCTJ”. Una din cele două copci găsite în zona bazinului are ca motiv decorativ o figură feminină căreia i se disting clar fața, ochii, nasul, bărbia și părul. După inventarul funerar descoperit, acest mormânt datează din secolul al XVIII-lea.

În Caseta 5 a fost descoperită o criptă (nr. 1) făcută din cărămidă (27×14×5 cm) prinsă cu mortar. Cripta (L – 2,40 m, lățimea la cap – 1,10 m și la picioare – 0,80 m, în interior) a spart puțin din fundația de vest a bisericii Râncăciou 1. După ridicarea pereților laterali până la o anumită înălțime a fost depus sicriul și apoi realizată bolta. Pe fundul criptei, aflat la –1,35 m față de pardoseala actuală, au fost așezate transversal trei rânduri de cărămizi – la cap, la mijloc și la picioare – pe care a fost depus sicriul. Cripta, care datează din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, a fost spartă cu ocazia înhumării lui M 5, fiind scoase atunci osemintele lui M 4. Scheletul (M 57), cu o lungime de circa 1,60 m, a fost găsit în conexiune anatomică, cu antebrațele pe abdomen și capul căzut puțin spre dreapta. La mâna dreaptă a fost găsită o monedă otomană, prinsă cu ață, emisă în anul 1703 de sultanul Ahmed III (1703–1730).

Cripta nr. 2 (L – 2,10 m, lățimea – 0,80 m, în interior) a fost făcută din cărămidă (27×14×5 cm) prinsă cu mortar, pereții fiind tencuiți în interior. Cripta, aparținând bisericii Râncăciou 2, a fost spartă în decursul timpului, în interior fiind găsite patru crani și oseminte deranjate.

Între dalele de piatră din Secțiunea 1 cu care este pardosită biserica actuală am găsit un fragment din montanții unei ferestre de la biserica Râncăciou 2. Realizat din piatră de Albești, fragmentul (L – 0,60 m, l – 0,21 m, g – 0,15 m) ce păstrează găurile în care era fixată grila metalică are un decor simplu constând dintr-o baghetă

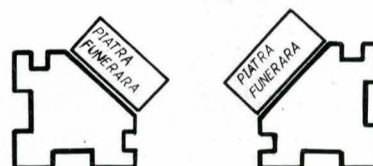

LEGENDA

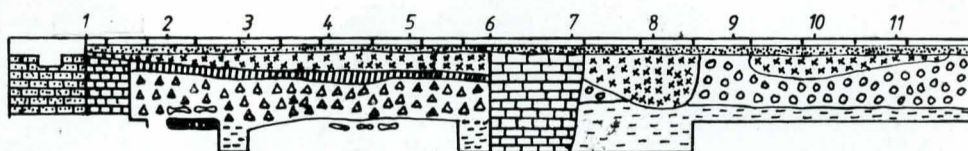
- CONSTRUCȚIE SEC. XV
- CONSTRUCȚIE 1647-1648
- CONSTRUCȚIE 1847-1848
- SC. 1:50

Mormântul nr. 2 (Secțiunea 1), inel

Secțiunea 1, profil peretele de nord.

LEGENDA

- DALE PIATRĂ
- NISIP
- UMPLUTURĂ MOLOZ CU FRAGMENTE DE CARAMIDĂ
- PAMÎNT GALBEN CU FRAGMENTE DE CARAMIDĂ ȘI MORTAR
- PAMÎNT GALBEN CU PIGMENȚI DE MORTAR
- PAMÎNT NEGRU CU FRAGMENTE DE CARAMIDĂ
- FUNDAȚIE DE CARAMIDĂ SEC. XV
- PAMÎNT VIU
- FUNDAȚIE DE CARAMIDĂ SEC. XVII
- FUNDAȚIE DE CARAMIDĂ SEC. XIX

marginală. Un fragment de montanț, mai mic însă, asemănător celui de sus, a fost recuperat din cimitirul aflat în jurul bisericii.

Opera constructivă a lui Arsenie Șoimul a fost mult mai amplă și nu s-a limitat numai la biserică. Diata din 10 octombrie 1652 conține o informație deosebit de prețioasă: „Iar cele ce s-ar mai afla și ce am lăsat eu ughi 200 mănăstirii să se facă zidul împrejurul și clopotnița. Iar de nu vor ajunge banii, să bată stupii ce rămân pristosiți, afară de ce am dat și cui ce am lăsat, și să vânză și ceara de la stupi și cai și alte dobitoace”. Catagrafia din 1817 face următoarea precizare: „Clopotniță de zid cu partea de dedesupt i cu două clopote, unu mai mare și altu mai mic, și cu toacă și două ciocane de hier, i cu odae la mijloc deasupra porții, cu soba și coșul ei. Iar învâlișul clopodniții, fiind vechiu, urmează a se preface”. Construirea în locul unei biserici de lemn alta de zid, lăsând bani pentru clopotniță și zidul de incintă, Arsenie Șoimul a fost un adevărat ctitor la Râncăciova, ceea ce explică, probabil, schimbarea de hram dar nu și nementiunarea celui anterior.

Biserica Râncăciova 3

Din pisania scrisă cu vopsea deasupra celei din piatră a lui Arsenie Șoimul, datată „mai 1848”, aflăm că actualul lăcaș a fost ridicat în timpul domniei lui Gheorghe Bibescu, mitropolit al țării fiind Neofit, iar egumen al mănăstirii – arhimandritul David Râncăcioveanu.

Edificiul, de plan triconc, compartimentat în altar, naos, pronaos și pridvor deschis, are, în interior, o lungime de 18,40 m, iar lățimea în axul absidelor de 13,45 m. Această supradimensionare în lățime a construit, credem, una din cauzele avarierii lăcașului nu numai de către cutremurele puternice dar și de cele mai slabe.

Absidele naosului, cât și a altarului, sunt semicirculare atât în interior cât și în exterior. Altarul este despărțit de naos printr-o tâmplă de zid, iar peste ultimul compartiment se înalță o turlă octogonală, supradimensionată, cu o bază tot octogonală, ce se sprijină pe pandantivi și arce semicirculare.

Pridvorul, sprijinit pe coloane neoclasice, are o turlă, de formă pătrată, cu o bază tot cu patru laturi, unde se află clopotele. Accesul la clopote se face pe o scară în spirală, prevăzută cu răsufătoare traforată, a cărei ușă se află în peretele de vest al pronaosului.

Ferestrele, cu deschideri largi, au ancadrame făcute din piatră de Albești, iar decorul – vrejul viței de vie și strugurele – realizat în meplat este puțin neglijent. Portalul prezintă atât pe montanți cât și pe

arcatura în formă de acoladă același motiv decorativ ca al ferestrelor. Pictura interioară, realizată în frescă, este opera zugravului Teodor care-și lasă semnătura și data, „1848 mai”, în inscripția din proscomidia.

Cercetările arheologice efectuate în toamna anului 1990 la Râncăciova au permis reconstituirea planurilor celor două lăcașuri anterioare și cercetarea mormintelor din interior. Prima biserică (Râncăciova 1), existentă pe vremea domniei lui Vlad Călugărul, a fost un edificiu de lemn, pe soclu din cărămidă, de plan dreptunghiular, compartimentat în altar (absida decroșată cu cinci laturi), naos și pronaos absidat, cu o lungime în interior de 12,90 m.

Cel de al doilea lăcaș religios (Râncăciova 2), construit în 1647–1648 de căpitanul de păharnice Arsenie Șoimul împreună cu soția sa Ana, din cărămidă, a fost o construcție de plan triconc, compartimentată în altar, naos și pronaos, având în interior lungimea de 15,85 m și lățimea de 8 m în axul absidelor.

Descoperirea fundațiilor și stabilirea planurilor bisericilor care s-au succedat aici în decursul secolelor conferă mănăstirii Râncăciova o importanță deosebită în istoria bisericii și în evoluția arhitecturii românești.

Printre construcțiile demolate în timpul așa-numitei restructurări a Capitalei se află și clădirea din Calea Călărașilor nr. 16, sectorul 3 în care a funcționat Școala bulgară. Casa, alcătuită din pivniță, parter și etaj flanca direct trotuarul fostei Căi a Vergului pe toată lungimea fațadei, accesul făcându-se prin latura mare din incintă. Curtea întinsă găzduia de asemenea o construcție de mari proporții, neterminată, în care un loc preponderent revenea sălii de conferințe și spectacol, iar în fund un alt corp de clădire devenit, după cum se va arăta la timpul cuvenit, depozit și laborator de patologia cărții. Edificiul Școlii bulgare nu era înscris în lista monumentelor istorice potrivit HCM 661/1955,¹ azi abrogat.² El a fost afectat, în condițiile în care s-a impus lărgirea Căii Călărașilor, aproape prin dublare, sacrificându-se tot frontul nordic, stradal, inclusiv spitalul de copii, sediul fostului Liceu Sf. Andrei, alte case orășenești. Un asemenea deznodământ se prevestea cu mai multe decenii în urmă având temei propunerile Planului director de sistematizare a Capitalei din 1934.³

Dacă în unele cazuri hotărârile de demolare au fost pripite sau chiar condamnabile, în situația casei din Calea Călărașilor 16, cu toate eforturile făcute de proiectanți, istorici și de Primărie, nu s-a ajuns la o altă soluție. Practic în 1987 ea nu mai era funcțională având mai mult o semnificație în care se conjugau realități legate de începerea și funcționarea unei instituții de instruire a bulgarilor din București. După cum este cunoscut prezența bulgarilor în orașul de pe râul Dâmbovița coboară câteva secole în evul mediu.

Marea dramă înregistrată la sfârșitul secolului al XIV-lea prin extinderea ocupației otomane până la Dunăre a provocat evacuarea unor personalități sau colectivități bulgare în nordul marelui fluviu. Cert este faptul că monede bătute de țarii bulgari din acea vreme au circulat și în centrul Câmpiei Române, atât ca piese izolate cât și în tezaur. În timpul săpăturilor din vatra fostului sat Măicânești pe Colentina, din cartierul Străulești, s-au descoperit emisiuni de la Sracimir,⁴ iar tezaurul Sătucu II, plasat de către dr. George Severeanu

la București, conține și monede bulgărești.⁵ Desigur atare izvoare nu confirmă și prezența supușilor emitentului dar ele reflectă, cel puțin, legături economice. Arheologia oferă însă și un alt izvor privind ritmul de înhumare surprins în necropolele din Câmpia Română datând din sec. XIV-XVI. Este vorba de depunerea ambelor brațe către clavicule, practică atribuită sectei bogomililor. Atât la Măicânești cât și în cimitirele satului Mănești (Buftea-n.n.), pe Dealul Piscului, toate datând din sec. XIV-XV, au fost semnalate atare situații.⁶ La rândul lor izvoarele scrise confirmă treceri masive bulgare peste Dunăre în timpul lui Vlad Dracul și Radu cel Mare, care au afectat în special sudul și sud-vestul pământului valah.

În mod sigur campania lui Mihai Viteazul din 1595, când se știe că au fost ajutați să se refugieze de sub stăpânirea semilunii otomane 12000-16000 de bulgari, s-a repercutat și asupra celor două orașe de reședință domnească: Târgoviște și București. Procesul se va repeta în vremea lui Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu și apoi în tot sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului următor.⁷

Atât la București cât și la Târgoviște s-au format, în vecinătate, sate ale populației sud-dunărene numite de localnici sârbi. După cum

¹ Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul RPR, Buc., 1956.

² Abrogarea s-a făcut prin Decretul 90/1990.

³ Planul director de sistematizare a municipiului București, p. 49. Se prevedea Calea Călărașilor „să se șărgească de la 20 m la 42 m prin lărgirea pe o parte sau alta”.

⁴ Panait I. Panait, *Șantierul arheologic Băneasa-Străulești. Așezare feudală*, în „CAB”, II, București, 1965, p. 201 fig. 100/1 a – b, p. 221.

⁵ Tezaurul se găsește în Colecția „Maria și dr. George Severeanu”, pendinte de Muzeul de istorie și artă al municipiului București.

⁶ Cercetări efectuate de arheologii P. I. Panait, A. Ștefănescu și R. Ciuceanu.

⁷ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ed. II, București, 1979, p. 222; Vladimir Diclescu, *Privilegiul acordat negustorilor și meseriașilor bulgari emigrați în Țara Românească, după războiul din 1828-1829*, în „Omagiu lui P. Constantinescu-Iași”, București, 1965, p. 397-400.

Clădirea Școlii bulgare
din București, 1970

se cunoaște sub genericul de „sârbi” se înțelegeau atât bulgari cât și sârbi, în general slavi sudici. Ca atare, astăzi este anevoios să identificăm mai temeinic cele două etnii adăpostite pe pământul românesc și chiar în Capitală. În orice caz, chiar dacă acceptăm că mahalaua Sârbi din stânga Dâmboviței a avut un sâmbure demografic sudic ea s-a romanizat în bună măsură încă din secolul al XVIII-lea. În 1692 acea mahală a orașului dobândește, grație actului ctitoricesc al unei familii de negustori protejați de arhierul Ioanichie de Stavropole, un lăcaș din zid cu hramul Sf. Nicolae în locul bisericii de lemn.⁸ Nici o altă etnie, decât cea românească, nu-și revendică biserica încă de pe atunci. De fapt enclave bulgare s-au înfiripat, unele sporadic, altele pentru mai lungă durată la Oborul vechi, în mahalalele Olari, Silvestru, Batiștei, în satele învecinate Dobroești, Popești, Pavliceni, Chiajna, Giulești, Dudești, Cioplea, în acest cartier menținându-se moșteniri catolice de la veniții bulgari din 1806–1812. Organizarea bisericească aparte i-a păstrat, desigur, și mai uniți, ceilalți contopindu-se în masa ortodoxă autohtonă. Preocupări confesionale bulgare delimitate în virtutea etniei se anunțau la București către sfârșitul secolului al XVIII-lea. În ultimile două decenii ale acestui veac colectivitatea bulgară beneficia de un lăcaș al ei. Era biserica Sf. Ilie Colțea, ctitorie a episcopului Filaret (1780–1792), cel care făcuse și hanul ce-i purta numele.⁹ Un rol însemnat a revenit lui Stavru Hristu Ioanitu donator al mai multor obiecte cultice dintre care și o Evanghelie aurită „închinată bisericii proorocului Ilie de la hanul Colței, de către înșiși cinstiții negustori (de acolo) de epitropul bisericii chir Stavru Hristu și de ceilalți. 1786”.¹⁰ Aceleași biserici, Stavru i-a donat, în 1787, un clopot.¹¹

În prima jumătate a secolului al XIX-lea a sporit numărul cetățenilor bulgari retrași în Țările Române și inclusiv la București. Două au fost etapele mai importante: războiul din 1806–1812, când se apreciază la 20000 numărul familiilor refugiate peste Dunăre¹² și scurta perioadă a războiului ruso-turc din 1828–1829 când s-a înregistrat și marele exod al locuitorilor din Sliven și din alte părți ale Rumeliei. În cursul anului 1830, iunie, în Moldova și, august, în Țara Românească sunt emise așezămintele pentru coloniștii bulgari stabiliți aici la sat cât și în orașe. În ambele documente, în care se stipulează obligațiile noilor veniți, inclusiv întreținerea sau construirea de biserici, nu se face nici o referire la instituția școlară. Numai în privilegiul acordat slivenenilor pentru înființarea orașului „Noul Sliven” din jud. Prahova, se slobozea, prin cel de al 6-lea articol, dreptul de „a zidi clădiri de locuință, biserici, spitale, școli...”¹³ Astfel actul oficial din 25 noiembrie 1830 este cel mai vechi izvor privind preocuparea pentru înființarea unei școli bulgare pe pământul Valahiei. El este teoretic cu cinci ani înaintea organizării primei școli moderne bulgare la Gabrovo, ale cărei cursuri, după metoda lancasteriană, vor fi începute la 2 ianuarie 1835 de către școlitul la București Neofit de la Rila.¹⁴ După cum este cunoscut, târgul de pe moșia Bereasa de lângă Ploiești a funcționat puțin timp având, începând din 1835, o școală pentru copiii bulgari cu limba de predare, limba greacă, așa cum se practicase și la Sliven.¹⁵ O școală pentru tinerele vlăstare sud-dunărene în limba bulgară se înfiripa însă în cadrul colectivității slivene de la Dudești, din vecinătatea Capitalei, pe moșia lui Hagi Moscu.¹⁶ Aceasta a fost cea dintâi instituție de instrucție școlară bulgară cunoscută la București în primii ani ai deceniului al patrulea din secolul XIX. Este perioada în care orașul de pe Dâmbovița pregătește și trimite în sudul Dunării, printre multe altele, cărți și manuale de gramatică, abecedare în limba bulgară, table pedagogice, istorii și alte traduceri făcute de cărturari bulgari din rândul cărora se detașează episcopul Sofronie de Vrața, devenit stareț la Mihai Vodă din București. Un anunț strecurat în „Curierul Românesc” din septembrie 1841 făcea cunoscută inițiativa particulară

a viitorului medic Ivan Seliminski, refugiat slivnean, de a deschide o școală particulară.¹⁷ În același timp și alte colectivități sudice simt această necesitate care va duce la organizarea de școli bulgare la Brăila, Giurgiu, București. Un suflu național pornit din București, cu predilecție, dar și din Odessa și alte părți duce la înmulțirea instituțiilor școlare și în Bulgaria, în limba națională, cu un pronunțat caracter laic.

Este interesant de reținut faptul că mulți dintre negustorii și bogătașii stabiliți în Țara Românească au acordat mai întâi sprijinul lor școlilor din orașele de unde proveneau și mai apoi celor ce se așteptau în localitățile de adopțiune. Gestul lor este logic și chiar patriotic având în vedere condițiile pe care le aveau fiii lor în România și starea grea de acasă. Așa se face că deși preocuparea pentru înființarea unei școli bulgare chiar în orașul București este sesizată în rândurile refugiaților sud-dunăreni încă din anii 1833–1834¹⁸, evenimentul s-a produs mult mai târziu. El aparține ultimei perioade a Renașterii bulgare și a avut loc în condițiile unor largi facilități oferite de statul român. „Onoratul guvern din domnia lui Alexandru Ioan Cuza – n.n.) și poporul român – scria G. S. Rakovski – ne întinde o mână prietenească și frățască și dorește să ne ajute în dezvoltarea noastră. El ne permite, cu generozitate, să avem biserici, școli și tipărituri în limba noastră maternă. Pentru aceasta trebuie să fim recunoscători”¹⁹, încheia cunoscutul revoluționar. Așa cum rezultă și din inscripția dăltuită în marmură cenușie, până la demolare așezată deasupra ușii de pe fațada din curte, prima școală bulgară s-a inaugurat la 11 mai 1869: „Biserica populară bulgară și gimnaziul Chiril și Metodie ridicat cu ajutorul bulgarilor localnici iubitori de patrie. 1869 11 mai București”.²⁰ Reținem că din capul locului cele două instituții au fost conjugate, școala fiind la nivel gimnazial. La acea dată, mai precis între 1870–1875, în Capitală își deschiseseră porțile 35 de școli primare, 3 gimnazii cu patru clase (Mihai Viteazul, Gheorghe Lazăr și Dimitrie Cantemir) și 2 licee (Sf. Sava și Matei Basarab) ambele în ființă încă din anul 1860.²¹

Inițiativa realizării școlii bulgare la București a aparținut societății Dobrodetelna Druzina (Societatea de binefacere), succesoarea Eforiei bulgare, de către fruntașii acestei etnii. Nu este cazul să stăruim acum asupra Societății de binefacere, dominată de Hristo Gheorghiev și care a avut o evoluție aparte față de Comitetul Central Secret Bulgar. Demersurile pentru obținerea autorizației de funcționare s-au făcut la 21 octombrie 1868 prin cererea lui Cristo Petroff adresată Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. Petiționarul își exprima dorința de a deschide o școală externă „pentru a profesa limba bulgară” în ajutorul „compatrioților mei cari sunt lipsiți de mijloace de a învăța limba maternă”.²² Concomitent s-au inițiat tatonări pentru obținerea sumei și a unui local cât mai adecvat. În acest scop a fost invitat la București cunoscutul om de teatru bulgar, stabilit la Brăila, Dobri Voinikov, pentru a organiza o reprezentație artistică în beneficiul viitoarei școli bulgare din Capitală.²³ La 20 decembrie 1868, fără a se beneficia de răspunsul oficial, s-a lansat o listă de subscripție la care au răspuns 118 sprijinitori bulgari și români, în fruntea cărora era C. A. Rosetti. Marele om politic dona suma de 50 de galbeni. În registrul de procese verbale ale Societății de binefacere este consemnată cumpărarea, în același an 1868, a casei lui Matache Marin din Calea Vergului evaluată la suma de 2000 galbeni.²⁴ Clădirea era mai veche fiind înscrisă și în planul orașului ridicat între anii 1844–1846 de către echipa de topometri a maiorului Borroczy. Astfel pe Planșa 15 a respectivului izvor cartografic este trecut, în fața intersecției Căii Vergului cu str. Domniței (azi Bd. Hristo Botev – n.n.), casa lui Nicolae Marin, tatăl lui Matache, al cărui plan corespunde corpului vechi al fostei școli bulgare.²⁵

După materialele de construcție și tehnica de lucru a meșterilor zidari rezultă că respectiva clădire aparținea deceniilor 3–4 ale secolului al XIX-lea, pivnița putând fi chiar anterioară. Pe lângă calitățile casei se adaugă și faptul că aici își avea găzduirea fostul mitropolit de Târnovo Panaret Rusev izgonit din scaun în urma

⁸ N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, 1939, p. 111.

⁹ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 98.

¹⁰ *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București*, red. Alexandru Elian, București, 1965, p. 224–225.

¹¹ Ibidem, p. 225.

¹² Constantin N. Velichi, *Activitatea politică a emigrației bulgare din Țara Românească în primele două decenii ale secolului al XIX-lea*, în „Analele Universității București”, Seria Științe Sociale Istorice, an XII, 1963, tom 26, p. 28.

¹³ Constantin N. Velichi, *Așezămintele coloniștilor bulgari din 1830*, în „Romanoslavica, III, București, 1958, p. 130.

¹⁴ Idem, *România și renașterea bulgară*, București, 1980, p. 138.

¹⁵ Idem, *Emigrarea bulgarilor din Sliven în Țara Românească în anul 1830*, în „Romanoslavica, X, București, 1964, p. 307.

¹⁶ Idem, *România și renașterea bulgară*, p. 304.

¹⁷ Ibidem, p. 149.

¹⁸ Acad. prof. P. Constantinescu-Iași, *Studii istorice româno-bulgare*, București, 1956, p. 88.

¹⁹ Constantin N. Velichi, *România și renașterea bulgară*, p. 207.

²⁰ Pisania a fost ridicată de către Ambasada bulgară din Capitală.

²¹ *Istoria orașului București*, sub red. Florian Georgescu, București, 1965, p. 401.

²² Arh. Stat. Buc., Minist. Cult. și Inst. Publ., 190/1868, f. 3.

²³ Constantin N. Velichi, *România și renașterea bulgară*, p. 277.

²⁴ Acad. prof. P. Constantinescu-Iași, *Din activitatea lui Hristo Botev și a altor revoluționari bulgari la București*, București, 1950, p. 29.

²⁵ Arh. Muzeului de istorie și artă București, înv. 10823/4.

frământărilor naționale conduse de Neofit Bozveli în 1840.²⁶ Refugiul său la București era justificat și de calitatea de fost spudeu al Academiei domnești de la Sf. Sava pe care o frecventase sub numele mirean de Panaiot Ioanidis din Târnova. La obținerea celor 2000 de galbeni mitropolitul exilat contribuise cu jumătate din valoarea respectivă. Răspunsul la cererea lui Cristo Petroff s-a dat la 11/23 ianuarie 1869 fiind pozitiv, cu condiția „de a preda simultan și în limba română chiar în interesul elevilor cari se află în România”.²⁷

Avându-se în vedere cerințele funcționale ale celor două instituții s-a trecut la amenajările necesare. Astfel holul parterului a primit scara cu două brațe, cu parapet din fontă, care conducea la etaj asigurând totodată accesul la pivniță dar și la încăperile învecinate. Sus, la etaj, au fost îndepărtați doi pereți separatori de camere pentru a se obține sala navă a bisericii. Planul ridicat în cinstea primarului Bucureștilor Hiottu în 1871 denumeste imobilul respectiv „Capella bulgară”.²⁸ Camerele de la etaj erau mai înalte decât cele de la nivelul inferior, răspunzând mai bine cerințelor cultice.

Primele lecții ale Școlii bulgare în noul sediu s-au predat în anul școlar 1869–1870, învățământul fiind gratuit²⁹ și organizat conform programelor ministerului de resort, așa cum rezultă din adresa nr. 10877 a Direcției Școlilor din 25 august 1869. Nu vom stărui asupra populației școlare, a cadrelor didactice și nici a aspectelor propriu-zise de instrucție. Reținem faptul că imobilul respectiv și-a completat funcționalitatea cu găzduirea unora din cele 17 tipografii bulgărești organizate la noi în a doua jumătate a secolului XIX.³⁰ În anii premergători războiului pentru independență din 1877–1878 în clădire își aveau sediul tipografiile „Otecestvo” și „Zname”. S-au perindat pe aici redacțiile ziarelor „Otecestvo” și „Zname”, revistei „Znanie” și a primei reviste pedagogice bulgare „Uciliste”, apărută în noiembrie 1870 sub conducerea lui R. I. Blăscov. Desigur, cea mai ilustră personalitate bulgară care a locuit imobilul respectiv a fost Hristo Botev înaintea căsătoriei sale cu Venetta, nepoata mitropolitului Panaret.

În pofida secolului care se așternuse, clădirea din Calea Călărașilor 16 păstrase, în mare, compartimentarea dobândită în 1869: Pivnița boltită cu ziduri groase și ușă grea de metal, parterul compus din șase încăperi și holul mare, etajul cu locul capelei și alte camere mai mici, destul de afectate de cutremurul din martie 1977. În scriptele oficiale municipale de la începutul secolului nostru fusese înmatriculată sub denumirea de Școala Comunității Bulgare. La 6 martie 1941 Comisia

pentru înființarea cărților funciare, cu sediul în str. C.A. Rosetti 26, invitasese Legația bulgară prin adresa nr. 2819 să prezinte actele de proprietate asupra acestei case. Comisia trebuia să stabilească „drepturile ce urmează a fi înscrise în Cartea funciară”, fapt pentru care solicita să se înfățișeze „toate actele privitoare la drepturile sale, de proprietate a imobilului din Calea Călărași nr. 16”.³¹ La 10 iunie 1941 Legația Regală Bulgară răspundea că „din cercetările făcute în arhivele Legațiunii nu s-au putut găsi actele privitoare la drepturile acestei legațiuni asupra imobilului din Calea Călărașilor 16, unde se găsește și biserica bulgară. Astfel Legația Regală a Bulgariei declară că această avere a fost donată statului bulgar imediat după eliberarea Bulgariei”.³² Răspunsul a fost semnat de ministrul bulgar S. W. Petroff. Cu toată ambiguitatea corespondenței statul român a menținut calitatea de proprietate asupra construcției respective Bulgariei. La 1 martie 1957 Ambasada Republicii Populare Bulgaria propune „să se cedeze Republicii Populare Române dreptul său de proprietate asupra imobilului aparținând statului bulgar care se găsește în Calea Călărașilor nr. 16 compus din un loc de curte, o construcție nouă neterminată. Ea și una veche în care se află școala de predare în limba bulgară Hristo Botev”. Erau puse unele condiții legate de rezervarea unui salon mic de cinematograf și alte două camere, organizarea unui Muzeu Hristo Botev, iar în caz de demolare, din motive edilitare, să se reclădească clădirea veche în fundul curții.³³ Tratatul s-a încheiat la 26 martie 1957 prin „schimb de note verbale”. La 13 aprilie 1957 prin Decizia 859 a C.E. al fostului S.P.C. se anunța trecerea în administrarea Sfatului Popular al Capitalei – Secțiunea Culturală a bunurilor respective din Calea Călărașilor 16. Din lipsă de populație școlară etnică, Școala bulgară devine din 1960 Școala elementară de 7 ani mixtă și apoi Școala generală de 8 ani. Desigur concepția arhitectonică adoptată de urbanisti, calamitățile naturale care s-au abătut asupra orașului, scoaterea din circuitul școlar după martie 1977 și-au pus amprenta nu numai asupra aspectului ei ci și a hotărârii finale. Din 1977 până în anul 1987 a ființat un depozit de carte al Bibliotecii Centrale Pedagogice, casa veche fiind practic abandonată, goală. Aspectul întâlnit cu câteva zile înaintea năruirii era dezolant. Și era păcat. Nu sunt multe clădirile noastre, ca și aiurea, în care să se concentreze atâta încărcătură istorică de frăție a două popoare vecine așa cum a fost construcția Școlii bulgare din București.

RÉSUMÉ

Situé au No 16, Calea Călărașilor, le bâtiment qui a abrité au 19e siècle l'École Bulgare de Bucarest, a été démolie en 1987 lors de la restructuration de l'ancienne voie de circulation de la Capitale, attestée dans les documents sous le nom de Calea Vergului et de Calea Călărașilor, à partir de 1878.

C'était une maison, construite durant les premières décennies du 19e siècle, par les bucarestois Nicolae Marin et son fils Matache Marin. Elle a été achetée en 1868 au prix de 2000 **galbeni**, provenant d'une collecte publique ayant comme participants aussi bien des citoyens roumains, présidés par C. A. Rosetti, que bulgares, établis en Roumanie. Le Métropolitain Panaret Rusev, qui habitait les chambres respectives, a contribué avec 1000 **galbeni**. La transaction a été suivie par certaines améliorations architectoniques. L'initiative de l'organisation de l'École bulgare a appartenu à la Société de bienfaisance (Dobrodetelna Druzina), successeur du Conseil de la paroisse bulgare, le pétitionnaire étant Cristo Petroff. À partir de 1869, ce bâtiment a servi à titre d'immeuble scolaire, de chapelle orthodoxe bulgare, de siège de rédaction et d'imprimerie pour livres et journaux en langue bulgare. Le tremblement de terre de mars 1977 a fortement endommagé ses murs, l'immeuble étant pratiquement abandonné. L'année de sa démolition – 1989 –, le bâtiment se composait de cave voûtée, rez-de-chaussée à six chambres et hall d'où partaient les deux bras de l'escalier permettant l'accès à l'étage où on avait aménagé, par la suppression de certaines parois, la chapelle et plusieurs chambres.

Quoiqu'il ne figure pas dans les listes des monuments historiques, le bâtiment du no. 16, Calea Călărașilor, présente une incontestable signification.

* ancienne monnaie en or.

²⁶ Constantin N. Velichi, *România și renașterea bulgară*, p. 110.

²⁷ Arh. Stat. Buc., Minist. Cult. și Inst. Publ., 190/1868, f. 21.

²⁸ Arh. Muzeului de ist. și artă București, inv. 51885.

²⁹ Arh. Stat. Buc., Minist. Cult. și Inst. Publ., 190/1868, f. 200.

³⁰ Constantin N. Velichi, *România și renașterea bulgară*, p. 288. Încă din 1841 P. Sapunov cerea statului român permisiunea de a deschide o tipografie pentru scoaterea de cărți în limba bulgară și în alte limbi europene, cf. I. Cojocar, Documente privitoare la economia Țării Românești, 1800–1850, II, f. 742.

³¹ Arh. Stat. Buc., Fil. Buc., Cartea funciară 28619/1940, f. 2.

³² Idem, f. 1.

³³ Arh. MAE, Direcția I, Relații.

BUNURILE IMOBILIARE DE LA VLĂDAIA-MEHEDINȚI ALE BUZEȘTILOR, LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

NICOLAE CHIPURICI

Rolul jucat de frații Buzescu în timpul domniei marelui Mihai Vodă Viteazul este bine cunoscut.

În anul 1976, într-un articol intitulat *Moșiile fraților Buzești la Mehedinți*, publicat în anuarul „Drobeta”¹, pe baza documentelor arhivistice s-a demonstrat că în sectorul dunărean, cuprins între Severin și Calafat, frații Buzescu au stăpânit un număr de 41 de sate, moșii și seliști². Între aceste stăpâniri s-a aflat și satul Scorila³, sat arondat la 1864 comunei Vlădaia.

La rândul lor, satul Vlădaia și hotarele Saracovul și Stircovita au aparținut lui Mihai Viteazul. Acesta, pe când era ban de Mehedinți, a cumpărat satul Vlădaia și saracovul de la Ioan Jarul și Nicoară cu ceata sa, „însă afară de 40 de pași. Și au fost de atunci și până în zilele lui Șerban vvd. toate aceste moșii domnești”⁴.

Alți oameni liberi cu ale lor moșii din vechime la Vlădaia s-au vândut „din bună voia lor”⁵, iar pe alții, „fără nici un ban, cu puterea”⁶ au fost deposedați de moșiile lor de la Vlădaia.

Prin urmare, moșiile Vlădaia și Saracovul ale lui Mihai Viteazul se învecinău cu Scorila a fraților Buzești.

Vestigiile unor construcții și sădiri, numite de localnici ale Buzeștilor, s-au păstrat până aproape în zilele noastre.

Documentele aparținând perioadei lui Mihai Viteazul și secolului al XVII-lea, cele care s-au păstrat și se cunosc, nu menționează însă aceste construcții și sădiri, sau vestigiile lor. Nici investigațiile noastre în documentele secolului al XVIII-lea și al XIX-lea, neîncheiate încă, nu s-au soldat cu aflarea unor mărturii lămuritoare.

Sfârșitul secolului al XIX-lea a fost marcat de preocupări tot mai susținute pentru cunoașterea istoriei naționale. În acest context, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii, prin intermediul revizoratelor școlare, a solicitat învățătorilor școlilor din întreaga țară să comunice date și informații despre monumentele și ruinele istorice aflate pe teritoriul satelor și comunelor.

Urmare a acestor demersuri, la Școala Primară din comuna Vlădaia au fost întocmite câteva documente despre bunurile imobiliare stăpânite de Buzești în aceste locuri și starea în care se aflau ele după 300 de ani.

Răspunzând ordinului nr. 146/1893 al revizoratului Școlar Județean Mehedinți, la 28 aprilie 1893 învățătorul Școlii din comuna Vlădaia, T. Popescu, arăta că la Vlădaia se află o clădire particulară înălțată de Preda Buzescu, la anul 1592 care, împreună cu anexele în ruină, ocupa o suprafață de 191 metri pătrați; ruinele clădirii măsurau, la acea dată (aprilie 1893), o înălțime de 6,50 metri⁷.

Evident, datele despre existența vestigiilor și dimensiunile lor, vizibile și verificabile pe teren, nu pot fi puse la îndoială.

În anul 1897, din moșia sa Stircovita, Primăria Orașului Craiova a cedat Școlii Vlădaia două hectare de pământ necesare construirii unui nou local de școală și activităților școlare⁸. A urmat, la 7 septembrie 1898, acțiunea de identificare și delimitare pe teren a celor două hectare de pământ cedate școlii Vlădaia. Raportând revizoratului Școlar Mehedinți despre această acțiune, învățătorul D. Blendea, prezent la cercetarea pe teren, alături de primarul comunei și inginerul orașului Craiova, arăta că între satele Stircovita și Vlădaia se afla un teren numit „între Piatră și între viile Buzeștilor zise și viile domnești”⁹.

Învățătorul D. Blendea a cerut ca cele două hectare de teren donate pentru școală să formeze un pătrat situat între Piatra și Vii, la mijloc fiind „un platou frumos și punctul cel mai nimerit între cele două sate”, în centrul liniei dintre Piatra și viile Buzeștilor și alături de proprietatea Floricăi Gh. Lepri, precum și „în centrul circomferinței care ar circumscrie cele două sate” ale comunei Vlădaia¹⁰.

La 1 octombrie 1898 s-a procedat la o nouă delimitare pe teren a celor două hectare donate școlii. Au participat inginerul Țăpârdea de la Tr. Severin și inginerul casei Școalelor – București. Din rapoartele întocmite de învățătorul Școlii cu acest prilej rezultă că cele două hectare de pământ se aflau în punctul „La Piatră”, pe proprietatea Stircovita, Florica Gh. Lepri și cea a lui Capiana¹¹. La rândul său punctul numit „La Piatră” era în apropierea cimitirului local și a „porții țarinei”¹².

Primind ordinul cu nr. 59251, seria a/1898, al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii, învățătorul local D. Blendea a adunat date despre comuna Vlădaia, despre vestigiile istorice și tradițiile locale. Datele strânse le-a raportat ministerului la data de 21 decembrie 1898¹³.

Cu privire la datele de ordin geografic și istoric el raporta: „Că ruine însemnate sunt zidurile caselor vornicului Preda Buzescu, despre care se vorbește că de trei ori au fost aprinse și o dată lovite de trăsnet; dar cu toate acestea, jumătate din clădiri sunt bune chiar astăzi, cunoscându-se până la plafonul etajului al doilea. Acestea sunt așezate în partea de răsărit a comunei, pe proprietatea d-lui I. M. Păianu. Viile Buzeștilor (se află) în partea dinspre sud-vest, între cele două cătune ce formează comuna, unde se zice că ar fi fost foisor, și care și astăzi datează tot ca vii.

Cred că multe ar descoperi istoria din ruinele zidurilor Buzescului. În multe locuri în comună s-au descoperit mulțimi de oseminte care dau a crede că aici s-ar fi petrecut o luptă. Între cine și când, pozitiv nu se știe”¹⁴.

La punctul nr. 3 din raport, învățătorul D. Blendea scria ministrului: „Locuitorii bătrâni întrebați spun că așa au pomenit, zicându-se casele domnești făcute de un vornic. Și cel însărcinat cu clădirea se zice că lua orice călător din drum și numai după ce făcea 10, 15 sau o lună de zile de lucru acelei clădiri îi plătea munca și îi da drumul. Se spune că de trei ori au fost arse și o dată lovite de trăsnet.

„Viile, se povestește că în adevăr sunt ale Buzescului, că toată moșia acestei comune era a Buzeștilor, că în ele avea o cramă (pivniță) și un foisor foarte înalt. Și pozițiunea fiind sus se poate vedea chiar la Dunăre când trecea turcii. Aceste vii sunt pe proprietatea Stircovita a urbei Craiova, dar toți domnii proprietari din această comună au câte o parte din acele vii, ceea ce învederește că la început unul singur a fost proprietar și după numire chiar „Buzescu”¹⁵.

Considerăm că datele cuprinse în documentele prezentate sunt importante atât pentru istoria locală, cât și pentru cea națională, pentru vremea lui Mihai Viteazul și a boierilor Buzești. Ele atestă că între satele Stircovita și Vlădaia, la sfârșitul secolului al XVI-lea, au fost construite puternice case boierești și acareturi, au fost plantate livezi cu viță de vie, înălțat un foisor de supraveghere și apărare și săpate pivnițe pentru vinuri. Vlădaia constituia, așadar, un centru economic în zonă pe măsura puterii și faimei lui Preda Buzescu, a boierilor Buzești și domeniului stăpânit de ei la Dunăre¹⁶.

Documentele și datele prezentate invită la cercetări de ordin arheologic care să lămurească cât mai complet și precis tot adevărul istoric despre vestigiile medievale de la Vlădaia și să stabilească ce se mai poate conserva și restaura pentru patrimoniul muzeistic.

¹⁰ Idem.

¹¹ Idem, f. 39.

¹² Idem, f. 40 verso și 42.

¹³ Idem, f. 45.

¹⁴ Idem.

¹⁵ Idem.

¹⁶ În fostul județ Romanați, la Dunăre, se afla domeniul lui Mihai Viteazul.

¹ N. Chipurici, *Moșiile fraților Buzești la Mehedinți în timpul lui Mihai Viteazul*, în „Drobeta”, Drobeta-Turnu Severin, p. 141–146.

² Ibidem.

³ Ibidem, p. 142 și 144–195.

⁴ Ion I. Vlădăianu, *Documente privitoare la moșia Vlădaia (Mehedinți)*, în „Arhivele Olteniei”, an XVII, nr. 95–96, 1938, p. 80–93, pentru tot articolul.

⁵ Ibidem, p. 82.

⁶ Ibidem, p. 85.

⁷ Arh. St. Drobeta-Turnu Severin, fond Școala Primară Mixtă Vlădaia, ds. 5/1893, f. 20–21.

⁸ Idem, ds. 22/1898, f. 10.

⁹ Idem, f. 33 verso.

Ce n-a reușit cutremurul am reușit noi, oamenii...

MONICA MĂRGINEANU-CÂRSTOIU

„Această casă a fost construită de arhitectul Grigore Cerchez în anul 1888”. Aceste cuvinte aveau, desigur, menirea să amintească știutorilor și neștiutorilor că edificiul răspândind o discretă aură de semeție care li se prezenta în fața ochilor, reprezenta ceva mai mult decât o casă oarecare, după cum cel care îl ridicase nu fusese un constructor de rând. Placa memorială, care consfințea și faptul că o anume posteritate acceptase ca firească orânduirea clădirii printre monumentele istorice ale Bucureștiului și ale țării întregi, nu și-a putut împlini respectiva menire decât până în anul 1977, puține zile după cutremurul din 4 martie. De urmările grave ale acelui cutremur, suficient sieși pentru a răni inima Bucureștiului, s-a profitat cu o insidiozitate care s-a vrut, poate, abilă, dar a cărei perversitate intrinsecă putea fi corect resimțită de orice om normal. S-a profitat, deci, pentru a se experimenta posibilitatea de batjocorire și viitoare pustiire a capitalei țării. Momentul fusese propice, venise chiar ca o sinistă mană cerească, pentru că ce putea fi mai firesc decât, printre atâtea altele, să mai cadă ici-colo și vreo biserică sau cine mai știe ce alt tip de clădire?! Doar un cutremur nu-și alege victimele numai printre acelea neînscrise în listele oficiale ale monumentelor istorice... Cu totul paradoxal, la capitolul edilitar cutremurul din '77 a fost, totuși, mai selectiv decât „primul miner” al țării: cu toate că atinsese biserica Enei și fosta locuință personală a lui Grigore Cerchez (la acea dată sediu al Uniunii Artiștilor Plastici), lăsându-le avariate, le-a lăsat, totuși, în picioare. Ceea ce a urmat ne-a pus la încercare capacitatea de a reacționa în fața unui alt vandalism, de data aceasta la propriu, capacitate care, trebuie să recunoaștem, în pofida unor excepții, s-a dovedit practic nulă. Pus în practică cu o remarcabilă viteză de execuție și escamotare, acest act de vandalism nu avea să rămână un unicat, el anunțând, de fapt, apropiata dezlănțuire a acelei uriașe pofte distrugătoare care va însoți mania de a construi a fostului dictator.

Dacă s-a profitat de cutremur pentru a stinge memoria materială a bisericii Enei, grozăvia putea fi eventual decriptată ca reflex al urii patologice față de orice semn de dăinuire a credinței creștine în această țară; pentru demolarea casei lui Cerchez, atât de puțin „agresivă” ideologic prin însăși destinația sa, a fost necesar mult mai puțin. Având ghinionul de a fi aliniată pe unul din flancurile traseului oficial, prezența ei era mai ușor de remarcat printre vecinătăți datorită nu doar pitorescului neogotic etalat de fațade (care, oricum, se impuneau prea „boierește” pentru gustul oficial) ci, pur și simplu, dezavantajului de a țâșni foarte pictural în ambianța locului prin contrastul de culoare mediat de cărămida aparentă care-i anima suprafețele. Acest complex arhitectural (pentru că de un complex era vorba, pe lângă locuința propriu-zisă, înzestrată cu o frumoasă curte interioară, existând și un mai restrâns, dar nu mai puțin pitoresc edificiu destinat anexelor cu remize la parter) nu putea fi, deci, estompat nici chiar de viteza revoluționară a convoiului prezidențial și reușea, vai, să irite retina de gradul zero a primului președinte. În consecință, clădirea astfel vinovată a fost demolată. Ca o culme a ironiei, pentru unii, sau, pentru alții, ca un palid semn dinspre o lume care nu se lăsa prea ușor prădată, micul edificiu cu turn al remizelor a

mai dăinuit o vreme, uitat de furia demolatorilor sau numai ca urmare a vreunui capriciu obscur, pentru ca mai târziu să nu mai rămână piatră peste piatră... Locul însuși, rămas o vreme în condiția sa de firească paragină, a urmat apoi a fi sufocat prin ridicarea unor blocuri nădușind de absența oricărei inspirații artistice și care au anihilat șansa acestei zone din vechiul Pod al Mogoșoaiei de a mai participa vreodată la istorie printr-o arhitectură demnă de sine.

Dacă am amintit însă despre „erostrații zilei”, este locul să amintim, mai ales, despre constructor. Nu îndoiala că cele legate de numele său n-ar fi cunoscute ne îndeamnă la o cât de succintă rememorare, ci aceea că, amintind în exclusivitate răul, memoria binelui s-ar păstra intactă. În deplin contrast cu demolatorii, arhitectul Grigore Cerchez (1850–1927)¹ s-a străduit întru folosul valorilor noastre culturale, dintre care monumentele de arhitectură defineau în concepția sa momente însemnate ale civilizației, nu doar naționale dar și general europene. Vocația de constructor l-a integrat în acea primă pleiadă de arhitecți români care, după ce studiaseră în occident, „unde pe lângă cunoștințele profesionale învățaseră și cultul ce aveau străinii pentru monumentele lor”, se reîntorseseră în patrie și vor purcede la deschiderea unui capitol cu totul nou în istoria arhitecturii românești, „dând semnalul unei renașteri întemeiată pe monumentele istorice și naționale, luptând pentru restaurarea și conservarea lor”². Într-adevăr, Grigore Cerchez a fost de o rară consecvență în această privință nu numai ca arhitect practician și „scriitor” de arhitectură, dar și ca îndrumător al mai tinerelor generații, mai întâi la Școala Națională de Poduri și Șosele, apoi la Școala Superioară de Arhitectură, unde a predat o vreme cursul de construcții, după ce, împreună cu Ion Mincu și Ermil Pangrati, îi fusese mai întâi – în 1897 – membru fondator. Mai ocupase și funcția de inginer șef al orașului, în serviciul primăriei, și se pare că în această calitate a realizat primul studiu modern de sistematizare a capitalei (utilizând planul Bucureștiului executat de Marele Stat Major în 1899), cu efecte atât de meritorii, încât Nicolae Iorga va putea spune în 1927, pentru a comemora excepționala activitate a arhitectului, că „a rostit cuvântul de sistematizare rămas cuvânt și până azi”. Opera acestui arhitect prodigios se arată ca profund reprezentativă nu numai prin arhitecturile sale originale, ci și prin respectul pentru arhitectura românească veche, respect exprimat nu prin verbiage demagogic, ci prin fapte de cultură. Lui Grigore Cerchez îi datorăm pe lângă refacerea vechii case boierești Plagino-Dissescu (Calea Victoriei), restaurarea palatului Cantacuzino de la Zamora, amenajările (azi practic expulzate) de la palatul Cotroceni, și salvarea unor lăcașuri de cult, monumente esențiale ale creștinismului românesc. Este suficient să amintim aici restaurarea bisericii lui Matei Basarab de la Mănăstirea Zlătari sau, mai ales, a Bisericii Domnești

¹ Despre activitatea arhitectului Grigore Cerchez V. Nicolae Lupu, Grigore Cerchez, vol. I-II, 1970, mss. la Institutul de Arhitectură „Ion Mincu”, București (inclusiv lista exhaustivă a clădirilor pe care le-a proiectat sau restaurat. v. și Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Romantismul în arhitectură*, București, 1990, p. 205-221,

² I. Traianescu, „Stilul românesc”, *Artele frumoase*, 1992, I, 6, p. 73-76

1 Graficianul Sergiu Dinculescu a fotografiat, înainte de demolare, fostul sediu U.A.P., fostă locuință a lui Grigore Cerchez, edificiu care chiar în acel moment era pregătit să devină un „fost” monument istoric. Dragostea de neuitare și bunăvoința *activă* a lui Sergiu Dinculescu ne-au făcut posesorii acestor fotografii pe care, conform dorinței lui, le publicăm aici.

din Curtea de Argeș pentru a înțelege câtă dreptate a avut Dimitrie Onciul să dorească a fi emisarul recunoștinței generale atunci când a rostit binecunoscutul său elogiu la adresa lui Grigore Cerchez: „Dacă azi avem fericirea de a ni se fi păstrat, în monumentele sfinte ce ne-au lăsat strămoșii, comoara de artă din biserica Domnească din Curtea de Argeș scăpată de la pieire, aceasta o datorăm în mare parte unui om care, fără a face zgomot de reclamă în jurul numelui său, dar cu devotamentul, cu dragostea și conștiința omului ce se dedică unei opere de bine, a restaurat acel monument neprețuit [...] Prin această operă națională, G. Cerchez a binemeritat de la țară și de la istoria noastră și cea mai mare mulțumire și recunoștința o găsește în opera însăși”.

Atât de mult a binemeritat de la țară, încât clădirea destinată de el însuși să-i fie locuință a fost demolată, în loc să-i fie dedicată, bunăoară, ca muzeu de arhitectură. Nu numai respectul pentru creatorul însuși ar fi trebuit să împiedice o atitudine devastatoare, dar

2. O mărturie devenită ineficace...

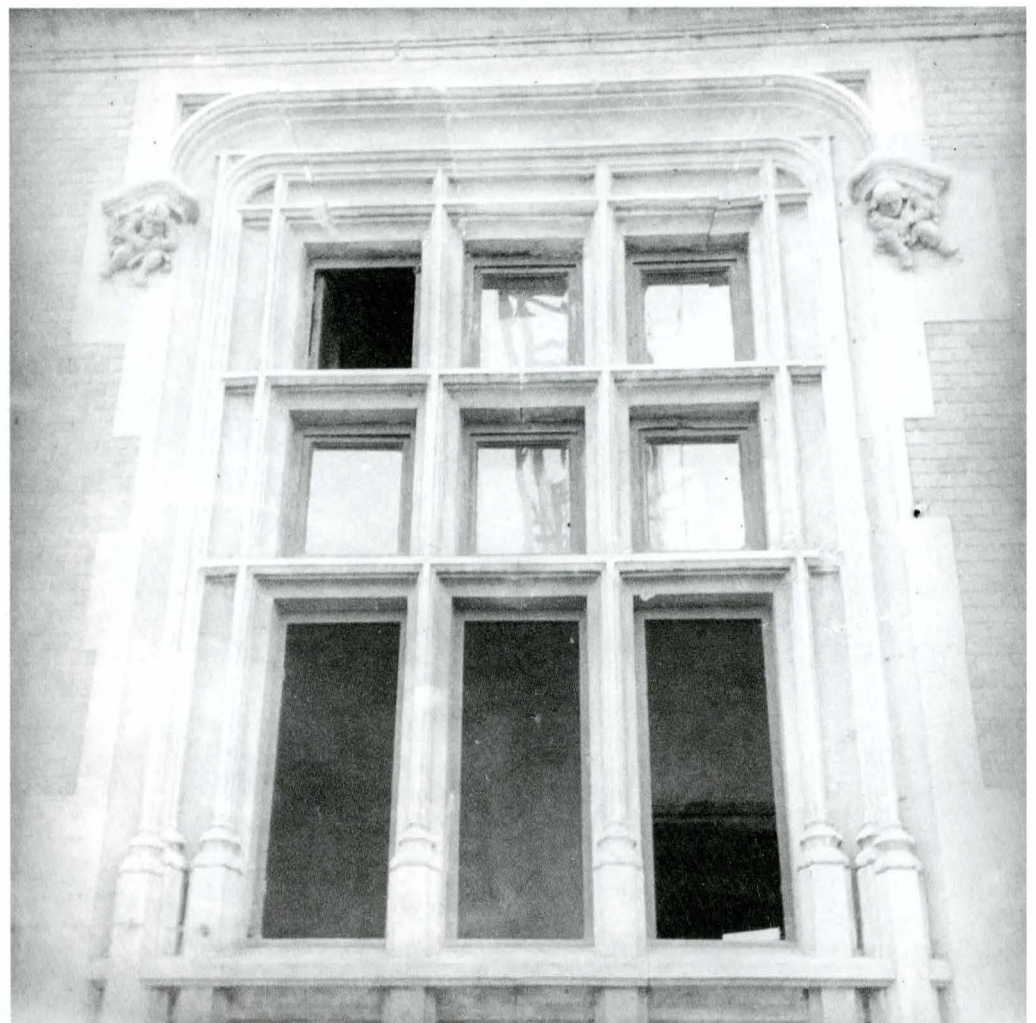

3. Stilizări în claviatură neogotică (transfigurând ideea arcelor aplatizate sau în mâner de coș, modenaturilor, consoletelor și capitelor de sorginte medievală) în viziunea „moderatoare” a lui Grigore Cerchez.

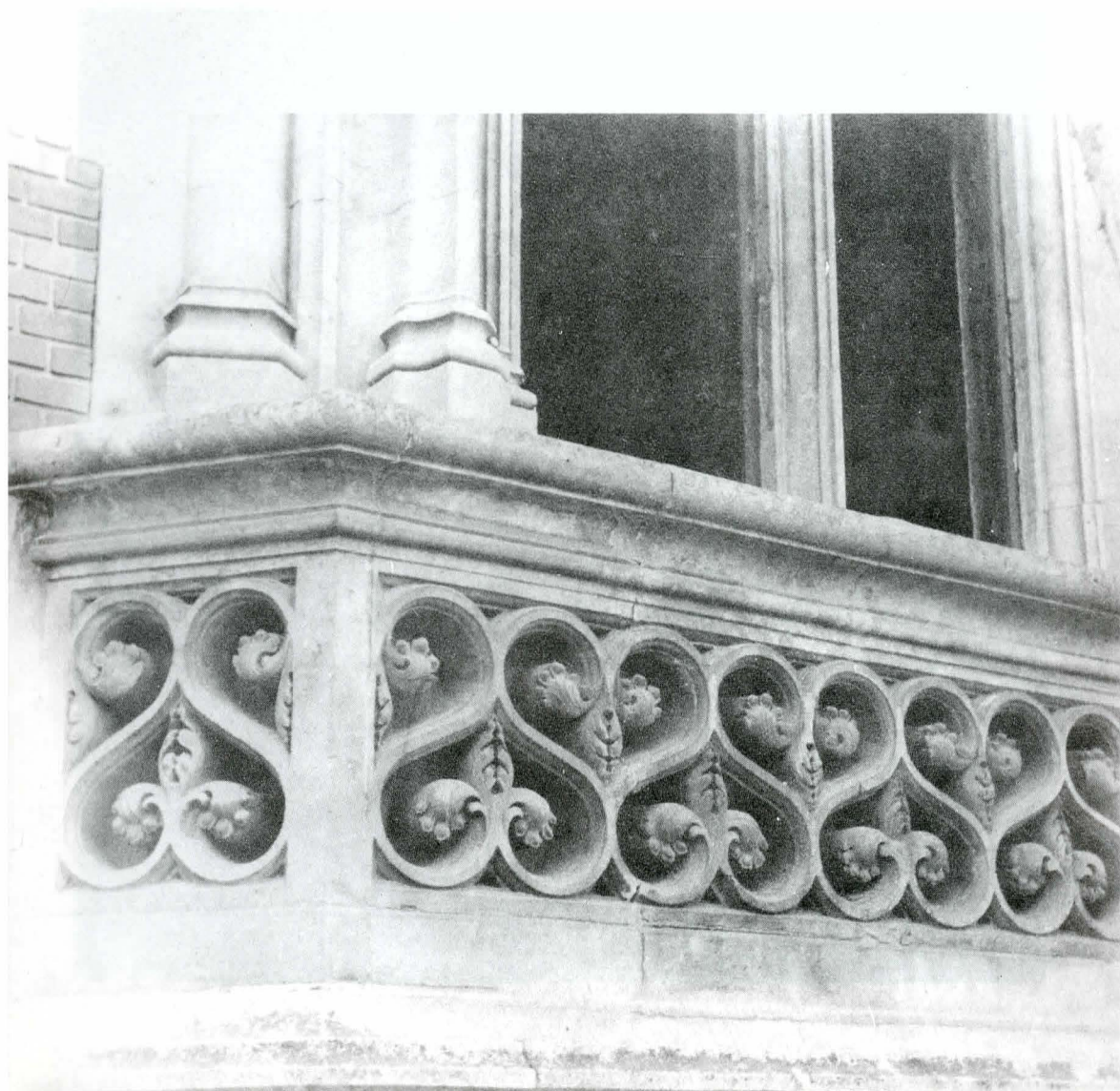

4. Un gol de intrare tratat asemenea unui miniportal cu arce perspectivă, ancadrament flamboyant, pînaculi și fleuroane.

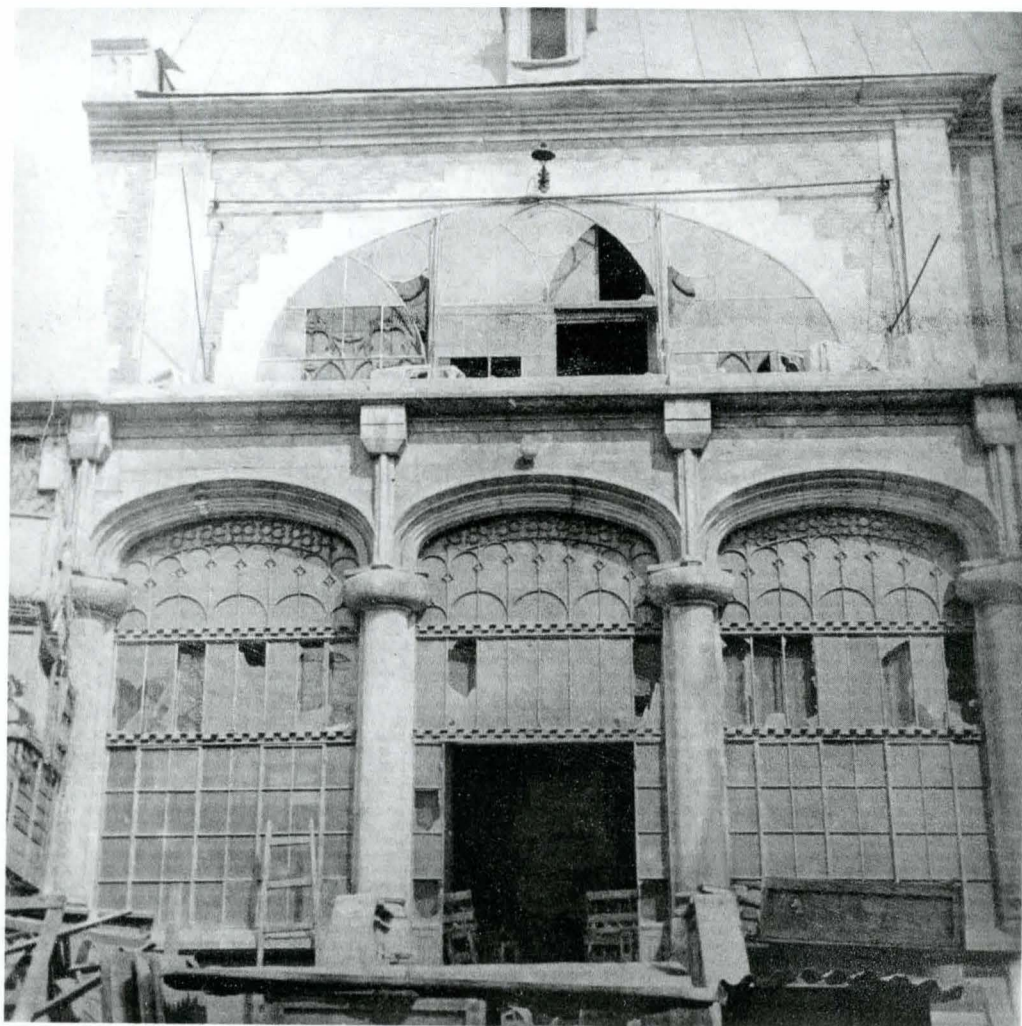
5. Și în tratarea acestui gol de fereastră stilizarea domină memoria de tip arheologic, fără să stingă însă semnul fantast al minusculelor consolete antropomorfe.

6. Încrengături vegetale medievalizante structurând decorul unei console de pilastru, de asemenea decorativ.

7. Parapet de fereastră cu ajururi neogotice.

8. Vedere din curtea interioară a suitei de goluri (cu arce amintind mânerul de coș și pilaștri cu capitele „ciupercă”), tratate asemenea unei galerii închise cu vitraje ample.

9. Pasiunea lui Grigore Cerchez pentru arhitectură ca „artă de spațiu” se poate citi în caracterul sculptural al acestui spațiu interior. Se materializează aici preferința lui pentru spațiile ample, deschise spre exterior prin extinse suprafețe vitrate, acoperite cu bolti eliptice țesute din grinzi și lambriuri de lemn decorate.

și valoarea în sine a edificiului. Aceasta făcea parte din acea serie de clădiri prin care Cerchez, adaptând ambianței urbane modalități stilistice inspirate de romantismul și istorismul atât de caracteristice unei anume secvențe a secolului al XIX-lea încerca de fapt, în manieră specifică, o experiență de „europenizare” a Bucureștiului. Și în această clădire, deci, se putea regăsi alături de respectul firesc pentru logica constructivă – secundată de o cu totul remarcabilă pasiune pentru echilibrarea materialelor – ideea unei sensibile spiritualizări a formelor, care o făcea atât de expresivă în toate ale sale, fie că era vorba de

spațiile interioare centrate de amplul salon de recepție cu bolțile sale eliptice din lemn sculptat, de perspectivele mereu surprinzătoare ale elegantelor scări interioare, de stilizările decorative temperat goticizate, fie de pregnanța sobră a modelării spațiale a volumelor în ansamblul lor... Prin această arhitectură care a dispărut, încă o secvență de istorie a fost ștearsă, încă o mărturie a cursivității noastre europene a fost distrusă și, trebuie s-o spunem, oricât am fi devenit de insensibili, memoria unui creator a fost întinată.

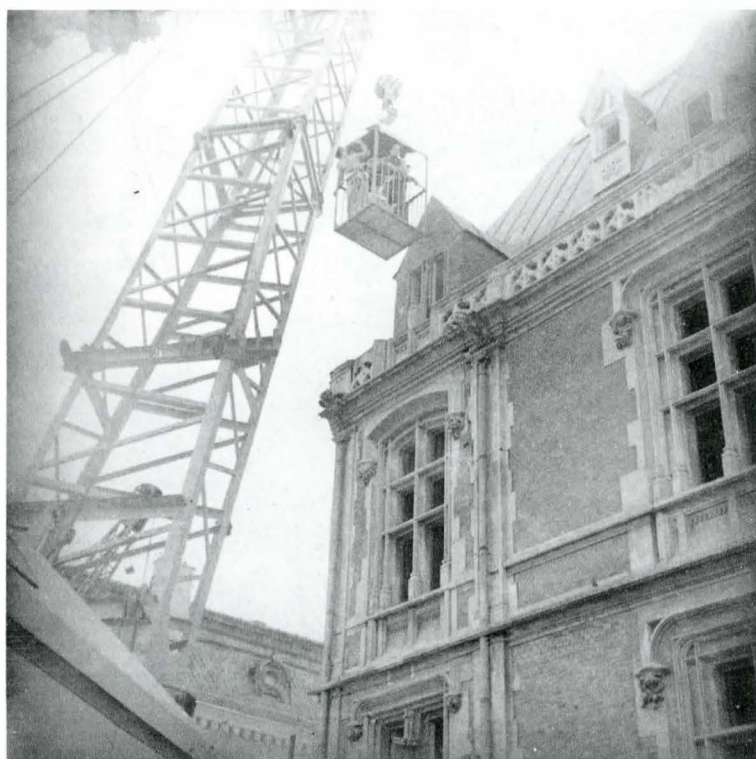
10. Bolta eliptică cu lambriuri decorative a marelui salon (sala de consiliu a UAP), cu locul din care s-au desprins unele din consolele figurative (așa-numitele „capitele masonice”).

11-12. „Capiteluri masonice” prăbușite și încărcate parcă de premoniția condamnării lor la moarte...

13. Această macara nu va fi utilizată pentru restaurare...

14. ...după cum nici aceste bărne nu vor sprijini cu folos...

15. Paragini prevestind un viitor apropiat.
16. Acest tip de imagini va deveni emblematic pentru „epoca de aur” și, din păcate, nu numai pentru ea...

Din păcate, cel puțin în cazul monumentelor de arhitectură, recunoașterea răului deja făcut a venit prea târziu sau n-a mai venit deloc. Nici un optimism nu ne este permis în această privință, dacă nu vrem să ne trezim cândva, mâine, incapabili de a ne mai recunoaște urmele pașilor prin istorie. Germenii distrugerii care însoțesc întotdeauna mania de a construi n-au fost eradicați o dată cu dispariția lui Ceaușescu.

Ei sunt remanenți și pot redeveni activi oricând, dar mai ales atunci când un elan constructiv este secondat de ignoranță sau când cel care decide asupra vieții sau morții unui monument istoric crede că menirea lui personală este mai curând aceea de a hotărî *cum ar fi trebuit* să arate un monument de arhitectură aparținând trecutului decât aceea de a-l înțelege. Fără să deschidem aici un capitol (dealtfel foarte necesar) al istoriei distrugerilor, ne place sau nu, trebuie să

recunoaștem că în această privință avem din plin a ne teme. „În orice parte ne-am îndrepta privirile, nu ne-am putea opri să constatăm că acolo unde culpabila indiferență nu s-a arătat, lăsând în desăvârșită părăsire resturile din timpii îndepărtați [...] a venit însă restauratorul care și-a arătat măiestria prin a *dăra* sub pretextul de refecțiune; nu ne putem mira de atâtea clădiri ce au dispărut, revenind unele dintr-însele sub formă cu totul nouă, scălâmbată întotdeauna și fără ca nici o slabă reamintire să poată veni cuiva de ceea ce era altădată edificiul anterior... Să ne oprim a mai profana scumpe rămășițe lăsate nouă moștenire, să începem a ne ocupa de dănele, să ieșim în fine din nepăsarea ce arătam”. Aceste rânduri au fost scrise de arhitectul Ștefan Ciocârlan în anul 1890!...

³ Ștefan Ciocârlan, „Clădirile vechi”, *Analele arhitecturii și ale artelor cu care se leagă*, 1890, I, p. 13-15.

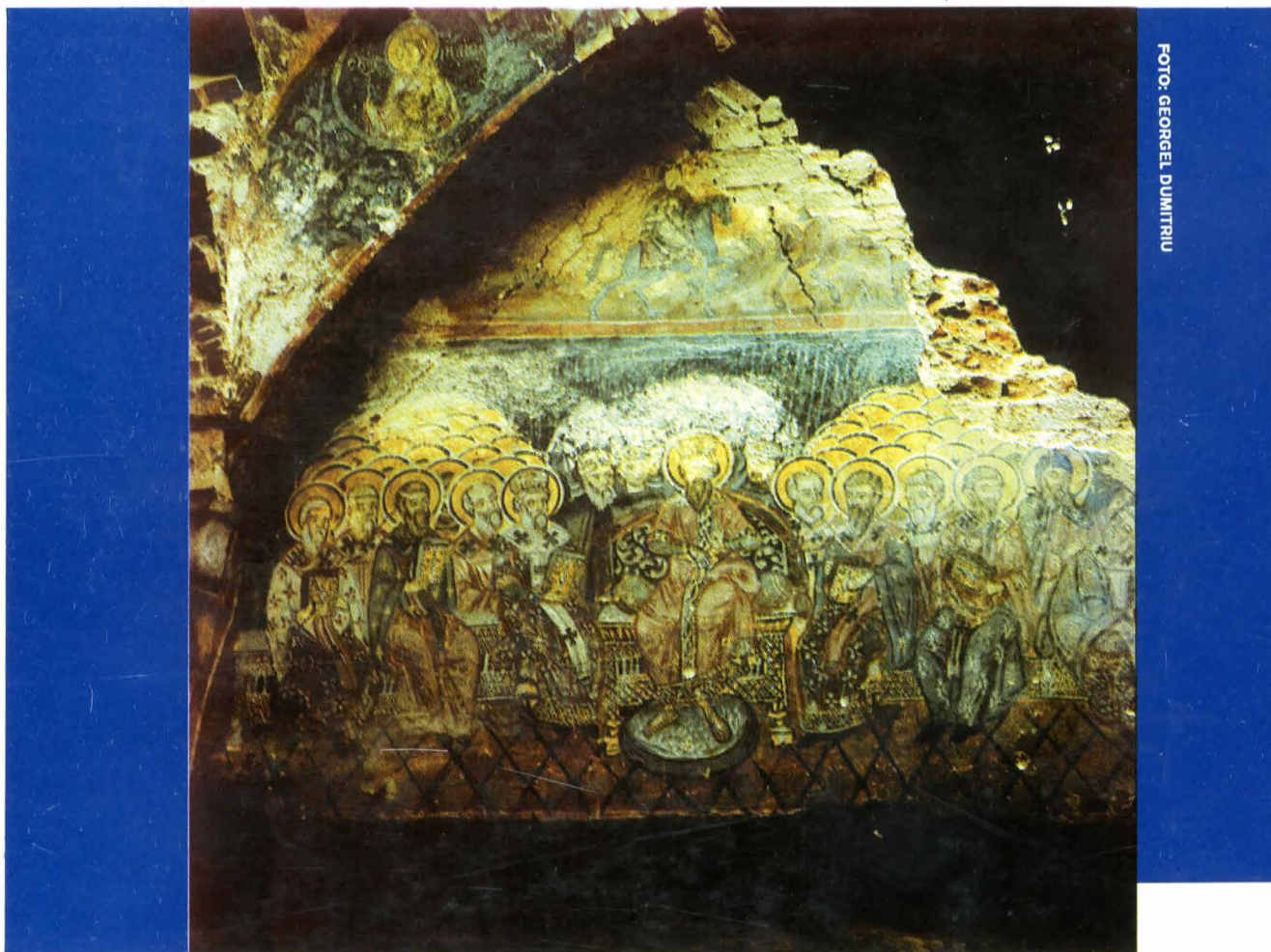

FOTO: GEORGE DUMITRIU